

تاریخی خاترہ

تاریخی خاترہ

تاریخی خاترہ
تاریخی خاترہ
تاریخی خاترہ

1

سېناچىيەن

تارىخىي خاتىرىلەر

24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسىنىڭ
«24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر
ماتېرىياللارنى تاللاپ تەرجىمە قىلىش
گۇرۇپپىسى» تەييارلىغان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تارىخىي خاتىرىلەر 28- جىلد	نەزىرنامە.....	176 - 178
تارىخىي خاتىرىلەر 30- جىلد	بازارنامە توغرىسىدا.....	185 - 179
تارىخىي خاتىرىلەر 31- جىلد	ۋۇ بەگلىكى بېگى يۈجى تەزكىرىسى	
تارىخىي خاتىرىلەر 32- جىلد	چى تەيگۇڭ بەگلەر تەزكىرىسى	186 - 187
تارىخىي خاتىرىلەر 33- جىلد	لۇ بېگى جوۋگۇڭ خانىدانى	188 - 193
تارىخىي خاتىرىلەر 34- جىلد	يەن بېگى جاۋگۇڭ خانىدانى	194 - 196
تارىخىي خاتىرىلەر 37- جىلد	ۋېي بېگى كاڭشۇ خانىدانى	197
تارىخىي خاتىرىلەر 38- جىلد	سۇڭ بېگى خانىدانى تەزكىرىسى	198 - 201
تارىخىي خاتىرىلەر 39- جىلد	جىن بېگى خانىدانى تەزكىرىسى	202
تارىخىي خاتىرىلەر 40- جىلد	چۇ بېگى خانىدانى تەزكىرىسى	203 - 214
تارىخىي خاتىرىلەر 42- جىلد	جېڭ بەگلەرى خانىدانى تەزكىرىسى	215 - 216
تارىخىي خاتىرىلەر 43- جىلد	جاۋ بېگى خانىدانى تەزكىرىسى	217 - 220
تارىخىي خاتىرىلەر 44- جىلد	ۋېي بەگلىكى خانىدانى	221 - 240
تارىخىي خاتىرىلەر 48- جىلد	چېن شى تەزكىرىسى	241 - 243
تارىخىي خاتىرىلەر 49- جىلد	شىرەم تۇققانلار تەزكىرىسى	244 - 245
تارىخىي خاتىرىلەر 50- جىلد	چۇ بېگى يۈەنۋاڭ تەزكىرىسى	246 - 247
تارىخىي خاتىرىلەر 52- جىلد	چى بېگى داۋخۇيۋاڭ تەزكىرىسى	248 - 249
تارىخىي خاتىرىلەر 55- جىلد	ليۇ خۇ تۇرسى تەزكىرىسى	250 - 251
تارىخىي خاتىرىلەر 56- جىلد	باش ۋەزىر چېن پىڭ تەزكىرىسى	252 - 255
		256

تارىخىي خاتىرىلەر 57- جىلد	جياڭ تۇرسى جوۋبو خانىدانى	
تارىخىي خاتىرىلەر 60- جىلد	ئۈچ بەگ تەزكىرىسى	257 - 258
تارىخىي خاتىرىلەر 62- جىلد	گۇەن، يەن تەزكىرىسى	259 - 262
تارىخىي خاتىرىلەر 68- جىلد	شاڭجۇن تەزكىرىسى	263 - 264
تارىخىي خاتىرىلەر 69- جىلد	سۇچىن تەزكىرىسى	264 - 266
تارىخىي خاتىرىلەر 70- جىلد	جاڭ يى تەزكىرىسى	267 - 270
تارىخىي خاتىرىلەر 71- جىلد	چۈلىزى، گەن ماۋ تەزكىرىلىرى	271 - 272
تارىخىي خاتىرىلەر 80- جىلد	يۈيى تەزكىرىسى	273 - 276
تارىخىي خاتىرىلەر 81- جىلد	ليەن پو، لىن شياڭرۇ تەزكىرىلىرى	277 - 279
تارىخىي خاتىرىلەر 83- جىلد	لۇ جۇڭليەن، زوۋياڭ تەزكىرىلىرى	280 - 283
تارىخىي خاتىرىلەر 86- جىلد	پىدائىلار تەزكىرىسى	284 - 290
تارىخىي خاتىرىلەر 87- جىلد	لى سى تەزكىرىسى	291 - 292
تارىخىي خاتىرىلەر 88- جىلد	مېڭ تىيەن تەزكىرىسى	293 - 297
تارىخىي خاتىرىلەر 93- جىلد	خەن شىن، لۇۋەن تەزكىرىلىرى	298 - 301
تارىخىي خاتىرىلەر 94- جىلد	تىيەن دەن تەزكىرىسى	302 - 322
تارىخىي خاتىرىلەر 95- جىلد	فەن كۋەي، لېي شياڭ، شاخوۋيڭ، گۇەن يىن	323 - 324
تارىخىي خاتىرىلەر 97- جىلد	ئالىم لى يىجى، لۇجىيالار تەزكىرىلىرى	325 - 328
تارىخىي خاتىرىلەر 99- جىلد	ليۇ جىڭ، شۇ سۇن تۇڭ تەزكىرىلىرى	329
تارىخىي خاتىرىلەر 100- جىلد	جى بۇ، لۇەن بۇ تەزكىرىلىرى	330 - 340
تارىخىي خاتىرىلەر 102- جىلد	جاڭ شىجىز، فېڭ تاڭ تەزكىرىلىرى	341 - 342
		343 - 347

گېزىش سۆزى

خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلاردىن 24. تارىخ. ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدا ئاساسلىق، سىستېمىلىق ۋە ھۆججەت خاراكتېرلىك ماتېرىياللاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرى بۇ ماتېرىياللارغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلمەكتە. روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەشھۇر تارىخچىسى بارتولد (1869 — 1930 — يىللار) مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 — يىللىرى يازغان «ئۆزبېكىستاننىڭ قىسقىچە تارىخى»دا «مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 — ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى 7 — ئەسىرگىچە بولغان دەۋر ئىچىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر بىز بىلەلەيدىغان ھەممە مەلۇمات پۈتۈشلىك دېگۈدەك جۇڭگو تارىخ ماتېرىياللىرىدىن ئېلىنغان» دەيدۇ. فرانسىيىنىڭ ھازىرقى زامان داڭلىق جۇڭگوشۇناسى لۇئىسى ھامبىس (1906 — 1978 — يىللار) ئۆزىنىڭ 1966 — يىلى نەشرىدىن چىققان «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچىلەر» دېگەن ئەسىرىدە: «ئەگەر جۇڭگوشۇناسلىق تەتقىقاتى بولمىسا، ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تەتقىقاتى ئاساسىنى يوقىتىپ قويغان بولاتتى»، «2000 يىلدىن بۇيانقى خەنزۇچە ۋەسىقىلەر بىزنىڭ تەتقىقاتىمىز ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئىنتايىن قىممەتلىك ھۆججەت بولۇپ كەلدى. چۈنكى، بىز خەنزۇچە تارىخ ماتېرىياللىرى ئارقىلىقلا ئېنىقراق چۈشەنچىگە ئىگە بولالايمىز» دەپ تەكىتلىگەنىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ئەرەبچە، پارىسچە ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ يېزىقى

تارىخىي خاتىرىلەر 103 — جىلد	ۋەن شى، جاڭ شۇلار تەزكىرىسى	348
تارىخىي خاتىرىلەر 104 — جىلد	قەن شۇ تەزكىرىسى	349 — 351
تارىخىي خاتىرىلەر 106 — جىلد	ۋۇ بەگلىكى بېگى ليۇبى تەزكىرىسى	352 — 353
تارىخىي خاتىرىلەر 108 — جىلد	خەن چاڭرۇ تەزكىرىسى	354 — 368
تارىخىي خاتىرىلەر 109 — جىلد	لى سەنگۈن تەزكىرىسى	369 — 390
تارىخىي خاتىرىلەر 110 — جىلد	ھۇنلار تەزكىرىسى	391 — 447
تارىخىي خاتىرىلەر 111 — جىلد	ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋەنداز	
سەنگۈن تەزكىرىسى		448 — 480
تارىخىي خاتىرىلەر 112 — جىلد	پىڭ — جىن ئۆرسى تەزكىرىسى	481 — 482
تارىخىي خاتىرىلەر 118 — جىلد	خۇەينەن، خېڭشەن ئەللىرى	
تەزكىرىسى		483 — 486
تارىخىي خاتىرىلەر 123 — جىلد	پەرغانە تەزكىرىسى	487 — 529
تارىخىي خاتىرىلەر 125 — جىلد	خۇشامەتگۈيلەر تەزكىرىسى	530 — 531
تارىخىي خاتىرىلەر 128 — جىلد	پالچىلار تەزكىرىسى	532
تارىخىي خاتىرىلەر 129 — جىلد	سۇدا — تىجارەت تەزكىرىسى	533 — 535
خاندانلىقلار يىلنامىسى		536 — 592
ئېتىدەپكىسى		593 — 672

(ئۆلۈك يېزىقلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)دىكى ماتېرىياللار، بولۇپمۇ ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرىمۇ ئۆزىنىڭ مۇھىم رولىنى كۈنساناپ كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن ھازىرغىچە ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ خەنزۇچە ۋە سىقىلەرنى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقاتىدا يەنىلا ئەڭ ئاساسىي ماتېرىيال دەپ قاراپ كەلگەنلىكى شەكسىز.

17-ئەسىردىن بېرى، غەرب ئەللىرىدىن جۇڭگوغا كەلگەن خېرىس-ئىمان جەمئىيىتىنىڭ بىر قىسىم ئەزالىرى خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلاردىن بەزىلىرىنى جۈملىدىن كۆپرەكى تارىخقا دائىر ماتېرىياللارنى تەرجىمە قىلىشتى. بۇ غەرب ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ دىققەت-نەزىرىنى قوزغىدى. روسىيە ئورتودوكس چېركاۋىنىڭ ھەر قېتىملىق بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق مىسسىيونېرلار ئۆمىگىنىڭ ئەزالىرىدىن بەزىلەر خەنزۇچە قەدىمكى كىتابلارنى تەرجىمە قىلىش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغانىدى. بولۇپمۇ بىچۇرىن 24 تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىدىن بىر قىسمىنى رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، «قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرىمىلەت خەلقلىرىنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرى توپلىمى» دېگەن نام بىلەن 1851-يىلى سانت-پېتىر-بۇرگدا نەشىر قىلدۇردى. غەرب ئالىملىرى بۇ كىتابتىن ھازىرغىچە پايدىلىنىپ كەلدى. بۇ كىتاب 1951-1953-يىللىرى قايتا نەشر قىلىندى. فرانسۇز ئالىمى ئې. ئې. شاۋان (1865-1918-يىللار) 1880-يىلىدىلا «تارىخىي خاتىرىلەر» نى تەرجىمە قىلىشقا باشلىغانىدى. 1895-1905-يىللىرى ئارىسدا 130-جىلدلىق «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ 47 جىلدىنى ئارقا-ئارقىدىن تەرجىمە قىلىپ چىقتى. 1903-يىلى پېتىربۇرگدا خەنزۇچە «تارىخىي خاتىرىلەر» دىن تەرجىمە قىلىپ چىققان «غەربىي تۈركلەر تارىخى» نى ئېلان قىلدى ھەم تۈرك مەڭگۈ تاش تېكىستلىرىغا سېلىشتۇرۇپ چىقتى. 1907-يىلى «كېيىنكى خەننامە» نىڭ «غەربىي ئەل تەزكىرىسى» نى تەرجىمە قىلدى.

بىلىشىمىزچە، بۇ كۈنگىچىلىك 24 تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىنى ھېچكىم سىستېمىلىق ۋە مۇكەممەل ھالدا باشقا تىل-يېزىقلارغا جۈملىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ باقمىدى.

ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالدىكى كەڭ رايونلار ئوتتۇرا ئاسىياغا جايلاشقان. تارىختا بۇ يەرلەردە پائالىيەت ئېلىپ بارغان مىللەتلەر-دىن بەزىلىرى ھېلىمۇ ئېلىمىز مىللەتلەر چوڭ ئائىلىسىنىڭ بىر ئەزاسى. بۇلاردىن بەزىلىرى ئۆز مىللىيەتلىرىنى يوقىتىپ تارىختىن ئۆچكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ شۇ دەۋردىكى پائالىيەتلىرى ئېلىمىزنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتكەنىدى. ئېلىمىزدە ھازىر ياشاۋاتقان مىللەتلەردىمۇ ئۇلارنىڭ تەركىبى بار. بەزىلىرى يىراق جايلارغا مۇھىمى غەربكە كۆچكەن. كۆچتىن بۇرۇن ۋە كۆچ جەريانىدا بولسۇن، ئۇلار ئېلىمىزنىڭ تارىخى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ ماتېرىياللارنى تەدرىجىي پىلانلىق تاللاپ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش-ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تارىخىنى بىر قەدەر ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا ۋە ئۇلارنىڭ ئېلىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققى قىلىشى ۋە مۇستەھكەملىنىشى جەريانىدىكى رولىنى تولۇق بايان قىلىپ بېرىشكە، ۋەتەن بىرلىكى، مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشىگە ۋە ئىتتىپاق بولۇشىغا، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى كۈچەيتىشتە ئىجابىي رولى ۋە ھەمىيىتى زور. بۇنىڭ سوتسىيالىستىك مەنۋىي مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ئىكەنلىكى شەكسىز، شۇنداقلا ھەرقايسى ئەل ئالىملىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تەتقىق قىلىشى ئۈچۈنمۇ ئىلمىي قىممىتى زور.

مۇشۇ مەقسەتتە، 1981-يىلى ئىيۇندا، شىنجاڭ داشۇدە 24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تاللاپ تۈزۈش تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ۋە تۆۋەندىكى قەدەم، باسقۇچلار بويىچە رەسمىي خىزمەت باشلىۋەتتى.

بىرىنچى قەدەمدە، جۇڭخۇا كىتاپخانىسى بەلگە قويۇپ تەشرى قىلغان 24 تارىخ ئاساس نۇسخا قىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار تاللىنىپ، «24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار توپلىنى» تۈزۈپ چىقىلدى.

ئىككىنچى قەدەمدە، توپلاپ چىقىلغان ماتېرىياللار قەدىمكى خەنزۇ تىلىدىن ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغا ئايلاندۇرۇلدى ۋە زۆرۈر ئىزاھلار بېرىلدى.

ئۈچىنچى قەدەمدە، ئەسلى تېكىستكە ئاساسلىنىپ ۋە ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغا ئايلاندۇرۇلغان تېكىستتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر-چىغا تەرجىمە قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا زۆرۈر ئىزاھلار بېرىلدى.

ھازىر 24 تارىخنىڭ «تارىخىي خاتىرىلەر» قىسمىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋە يىلنامىلىرى تەرجىمىسى ئىزاھلىرى، تېنىدىكىلىرى بىلەن نەشرىدىن چىقىپ، كەڭ كىتاپخانىلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن بەزى ئالاقىدار مەسلىلەر ئۈستىدە تېڭىشلىق ئىزاھاتلارنى بېرىپ ئۆتە كېتىمىز.

ئوتتۇرا ئاسىيا چۈشەنچىسى ھەققىدە، ئۇزاقتىن بېرى ئالىملار ھەرخىل قاراشتا بولۇپ كەلدى. بىز ئاساسىي جەھەتتە، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن-مەدەنىيەت تەشكىلاتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن يېزىلغان «ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخى» ئىزىنىمىزدا كۆزدە تۇتۇلغان دائىرە بويىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى —

مۇڭغۇلىيە، ئېگىزلىكى، خېتىشى كۆرسەتۈرۈ، چىڭخەي (كۆككۆل)، شىنجاڭ، ئامۇدەريا، سىر دەريا ۋادىسى، قازاقىستان دالىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى ۋە پاكىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، دەپ قارايمىز. شۇڭا، ئومۇمەن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان مۇشۇ رايونلار ھەمدە بۇ رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان قەبىلىلەر، مىللەتلەر ۋە بۇ مىللەتلەرنىڭ پائالىيەتلىرى جەريانىغا چېتىشلىق بولغان دۆلەتلەر، رايونلار، مىللەتلەر، شەخسلەر، مۇھىم تارىخىي ۋەقە-ھادىسە قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى توپلامغا كىرگۈزۈلدى، دەپ بەلگىلىگەنلىكىمىز ئۈچۈن، توپلامنىڭ دائىرىسى كەڭرەك بولدى.

24 تارىخ ئېلىمىز تارىخىدىكى 24 قىسىملىق تارىخنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇلار: «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە»، «كېيىنكى خەننامە»، «ئۈچ خانلىق خاتىرىلىرى»، «جىننامە»، «سۇڭنامە»، «چىنامە»، «لىياڭنامە»، «چىننامە»، «ۋېيىنامە»، «جوۋنامە»، «شىمالىي چىنامە»، «شىمالىي خانلىقلار تارىخى»، «جەنۇبىي خانلىقلار تارىخى»، «سۈيىنامە»، «كونا تاڭنامە»، «يېڭى تاڭنامە»، «كونا بەش دەۋر تارىخى»، «يېڭى بەش دەۋر تارىخى»، «لىياۋ (قېتانلار) خانلىقى تارىخى»، «جىن خانلىقى تارىخى»، «سۇڭ خانىدانلىقى تارىخى»، «يۈەن خانىدانلىقى تارىخى»، «مىڭ خانىدانلىقى تارىخى» دىن ئىبارەت بولۇپ، جەمئىي 3,259 جىلد، 79,841 بەت، تەخمىنەن 47904600 خەت (ھېروگلىفى) تۇر. بۇ تارىخلاردا زىۋايەتلەر بويىچە، قەدىمكى زاماندىكى بەش چوڭ ئاقساقال دەۋرىدىن يېقىنقى زاماندىكى مىڭ خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرىغا غىچە بولغان ئېلىمىزنىڭ بىرقانچە مىڭ يىللىق تارىخى بىر قەدەر ئومۇمىيۈزلۈك، سىستېمىلىق بايان قىلىپ بېرىلگەن. ھەر قايسى

دەۋرلەردە ياشىغان خانىدانلىقلار بولسا بۇ تارىخنامىلەرنى «رەسمى تارىخ» (ئەنئەنىۋىي خانىدانلىقلار تارىخى) دەپ ئېلان قىلىشقان. ئەمىلىيەتتە، 24 تارىخ ئېلىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ياراتقان تارىخى بولۇپ، ئۇ مەزمۇن جەھەتتە مىللەتلەرنىڭ تارىخى ئەھۋاللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، شۇنىڭدەك 24 تارىخ خەنزۇ ھۆكۈمرانلىرى قۇرغان خانىدانلىقلارنىڭ تارىخىلا بولۇپ قالماي، يەنە «ۋېينامە»، «جوۋنامە»، «شىمالىي چىنامە»، «بەش دەۋر تارىخى» ئىچىدىكى كېيىنكى تاڭ، كېيىنكى جىن، كېيىنكى خەن، «قىتانلار تارىخى»، «جىن خانىدانلىقى تارىخى»، «يۈەن (موڭغۇل) خانىدانلىقى تارىخى» قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان خانىدانلىقلار تارىخىدىنمۇ ئىبارەت. 24 تارىخنىڭ كۆپلىگەن ئاپتورلىرى ئىچىدە خەنزۇ ئالىملىرى بولغىنىدەك، قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ئالىملىرىمۇ خېلى بولغان. بۇ ئالىملارنىڭ ئىدىيىۋىي قاراشلىرى ۋە تارىخ ئىلمىدىكى سەۋىيىسى ئوخشاشمىغاچقا، يېزىلغان تارىخلارنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىمۇ ئوخشاشمايدۇ. ئۇلار فېئودالىق دەۋرنىڭ تارىخچىلىرى بولغاچقا، دەۋرنىڭ ۋە سىنىپنىڭ قاتتىق چەكلىمىسىگە ئۇچرىغان. لېكىن بىز بۇ تارىخىي ماتېرىياللارنى ماركسىزىملىق مەيدان، نۇقتىئىنەزەر، ئۇسۇل بىلەن تەھلىل قىلىپ پۇرق ئېتىشىمىز، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ، مېغىزنى قالدۇرۇش، شىمىز، يالغىننى چىقىرىۋېتىپ راستىنى ئېلىپ قېلىشىمىز لازىم. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، تارىخنىڭ ھەقىقىي قىياپىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرەلەيمىز.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 24 تارىخنىڭ بىرىنچى قىسمى. شۇنىڭدەك، ئېلىمىزدە بىرىنچى بولۇپ تەزكىرە شەكلىدە يېزىلغان ئومۇمىي تارىختىن ئىبارەت. «تارىخىي خاتىرىلەر» ياراتقان مۇنداق شەكىل كېيىنكى 23 تارىخقا ئاساس بولۇپ بەردى. بۇ يەردە چۈشىنىشكە

ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مۇشۇ شەكىل (فورما) نىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

«خاقانلار (ئاقساقاللار) تەزكىرىسى» (本记) مەخسۇس خاقانلارنىڭ پائالىيەت خاتىرىسىدۇر. ئۇ ئاساسىي جەھەتتە ۋاقىت تەرتىۋى بويىچە يېزىلغاچقا، مەلۇم بىر خانىدانلىقنىڭ خرونولوگىيىسى دەپ قارىلىدۇ.

«تۆرىلەر تەزكىرىسى» (列传) ۋەزىر-بەگلەر تەزكىرىسى (ئەنئەنىۋىي بولمىغان خانىدانلىقلار تەزكىرىسى قاتارلىقلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، ئۇ شەخسلەر (بەزىدە دۆلەتلەر «بەگلەر»، مىللەتلەر، رايونلار) نىڭ پائالىيەتلىرىنى ئاساس قىلىپ يېزىلغان. خاقانلار (ئاقساقاللار) تەزكىرىسى يىلنى مېرىدىئان قىلغان بولسا، تۆرىلەر تەزكىرىسى شەخسلەر ۋەقەلىرىنى يىللىق قىلىدۇ. ئىككىسى بىرىكىپ، بىر پۈتۈن تارىخىي كۆرۈنۈشنى تەشكىل قىلىدۇ.

«يىلنامە» (年表) مۇرەككەپ تارىخىي ۋەقەلەرنى مۇئەييەن قانۇن-يەتلەر (يىل، شەخس، ئەمەل-ئۇنۋان قاتارلىقلار) گە ئاساسەن، تەكشۈرۈپ ئوقۇشقا قۇلاي بولۇش ئۈچۈن جەدۋەللەشتۈرۈلگەن ئىسھابىلاردىن ئىبارەتتۇر.

«نامە» (书) بۇ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، مەدەنىيەت، جازا قانۇنى، ئەمەللەر، دىپلوماتىيە، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە، دەريا-ئۆستەڭلەر، سۇ ئىنشائاتلىرى ساھەلىرىنىڭ تۈزۈم تارىخى ياكى خاس تارىخىدۇر. كېيىنكى تارىخلاردا «تەزكىرە» ۋە «خاتىرە» دەپمۇ ئېلىنغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر» كېيىنكى 23 تارىخقا ئوخشاشمايدۇ، ئۇ بىرلا خانىدانلىقنىڭ دەۋر تارىخى بولماستىن، بەلكى بەش چوڭ ئاقساقال (五帝)، شيا (夏)، شاڭ (商)، جوۋ (周)، چىن (秦) خانلىقلىرىدىن خەن خانىدانلىقىنىڭ خاقانى ۋۇدىڭچە بولغان بىر نەچچە

مىڭ يىلىنىڭ ئومۇمىي تارىخىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ناھايىتى مول ماتېرىياللار بار. مەسىلەن: «ھۇنلار تەزكىرىسى» نى ئالىدىغان بولساق، بۇ تەزكىرىدە ھۇنلارنىڭ قەدىمكى زاماندىن تارتىپ، خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىگىچە بولغان تارىخى بايان قىلىپ بېرىلگەن. «پەرغانە تەزكىرىسى» دە پەرغانە، ئۇيسۇن قاتارلىق غەربىي ئەل (قۇرىغار) دىكى خانلىقلارنىڭ ئەھۋاللىرى بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۆكسەك ئېلىنىي قىممەتكە ئىگە.

«تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ ئاپتورى سىياچىيەن، يەنە بىر نامى زىچاڭ. خەن دەۋرىنىڭ پايتەختى ئەتراپىدىكى شىياڭ (بۈگۈنكى شەنشى خەنچىڭ ناھىيىسى) دىن بولۇپ، خەن خاقانلىقى خاقانى جىڭدى دەۋرىدە (يەنى م. ب. 145-يىلدا) تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان يىلى ئېنىق ئەمەس. بەزى ئالىملار م. ب. 86-يىلى يەنى خەن خاقانى جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى شىيۋەننىڭ تۇنجى يىلى ئۆلگەن دېيىشىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى سىمايەن بىلىملىك ئالىم بولۇپ، تارىخ، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە قاتارلىق ئىلىملەرنى ياخشى بىلەتتى. چۈنچىۈ، يېغىلىق دەۋرىدىن بۇيانقى تۈرلۈك ئىلىم ئېقىملىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىنى ناھايىتى ئوبدان چۈشىنەتتى. سىياچىيەن بالىلىق ۋاقتىدىلا ئاتىسىنىڭ تەربىيىسىنى ئېلىپ، 10 ياش چىقىدىلا قەدىمكى كىتابلارنى ئوقۇشقا باشلىغانىدى. 20 ياش ۋاقتىدىن باشلاپ جايىلارغا ساياھەت قىلىپ، ئۇستاز-پىر ئىزدەپ، دوست تۇتۇپ، ئەمىلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، «ئەلنىڭ ھەممە يەرلىرىدىن مەلۇمات توپلىدى»، ئۇنىڭ كېيىنكى ئەسەر يېزىشىغا بۇ مەلۇماتلارنىڭ زور ياردىمى تەگدى. م. ب. 108-يىلى (خەن

① مىلادىدىن بۇرۇن ۋە مىلادىدىن كېيىن دېگەن سۆزلەر م. ب. ۋە م. ب. دەپ ئېلىندى.

خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئاتىسىنىڭ ئورنىغا دۆلەت تارىخچىسى بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن تارىخ ماتېرىياللىرى توپلاشقا جىددى كىرىشىدۇ. م. ب. 104-يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيجۇنىڭ تۇنجى يىلى) سىياچىيە «تارىخىي خاتىرىلەر» نى رەسمىي يېزىشقا باشلىدى. بەش يىلدىن كېيىن، ئۇ ھۇنلارغا تەسلىم بولغان لى لىڭ (لى گۇاڭنىڭ نەۋرەسى) نى ئاقلاپ سۆز قىلغانلىقى ئۈچۈن، خاقان ۋۇدى تەرىپىدىن زىندانغا تاشلىنىپ، ئاخىلاش جازاسى بېرىلگەنىدى. جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن قاتتىق ئازاپلانغان سىياچىيەن قەتئىي غەيرەتكە كېلىپ، زىنداندا كىتاب يېزىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. م. ب. 96-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيجۇنىڭ تۇنجى يىلى ئازات قىلىنىپ، پەرمانچى (中书令) بولىدى. تەخمىنەن م. ب. 91-يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېننىڭ ئىككىنچى يىلى) «تارىخىي خاتىرىلەر» ئاساسىي جەھەتتىن يېزىلىپ بولىدۇ. بىراق، بىن گۇ «خەننامە. سىياچىيەن تەزكىرىسى» نى يازىدىغان ۋاقىتتا، ئون قىسمى (بابى) يوقالغان بولۇپ، ھازىر بىز ئوقۇۋاتقان «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ ئازغىنا قىسمى بابىلىرىنى چۈشۈرۈش (褚少孙) ناملىق بىر زات ھەم كېيىن ئۆتكەن بەزى كىشىلەر تولۇقلىغان.

24 تارىختىكى مەسىلىلەرگە ھەرقايسى دەۋر ئالىملىرىنىڭ قارشى ئوخشاشمايدۇ، بۇ ھەقتە يېزىلغان ئەسەرلەرمۇ كۆپ. بۇنداق ئوخشاشمىغان ئىلمىي قاراشلار ۋە ئۆتمۈشتىكىلەرنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىگە نىسبەتەن بىز قانداق مۇئامىلە قىلىشىمىز كېرەك؟ تاللاپ-توپلاش ۋاقتىدا، يەنىلا 24 تارىخنىڭ ئەسلى تېكىستىگە ئاساسلنىشنى ئويلىدۇق. ئۇنداق بولمىغاندا، ھېچقانداق ئاساسىي ئۆلچەم بولمىغان بولاتتى. لېكىن ئىزاھلار تەرجىمىسىدە، ئۆتمۈشتىكىلەرنىڭ

تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. ئەينى ۋاقىتتا ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە قاراشلار ئىزاھتا قىسقىچە بايان قىلىندى.

ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ۋاقتىدا، بىز مۇنۇ پرىنسىپلارغا ئىيە قىلدۇق: ئەسلى تېكىستتە قېرىنداش مىللەتلەرگە ھەم چېگرا رايونلارغا قارىتا ئىشلىتىلگەن ھاقارەتلىك ئاتالغۇلارنىڭ ھەممىسى ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان سۆز-ئىبارىلەر بىلەن ئېلىندى. ئەسلى تېكىستتىكى بەزى كىشى، ئەمەل، يەر دۆلەت (خانلىق، بەگلىك)، مىللەت ئىسىملىرى، قانۇن-نىزام، تۈزۈم قاتارلىقلارنىڭ ئەگەر ئۇيغۇرچىدا تەڭدىشى بولمىسا، توغرىدىن-توغرا ئەينى ئاھاڭنى بويىچە ترانسكرىپسىيىسى بېرىلىپ، تىرناق ئىچىدە شۇ سۆزنىڭ خەنزۇچىسى يېزىلىش بىلەن بىللە، ئىزاھ ئارقىلىق بايان قىلىپ بېرىلدى.

24 تارىختا ئەمەل ئىسىملىرى بەك كۆپ. مەسىلەن: باش مىرزا (尚书) دېگەن بىر ئەمەل ئىسمىنى ئالىدىغان بولساق، ھەر-قايسى خانىدانلىقلاردىكى خىزمەت مەسئۇلىيىتى ئوخشاشمايدۇ؛ شۇنىڭدەك پۈتۈن مەملىكەت بويىچە، ئەڭ ئالىي ھەربىي باشلىقنىڭ خانىدانلىقلاردىكى ئاتىلىشىمۇ ئوخشاش ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەمەل تۈزۈملىرى ئۆزگىرىپ بەك مۇرەككەپلىشىپ كەتكەنىدى. يالغۇز غەربىي خەن خاقانلىقىنى ئالىدىغان بولساق، خاقان جىگدىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەن (中元) يىلى ۋە خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيجۇ (太初) يىللىرىدا ئىككى قېتىم زورراق ئۆزگىرىشلەر قىلغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەينى بىر ئەمەلنى ئالىدىغان بولساق، غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرىدە، ئەمەللەرنىڭ ئىسمىمۇ ئوخشاشمىغان بولۇشى ئېھتىمال. خەن خاقانلىقى چىن خاقانلىقىنىڭ تۈزۈملىرىگە ۋارىسلىق قىلغاچقا، خەن دەۋرىنىڭ ئەمەل تۈزۈملىرى چىن دەۋرىدىكى ئەمەل تۈزۈملىرىنىڭ تەرەققى

قىلىپ ئۆزگىرىشى بىلەن مەيدانغا كەلگەن، چىن خاقانلىقى جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ ئالدى-كەينىدە، ئەمەل بىلەن ئۇنۋانلار ئايرىلدى. غەربىي خەن دەۋرىدىمۇ، ئەمەل-ئۇنۋانلار ئايرىلغانىدى. ئەمەلىي ھوقۇقى بار، ئەمەلىي مەسئۇلىيىتى بار ئەمەلدارلار، مەسىلەن، باش ۋەزىر، ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى، باش تەپتىش بېگى قاتارلىقلار؛ دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ئۇنۋانلار غەربىي خەن دەۋرىدە 20 دەرىجىلىكىدى. مەسىلەن، چوڭ تۆرە، قوۋۇق ئىچى تۈرىسى قاتارلىقلار؛ يەنە بىر خىلى يۇقىرىدىكى ئىككى خىل ئەھۋالغا ئوخشىمايدىغان بەزى نام-ئاتاقلار، مەسىلەن، قىران چەۋەنداز سەنگۈن، ئوقياچىلار سەنگۈنى، ھەرىكەتچان سەنگۈن، شۇڭقار لەشكەر بېشى قاتارلىقلار مۇئەييەن خىزمىتى بار ئەمەل نامى ياكى ئۇنۋان بولماستىن، مەلۇم بىر سەنگۈنگە خاقان ۋاقىتلىق بەرگەن بىر خىل ئاتاقتىلا ئىبارەت. بىز يۇقۇرىدىكى ھەر خىل ئەھۋاللارنى پەرقلىق تەرجىمە قىلدۇق ۋە ئىزاھ ئارقىلىق بايان قىلىپ بەردۇق.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەر ئىسىملىرى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، قەدىمدىن ھازىرغىچە كۆپ ئۆزگىرىپ كەلگەن. 24 تارىختا ئوتتۇرا ئاسىيا يەر ئىسىملىرىنىڭ بەزىلىرىگە خەنزۇچە ئىسىم بېرىلگەن بولسا، بەزىلىرى ئۆز دەۋرىدە مەلۇم بىر مىللەتنىڭ تىلىدىن خەنزۇچىغا قىلىنغان تەرجىمە ئىسىملىرىدىن ئىبارەت. بۇ يەر ئىسىملىرىنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، كۆپ قىسمىنى تېخى كىشىلەر تەتقىق قىلمىغان، تەكشۈرۈپ بېكىتمىگەن. بىز مۇمكىن قەدەر ئۆتمۈشتىكى ئىسمى بىلەن بۈگۈنكى ئىسمىنى ئېنىقلاشقا تىرىشتۇق. زادىلا ئېنىقلىيالمايدىغانلىرىمىزنى ترانسكرىپسىيە بىلەن بەردۇق. يەر ئىسىملىرىنىڭ خېلىلا بىر قىسمىنى ئۆتمۈشتىكى ئىلىم ئەھلىلىرى تەتقىق قىلغاچقا، بۇ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئەكس

ئەتتۈرۈپ بېرىشكە ئۇرۇنغان بولساقمۇ، سەۋىيىمىزنىڭ ۋە ماتېرىيال-
نىڭ چەكلىكلىكى ئۈپەيلى، بۇ تەلەپنى دېگەندەك ئورۇنلىيالىدۇق.
بەزى يەر ئىسىملىرى (دۆلەت، رايون ئىسىملىرى) كىشىلەرگە
تونۇش بولسىمۇ، ئەمما بۇ ھەقتە ئۇزۇندىن بېرى مۇنازىرە بولۇپ
تولۇق ھەل بولمىغاچقا، ئۆزىمىز توغراتاپقان بىرقاراشنى تاللىۋېلىپ،
ئاندىن ئىزاھ ئارقىلىق بايان قىلىپ بەردۇق.

24. تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىدىكى خېلىلا
بىر قىسىم سۆز-ئىبارىلەر ئۆز دەۋرىدىكى مەلۇم بىر مىللەتنىڭ
تىلىدىن خەنزۇچىغا ئاساسەن (ترانسكرىپسىيىسى) تەرجىمە قىلىنغان.
بۇ سۆز-ئىبارىلەرنىڭ مەنىلىرىنى شۇ دەۋردىكى كىشىلەر بىلەتتى.
لېكىن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆتكەن
تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكى بۇ مىللەتلەرنىڭ تىلىنى بىلمىگەچكە، بۇ
سۆز-ئىبارىلەرنىڭ مەنىلىرىنى بارغانسېرى كىشىلەر بىلمەس
بولۇپ قالغانىدى. ئۇيغۇرچە تەرجىمىدە مۇمكىن قەدەر بۇ سۆز-
ئىبارىلەرنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە مۇشۇ
ئاساستا سۆزنىڭ مەنىسى يېڭىتىلدى.

بۇ باسقۇچتىكى خىزمىتىمىزدە ئۇچرىغان ھۇنچە سۆز-ئىبارىلەرنى
ئالدىنقى بولساق، جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرىنىڭ بىرلىككە
كەلگەنرەك قارىشى بويىچە ئېيتقاندا، ھۇنچە تىل ئالتاي تىلى
سىستېمىسىغا كىرىدۇ.

بىز ھۇنلارنىڭ 左右谷蠡王 (زويۇگۇلشۋاڭ) لىرىنى ئال-
دىنغان بولساق، «谷» ھەرپىنى شەرقىي خەن خاقانلىقىنىڭ
ئاخىرقى دەۋرىدە ياشىغان فۇچيەن (服虔) دېگەن كىشى «鹿» (لۇ)
دەپ ئوقۇغان. شۇڭا، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئالىملارنىڭ ھەممىسى
بۇ ئەسەنگە ئىشىنىپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. 谷蠡 (گۈلى)
ھازىرغىچە 鹿蠡 ئوقۇلۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما مەنىسىنى

چۈشەنگىلى بولمايدۇ. ئەگەر «谷» ھەرپى ئۆز ئاھاڭى بويىچە (گۈ)
鹿蠡 (گۈلى) ئوقۇلسا، بۇ تۈركى تىلىدا 手 (قول) دېگەن مەنىدە
بولىدۇ. ئۇنىڭدا ئوڭ قول قان (خان)، سول قول قان (خان)
بولىدۇ. دە، تۈركى تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى
تىل ئادەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز فۇچيەننىڭ
ترانسكرىپسىيىسىنى ئىشلەتمەستىن، «قول» دەپ تەرجىمە قىلدۇق.
يەنە بىر مىسال، ئۇيسۇنلارنىڭ باشلىقى كۈنبەك خەنزۇچىغا
تەرجىمە قىلىنغاندا، «昆弥» (كۈنمى) ياكى «昆莫» (كۈنمۇ)
دەپ ئېلىنغان. تۈركى تىلىدىن خەنزۇچىغا قىلىنغان قەدىمكى تەرجىمە-
مىلەردە دائىم دېگۈدەك «ب» ھەرپى «م» ھەرپى بىلەن ئېلىنغان.
ھالبۇكى، تۈركى تىلىنىڭ ئۆزىدىمۇ «ب» تاۋۇشىنىڭ «م» تاۋۇشىغا
ئۆزگىرىش ھادىسىسى مەۋجۇت. مەسىلەن: قەدىمكى تۈركچىدە
«بەن» (ھازىرقى زامان غەرب تۈركچىسىدەمۇ بەن)، ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر تىلىدا «مەن» دېيىلىدۇ. شۇڭا، خەنزۇ تىلىغا
ترانسكرىپسىيە قىلىنغان تۈركى سۆزلەرنى ئەسلىگە قايتۇرۇشتا «م»
ھەرپى «ب» ئوقۇلدى. بەزى تۈركىي ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ:
«مىلادىدىن بۇرۇن تەڭرى تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ياشىغان
ئۇيسۇنلارنىڭ باشلىقى چىنچە ماتېرىياللارغا ئاساسەن، «كۈنبەك»
(ياكى كۈنبېي) دېيىلەتتى. ئۇ قۇن (ھۇن) لار تەرىپىدىن تەيىنلەن-
گەن بىر بەك (بېي) بولۇشى مۇمكىن» دېيىلىدۇ. دېمەك، بۇ يەردە
تۈركىي ئالىملىرىمۇ «م» تاۋۇشىنى «ب» قىلىپ ئالغان. شۇڭا، بىز
昆莫، 昆弥نى كۈنبەك، كۈنبېي دەپ ئالدىق.
«تارىخىي خاتىرىلەر» دېكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى
يولداش جايىڭى تاللاپ توپلىدى، يولداش فېڭ شىشى تەكشۈرۈپ
يېڭىتتى.
يولداش ئوۋياڭ كېيى قەدىمكى خەنزۇچىنى ۋە ئىزاھلىرىنى ھازىرقى

زامان خەنزۇچىسىغا ئايلاندۇرۇپ چىقتى. يولداش ئوۋياڭ ۋېنلىن قىسمەن تەرجىمە ۋە ئىزاھلارنى ھازىرقى زامان خەنزۇچىسىغا ئايلاندۇرۇشقا قاتناشتى.

ھازىرقى زامان خەنزۇچىسىغا ئايلاندۇرۇلغان تېكىست - ئىزاھلارنى يولداش جاڭ شىجۇڭ كۆرۈپ چىقتى. يولداش فېڭ شىشى قىسمەن بايلىرىنى كۆرۈپ بەردى.

بۇ خىزمەتنىڭ مۇناسىۋەت دائىرىسى كەڭ، خىزمەتنىڭ سالىمىقىمۇ ئېغىر بولغاچقا، مەكتەپ ئىچى - سىرتىدىكى نۇرغۇن يولداشلارنى بۇ ئىشقا تەكلىپ قىلدۇق. ئۇلار ئۆز ئۈستىگە ئالغان خىزمەتلىرىدە تەجرىبىدىكى يېتەرسىزلىك، ماتېرىيال قىسلىقى، ۋاقىتنىڭ جىددىلىكى قاتارلىق قاتمۇ - قات قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ۋەتەننىمىز مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن نۇرغۇن ئىجادىي خىزمەتلەرنى قىلىپ بەردى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بۇ يولداشلارنىمىزغا سەمىمىي تەشەككۈرلەردىمىزنى بىلدۈرمىز.

24 - تارىخنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللىرىنى توپلاپ تەرجىمە قىلىش خىزمىتى جۇڭگو ۋە چەتئەل تارىخلىرىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، بۇ خىزمەتكە قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممە ساھەدە پۇختا بىلىمى بولۇشى، قەدىمكى خەنزۇچە بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يالغۇز تەرجىمىدىكى ئىسىملارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈچۈنمۇ زور كۆلەمدە ئىنچىكە خىزمەت ئىشلەشكە توغرا كەلدى ۋە ئىلمىي چىكىش مەسىلىلەر ئۇچراپ تۇردى. لېكىن بۇ خىزمەتكە قاتناشقان شەخسلەرنىڭ سەۋىيىسى ياكى پۈتۈن گۈرۈپپىمىزنىڭ كۈچىنى ئېلىپ ئېيتقاندا، يۇقۇرىدىكى تەلەپكە لايىق ئەمەسلىگىمىزنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق. شۇنداق بولسىمۇ، قاراپ تۇرغاندىن كۆرە، قول تىقىپ ئىشلەشنى ئەۋزەل كۆردۇق. بۇنىڭدىن مەقسەت، سەۋىيىمىز چەكلىك

بولسىمۇ، ۋەتەننىمىز تارىخىي مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى ئۈچۈن بىر كىشىلىك ھەسسە قوشۇشتىن ئىبارەت. ئاخىرىدا، كەلگۈسى خىزمىتىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن كەڭ كىتاپخانىلىرىمىزنىڭ ۋە ئىلمىي تەتقىقات خادىملىرىمىزنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشلىرىنى سورايمىز.

شىنجاڭ داشۇ 24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تاللاپ تۈزۈش، تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى

بەش چوڭ ئاقساقال (五帝) تەزكىرىسى (2)
(ئۈزۈندە)

خۇاڭدى شاۋدىيەنىڭ ئوغلى (3). ئۇنىڭ فامىلىسى گۇڭسۇن، ئىسمى شۋەنيۋەن. باشقىلاردىن ئۆزگىچىسىرەك تۇغۇلۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي تىلى چىقىپ، ئىنتايىن ئەقىللىق بالا بولغان. سەل چوڭ بولغاندا، مۇئامىلىدە سەمىمىي، ئىشتا چاققان، ئەپچىل، ياش قۇرامىغا يەتكەندە، ئېغىر-بېسىق، دانا بولغانىدى.

شۋەنيۋەن دەۋرىدە، شېن نۇڭشى (4) ئەۋلاتلىرى زەئىپلەشتى. ئاقساقاللار ئۆز ئارا ھۇجۇم قىلىشىپ، ئاھالىگە شەپقەتسىز زۇلۇم سالىدى. لېكىن شېن نۇڭشى ئەۋلاتلىرى ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلالمايتتى. شۇ تۈپەيلى، شۋەنيۋەن زىيارەتكە كەلمەي، باج-خىراج تاپشۇرمىغان ئاقساقاللار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن، ھەربى مەشىق ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى. ئاقساقاللارنىڭ ھەممىسى كېلىپ ئىتائەت قىلدى. لېكىن چى يۈۋ بەگ (5) ياۋۇز بولغاچقا، شۋەنيۋەن ئۇنى جازالىيالىدى. يەنىدىنىڭ (6) ئەۋلاتلىرى ئاقساقاللارغا تاجاۋۇز قىلىپ، بوزەك قىلماقچى بولغاندا، ئاقساقاللار شۋەنيۋەنگە بېقىندى. شۇنىڭ بىلەن شۋەنيۋەن قائىدە-يوسۇنىنى يولغا قويۇپ، قوشۇنلارنى تەرتىپكە سالدى. بەش ئەناسىرنىڭ (7) تەبىئىي بويىچە بەش خىل زىرائەت ئۆستۈردى. ئاھالىلىرىگە غەمخورلۇق قىلىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بىرىچە، ئۇلارنىڭ باش-كۆزىنى

شەكلىدىكى، ئېتىلىق، يىلىپىز، پى (貔)، شىيۇ (貅)، چىۋ (貅)، يولۇۋاسلار دەك (8) باتۇر جەڭچىلەرنى تەربىيىلەپ، بەنچۈم (9) دالاسىدا يەندى بىلەن ئۇرۇشتى. ئۈچ قېتىم جەڭ قىلىپ ئۇنى يەڭدى. ئەمما خۇاڭدىنىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىغا چىنى يۈۋ قۇلاق سالماي، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. خۇاڭدى ئاقساقاللاردىن قوشۇن توپلاپ، جولو (10) ئېتىگىدە چى يۈۋ بىلەن ئۇرۇشۇپ، چى يۈۋنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئاقساقاللار شېن-نۇڭشى ھاكىمىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئورنىغا شۋەنيۋەننى تەڭرى خان قىلىپ كۆتەردى. ۋە خۇاڭدى دەپ ئاتىدى. ئەلدە بويىسۇنمىغان ئاقساقاللار چىقسا خۇاڭدى لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلاتتى ۋە تېنچىققاندىن كېيىن لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كېتەتتى. ئۇ تاغ-لارنى يېزىپ، يوللارنى ياسىدى، تىنچ-خاتىرجەم ياشىدى.

خۇاڭدى شەرقىيە دېڭىز بويىغىچە بېرىپ، ۋەنشىن (11) تېغىغاچە قىتئە تەيىشەن (12) تېغىغا باردى. غەربىدە، كۇڭتۇڭ (13) تېغىغىچە بېرىپ، جىنشىۋ تېغىغا چىقتى. جەنۇبدا، چوڭ دەرياغىچە بېرىپ، شىۋىڭشەن ۋە شياڭشەن (14) تاغلىرىغا چىقتى. شۇنىۋەننى (15) شىمالغا سۈردى. فۇشەن (16) تېغىدا ئاقساقاللارنى يىغىپ، جۈلۈشەن تېغى ئېتىگىدىكى تۈزلەڭلىككە شەھەر سالدى. خۇاڭدى ھەر تەرەپكە قاتناپ، كۆچۈپ يۈرگەچكە، مۇقىم تۇرار جايى يوق ئىدى. ئەتراپقا چېدىر-بارگاھ قۇرۇپ ئۆزىنى قوغدايتتى. سىپاھ-بەگلەرگە بۆلۈن-لارنىڭ رەڭگىگە قاراپ نام بېرەتتى. ئوڭ-سول چوڭ مۇپەتتىش-لەرنى قويۇپ، بارلىق قەبىلىلەر ئۈستىدىن نازارەت قىلاتتى. بۇ ھەزرىتىدە ھەممىمە يۇرت تېنىچ-ئاسايىشلىقتا ياشىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خۇاڭدى ئاسمان-زېمىن، تاغ-دەريا، جىن-ئەرۋاھلارغا ئاتاپ ئەزىز-چىراق ئۆتكۈزدى. بۇ جەھەتتە، خۇاڭدى قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان ئاقساقاللار ئىچىدە ھەممىدىن كۆپ ئىش قىلدى.

خاسىيەتلىك ئىسىرىقدانغا (17) مۇيەسسەر بولدى. داناۋ، زۇڭ چىڭ (18) قاتارلىق ئىككى ئەمەلدارنى. كالىندار تۈزۈشكە بەلگىلىدى. فېڭ خوۋ، لى مۇ، چاڭ شيەن، داخۇڭ (19) قاتارلىق تۆت كىشى ئارقىلىق خەلق ئاممىسىنى ئىدارە قىلدى. ئۇ ئاسمان-زېمىن، ئاي-كۈن، تۆت پەسىل ھەرىكىتىنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتىگە قاراپ، ئاي-كۈن ۋە بەش ئەناسىرنىڭ راۋاجلىنىش، ئۆزگىرىش-لىرىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، خەلقنىڭ تىرىكچىلىك يوللىرى ۋە دەپنە مۇراسىملىرىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۆي-جاي سېلىپ، كىيىم-كېچەك تىكىپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشتىكى نۇرغۇن قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلدى. ھەر خىل زىرائەت ۋە ئوت-گىياھ، دەرەخلەرنى ۋاقىتدا تېرىپ، تىكىپ ئۆستۈردى. ئاسمان-زېمىن، ئىسسىق-سوغۇق ئەپلىشىپ كېلىپ بەرگەن شارائىتتا، قۇشلار، ھايۋانلار، قۇرت-قۇ-مۇسقىلار (20) تۆرەلىدى. كۈن-ئاي، يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتى نورماللاشتى. دېڭىزدا شامال توختاپ، دولقۇن تىنچىدى. تاغلاردىن قىممەتلىك گۆھەر-مەدەنىلەر چىقتى. ئۇ بارلىق كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ھەممە يەردە خەلق ئۈچۈن بەخت-سائادەت ئىزدىدى. خەلقنى سۇ، ئوت ۋە ھەممە بايلىقنى تېجەپ ئىشلىتىشكە ئۈگەتتى. تۇپراقنىڭ تەبىئىي خاسىيەتىدىن (21) بىشارەت بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خۇاڭدى دېگەن نام قارار تاپتى.

(ئەسلى كىتاب 1 — 8 - بەتلەر)

چوڭ ئاقساقال جۈەنشۇ گاۋياڭ (22) خۇاڭدىنىڭ نەۋرىسى، چاڭ يىنىڭ ئوغلى. ئۇ ئېغىر-بېسىق، تەدبىرلىك ئىدى. خەلقنىڭ ھال-ئەھۋالىغا يېتەتتى. ئۇ، يەرنىڭ كۈچ-قۇۋۋىتىنى تولۇق ئىشقا سېلىپ، بايلىق يېتىشتۈردى. تەبىئەتتىكى ئۈزلۈكسىز ھەرىكەتلەرگە قاراپ، تۆت پەسىلنىڭ ھەر بىر مەۋسۈمىنى ئىگەللىدى.

چىڭ - ئەرۋاھلارغا بولغان ئېتىقادى بويىچە، مەۋجۇتلىكلەر بىلەن ھەرتۈرسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەپ-قائىدىلەرنى بەلگىلىدى. تۆت پەسىل، بەش ئەناسىرنىڭ تەقدىر-قىسمەتلىرىنى رەتلەش، قەۋىش ئارقىلىق ئاھالىنى تەربىيەلىدى ۋە تەسىرلەندۈردى. سەمىيەت ۋە ساداقەت بىلەن ئاسمان-زېمىن، جىن-ئەرۋاھ ۋە ئاتا-بوۋىلار ئۈچۈن نەزىر-چىراق بەردى. شىمالدا يۈۋلىڭغا (23)، جەنۇبدا جياۋجىڭغا (24)، غەربدە لىۋشاغا (25)، شەرقتە پەنمۇغا (26) قەدەر باردى. ئەنە شۇكەڭ رايون دائىرىسىدىكى قۇشلار، ھايۋانلار، ئوت-گىياھلار، چوڭ-كىچىك روھلار، ئومۇمەن، قۇياش نۇرى يورۇتقانلىكى يەرلەر تىنچىپ، چوڭ ئاقساقال جۈەنشۇگە ئەل بولۇپ، ئىتائەت قىلىشىنى قالىدى...

(ئەسلى كىتاب 11 — 12 - بەتلەر)

خۇەندوۋ (27) چوڭ ئاقساقال ياۋغا گۇڭ گۇڭنى (28) تونۇشتۇردى. ياۋلايىق كۆرمەي، ئۇنى ھۈنەر-كەسپلەر ئەمەلدارى (29) قىلىپ ئىشلىتىپ سىناپ كۆردى. گۇڭ گۇڭ دەرھەققەت ئوساللىق قىلىۋەردى. قەبىلە ئاقساقاللىرى (30) گۇڭنى (31) كەلكۈن تىزگىنلەشكە كۆرسەتتى. ياۋ بولسا، گۇن مۇنداق مۇھىم خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ، دەپ قارىدى. قەبىلە ئاقساقاللىرى سىناپ كۆرۈشنى تەلەپ قىلغانىدى. 9 يىل سىنالغان بولسىمۇ، نەتىجە چىقمىدى. شۇنىڭ بىلەن خالايققا ئىنتايىن زىيان يەتتى.

سەن مياۋ (32) چاڭجياڭ، خۇەيخې دەريالىرى ئارىلىقىدا ۋە جىڭجوۋ ئايمىقى دائىرىسىدە بىرنەچچە قېتىملاپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغاچقا، شۇن قايتىپ كېلىپ، چوڭ ئاقساقال ياۋغا مەلۇم قىلدى. گۇڭ گۇڭنى يۈۋلىڭغا سۈرگۈن قىلىپ، شىمالىي دىلارنىڭ (33)

ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى؛ خۇەندوۋنى خۇشەنگە (34) ھەيدەپ، جەنۇبىي بەدىۋىلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى؛ سەن مياۋنى سەنۋىيگە (35) كۆچۈرۈپ، غەربىي رۇڭلارنىڭ (36) ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى؛ گۇننى يۈشەن (37) تېغىغا سۈرگۈن قىلىپ، شەرقىي يىلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تۆت جىنايەتچىگە بېرىلگەن جازادىن خوشاھلىققا چۆمگەن يۇرتتىكى ھەممە ئەمەلدار ۋە خەلق ساداقەت بىلدۈردى...

(ئەسلى كىتاب 28 — 29 - بەتلەر)

بۇ 22 ۋەزىر ئۆز يۇرچىلىرىنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن ئورۇنلاشتى؛ گاۋتاۋ (皋陶) چوڭ يارغۇچى بولۇپ، قانۇننى دادىلىق بىلەن ئادىلانە باشقۇردى. ئۇ خەلقنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلىپ يەتكەچكە، خەلق ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي قايىل بولدى. بويى (伯夷) ئەدەپ-قائىدىلەرنى باشقۇردى. مەرتىۋىلىك، مەرتىۋىسىزىلەر، چوڭلار، گۈدەكلەر ئۆزئارا ئەدەپ-تەۋازۇ بىلەن مۇئامىلە قىلىشتى. ئۆز ئارا يول قويۇشتى. چۈي (垂) تۈرلۈك ھۈنەر-ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇشىنى باشقۇردى. ھەر كەسپتىكى ئۇستىلار ئىخلاى بىلەن ئىنچىكە ئىشلىدى. بى (益) تاغ، سازلىق، ئوت-چۆپ، دەرەخ، قۇش، ھايۋانلارنى باشقۇردى. تاغبارا، سازلىقلار ئېچىلدى؛ چى (弃) دېھقانچىلىقنى باشقۇرغانلىقتىن، ھەر خىل زىرائەتلەر ئىنتايىن بولۇق ئۆستى؛ چى (契) ئىلىم-مەرىپەت ئەمەلدارى بولۇپ، مائارىپ-ئاقارتىش ئىشىنى باشقۇرغاچقا، ئاھالە ئۆز ئارائىناق ئۆتۈشتى. لۇڭ (龙) مېھمان كۈتۈش ئىشلىرىنى باشقۇردى، يىراق يەرلەردىن نۇرغۇن كىشىلەر كېلىشتى. 12 ئايىاق بەگلىرى (38) ئۆزۈۋەزىپىلىرىنى ئاتقۇردى. پۈتۈن يۇرتتا يامان ئىش قىلىشقا پېتىنغۇچىلار بولمىدى، ۋەزىرلەر ئىچىدە پەقەت يۇ ناھايىتى

چوڭ خىزمەت كۆرسىتىپ، توققۇز چوڭ تاغنى (39) يېرىپ، توققۇز كۆلنى (40) دەرياغا تۇتاشتۇردى. توققۇز دەريانى (41) ئېقىنغا سالدى، توققۇز ئايماقنىڭ سۈيىنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنى ساقلاپ قالدى. ئايماقلاردىن بەلگىلىمە بويىچە باج-خىراج تاپشۇرۇش، شارائىتقا قاراپ ئىش قىلىش تەلەپ قىلىندى. ۋاڭچېڭنىڭ دائىرىسى بەش مىڭ چاقىرىمغىچە ئۆزلىرىپ، ئەڭ يىراقتىكى دالارغا يەتتى. جەنۇبىدا جياۋجىز، بېيىقانى (42)، غەربىدە زۇڭ، شىجىز، چۈسۈۋ (43)، دى، چياڭ قاتارلىق قەۋملەرنى تىنچلاندۇردى، شىمالدا تاغ رۇڭلىرى (44)، فا (45)، شىشىن (46) قاتارلىق قەۋملەرنى، شەرقىدە چاڭيى (47)، نياۋىيلارنى (48) خاتىرجەم قىلدى. يۇرتتىكى خەلقلەر ئاقساقال شۇنىڭ ساۋاپلىق ئىشلىرىدىن قايىل بولدى. شۇنىڭ بىلەن يۇ توققۇز پەدىلىك مۇقامى (49) كەشىپ قىلدى. بۇ مۇقامغا سارچىلىغاندا، ئاجايىپ جانىۋارلار يېتىپ كېلىشەتتى. فىنىكىس قۇشى كېلىپ، پەدىگە تەڭكەشلەپ، قاناتلىرىنى كېرىپ ئۇسۇلغا چۈشەتتى. يۇرت خەلقىنىڭ گۈزەل يەزىلەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ شۇن دەۋرىدىن باشلانغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 43 — 44 - بەتلەر)

① «تارىخىي خاتىرىلەر» (史记) — ئاپتورى غەربىي خەن خانىدانلىقى دەۋرىدە ياشىغان مەشھۇر تارىخچى سىماچەيەن. ئەسەر جەمئىي 130 جىلد بولۇپ، م.ت. 104 — 91 - يىللاردا تېزىلغان. «سېخىي» (史记) خەنزۇچە قامۇس، 1979 - يىل نەشرى 1657 - بەت. [2] بەش چوڭ ئاقساقال (五帝) — جۇڭگونىڭ قەدىمكى ئەپسانىلىرىدە تېپىلغان بەش چوڭ ئاقساقال بولۇپ، بۇلار: خۇاڭدى (黄帝)، جۈەنشۈ (颧顓)، دىڭكۈ (帝喾)، تاڭياۋ (唐尧)، يۈشۈن (虞舜) لەردىن ئىبارەت. يېقىنقى تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار جۇڭگونىڭ باشلانغۇچ جەمئىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى قەبىلىلەر ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقاللىرى.

[3] شاۋديەن (少典) — قەبىلە ئىسمى. ئەسلى تېكىستتە: «شاۋديەننىڭ ئوغلى» دېيىلگەن. بۇ، خۇاڭدى — شاۋديەننىڭ ئەۋلادى دېگەنلىكتۇر. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1* - توم، 2 - بەت)

[4] شېن نۇڭشى (神农氏) — رىۋايەتلەردىكى دېھقانچىلىق بىلەن دورا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ كەشپىياتچىسى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەدىمكى زامان ئادەملىرى بېلىقچىلىق ۋە مېۋە - چېۋە تېرىپ تىرىكچىلىك قىلاتتىكەن. شېن نۇڭشى ياغاچتىن چىش - ساپان ياساپ، خەلقلەرگە دېھقانچىلىق قىلىشنى ئۆگەتكەن. شۇنىڭدەك، ئۇ ئوت - گىياھلار ئىچىدىن دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى تېپىپ ئادەملەرنى داۋالاشقا ۋە داۋالاشنى ئۆگەتكەن. يەنە بىر رىۋايەتتە: شېن نۇڭشى يەندى (炎帝) نىڭ ئۆزى دېيىلىدۇ.

(«سىخەي» 2628 - بەت)

[5] چى يۈۋ (蚩尤) — ئەپسانىلەر بويىچە، شەرقتە ياشايدىغان جىۈلۇ (九黎族) لارنىڭ ئاقساقلى، 81 قېرىنداش بولغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇلار ئالتۇندىن ياسالغان قورال ئىشلىتەر ئىكەن. بۇلۇت پەيدا قىلىپ يامغۇر ياغدۇراتتىكەن. جۈلۇ (涿鹿) دا بولغان ئۇرۇشتا خۇاڭدى تەرەپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

[6] يەندى (炎帝) — رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان قەدىمكى ئاقساقال. جياڭ (姜) فامىلىلىك، ئوتنىڭ شاپائىتى تۈپەيلى ئاقساقال بولغاچقا، يەندى (ئوت ئاقساقىلى) دەپ ئاتالغان. چىش - ساپان ياساپ كىشىلەرگە دېھقانچىلىقنى ئۆگەتكەچكە، شېن نۇڭشى دەپمۇ ئاتالغان. مەنىسى «دېھقانچىلىق پىرى» دېگەن بولىدۇ.

[7] بەش ئەناسىر (五行) — قەدىمكى زاماندا تۈرلۈك شەيئىلەرنى ھاسىل قىلغۇچى بەش خىل ماددا — سۇ، ئوت، ئۆسۈملۈك، مەدەن، تۇپراق بەش ئەناسىر دېيىلەتتى. بەش ئەناسىرغا ئاساسەن، قەدىمكىلەر «ئەناسىرلار» نىڭ بىر بىرىدىن ھاسىل بولۇشى، بىر بىرىنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى، نەزىرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قاراش بويىچە، «ئوت ئۆسۈملۈكتىن، تۇپراق ئوتتىن، مەدەن تۇپراقتىن، سۇ مەدەندىن، ئۆسۈملۈك سۇدىن ھاسىل بولۇپ، سۇ ئوتتىن، ئوت مەدەندىن، مەدەن ئۆسۈملۈكتىن، ئۆسۈملۈك تۇپراقتىن، تۇپراق سۇ ئۈستىدىن غەلىبە قىلاتتى». شۇنىڭدەك، بۇ بەش ئەناسىر بۇرچلار بويىچە بەش تەرەپنى كۆرسىتەتتى. يەنى ئەتىياز - ئۆسۈم -

لۈك، ياز - ئوت، تومۇز - تۇپراق، كۈز - مەدەن، قىش - سۇ ئەناسىرلىرى بولۇپ، ئەتىياز شەرقى، ياز جەنۇبى، تومۇز ئوتتۇرىلىقى، كۈز غەربى، قىش شىمالى بىلدۈرەتتى.

[8] قەدىمكى زامان مەنبەلىرىدىكى ئالتە تۈرلۈك يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ نامى. «سۈيىن» دېگەن كىتابتا: «بۇ ئالتە تۈرلۈك يىرتقۇچ ھايۋان ئۆگىتىش ئارقىلىق جەڭگە سېلىنغان» دەپ ئىزاھلانغان. «ھەقىقىي شەرھ» ناملىق كىتابتا: «ئەسكەرلەرگە ئۇرۇش قىلىش تەربىيىسى بېرىشتە، ئۇلارغا يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ نامى بېرىلگەن. بۇ دۈشمەنلەرگە ھەيۋە قىلىش ئۈچۈن» دېيىلگەن. ھازىرقى زامان ئالىملىرىدىن بەزىلەر بۇ ئالتە خىل يىرتقۇچ ھايۋاننى ئالتە قەۋمنىڭ تۈتۈپى دەپ ھېسابلايدۇ. بىزنىڭچە، «سۈيىن» دىكى ئىزاھ ئىشەنچسىز بولۇپ، كېيىنكى ئىككى خىل چۈشەندۈرۈش مۇۋاپىقراق. بۇ ئالتە

خىل يىرتقۇچ ھايۋان: ئېيىق (熊)، ئادەم ئېيىقى (人熊)، يولۋاسسىمان ئېيىق (貔貅)، بۇنىڭ ئەركىكى پى (貔)، چىشىشى شىۋ (豺) بولۇپ، تۈسى كۈلرەڭ، ئاق بولغاچقا، لياۋدۇڭلىقلار ئاق ئېيىق دەپ ئاتىشىدۇ. چۈ (豹) چوڭلۇقى ئىتتەك، مولۇنسىمان بىر خىل يىرتقۇچ ھايۋان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم، 5 - بەت)

[9] بەنچۈن (阪泉) — فۇچيەن: «بەنچۈن يەر ئىسمى» دەيدۇ. «ئومۇمىي جۇغراپىيە مەلۇمات» تا: «بەنچۈننىڭ ھازىرقى ئىسمى خۇاڭدەن - چۈەن، خۇەيزۇڭ ناھىيىسى (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىنجاۋ ئەننىڭ قېشىدا) نىڭ 56 چاقىرىم شەرقىدە. ۋۇلىدىن چىقىپ، جۈلۇ (ھازىرقى خېبېي جۈلۇ ناھىيىسى) نىڭ شەرقىي شىمالىدا جۇشۈي دەرياسىغا قوشۇلىدۇ» دېيىلگەن. ئېنىقلى، بۇ دەريا ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 5 - بەت)

[10] جۈلۇ (涿鹿) — قەدىمكى تاغ ئىسمى. ھازىرقى جۈلۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 5 - بەت)

[11] ۋەن شەن تېغى (丸山) — ۋەن ۋەن ھەربىي فەن ۋە دەپمۇ يېزىلغان. جاڭ شوۋجيې: «ئومۇمىي جۇغراپىيە مەلۇمات» تا، فەن شەن دەپ تىلغا ئېلىنغان» دەيدۇ. «فەن شەن» ۋە «ۋەن شەن» لەر بىر تاغ. قىسمەن كىشىلەر خەتنى خاتا يازغان (چۈنكى، بۇ ئىككى ھەرپنىڭ شەكلى ئوخشىشىپ كېتىدۇ). بەزىدە

«قەن» يازما، بەزىدە «ۋەن» يېزىشقان. يېنى: «ۋەنشەن بولسا، لاڭشى جۇشۈي ناھىيىسىدە» دەيدۇ. جۇشۈي نىڭ قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى شەندۇڭنىڭ لىنچۈ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 6-بەت)

[12] تەيشەن (泰山) — ئېلىمىزنىڭ شەرقىدىكى تاغلىرىدىن بولۇپ، بەش چوڭ تاغنىڭ بىرى. شەندۇڭ ئۆلكىسى تەيشەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا. («سەخىي 3694-بەت»)

[13] كۈڭتۇڭ (空桐) تاغ ئىسمى بولۇپ، 笄头، 鸡头، 空同، 崆峒 مۇدېنىلىدۇ. گەنسۇ ئۆلكىسى يىڭلياڭ شەھىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، جىڭشۈي دەرياسى بۇ تاغدىن ھاسىل بولىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 7-بەت)

[14] شىۋەنشەن، شياڭشەن تاغلىرى (熊山，湘山) — شىۋەنشەن تېغى، شىۋەنگېر شەن (熊耳山) يەنى ئېيىق قۇلاق تاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خېنەن ئۆلكىسى لۈشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، چىنلىك تېغىنىڭ شەرق قىسمىنىڭ بىر تارمىقى؛ شەرق ۋە غەربىدىكى بىر بىرىگە قارىشىپ تۇرغان ئىككى چوققا ئېيىق قۇلقىغا ئوخشاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئېيىق قۇلاق تاغ دەپ ئاتالغان. شياڭشەن خۇنەن ئۆلكىسى يۇياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى دۇڭتېڭخۇ كۆلىنىڭ ئىچىدە، جۈنشەن (君山) مۇ دېيىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 7-بەت)

[15] ھۇن (萑粥) — جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قەدىمكى قەۋملەر. دىن-بىرى. خەنزۇچىدا، ئادەتتە ئېيتىلىۋاتقان 匈奴 نىڭ باشقىچە بىر ئېيتىلىشى. قەدىمكى تاڭ (唐)، يۈ (虞) زامانىلىرىدىن بۇرۇن، شەنزۇڭ (山戎) لار، زھۇنيۈ (薰粥) لەر، شىياخانلىقى دەۋرىدە چۇنۋېي (淳维) لەر، يىن (殷) دەۋرىدە گۇيڭاڭ (鬼方)، جۇۋ دەۋرىدە شىيەنيۈن (玁狁) لەر، چىن، خەن دەۋرىدە شىۋەنگۇ (匈奴) لار دەپ ئاتالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 7-بەت)

[16] قۇشەن (釜山) — قەدىمكى تاغ ئىسمى. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 7-بەت)

[17] خاسىيەتلىك ئىسرىقدان (宝鼎) «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «زىيا»

رەتگاھ ھەققىدە» دېگەن قىسمىدا: «خۇاڭدى خاسىيەتلىك ئىسرىقدانغا مۇيەسسەر بولۇپ، كارامەت تاپقان... شۇنىڭ بىلەن كارامەت ئارقىلىق كېلەچەكنى كۆرگەن» دېيىلگەن. بۇ يەردە «خاسىيەتلىك ئىسرىقدان» تىلغا ئېلىنىپ، «كارامەت» تىلغا ئېلىنغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 8-بەت)

[18] داناۋ (大挠)، رۇڭ چىڭ 容成 — بۇ ئىككىيلەن خۇاڭدىنىڭ تارىخچىلىرى. خۇاڭدى داناۋغا بۇرچ ۋە مۇچەلنى ئاساس قىلىپ (بىرىك-تۈرۈپ) كۈنلەرنى خاتىرىلەشنى، رۇڭ چىڭغا كالىندار ئىشلەشنى بۇيۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 8-بەت)

[19] فېڭ خۇۋ (凤后)، لى مۇ (力牧)، چاڭ شىيەن (常先)، دا خۇڭ (大鸿) لار خۇاڭدىنىڭ ۋەزىرلىرى. «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «زىيارەتگاھ» قىسمىدا: «گۇي يۇچۇننىڭ لەقىمى دا خۇڭ بولۇپ، خۇاڭدىنىڭ ۋەزىرى» دېيىلگەن؛ «خەننامە. ئەدەبىيات - سەنئەت تەزكىرىسى» دە: «گۇي رۇڭچۇ ھەربى ئىلمى» دىن ئۈچ قىسمى تىلغا ئېلىنغان. چىڭ شۇن: «فېڭ خۇۋ خۇاڭدىنىڭ بەگلىرىدىن» دەيدۇ؛ بىن گۇ: «لى مۇ خۇاڭدىنىڭ ۋەزىرى بولغان» دەيدۇ. «خەننامە. ئەدەبىيات - سەنئەت تەزكىرىسى» دە، 13 قىسىملىق «فېڭ خۇۋ ھەربى ئىلمى»، ئىككى جىلدلىق خەننامە، 20 جىلدلىق «گۇشۈ»، 15 قىسىملىق «لى مۇ ھەربى ئىلمى» تىلغا ئېلىنغان. بۇنىڭدىن فېڭ خۇۋ، لى مۇ، دا خۇڭ ئۈچ كىشىنىڭ ھەربى ئالىم ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. چاڭ شىيەننىڭ ئىختىساسى مەلۇم ئەمەس.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 8-بەت)

[20] سەمىي تەربىيەلەش (淳化) — «سۈيىن» دا: «سەمىي تەربىيە كەڭ دائىرىدە ئېلىپ بېرىلدى» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 9-بەت)

[21] توپا خاسىيەتنىڭ ھېكمىتى (土德之瑞) — چىن، خەن خانىدانلىقلىرى دەۋرىدە كاھىنلار (پالچىلار) مەدەن، ئۆسۈملۈك، سۇ، ئوت، توپىلار دىن ئىبارەت بەش ئەناسىرنىڭ بىر بىرىدىن ھاسىل بولۇشى، بىر بىرىنى يېڭىشى نەزىرىسى بويىچە، خانىدانلىقنىڭ تەقدىرىنى ئىزاھلىغان. بۇ بەش خاسىيەت دېيىلەتتى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يەنىدى ئوتنى ئىلاھ قىلغان. خۇاڭدى بولسا، توپىنى ئىلاھ قىلىپ، يەنىدىنىڭ ئورنىغا چوڭ ئاقساقال

بولغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا چوڭلۇقى ئادەم بېلىدەك، ئۇزۇن-
لۇقى 50 نەچچە گەز كېلىدىغان بىر «سېرىق سازاڭ» قۇرتى پەيدا بولغان.
سازاڭ — توپىنىڭ جەۋھىرى بولغانلىقتىن، توپىنىڭ ھىكمەتلىك خاسىيىتى
دەپ قارىغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 9 - بەت)

[22] چوڭ ئاقساقال جۈەنشۇ گاۋياڭ 帝顓頊高阳 — قەدىمكى
ئالىم سۇڭ جۇڭ: «جۈەنشۇ ئىسمى، گاۋياڭ چوڭ ئاقساقال بولغاندىن
كېيىنكى تەخلەللۈسى» دەپ ئىزاھلايدۇ («تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 12 - بەت)
[23] يوۋلىڭ (幽陵) — يەنى يوۋجوۋ ئايمىقى (幽州) — قەدىمكى
دەۋردىكى 12 ئايماننىڭ بىرى. بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى
ۋە لياۋنىڭ ئۆلكىسى دائىرىسىدە بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 12 - بەت)

[24] جياۋجۇ (交趾) — «دەي دې ئەدەپ - قائىدىلىرى» (大戴记) ياكى
(大戴礼记) نىڭ «بەش چوڭ ئاقساقال پەزىلىتى» دە، 交趾 دەپ يېزىل-
غان بولۇپ، قەدىمكى زاماندىكى جاي ئىسمى. ۋۇلىڭ — بەش تاغ (يۈچىڭلىڭ
(越城岭)، مېڭجۈلىڭ (萌渚岭)، دۇپاڭلىڭ (都庞岭)، چىتەنلىڭ (骑田岭)،
دايۋىلىڭ (大庾岭) لەردىن ئىبارەت) نىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 12 - بەت)

[25] ليۇشا (流沙)، قۇملۇق (沙漠) — سەمۇم (قۇم بوران) تۈپەيلى
قۇملار كۆچۈپ تۇرغاچقا، «كۆچمە قۇم» دېيىلگەن. «شەرھىلەر توپلىمى»
ناملىق كىتابدا، «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» (地理志) دىن نەقىل كەلتۈرۈپ:
«ليۇشا گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيېنىڭ جۈيەن ناھىيىسىدە» دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 12 - بەت)

[26] پەنمۇ (蟠木) — «شەرھىلەر توپلىمى» دېگەن كىتابتا «تاشقى
دۇنيا» ناملىق ئەسەردىن نەقىل كەلتۈرۈپ، شەرقىي دېڭىزدىكى تاغ
دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 12 - بەت)

[27] خۇەندوۋ (驩兜، 灌兜) يەنە بىر ئاتىلىشى خۇندۇن (浑沌) — ئادەم
ئىسمى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياۋنىڭ ۋەزىرى ئىدى. گۇڭ گۇڭ (共工)،
گۇن (鯀)، سەن مياۋ (三苗) لار بىلەن بىر قاتاردا تۆت ياۋۇز دەپ ئاتال-

غان. ياۋۇ تۆتى چوڭنىڭ تېغىدا سۈرگۈن قىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 20 - بەت)

[28] گۇڭ گۇڭ (共工) — كىشى ئىسمى. يەنە بىر ئىسمى چوڭ چى،
رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياۋغا ۋەزىر بولغان. خۇەندوۋ، سەن مياۋ،
گۇتلەر بىلەن بىر قاتاردا تۆت ياۋۇز دەپ ئاتىلىپ، ياۋ تەرىپىدىن يوۋلىڭغا
سۈرگۈن قىلىنغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 20 - بەت)

[29] ھۈتەي — كەسىپلەر ئەمەلدارى (工师) — ئەمەل ئىسمى. باش
ۋەزىرگە يارۇدەنچى سۈپىتىدە، تۈرلۈك كەسىپ، سانائەت، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى
قول سانائەتلىرىگە سەرەھبەرلىك قىلاتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 500 - بەت)

[30] ئەتراپ قەبىلە ئاقساقاللىرى (四岳) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا،
ياۋ ۋە شۇن دەۋرىدىكى تۆت ئەتراپ قەبىلە ئاقساقاللىرى. ياۋ قەبىلىلەر
ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى بولغان ۋاقىتىدا، ئەتراپ قەبىلە ئاقساقاللىرى
شۇنى ئىز باسارلىققا، يۇنى شۇنگە ياردەمچىلىككە كۆرسەتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 21 - بەت)

[31] گۇن (鯀) يەنە بىر ئىسمى تاۋۋۇ (橐杻) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا،
ئېلىمىزدە باشلانغۇچ قەبىلىلەر ئاقساقىلى. چوڭ (崇) ئېلىدە ياشايتتى. ئۇنى
چوڭبو (崇伯) دەپمۇ ئاتىشاتتى. ئەتراپتىكى قەبىلىلەرنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن
چوڭ ئاقساقال ياۋ ئۇنى سۈتىزگىنلەش ئىشىغا مەسئۇل قىلغان. ئۇ توغان
ياساش ئۇسۇلى بىلەن توققۇز يىل ئېلىشىپ، سۇنى تىزگىنلىيەلمىگەچكە، يۈشەن
تېغىدا ئاقساقال شۇن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. يەنە بىر رىۋايەتتە، ئۇ يۈ-
بىلەن بىرلىكتە سۇ تىزگىنلەش ئىشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن. يەنە ئۇنى
يۇنىڭ ئاتىسى دەيدىغان گەپلەرمۇ بار.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، «ئاقساقاللار تەزكىرىسى»

1 - توم 50 - بەت)

[32] سەن مياۋ (三苗) — ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان قەۋملىرىدىن
بىرى. تاۋتى (饕餮) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ۋۇچى: «سەن مياۋ بەگلىكىنىڭ سول
تەرىپىدە دۇڭنىڭ (洞庭) بولۇپ، ئوڭ تەرىپىدە پېڭلى (彭蠡) بار» دەيدۇ.
ئۇنداق بولغاندا، بۈگۈنكى جياڭشى يىوياڭ (鄱阳) كۆلى بولۇپ، سەن -

مياۋلار غەربكە كۆچۈشتىن بۇرۇن چاڭجياڭ دەرياسى ئوتتۇرا تېغىنىنىڭ جەنۇبىدىكى رايوندا ياشىغان بولىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1* - توم 29 - بەت)

[33] شىمالىي دىلار (北狄) - قەدىمكى قەۋملەردىن. بۇ ھەممىسى يېزىلىدۇ. چۈنچىۈ دەۋرىدىن ئىلگىرىكى چى (齐)، لۇ (鲁)، جىن (晋)، ۋېي (卫)، سۇڭ (宋)، شىڭ (邢) قاتارلىق بەگلىكلەر ئارىلىقىدا ئۇزۇن مۇددەت پائالىيەت ئېلىپ بارغان ۋە بۇ بەگلىكلەر بىلەن كۆپ مۇناسىۋەتتە بولغان. م.ب. 7 - ئەسىردە ئۇلار قىزىل دىلار (赤狄)، ئاق دىلار (白狄)، ئىگىز دىلار (长狄) دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئۇلارنىڭ يەنە تارماقلىرى بار ئىدى. شىمالدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، شىمالىي دىلار دەپ ئاتالغانىدى.

(«سىخەي» 1873 - بەت)

[34] چۇڭشەن تېغى (崇山) - خۇنەن ئۆلكىسى دايۋۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، تېنەنشىن تېغىغا تۇتۇشۇپ كېتىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئاقساقال شۇن ياۋۇز خۇەندوۋنى چۇڭشەن تېغىغا سۈرگۈن قىلغانىكەن.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 493 - بەت)

[35] سەنۋېي (三危) - تاغ. «ئومۇمىي جۇغراپىيە مەلۇمات» تا: «سەنۋېي تېغىدا ئۈچ چوققا، سەنۋېي دەپ ئاتالغان. ئادەتتە بىيۈشەن (卑羽山) دەپ ئاتىلىدۇ. شاجوۋ ئايمىقى دۇڭخۇاڭ (دۇخان) ناھىيىسىنىڭ 30 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ» دېيىلگەن. جىڭ شۇەن، سەنۋېي تېغى گەنسۇ ئۆلكىسى نياۋشۇ (鸟鼠) تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى مىنشەن تېغى (岷山) بولۇشى كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ. كۆڭ يىڭدا: «جىششەن (积石山) تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا» دەپ قارايدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 29 - بەت)

[36] رۇڭلار (戎) - قەدىمكى قەۋملەردىن بىرى. يىن (殷) جوۋ (周) خانلىقلىرى دەۋرىدە، گۇيرۇڭلار (鬼戎) ۋە غەربىي رۇڭلار بار ئىدى. چۈنچىۈ دەۋرىدە جىرۇڭلار (己氏之戎) ۋە شىمالىي رۇڭلار (北戎)، يۈنرۇڭلار (允姓之戎)، يىلۇ رۇڭلىرى (伊洛之戎)، چۈەن رۇڭلىرى (犬戎)، لىرۇڭلار (骠戎)، رۇڭ بەدىۋىلىرى (戎蛮) دىن ئىبارەت بولغانىدى. چىن بەگلىكى دەۋرىدە، غەربىي شىمالدا دىخۇەن گۇيجى رۇڭلىرى (狄獯邶冀之戎)، يىچۇ رۇڭلىرى

(义渠之戎)، دالى رۇڭلىرى (大荔之戎) قاتارلىقلار؛ جەنگۈ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا لىنخۇ رۇڭلىرى (林胡之戎)، لۇفەن رۇڭلىرى (楼烦之戎) بار ئىدى. يەن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا تاغ رۇڭلىرى (山戎) بولۇپ، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا تاغ - جىلغىلاردا ياشايتتى. ھەممىسىنىڭ ئۆز باشلىقلىرى بولاتتى. قەدىمكى دەۋردە ئوتتۇرا جۇڭگودىكى كىشلەر غەربىي شىمالدىكى ھەرقايسى خەلقلەرنى «رۇڭلار» ياكى «غەربىي رۇڭلار» دەپ ئاتىشاتتى.

(«سىخەي» 3090 - بەت)

[37] يۈشەن تېغى (羽山) (a) - شەندۇڭ ئۆلكىسى تەنجىڭ (郯城) نىڭ شەرقىي شىمالىدا. رىۋايەتلەردە، يۈننىڭ دادىسى گۇن (鯀) نى ئاقساقال قال شۇن مۇشۇ يەردە ئۆلتۈرگەنىكەن. (b) شەندۇڭ ئۆلكىسى يېڭەي (蓬萊) نىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، گۇننى ئاقساقال شۇن مۇشۇ يەردە ئۆلتۈرگەنىمىش.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 30 - بەت)

[38] 12 ئىككى ئايماق بەگلىرى (十二牧) - رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يۈ، سۈنى تۈزگىنلىگەندىن كېيىن، جۇڭگونى جى (冀)، يىن (尧)، جىڭ (青)، شۇ (徐)، جىڭ (荆)، ياڭ (扬)، يۈ (豫)، لياڭ (梁)، يۈڭ (雍)، لاردىن ئىبارەت توققۇز ئايماققا بۆلگەن. شۇن بولسا، جى ئايمىقىدىن يۈ - جوۋ (幽州) بىلەن يىڭجوۋ (并州) ئايمىقىنى، چىڭجوۋ (青州) ئايمىقىدىن يىڭجوۋ (营州) ئايمىقىنى ئايرىغان. شۇنىڭ بىلەن 12 ئايماق بولغان. بۇ 12 ئايمانىڭ باشلىقى ئايماق بېگى دەپ ئاتىلاتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 223 - بەت)

[39] توققۇز تاغ (九山) - «كىتابى يۈگۇڭ» قاتارلىق ئەسەرلەردە تىلغا ئېلىنغان توققۇز تاغ - گۇيجى (会稽)، تەي (泰)، ۋاڭۋۇ (王屋)، شوۋ (首)، تەيخۇا (太华)، چى (岐)، تەيخاڭ (太行)، ياڭجاڭ (羊肠)، مېڭمېن (孟门) لاردىن ئىبارەت. «تارىخىي خاتىرىلەر» شيا ئاقساقاللىرى تەزكىرىسى: «سىماچېن «سۈيىن» دا: چىن (汧)، خۇكۇۋ (壶口)، دىچۇ (砥柱)، تەيخاڭ (太行)، شىچىڭ (西倾)، شىۋېي (熊耳)، بوجۇڭ (峯冢) نېڭفاڭ (丙方)، چى (岐) دەپ بۇ توققۇز تاغنى كۆرسىتىدۇ.

(«سىخەي» 143 - بەت)

[40] توققۇز سارلىق (九泽) — «كۆك تەزكىرىسى» دە: «توققۇز ئايغىل»
تىكى سارلىقلاردىن ئىبارەت» دېيىلگەن.

[41] توققۇز دەريا (九河) — «كىتابى يۇگۇڭ» دا: ئۆز دەۋرىدە خۇاڭخې دەرياسى ئېقىپ، خېيىي تۈزلەڭلىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كەلگەندىن كېيىن «توققۇز ئېقىمغا بۆلۈنەتتى» دەپ يېزىلغان. «ئەريا. شىشۈي» (ئەريا قامۇسى) دا: بۇ توققۇز ئېقىم تۇخەي (徒骇)، تەيشى (太史)، ماجيا (马颊)، فۇفۇ (复釜)، خۇسۇ (胡苏)، جىيەن (简)، شې (黎)، گوۋپەن (钩盘)، گېچىن (鬲津) لاردىن ئىبارەت بولۇپ، ھازىر ئېنىق كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر: توققۇز دەريا، توققۇز دەريالا بولماي، بەلكى قەدىمكى زامانلاردا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى نۇرغۇن قارماقلىرىنىڭ ئومۇمى ئاتىلىشى دېيىشەكتە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 56 - بەت)

[42] بېيىفا (北发) — «سۈيىن» دا: «بېيىفا، بېيىخۇ (北虢) بولۇشى كېرەك. جەنۇبدا بېيىخۇ دېگەن جاي بار» دەپ يېزىلغان. «ئەريا. شىدى» ناملىق كىتابدا: «گۇجۇ (胡姑)، بېيىخۇ (北虢)، غەربىي خان ئانا (西王母)، رىشيا (日下) لاردىن ئىبارەت تۆت قاقاسلىق بار» دېيىلگەن. بىزنىڭچە، مۇشۇ قاراش مۇۋاپىقتۇر. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم، 43، 44 - بەتلەر)

[43] شىجۇ (析枝)، چۈسۈۋ (渠庚) — بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى غەربىي رۇڭلارنىڭ دۆلەت نامى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 751 - بەت)

[44] شەنرۇڭ (山戎) — «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇن تەزكىرىسى»، «خەن-نامە. ھۇن تەزكىرىسى» دە: «شەنرۇڭلار - ھۇنلارنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى» دېيىلگەن. شەنرۇڭلار قەدىمكى قەۋملەردىن بولۇپ، شىمال رۇڭلىرىمۇ دېيىلىدۇ. چۈنچىۈ دەۋرىدە ھازىرقى خېيىي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا ياشايتتى. ئۇلار سۇڭپىياز، ھەرخىل پۇرچاق تېرىشنىڭ ماھىرلىرى ئىدى. م. ب. يەتتىنچى ئەسىردە كۆچىپ، جېڭ (郑)، چى (齐)، يەن (燕) بەگلىكلىرىگە تاجاۋۇز قىلغان. م. ب. 663 - يىلى چى خۇەنگۇڭ شەنرۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ،

* بەلگىسى — تەرجىماندىن بېرىلگەن ئىزاھنى كۆرسىتىدۇ.

سۇڭپىياز ۋە پۇرچاقلارنى چى بەگلىكىگە ئېلىپ بېرىپ يېزىلغان.

(«سىيۈەن» 1791 - بەت)

[45] فا (发) — «سۈيىن» دا: «فا - بېيىفا (北发) دەپ يېزىلىپ، شىمالدىكى بىر ئېلىنىڭ نامى» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 44 - بەت)

[46] شىشېن (息慎) — ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرىدا ياشىغان قەدىمكى قەۋمنىڭ نامى. سۈشېن (肃慎) مۇدېيلىدۇ. «بەگلىكلەر تارىخى» (国语)، «زۈۋچىۈ مىڭ تەزكىرىسى» (左传)، «تارىخىي خاتىرىلەر» ناملىق كىتابلارغا قارالسۇن. يەنە «جوۋنامە» دە «جېشېن» (穆慎) دەپ يېزىلغان. بىزنىڭچە، «息»، «肃» بۇ ئىككى ھېروگلىفى قەدىمدە ئوخشاش ئىشلىتىلەتتى. ئىككى ھېروگلىفنىڭ ئاھاڭى بىر بىرىگە يېقىن كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 43 - بەت)

[47] ئىگىز يىلار (长夷) — «سۈيىن» دا: چاڭيى (长夷) دەپ بېرىلگەن. «بۈيۈك دەي دې ئەدەپ - قائىدىلىرى» دىمۇ (长夷) يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم، 44 - بەت)

[48] نياۋيى (鸟夷) — داۋيى (鸟夷) دەپمۇ يېزىلىدۇ («كىتابى يۇ-گۇڭ» غا قارالسۇن). جىڭ شۋەن: «شەرقىي شىمال خەلقلىرى قاغا - قۇزغۇن، ھايۋانلارنى كۆپ يىگەچكە، نياۋيى دېيىلگەن» دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 44 - بەت)

[49] توققۇز پەدىلىك مۇقام (九招之乐) — جاۋ (招) — شاۋ (韶) دەپمۇ ئوقۇلىدۇ. يەنى ئاقساقال شۇنىڭ نەغمىسى كۆپ ئوينىلاتتى (بىر كۈيىنىڭ ئاخىرلىشىشى بىر پەدە دېيىلەتتى). شۇڭلاشقا، توققۇز پەدە (九招) مۇدېيلىدۇ. «كىتابى يىجى» دا: «توققۇز نەغمە ئوينىلىشى بىلەن فىنىكىس قۇشۇم سورۇنغا كەلدى» دېيىلگەن. بۇ نەغمە توققۇز مۇقامىنى ئۆز ئىچىگە ئالسا كېرەك.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 44 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 2 - جىلد

شيا (夏) خانلىرى تەزكىرىسى

خۇئاڭخې (1) دەرياسىنىڭ تارىمقى — خېيشۈي (2) دەرياسى بىلەن لۇڭمېننىڭ غەربىگە جايلاشقان بۇ كەڭ رايون يۇڭجوۋ (3) ئايمىقىدۇر. بۇ يەردە روشۈي (4) دەرياسى غەربكە، جىڭشۈي (5) دەرياسى ۋېيشۈيگە (6) ئاققۇزۇلغانىدى. چىشۈي (7) جۈشۈي (8) دەريالىرى ياۋاشقىنا ئېقىپ، ۋېيشۈي دەرياسىغا قوشۇلاتتى. فېڭشۈي (9) دەرياسىمۇ ۋېيشۈي دەرياسىغا قوشۇلاتتى. جىڭشەن، چىشەن (10) تاغلىرىدا نەزىر — چىراق ئۆتكۈزۈلەتتى. جۇڭنەنشەن (11)، دۇنۋۇشەن (12) تاغلىرىدىن ئۆتۈپ تاكى نياۋشۈشەن (13) تېغىغىچە، ئىگىز تەكشىلىكتىن تۆۋەن تەكشىلىككە، تاكى دۇيېگە (14) بارغىچە تىزگىنلەنگەنىدى. سۇ ئاپىتى تۈگىتىلىپ، سەنۋېيىدە ئادەم ئولتۇراقلىشىشقا مۇمكىن بولۇپ، ئۇ يەردىكى سەنمياۋ خەلقللىرى خاتىرجەم ۋە تەرتىپلىك تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىغانىدى. يۇڭجوۋ ئايمىقىنىڭ تۇپرىقى سېرىق يېرى ئەلا دەرىجىلىك بولسىمۇ، يەر بېجى نورمىسى ئوتتۇرا دەرىجىدىن تۆۋەن (ئالتىنچى) قىلىپ بېكىتىلگەنىدى. سوغا — سالام بۇيۇملىرى، ئۇنچە (璆)، زۇمرەت (琅玕)، قاشتېشى (琳) (15)، مارجان قاتارلىق چىرايلىق ئېسىل تاشلاردىن ئىبارەتتى. يۈ (禹) جېشىدىن (16) دەريا ئېقىنىنى بويلاپ، ئۇ يەردىن شەرققە يۈرۈپ، يەنە مىڭ چاقىرىمچە يول يۈرۈپ، جەنۇبدا

لۇڭمېن (17) شىخىلارغا (18) باردى. ئۇ يەردىن خۇئاڭخې دەرياسى ئېقىنىغا قارشى مېڭىپ، ۋېيشۈي دەرياسىنىڭ شىمالغا بېرىپ، ئاندىن يۇڭجوۋغا قايتقاندى. كۆنچىلىك قىلىدىغان، يۇڭدىن رەخت توقۇيدىغان (19) كۈنلۈن (20) (昆仑)، شىجۈ (析支)، چۈسۈۋ (渠搜)، غەربىي روڭلار قاتارلىق غەربدىكى ئەللەرنىڭ ھەممىسى يۈنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىدىن مەمنۇن بولۇپ، ئۆزكەسپىلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. خاتىرجەم، تەرتىپلىك تۇرمۇش كەچۈردى... (ئەسلى كىتاب، 65 — 67 - بەت)

* * *

ئۇ يەنە شەرقتە دېڭىزغىچە، غەربدە ئېۋشاغىچە باردى. شىمال ۋە جەنۇبدا ئۇنىڭ شان — شۆھرىتى پۈتۈن يۇرتقا داڭ كەتتى. شۇن ئاقساقال زۇمرەت جامىنى يۈگە تۇتۇپ، ئۇلۇغ يۇنىڭ سۈنى تىزگەنلەشتىكى شانلىق نەتىجىسىنى يۇرتقا جاكالىدى. شۇنىڭ بىلەن يۇرت تىنچ — شادىمان ياشىدى.

(ئەسلى كىتاب، 77 - بەت)

[1] خۇئاڭخې (黄河) — سېرىق دەريا، (ياشىل ئۆڭۈس، سارى ئىرماق). ئېلىمىزنىڭ ئىككىنچى چوڭ دەرياسى.

[2] خېيشۈي (黑水) — قاراسۇ. ئىچكى موڭغۇل ئوردۇس يۈۋىيىجۇڭ خوشۇنىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە بولۇپ، كۆڭۈر قاراسۈيى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. غەربكە ئېقىپ ۋۇدىڭخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. شەرقىي جىن دەۋرىدە شياخانلىقنىڭ خانى خېلەن بوۋو (赫连勃勃) مەركەز شەھىرىنى شىفاڭ خېيشۈيىنىڭ جەنۇبىغا بىنا قىلدۇرغانىدى.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 1718 - بەت)

[3] يۇڭجوۋ (雍州) — قەدىمدە توققۇز ئايماننىڭ بىرى. «كىتابىي يۇڭگۇڭ» دا: «خېيشۈي، شىخې يۇڭجوۋ» دېيىلگەن. بۇ يەردىكى دەريا خۇئاڭخېغا قارىتىلغان بولسا كېرەك.

(«سىخەي» 824 - بەت)

[4] روشۇي (弱水) — «شۈيىجىڭ» ناملىق كىتابتا: «روشۇي چاڭيې، شەندەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا، جىۋچۈەن، خۇيشۇي ناھىيىسى، ارىقلىق خېلىشەن تېغىغا كىرىپ كېتىدۇ» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 65 - بەت)

[5] جىڭشۇي (泾水) — دەريا. كۆك يىڭدا: «جىڭشۇي دەرياسى ئەبىدىي دېڭىزغا ئاقماي، ناھىيىسىنىڭ غەربىدىن چىقىپ، غەربدە چىيەنتوۋشەن تېغى، شەرقىي جەنۇبدا فېڭيى، ياڭلىڭ ناھىيىلىرىدىن ئۆتۈپ، ۋېي (渭) دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. 1600 چاقىرىم يولنى بويلاپ ئۆتىدۇ» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 65 - بەت)

[6] ۋېيشۇي (渭水) — دەريا. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئاساسىي تارماقلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 65 - بەت)

[7] چىشۇي (漆水) — دەريا. چىشۈيىنىڭ مەنبەسى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ تۇڭچۈەن شەھىرىدىن باشلىنىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 65 - بەت)

[8] جۇشۇي (沮水) — دەريا. شەنشى خۇاڭلىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى زىنۇلىڭ تاغ تىزمىلىرىدىن ھاسىل بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 65 - بەت)

[9] فېڭشۇي (泮水) — دەريا. شەنشى چىنلىك تېغىدىن ھاسىل بولۇپ، شىمالغا ئېقىپ، شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا كېلىدۇ. جۇشۈيىنى قوشۇۋېلىپ، بۆلۈنۈپ ئېقىپ، ۋېيشۈيگە قۇيۇلىدۇ. گۇەنجۇڭ رايونىدىكى شەككىز دەريانىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 66 - بەت)

[10] جىڭشەن (荆山)، چىشەن (岐山) — ئىككى تاغدۇر. جىڭشەن تېغى شەنشى فۇپىڭ ناھىيىسىدە، چىشەن تېغى شەنشى چىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. شەكلى تۈۋرۈكسىمان بولغاچقا، كۆك تۈۋرۈك تاغ (天柱山) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 66 - بەت)

[11] جۇڭنەنشەن (中南山) — چىنلىك تېغىنىڭ چوققىلىرىدىن بىرى. شەنشى شىئەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا. جەنۇبىي تاغ (南山) مۇدەپىلىدۇ. قەدىمكى

ئىسمى جۇڭنەنشەن (中南山)، دېڭىشەن (地肺山)، تەيىيشەن (太一山)، جۇنەنشەن 周南山 لەردىن ئىبارەت بولۇپ، ئومۇمەن، چىنلىك (秦岭) چىشەن (秦山) دەپ ئاتىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 66 - بەت)

[12] دۇنۇشەن (敦物山) — تاغ. «كىتابى يۇڭۇڭ» دا: «دۇنۇشەن (敦物) دەپ يېزىلغان. بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى ۋۇگۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، يەنە بىر ئىسمى چۈيشەن (垂山) دېيىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 66 - بەت)

[13] نياۋشۈشەن (鸟鼠山) — تاغ. گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېيشۈەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 1686 - بەت)

[14] دۇيې (都野) — كۆل. ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى شۇتۇق كۆل (休屠泽). تاڭ دەۋرىدە بەي تىڭخەي (白亭海) دېيىلگەن. ھازىر يۈخەيزى (鱼海子) دېيىلىدۇ. ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالاجا (ئالاشەن) سول خوشۇنىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 66 - بەت)

[15] قىممەتلىك تاش (璆) — قاشتېشى (璆)، زۇمرەت (琅玕). «كىتابى يۇڭۇڭ» دا: «球» شەكلىدە يېزىلغان. بۇ گۈزەل، رەڭدار تاش بولۇپ، قوراللارغا ئىشلىتىلەتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 67 - بەت)

[16] جىشى (积石) — تاغ. چوڭ جىشى ۋە كىچىك جىشى تاغلىرىغا ئايرىلىدۇ. چوڭ جىشى تېغى بۈگۈنكى چوڭ قارلىق تاغ بولۇپ، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا. يۇسۇنى تىزگىنلىگەندە مۇشۇ يەرگىچە كەلگەندى. تېكىستىمىزدە كىچىك جىشى تېغى نەزەردە تۇتۇلغان بولۇپ، بۇ تاغ گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى لىڭشىيانىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان قەدىمكى تاڭشۇشەن تېغى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 67 - بەت)

[17] لوڭمېن (龙门) — شەنشى ئۆلكىسىدىكى خېجىن بىلەن شەنشى ئۆلكىسىدىكى خەنچىڭ ئارىلىقىدىكى تار ئېقىن بولۇپ، رىۋايەتلەرگە قارىد.

خاندان، دايۇ (大禹) گېگەيتىپ قازدۇرغانىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 67-بەت)

[18] شىخې (西河) — «ھەقىقىي شەرھ» دە: «خۇاڭخې دەرياسى جېجۇۋ-

نىڭ غەربىدە بولغاچقا، خۇاڭخې دەرياسى «شىخې» (西河 غەربىي دەريا)

دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 67-بەت)

[19] يۇڭ رەخت (织皮) — كۇڭ ئەنگو: «جېزىپى — يۇڭ رەخت»

دېگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 67-بەت)

[20] كۈنلۈن (昆仑)، شىجۇ (析支)، چۈسۈۋ (渠搜)، غەربىي رۇڭلار

(西戎) ھەققىدە كۇڭ ئەنگو: «بۇ تۆت ئاقساقاللىق چۆللۈكىنىڭ تېشىدا

بولۇپ، ليۇشا (كۆچمە قۇملۇق) دائىرىسى ئىچىدە» دېگەن. دېمەك، بۇ

تۆت ئاقساقاللىق ئىسمىدىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم، 67-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 4-جىلد

جوۋ (周) (1) خانلىرى تەزكىرىسى

...خوۋجى (2) ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى بۇجۇ (不窋) ئاتىسىنىڭ

ۋەزىپىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئاقساقىلى بولدى. بۇجۇ

ئۆمرىنىڭ ئاخىرلىرىدا شيا خانلىقىنىڭ ئۈچىنچى ھۆكۈمدارى تەي كاڭ-

نىڭ (3) سىياسىي تۈزۈمى خاراكتېرىگە، دېھقانلار ئاقساقىلى دېگەن بۇ

ئەمەل بىكار قىلىنىپ، دېھقانچىلىق تاشلاپ قويۇلغانىدى. بۇجۇ ۋەزىپىد-

سىدىن ئېلىپ تاشلانغانلىقى ئۈچۈن، رۇڭلار ۋە دىلار ئارىسىغا قېچىپ

بېرىپ، شۇ يەردە ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى جۇ، جۇ ئۆلگەندىن

كېيىن ئوغلى گۇڭليۇ (4) چىقتى. گۇڭليۇ غەربىي رۇڭلار، شىمالىي

دىلار ئارىسىدا يۈرۈپ، خوۋجىنىڭ ئىشىنى قايتا گۈللەندۈرۈپ،

دېھقانچىلىق بىلەن جىددى شۇغۇللاندى. دېھقانچىلىق قىلىشقا ۋە

شەھەر سېلىشقا بولىدىغان يەرلەرنى ئايلىنىپ يۈرۈپ كۆزدىن

كەچۈردى ۋە تاللىدى. چىشۈي، جۇشۈي دەريالىرى ئارقىلىق

ۋېيشۈي دەرياسىدىن ئۆتۈپ، نەنشەن (5) تېغىغا باردى ۋە ياغاچ كېسىپ

ماتېرىيال تەييارلىدى. يۇرت خەلقى ھاللىنىپ، ئېشىپ تاشقۇدەك

مال-ۋاران يىغدى. كىشىلەر گۇڭليۇنىڭ سايىسىدا خاتىرجەملىككە

ئېرىشكەچكە، ئاھالە ئومۇمەن، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلدى. كۆچۈپ

كەلگەن نۇرغۇن كىشىلەرگە ئۇ باشپانا بولدى. جوۋ (周) دەۋرى

شۇندىن باشلاپ روناق تاپتى. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىرلار ئۇنىڭ

قىلغان ساۋاپلىق ئىشلىرىنى ئەسلەپ، قوشاق قېتىپ كۈيلىدى.

گۈڭليۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چىڭ جى ئاتىسىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە بىن (卬) (6) دېگەن جايدا قەبىلە ئۇيۇشتۇردى.

چىڭ جى ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى خۇاڭ پۇ، خۇاڭ پۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى چەي فۇ، چەي فۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى خۇي يۇ، خۇي يۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى فېي، ئۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى گاۋيۇ، گاۋيۇ ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى يايۇ، يايۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ئوغلى گۇڭ لېي، گۇڭ شۇرۇلېي ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى گۇڭ دەنفۇ تەختكە چىقىپ، خۇۋجى، گۈڭليۇلارنىڭ ئىشىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈردى. ئەدەپ-ئەخلاقنى تەكشۈرۈپ، مېھرىۋانلىق، ئىنساپ، ئادالەتنى يولغا قويدى. پۈتۈن يۇرتتىكى خەلق سەمىيەت بىلەن ئۇنى سۆيىدى. بىن دىيارىغا ھۇجۇم قىلىپ، مال-دۇنياغا ئېرىشمەكچى بولغان شۇنيۇلەر، رۇڭلار، دىلارغا گۇڭ دەنفۇ مال-دۇنيا بەردى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇلار يەنە ھۇجۇم قىلىپ، پۈتۈن يەر-زىمىن ۋە خەلقنى ئۆزىگە قاراتماقچى بولغانىدى. بىن دىيارىنىڭ خەلقى تامامەن غەزەپلىنىپ، شۇنيۇ قوشۇنى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلىشقا بەل باغلىدى. گۇڭ دەنفۇ: «خەلق ھۆكۈمدارنى ئۆزلىرىگە بەخت-سائادەت كەلتۈرۈندۇ، دېگەن ئۈمىت بىلەن تىكلەيدۇ. بۈگۈن رۇڭلار ۋە دىلارنىڭ بىزگە ھۇجۇم قىلىشى، ئۇلارنىڭ بىزنىڭ يېرىمىزگە ۋە خەلقىمىزگە قىلغان ئاچكۆزلىكىدۇر، خەلق مەيلى بۇ يەردە مەن بىلەن ياشىسۇن ياكى ئۇلار بىلەن ئۇ يەردە ياشىسۇن بەرمىسەن ئەمەسمۇ؟ خەلق مېنى قوغداش يولىدا پىداكارانە جەڭ قىلىشقا تەييار تۇرۇپتۇ. بىز ئۇلارنىڭ ئاتىلىرى، ئوغۇللىرىنىڭ ئۆلۈمىگە زامىن بولۇپ، ئاندىن ئۇلارغا ھۆكۈمدار بولۇشتەك مۇنداق ئىشنى مەن قىلالمايمەن» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئۇرۇغ-تۇتقان، ئەمەلدار، خىزمەتكارلىرىنى باشلاپ، بىن دېگەن جايدىن

كېتىپ چىشۇي، جۇشۇي دەريالىرىدىن ئۆتۈپ، لياڭشەن (7) تېغىدىن ئېشىپ، چىشەن تېغى ئېتىكىگە جايلىشىدۇ. بىن دىيارىنىڭ خەلقى قېرى-ئاجىزلارنى يۆلەپ، گۈدەكلەرنى يېتىسلەپ، گۇڭ دەنفۇ بىلەن بىللە چىشەن تېغى ئېتىكىگە كۆچۈپ كېلىدۇ. باشقا خوشنا قەبىلىلەرنىڭ خەلقىمۇ، گۇڭ دەنفۇنىڭ ئادىللىقىنى ئاڭلاپ، كۆپلەپ كېلىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇڭ دەنفۇ رۇڭلار ۋە دىلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ، شەھەر، قەلئە، ئۆي-ئىمارەت سالدۇرۇپ، ھەرقايسىسى ئۈچۈن ئالاھىدە كەنتلەر تەسىس قىلىپ، خەلقنى ماكانلاشتۇرغانىدى. ئاقارتىش بېگى، لەشكەر بېگى، يېزا ئىگىلىك ۋەزىرى، ئەمەلدارلار ۋەزىرى، ئەمىنىيەت ۋەزىرىدىن ئىبارەت بەش ئەمەل تەسىس قىلىنىپ، ۋەزىرلەر ئۆز خىزمەتلىرىنى يۈرگۈزگەن. خەلق گۇڭ دەنفۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى قوشاق قېتىپ مەدھىلىگەندى...

(ئەسلى كىتاب 112-114-بەتلەر)

گۇڭ دەنفۇ ئۆلگەندىن كېيىن، جى لى تەختكە چىقىپ، گۇڭ جى دەپ ئاتالدى... گۇڭ جى ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى چاڭ (昌) تەختكە چىقىپ، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى (西伯) دەپ ئاتالدى... غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى، يىن (殷) خانلىقىنىڭ خانى جۇۋ (紂) غا مۇخالىپ ھالدا، ئاستىرتىن ياخشى ئىشلارنى قىلغاچقا، نۇرغۇن بەگلەر ئۇنىڭ ئادالەتلىك ھۆكۈمىنى قوبۇل قىلدى. يۇ (8) بەگلىكى بىلەن رۇي (9) بەگلىكىنىڭ كىشىلىرى يەر تاللىشىپ قېلىپ، دەۋا ئۈستىدىن ئۇزۇنغىچە ھۆكۈم چىقىرىشقا ئەمكانبىيەت بولماي، ھەر ئىككى تەرەپ جۇۋ (周) بەگلىكىگە كېلىپ بىر تەرەپ قىلىپ بېرىشنى ئۈنۈملۈكچى بولىدۇ. ئۇلار جۇۋ بەگلىكى چىگرىسىدىن كېرىشى بىلەنلا، يەر ھەيدەۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئېتىزلارنى ئۆز ئارا بىر بىرىگە ئۆتۈنۈشۈپ بېرىۋاتقانلىقىنى، ئومۇمەن ئۆزىدىن

چوڭلارغا ھۆرمەت قىلىش خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ئىكەنلىكىنى كۆرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يۈ، رۇي بەگلىكلىرىنىڭ كىشىلىرى غەرب تەرەپ بېگىگە يولۇقماستىنلا، تەربىيىگە ئىگە بولۇپ، ناھايىتى خىجىل بولۇشقان ۋە ئۆز ئارا: «جۇۋ بەگلىكىنىڭ كىشىلىرى نومۇس دەپ بىلىدىغان ئىشنى بىز تالىشۇپتېتىمىز، ئەمدى يۈزىمىزنى چۈشۈرۈپ بېرىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟» دېيىشىپ، قايتىپ كېتىشكەن ۋە ئۆز ئارا ئەيۈ سۈرىشىپ، ئاندىن تارقىلىشقان. بەگلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ: «غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى، تەڭرىنىڭ ئەمرىنى تۇتقان ئەۋلىيا ئىكەن» دېيىشكەن. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى ئەسكەر چىقىرىپ، چۆەنرۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. يەنە بىر يىلنى ئۆتكۈزۈپ، مىشۈي⁽¹⁰⁾ بەگلىكى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. يەنە بىر يىلنى ئۆتكۈزۈپ، چى⁽¹¹⁾ بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتكەن يىن خانلىقىنىڭ ۋەزىرى زويى ئەھۋالنى خان جوۋ (紂) غا مەلۇم قىلغانىدى. جوۋ: «مەن خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن خان بولدۇم! قېنى ئۇ مېنى نىمە قىلالايدىكەن؟» دەيدۇ. يەنە بىر يىل ئۆتۈپ، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى يۈ⁽¹²⁾ بەگلىكى ئۈستىگە، يەنە بىر يىلنى ئۆتكۈزۈپ، چوڭ (崇) بېگى خوۋ⁽¹³⁾ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. فېڭيى⁽¹⁴⁾ شەھىرىنى بىنا قىلىپ، چىشەن ئېتىكىدىن فېڭيى شەھىرىگە كۆچۈپ باردى. يەنە بىر يىل ئۆتۈپ، غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى كېسەل بىلەن ئۆلدى. ۋەلىيەھد فا (发) تەختكە چىقتى. خان ۋۇۋاڭ⁽¹⁵⁾ مانا شۇ ئىدى...

خان ۋۇۋاڭ⁽¹⁶⁾ چۆەنرۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى بولۇۋاتقاندا، جىگۇڭ مۇفۇ ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ: «چۆەنرۇڭلارغا يۈرۈش قىلغىلى بولمايدۇ. ئىلگىرى ئۆتكەن خانلار يۈكسەك پەزىلەتلىرى بىلەن ئۇلارغا تەسىر كۆرسەتكەن، ھەربىي كۈچنى ئىشقا سالىدىغان،

قوشۇننى توپلاپ تۇرۇپ، پەيتىنى تېپىپ ئىشقا سالغاندىلا، ئاندىن ھەرىكەت قىلغان ھامان دۈشمەننى تىز چۆكتۈرگۈدەك كۈچكە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ھەربىي كۈچنى ھەمىشە يېنىڭلىك بىلەن ئىشقا سېلىۋەرمەسلىك كېرەك. يېنىڭلىك قىلىنسا، دۈشمەننى تىز چۆكتۈردىدىغان كۈچ-قۇۋۋەت يوققا چىقىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن جوۋۋېنگۇڭ⁽¹⁷⁾

ھەققىدە توقۇلغان مەدھىيىدە مۇنداق دېيىلگەن: يىغىشتۇرۇلۇپ نەيزە ۋە قالقان، ياي بىلەن ئوقلار بوشاندى شۇ ئان. ئۇرۇشنى توختىتىپ باشقۇردى ئەلنى، ئىشلەتنى ياخشىلارنى ۋۇۋاڭ خان. مەرىپەتنى جارى قىلىش پەزىلىتى، قوشاقلاردا مەدھىلەندى ئادالىتى. مەڭگۈ ئۆچمەس شيا قوشاقلرى بىلەن، ئەلگە قىلغان ۋۇۋاڭنىڭ زور خىزمىتى.

ئۆتكەن خانلار خەلق ئاممىسىنى باشقۇرۇشتا، ئۆزى ئۆلگە بولۇپ، ئەخلاق-پەزىلەت بىلەن خەلقنى ئېلىھاملاندىردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئالۋاڭ-ياساق، ھاشانى يېنىڭلىكتى. دېھقانچىلىق ئىشلىرىغا كاشىلا قىلماي، خەلقنىڭ ئارامخۇدا تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە ئىمكانىيەت بەردى. چىقىمىنى تېجەپ، خەلق ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلارنى راۋاجلاندۇردى. زىيانلىق ئىشلارنى يوقاتتى. نەتىجىدە، بايلىق كۆپەيدى. تۈرلۈك قورال-سايىمانلارمۇ كەم بولمىدى. خەلققە ياخشى-يامان، پايدا-زىياننى چۈشەندۈرۈپ، قانۇن-قائىدە ئارقىلىق ئۇلارنى تەربىيىلىدى. پايدىلىق ئىشلار ئۈچۈن تىرىششقا، زىيانلىق ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتىشقا، پەزىلەتنى سۆيۈشكە، كۈچ-ھەيۋىتىدىن ساقلىنىشقا ئۈگەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار نەسىل-نەسەبىنى ساقلاپ، بارغانچە كېڭەيدى. بۇرۇن مېنىڭ ئەجدادىم

خۇۋجى ئېكىنىيىگى دېگەن ئەمەل بىلەن ئاقساقال-شۇن ۋە شيا خانغا خىزمەت قىلغان. شياخانلىقنىڭ خانلىرىدىن تەيكاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، سىياسى جەھەتتىن چۈشكۈنلىشىپ، ئېكىنىيىگى دېگەن ئەمەل ئېلىپ تاشلىنىپ، دېھقانچىلىق ئىشلىرى تاشلاپ قويۇلدى. ئەجىدادىم بۇجۇ مۇ شۇ تۈپەيلى مەنسۇندىن ئايرىلىپ، رۇڭ-دىلار ئارىسىغا بېرىپ، ئۆزىنى پاناغا ئالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ كەسپىنى تاشلىدى ۋە ئىككىنچى كەسپى، تۆت پەسلىنىڭ لايىق مەزگىللىرى بويىچە، ئاتا-بوۋىسىنىڭ ئىشلىرىنى رەتكە سېلىپ داۋاملاشتۇردى. ئەجدادىنىڭ تەجرىبە-ئۆلگىلىرىنى ئۆگىنىپ، ھەر قاچان سەمىمى-سادىق بولدى، بوشىشىپ كەتمىدى، ۋاپادارلىقتا چىڭ تۇردى. بۇجۇنىڭ بۇ بىر قەنەدىكى ئەۋلادى مانا مۇشۇنداق ئالى پەزىلەتنى يېتىشتۈردى. دېمەك، خۇۋجىنىڭ ئالدىدا يەرگە قاراپ قالمايتتى. ۋېنۋاڭ (18)، ۋۇۋاڭ دەۋرلىرىگە كەلگەندىمۇ، ئۆتكەن ئەجداتلارنىڭ شان-شۆھرىتى داۋاملىق جارى قىلىندى. ۋېنۋاڭ. ۋۇۋاڭلار تېخىمۇ سېخى، كەڭ قول ئىدى. روھ-ئەرۋاھلارنىڭ ئەمرىنى تۇتاتتى. خەلقنى ئاسرايتتى، پىر-ئۇستازلارنىڭ ھەممىسىگە ياقاتتى. شاڭ خانى دىشىن خەلققە قارشى مىسلىسىز جىنايەت ئۆتكۈزدى. سەۋر-تاقىتى چېكىگە يەتكەن خەلق ۋۇۋاڭنى ھىمايە قىلدى. شۇ سەۋەپ-تىن، شاڭ خانلىقى پايتەختىنىڭ سىرتىدىكى مۇيىدە (19) زالىم ھۆكۈمدارلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىدىغان ئادالەتلىك ئۇرۇش يۈز بەردى. دېمەك، ئۆتكەن خانلار ھەربى كۈچكە ئانچىۋالا تايىنىپ-ۋالىنغان، پەقەت خەلقنىڭ ئاھ-زارىنى نەزەرگە ئېلىپ، زىيانكەش-لەرنى يوقاتقان، خالاس. ئۆتكەن خانلار بېكىتكەن تۈزۈم بويىچە، پايتەخت دائىرىسىدىكى مىڭ چاقىرىم مۇساپە ئىچىدە قىشلاق ياشىقى تەسىس قىلىنىپ، پايتەخت سىرتى بەگلىك ياشىقى بولدى. بەگلىكنىڭ چېگرىسىدىن ۋېي چېگرىسىغىچىلىك 2500 چاقىرىم مۇساپە

ئىچىدە، ئەل بولغان قەبىلە ياساقچىلىرى جايلاشتى. يات قەۋملەرنىڭ دائىرىسى (پايتەختتىن 4000 چاقىرىم يىراققا جايلاشقان) چەت-ياقا ياساقچىلىرى بولدى. رۇڭ-دىلارنىڭ يېرى (پايتەختتىن 4500-5000 چاقىرىمغا قەدەر ئۇزاقلىققا جايلاشقان) قىر ياساقچىلىرى قىلىندى. قىشلاق ياساقچىلىرىنىڭ ئاقساقىلى خاننىڭ كۈندىلىك نەزىر-چىراق بۇيۇملىرىنى تەمىنلەشكە، بەگ ياساقچىلىرىنىڭ بېگى ئايلىق نەزىر-چىراق بۇيۇملىرىنى تەمىنلەشكە، چەت-ياقا ئۆلكە ياساقچىلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى بىر يىلىدا بىر قېتىم خىراج تۆلەشكە، قىر ياساقچىلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى خاننى زىيارەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان، كىمىلەرنىڭ خاقانغا كۈندىلىك، كىمىلەرنىڭ ئايلىق نەزىر-چىراق بۇيۇملىرى بېرىشى كېرەكلىكى، كىمىلەرنىڭ پەسىلدە بىر قېتىم ھەدىيە تەقدىم قىلىشى كېرەكلىكى، كىمىلەرنىڭ يىلىدا بىر قېتىم خىراج تۆلەيدىغانلىقى، كىمىلەرنىڭ زىيارەت قىلىشقا تېگىشلىك ئىكەنلىكى ھەققىدە، ئىلگىرىكى خان ئومۇمەن، ئېنىق بەلگىلىمىلەر بەلگىلەپ كەتكەنىدى. ئەگەر كۈنلۈك نەزىر-چىراقنى بەرمىگەنلەر كۆرۈلسە، ئۇنىڭغا تۆۋە ئىستىغپار ئوقۇشقا توغرا كېلەتتى؛ ئايلىق نەزىر-چىراق بۇيۇملىرىنى بەرمە-گۈچىلەرگە، بۇنى بېرىش ھەققىدە جىددى پەرمان چۈشۈرۈلەتتى؛ پەسلىلىك ھەدىيە ئېلىپ كەلمىگۈچىلەرگە، قانۇنغا بويسۇنۇش تەربىيىسى؛ يىللىق خىراج تۆلىمىگۈچىلەرگە، ئۇنىڭ نام-ئەمەلىگە تېگىشلىك مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىپ بېرىلەتتى. زىيارەتكە كەلمىگۈچىلەر ئېنىق سىياسەت ۋە ئۇلۇغۋار پەزىلەت بىلەن جەلپ قىلىناتتى. يۇقىرىدىكى نەش خىل تەدبىر كۆرۈلۈپ بولغانىدىن كېيىن، يەنە نەزىر-چىراق بۇيۇملىرى ئەۋەتمىگەن، زىيارەتكە كەلمىگەن، خىراج تۆلىمىگەن، سوغا-سالام ئەۋەتمىگەنلەر بولسا، جازاغا تارتىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، نەزىر-چىراق بۇيۇملىرى بەرمىگەنلەرگە

جازا، زىيارەتكە كەلمىگۈچىلەر ئۈستىگە جازا يۈرۈشى، ھەدىيە ئېلىپ كەلمىگۈچىلەرگە ئۆلۈم، خىراج تاپشۇرمىغانلارغا تەنبە، زىيارەتكە كەلمىگەنلەرگە ئاگاھلاندۇرۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلاتتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن جازا قانۇنى، جازا يۈرۈشى قىلىدىغان قوشۇن، جازا يۈرۈشى قىلىشقا لايىق ھەربىي تەييارلىق، قاتتىق تەنبە بېرىدىغان پەرمان، ئاگاھلاندۇرىدىغان ئالاقە بولۇپ، بۇيرۇق جاڭلىنىلاتتى. ئالاقە يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، يەنە زىيارەتكە كەلمىگەن، خىراج تاپشۇرمىغانلار بولسا، ئېنىق سىياسەت ۋە ئۇلۇغۋار پەزىلەت بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا تېخىمۇ دىققەت قىلىناتتى. جاپاكەش خەلق يىراققا كەتكۈزۈلمەيتتى. شۇ سەۋەپتىن، يېقىندىكى كىلەردىن گەپ ئاڭلىغۇچىلار، يىراقتىكىلەردىن بويسۇنمىغۇچىلار قالمايىدىغان ئىدى. چۈەنرۇڭلارنىڭ دابى، بەي شىلەردىن (20) ئىبارەت بۇ ئىككى ھۆكۈمدارى ئۆلگەندىن تارتىپ ھازىرغىچىلىك، چۈەنرۇڭلار بەلگىلەنگەن خىراجنى بېرىپ، زىيارەتكە كېلىپ تۇردى. ئەگەر خان جاناپلىرى ۋاقتىدا زىيارەتكە كەلمىگەن جىنايىتى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۈستىگە چوقۇم جازا يۈرۈشى قىلىپ، ھەربىي كۈچنى ئىشقا سالىمەن دەيدىغان بولسا، بۇ ئۆتكەن خاننىڭ ئەمرىنى ئۆتەلمىغانلىق بولمامدۇ؟ جۈملىدىن، خان ئۆزلىرىمۇ خەتەرگە ئۇچرىدۇ. شاملا، ئاڭلىشىمچە، چۈەنرۇڭلار مەجەز جەھەتتىن سەمىمى بولۇپ، ئۆتكەن خاننىڭ كونا تۈزۈمىگە ئەمەل قىلىپ، خىراج تۆلەپ، ئەزەلدىن ئۆزگەرمەي كەلگەن. ئەگەر ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭمۇ بىزگە تاقابىل تۇرىدىغان چارىسى بولىدۇ» دېگەندى. مۇۋاڭ جىڭزۇڭمۇ ئۇنىڭ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالماي، قوشۇن تارتىپ چۈەنرۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. ئەڭ ئاخىرىدا تۆت ئاق بۆرى، تۆت ئاق بۇغا غەنىمەت ئېلىپ قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قىرىياساقچىلىرى خىراج تۆلەشكە ۋە

زىيارەتكە كەلمىدى... (ئەسلى كىتاب 135-138-بەت)
 جوۋ خانى يوۋۋاڭ (21) باۋسىنى (22) ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى. باۋسى تۇققان ئوغۇلغا بەي فۇ دەپ ئىسىم قويۇلدى. يوۋۋاڭ خانىش شېن خوۋنى خانىشلىقتىن، يىچيۈنى ۋەلىئەھدلىكتىن قالدۇرۇپ، باۋسىنى خانىش، بەي فۇنى ۋەلىئەھد قىلىپ بەلگەلدى. بۇ ۋەقە مۇناسىۋىتى بىلەن ئوردا مۇنەججىمى (23) بەي ياك: «دۆلەتنى مۇنەججىم قىلىدىغان ئاپەت يېتىپ كەلدى، قۇتقۇزۇشقا ئامال يوق!» دەپ ھەسرەت چەككەندى... باۋسى كۈلەيتتى. يوۋۋاڭ ئۇنى ئىلاج قىلىپ كۈلدۈرمەكچى بولسىمۇ، ئۇ ھامان كۈلەيتتى. يوۋۋاڭ ئىشەن (24) تېغى ئۈستىگە تۇر (25) سالغان ۋە ناغرا-دۇمباق ئورۇنلاشتۇرغانىدى. مۇبادا، ئۇشتۇمتۇت دۈشمەن كېلىپ قالغاندەك بولسا، تۇرغا ئوت يېقىلىپ، جىددى خەۋەر بېرىلەتتى. بەگلەر ئوتنى كۆرۈپ دەرھال ياردەمگە كېلەتتى. يوۋۋاڭ باۋسىنى كۈلدۈر-مەك ئۈچۈن، سەۋەپسىزلا يارلىق چۈشۈرۈپ تۇرغا ئوت ياقىتۇرغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەر ئالدىراپ-تېنەپ لەشكەر تارتىپ كېلىشكەندى، لىشەن تېغىغا كېلىپ قارىسا، دۈشمەن كۆرۈنمىگەچكە، ھەممە ھەيران بولۇشتى. تاغ ئۈستىدە تۇرغان باۋسى بەگلەرنىڭ ئالدىدا-غانلىقىنى كۆرۈپ، ئىختىيارسىز قاقاخلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئىنتايىن خوشال بولغان يوۋۋاڭ، باۋسىنى دەپ ئۇدا بىر نەچچە قېتىم تۇرغا ئوت ياقىتۇردى، كېيىن بەگلەر ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قېلىپ، كەلمەيدىغان بولۇشتى. يوۋۋاڭ گۈشىفۇنى (26) ھوقۇقلۇق ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان چوڭ ۋەزىر قىلىپ تەيىنلىدى. ئاھالە ئۇنى ئىنتايىن يامان كۆرەتتى. گۈشىفۇ ھىلىگەر-مەككار، خوشامەت قىلىشقا ئۇستاز، شەخسىيەتچى، ئاچكۆز كىشى ئىدى. يوۋۋاڭ ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشقا سالدى. ئۇنىڭ مەسلىھىتى بىلەن خانىش شېن خوۋنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ۋەلىئەھد شاھزادىسى

قوغلىۋەتتى. شېن (27) بېگى قاتتىق غەزەپلىنىپ، زىڭ (28) بەگلىكى، غەربىي يات قەۋملەر، چۆەنرۇڭلارنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، يوۋۋاڭغا ھۇجۇم قىلدى. يوۋۋاڭ ئالاقىۋادە بولۇپ، تۇرغا ئوت يافتۇرۇپ، بەگلەرنىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرىنى كەلتۈرمەكچى بولسىمۇ، بەگلەر لەشكەر تارتىپ كېلىشىدى. چۆەنرۇڭ لەشكەرلىرى لىشەن تېغى ئېتىكىدە يوۋۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ، باۋسىنى ئەسىر ئالدى ۋە چوۋخانلىقنىڭ بارلىق بايلىقىنى ئېلىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بەگلەر خانىش شېن خوۋنىڭ قېشىغا بېرىپ، يوۋۋاڭنىڭ ئەسلىدىكى ۋەلىئەھدى يىچىيۇنى بىرلىكتە خان قىلىپ كۆتەردى، پىڭۋاڭ (29) مانا شۇ ئىدى. ئۇ جوۋ خانىدانىنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى يۈرگۈزدى. پىڭۋاڭ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، چۆەنرۇڭلارنىڭ پاراكەندە دىچىلىكىدىن قېچىپ، پايتەختنى لويى شەھرىگە (30) كۆچۈردى. پىڭۋاڭ تەختتە ئولتۇرغان دەۋردە جوۋ خانىدانىنىڭ ھاكىمىيىتى زەئىپلىشىپ كەتكەچكە، بەگلەرنىڭ كۈچلۈكلىرى ئاجىزلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. كۈچىيىشكە باشلىغان چى (31)، چۈ (32)، چىن (33)، جىن (34) لاردىن ئىبارەت بەگلىكلەرنىڭ تۆت نەپەر ھۆكۈمدارى جوۋ خانىدىن بىر-بىرلەپ تەرەپ بېگى (35) ئۇنۋانىنى ئېلىشتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ھاكىمىيەت تەرەپ بەگلىرىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى...

(ئەسلى كىتاب 147-149-بەت)

م. ب. 652-يىلى (جوۋ خانلىقىنىڭ خانى خۇيۋاڭنىڭ 25-يىلى) خۇيۋاڭ (36) ئۆلگەندىن كېيىن، ۋەلىئەھىد شياڭۋاڭ جى جىن تەختكە چىقتى، شياڭۋاڭنىڭ ئانىسى بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئۆگەي ئانىسى خان ئانا خۇي خۇۋ بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇلنىڭ ئىسمى شۇدەي (37) ئىدى. ئۇنى خۇيۋاڭ ئىنتايىن ياخشى

كۆرەتتى. شياڭۋاڭ بولسا، ئۇنىڭدىن ئىنتايىن قورقاتتى. م. ب. 649-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) شۇدەي رۇڭ، دىسلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەسكەر چىقىرىپ، شياڭۋاڭغا ھۇجۇم قىلىشنى پىلانلىدى. شياڭۋاڭ سېزىپ قېلىپ، شۇدەينى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، شۇدەي چى بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى، چى خۇەنگۇڭ (38) جوۋ بىلەن رۇڭلارنى ياخشىلاشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن، گۇەن جۇڭنى (39) جوۋ خانلىقىغا، يەنە جىن بەگلىكى بىلەن رۇڭلارنى ياراشتۇرۇپ قويۇشقا ياردەملىشىش ئۈچۈن شى پىڭنى (40) جىن بەگلىكىگە ئەۋەتكەن ئىدى. شياڭۋاڭ گۇەن جۇڭنى ئەڭ يۇقىرى مەنەسەپدارلارغا كۆرسىتىلىدىغان ئېھتىرام بىلەن كۈتۈپ ئالدى. گۇەن جۇڭ ئۆزۈر ئېيتىپ: «خىزمەتكارلىرى ناتىۋان بىر ئەمەلدار بولۇمەن. چى بەگلىكىدە ئەسلىدە جوۋخاننى خىزمەتكە تەيىنلىگەن يۇقىرى مەنەسەپدار گوزى، گاۋزىلار خىزمەت قىلىۋاتىدۇ. مۇبادا ئۇ ئىككەيلەن خاننىڭ ئەمرىنى تۇتۇپ يىللىق زىيارەتكە كەلسە، ئۇلارنى قانداق كۈتۈشكە توغرا كېلسە؟ خىزمەتكارلىرىنىڭ خىزمەتكارى بولغان پەقەر مۇنداق تەنتەنىلىك كۈتۈشنى قوبۇل قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايمەن» دېگەندى، شياڭۋاڭ: «تاغا (41): مەن بۇ ئېھتىرام بىلەن سىزنىڭ خىزمىتىڭىزنى تەقدىرلىمەكچىمەن، مېنىڭ ئەمرىمگە خىلاپلىق قىلماڭ» دېدى. ناھايەت، گۇەن جۇڭ ياردەمچى باش مەنەسەپدارغا كۆرسىتىلىدىغان ئېھتىرامنى قوبۇل قىلىپ، ئاندىن ئۆز بەگلىكىگە قايتتى. م. ب. 643-يىلى (شياڭۋاڭ ۋاڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى) چى خۇەنگۇڭ ئۆلدى. م. ب. 640-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 12-يىلى) شۇدەي جوۋ خانلىقىغا قايتىپ كەلدى. م. ب. 639-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 13-يىلى) جېڭ (42) بەگلىكى لەشكەر ئەۋەتىپ، خۇا (43) بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى، شياڭۋاڭ تۆرە يوۋسۇن (44)، بەي فۇلارنى (45) جېڭ بەگلىكىگە ئەۋەتىپ، خۇا

بەگلىكى نامىدىن يارىشىشنى تەلەپ قىلدى. جېڭ بەگلىكى ئىككە يەلەننى تۇتۇپ قالدى. جېڭ ۋېنگۇڭ جوۋ خۇيۋاڭنىڭ پايتەختكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جېڭ لىگۇڭنىڭ ياردەم بېرىپ قۇتقۇزۇپ قويغان خىزمىتىنى ئۇنتۇپ، قاشتاش جامنى لىگۇڭغا ھەدىيە قىلماستىن، گۇگۇڭغا ھەدىيە قىلغانلىقىغا، شياڭۋاڭنىڭ خۇا بەگلىكىنى ۋېي بەگلىكىنىڭ باشقۇرۇشىغا بەرگەنلىكىگەمۇ ئاداۋەت تۇتقاچقا، بەي فۇ قاتارلىقلارنى تۇتۇپ قالغانىدى. شياڭۋاڭ ئەھۋالنى ئوقۇپ قاتتىق غەزەپلەندى ۋە دى ئېلىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، جېڭ بەگلىكى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولدى. تۆرە فۇچېن (富辰): «جوۋ خانىدانىمىز شەرققە كۆچۈشتە، ھەممە ئىشنى جىن، جېڭ ئىككى بەگلىكنىڭ زور ياردىمىگە تايىنىپ ئېلىپ باردى. زى تۈي (子颓) نىڭ ئىسيانىنىمۇ جېڭ بەگلىكى لەشكەر چىقىرىپ تىنچىتىپ بەردى. ھالا بۈگۈنكى كۈندە، كىچىككىنە ئاداۋەت بىلەن ئۇلارنى قانداقمۇ تاشلىۋەتكىلى بولىدۇ؟!» دەپ تەكلىپ بەرسىمۇ، شياڭۋاڭ بۇنىڭغا قۇلاق سالماي، م. ب. 637-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 15-يىلى) دى لەشكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ، جېڭ بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. شياڭۋاڭ دى قەۋملىرىگە تەشەككۈر بىلدۈرۈپ، دى ئېلى ھۆكۈمدارىنىڭ قىزىنى خانىشلىققا ئالماقچى بولدى. فۇچېن يەنە: «بىزنىڭ پىڭۋاڭ، خۇەنۋاڭ، جۇاڭۋاڭ، خۇيۋاڭلاردىن ئىبارەت تۆت ئەجدادىمىز دەۋرىدە، جېڭ بەگلىكى ئومۇمەن خىزمەت كۆرسىتىپ كەلگەن. ئەمدىلىكتە خاننىڭ قېرىنداش ئەلىنى تاشلىۋېتىپ، دىلارغا يېقىنچىلىق قىلىشى، بۇ نامۇۋاپىق» دەپ تەكلىپ بەرگەنىدى، شياڭۋاڭ يەنىلا قۇلاق سالمىدى. م. ب. 636-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 16-يىلى) دىلاردىن بولغان خانىش شۈدەي بىلەن ئوينىغانلىقتىن، شياڭۋاڭ دى ئاغىچىنى خانىشلىقتىن قالدۇردى. شۈدەي يەنى ھىمايە قىلغان دىلار قوشۇن تارتىپ شياڭۋاڭغا

ھۇجۇم قىلدى ۋە تۆرە تەن بۇنى (46) ئۆلتۈردى. فۇچېن: «مەن كۆپ تەكلىپ بەردىم. خان قۇلاق سالمىدى. ئەگەر ھازىر دىلارغا قارشى ئۇرۇشقا چىقمىسام، خان مېنى مەندىن رەنجىپ قالغاندىمۇ، دەپ ئويلاپ قېلىشى مۇمكىن» دېدى ۋە شۇنىڭ بىلەن فۇچېن ئۆز قارىمىقىدىكى قىسىملارنى باشلاپ، دىلار بىلەن ئۇرۇشتى ۋە ئۇرۇشتا ئۆلدى.

شۇ يىلى خان ئانا خۇيخوۋ زىدەيىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن، تۈي شۇ، تىياۋزى بىلەن زىدەيىلەرنى بىر گۇرۇھ بولۇپ، دىلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشكە دەۋەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن دى ئېلى لەشكەرلىرى جوۋغا ھۇجۇم قىلغاچقا، شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە قېچىپ بارغانىدى. جېڭ ۋېنگۇڭ شياڭۋاڭنى فەنجېڭ شەھىرىگە (47) ئورۇنلاشتۇردى. زىدەي ئۆزىنى خان دەپ جاكالاپ، شياڭۋاڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتكەن دى ئېلىلىق خانىش بىلەن بىرلىكتە ۋېن (48) بەگلىكىدە تۇردى. م. ب. 635-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 17-يىلى) شياڭۋاڭ جىن بەگلىكىدىن ياردەم سورىغانىدى، جىن ۋېنگۇڭ لەشكەرلىرى بىلەن شياڭۋاڭنىڭ ئالدىغا چىقىپ ۋە ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ پايتەختكە ئاپىرىپ قويدى، ئاندىن شۈدەيىنى (زىدەيىنى) ئۆلتۈردى. شياڭۋاڭ شۇنىڭ بىلەن جىن ۋېنگۇڭغا قاشتېشى جام، خۇشېۋى شاراب (49)، ياي، ئوق ھەدىيە قىلدى ۋە جىن ۋېنگۇڭنى تۆرە تەيىنلەپ، خېنېي (50) دىيارىنى جىن بەگلىكىگە ئىنتام قىلدى. م. ب. 632-يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 20-يىلى) جىن ۋېنگۇڭ، شياڭۋاڭنى ۋاڭنى كۆرۈشۈشكە چاقىرغانىدى. شياڭۋاڭ خېياڭ (51)، جىيەنتۇغا (52) بېرىپ، جىن ۋېنگۇڭ بىلەن كۆرۈشتى. بەگلەرمۇ كېلىپ، شياڭۋاڭنى زىيارەت قىلدى. كۇڭ زى (53)، ۋەزىرنىڭ خانىنى چاقىرتىپ كۆرۈشۈشى مۇناسىپ ئىش ئەمەس، دەپ قارىغاچقا، تارىخ كىتاپلىرىغا بۇ پاكىت يوشۇرۇلۇپ، «تەڭرى خان خېياڭدا شىكار

قىلغان» دەپ يېزىلغانىدى.

م. ب. 628- يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 24- يىلى) جىن ۋېنگۇڭ ئۆلدى، م. ب. 621- يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 31- يىلى) چىن مۇگۇڭ ئۆلدى. م. ب. 620- يىلى (شياڭۋاڭنىڭ 32- يىلى) جوۋ شياڭۋاڭ ئۆلۈپ، ئوغلى جى رېنچېڭ تەختكە چىقتى. چىڭۋاڭ تەختكە چىقىپ، م. ب. 613- يىلى (چىڭۋاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئۆلدى. ئوغلى جى بەن تەختكە چىقىپ، كۋاڭۋاڭ دەپ (匡王班) ئاتالدى. كۋاڭۋاڭ ئالتە يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، م. ب. 607- يىلى ئۆلدى. ئىنىسى جى يۈ (瑜) تەختكە چىقتى. دىڭۋاڭ مانا شۇ ئىدى.

م. ب. 606- يىلى (جوۋ دىڭۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) چۈ بېڭى جۋاڭۋاڭ لۇخۇن رۇڭلىرى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. لويى شەھىرىدە لەشكەر تۇرغۇزۇپ ۋە ئادەم ئەۋەتىپ جوۋ خانىدانىنىڭ ھاكىمىيەت سىمۋولى بولۇپ كېلىۋاتقان تەۋەررۈك توققۇز ئىسىرىقدان- نىڭ (54) چوڭلۇقى ۋە ئېغىرلىقىنى سوراتتى. دىڭۋاڭ ئەۋەتكەن تۆرە ۋاڭ سۈنمەن دادىل، لېكىن چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرغان ئىدى. چۈ قوشۇنلىرى شۇنىڭ بىلەن چېكىنىپ كەتتى. م. ب. 597- يىلى (دىڭۋاڭنىڭ ئونىنچى يىلى) چۈ بېڭى جۋاڭۋاڭ لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جېڭ بەگلىكىنى مۇھاسىرگە ئالدى. جېڭ بېڭى شياڭگۇڭ تەسلىم بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، چۈ بېڭى جۋاڭۋاڭ جېڭ بېڭى شياڭگۇڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. م. ب. 591- يىلى (دىڭۋاڭنىڭ 16- يىلى) چۈ بېڭى جۋاڭۋاڭ ئۆلدى. (ئەسلى كىتاب 152-155- بەتلەر)

[1] جوۋ (周) خانلىقى - م. ب. 11- ئەسىردە جوۋ خاقانى ۋۇۋاڭ، شاڭ (商) خانلىقىنى يوقىتىپ، ئورنىغا قۇرغان خانلىق. پايتەختى خاۋ (镐) شەھىرى بولۇپ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى، فېڭشۈي

دېمىيىسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا)، جوۋ (周) گۇڭ شەرقتە يۈرۈش قىلغانىدىن كېيىن، قانۇن- تۈزۈملەرنى بەلگىلەپ، بەگ- تۈرلەرنى تەيىنلىدى. دېھقان- چىلىق شاڭ خانلىقىغا قارىغاندا، تەرەققى قىلدى. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرلىرى كۆپىيىپ، قول سانائەتلىرىمۇ راۋاجلاندى. م. ب. 771- يىلى شېن خۇ (申侯) چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىپ، خان جوۋ يوۋ ۋاڭنى ئۆلتۈردى. ئىككىنچى يىلى خان جوۋ پىڭۋاڭ (周平王) پايتەختنى شەرقتىكى لو يانغا كۆچۈردى. تارىختا، جوۋ پىڭۋاڭنىڭ كۆچۈشىدىن بۇرۇنقى جوۋ خانلىقى غەربىي جوۋ، كېيىنكىسى شەرقىي جوۋ دەپ ئاتىلىدۇ. شەرقىي جوۋ خانلىقى دەۋرى يەنە چۈنچيۇ دەۋرى، يېغىلىق دەۋرى دەپ ئىككى دەۋرگە ئايرىلىدۇ. جوۋ خانلىقى م. ب. 256- يىلى چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. جەمئى 34 خان، 800 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەنىدى.

(«سېخەي» 456- بەت)

[2] خوۋجى (后稷) - قەدىمكى جوۋ قەبىلىسىنىڭ دەسلەپكى ئەجدادى، ئەيسانە، رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، خوۋجى مەلۇم بىر بۈيۈك كىشىنىڭ ئاياق ئىزىنى دەسسۈپ، ھامىلدار بولغان تەي جانىپىنىڭ قىزى جياڭيۈەندىن تۇغۇلغان ۋە بىرمەھەل تاشلانغاچقا، ئىسمى «弃» (تاشلاندى) مەنىسىدە بولۇپ قالغانىدى. ئۇ تۈرلۈك ئاشلىق زىرائەتلىرىنى تېرىشقا ماھىر بولۇپ، ياۋ (尧)، شۈن (舜) دەۋرلىرىدە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بولدى ۋە خەلققە دېھقانچىلىقنى ئۆگەتكەنىدى. شۇڭا، جوۋ قەۋملىرىمۇ ئۇنى ئاشلىق پېرى دەپ تونۇغان.

(«سېۋەن» 614- بەت)

[3] تەي كاڭ (太康) - شياخانلىقى ۋاقتىدىكى خان. يەنى چى خانىنىڭ ئوغلى. ئۇلار ئاكا- ئۇكا بەش قېرىنداشنىڭ ھەممىسى تېتىقسىز، بەت- قىلىق كىشىلەردىن بولۇپ، ھېمىشە لوشۈينىڭ شىمالىي ساھىلىدا ئوۋچىلىق قىلىپ، ئەل ئىشىغا پەرۋاسز قارىغاچقا، خانلىق ئورنى شەرقىي يات قەۋملەر ئىچىدىن چىققان خوۋي ئىسىملىك كىشى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغانىدى.

(«سېخەي» 1464- بەت)

[4] گۇڭليۇ (公刘) - قەدىمكى جوۋ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى. شياخانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى، جوۋ قەبىلىسىنى باشلاپ بىن (豳)

دېگەن. يەرگە كېلىپ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى بېنشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي)، بوز يەر ئېچىپ ئولتۇراقلاشقان.

(«سىخەي» 638 - بەت)

[5] نەنشەن (南山) — بۇ جەنۇبى تاغ. جۇڭنەنشەنگە قارىتىلغان.

[6] بىن (邠) — قەدىمكى مەركەز شەھەر. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شۇنپى (旬邑) شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. چوۋ قەۋمىدىن خۇۋجى (后稷) نىڭ چەۋرىسى گۇڭليۇ تەي (郃) دېگەن يەردىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن. («سىخەي» 1816 - بەت)

[7] لياڭشەن (梁山) — تاغ. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چيەنشەيەن (乾) ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، چىشەن (岐山) تېغى ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 114 - بەت)

[8] يۈسەيگىلىكى (虞) — قەدىمكى بەگلىك. بۈگۈنكى سەنشى پىڭلۇ (平陆) ناھىيىسىدىكى يۇچېڭ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 117 - بەت)

[9] رۈي بەگلىكى (芮) — قەدىمكى بەگلىك. يۈ بەگلىكى بىلەن رۈي بەگلىكى بىر بىرىگە يېقىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 117 - بەت)

[10] مېشۇ بەگلىكى (密须国) — قەدىمكى بەگلىك بولۇپ، مى (密) ئېلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بەگلىك شاڭ دەۋرىدە جى (姬) قەبىلىلىكلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان. كېيىن چوۋ ۋېنۋاڭ تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 118 - بەت)

[11] چى بەگلىكى (菑国) — «ھەقىقىي شەرھ» دە: «چى بەگلىكى — لى (黎国) بەگلىكى دېمەكتۇر» دېيىلگەن. لى ئېلىنىڭ ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىچېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 118 - بەت)

[12] يۈ (邶) — قەدىمكى بەگلىك. شۇگۇاڭ «يۈ شەھىرى يىۋاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا» دېگەن. بۇ يىۋاڭ ناھىيىسى خېنەندىكى چىنياڭ ناھىيىسىنىڭ دەل ئۆزى.*

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 148 - بەت)

[13] چۇڭ بېگى خۇ (崇侯虎) — چۇڭ (崇) — قەدىمكى بەگلىك، خۇ (虢) — مۇشۇ بەگلىكنىڭ ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 118 - بەت)

[14] فېڭيى شەھىرى (丰邑) — ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇشېيەن ناھىيىسىدىن 35 چاقىرىم شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 118 - بەت)

[15] جوۋخانى ۋۇۋاڭ (周武王) — غەربىي چوۋ خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى. فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى فا (发)، ئاتىسى ۋېنۋاڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، يۈڭ (庸)، شۇ (蜀)، چىڭ (羌)، فاڭ (姜)، ۋېي (微)، لۇ (卢)، پىڭ (彭) يۈڭ (誰)لاردىن ئىبارەت قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، قوشۇن باشلاپ شەرققە ھۇجۇم قىلدى. مۇيى (بۈگۈنكى خېنەن جىشيەننىڭ شىمالى) جېڭىدە زور غەلىبە قازىنىپ، شاڭ خانلىقىنى يوقىتىپ، غەربىي چوۋ خانلىقىنى قۇردى. گاۋ (纣) شەھىرى (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شىئەننىڭ جەنۇبى، فېڭشۈيەن نىڭ شەرقى ساھىلى) نى پايتەخت قىلغانىدى.

(«سىخەي» 460 - بەت)

[16] جوۋخانى مۇۋاڭ (周穆王) — غەربىي چوۋ خانلىقىنىڭ خانى، جى (姬) فامىلىلىك. ئىسمى مەن (满)، جاۋۋاڭنىڭ ئوغلى. غەربىدە چۈەنرۇڭلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەش سەركەردىسىنى تەسىر ئالغانىدى ھەمدە چۈەنرۇڭلارنىڭ بىر قىسمىنى تەيىۋەن (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ چىنيۋەن ئەتراپى) گە كۆچۈردى. بۇلاردىن باشقا، ئۇ يەنە شەرقىدە شۇرۇڭلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تۈشەن تېغىدا (ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىدىكى خۇيۋەن دېگەن جايىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) بەگلەر بىلەن ئۇچراشتى. كېيىنكى رىۋايەتلەردە، جوۋ مۇۋاڭنىڭ ئەل كەزگەنلىكى قەيت قىلىندۇ. «مۇتسەنزى تەزكىرىسى» دىمۇ ئۇنىڭ غەربكە ساياھەت قىلغانلىقى يېزىلغان.

(«سىخەي» 462 - بەت)

[17] جوۋۋېنگۇڭ (周文公) — جوۋخانى ۋېنۋاڭنىڭ ئوغلى جوۋگۇڭدەن بولۇپ، (公旦) «گۇڭدەن» ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن بېرىلگەن نام.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 281 - بەت)

[18] جوۋخانى ۋېنۋاڭ (周文王) — شاڭ خانلىقىنىڭ ئاخىرىدىكى جوۋ

ئەمەنىنىڭ ئاقساقلىقى، فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى چاڭ (昌) بولۇپ، شاڭ خانلىقى خانى جوۋ دەۋرىدە غەرب بېگى بولغاچقا، چاڭ بەگ دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(«سىخەي» 459 - بەت)

[19] مۇي (牧野) — قەدىمكى يەرنامى بولۇپ، (毋野) دېگەن خەتلەر بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن. بۇ يەرنىڭ ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى چىشيەن (淇县) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. جوۋ خانى ۋۇۋاڭ يىن (殷) خانلىقىغا قارشى بەگ - خانلار بىلەن بىرلىشىپ، مېڭجىن (孟津) كېچىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى مېڭشىيەن «孟县» ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا) دىن ئۆتۈپ، يىن قوشۇنلىرىنى مانا مۇشۇ يەردە تارمار قىلغانىدى.

(«سىخەي» 3306 - بەت)

[20] دابى (大毕)، بەشى (伯士) — چۈەنرۇڭلارنىڭ ئىككى خانى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 138 - بەت)

[21] جوۋ يوۋۋاڭ (周幽王)، م.ب. ؟ - 771 - يىللار) — غەربىي جوۋ خانلىقىنىڭ خانى. فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى گۇڭجىي (官涅) م.ب. 781 - 771 - يىللار ئارىلىقىدا ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 466 - بەت)

[22] باۋسى (褒姒) — بۇ يەردىكى «باۋ سۆزى باۋچېڭ ناھىيەسىنى، «سى لى» سۆزى خاننىڭ كىچىك خوتۇنلىرىدىن بىرىنى كۆرسىتىدۇ، دېمەك، باۋسى — باۋچېڭلىق كىچىك خانىستۇر.

(«سىخەي» 826 - بەت)

[23] ئوردا مۇنەججىمى، تارىخچى (太史) — ئەمەل. ئوردا ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ، غەربىي جوۋ، چۈنچىۋ دەۋرىدە ئالاقىلەرنىڭ كۈيىپىسىنى تۈزۈپتتى. بەگلەرگە، ۋەزىرلەرگە، تۆرىلەرگە پەرمان چۈشۈرەتتى. تارىخىي ۋەقەلەرنى خاتىرىلەپ، تارىخ يازاتتى. قوشۇمچە خانلىقنىڭ ئارخىپلىرىنى ساقلايتتى. ئىلمى نۇجۇم، يىلنامىلەر ۋە نەزىر - چىراق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 1462 - بەت)

[24] لىشەن تېغى (骊山) — بۇ تاغ شەنشى ئۆلكىسى لىنتۇڭ ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، (郾山) دېگەن خەتلەر بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن.

(«سىخەي» 2616 - بەت)

[25] تۇر (烽火台) — قەدىمكى زامانلاردا، چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرىگە ئوت ۋە ئىسلا تارقىلىق جىددى خەۋەرلەرنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن، مەلۇم ئارىلىقلارغا سېلىنغان تۇرلار بولۇپ، پەۋقۇلئاددە ئەھۋال يۈز بەرگەندە، بىرەر تۇر ئوت ياقسا ياكى ئىس سالسا، خوشنا تۇرلارمۇ ئوت ياقاتتى. شۇنداق قىلىپ ناھايىتى تېزلىكتە پۈتۈن چېگرا لىنىيىسى بويىچە مۇداپىئە ئەسكەرلىرى خەۋەردار بولۇپ، ئۇرۇشقا تەييار تۇرۇشاتتى. تۇرلارغا كۆپىنچە بۇرى تېزىكى بىلەن ئىس سېلىناتتى.

(«سىخەي» 3573 - بەت)

[26] گۇشىفۇ (纣石父) — جوۋ يوۋۋاڭ دەۋرىدە دۆلەتنى ئىدارە قىلغان ھوقۇقلۇق دىۋان بېگى.

(«سىخەي» 4592 - بەت)

[27] شېن بېگى (申侯) — شېن بەگلىكى جوۋ خانلىقى ۋاقتىدا جياڭ شېن فامىلىلىكلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان بەگلىك بولۇپ، كېيىن چۈ بەگلىكى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا. خانىش شېن خۇۋ (申后) — شېن بېگىنىڭ قىزى.

(تۈزىتىلگەن «سىۋەن» 2107 - بەت)

[28] زېڭ بەگلىكى (缙国) — قەدىمكى بەگلىك «鄯» ھەرىپى بىلەنمۇ خاتىرىلەنگەن. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ فاڭچېڭ (方城) شەھىرى ئەتراپىدا. غەربىي جوۋ خانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا زېڭ بەگلىكى شېن بەگلىكى ۋە چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ، جوۋ خانى يوۋۋاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي جوۋ خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغان. يېغىلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە لىرىدىمۇ بۇ بەگلىك مەۋجۇت بولۇپ، شىياڭنى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى گۇاڭشەننىڭ غەربىي جەنۇبىدا) مەركەز قىلغانىدى.

(«سىخەي» 686 - بەت)

[29] جوۋ پىڭۋاڭ (周平王)، م.ب. ؟ - 720 - يىللار) — شەرقىي جوۋ خانلىقىنىڭ خانى. ئىسمى يىجىۋ (宜臼) بولۇپ، جوۋ يوۋۋاڭنىڭ خانىش شېن خۇۋدىن تۇغۇلغان ئوغلى. م.ب. 770 - 720 - يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن. شېن بېگى، چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ ئۇرۇشۇپ، جوۋ يوۋۋاڭنى ئۆلتۈرگەن ۋە شەرقىي جوۋ خانلىقىنى قۇرغان.

(«سىخەي» 459 - بەت)

[30] لويى (魏) — قەدىمكى شەھەر. جوۋ خانلىقى خالى چىڭۋاڭ ۋاقتىدا، جوۋگۇڭنىڭ رىياسىتى ئاستىدا سېلىنغان. قەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى خېنەن لويان شەھىرى لوشۈي دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا، چىنشىۋي دەرياسىنىڭ شەرقى ۋە غەربىدە بولۇپ، ئىككى شەھەردىن ئىبارەت. بىرى ۋاڭچىڭ، بىرى چىڭجۈۋ.

[31] چى بەگلىكى (齐) — قەدىمكى بەگلىك. مىلادىدىن 11 ئەسىر بۇرۇن جوۋ خانلىقى تەرىپىدىن ئايرىلغان. بېگىنىڭ فامىلىسى جياڭ (姜). بۈگۈنكى شەندۇڭنىڭ شىمالىي قىسمىدا بولۇپ، بەگلىكنىڭ قۇرغۇچىسى لۈشياڭ، پايتەختى يىچىۋ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لىنۋى شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا).

[32] چۈ (楚) — قەدىمكى بەگلىك. بېگىنىڭ فەمىلىسى مى (婁)، ئەجەدادى يۈشۈڭ. غەربىي جوۋ دەۋرىدە جىڭشەن ئەتراپلىرىدا بەگلىك قۇرغان. مەركىزى دەنيانگ (ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسى زىڭيۈنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا).

[33] چىن (秦) — قەدىمكى بەگلىك. بەگلىكنىڭ قۇرغۇچىسى چىن جۇاڭگۇڭنىڭ ئوغلى چىن شياڭگۇڭ. جوۋ خانلىقىنىڭ خانى جوۋ پىڭۋاڭ شەرققە كۆچكەن چاغدا، چىن شياڭگۇڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، بەگلىك بولۇپ ئايرىلغان. شياڭگۇڭنىڭ ئوغلى زېڭۇڭ چۆەنرۇڭلارنى چېكىندۈرۈپ، چىشەن تېغىنىڭ غەربىدىكى يەرلەرنى ئىشغال قىلدى. چۈنچىۋ دەۋرىدە، يۇڭ (ھازىرقى شەنشى فېڭشياڭنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دېگەن يەردە مەركەز قۇردى. بۈگۈنكى شەنشىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن گەنسۇنىڭ جەنۇبىنى ئىگەللىدى. چىن مۇڭۇڭ 12 بەگلىكنى يوقىتىپ، غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. يېقىلىق دەۋرنىڭ باشلىرىدا، ئىقتىسادات قالاھىيەتتە بولۇپ، دائىم ئىچكى ئىختىلاپ بولۇپ تۇرغاچقا، خانلىقنىڭ كۈچى زەئىپ-لەشتى. ۋېي خانلىقى خېشى (شىمالىي لوشۈي بىلەن خۇاڭخې ئارىلىقىدىكى يەرلەر) نى بېسىۋالدى. چىن شياۋگۇڭ شياڭ ياننى ئىشقا سېلىپ، قانۇنلارنى ئۆزگەرتتى، خانلىق كۈچەيدى ھەمدە مەركەزنى شىەنيانگ (ھازىرقى شەنشى

شىەنيانگنىڭ شەرقىي شىمالى) غا كۆچۈرۈپ، يەتتە كۆچلۈك بەگلىكنىڭ بىرى بولدى. چىن خۇەيۋاڭ دەۋرىدە خېشىنى قايتۇرۇۋېلىپ، با (巴)، شۇ (蜀) نى مۇنقەرز قىلىپ، چۈ خانلىقىنىڭ قولىدىكى خەنجۇڭنى تارتىپ ئالدى. چىن جۇۋاڭ دەۋرىدە ۋېي (魏)، جاۋ (赵)، چۈ قاتارلىق خانلىقلارنىڭ زىمىنلىرىنى داۋاملىق تارتىۋالدى. م.ب. 221 - يىلى چىن بېگى جېڭ (چىن شىخۇاڭ) ئەلنى بىرلەشتۈرۈپ، چىن خاقانلىقىنى قۇردى.

(«سېخەي» 3691 - بەت)

[34] چىن (晋) — قەدىمكى بەگلىك. م.ب. 11 - ئەسىردە جوۋ خانلىقى تەرىپىدىن بەگلىك قىلىپ ئايرىلدى. بېگىنىڭ فامىلىسى جى (姬). بەگلىك-نىڭ دەسلەپكى قۇرغۇچىسى جوۋ جېڭۋاڭنىڭ ئىنىسى شۈيۈ (叔虞) بولۇپ، بۈگۈنكى سەنشەننىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمى. تاڭ (بۈگۈنكى سەنشى يېچېڭ-نىڭ غەربى) شەھىرىنى مەركەز قىلدى. چۈنچىۋ دەۋرىنىڭ دەسلۇدە چىن جۇخۇ تاغىسى جېڭ شىنى چۈۋۇ (بۈگۈنكى سەنشى ۋېنشىنىڭ شەرقىي شىمالى) غا تەيىنلىدى. بۆلۈنمە ھالەت كېلىپ چىقتى. كېيىن چۈۋۇنى ۋۇگۇڭ بىرلىككە كەلتۈردى. چىن شىەنسۇڭ مەركەزنى جياڭ شەھىرىگە (ھازىرقى سەنشى يېچېڭنىڭ شەرقىي جەنۇبى) كۆچۈرۈپ، ئەتراپىدىكى كىچىك بەگلىك-لەرنى ئارقا-ئارقىدىن مۇنقەرز قىلدى. چىن ۋېنگۇڭ ئىچكى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، بەگلىكنى كۈچەيتىپ باش بەگ بولدى. چىن جىڭگۇڭ دەۋرىدە مەركەز شىتېيەن (بۈگۈنكى سەنشى چۈۋۇنىڭ غەربىي شىمالى) گە كۆچۈ-رۈلدى قىزىل دېلارنى قوشۇۋالغاچقا، زىمىنى بۈگۈنكى سەنشەننىڭ كۆپ قىسمى، خېبېينىڭ غەربىي جەنۇپ قىسمى، خېنەننىڭ شىمالى قىسمى بىلەن شەنشىنىڭ بىر بۇرجىگىگە كېڭىيىپ، خېلى كەڭ يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. چۈنچىۋ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئالتە بەگلىك بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئۆزئارا بىر بىرىنى قوشۇۋالدى. م.ب. تۆتىنچى ئەسىرنىڭ ئوتتۇرى-لىرىدا چىن بەگلىكى خەن (韩)، جاۋ، ۋېي قاتارلىق ئۈچ بەگلىك تەرىپى-دىن بۆلۈپ ئېلىندى.

(«سېخەي» 4188 - بەت)

[35] تەرەپ بېگى، يۈن بېگى (方伯) — قەدىمكى بەگلەر بېگى بولۇپ، بىر تەرەپ (يۈن) نىڭ باشلىقى ئىدى. مىڭ چاقىرىمىدىن يىراق يەرلەرگە تەرەپ بېگى قويۇلاتتى.

(«سېخەي» 3534 - بەت)

[36] جوۋخانى خۇيۋاڭ (惠王)، م.ب. 652 - ؟ - يىللار) - شۇئەن خۇچىنىڭ ئوغلى بولۇپ، 25 يىل (م.ب. 676 - 652 - يىللارغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 151 - بەت)

[37] شۇدەي (叔帶) - خۇيۋاڭنىڭ ئوغلى، شياۋاڭنىڭ ئانا باشا ئىنىسى. ئۇنىڭغا گەن (甘) دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەچكە، گەن جاۋگۇڭ دېيىلگەن. گەنچېڭنىڭ ئورنى بۈگۈنكى خېنەن يىياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 153 - بەت)

[38] چى خۇەنگۇڭ (齐桓公، م.ب. 643 - ؟ - يىللار) چۈنچيۇ دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ بېگى. فامىلىسى جياڭ (姜)، ئىسمى شياۋبەي. چى شياڭگۇڭنىڭ ئىنىسى. م.ب. 685 - 643 - يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن. شياڭگۇڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جۇ (晋) بەگلىكىدىن قايتىپ كېلىپ، ھاكىمىيەتكە ئىگە بولدى. گۇەن جۇڭنى خىزمەتكە سېلىپ، ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ بەگلىكىنى كۈچەيتتى. يەنە بەگلىكىگە ياردەم بېرىپ، شىمالىي رۇڭلارنى مەغلۇپ قىلدى. شىڭ (邢)، ۋېي (卫) ئىككى بەگلىكىنى شىمالىي رۇڭلاردىن قۇتقۇزۇپ، رۇڭلارنىڭ جۇڭيۈەنگە بولغان ھۇجۇمىنى توختاتتى. جۇڭيۈەندىكى بەگلەر بىلەن بىرلىشىپ، تسەي (蔡)، چۈ بەگلىكلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. چۈ بەگلىكى بىلەن شاۋلىڭدا (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يەنچېڭنىڭ شەرقىي شىمالى) ئىتتىپاق تۈزدى. يەنە شەرقىي جوۋخانىدانىڭ ئىچكى پاراكەندىچىلىكىنى تىنچىتى. بەگلەرنى كۆپ قېتىم چاقىرىپ، ئىتتىپاق تۈزدى ۋە چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ بىرىنچى باش بېگى بولدى.

(«سىخەي» 4382 - بەت)

[39] گۇەن جۇڭ (管仲، م.ب. 645 - ؟ - يىللار) - گۇەن جىڭجۇڭمۇ دېيىلىدۇ. چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ دەسلەۋىدىكى سىياسىيۇنلاردىن. ئىسمى يىۋۇ. يەنە بىر ئىسمى جۇڭ، يىڭشاڭلىق. چى خۇەنگۇڭغا ۋەزىر بولغان.

(«سىخەي» 4325 - بەت)

[40] شى پېڭ (隰朋) - چى بەگلىكىنىڭ تۆرىلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 152 - بەت)

[41] تاغا (舅氏) - جوۋخانىلىقى خانى ۋۇۋاڭ چى بەگلىكىنىڭ بېگى.

تەيگۇڭنىڭ قىزىنى ئېلىپ خانىش قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن جوۋخانى چى بەگلىرىنى «تاغا» دەپ ھۆرمەتلەيتتى. گۇەن جۇڭ چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ ئەلچىسى بولغاچقا، ھۆرمەتلەپ تەكەللۇپ يۈزىسىدىن «تاغا» دەپ خىتاپ قىلاتتى. جوۋ خاندانى يات فامىلىلىك بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىنى «بەگ تاغا» دەپ ئاتايتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 153 - بەت)

[42] جېڭ بەگلىكى (郑) - قەدىمكى بەگلىك. جى (姬) فامىلىلىك. بەگلىكنىڭ قۇرغۇچىسى جوۋخانىلىقى خاتىرىدىن شۇەنۋاڭنىڭ ئىنىسى جېڭ خۇەنگۇڭ (ئىسمى يۈۋ 友) غا م.ب. 806 - يىلى جېڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇاشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى) سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن ئىدى. جوۋخانى يۈۋاڭ ۋاقتىدا، شەرقىي جوۋخانىلىقنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغا كۆزى يەتكەن خۇەنگۇڭ مال - مۈلكىنى، قەۋمنى، بالا - چاقىلىرىنى پۈتۈن تىجا - رەتچىلەر بىلەن قوشۇپ، گۇ (鲁) ۋە كۇەي (邾) دىيارى ئارىلىقىدىكى يەرلەرگە كۆچۈردى. جېڭ بەگلىكىنىڭ بېگى ۋۇگۇڭ بەگ بولغاندىن كېيىن، ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ، كۇەي ھەم شەرقىي گۇ بەگلىكلىرىنى يوقىتىپ، جېڭ بەگلىكىنى قۇرۇپ، شىنچېڭ (新郑) نى مەركەز قىلدى. جېڭ ۋۇگۇڭ، جۇاڭگۇڭلار جوۋپىڭۋاڭقا قارىدى. چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ باشلىرىدا كۇچۇڭ بەگلىك بولۇپ، كېيىن بارا - بارا ئاجىزلاشتى. م.ب. 375 - يىلى خەن (韩) بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 154 - بەت)

[43] خۇا بەگلىكى (滑国) - قەدىمكى بەگلىك. جى (姬) فامىلىلىك. خۇا (ھازىرقى خېنەن سۈيشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دېگەن يەرنى مەركەز قىلغان. كېيىن مەركىزىنى فېي (费) ھازىرقى خېنەن يەنشىننىڭ غەربىي جەنۇبىغا كۆچۈرگەن. فېيخۇا (费滑) مۇ دېيىلىدۇ. م.ب. 627 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 154 - بەت)

[44] يۈۋسۇن (游孙) - جوۋخانىلىقى تۆرىلىرىدىن بىرى.

[45] بەي فۇ (伯服) - جوۋخانىلىقى تۆرىلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 154 - بەت)

[46] تەن بو (譚伯) - جوۋ خانىلىقى تۆرىلىرىدىن يۈەن بوماۋ (原伯毛)

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 154 - بەت)

دۇر.

[47] ھەنچېڭ (汜城) — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 155 - بەت)

[48] ۋېن بەگلىكى (温国) — جوۋ خانلىقىنىڭ پايتەخت ئەتراپىدىكى بەگلىكلىرىدىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 155 - بەت)

[49] خۇشۇي شاراب (酎酒) نەزىر - ئىبادەتلەر ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان لالگۈل سېلىپ تەييارلانغان خۇشۇي شاراب.

(«سىخەي» 767 - بەت)

[50] خېنېي (河内) — قەدىمكى يەر ئىسمى. چۈنچيۇ ۋە يىغىلىق دەۋرىدە خۇاڭخېننىڭ شىمالى (دەريا ئېقى)، خۇاڭخېننىڭ جەنۇبى خۇي (دەريا سىرتى) دېيىلەتتى.

(«سىخەي» 2083 - بەت)

[51] خېياڭ (河阳) — قەدىمكى ناھىيە. چۈنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ شەھىرى. خەن خاقانلىقى ناھىيە تەسىس قىلدى. ئورنى يۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى مېڭشېن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 155 - بەت)

[52] جېننۇ (賁土) — قەدىمكى يەر ئىسمى. چۈنچيۇ دەۋرىدە جىڭ بەگلىكىگە قارايتتى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يۈەنياڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. م.ب. 632 - يىلى جىن بېگى ۋېنگۇڭ جېننۇغا ئوردا بىنا قىلغۇ - زۇپ، بەگلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ھۆكۈمدارلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، ئىتتىپاق رەئىسى بولغانىدى.

(«سىخەي» 4504 - بەت)

[53] كۇڭ زى (孔子، م.ب. 551 - 479 - يىللار) — چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى مۇتەپەككۇر، سىياسىي، پېداگوگ، كۈڭفۇزچىلىقنىڭ ئىجادچىسى. ئىسمى چيۇ (丘)، يەنە بىر ئىسمى جۇڭنى (仲尼)، لۇ (魯) بەگلىكىنىڭ زوىي (陬邑) شەھىرى (يۈگۈنكى شەندۇڭ چۇفۇنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دىن. ئەجدادى سۇڭ بەگلىكىنىڭ ئېسىل زادىلىرىدىندى.

(«سىخەي» 2562 - بەت)

[54] توققۇز ئىسرىقدان (九鼎) — قەدىمكى رىۋايەتلەرگە ئاساسەن، شيايۇ (夏禹) توققۇز ئىسرىقدان قۇيىدۇرۇپ، توققۇز ئايماقنىڭ ھاكىمىيەت

تەييارلىغان. ئۈچ خانلىق ئۆتكەندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ تەۋەررۈك مىراسلىرى ئىلىنغان. چېڭ تاڭ ئىسرىقداننى شاڭيى (商邑) غا، جوۋ خانى ۋۇۋاڭ بولسا، (洛邑) لويى غا كۆچۈردى. چىن بەگلىكى، غەربىي جوۋ خانلىقى نەۋاڭ (赧王) پايتەختىنى كۆچۈرگەندىن كېيىن، غەربىي جوۋ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، توققۇز ئىسرىقداننى قولغا چۈشۈردى. يۈتكىگىچىلىك بىرى سىشوي دەرياسىغا چۈشۈپ كەتكەندى. قالغان سەككىزى ھەققىدە مەلۇمات يوق.

(«سىخەي» 147 - بەت)

يەنە يى (柏翮) مانا شۇ ئىدى. قەبىلە ئاقساقلى شۇن ئۇنىڭغا يىڭ
(廉) قامىلىسىنى ئىنتام قىلىدۇ.

دافېي دالىيەن (大廉) يەنى نياۋسۇشى (鸟俗氏)، يەنە رومۇ
(若木) يەنى فېي شى (费氏) دەپ ئىككى ئوغۇل كۆرگەن. رومۇنىڭ
چەۋرىسىنىڭ ئىسمى فېي چاڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ بەزد-
لىرى ئوتتورا جۇڭگودا، بەزىلىرى دىلار تەرەپتە تۇراتتى. فېي چاڭ
(费昌) بولسا، شيا خانلىقى خانى جې (桀) دەۋرىدە، شياخانى
جېدىن يۈز ئۆرۈپ، شاڭ (商) خانلىقىغا بېقىنىپ، شاڭ خانى چېڭ
ئاڭ (成汤)⁽¹⁾ نىڭ ھارۋىسىنى ھەيدىدى. مىڭ تياۋ (鸣条) دا،
شيا خانى جېنى مەغلۇپ قىلدى. دالىيەننىڭ چەۋرىسى مېڭشى جۇڭ-
يەن (中衍)⁽²⁾ بولۇپ، ئۇنىڭ كۆكرىكى قۇشقا ئوخشايدىكەن، ئەمما
ئادەمدەك سۆزلەيدىكەن. شاڭ خانى تەيۋۇ (太戊)⁽³⁾ ئۇنى ھارۋىكەش
قىلماقچى بولۇپ، پال سالدۇرۇپ كۆرگەندى. پال چوڭ ياخشىلىقتىن
بىشارەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن شاڭ خانى ئۇنى ھارۋىكەشلىككە
شالغان ۋە خوتۇن ئېلىپ بېرىپ، ئۆيلۈك-ئوچاقلىق قىلىپ
قويغان. شاڭ خانى تەيۋۇ زامانىدىن باشلاپ، جۇڭ يەننىڭ ئەۋلادى
ئەۋلاددىن-ئەۋلادقا شاڭ (يىن) خانلىقىدا خانغا نائىب بولۇپ، خىز-
مەت كۆرسەتتى. يىڭ فامىلىلىكلەر ئەۋلاددىن نۇرغۇن مۆتىۋەرلەر-
چىقىپ بەگ بولدى.

جۇڭيەننىڭ جۇڭيۈ (中潏) ئىسىملىك چەۋرىسى غەربىي رۇڭلار
ئارىسىدا تۇرۇپ، شىچۈي (غەرب-西垂) دائىرىسىنى قوغدايتتى.
ئۇنىڭ فېي لىيەن⁽⁴⁾ ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، فېي لىيەننىڭ ئې لىي
(恶来)⁽⁵⁾ ناملىق قابىل ئوغلى بار ئىدى. فېي لىيەن شاتۇر بولغاچقا،
ئاتابالا ئىككەيلەن مىسلىسىز غەيرەت بىلەن شاڭ (يىن) خانى جوۋ
(纣) غا خىزمەت قىلدى. جوۋ (周) بېگى ۋۇۋاڭ (周武王) لەشكەر
تارتىپ، شاڭ (يىن) خانى جوۋ (纣) ئۈستىگە يۈرۈش قىلغاندا،

تارىخىي خاتىرىلەر 5-جىلد

چىن (秦) بەگلىرى تەزكىرىسى

چىن (秦) نىڭ ئەجدادى-قەبىلە ئاقساقلى جۇەنشۇنىڭ ئەۋ-
لادىدىن بولغان قىز نۇشيۈ (女修). نۇشيۈ رەخت توقۇۋاتقاندا، ئالدىغا
چۈشكەن قالغاچنىڭ تۇخۇمىنى يەۋەتكەنلىكتىن، دايي (大冶) ئىسىم-
لىك بىر ئوغۇل تۇغۇدۇ. دايي ياش قۇرامىغا يەتكەندىن كېيىن،
شاۋديەن (少典) نىڭ قىزى نۇخۇاغا ئۆيلىنىدۇ. نۇخۇادىن دافېي
(大费) ئىسىملىك ئوغۇل تۇغۇلىدۇ. دافېي ئۆسۈپ چوڭ بولغاندىن
كېيىن، يۈ (禹) بىلەن بىرلىكتە سۇنى تىزگىنلەپ، تۇپراقنى
ساقلاپ قالىدۇ. بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن، قەبىلە ئاقساقلى
شۇن (舜) يۈگە قارا قاش تېشىدىن ئىشلەنگەن ئەسۋاپ (黑色圭)
ئىنتام قىلىدۇ. يۈ ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلىپ: «بۇ ئىشنى بىر
ئۆزەم باشقا ئېلىپ چىققان ئەمەسمەن. بۇنىڭدا دافېينىڭ ياردىمىمۇ
بار» دەيدۇ. قەبىلە ئاقساقلى شۇن (舜): «شۇنداق، دافېي، سەن
يۈنىڭ سۇنى تىزگىنلەش ۋە تۇپراقنى ساقلاپ قېلىشقا ياردەملىشىپ،
خىزمەت كۆرسىتىپسەن، ئەمدى مەن ساڭا قارارەڭلىك تۇغ پۇپۇڭى
(黑色旒) ئىنتام قىلىمەن. سېنىڭ ئەۋلاتلىرىڭ كۆپەيگەي ۋە روناق
تاپقاي» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ياۋ فامىلىلىك قىزنى ئۇنىڭغا
ئېلىپ بېرىدۇ. دافېي ھۆرمەت بىلەن قوبۇل قىلىپ ئالغاندىن
كېيىن، قەبىلە ئاقساقلى شۇننىڭ قۇش ۋە ھايۋانلارنى قولغا ئۈگە-
تىشىگە ياردەم قىلىپ، نۇرغۇن قۇش ۋە ھايۋانلارنى كۆندۈرىدۇ.

ئېلەينى ھەم ئۆلتۈردى. بۇ چاغدا فېي لېيەن شاڭ (يىن) خانى جوۋ (紂) نىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە شىمالغا كەتكەن بولۇپ، ئۇ قايتىپ كەلگەندە جوۋ (紂) ئۆلگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن فېي لېيەن ئۇنىڭ ئۆزىگە قىلغان ياخشىلىقلىرىغا جاۋاپ قايتۇرمىدى. ئۇ خوتەيشەن (6) تېغى ئۈستىگە زىيارەتگاھ سالدۇرۇپ، جوۋ (紂) نى يوقلاپ چىققاندا، بىز تاش تاۋۇت ئۇچرايدۇ. تاۋۇتتا: «تەڭرى چۇفۇ (7) غا شاڭ (يىن) خانلىقى ئىچىدىكى قالايمىقانچىلىققا قاتنىشىشنى بۇيرۇمىغان. تاش تاۋۇت ساڭا تەقدىم قىلىندى. بۇ ئەۋلاتلىرىڭغا ئۇلۇغلۇق بېغىشلىغاي» دېگەن خەت يېزىلغان ئىكەن. فېي لېيەن ئۆلگەندىن كېيىن، خو تەيشەن تېغىغا دەپنە قىلىنغان. فېي لېيەننىڭ يەنە جى شېڭ (季胜) ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، جى شېڭنىڭ ئوغلى مېڭ زىڭ (孟增) جوۋ (周) خانى چېڭۋاڭنىڭ ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بولىدۇ. جەي گاۋلاڭ (宅皋狼) (8) مانا شۇ ئىدى. گاۋلاڭنىڭ ئوغلى خېڭ فۇ (衡父)، خېڭ فۇنىڭ ئوغلى زاۋفۇ (造父) (9) بولۇپ، ئۇ ھارۋا ھەيدەشكە ئۇستا بولغانلىقى ئۈچۈن، جوۋ خانى مۇۋاڭ (周穆王) نىڭ ئەتىۋارلىشىغا سازاۋەر بولغانىدى. مۇۋاڭ جى (驥)، ۋېن لى (温骊)، خۋالىۋ (驒驒)، لۇئېر (驒耳) ناملىق ئېسىل تۆت ئاتقا ئېرىشىپ، غەرب تەرەپنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە چىقىدۇ، خوشاللىققىدىن قايتىشنى ئۇنتۇدۇ، شۇ يەنۋاڭ (徐偃王) (10) ئاسىيلىق قىلىپ ئىسيان كۆتەرگەندە، زاۋفۇ مۇۋاڭنىڭ ھارۋىسىنى ھەيدەپ، ئۇچقاندا دەك جوۋ (周) خانلىقىنىڭ قارارگاھىغا قايتىپ كېلىدۇ. مۇۋاڭ دەرھال ئىسياننى بېسىقتۇرۇدۇ. شۇ سەۋەبتىن، مۇۋاڭ جاۋچېڭ (赵城) (11) شەھىرىنى زاۋفۇغا سۈيۈرغال قىلىپ بېرىدۇ. زاۋفۇنىڭ ئەۋلادى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، جاۋ (氏赵) فامىلىسىنى ئالىدۇ. فېي لېيەننىڭ ئوغلى جى شېڭدىن كېيىن بەش قەنە ئۆتۈپ، زاۋفۇ زامانىغا قەدەر جاۋ ئۇرۇغى جاۋ چېڭ شەھىرىدە ياشاپ كەلگەن. جاۋسۈي (赵衰)

ئەنە شۇ زاۋفۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىدۇر. ئېلەيگى (恶来革) مۇ فېي لېيەننىڭ ئوغلى بولۇپ، ئۇ بۇرۇنلا ئۆلۈپ كېتىپ، نۇ فاڭ (女防) ئىسىملىك ئوغلى قالغانىدى. نۇ فاڭ پاڭ گاۋ (旁皋) ئىسىملىك ئوغۇل كۆرىدۇ. پاڭ گاۋنىڭ ئوغلى تەي جى (太几)، تەي جىنىڭ ئوغلى دالو (大骆)، دالونىڭ ئوغلى فېي زى (非子) لار زاۋفۇنىڭ ئەتىۋارلىشى تۈپەيلى، ئۇلار ھەممىسى ئۆزلىرىنى جاۋ چېڭ شەھىرىلىك جاۋ ئۇرۇغى دەۋالغانىدى. فېي زى چۈەنجىۋ (犬丘) (12) دا تۇرغان. ئۇ ئات ۋە باشقا ئۆي ھايۋانلىرىنى ياخشى كۆرگەچكە، ئۇلارنى ئاسراش، بېقىشقا ماھىر ئىدى. چۈەنجىۋلىقلار فېي زىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جوۋ خانى شياۋۋاڭغا (13) مەلۇم قىلىدۇ. جوۋ خانى شياۋۋاڭ ئۇنى قوبۇل قىلىپ، چيەنشۈي (14)، ۋېيشۈي (15) دەريالىرى ئارىلىقىدىكى رايوندا ئات بېقىش خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەچكە، ئات كۆپىيىپ كېتىدۇ. جوۋ خانى شياۋۋاڭ فېي زىنى دالونىڭ رەسمىي خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى قىلىپ بېكىتمەكچى بولىدۇ. شېنخۇ بېگىنىڭ قىزى دالونىڭ رەسمىي خوتۇنى بولغاچقا، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بالا چېڭ (成) رەسمىي خوتۇننىڭ ئوغلى بولۇشى كېرەك ئىدى. شېنخۇ بېگى شياۋۋاڭغا ئەرز بايان قىلىپ: «بۈۋىمىز لىشەن تېغىدىن ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان قىزنى رۇڭ شۇشۈەنگە (16) ياتلىق قىلغان، ئۇنىڭدىن جۇڭ جۇ تۇغۇلغانىكەن. ئۇ تۇققانچىلىق تۈپەيلىدىن، جوۋ (周) خانلىقىغا ئەل بولۇپ، شىچۈينى (17) قوغدىغان. شىچۈي خەلقى شۇنىڭ بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتكەن ئىكەن. ئەمدى مەن يەنە قىزىمنى دالۇغا ياتلىق قىلىدىم. ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇل چېڭدۇر. شېن، لۇ ئائىلىلىرى ئىككى قېتىم قۇدىلاشتى. بۇنىڭدىن غەربىي رۇڭلار ئىنتايىن رازى بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزلىرى خان بولالىدىلا، خاننىڭ كۆپرەك ئويلىشىپ بېقىشىنى ئۈمىت قىلىمەن» دېگەندە، شياۋۋاڭ:

«ئۆتكەندە، بەي يى چوڭ ئاقساقال شۇنىڭ چارۋاماللىرىنى باشقۇرغان، چارۋا ماللار كۆپىيىپ كەتكەچكە، شۇن ئۇنىڭغا سۇيۇرغال بەردى ۋە يىڭ (羴) فاملىسىنى ئىنئام قىلدى. ئەمدىلىكتە، ئۇنىڭ ئەۋلادى ماڭا ئات كۆپەيتىپ بېرىۋاتىدۇ. مەن ئۇنىڭغا سۇيۇرغال بېرىپ، ئۇنى ئۆزەمگە ئەل قىلىۋېلىشىم كېرەك» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن فېيزىغا چىنىي (秦邑) ⁽¹⁸⁾ دېگەن يەرنى ئىنئام قىلىپ، ئۇنى يەنە داۋاملىق يىڭ ئۇرۇغى ئۈچۈن نەزىر-چىراق قىلدۇرغان ۋە ئۇنى چىن يىڭ دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، شېن خۇۋنىڭ قىزىدىن تۇغۇلغان بالا چېڭ (成) نىڭ دالۇغا رەسمىي ئوغۇل ئىكەنلىكىنى بىكار قىلىمىغان ھەمدە غەربىي رۇڭ قەۋمى بىلەن ئىناق ئۆتكەن.

چىن يىڭنىڭ بالىسى چىن خۇۋ بولۇپ، ئۇ تەختكە چىقىپ ئون يىلدىن كېيىن ئۆلدى. ئۇنىڭدىن گۇڭ بو ئىسىملىك بالا قالدى. گۇڭ بو تەختكە چىقىپ ئۈچ يىلدىن كېيىن ئۆلۈپ، ئۇنىڭدىن چىن جۇڭ ئىسىملىك ئوغۇل قالدى. چىن جۇڭ ئۈچ يىل دەۋر سۈرىدۇ. جوۋ خانى لىۋاڭ ⁽¹⁹⁾ زالىم بولغانلىقى ئۈچۈن، بەگلەرنىڭ بەزىلىرى ئىس-پان كۆتىرىدۇ. غەربىي رۇڭلار خانىدانغا ئاسىيلىق قىلغاچقا، دالۇنىڭ چۈەنچىۋدىكى ئەۋلاتلىرى يوقىتىلىدۇ. جوۋ خانى شۈەنۋاڭ ⁽²⁰⁾ تەختكە چىققان ھامان چىن جۇڭنى تۆرە قىلىپ تەيىنلەيدۇ ۋە لەشكەر تارتىپ غەربىي رۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. غەربىي رۇڭلار چىن جۇڭنى ئۆلتۈرىدۇ. چىن جۇڭ 23 يىل دەۋر سۈرۈپ، ئاخىرى غەربىي رۇڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. چىن جۇڭنىڭ بەش ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى جۇڭگۇڭ ⁽²¹⁾ (庄公) ئىدى. جوۋ خانى شۈەنۋاڭ جۇڭگۇڭ ئاكا-ئۇكا بەشەيلەننى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارغا 700 كىشىلىك قوشۇن بېرىپ، بۇ ئاكا-ئۇكىلارنى غەربىي رۇڭلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. غەربىي رۇڭلار مەغلۇپ

بولدى. شۇنىڭ بىلەن شۈەنۋاڭ جۇڭگۇڭغا ئىنئام بېرىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ بوۋىسى دالۇغا سۇيۇرغال قىلىنغان يەر چۈەنچىۋنى پۈتۈندەلەي ئۇنىڭغا بېرىدۇ ۋە شىچۈي تۆرىسى قىلىپ بەلگىلەيدۇ. ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان غەربىي چۈەنچىۋدا تۇرغان جۇڭگۇڭ ئۈچ ئوغۇل كۆرىدۇ. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى شى فۇ بولۇپ، ئۇ: «رۇڭلار بوۋام چىن جۇڭنى ئۆلتۈردى. مەن رۇڭ خانىنى ئۆلتۈرمەستىن، چىنىي شەھىرىگە كىرمەيمەن» دەپ رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق قىلىدۇ. ۋەلىئەھلىكىنى ئىسمى شياڭگۇڭغا ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن شياڭگۇڭ ۋەلىئەھد بولىدۇ. جۇڭگۇڭ 44 يىل (م.ب. 821-778-يىللار) ھۆكۈم سۈرۈپ ئۆلىدۇ. ۋەلىئەھد شياڭگۇڭ تەختكە چىقىدۇ. شياڭگۇڭ تەختكە چىقىپ، م.ب. 777-يىلى (شياڭگۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى) سىڭلىسى مۇيىڭنى فېڭ ۋاڭغا ياتلىق قىلىدۇ. شياڭگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى (م.ب. 776-يىلى) رۇڭلار چۈەنچىۋنى قورشىۋالىدۇ. شى فۇ لەشكەر تارتىپ چىقىپ ئۇرۇشۇپ، رۇڭلارغا ئەسەر چۈشۈدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، شى فۇ قويۇپ بېرىلىپ، يەنە قايتىپ كېلىدۇ. م.ب. 771-يىلى (شياڭگۇڭنىڭ يەتتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، جوۋ خانى يوۋۋاڭ باۋسىنىڭ سۆزى بىلەن يىجىۋنى ۋەلىئەھدلىكتىن ئېلىپ تاشلاپ، باۋسىنىڭ ئوغلى بەي فۇنى ۋەلىئەھد قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بەگلەرنى بىر نەچچە قېتىم ئالدى-غاچقا، بەگلەر ئۇنىڭدىن يۈز ئۆزۈيىدۇ. غەربىي رۇڭلاردىن بولغان چۈەنرۇڭلار شېن خۇۋ بىلەن بىرلىكتە لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جوۋ خانىغا قىلغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە لىشەن تېغى ئېتىكىدە جوۋ خانى يوۋۋاڭنى ئۆلتۈرىدۇ. لېكىن چىن بېگى شياڭگۇڭ لەشكەر تارتىپ كېلىپ، جوۋ خانىدىن ئىنى-قۇتۇلدۇرۇپ خىزمەت كۆرسىتىدۇ، جوۋ خانىلىقى چۈەنرۇڭلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قېچىپ، شەرققە-لوپى شەھىرىگە كۆچۈدۇ. شياڭگۇڭ قوشۇن بىلەن چىقىپ، جوۋ خانى پىڭۋاڭ (يىجىۋ)

نى ئۇزىتىپ قويىدۇ. جوۋيىڭۋاڭ شياڭ گۇڭنى بەگ قىلىپ تەيىنلەپ،
چى دېگەن يەرنىڭ غەربىدىكى جايلارنى ئۇنىڭغا ئىنئام قىلىدۇ.
جوۋخانى پىڭۋاڭ: «رۇڭلار زوراۋانلىق بىلەن چى، فېڭ دائىرىسى-
دىكى يەرلىرىمىزنى ئىشغال قىلىۋالدى. چىن بەگلىكى ئەگەر
رۇڭلارنى قوغلاپ چىقىرسا، ئۇ، شۇ جايلاردىن بەھرىمەن
بولالايدۇ» دېدى ۋە شياڭگۇڭ بىلەن قەسەمىيات قىلىشىپ ھەمدە
ئۇنىڭغا بەگ ئۇنىۋانى بەردى. شياڭگۇڭ شۇنىڭ بىلەن بەگلىك
قۇرۇشقا باشلىدى. بەگلىكلەر ئارىسىدىكى ئۆز ئارا ئەلچىلەر ئەۋەتىش
ۋە تەڭرى خانغا سوغا-سالاملار ھەدىيە قىلىش قاتارلىق قائىدە-
يوسۇنلارغا قاتناشتى. شۇڭا، غەرب نەزىرگاھلىقىدا (22) تەڭرى يولىدا
قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن ئۈچ تورۇق ئات، ئۈچ سېرىق كالا، ئۈچ
قوشقار بېرىلدى. م. ب. 766-يىلى (شياڭگۇڭنىڭ 12-يىلى).
ئۇ رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، چى دېگەن يەرگە بارغاندا ۋاپات
قىلدى. بۇ شياڭگۇڭنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بەگ بولغان ۋېنگۇڭ ئىدى.
م. ب. 765-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋېنگۇڭ شىچۈ
قەسىرىدە تۇراتتى. م. ب. 763-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)
ۋېنگۇڭ 700 ئەسكەر بىلەن شەرققە شىكارغا چىقتى. م. ب. 762-يىلى
(ۋېنگۇڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) چيەنشۈي، ۋېيشۈي دەريالىرىنىڭ قوشۇلغان
جايىغا باردى. ۋېنگۇڭ: «ئۆتمۈشتە جوۋ خانى شياۋۋاڭ بوۋام چىن
يىڭغا ئىنئام قىلغان سۈيۈرغال يەرمۇشۇ، ئاخىرى بەگلىك مەرتىۋىدە-
سىگە ئېرىشتۇق» دېدى. شۇنىڭ بىلەن پال سېلىپ، تۇرالغۇ جاي
تاللىغان ئىدى. پالدا بۇ يەرگە ئولتۇراقلىشىش ئىنتايىن ياخشى
بولۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، بۇ يەرگە شەھەر بىنا قىلدۇردى. م.
ب. 756-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ ئونىنچى يىلى) فۇ (廊) نەزىر گاھلىقىنى (23)
ياساشقا باشلىدى. ئات، كالا، قوي سويۇپ نەزىر قىلىدى. م. ب.
753-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 13-يىلى) دىن باشلاپ، تارىخ ئەمەلدارى

ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى خاتىرىلەشكە باشلىدى. خەلقنىڭ كۆپچىلىكى
تەلىم-تەربىيىگە ئېرىشتى. م. ب. 750-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 16-
يىلى) ۋېنگۇڭ لەشكەر تارتىپ، رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدى.
رۇڭلار يېڭىلىدى. شۇنىڭ بىلەن ۋېنگۇڭ جوۋ خانىدانىدىن قېلىپ
قالغان خەلقنى توپلاپ ئۆز قارىمىقىغا ئالدى. چىن زىمىنى چى
يەرلىرىگە ئۇلاشتى. ئۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنى جوۋ (周) تەڭرى
خانغا تەقدىم قىلدى. م. ب. 747-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 19-يىلى)
چىن باۋ (25) غا ئېرىشتى. م. ب. 746-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 20-يىلى)
ئۈچ ئەۋلادىنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈش جازاسى قانۇنغا كىرگۈزۈلدى. م.
ب. 739-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 27-يىلى) ۋېنگۇڭ ئادەم ئەۋەتىپ،
نەنشەن تېغىدىن چوكا دەرىخى كەستۈردى. دەرەخلىقتىن چوڭ بىر
كۆك كالا چىقىپ، فېڭشۈي دەرياسىغا چۈشۈپ، غايىپ بولدى.
كۆپچىلىك: «بۇ چوكا دەرىخى ئىلاھىسى» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن
ۋېنگۇڭ ئۇنىڭغا ئاتاپ نۇتې (怒特) ئىبادەتخانىسىنى سالدۇرۇپ،
نەزىر قىلدى. م. ب. 718-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 48-يىلى)
ۋېنگۇڭنىڭ ۋەلىئەھدى ئۆلگەچكە، ئۇنىڭغا جىڭگۇڭ (靖公) دەپ
شەرەپ نامى بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋېنگۇڭنىڭ چوڭ نەۋرىسى
يەنى جىڭگۇڭنىڭ چوڭ ئوغلى ۋەلىئەھد بولدى. م. ب. 716-
(ۋېنگۇڭنىڭ 50-يىلى) ۋېنگۇڭ ئۆلۈپ، شىشەن (25) تېغىغا دەپنە
قىلىندى. جىڭگۇڭنىڭ چوڭ ئوغلى تەختكە چىقتى. نىڭگۇڭ (宁公)
شۇ ئىدى.

م. ب. 714-يىلى (نىڭگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) نىڭگۇڭ پايتەختتى
پىڭياڭغا (26) كۆچۈردى ۋە لەشكەر چىقىرىپ، داڭشېغا (27) ھۇجۇم قىلدى.
م. ب. 713-يىلى (نىڭگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، نىڭگۇڭ لەشكەر تارتىپ،
بوۋاڭ بىلەن ئۇرۇشتى. بوۋاڭ مەغلۇپ بولۇپ، رۇڭلار ئىچىگە قاچتى.
نىڭگۇڭ داڭشېنى يوقاتتى. م. ب. 712-يىلى (نىڭگۇڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)

لۇ (28) بەگلىكىدە گۇڭزى خۇي (29) لۇبېگى يىنگۇڭنى (30) ئۆلتۈردى. م. ب. 704 - يىلى (نىڭگۇڭنىڭ 12 - يىلى) نىڭگۇڭ لەشكەر تارتىپ داڭشىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە بۇ جاينى ئىگەللىدى. نىڭگۇڭ ئون يېشىدا تەختكە چىقىپ، 12 يىلدىن كېيىن ئۆلدى. شىشەن تېغىغا دەپنە قىلىندى. نىڭگۇڭنىڭ ئۈچ ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى ۋۇگۇڭ ۋەلىئەھد بولدى. ۋۇگۇڭ بىلەن ئىنىسى دېگۇڭنىڭ ئانىسى بىر بولۇپ، ئۇلار لۇ بەگلىكىدىن بولغان كىچىك ئاغىچىدىن تۇغۇلغان، باشقا بىر ئانىدىن چۈزى تۇغۇلغان ئىدى. نىڭگۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ تۆرە بەگ (31) فۇجى، ۋېي لۇ، سەن فۇ قاتارلىقلار ۋەلىئەھدىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چۈزىنى ھۆكۈمدار قىلىپ تىكلدى. م. ب. 698 - يىلى (چۈزىنىڭ ئالتىنچى يىلى) سەن فۇ قاتارلىقلار بىرلىكتە ئادەم ئەۋەتىپ، چۈزىنى ئۆلتۈردى. چۈزى بەش يېشىدا تەختكە چىقىپ، ئالتە يىلدىن كېيىن ئۆلتۈرۈلدى. سەن فۇ قاتارلىقلار بۇرۇنقى ۋەلىئەھد ۋۇگۇڭنى ھۆكۈمدار قىلىپ تىكلدى.

م. ب. 697 - يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋۇگۇڭ لەشكەر تارتىپ، پىڭ شىشى (32) ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، خۇاشەن (33) تېغى ئېتىكىگە باردى. قايتىپ كېلىپ، پىڭياڭ شەھىرىنىڭ فېنگۇڭ قەسىرىدە تۇردى. م. ب. 695 - يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋۇگۇڭ سەن فۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۈچ ئەۋلادىغىچە يوقاتتى. سەۋنۇي، ئۇلار چۈزىنى ئۆلتۈرۈشتەك چوڭ جىنايەت قىلغانىدى. شۇ يىلى جېڭ بەگلىكىدە تۆرە گاۋچۈمى (34) بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمدارى جاۋ - گۇڭنى (35) ئۆلتۈردى. م. ب. 688 - يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ ئونىنچى يىلى) ۋۇگۇڭ لەشكەر تارتىپ، گۇيرۇڭ (36)، جىرۇڭلار (37) ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى يوقىتىپ، بۇ ئىككى جايدا ناھىيە تەسىس قىلىشقا باشلىدى. م. ب. 687 - يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ 11 - يىلى) يەنە دۇ (38)، جېڭ (39) دېگەن ئىككى جاي ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى ھەمدە

شياۋگۇڭ (40) يوقىتىلدى...

(ئەسلى كىتاب 173 - 182 - بەتلەر)

رۇڭ خانى يۇيۇڭنى (41) چىن بەگلىكىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. يۇيۇڭنىڭ ئاتا - بوۋىسى چىن بەگلىكىدىن بولۇپ، سەرسانىلىقتا رۇڭ ئېلىگە بېرىپ قالغانىدى. شۇڭا يۇيۇڭ چىن بەگلىكىنىڭ تىلىدا سۆزلىيەلەيتتى. رۇڭ خانى چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ (42) ئەخلاق - پەزىلەتلىرى ياخشى دەپ ئاڭلىغانلىقى ئۈچۈن، يۇيۇڭنى چىن بەگلىكىگە زىيارەت قىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. مۇگۇڭ يۇيۇڭقا ئۆزىنىڭ قەسىر - ئايۋانلىرىنى ۋە خەزىنىسىدە توپلانغان ئاشلىق، قورال - جابدۇقلارنى كۆرسەتتى. بۇلارنى كۆرگەن يۇيۇڭ: «ئەگەر بۇنى چىن - ئەرۋاھلار قىلغان بولسا، ئۇلارمۇ چارچىغان بولاتتى؛ ئەگەر خەلق قىلغان بولسا، خەلق ئىنتايىن ئازاپ تارتىپتۇ» دېدى. بۇنى ئاڭلاپ ھەيران بولغان مۇگۇڭ: «ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى "نەزىمانە"، "ئەدەپنامە"، "نەغمىنامە" ۋە قانۇن ئاساسلىرى بويىچە بىر تەرەپ قىلىدىكەن. لېكىن ھەمىشە يەنە ئىسيان چىقىپ تۇرىدىغۇ؟ ھازىر رۇڭلارغا ئوخشاش يات قەۋملەردە بۇ ئىشلار يوق. ئۇلار نېمە ئارقىلىق ئەلنى باشقۇرىدۇ؟ بۇ تەس گەپ ئەمەسمۇ؟» دەپ سورىدى. يۇيۇڭ كۈلۈپ كېتىپ: «ئوتتۇرا جۇڭگو - دىكى بەگلىكلەردە ئىسيان تۇغۇلۇشىنىڭ سەۋىيىسى دەل مانا مۇشۇ. ئەخلاق - پەزىلەتلىرى يۈكسەك بولغان دانىشمەن خۇاڭدى قاتتىدە - قانۇننى تۈزۈپ، مۇزىكا ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ ھەمدە ئۇنى ئۆزىگە تەتبىقلاپ، خەلقكە ئۆلگە كۆرسەتكەن ھالدىمۇ، مەملىكەتنى ئاران - ئاران تىنچىتالىغان. كېيىنكىلەر كۈندىن - كۈنگە ئەيىشى - ئىشرەت، كەيىپى - ساپاغا بېرىلىپ تۇرمۇش كەچۈردى، قانۇن - تۈزۈملەرنىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە تايىنىپ، پۇقرى ۋە ۋەزىرلەرگە نازارەتچىلىك

قىلدى ھەم جازالىدى. پۇقرا ۋە ۋەزىرلەر چارچاپ ھالىدىن كەتتى. ئۇلارنىڭ ئازاپ-ئوقۇبىتى چېكىگە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن مېھرىۋان-لىق، ئىنساپ تاشلاپ قويۇلدى، دەپ خاندان نەپرەتلىنىدى. بۇ سەۋەبتىن، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئوتتۇرىسىدا كۈرەش، ئۆچمەنلىك پەيدا بولۇپ، ھۆكۈمدارنىڭ ئورنىنى تارتىۋالدىغان، ھۆكۈمدارنى ئۆلتۈرىدىغان بالايى-ئاپەتلەر تۇغۇلدى. ھەتتا پۈتكۈل جەمەتى قىرىپ يوقىتىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە مانا شۇلار سەۋەپ بولغان. رۇڭ ئەللىرىدە ئەھۋال مۇنداق ئەمەس. ھۆكۈمدار ۋەزىرلەرگە مۇلايىملىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ۋەزىرلەر ھۆكۈمدار ئۈچۈن ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. پۈتكۈل ئەلنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى خۇددى ئۆزىنى باشقۇرغاندەك باشقۇرىدۇ. ئىشنى تەبىئىي يوسۇندا ساپ باشقۇرىدۇ. ئارتۇقچە تەدبىر قوللىنىپ ئۆلتۈرمايدۇ. بۇ خۇددى ئەۋلىيالارنىڭ خالىسى ئىدارىچىلىك دېگىنىگە ئوخشاپ كېتىدۇ» دېدى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن مۇگۇڭ دىۋان بېگى لياۋدىن: «خوشنا ئەلدىن دانىشمەن چىقسا، ئۇنىڭغا رەقپ بولغان ئەلگە بالايى-ئاپەت كېلىدۇ، دەپ ئاڭلىغانىدىم. مانا ئەمدى يۈيۈك ئەنە شۇنداق دانىشمەن بولغانلىقى ئۈچۈن، ماڭا ئاپەت بولۇۋېتىپتۇ. قانداق قىلىشىم كېرەك؟» دەپ سورىغانىدى، دىۋان بېگى لياۋ: «رۇڭ خانى خىلۋەت-ياقا جايدا تۇرىدۇ، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ نەغمە-ناۋالىرىنى ئاڭلاپ باققان ئەمەس. جاناپلىرى ئۇنىڭغا سازەندە قىزلارنى ھەدىيە قىلىپ، رۇڭ خانىنىڭ ئىرادىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەيلا. يۈيۈك نەسىھەتگۈيلىقىنى قىلسۇمەرسۇن، بىز ئۇلارنىڭ ئارىسىنى بۇزايلى؛ يۈيۈكنى يانتۇرماي تۇتۇپ قالايمىلى، ئۇنىڭ قايتىپ بارىدىغان قەرزەلى ئۆتۈپ كەتسۇن. رۇڭ خانى ئەجەپلىنىپ يۈيۈكتىن چوقۇم گۇمانلىنىدۇ. ھۆكۈمدار بىلەن ئەمەلدارنىڭ ئوتتۇرىسىنى بىز اقلاشتۇرساق، ئاندىن ئۇلارنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، رۇڭ خانى سازەندە قىزغا قىزىقىپ كەتسە، ھۆكۈمەت ئىشىنى چوقۇم قايرىپ قويىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. مۇگۇڭ: «خوپ» دېدى. شۇنداق قىلىپ، مۇگۇڭ يۈيۈك بىلەن زىيا-پەتتە بىللە بولىدۇ. مۇگۇڭ ئۆز قولى بىلەن يۈيۈكنىڭ ئالدىغا چوكا-تەخسىلەرنى قويۇپ، يۈيۈك بىلەن بىللە تاماق يەيدۇ ۋە رۇڭ ئېلىنىڭ يەر شەكلى، ئەسكىرىي كۈچىنى سوراپ بىلىۋالىدۇ. ئاندىن دىۋان بېگى لياۋغا 16 نەپرە سازەندە قىز ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى رۇڭ خانىغا ھەدىيە قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. رۇڭ خانى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلىپ، سازنى بىر يىل ئاڭلىغان بولسىمۇ، قىزلارنى قايتۇرۇۋەتمەيدۇ. چىن بەگلىكى يۈيۈكنى شۇ چاغدىلا قايتۇرىدۇ. يۈيۈكنىڭ ۋەز-نەسىھەتلىرىگە رۇڭ خانى قۇلاق سالمايدۇ. مۇگۇڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر نەچچە قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ يۈيۈكنى تەكلىپ قىلىدۇ. يۈيۈك ئاقسۆۋەت رۇڭ خانىدىن يۈز ئۆرۈپ، چىن بەگلىكىگە تەسلىم بولىدۇ. مۇگۇڭ يۈيۈكنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈپ ئالىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن رۇڭ ئېلى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشنىڭ تەدبىر-لىرىنى سورايدۇ...

م. ب. 623 - يىلى (مۇگۇڭنىڭ 37 - يىلى) چىن بېگى مۇگۇڭ يۈيۈكنىڭ پىلانى بويىچە ئەسكەر چىقىرىپ، رۇڭ خانى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، 12 ئەلنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، 1000 چاقىرىملاپ يەر ئاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي رۇڭ ئەللىرىگە ھۆكۈمران بولىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن جوۋخاننى شياڭۋاڭ مۇگۇڭغا جاۋگۇڭگۇنى ئەۋەتىپ، ئالتۇن دۇمباق ھەدىيە قىلىپ تەبرىكلەيدۇ. م. ب. 621 - يىلى (مۇگۇڭنىڭ 39 - يىلى) مۇگۇڭ ۋاپات قىلىپ، يۈك (雍) (43) دېگەن جايدا دەپنە قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا 177 ئادەم قوشۇپ كۆمۈلگەن بولۇپ، چىن بەگلىكىنىڭ دانىشمەن تۈرىسى زى-يۈشنىڭ (44) يەن شى، جۇڭ خاڭ،

قىلدى ھەم جازالىدى. پۇقرا ۋە ۋەزىرلەر چارچاپ ھالىدىن كەتتى. ئۇلارنىڭ ئازاپ-ئوقۇبىتى چېكىگە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن مېھرئۋان-لىق، ئىنساپ تاشلاپ قويۇلدى، دەپ خاندىن نەپرەتلىنىدى. بۇ سەۋەبتىن، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئوتتۇرىسىدا كۈرەش، ئۆچمەنلىك پەيدا بولۇپ، ھۆكۈمدارنىڭ ئورنىنى تارتىۋالدىغان، ھۆكۈمدارنى ئۆلتۈرىدىغان بالايى-ئاپەتلىك تۇغۇلدى. ھەتتا پۈتكۈل جەمەتى قىرىپ يوقىتىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە مانا شۇلار سەۋەپ بولغان. رۇڭ ئەللىرىدە ئەھۋال مۇنداق ئەمەس. ھۆكۈمدار ۋەزىرلەرگە مۇلايىملىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ۋەزىرلەر ھۆكۈمدار ئۈچۈن ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. پۈتكۈل ئەلنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى خۇددى ئۆزىنى باشقۇرغاندەك باشقۇرىدۇ. ئىشنى تەبىئىي يوسۇندا ساپ باشقۇرىدۇ. ئارتۇقچە تەدبىر قوللىنىپ ئولتۇرمايدۇ. بۇ خۇددى ئەۋلىيالارنىڭ خالىسى ئىدارىچىلىك دېگىنىگە ئوخشاپ كېتىدۇ» دېدى. شۇ ۋەقەدىن كېيىن مۇگۇڭ دىۋان بېگى لياۋدىن: «خوشنا ئەلدىن دانىشمەن چىقسا، ئۇنىڭغا رەقپ بولغان ئەلگە بالايى-ئاپەت كېلىدۇ، دەپ ئاڭلىغانىدىم. مانا ئەمدى يۈيۈك ئەنە شۇنداق دانىشمەن بولغانلىقى ئۈچۈن، ماڭا ئاپەت بولۇۋېتىپتۇ. قانداق قىلىشىم كېرەك؟» دەپ سورىغانىدى، دىۋان بېگى لياۋ: «رۇڭ خانى خىلۋەت-ياقا جايدا تۇرىدۇ، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ نەغمە-ناۋالىرىنى ئاڭلاپ باققان ئەمەس. جاناپلىرى ئۇنىڭغا سازەندە قىزلارنى ھەدىيە قىلىپ، رۇڭ خانىنىڭ ئىرادىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتكەيلا. يۈيۈك نەسىھەتگۈيلىقىنى قىلسۇمەرسۇن، بىز ئۇلارنىڭ ئارىسىنى بۇزايلى؛ يۈيۈكنى يانتۇرماي تۇتۇپ قالايمىلى، ئۇنىڭ قايتىپ بارىدىغان قەرزەلى ئۆتۈپ كەتسۇن. رۇڭ خانى ئەجەپلىنىپ يۈيۈكتىن چوقۇم گۇمانلىنىدۇ. ھۆكۈمدار بىلەن ئەمەلدارنىڭ ئوتتۇرىسىنى بىز اقلاشتۇرساق، ئاندىن ئۇلارنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭ ئۈستىگە، رۇڭ خانى سازەندە قىزغا قىزىقىپ كەتسە، ھۆكۈمەت ئىشىنى چوقۇم قايرىپ قويىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. مۇگۇڭ: «خوپ» دېدى. شۇنداق قىلىپ، مۇگۇڭ يۈيۈك بىلەن زىيا-پەتتە بىللە بولىدۇ. مۇگۇڭ ئۆز قولى بىلەن يۈيۈكنىڭ ئالدىغا چوكا-تەخسىلەرنى قويۇپ، يۈيۈك بىلەن بىللە تاماق يەيدۇ ۋە رۇڭ ئېلىنىڭ يەر شەكلى، ئەسكىرىي كۈچىنى سوراپ بىلىۋالىدۇ. ئاندىن دىۋان بېگى لياۋغا 16 نەپرە سازەندە قىز ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى رۇڭ خانىغا ھەدىيە قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. رۇڭ خانى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلىپ، سازنى بىر يىل ئاڭلىغان بولسىمۇ، قىزلارنى قايتۇرۇۋەتمەيدۇ. چىن بەگلىكى يۈيۈكنى شۇ چاغدىلا قايتۇرىدۇ. يۈيۈكنىڭ ۋەز-نەسىھەتلىرىگە رۇڭ خانى قۇلاق سالمايدۇ. مۇگۇڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر نەچچە قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ يۈيۈكنى تەكلىپ قىلىدۇ. يۈيۈك ئاقسۆۋەت رۇڭ خانىدىن يۈز ئۆرۈپ، چىن بەگلىكىگە تەسلىم بولىدۇ. مۇگۇڭ يۈيۈكنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈپ ئالىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن رۇڭ ئېلى ئۈستىگە يۇرۇش قىلىشنىڭ تەدبىرلىرىنى سورايدۇ...

م. ب. 623 - يىلى (مۇگۇڭنىڭ 37 - يىلى) چىن بېگى مۇگۇڭ يۈيۈكنىڭ پىلانى بويىچە ئەسكەر چىقىرىپ، رۇڭ خانى ئۈستىگە يۇرۇش قىلىپ، 12 ئەلنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، 1000 چاقىرىملاپ يەر ئاچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي رۇڭ ئەللىرىگە ھۆكۈمران بولىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن جوۋخان شياڭۋاڭ مۇگۇڭغا جاۋگۇڭگۇنى ئەۋەتىپ، ئالتۇن دۇمباق ھەدىيە قىلىپ تەبرىكلەيدۇ. م. ب. 621 - يىلى (مۇگۇڭنىڭ 39 - يىلى) مۇگۇڭ ۋاپات قىلىپ، يۈك (雍) (43) دېگەن جايدا دەپنە قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا 177 ئادەم قوشۇپ كۆمۈلگەن بولۇپ، چىن بەگلىكىنىڭ دانىشمەن تۈرىسى زى-يۈشنىڭ (44) يەن شى، جۇڭ خاڭ،

جېن خۇ ئىسىملىك ئۈچ ئوغلىمۇ مۇگۇڭغا قوشۇپ كۆمۈلگەنىدى، ئادەتتىن تاشقىرى قاينۇرغان جېن بەگلىكىنىڭ خەلقى «سېرىق قۇش-قاچ» (45) قوشنىسىنى توقۇپ، ئۇنى كۈيلىگەنىدى... مۇگۇڭنىڭ 40 ئوغلى بولۇپ، ۋەلىسەھىد يۇڭ تەختىگە چىقتى. كاڭگۇڭ (康公) مانا شۇ ئىدى...

(ئەسلى كىتاب 194 - 195 - بەت)

م. ب. 475 - يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ (46) ئىككىنچى يىلى) شۇ (蜀) ئېلى ئادەم ئەۋەتىپ سوغا - سالام يوللايدۇ. م. ب. 461 - يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 16 - يىلى) لىگۇڭگۇڭ خۇئاڭخې دەرياسىنىڭ بويىغا خەندەك قازدۇرۇپ، ئاندىن 20,000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن دالىغا (47) يۈرۈش قىلىپ، ۋاڭچېڭنى (48) ئىشغال قىلىدۇ. م. ب. 456 - يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 21 - يىلى) پىنياڭ (49) ناھىيىسى تەسىس قىلىنىشقا باشلىنىپ، جىن بەگلىكى ھۇجۇم قىلىپ ۋۇچېڭنى (50) ئالىدۇ. م. ب. 453 - يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 24 - يىلى) جىن بەگلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قالاي - مىقانچىلىق يۈز بېرىپ، جىبو (51) ئۆلتۈرۈلىدۇ. جىبونىڭ زېمىنى جاۋ، خەن، ۋېي ئۈچ بەگلىك (52) ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىدۇ. م. ب. 452 - يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 25 - يىلى) جىبونىڭ ئوغلى جىزكەي سۇيۇرغاللىقتىكى بىر قىسىم ئاممىنى باشلاپ كېلىپ، جىن بەگلىكىگە ئەل بولىدۇ. م. ب. 444 - يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 33 - يىلى) لىگۇڭگۇڭ لەشكەر تارتىپ، يىچۇ (53) ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، يىچۇ بېگىنى ئەسىر ئالىدۇ. م. ب. 443 - يىلى (لىگۇڭگۇڭنىڭ 34 - يىلى) كۈن تۇتۇلۇپ، لىگۇڭگۇڭ ۋاپات قىلىدۇ. ئوغلى زاۋگۇڭ تەختكە چىقىدۇ. م. ب. 441 - يىلى (زاۋگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) نەنجېڭ (54) ئىسيان قىلىدۇ. م. ب. 430 - يىلى (زاۋگۇڭنىڭ 13 - يىلى) يىچۇ قوشۇنلىرى جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋېينەنگە (55) قەدەر يېتىپ كېلىدۇ. م. ب. 429 - يىلى (زاۋگۇڭنىڭ 14 - يىلى) زاۋگۇڭ ئۆلۈپ،

ئىسمى خۇەيگۇڭ تەختكە چىقىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 199 - بەت)

م. ب. 361 - يىلى (شياۋگۇڭنىڭ (56) بىرىنچى يىلى) خۇئاڭخې دەرياسى ۋە خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىدە ئالتە كۈچلۈك بەگلىك بار ئىدى. چى ۋېيۋاڭ (57)، چۇ شۇەنۋاڭ (58)، ۋېي خۇيۋاڭ (59)، يەن داۋگۇڭ (60)، خەن ئەيخوۋ (61)، جاۋ چېڭخوۋ (62) لاردىن ئىبارەت يەتتە بەگ بىر قاتاردا باتۇرلار دەپ ئاتىلاتتى. خۇەي شۇي، سىشۇي (63) دەريالىرى ئارىلىقىدا ئون نەچچە كىچىك بەگلىك بولۇپ، چۇ، ۋېي بەگلىكلىرى جىن بەگلىكى بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، ۋېي بەگلىكى سېسىپىل سالغانىدى. ئۇنىڭ زېمىنى جېڭ ناھىيىسىدىن لو شۇي دەرياسىنىڭ شەرقى قىرغىقىنى يانداپ شىمالغا ئۆتۈپ، شاڭجۈن ۋىلايىتىگە قەدەر سوزۇلاتتى. چۇ بەگلىكىنىڭ شىمال تەرىپى خەنجۇڭدىن (64) باشلىنىپ، جەنۇبقا چۈشۈپ، بايۇ، چيەنجۇڭلارغىچە باراتتى. بۇ، جوۋ (周) خانلىقى زەئىپلىشىپ، بەگلەر ئومۇمەن، ئۆز ئارا ھۇجۇم قىلىشىپ، كىچىك ئەللەرنى تالىشىپ يۇتۇۋېلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. جىن بەگلىكى چەت ياقىدىكى يۇڭجوۋغا جايلاشقان بولۇپ، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ يىغىلىشلىرى ۋە ئىتتىپاقلىرىغا قاتناشتۇرۇلمايتتى، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر تەرىپىدىن دىلار قاتارىدا قارىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، شياۋگۇڭ خەلقىگە چوڭ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، يىتىم - يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىدى. سىياھلارغا غەمخورلۇق قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئىنتىم بېرىش تۈزۈمىنى ئېتىق بەلگىلىدى. پۈتكۈل ئەلگە: «بۇرۇن ئۆتكەن مەرھۇم بوۋام مۇگۇڭ چى، يۇڭ دېگەن جايلارنىڭ ئارىلىقىدا ئادالەت ئورناتتى. قورال كۈچى بىلەن شەرقتە جىن بەگلىكىدىكى قالايمىقانچىلىقنى تىنچىتىپ، جىن (晋) بەگلىكى بىلەن خۇئاڭخې دەرياسىنى چېگرا قىلدى. غەربدە رۇڭ، دىلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ ۋە بويسۇندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ

ھۆكۈمدارى بولدى. 1000 چاقىرىمىلاپ يەر ئاچتى. جوۋ تەڭرى خانى ئۇنىڭغا بەگلىك بەرگەندە، بەگلىك كېلىپ تەبىرىكلىدى. مۇگۇڭنىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلار ئۈچۈن باشلاپ بەرگەن ئىشى ھەقىقەتەن شانلىق ۋە ياخشى بولدى. بەختكە قارشى، ئۆتمۈشتە لېگۇڭ، زاۋگۇڭ، جىيەنگۇڭ، چۈزى قاتارلىق بىر نەچچە ئەجداتلارنىڭ دەۋرىدە، سىياسىي ۋە زىيەت تۇراقسىز بولۇپ، بەگلىكتىكى ئىچكى ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن، سىرتىنىڭ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشكە ئىمكانىيەت بولمىدى. چىن بەگلىكى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاتا-بوۋىسى ئاچقان خېشى (65) رايونىنى تارتىۋالدى. بەگلىك مۇچىن بەگلىكىگە سەل قارىدى. بۇ نېمىسىدېگەن ئار-نومۇس-ھە! شىيەن-گۇڭ (66) تەختكە چىققاندىن كېيىن، چېگرىدىكى ئەسكەر ۋە خەلقنى تىنچىتىپ ۋە ئۇلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، پايتەختنى يۇياڭغا (67) كۆچۈردى ۋە شەرققە چىن بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، مۇگۇڭ دەۋرىدىكى زېمىننى قايتۇرۇۋېلىپ، مۇگۇڭنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىنى قايتىدىن يولغا قويدى. مەن ئاتا-بوۋىلىرىمىزنىڭ مۇنداق ئارزۇ-ئارمانلىرىنى ئويلىسام، ھەمىشە ئېچىنىپ كېتىمەن. مۇساپىر ئەمەلدارلار، ۋەزىر-ۋۇزۇرلاردىن ئەگەر كىمدە-كىم چىن بەگلىكىنى قۇدرەتلىك ئەل قىلىشنىڭ ئۇسۇل-چارىلىرىنى كۆرسەتسە، مەن ئۇنىڭغا ئالى مەن-سەپ، ئۈستۈن مائاش بېرىمەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن چىن بەگلىكىنى بۆلۈشۈپ ئىدارە قىلىمەن» دەپ بۇيرۇق جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەر چىقىرىپ، شەرققە يۈرۈش قىلىپ، شەنچېڭنى (68) مۇھاسىرىگە ئالدى. غەربكە يۈرۈش قىلىپ، رۇڭ خانى يۈەنۋاڭنىڭ (69) كاللىسىنى ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 202-بەت)

خۇي ۋېنجۇن (70) م. ب. 327-يىلى (خۇي ۋېنجۇننىڭ 11-يىلى) يىچۇ ناھىيە قىلىپ قۇرۇلدى... يىچۇ خانىسىنى خۇي.

ۋېنجۇن ئۆزىگە ۋەزىر قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 206-بەت)

خۇي ۋېنجۇن م. ب. 318-يىلى (خوۋيۈەننىڭ يەتتىنچى يىلى) يۇچى (乐池) چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولدى. خەن، جاۋ، ۋېي، يەن، چى بەش بەگلىك ھۇن قوشۇنلىرى بىلەن بىللە چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. چىن بەگلىكى تۆرە بەگ جى (疾) باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، بەش بەگلىكىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن شىۋيۈدە (71) ئۇرۇش قىلدى. خەن (韩) بەگلىكىنىڭ سەنگۇنى شىن جەينى ئەسر ئالدى. جاۋ بەگلىكى سەركەردىسى گۇڭ زىخې، خەن (韩) بەگلىكى سەركەردىسى تەي زىخۇەن قاتارلىقلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دۈشمەن قوشۇنلىرىدىن 82,000 كىشىنىڭ كاللىسىنى ئالدى... م. ب. 315-يىلى (خوۋيۈەننىڭ ئونىنچى يىلى) ئەسكەر ئەۋەتىپ، يىچۇنىڭ 25 شەھىرىنى قولغا كىرگۈزدى.

(ئەسلى كىتاب 207-بەت)

م. ب. 310-يىلى (ۋۇۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ... ۋۇۋاڭ (72) قوشۇن ئەۋەتىپ، يىچۇ، دەن، لى (73) لەر ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. (ئەسلى كىتاب 209-بەت)

[1] چىڭ تاڭ (成汤) — تاڭ (汤)، ۋۇتاڭ (武汤)، ۋۇۋاڭ (武王)، تېن بى (天乙)، چىڭ تاڭ (成汤)، تاڭ (唐)، دايسى (大乙)، گاۋزۇيى (高祖乙) مۇ دېيىلىدۇ. شاڭ (商) خانلىقىنىڭ مۇئەسسسى. ئەسلىدە، شاڭ (قەبىلە، قەۋم) لارنىڭ ئاقساقلى بولۇپ، يوۋشىنى (有莘氏) گە ئۆيلەنگەن. يى يىن (伊尹) نى ئىشقا سېلىپ كۈچ توپلاپ، شيا (夏) خانلىقىنى يوقىتىشقا ھازىرلىق كۆرگەن. ئارقا-ئارقىدىن خوشنا بەگلىكلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، گې (葛) بەگلىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نىڭلىڭنىڭ شىمالىدا)، شيا خانلىقىنىڭ ئىتتىپاقىدىكى ۋېي (韦) بەگلىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى خۇاشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، كۈن ۋۇ (昆吾) بەگلىكى (بۈگۈنكى خېنەن

ئۆلكىسى شۇچاڭنىڭ جەنۇبىدا قاتارلىق بەگلىكلەرنى يوقاتقان. 11 قېتىم يۈرۈش قىلىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ كۈچلۈك بەگلىكىگە ئايلىنىپ، ئاخىرىدا شيا-خانىلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، شاڭ خانلىقىنى قۇرغان.

(«سىخەي» 2041-بەت)

[2] مېڭشى جۇڭيەن (孟戏中衍) — «سويىن» دا: «بىر ئادەمنىڭ ئىسمى» دېيىلگەن. تېكىستنىڭ ئاخىرىدا يالغۇز جۇڭيەن تىلغا ئېلىنىپ، مېڭشى تىلغا ئېلىنمىغان. بىر كىشى ئىسمى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىشكە بولىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 174-بەت)

[3] تەيۋۇ (太戊) — خان تەي (دا) ۋۇ. شاڭ خانلىقىنىڭ ئونىنچى خانى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 701-بەت)

[4] فېي لىيەن (蜚廉) — كىشى ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 175-بەت)

[5] ئې لې (恶来) — فېي لىيەننىڭ ئوغلى. ئۇ كۈچلۈك بولۇپ، يول-ۋاس كۈچلۈكلىرىنى ئىككىگە بۆلۈپ تاشلايدىكەن. دادىسى فېي لىيەن بىلەن شاڭ خانى جوۋ (紂) غا خىزمەت قىلغان. جوۋ (周) خانى ۋۇۋاڭ جوۋ (紂) غا يۈرۈش قىلغاندا، ئې لىيەننى ئۆلتۈرگەنىدى.

(بىر تۈملۈك «سىيۋەن» 582-بەت)

[6] خوتەيشەن تېغى (霍太山) — خوشەن (霍山) مۇدىيىلىدۇ. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خوشيەن (霍县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 175-بەت)

[7] چۇفۇ (处父) — فېي لىيەننىڭ تەخەللۇسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 175-بەت)

[8] جەيگاۋلاڭ (宅皋狼) — گاۋلاڭ. بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى لىشى (离石) ناھىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىدە. مېڭ زىڭ گاۋلاڭدا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، جەيگاۋلاڭ دىگەن ئىسىم قويۇلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 176-بەت)

[9] زاۋفۇ (造父) — قەدىمكى زاماندىكى ماھىر ھارۋىسكەش بولۇپ، جوۋ خانى مۇۋاڭنىڭ ھارۋىسىنى ھەيدىگەن.

(«سىخەي» 2411-بەت)

[10] شۈ يەنۋاڭ (徐偃王) — غەربىي جوۋ خانلىقى ۋە چۈنچىۋ

دەۋرىدىكى شۇرۇڭلارنىڭ باشلىقى. ھازىرقى خۇەيخې، سىشۋې ئەتراپلىرىنى ئىدارە قىلغان. «كېيىنكى خەننامە. شەرقتىكى ياتلار تەزكىرىسى» دە: «تېرى-ئورمىسىنىڭ كۆلىمى 500 چاقىرىم بولۇپ، ئۇنىڭغا 36-دىن ئارتۇق ساق بەگلىك باج-خىراج تۆلەيتتى. كېيىن چۈ بەگلىكى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 177-بەت)

[11] جاۋچېڭ (赵城) — شەھەر. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خۇڭدۇڭ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 177-بەت)

[12] چۈەنجىۋ (犬丘) يەر ئىسمى. جوۋخانى يىۋاڭ (周懿王) پايتەختنى گاۋلىياۋدىن-بۇ يەرگە كۆچۈرگەن. چىن دەۋرىدە بۇ ئىسىم ئەمەل-دىن قالغان. م.ب. 204-يىلى (خەن خاقانلىقى مۇئەسسەسى لىۋ باڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خۇەيلىگە ئۆزگەرتىلگەن. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 177-بەت)

[13] جوۋخانى شياۋۋاڭ (周孝王) — فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى بىڭفاڭ (辟方). جوۋ خانى يىۋاڭنىڭ ئوغلى. 15 يىل (م.ب. 884-869-يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 177-بەت)

[14] چيەنشۋې (沂水) — دەريا. ۋېيخې دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى. ھازىر چيەنخې (千河) دەپ يېزىلىدۇ. گەنسۇ ئۆلكىسى لىۋ پەنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىن باشلىنىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1772-بەت)

[15] ۋېيخې (渭河) — گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېيۋەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ۋۇشۈشەن تېغىدىن باشلىنىدۇ. («سىيۋەن» 1772-بەت)

[16] رۇڭ شۈشۈەن (戎胥轩) جۇڭيۋەننىڭ چەۋرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 177-بەت)

[17] شىچۈي (西垂) — قەدىمكى شەھەر. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى تىيەنشۋې ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 4195-بەت)

[18] چىنى (秦邑) — شۇ گۇاڭ: «بۇگۈنكى تېيەنشۈي لۇڭشى ناھىيەسىدىكى چىنىنىڭ» دەيدۇ. «كوۋدېجىز» دېگەن كىتابتا: «چىنجوۋ (秦州) چىڭشۈي ناھىيىسىنىڭ ئىسمى. چىن (秦)، يىڭ (嬴) فامىلىلىكلىرىنىڭ شەھىرى بولغاچقا، چىنى دېيىلگەن» دەيدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 178 - بەت)

[19] جوۋ خانى لىۋاڭ (周厉王) — جوۋ خانى مۇۋاڭنىڭ تۆتىنچى ئەۋلات چەۋزىلىرىدىن. ئىسمى خۇ (胡). ناچار ئادەملەرنى ئىشلىتىپ، زوراۋانلىق سىياسەت يۈرگۈزۈپ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ زالىملىق قىلغان. خەلق قارشى چىققاندا، جى (姒) دېگەن يەرگە قاچقان ۋە شۇ ياقتا ئۆلگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 508 - بەت)

[20] جوۋ خانى شۈەنۋاڭ (周宣王)، م.ب. 782 - يىللار) — غەربىي جوۋ خانلىقىنىڭ خانلىرىدىن بىرى. فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى جىڭ (靖) بەزىدە جىڭ (靜) دەپ يېزىلىدۇ. لىۋاڭنىڭ ئوغلى. مىلادىدىن بۇرۇن 828 - 782 - يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، خان، بەگ، تۆرىلەرنىڭ يەرلىرىنى ھاشار سېلىپ تېرىتىدىغان تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. جۋەي يات قەۋملىرى (淮夷)، شۇ رۇڭلىرى (徐戎)، شېنەن (徐) يۈنلەر (徐) بىلەن داۋاملىق ئۇرۇشقان. بەزىدە يەڭگەن، بەزىدە يېڭىلىگەن. نۇرغۇن ئادەم ۋە ئىقتىساد چىقىم بولغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 507 - بەت)

[21] جۇاڭگۇڭ (庄公) — چىن جۇڭ (秦中) نىڭ ئوغلى. غەربىي رۇڭلارغا قىلغان يۈرۈشىدە غەلىبە قىلغانلىقى ئۈچۈن، جوۋ خانى شۈەنۋاڭ ئۇنى ئىنئاملاپ، چۈەنجيۈنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن ھەمدە شىچۈي تۆرىسى قىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 178 - بەت)

[22] غەربىي نەزىرگاھ (西時) — قەدىمكى زاماندا ئاسمان - زىمىن ئىلاھلىرى ۋە بەش چوڭ ئاقساقالغا نەزىر - چىراق قىلىپ بېرىدىغان مۇھىم ئورۇنلار نەزىرگاھ دېيىلەتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 179 - بەت)

[23] فۇ نەزىرگاھى (廊時) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىن ۋېنگۇڭ چۈشىدە فۇ دەپ ئاتىلىدىغان تۈزلەڭلىككە ئاسماندىن سېرىق يىلان چۈشكەنلىكىنى كۆرگەن. ئويغانغاندىن كېيىن، چۈشنى شۇ دۈنگە دەپ بەرگەندە،

شۇ دۈن ئەۋلىيالارنىڭ كارامىتى دېگەن. شۇنىڭ بىلەن فۇ دېگەن يەرگە نەزىرگاھ قۇرۇلۇپ، فۇ نەزىرگاھى دېيىلگەندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 180 - بەت)

[24] چىنباۋ (陈宝) — ئەۋلىيا. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، چىن ۋېنگۇڭ دەۋرىدە چىنباڭ (قەدىمكى شەھىرى بۇگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى باۋجى شەھىرىنىڭ شەرقىدە) لىقلار ئوۋدا شەكلى چوشقىغا ئوخشايدىغان ئىسمى نامەلۇم بىر پىرىتقۇچ ھايۋاننى تۇتۇۋالغان ۋە ئۇنى ۋېنگۇڭغا سوغا قىلغان. بولدا ئىككى بالا ئۇچراپ: «بۇ ۋېي «媚» (媚) دەپ ئاتىلىدۇ. دائىم يەر ئاستىدىكى ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ مىڭسىنى يەيدۇ. بېشىغا ئۇرساڭ ئۆلىدۇ» — دېگەن. ھېلىقى ۋېيىمۇ سۆزلەپ: «بۇ ئىككى بالا چىنباۋ دېيىلىدۇ. ئوغلغا ئېرىشكەن ئادەم خان، قىزغا ئېرىشكەن ئادەم ھۆكۈمدار بولىدۇ» دېگەن. چىنباڭلىق ئوۋچىلار بۇ ئىككى بالىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىغان. ئىككى بالا بىر جۈپ ياۋا قۇشقاچقا ئايلىنىپ، ئەرگى يىراققا ئۇچۇپ كەتكەن. چىشى بولسا، چىنباڭنىڭ شىمالىدىكى دۆڭلۈككە قونۇپ، بىر پارچە تاشقا ئايلىنغان. ۋېنگۇڭ بۇنى ئۇقۇپ، ئۇ يەرگە ئىبادەتخانا بىنا قىلىپ، زىيارەتگاھ قىلغان ۋە «چىنباۋ» دەپ ئاتىغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 180 - بەت)

[25] شىشەن (西山) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلىپ، چىن خاقانلىقى ئەمەلدىن قالدۇرغان. قەدىمكى شەھىرى بۇگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى تېيەنشۈي ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 181 - بەت)

[26] پىڭياڭ (平阳) — «شەھەرلەر توپلىمى» دا: «مېي (郃) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى مېي (厓) ناھىيىسىدىكى پىڭياڭ ئايۋىنى» دېيىلگەن. «ھەقىقىي شەھەر» دە: «چىشەن ناھىيىسىدە پىڭياڭ كەنتى بار، كەنتتە پىڭياڭجۇ دېگەن يەر بار» دېيىلگەن. «كوۋدېجىز» دېگەن كىتابتا: «پىڭياڭ قەدىمكى شەھىرى چىجوۋ چىشەن ناھىيىسىنىڭ 46 چاقىرىم غەربىدە، چىن بېگى نىڭگۇڭ پايتەختىنى شۇ يەرگە كۆچۈرگەن» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 181 - بەت)

[27] داڭشى (荡社) — «شەھەرلەر توپلىمى» دا، شۇ گۇاڭ: «汤，荡، ئوقۇلىدۇ، (社，社) مۇ ئوقۇلىدۇ» دەيدۇ. «سويىن» ناملىق ئەسەردە:

«غەربىي رۇڭلارنىڭ خانى بوخان دېيىلىپ، ئۇنىڭ پايتەخت شەھىرى داڭشېي» دېيىلىدۇ. «ھەقىقىي شەرھ» دە: «داڭشېينىڭ كونا ئورنى سەنيۋەن (三原) بىلەن شېپىڭ (始平) چېگرىلىرىنىڭ تۇتاشقان جايىدا» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 181 - بەت)

[28] لۇ بەگلىكى (鲁国) - قەدىمكى بەگلىك. م.ب. 11 - ئەسىردە جوۋ خانلىقى قۇرغان بەگلىك. جى (姬) فامىلىلىك. بەگلىكنىڭ دەسلەپكى قۇرغۇچىسى جوۋ گۇڭدەن (周公旦) نىڭ ئوغلى بوچىن (伯禽) دۇر. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى. مەركىزى چۇفۇ (曲阜)، ھازىرمۇ شەندۇڭغا قاراشلىق. چۈنچىۋ دەۋرىدە لۇ بەگلىكى ئاجىز-لاشقان. چۈنچىۋ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، جى سۈنشى (季孙氏)، بىڭ سۈنشى (孟孙氏)، شۇ سۈنشى (叔孙氏) لاردىن ئىبارەت ئۈچ خانىدان بەگلىكىنى بۆلۈۋالغان. جەنگۈ دەۋرىگە كەلگەندە، كىچىك بەگلىككە ئايلىنىپ قالغان. م.ب. 256 - يىلى چۈبەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغانىدى.

(«سىخەي» 4615 - بەت)

[29] گۇڭزى خۇي (公子翬) - لۇبەگلىكىنىڭ تۈرلىرىدىن بولۇپ، ئىسمى زىيۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 182 - بەت)

[30] لۈيىنىڭۇڭ (魯隱公)، م.ب. 712 - ؟ - يىلى - ئىسمى شىڭۇ (息姑)، خۇيگۇڭنىڭ ئوغلى. 11 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (م.ب. 722 - 712 - يىللار). گۇڭزى خۇي تۆرە ئەۋەتكەن قاتىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 182 - بەت)

[31] تۆرە بەگ (庶长) - بەرتۈۋە. چۈنچىۋ دەۋرىدە چىن بەگلىكى تەسىس قىلغان. ھەربى - مۈلكى چوڭ ھوقۇققا ئىگە. باشقا بەگلىكلەرنىڭ ۋەزىرلىرىگە تەڭ كېلىدىغان دەرىجە. شاڭياڭنىڭ قانۇن تۈزۈشىدىن كېيىن بەلگىلەنگەن 20 دەرىجىنىڭ ئونىنچى دەرىجىسىدىن 18 - دەرىجىسىگىچە ھەممىسى تۆرە بەگ بولاتتى. ئونىنچى دەرىجە سول تۆرە بەگ، 11 - دەرىجە ئوڭ تۆرە بەگ، 17 - دەرىجىسى تۆت ئات قوشقان ھارۋىلىق تۆرە بەگ (马车庶长) 18 - دەرىجىسى چوڭ تۆرە بەگ بولاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 181 - بەت)

[32] پىڭ شىشى (彭氏) - رۇڭلارنىڭ ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 182 - بەت)

[33] خۇاشەن (华山) - شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرق قىسمىدا بولۇپ، شىمالى ۋىيخې دەرياسىغا قاراپ تۇرىدۇ. چىنلىك تېغىنىڭ شەرق قىسمى گرانىتلىق ئۈزۈك تاغلاردىن ئىبارەت.

(«سىخەي» 280 - بەت)

[34] گاۋچۈمى (高渠昧) - جېڭ بەگلىكىنىڭ تۈرىسى بولۇپ، ئۆزىنىڭ بېگى جاۋگۇڭنى ئۆلتۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 182 - بەت)

[35] جېڭ جاۋگۇڭ (郑昭公) - چۈنچىۋ دەۋرىدىكى جېڭ بەگلىكىنىڭ بېگى جۇڭگۇڭنىڭ ئوغلى. ئىسمى خۇ (忽)، ئۈچ يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 182 - بەت)

[36] گۇيىرۇڭ (郕戎) - رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى. گۇي ئەسلىدە رۇڭلارنىڭ يۇرتى بولۇپ، م.ب. 688 - يىلى چىن بېگى ۋۇگۇڭ بۇ يەرنى ئېلىپ، گۇيىشەن ناھىيىسىنى قۇرغان. كېيىن شاڭگۇي (上邽) ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 182 - بەت)

[37] جىرۇڭلار (冀戎) - رۇڭلارنىڭ قەدىمكى بىر بەگلىكى. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ تېيەنشۈي شەھىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 182 - بەت)

[38] دۇشيەن (杜县) - ناھىيە. ھازىرقى شەنشى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 182 - بەت)

[39] جېڭشيەن (郑县) - ناھىيە. شەنشى ئۆلكىسى خۇا (华) شىيەن ناھىيىسى تېررىتورىيىسىدە. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 182 - بەت)

[40] شياۋگو (小皐) - جوۋ خانلىقى دەۋرىدىكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەنشى باۋجى (宝鸡) ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە. كېيىن خېنەن شەنشى يەن (陕县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا كۆچكەن. شياۋگولارنى چىيادىلارنىڭ بىر تارمىقى دېگۈچىلەرمۇ بار.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 183 - بەت)

[41] يۈيۈك (由余) — رۇڭلاردىن بىر كىشىنىڭ ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 193 — بەت)

[42] چىن بېگى مۇگۇڭ (秦穆公) — چۈنچىۈ دەۋرىدىكى چىن بەگلىكى. ئىككى بېگى. ئىسمى رېنخاۋ (任好). م.ب. 659 — 621 — يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن. بەي لىشى (百里奚)، جىيەن شۇ (蹇叔)، يۈيۈك (由余) لارنى مۇشاۋۇر قىلىپ، چىن بەگلىكىنى يېڭىپ، چىن بېگى خۇيگۇڭنى ئەسر ئالغان. لياڭ (梁)، رۇي (芮) ئىككى بەگلىكنى مۇنقەرز قىلغان. كېيىن شياۋ (峭) دېگەن يەردە (ھازىرقى خېنەن سەنمېنشىيانىڭ شەرقىي جەنۇبى) چىن بەگلىكى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يېڭىلگەن. غەربكە يۈرۈش قىلىپ 12 بەگلىكنى يوقىتىپ، غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمدار بولغان.

(«تۈزىتىلگەن سىيۋەن» 2303 — بەت)

[43] يۈڭدى (雍地) — يۈڭ ناھىيىسى (雍县). ھازىرقى شەنشى فېڭشياڭ (凤翔) ناھىيىسىدە بولۇپ، چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ مازارى چىچوۋ يۇڭشېن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئىككى چاقىرىم كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 195 — بەت)

[44] زى يۈشى (子與氏) چىن بەگلىكىنىڭ دانىشمەن تۆرتلىرىدىن بىرى. («تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 195 — بەت)

[45] سېرىق قۇشقاچ قوشىقى (黄鸟之诗) — سېرىق قۇشقاچنىڭ ئۈچ ياخشى زات ھەققىدىكى نالىسىدىن ئىبارەت. چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ زۇلىمىغا چىدىماي، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان ئۈچ نەپەر ۋىجدانلىق ئەرباب بولۇپ، بۇلار: يەن شى (奄息)، جۇڭ خاڭ (仲行)، جېن خۇ (鍼虎) لاردۇر.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 195 — بەت)

[46] لى گۇڭگۇڭ (厉共公)، م.ب. ؟ — 443 — يىل (悼) گۇڭنىڭ ئوغلى. 34 يىل (م.ب. 476 — 443 — يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 198 — بەت)

[47] دالى (大荔) — قەدىمكى قەۋم. غەربىي رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى چىشەن، لياڭشەن تاغلىرى، جېڭشۈي، چىشۈي دەريالىرىنىڭ شىمالى، بۈگۈنكى شەنشى دالى ناھىيىسى ئەتراپلىرىغا تارقالغان. كېيىن كۈچىيىپ، ئۆزلىرىنى خانلىق دەپ ئېلان قىلغان. شەھەر قورغانلىرى بار. م.ب. 461 — يىلى چىن بەگلىكى ئۇنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، يېرىنىڭ نامىنى لىنچېن (临晋)

گە ئۆزگەرتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 199 — بەت)

[48] ۋاڭچېڭ (王城) — ۋاڭچېڭنىڭ قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى دالى ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 199 — بەت)

[49] پىنياڭ (频阳) — ناھىيە. چىن بەگلىكى تەسىس قىلغان. قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى فۇپىڭ (富平) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، بۇ يەردە پىڭشەن ناملىق تاغ بار. چىن بېگى لىڭزۇڭ تاغنىڭ جەنۇبىغا ناھىيە قۇرغاقچا، پىنياڭ دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 199 — بەت)

[50] ۋۇچېڭ (武城) — چۈنچىۈ دەۋرىدە چىن بەگلىكىنىڭ يېرى بولۇپ، چىن بەگلىكى چىن بەگلىكىگە يۈرۈش قىلغاندا، ۋۇچېڭنى بېسىۋالغانىدى. بۇ قېتىم چىن بەگلىكى قايتۇرۇپ ئالغان. شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى شەنشى خۇاشېن تېررىتورىيىسىدە.

(«تۈزىتىلگەن سىيۋەن» 1671 — بەت)

[51] جۇبو (智伯) — چۈنچىۈ دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ تۆرتلىرىدىن بىرى. ئىسمى شۇن ياۋ (荀瑶) بولۇپ، شۇن جيا (荀甲) نىڭ ئوغلى. چىن بەگلىكىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىرلىرىدىن ئىدى. خەن كاڭزى، ۋېي خۇەنزىلەرنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە جاۋشياڭزىغا ھۇجۇم قىلغان. خەن (韩)، ۋېيلار ئىسيان كۆتىرىپ، جاۋشياڭزى بىلەن مەسلەھەتلىشىپ، جۇبونى ئۆلتۈرۈپ، زېمىنىنى بۆلۈشۈپ ئالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 199 — بەت)

[52] جاۋ (赵)، خەن (韩)، ۋېي (魏) ئۈچ خانىدان — جاۋشياڭزى، ۋۇشۇ، خەن كاڭ زىچەن ھەم ۋېي خۇەنزىچۇ (魏桓子駒) لەردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 — توم 199 — بەت)

[53] يىچۇ (义渠) — قەدىمكى غەربىي رۇڭلارنىڭ خانلىقى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇنىڭ خېشۈي (合水)، جېڭنىڭ، خۇەنشېن، نېڭشېن، جىڭ-چۈەن قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ يېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. يېغىلىق دەۋرىدە چىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنىپ، يىچۇ ناھىيىسىگە ئايلاندۇرۇلغان. يېيىدى ۋىلايىتىگە قارايتتى. شەرقىي خەن دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

خان. شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى گەنسۇ نىڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 199 - بەت

[54] نەنجىڭ (南郑) — چۈنچيۇ ۋە يېقىلىق دەۋرىدە چۈ بەگلىكىگە قارايتتى. كېيىن چىن بەگلىكى تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ، نەنجىڭ شەھىرى قۇرۇلغان. ھازىرقى شەنشى خەنجۇڭ شەھىرى.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 199 - بەت

[55] ۋېينەن (渭南) — ھازىرقى شەنشى ۋېينەن ناھىيىسىدە.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 199 - بەت

[56] چىن بېگى شياۋگۇڭ (孝公)، م.ب. 381 — 338 - يىللار — ئىسمى چۈلياڭ (渠梁). شىيەنگۇڭنىڭ ئوغلى. 24 يىل (م.ب. 361 — 338 - يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن. شاڭياڭ (商鞅) نى خىزمەتكە سېلىپ، قانۇننى كۈچلۈك يۈرگۈزگەچكە، چىن بەگلىكى كۈچەيگەندى.

«تۈزىتىلگەن سىيۋەن» 2302 - بەت

[57] چى بېگى ۋېيۋاڭ (威王)، م.ب. ? — 321 - يىللار — ئىسمى يىنجى (嬰齐، 閔齐) دەپمۇ يېزىلىدۇ. تېنچى خۈەنگۇڭنىڭ ئوغلى. 36 يىل (م.ب. 356 — 321 - يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

«سىخەي» 4382 - بەت

[58] چۈ بېگى شۈەنۋاڭ (楚宣王)، م.ب. ? — 340 - يىل — ئىسمى شىۋوڭ لياڭفۇ (熊良夫)، سۇ (肅) ۋاڭنىڭ ئىنىسى، داۋ (悼) ۋاڭنىڭ ئوغلى. 30 يىل (م.ب. 340 — 309 - يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 202 - بەت

[59] ۋېي بېگى خۇيۋاڭ (魏惠王)، م.ب. ? — 319 - يىل — ئىسمى يىڭ (莹)، ۋۇخۇنىڭ ئوغلى، 52 يىل (م.ب. 370 — 319 - يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

«سىخەي» 4662 - بەت

[60] يەن بېگى داۋگۇڭ (燕悼公) — «تارىخىي خاتىرىلەر» دە: «يەن داۋگۇڭ چۈنچيۇ دەۋرىدە ياشىغان، چىن بېگى شياۋگۇڭنىڭ زامانىدىكى» دېيىلگەن. بۇ ئېنىق مەلۇمات ئەمەس. چىن بېگى شياۋگۇڭ بىلەن ئەينى يىلدا بەگلىك تەختىگە چىققان يەن بېگى ۋېنگۇڭ ئىدى. داۋگۇڭ 29 يىل

(م.ب. 361 — 333 - يىلغىچە) ھۆكۈم سۈرگەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 202 - بەت

[61] خەن بېگى ئەيخوۋ (韩哀侯) — خەن بېگى ئەيخوۋ چىن شياۋگۇڭ تەختكە چىقىشتىن ئون نەچچە يىل بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن. خەن بېگى لېگۇڭ چىن بېگى شياۋگۇڭ بىلەن زامانداشىدى. بۇ دەۋرگە دائىر يىللار بىر ئاز قالمايىقان بولغاچقا، ئېنىق بىر نەرسە دېيىش قىيىن.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 202 - بەت

[62] جاۋچېڭخوۋ (赵威侯)، م.ب. ? — 350 - يىل — ئىسمى جۇڭ (种)، جىڭخوۋ (敬侯) نىڭ ئوغلى. 25 يىل (م.ب. 374 — 350 - يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 202 - بەت

[63] خۇەيشۈي — سىشۈي ئارىلىقى (淮泗之间) — خۇەيشۈي دەرياسى — خېنەن ئۆلكىسىدىكى تۇڭبەيشەن (桐柏山) تېغىدىن ھاسىل بولۇپ، شەرقتە ئەنخۇي، جياڭسۇ ئۆلكىلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، خۇڭزى كۆلىگە قۇيۇلۇدۇ. سىشۈي دەرياسى — بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى سىشۈي ناھىيىسىدىكى پېيۋېيشەن تېغىدىن ھاسىل بولغان، تۆت مەنبەدىن كەلگەن سۇلارنىڭ بىر-لەشمىسى بولغاچقا، سىشۈي دېيىلگەن، خۇەيشۈي — سىشۈي ئارىلىقى — بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى ھەمدە ئەنخۇي — جياڭسۇ تەرەپلەردىكى رايونلارغا قارىتىپ ئېيتىلغان.

«سىخەي» 2206 - بەت

[64] خەنجۇڭ (汉中) — ۋىلايەت. م.ب. 312 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنىپ، دەريا نامىغا قويۇلغان. ۋىلايەت مەركىزى نەنجىڭ (南郑) بولۇپ، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنجۇڭنىڭ شەرقىدە.

«سىخەي» 2026 - بەت

[65] خېشى (河西) — قەدىمكى يەر ئىسمى. بۇ چۈنچيۇ ۋە يېقىلىق دەۋرىدە بۈگۈنكى سەنشى، شەنشى ئىككى ئۆلكە ئارىلىقىدىكى خۇاڭخېنىڭ جەنۇبى قىسمىنىڭ غەربى. خەن ۋە تاڭ خاقانلىقى دەۋرىدە خۇاڭخېنىڭ بۈگۈنكى گەنسۇ، چىڭخەي ئىككى ئۆلكىدىكى قىسمىنىڭ غەربى يەنى خېشى كارىدورى بىلەن خۇاڭشۈي (湟水) دەرياسىنىڭ غەربىدىكى شەرق ۋە غەرب

ئىككى قىرغىقىنى كۆرسىتىدۇ.

{«سەخەي» 2084 - بەت}

[66] چىن بېگى شىيەنگۇڭ (秦献公) — چىن بېگى ئەيگۇڭنىڭ يەتتىنچى ئەۋلادى، ئىسمى شىشى. چۆزى (出子) ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، شىيەنگۇڭنى خېشىدىن تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، تەختكە ئولتۇرغۇزغان. 24 يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

{«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ سۆزلۈكى» 831 - بەت}

[67] يۇياڭ (栎阳) — يەر ئىسمى. يېغىلىق دەۋرىدە، چىن بېگى شىيەنگۇڭ پايتەختنى يۇياڭغا كۆچۈرگەن. ئەسلى ئورنى بۈگۈنكى شەنشى لىنتۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

{«سەخەي» 2958 - بەت}

[68] شەنجىڭ (陕城) — يېغىلىق دەۋرىدىكى شەنچېڭنىڭ ئورنى ھازىرقى خېنەن شەنشىيەن ناھىيىسىنىڭ ئۆزى شۇ.

{«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 202 - بەت}

[69] يۈەنۋاڭ (獯王) — خۈەن (獯) دەپمۇ ئوقۇلىدۇ. رۇڭلارنىڭ شەھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان ناھىيە. ئەسلى ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لۇڭشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، ۋېي-شۈيىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا.

{«سەخەي» 4494 - بەت}

[70] چىن بېگى ھۇي ۋېنجۈن (惠文君) يەنى خۇيۋېنۋاڭ، م.ب.؟ — 311 - يىل) — ئىسمى سى (驪)، شاۋگۇڭنىڭ ئوغلى. 37 يىل (م.ب. 337 - يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

{«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 205 - بەت}

[71] شىۋيۇ (修鱼) — خەن (韩) بەگلىكىنىڭ شەھەرلىرىدىن. بىزى. ئېنىق ئورنى مەلۇم ئەمەس.

{«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 208 - بەت}

[72] چىن بېگى ۋۇۋاڭ (武王، م.ب.؟ — 307 - يىل)، ئىسمى داڭ (荡)، خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئوغلى. كۈچلۈك بولغاچقا، پالۋانلار بىلەن كۈچ سىناشتى. ئاخىرقى قېتىمدا پالۋان مىڭ يۈ (孟说) بىلەن ئىرىقتان كۆتىرىشكەندە، ئاجىز كېلىپ قېلىپ، پاچىقى سۇنۇپ ئۆلگەن. تۆت يىل

(م.ب. 310 — 307 - يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

{«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 209 - بەت}

[73] دەن، لى (丹，犁) — غەربىي رۇڭلارنىڭ ئىككى خانلىقى. يىچۈ بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇراتتى، ئۇنىڭ ئورنى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات يوق. {«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 209 - بەت}

چىن خاقانى (秦始皇) ① شىخۋاڭ تەزكىرىسى

م. ب. 215 - يىلى (چىن شىخۋاڭنىڭ 32 - يىلى) چىن خاقانى شىخۋاڭ جېشى (2) تېغىغا بېرىپ، يەن (3) دىيارىدىن بولغان لۇشېڭ (卢生) نى قەدىمكى زامان ئەۋلىيالىرى - شىيەنمېن (4)، گاۋشىلارنى (5) ئىزدەشكە ئەۋەتتى... خەن - جۇڭ (韩终)، خوۋگۇڭ (侯公)، شى شېڭ (石生) لارنى ئەۋلىيالار ياسىغان ئۆلمەسلىكنىڭ دورىسىنى ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇدى. چىن شىخۋاڭ شىمالىي چېگرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە بېرىپ، شاڭجۇن (6) ۋىلايىتىدىن قايتتى. يەن دىيارىدىن بولغان لۇشېڭ دېڭىزغا بېرىپ، ئەۋلىيالارنى ئىزدەپ قايتىپ كەلدى. ئۇ پالچىلىقنى ئۆگىنىپ، چىن شىخۋاڭغا خىزمەت قىلدى ۋە ئەۋلىيالاردىن كۆچۈرۈۋالغان رەسىملىك كىتابىنى خاقانغا سۈندى. كىتابتا: «چىن بىگىنى ھۇنلار (7) يوقىتىدۇ» دېيىلگەنىدى. شۇڭا، چىن شىخۋاڭ سەنگۈن مېڭ تىيەننى (8) 300,000 قوشۇن بىلەن شىمالغا ئەۋەتىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە خېنەننى (9) تارتىۋالدى.

م. ب. 214 - يىلى (چىن شىخۋاڭنىڭ 33 - يىلى) قاچقۇن جىنا - يەتچىلەرنى، ئىچ كۈيىۋوغۇللارنى، سودىگەرلەرنى ئەۋەتىپ، لۇلياڭ (10) دېگەن جايغا ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالدى ۋە ئۇ يەرگە گۈيلىن (11)، شياڭجۇن (12)، نەنخەي (13) ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلىپ، سۈرگۈن قىلىنغان جىنايەتچىلەرنى ئەۋەتىپ، بۇ يەرلەرنى

ساقلاشتى. غەربىي شىمال تەرەپتىن ھۇنلارنى سۈرۈپ چىقاردى. يۈجۇڭدىن (14) باشلاپ خۋاڭخې دەرياسىنى بويلىغان ھالدا شەرققە قاراپ سۈرۈلۈپ، چۇغاي (15) تېغىغا تۇتاشقان جايلارنى 44 ناھىيىگە ئايرىدى. خۋاڭخې بويىغا قورغانلارنى سېلىپ، ئۇنى چېگرا قورۇلى قىلدى. مېڭ تىيەننى لەشكەرلىرى بىلەن خۋاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، گاۋچۈ (16)، ياڭشەن ۋە بېيجيا (17) ئارىلىقىدىكى يەرلەرنى تارتىۋېلىشقا قورغان سېلىپ رۇڭلارنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئەۋەتتى. جىنايەتچىلەرنى شۇ يەرگە سۈرگۈن قىلىپ، ئۇلارنى يېڭى تەسىس قىلىنغان 44 ناھىيىگە ئورۇنلاشتۇردى...

م. ب. 213 - يىلى (چىن شىخۋاڭنىڭ 34 - يىلى) جىنايەت ئۆتكۈزگەن زىندان ئەمەلدارلىرىنى جازالاپ، ئۇلارنى سېپىل سوقۇش ياكى جەنۇبىي يۇ (18) يەرلىرىنى ساقلاشقا ئەۋەتتى. (ئەسلى كىتاب 252 - 253 - بەت)

[1] چىن شىخۋاڭ (秦始皇)، م. ب. 259 - 210 - يىللار) - فامىلىسى يىڭ (嬴)، ئىسمى جېڭ (政). جۋاڭ شياڭۋاڭنىڭ ئوغلى، 13 يېشىدا تەختكە چىققان. م. ب. 221 - يىلى (چىن شىخۋاڭنىڭ 26 - يىلى) ئالتە بەگلىكنى يوقىتىپ، ئەلنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزى خاقان بولغان.

(تۈزۈلگەن «سىيۈەن» 2302 - بەت)

[2] جېشى (碣石) تېغى - يۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدىكى چاڭلى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. (بىر توملۇق «سىيۈەن» 2253 - بەت)

[3] يەن (燕) - قەدىمكى بەگلىك. بۈگۈنكى خېبېينىڭ شىمالى بىلەن لياۋنىڭنىڭ غەربىي قىسمىدا، م. ب. 11 - ئەسىردە چوۋخانلىقى قۇرغان. بەگلىكنىڭ ئاتا بېگى شاۋگۇڭ شى (赧)، پايتەختى جى (蓟) شەھىرى (بۈگۈنكى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىي بۇرجىگىدە)، يېغىلىق دەۋرىدە يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. م. ب. 226 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

(«سىخەي» 2840 - بەت)

[4] شىيەنپىن (姜) قەدىمكى رىۋايەتلەردىكى ئەۋلىيا.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 252 - بەت
[5] گاۋشى (高) قەدىمكى رىۋايەتلەردىكى ئەۋلىيا.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 252 - بەت
[6] شاڭجۇن (上) - ۋىلايەت. م. ب. 304 - يىلى (چىن بېگى جاۋۋاڭنىڭ 3 - يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئۇنىڭغا فۇشى (賁施) قاتارلىق 28 ناھىيە قارايتتى. م. ب. 206 - يىلى (خەن گاۋزۇ لىۋ باڭنىڭ بىرىنچى يىلى) دى (翟) خانلىقىغا ئۆزگەرتىلگەن. كىيىن يەنە شاڭجۇن دەپ ئاتالغان. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى يەتتەن، يۈلىن ئەتراپلىرىدا. «خەنسائە» جۇغراپىيە تەزكىرىسى 2 - قىسمىغا قارالسۇن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 61 - بەت)
[7] ھۇن، قۇن (匈奴) - جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قەدىمكى قەۋملەردىن بىرى. خەنزۇچىدا خۇ (胡) دەپمۇ يېزىلىدۇ. بۇلار جەنگۈ دەۋرىدە يەنە جاۋ، چىن بەگلىكلىرىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان.

(«سىخەي» 755 - بەت)
[8] مېڭ تىيەن (蒙恬)، م. ب. ? - 210 - چىن خاقانلىقىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىسى، ئەجدادى چى بەگلىكىدىن بولۇپ، بوۋىسى مېڭ ئاۋمۇ چىن بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرىدىن ئىدى.

(«سىخەي» 3726 - بەت)
[9] خېنەن (河南) - دەريانىڭ جەنۇبى. بۇ خېتاۋنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بولۇپ، بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئېكچاۋ چىغۇلغان (ئايماق) نىڭ دائىرىسىدە.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 253 - بەت
[10] لۈلىياڭ (陆梁) - چىن دەۋرىدە بەش تاغنىڭ جەنۇبى لۈلىياڭ دىيارى دېيىلەتتى. «تارىخىي خاتىرىلەر» چىن شىخۇاڭ تەزكىرىسىدە: «لۈلىياڭ دىيارى ئېلىنىپ، گۈلىن، شاڭجۇن، نەنخەي، ۋىلايەتلىرى تەسىس قىلىندى» دېيىلگەن. جاڭ شوۋچى «ھەقىقىي شەرھ» دە: «تاغ جەنۇبىدىكىلەر بولۇپ، كۆپرەك تاغ - قىرلاردا ياشايدۇ. بەستىلىك، مېھنەتلىرى چۈش كېلىدۇ. شۇڭا، لۈلىياڭ دەپ ئاتالغان» دەيدۇ. ئورنى بۈگۈنكى گۇاڭدۇڭ.

گۇاڭشى رايونلىرى،

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 253 - بەت
[11] گۈلىن (桂林) - ۋىلايەت، چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە يۈلىن (郁林) دەپ ئۆزگەرتىلگەن. بۈگۈنكى گۇاڭشى ھەم گۇاڭدۇڭنىڭ غەربىي جەنۇب قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 253 - بەت

[12] شياڭجۇن (象郡) - ۋىلايەت، چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىدىكى لېنجوۋ (雷州) يېرىم ئارىلى، خەينەن (海南) ئارىلى، گۇاڭشى ئۆلكىسىدىن جەنۇبىي ۋېيتنامغىچە بولغان يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 253 - بەت، «سىخەي» 1056 - بەت
[13] نەنخەي (南海) - ۋىلايەت، م. ب. 214 - يىلى (چىن شىخۇاڭ - نىڭ 33 - يىلى) تەسىس قىلىنغان. چىن، خەن دەۋرىدە ئۇنىڭ دائىرىسى جەنۇبىي يۇ (南越) غىچە كېڭەيگەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 2 - توم 253 - بەت
[14] يۈجۇڭ (榆中) - ناھىيە. جەنگۈ دەۋرىدە يۈجۇڭ چىن بەگلىكىگە قارايتتى. قەدىمكى شەھىرى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجوۋ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى يۈجۇڭ ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈن» 1608 - بەت)
[15] چۇغاي تېغى (阴山) - ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇپ، ۋۇيۈەندىن توغرىسىغا خوشخوت شەھىرىگىچە سوزۇلىدۇ. «سىخەي» 941 - بەت

[16] گاۋچۆ (高车) - تاغ. ۋۇيۈەننىڭ شىمالىدا. چۇغاي تاغ تىزمىسى مۇشۇ يەردە ئۈزۈلگەچكە، يىراقتىن قارىغاندا بىر راۋاقتەك كۆرۈنىدۇ. شۇڭا، گاۋچۆ (高车) دېگەن ئىسىم بېرىلگەن يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ چۇغاي تېغى بويلاپ، سەددىچىنى مۇشۇ يەرگىچە سېلىپ، قورغان بىنا قىلغاچقا، گاۋچۆ قورغىنى دېيىلگەن. غەربىي خەن دەۋرىدە ۋېي چىڭ مۇشۇ يەردىن قوشۇن تارتىپ، ھۇنلارنىڭ ئوڭ بىلىگە قانى بىلەن ئۇرۇشقان.

«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 254 - بەت
[17] بېيجيا (北假) - بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل چۇغاي تېغىنىڭ

جەنۇبىي، ۋۇيۋەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 254-بەت)

[18] جەنۇبىي يۈ (南越) - قەدىمكى قەۋم ۋە بەگلىك ئىسمى. قەدىمكى جەنۇپلۇق يۇلەرنىڭ بىر تارمىقى. نەنيۇ (南粤) دەپمۇ يېزىلىدۇ. چىن خاندانلىقى بۇ يەرگە گۈيلىن، نەنخەي، شياڭجۇن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلغان. چىن دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا لۇڭ چۈەننىڭ (龙川) بۇيرۇقى بىلەن جاۋ توۋ ئۈچ ۋىلايەتنى بىرلەشتۈرۈپ، جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنى قۇرغان؛ خەن خاقانى م.ب. 111 - يىلى (ۋۇدى يۈەننىڭ سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنى يوقىتىپ، توققۇز ۋىلايەت تەسىس قىلغان.

(تۈزىتىلگەن «سېئوۋەن» 140 - بەت)

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

(جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى)

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

(جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى)

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

(جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى)

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

(جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى)

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

جەنۇبىي يۈ بەگلىكىنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە يەرلىرىنىڭ تەپسىلىي تەسۋىرى.

تارىخىي خاتىرىلەر 8 - جىلد

خەن خاقانى گاۋزۇ (汉高祖) ⁽¹⁾ تەزكىرىسى

م.ب. 200 - يىلى (خەن گاۋزۇ ليۇ باڭنىڭ يەتتىنچى يىلى) ھۇن قوشۇنلىرى ماينىدا ⁽²⁾ خەن (韩) بېگى خەن شىنگە قۇرشاپ ھۇجۇم قىلدى. خەن بېگى خەن شىن ⁽³⁾ ھۇنلار بىلەن ئېل بىرىك-تۇرۇپ، تەييۈەندە ⁽⁴⁾ ئاسىيلىق قىلدى. بەيتۇلۇق ⁽⁵⁾ مەن چيۇچېن بىلەن ۋاڭ خۇاڭ بىرلىكتە جاۋ بەگلىكىنىڭ سابىق سەركەردىسى جاۋلىنى خان تىكلەپ، خەن خاقانلىقىغا ئاسىيلىق قىلغاچقا، خەن گاۋزۇ ليۇ باڭ شەخسەن ئۆزى قوشۇن تارتىپ، ئاسىيىلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا چىقتى. قەھرىستان سوغۇقتا يۈرۈش قىلىنغاچقا، ئەسكەرلەرنىڭ 10 دىن ئىككى - ئۈچ قىسمىنىڭ قولى - بارماقلىرى ئۇشۇپ كەتتى. شۇ ئەھۋالدا پىڭچېڭ ⁽⁶⁾ شەھىرىگە باردى. ھۇنلار پىڭچېڭ شەھىرىدە ئۇلارنى مۇھاسىرە قىلىۋېلىپ يەتتە كۈندىن كېيىن چېكىنىپ كەتتى. خەن گاۋزۇ ليۇ باڭ فەن كۋەينىڭ ⁽⁷⁾ لەشكەرلىرىنى دەي ⁽⁸⁾ ۋىلايىتىنى تىنچىتىشقا قالدۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۆز ئاكىسى ليۇ جۇڭ (刘仲) نى دەي ۋىلايىتىگە بەگ قىلىپ تەيىنلىدى...

م.ب. 195 - يىلى (ليۇ باڭنىڭ 12 - يىلى) ئىككىنچى ئايدا، فەن كۋەي، جوۋبولار ⁽⁹⁾ لەشكەرلىرى بىلەن يەن بېگى لۇۋەنگە ⁽¹⁰⁾ جازا يۈرۈشى قىلىشقا، ئەۋەتىلدى. يەن بەگلىكىدىكى ئىسيانغا قاتناشقان ئەمەلدار ۋە خەلقلەرگە كەڭچىلىك قىلىندى... شۇ يىلى

تۆتىنچى ئايدا خەن گاۋزۇ لىۋباڭ چاڭلىنى ئوردىسىدا ۋاپات بولدى... لۇۋەن خەن گاۋزۇ لىۋباڭنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ھۇنلار ئېلىگە قېچىپ كەتتى.

[1] خەن گاۋزۇ (汉高祖)، م. ب. 256 - 195 - يىللار، يەنە بىررۋا- يەتتە، م. ب. 249 - 195 - يىللار) - غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى. م. ب. 202 - 195 - يىللاردا سەلتەنەت سۈرگەن. ئىسمى لىۋباڭ، يەنە بىر ئىسمى لىۋجى 刘季. گاۋزۇ - ئاتا خاقان دېمەكتۇر. پېيشيەن (ھازىرقى جياڭ- سۇغا قارايدۇ) ناھىيىسىدىن بولۇپ، سىشۈي مەنزىلىگە باشلىق بولغان. م. ب. 209 - يىلى (چىن خاقانى II. نىڭ بىرىنچى يىلى) چىن شېڭ قوزغى- لىنىڭغا قوشۇلۇپ، پېيڭۈڭ (پېي خوجىسى) دەپ ئاتالغان. دەسلەپ شاڭ لياڭ زەھىرلىكىدە بولۇپ، كېيىن شياڭ يۈ رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ، چىن خاقانلىقىغا قارشى ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالغان. م. ب. 206 - يىلى ئۆز قوشۇنى بىلەن شيەنياڭغا ھۇجۇم قىلىپ، چىن خاقانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرغان.

(«سىخەي» 2029 - بەت)

[2] ماي (马邑) - چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان قەدىمكى ناھىيە بولۇپ، ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شوۋشيەن ناھىيىسىدە. غەربىي چىن خاقانلىقى يۇڭجيا سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئەمەلدىن قالدۇ- رۇلغان. غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا خەن (韩) بېگى خەن شىنىنىڭ مەركىزى بولغان ۋە ھۇنلار بېسىنۋالغان. كېيىن يەنە خەن خاقانلىقى ئىلگىرگە ئۆتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 385 - بەت)

[3] خەن شىن (韩信) - بۇ خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ياشىغان شەخس بولۇپ، خەن (韩) بېگى شياڭۋاڭنىڭ كىچىك ئاغىچىسىدىن بولغان بالىلىرىنىڭ ئەۋلادىدىن. خەن خاقانلىقىنىڭ ئىككىنچى يىلى خەن (韩) دىيارىنى تىنچلاندۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، خەن (韩) بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەن. كېيىن ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ، چىگرىغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغاچقا، خەن خاقانى سەركەردە سەي ۋۇنى ئەۋەتكەن. ئۇرۇشتا خەن

شىن ئەسىر چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن. (بۇ خەن شىنىنى سەركەردە خەن شىندىن ئايرىم شەخس دەپ بىلىش كېرەك) (* «جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ سۆزلۈكى» 1693 - بەت)

[4] تەييۈەن (太原) - ۋىلايەت ھەم بەگلىك. يېغىلىق دەۋرىدە م. ب. 246 - يىلى (چىن جۇاڭشياڭۋاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) ۋىلايەت تەسىس قىلىنغان. باش شەھىرى جىنياڭ (بۈگۈنكى تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى) بولۇپ، چىن دەۋرىدىكى دائىرىسى بۈگۈنكى سەنشى ۋۇتەيشەن ۋە گۇەنسىن- شەن تېغىنىڭ جەنۇبى، خوۋشەن تېغىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. خەن خاقانلىقىدىن كېيىن، ئۇنىڭ دائىرىسى تەدرىجى تارايىدى. خاقان ۋېندى بەگلىكىگە ئۆزگەرتىپ، ئۇزۇن ۋاقىت، يەنە ۋىلايەت ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. چىن خاقانلىقى دەۋرىدە قايتا بەگلىك قىلىنغان بولۇپ، بۈگۈنكى ياڭچۇ، جياۋچېڭ، پىڭياۋ، خېشۇن ئازىلىقىدىنكى جىنچۇڭ (晋中) رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. («سىخەي» 1464 - بەت)

[5] بەيتوۋ (白头) - شاڭجۇن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە. قەدىمكى شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئوردۇس يۈۋېنجۇڭ خوشۇنىنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 385 - بەت)

[6] پىڭچېڭ (平城) - چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 385 - بەت)

[7] فەن كۋەي (樊陰)، م. ب. ? - 189 - يىللار) - خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى سەركەردىلەردىن بىرى. پېي ناھىيىسىدىن (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىگە قاراشلىق) بولۇپ، ياشلىقىدا ئىت قاسسىپى ئىدى. لىۋباڭ قوزغىلىڭغا قاتنىشىپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا سەنگۈن بولۇپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، زور مەرتىۋىگە ئىگە بولدى. چىن خاقانلىقىنى يوقاتقاندىن كېيىن، شياڭ يۈنىڭ مۇشاۋۋرى قەن زىڭ خۇڭمېن زىياپىتىدە لىۋياڭغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغاندا، ئۇ قارارغا ھەققا بېسىپ كىرىپ،

جياڭيۇنى ئەيىبلەپ، ليۇباڭنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ كەتكەن. خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، زاڭچا، چېن شى ۋە خەن (韓) بېگى شىنلارنىڭ ئىسيانىنى باستۇرغان. سول قول ۋەزىر بولغان ۋە. ۋۇياڭ تۈرلىكى بېرىلگەن. خوتۇنى لۇ شۇ خاننىش لۇ خۇۋنىڭ سىڭلىسى بولغاچقا، ئۇ خاننىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان.

«سېخەي» 1492 - بەت

[8] دەيجۇن، دەي ۋىلايىتى (代郡) - يىغىلىق دەۋرىدە جاۋبەگلىكى بېگى ۋۇلىنۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. چېن، غەربىي، خەن دەۋرىدە ۋىلايەت مەركىزى بولغان دەي ناھىيىسى (بۈگۈنكى ۋېي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ئىدى. غەربىي خەن تېررىتورىيىسى ئىچىدە، بۈگۈنكى خېبېي خۇەيئەن، ۋېي ناھىيىسىنىڭ غەربى، سەنشى ياڭگاۋ، خۇنيۋەن شەرقىدىكى ئىچكى ۋە تاشقى سەددىچىن ئارىلىقىدىكى يەرلەر ھەم سەددىچىن سىرتىدىكى دۇگياڭ دەرياسىنىڭ ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شىمالدا ھۇنلار، ئۇغانلار بىلەن چېگرىداش بولۇپ، شىمالدىكى مۇھىم ۋىلايەت ھېسابلىناتتى. ۋۇيۋەن، چاڭشەن قاتارلىق ئۆتكەللىرى بار ئىدى.

«سېخەي» 483 - بەت

[9] جوۋبو (周勃)، م. ب. ؟ - 169) - خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى ھەزگىللىرىدىكى ۋەزىرلەردىن بىرى. ئۇيېي ناھىيىسىدىن بولۇپ، يىپەكچىلىك ئىسۋاپلىرى ياسايتتى ۋە ماتەم مۇراسىملىرىدا دۇمباق چالاتتى. چېن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرى ليۇباڭ قوزغىلىڭىغا قوشۇلۇپ ھەربىي خىزمەت كۆرسەتمەيلىكى ئۈچۈن، سەنگۈن بولغان. جياڭ (绛) ناھىيىسىنىڭ تۈرلىكى بېرىلگەن، خەن خاقانلىقىنىڭ باشلىرىدا، ليۇباڭ باشچىلىقىدا خەن (韓) بېگى شىن، چېن شى ۋە لۇۋەنلەرنىڭ ئىسيانىنى باستۇردى. خاننىش لۇ خۇۋ دەۋرىدە ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى (太尉) بولسىمۇ، ھەربىي ھوقۇق لۇ خۇۋنىڭ قولىدا بولغان ئىدى. لۇ خۇۋ ئۆلگەندىن كېيىن، چېن پىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىغا بېرىپ، پالۋان - سپاھىلارنى ليۇ خانىداننى ھىمايە قىلىشقا چاقىردى ۋە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئىشىغا كىرىشتى. لۈچەن، لۇلۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ۋېندىنى خاقان قىلىپ ئىكەلەپ، ئۆزى سول قول ۋەزىر بولدى.

«سېخەي» 457 - بەت

[10] لۇۋەن (卢绾)، م. ب. 247 - 193 - يىللار، يەنە بىر رىۋايەتتە 256 - 193 - يىللار) - خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى بەگلىرىنىڭ بىرى. فېڭ (ھازىرقى جياڭسۇ) چېن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرىدا ليۇباڭ بىلەن يېي ناھىيىسىدە قوزغىلاڭ قىلغان. خەنجۇڭغا كىرگەندە سەنگۈن بولغان.

«سېخەي» 410 - بەت

جياڭيۇنى ئەيىبلەپ، ليۇباڭنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ كەتكەن. خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، زاڭچا، چېن شى ۋە خەن (韓) بېگى شىنلارنىڭ ئىسيانىنى باستۇرغان. سول قول ۋەزىر بولغان ۋە. ۋۇياڭ تۈرلىكى بېرىلگەن. خوتۇنى لۇ شۇ خاننىش لۇ خۇۋنىڭ سىڭلىسى بولغاچقا، ئۇ خاننىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان.

«سېخەي» 1492 - بەت

[8] دەيجۇن، دەي ۋىلايىتى (代郡) - يىغىلىق دەۋرىدە جاۋبەگلىكى بېگى ۋۇلىنۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. چېن، غەربىي، خەن دەۋرىدە ۋىلايەت مەركىزى بولغان دەي ناھىيىسى (بۈگۈنكى ۋېي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) ئىدى. غەربىي خەن تېررىتورىيىسى ئىچىدە، بۈگۈنكى خېبېي خۇەيئەن، ۋېي ناھىيىسىنىڭ غەربى، سەنشى ياڭگاۋ، خۇنيۋەن شەرقىدىكى ئىچكى ۋە تاشقى سەددىچىن ئارىلىقىدىكى يەرلەر ھەم سەددىچىن سىرتىدىكى دۇگياڭ دەرياسىنىڭ ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شىمالدا ھۇنلار، ئۇغانلار بىلەن چېگرىداش بولۇپ، شىمالدىكى مۇھىم ۋىلايەت ھېسابلىناتتى. ۋۇيۋەن، چاڭشەن قاتارلىق ئۆتكەللىرى بار ئىدى.

«سېخەي» 483 - بەت

[9] جوۋبو (周勃)، م. ب. ؟ - 169) - خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى ھەزگىللىرىدىكى ۋەزىرلەردىن بىرى. ئۇيېي ناھىيىسىدىن بولۇپ، يىپەكچىلىك ئىسۋاپلىرى ياسايتتى ۋە ماتەم مۇراسىملىرىدا دۇمباق چالاتتى. چېن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرى ليۇباڭ قوزغىلىڭىغا قوشۇلۇپ ھەربىي خىزمەت كۆرسەتمەيلىكى ئۈچۈن، سەنگۈن بولغان. جياڭ (绛) ناھىيىسىنىڭ تۈرلىكى بېرىلگەن، خەن خاقانلىقىنىڭ باشلىرىدا، ليۇباڭ باشچىلىقىدا خەن (韓) بېگى شىن، چېن شى ۋە لۇۋەنلەرنىڭ ئىسيانىنى باستۇردى. خاننىش لۇ خۇۋ دەۋرىدە ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى (太尉) بولسىمۇ، ھەربىي ھوقۇق لۇ خۇۋنىڭ قولىدا بولغان ئىدى. لۇ خۇۋ ئۆلگەندىن كېيىن، چېن پىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىغا بېرىپ، پالۋان - سپاھىلارنى ليۇ خانىداننى ھىمايە قىلىشقا چاقىردى ۋە ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئىشىغا كىرىشتى. لۈچەن، لۇلۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ۋېندىنى خاقان قىلىپ ئىكەلەپ، ئۆزى سول قول ۋەزىر بولدى.

«سېخەي» 457 - بەت

[illegible]

خەن خاقانى ۋېندى (汉文帝) ⁽¹⁾ تەزكىرىسى

م. ب. 177-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا ھۇنلار بېيدى (2) ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، خېنەندىن چېگرا قورغانلىرىغا تاجاۋۇز قىلدى. خاقان ۋېندى بىرىنچى قېتىم گەنچۈەنگە (3) كەلدى. ئالتىنچى ئايدا خاقان ۋېندى: «خەن خاقانلىقى ھۇنلار بىلەن ئىناق ئاكا-ئۇكەدەك قوشنا ئەللەردىن بولۇشقا، ھەر ئىككى تەرەپ ئەسكەر چىقىرىپ چېگرىغا ھۇجۇم قىلماسلىققا ئەھدەلەشكەن. خەن خاقانلىقىنىڭ ھۇنلارغا ئەۋەتىپ تۇرۇۋاتقان بايلىقلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ھازىر ئوڭ تۇغ قان (4) ئېلىدىن ئايرىلىپ، ئۆز توپىنى باشلاپ، تەسلىم بولغان بەدىۋى يات قەبىلىلەر جايلاشقان خېنەندە تۇرماقتا. بۇ ئادەتتىكى ئىش ئەمەس. ئوڭ تۇغ قان چېگرا ئەتراپىدا قېتىراپ يۈرۈپ، سىپاھ-بەگلەرنى تۇتماقتا ۋە ئۆلتۈرمەكتە. چېگرا ساقلانغان بەدىۋى يات قەبىلىلەرنى قوغلاپ، ئۇلارنى ئۆز جايلىرىدا تىنچ-خاتىر جەم تۇرغۇزمايۋاتىدۇ. چېگرا ساقلانغان ئەمەلدارلىرىمىزنى بوزەك قىلىپ، ئوچۇقتىن-ئوچۇق چېگراغا باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلماقتا. بۇ ئىنتايىن غالىجىلىق ۋە يولسىزلىق بولۇپ، ئىلگىرىكى ئىتتىپاقلىق ئەھدىگە خىلاپتۇر. بۇيرۇق قىلىمەنكى، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى ئەمەلدار ۋە چەۋەندازلار بولۇپ، 85,000 ئادەم گاۋنۇدا (5) توپلانسون. باش ۋەزىر يىڭيىن (6) تۆرىسى گۇەن يىڭ (7) باشچىلىقىدا ھۇنلارغا

ھۇجۇم قىلىنسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. ھۇنلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ چېكىنىپ كەتتى. خاقان ۋېندى قارۇغ بەگ⁽⁸⁾ قول ئاستىدىكى ئاتلىق ئۇقياچىلارنى مۇھاپىزەتچى سەنگۇن⁽⁹⁾ ئىختىيارغا ئۆتۈپ، چاڭئەننى⁽¹⁰⁾ ساقلىشى توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

... كۈنى خاقان ۋېندى گەنجۈم تېغىدىن گاۋتۇ ناھىيىسىگە كېتىۋېتىپ، يولدا تەييۈەننى كۆزدىن كۆچۈردى ۋە ئىلگىرى ئۆزى دەي بېگى بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتىكى ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىنى چاقىرتىپ كۆرۈشتى، ئۇلارغا ئايرىم-ئايرىم ئىنئام بەردى. ھازىر ئىشلەۋاتقان ئەمەلدارلارغا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىگە قاراپ ئىنئام بەردى. ئەھەللىلەردىكى ئاھالىگە كالا ۋە ھازاق ئىنئام قىلدى.

جىنياڭ⁽¹¹⁾، جۇڭدۇ⁽¹²⁾ دېگەن جايدىكى خەلقلەرنىڭ ئۈچ يىللىق باج-سېلىقىنى كۆتۈرۈۋەتتى ۋە تەييۈەندە ئون نەچچە كۈن تۇرۇپ سەيلە-تاماشا قىلدى.

جىبىي بېگى (13) لىۋ شىڭجۇ خاقان ۋېندىنىڭ دەي بەگلىكىگە كەتكەنلىكىنى ۋە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلماقچى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئوردىغا ئاسىيلىق قىلىپ، شىڭياڭغا (14) تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولغاچقا، خاقان ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ، باش ۋەزىر گۇەن يىڭنىڭ ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىشىنى توختاتتى ۋە جىپۇ تۇرسى چېن ۋۇنى چوڭ سەنگۈن (15) قىلىپ، 100,000 لەشكەر بىلەن ئاستىي بەگ لىۋ شىڭجۇگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا، چى تۇرسى رىنىڭ خېنى سەنگۈن قىلىپ، شىڭياڭنى ساقلاشقا ئەۋەتتى. يەتتىنچى ئايدا، خاقان ۋېندى تەيىۋەندىن چاڭئەنگە قايتتى. ئۇ ئەمەلدارلارغا يارلىق چۈشۈرۈپ: «جىبىي بېگى ياخشىلىققا يامانلىق قىلىپ ئاسىيلىق قىلدى. ئەمەلدار ۋە خەلقلەرنى قايىمۇقتۇرۇپ ئالىداپ، چوڭ جىنايەت ئۆتكۈزدى. جىبىيدىكى بەگلەر ۋە خەلقلەر چوڭ قوشۇن يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى ئۆزلىرىنى تىنچلاندۇرسا ھەمدە قوشۇن،

زېمىن ۋە شەھەرلىرى بىلەن تەسلىم بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جىنايەتلىرىدىن ئازات قىلىندۇ، مەرتىۋىلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. جىبېي بېگى ليۇ شىڭجۈ بىلەن ئالاقىسى بارلار تەسلىم بولسىلا، جىنايىتى كېچىرىم قىلىندۇ» دېدى. سەككىزىنچى ئايدا، جىبېي ئاسىي قوشۇنلىرى تارمار بولۇپ، جىبېي بېگى ئەسر چۈشتى. جىبېي بېگىگە ئەگىشىپ ئاسىيلىق قىلغان بەگلەر ۋە خەلقلەر كېچىرىم قىلىندى...

م. ب. 174-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ ئالتىنچى يىلى) بەگلەر خاقانغا: «خۇەينەن بېگى (ليۇ چاڭ⁽¹⁶⁾) ئالدىنقى خاقانلارنىڭ يارلىقلىرىنى بىكار قىلدى. ئاللىرىنىڭ بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنمىدى. ئۇنىڭ ئوردا-قەسىرلىرىنىڭ شەكلى تۈزۈمىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. ھۆرمەت قازاۋۇللىرى ۋە قورۇقچىلىرى خاقاننىڭكىگە ئوخشاش، ئۆز ئالدىغا ئەمىر-پەرمان چىقارماقتا. جىپۇ تۆرىسىنىڭ بالىسى چىن چى بىلەن بىرلىكتە ئاسىيلىق قىلىشنى پىلانلىماقتا. مىنيۇلەر⁽¹⁷⁾ ۋە ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ جەنۇپ ۋە شىمالدىن ئەسكەر چىقىرىشىنى تەلەپ قىلماقتا. تاشقى جەھەتتە، دۈشمەنلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئەجدادلار ئىبادەتخانىسى ۋە دۆلەتكە زىيانكەشلىك قىلىشقا ئۇرۇنماقتا» دەپ مەلۇم قىلىشتى. ۋەزىرلەر بۇ ھەقتە كېڭىشىپ، ھەممىسى: «ليۇچاڭنى ئۆلتۈرۈش كېرەك» دېيىشكە-نىدى، خاقان ۋېندى ئۇنى قانۇنىي جازا بىلەن ئۆلتۈرۈشكە كۆڭلى ئۇنىماي، گۇناھىدىن ئۆتۈپ، بەگلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ تاشلىدى. ۋەزىرلەر ئۇنى شۇجۇن⁽¹⁸⁾ ۋىلايىتىدىكى يەنداۋ⁽¹⁹⁾ ياكى چيۇڭدۇ-لارغا⁽²⁰⁾ ئۆزۈنلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغانلىقتىن، خاقان بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. ليۇچاڭ بەگلىكىگەن جايغا تېخى يېتىپ بارماستىنلا، بولدا ئاغرىپ ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن، خاقان ۋېندى ئۇنىڭغا ناھايىتى قايغۇرغانىدى. 16-يىلدىن كېيىن، خۇەينەن بېگى ليۇچاڭغا لىۋاڭ

دەپ نام بېرىلىپ، ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى خۇەينەن⁽²¹⁾ بېگى، خېڭشەن⁽²²⁾ بېگى ۋە لۇجياڭ⁽²³⁾ بېگى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 425-426-بەتلەر)

م. ب. 166-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14-يىلى) قىشتا، ھۇنلار پىلانلىق تۈردە چېگرىغا بېسىپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. جۇناۋ⁽²⁴⁾ قورۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، بېيىدى ۋىلايىتى تۇتۇق بېگى⁽²⁵⁾ سۈن ئاڭنى ئۆلتۈردى. خاقان ۋېندى ئۈچ سەنگۈن ئەۋەتىپ، ئۇلارنى لوڭشى⁽²⁶⁾، بېيىدى، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىدە تۇرغۇزدى. يەنە قارۇغ بەگ جوۋشىنى مۇھاپىزەتچى سەنگۈن، ئىشىك ئاغىسى⁽²⁷⁾ جاڭ ۋۇنى ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى⁽²⁸⁾ قىلىپ، 1000 جەڭ ھارۋىسى، 100,000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن ۋېيىيىدە تۇرغۇزدى. خاقان ۋېندى شەخسەن ئۆزى قوشۇنلاردىن ھال سورىدى، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي ئىتتىزام جاكالدى ھەمدە پۈتكۈل قوشۇن-دىكى سىپاھ-بەگلەرگە ئىنئام بەردى. خاقان ۋېندى شەخسەن ئۆزى چوڭ قوشۇن باشلاپ، ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولدى. ۋەزىرلەر توسىسىمۇ ئۈنسىمىدى. خان ئانا قايتا-قايتا توسقاندىن كېيىن، ئاندىن قېلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن دۇگياڭ تۆرىسى جاڭ شياڭرۇنى چوڭ سەنگۈن، چېڭ تۆرىسى دۇڭ چىنى دىۋان بېگى⁽²⁹⁾، لۈەن بۇنى⁽³⁰⁾ سەنگۈن قىلىپ تەيىنلىدى. ۋە ئۇلارنى لەشكەر تارتىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ھۇنلار قېچىپ كەتتى. (ئەسلى كىتاب 428-429-بەتلەر)

م. ب. 162-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرى خوۋ-يۈەننىڭ⁽³¹⁾ ئىككىنچى يىلى) خاقان ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ: «مەن ئاقىل ئەمەسمەن، يىراق يەرلەرنى ئادىللىق بىلەن سۈرۈيالىمىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن، يىراق جايلاردىكى بەگلىكلەرنىڭ بەزىلىرى خاتىر-جەم بولالمىدى. تۆت ئادىلنىڭ⁽³²⁾ تىرىتىدىكى جاينىلار قىنىچ

ياشىمىدى. پايتەخت ئەتراپىدىكى (38) خەلق ئۇزۇن زامانلار تىرىش-
چانلىق بىلەن ئەمگەك قىلغان بولسىمۇ، باياشات بولالمىدى. بۇ
جەھەتتىكى بالايى-ئاپەتلەر ئادالەتنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە يىراق
يەرلەرگە يېتىپ بارالمىغانلىقى تۈپەيلى كېلىپ چىققان. يېقىنقى بىر
نەچچە يىلدىن بۇيان، ھۇنلار چېگرىغا ئومۇمىيۈزلۈك تاجاۋۇز
قىلىپ، نۇرغۇن ئەمەلدار ۋە خەلقلەرنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە
چېگرىنى ساقلاۋاتقان ۋەزىرلەر ۋە سىپاھ-بەگلەر مېنىڭ كۆڭلۈمنى
چۈشەنمىدى. شۇ ئارقىلىق مېنىڭ ئادالەتسىزلىك، ئىلتىپاتسىزلىق
خاتالىقىمنى كۈچەيتتى. مانا مۇشۇنداق ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۆچمەن-
لىك، ئۆزۈڭلۈكسىز ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، خەن خاقانلىقى ۋە ئۇنىڭ
سىرتىدىكى ئەللەر قانداقمۇ تىنچ-ئاسايىشلىققا ئېرىشەلسۇن؟ ھازىر
سەھەر قوپۇپ، كەچ ياتىمەن، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى تىرىشىپ
ئىشلەيمەن. خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئويلايمەن. دۆلەت ۋە خەلقنىڭ
ئىستىقبالىدىن ئەنسىزەيمەن. بۇ ئىشلارنى بىر كۈنمۇ يادىدىن
چىقىرىپ قويىمىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۇنلارغا ئۈزۈمەي ئەلچىلەر
ئەۋەتىلدى. ھارۋا ئىزلىرى تېخىچە يوقالمىدى. تەڭرىقۇتقا (34)
مېنىڭ پىكىرلىرىم يەتكۈزۈلۈپ تۇردى. ھازىر تەڭرىقۇت كونا ئىزغا
قايتىپ كەلدى. دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا
ئوڭايلىق تۇغدۇرۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، ھەر ئىككىمىز، بۇرۇنقى
ئۇشاق خاتالىقلارنى سۈرۈشتە قىلماي، بىرلىكتە ئومۇمىي ئادالەت
يولىغا ماڭدۇق. ھەر ئىككى تەرەپ ئاكا-ئۇكىدەك دوستانە مۇناسى-
ۋەت ئورناتتۇق. شۇ ئارقىلىق ئەلدىكى بىچارە سۆيۈملۈك خەلق-
مىزنى قوغدايمىز. ھازىر قۇدىلىق ئەھدى تۈزۈلۈپ بولدى. بۇ
يىلدىن باشلاپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلدۇ» دېدى.

م. ب. 158-يىلى (خاقان ۋېنىدى سەلتەنەت دەۋرى خۇۋ يۈەد-
نىڭ ئالتىنچى يىلى) قىشتا ھۇنلار 30,000 ئادەم بىلەن شاڭجۈن

ۋىلايىتىگە، 30,000 ئادەم بىلەن يۈنچۇڭ (35) ۋىلايىتىگە بېسىپ
كىردى. خاقان ۋېنىدى دانىش بەگ (36) لىڭ مېنەننى ھارۋا-
ئاتلىقلار سەنگۈنى قىلىپ فېيخۇدا (37) تۇرغۇزدى؛ چۈ بەگلىكىنىڭ
سابىق ۋەزىرى سۈيىنى سەنگۈن قىلىپ گۇرۇچۇدا (38) تۇرغۇزدى؛
سەنگۈن جاڭ ۋۇنى بېيىدى ۋىلايىتىدە تۇرغۇزدى؛ خېنىي (39)
قۇشېيىگى جوۋ يافۇنى (40) سەنگۈن قىلىپ شىليۇدا (41) تۇرغۇزدى؛
خاندان بېگى (42) ليۇلىنى سەنگۈن قىلىپ باشاڭدا (43) تۇرغۇزدى؛
جۇزى تۇرىسى شۈي خەننى جىمېنغا (44) تۇرغۇزدى ۋە شۇلار
ئارقىلىق ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن،
ھۇن لەشكەرلىرى چېكىنىپ كەتتى. خەن خاقانلىقىمۇ لەشكەرلىرىنى
قايتۇرۇپ ئارام ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 431-432-بەتلەر)

[1] خەن خاقانى ۋېنىدى (汉文帝) (ليۇ خېڭ) (م. ب. 202-157-
يىللار) غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ خاقانى. م. ب. 180-157-يىللاردا
خاقانلىق قىلغان.
(«سەخىي» 2028-بەت)

[2] بېيىدى (北地) - قەدىمكى ۋىلايەت. چۈنچيۇ دەۋرىدە يىچۇ
رۇڭلىرىنىڭ يېرى ئىدى؛ بېيىدى ۋىلايىتىنى چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان.
خەن خاقانلىقى، ئۈچ دۆلەت، ۋېي، سۈي خاقانلىقلىرى دەۋرلىرىدىمۇ،
بېيىدى ۋىلايىتى بار ئىدى. ئەمما تېررىتورىيىسى، ۋىلايەت مەركىزىدە ئۆزگە-
رىش بولۇپ تۇراتتى. ئەسلى ئورنى ھازىرقى گەنسۇنىڭ شەرقىي جەنۇب
قىسمى بىلەن نىڭشيانىڭ جەنۇبىي قىسىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.
(تۈزىتىلگەن «سەيۋىن» 389-بەت)

[3] گەنجۈەن (甘泉) - تاغ. شەنشى ئۆلكىسى چۇنخۇا ناھىيىسىنىڭ
غەربىي شىمالىدا. خەن خاقانلىقى بۇ تاغدا گەنجۈەن قەبرىسىنى ياساتقان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1-توم 425-بەت)
[4] ئوڭ تۇغ قان (右贤王) - ھۇن ئېلىزادىلىرىنىڭ ئۇنۋانى، ئادەتتە

تېكىنىلەردىن بولىدۇ. ئۇغ قان — ئوك ئۇغ قان ۋە سول ئۇغ قانلارغا بۆلۈنىدۇ.*

[5] گاۋنۇ (高奴) — ناھىيە. چىن-خاقانلىقى تەسىس قىلغان. شاڭجۇن ۋىلايىتىگە قارايتتى. قەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى يەننەن شەھىرى.

(«سەخەي» 4679 - بەت)

[6] يىڭيىن (颍阴) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن دەۋرىنىڭ دەسلەپىدە تەسىس قىلىنغان. ناھىيە شەھىرىنىڭ ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شۇچاڭ شەھىرىدۇر.

(«سەخەي» 4233 - بەت)

[7] گۇەن يىڭ (灌婴)، م. ب. ؟ - 176 - يىل) — دەسلەپكى خەن دەۋرىنىڭ چوڭ ۋەزىرلىرىدىن بىرى. جۇياڭلىق (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شاڭچيۇدىن) بولۇپ، ئىپەك سودىگىرى ئىدى. چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى دېھقانلار ئۇرۇشىدا لېۋباڭغا قوشۇلۇپ ئۇرۇشقا قاتناشقان. خەن شىن بىلەن چى بەگلىكى قوشۇنىنى تار-مارقىلىغان ۋە شياڭ يۈگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرگەن. لېۋباڭ خاقان بولغاندا، ئۇ ھارۋا-ئاتلىقلار سەن-گۈنلىكىگە تەيىنلىنىپ، يىڭيىن تۈزىلىكى بېرىلگەن، كېيىن چىن پىڭ، جوۋ بولار بىلەن بىرلىكتە لۈ جىمەتى ئىسيانىنى باستۇرغان ۋە ۋېنىدىنى خاقانلىققا ئولتۇرغۇزغان. ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەن.

(«سەخەي» 2279 - بەت)

[8] قارۇغ بەگ (中尉) — ئەمەل. يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. دانىشمەنلەرنى تاللاپ خىزمەتكە قويۇش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. چىن، خەن دەۋرىدە پايتەختنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشقا مەسئۇل بولغان. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە، قوشۇمچە ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئىدى.

(«سەخەي» 3224 - بەت)

[9] مۇھاپىزەتچى سەنگۇن (卫将军) — چاڭئەن شەھىرىنى ۋە ئۇنىڭ يېقىن ئەتراپىدىكى رايونلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا مەسئۇل سەنگۇن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 425 - بەت)

[10] چاڭئەن (长安) — مەملىكىتىمىزنىڭ قەدىمكى پايتەختلىرىدىن بىرى. م. ب. 202 - يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، يەتتە يىلدىن كېيىن پايتەختكە ئۆزگەرتىلگەن. نۇرغۇن خاقانلىقلار بۇ شەھەرنى ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى قىلىشقان. ئورنى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا بولۇپ، ۋېيخې دەرياسى تۈزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى، چىنلىك تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى ئارىلىقىغا جايلاشقان.

(«سەخەي» 156 - بەت)

[11] جىنياڭ (晋阳) — ناھىيە. قەدىمكى تاڭ (唐) بەگلىكىنىڭ يېرى. چۈنجيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ بىر شەھىرى. چىن دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، تەييۈەن ۋىلايىتىگە قارىغان. قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئورنى ھازىرقى سەنشى تەييۈەن شەھىرىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 425 - بەت)

[12] جۇڭدۇ (中都) — يەر ئىسمى. چۈنجيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ شەھىرلىرىدىن بولۇپ، يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىگە قارىغان خەن خاقانلىقى تەييۈەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە قىلىپ قۇرغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى پىڭياۋ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 425 - بەت)

[13] جىبېي بېگى (济北王) — ئىسمى ليۇ شىڭجۇ بولۇپ، چى بېگى داۋخۇيۋاڭ ليۇ فېينىڭ ئوغلى، چى بېگى ئەيۋاڭ ليۇ شياڭنىڭ ئىنىسى. دەسلەپ لىپ دۇڭجيوۋ تۈزىلىكى بېرىلگەن. كېيىن جىبېيگە بەگ قىلىنغان. خاقان ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى لەشكەرلىرى بىلەن ئاسىيلىق قىلغاچقا، خەن لەشكەرلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، ئۆزى ئەسىر چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 426 - بەت)

[14] شىڭياڭ (荥阳) — ناھىيە. خېنەن ئۆلكىسىدە. يېغىلىق دەۋرىدە خەن بەگلىكىنىڭ بىر شەھىرى بولغانىدى.

(تۈزۈشلىگەن «سىيۈەن» 1864 - بەت)

[15] چوڭ سەنگۇن (大将军) — يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە داۋاملىق ئىشلىتىلگەن. سەنگۇنلارنىڭ ئەڭ ئالى ئۇنۋانى بولۇپ، ئەسكەرلەرگە ۋە ئۇرۇشلارغا قوماندانلىق قىلاتتى. ئېسىلزا-

دىلەر ۋە خاقاننىڭ ئۇرۇغ - تۇققانلىرى چوڭ سەنگۈن بولاتتى.

(«سەخەي» 1443 - بەت)

[16] لىيۇ جاڭ (刘长) م. ب. 198 - 174 - يىللار) - خۋەينىن لىيۇ جاڭ (历王). خەن گاۋزۇ لىيۇ جاڭنىڭ ئوغلى. م. ب. 196 - يىلى بەگلىككە تەيىنلەنگەن. خاقان ۋېندى تەختكە چىققاندا، ئۇنىڭ كىبرى ئېشىپ، زوراۋانلىق قىلىپ، قانۇنغا رىئايە قىلمىغان. يوشۇرۇن ھالدا ئېسىنغا ھازىرلانغان. م. ب. 174 - يىلى ئېسىن قىلىپچى بولغانلىقى بىلىنىپ قېلىپ، تۇتۇلغان. يەنىداۋ، چيۇڭدۇغا ھەيدەلگەندە، يولدا ئاچلىق ئېلان قىلىپ ئۆلۈۋالغان.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 1834 - بەت)

[17] مىنيۇلەر (闽越) - قەدىمكى قەۋم. قەدىمكى يۈلەرنىڭ بىر تارمىقى. چىن، خەن دەۋرىدە ھازىرقى فۇجيەن ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمى. جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىكى قىسىم رايونلارغا جايلاشقان. چىن دەۋرىدە ئۇلارنىڭ ماكانى مىنجۇڭ (闽中) ۋىلايىتىدە ئىدى. رەئىسى ئۇجۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يۈ بەگلىكىنىڭ بېگى گۇۋجىيەننىڭ (勾踐) ئەۋلادى ئىكەن. خەن خاقانلىقىنىڭ باشلىرىدا، ئۇ مىنيۇ بەگلىكىگە تەيىنلەنگەن. دۇڭبېنى (بۈگۈنكى فۇجۇۋى) مەركەز قىلغان. كېيىن ياۋ (驺) ۋە دۇڭيۇ دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلغان. خەن خاقانلىقى خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە م. ب. 111 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) دۇڭيۇ بېگى يۈ شەننىڭ خەن ھۆكۈمرانلىقىغا قارشىلىق قىلىپ، يېڭىلاپ كەچكە، بىر قىسىم مىنيۇلەر جياڭ، خۋەي رايونىغا مەجبۇرى كۆچۈرۈلگەن.

(«سەخەي» 2015 - بەت)

[18] شۇجۇن (蜀郡) - ۋىلايەت. قەدىمكى شۇ بەگلىكىنىڭ يېرى. يېغىلىق دەۋرىدە چىن بەگلىكى تەرىپىدىن قۇرۇلغان. مەركىزى چىڭدۇ (ھازىر سىچۋەنگە قارايدۇ). غەربىي خەن دەۋرىدىكى تېررىتورىيىسى سىچۋەن سۇڭپەننىڭ جەنۇبى، بېيجۈەن، پېڭشەن، خۇڭياننىڭ غەربى، تېيېن، شىمىيەننىڭ شىمالى، چيۇڭلەي تېغى، دادۇخې دەرياسىنىڭ شەرقى ھەمدە دادۇخې دەرياسى، يالۇڭجياڭ دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى كاڭ دىڭنىڭ جەنۇبى، يېپەننىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كېيىن يازا - بارا كىچىكىلىتىلگەن.

(«سەخەي» 3859 - بەت)

[19] يەنداۋ (严道) - خەن خاقانلىقى تەيىن قىلغان كونا ناھىيە. ھازىرقى سىچۋەن ئۆلكىسى شىڭجىڭ ناھىيىسى. چىن شىخۇاڭ چۈ بەگلىكىنى مۇنقەرز قىلىپ، چۈ بېگى يەنجۇاڭنىڭ پەرزەنتلىرىنى مۇشۇ يەرگە كۆچۈرگەچكە، شۇنىڭغا نىسبەت قىلىپ يەنداۋ دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 427 - بەت)

[20] چيۇڭدۇ (郅都) - بەگلىك. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى سىچۋەن ئۆلكىسى شىچاڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 427 - بەت)

[21] خۋەينەن بېگى (淮南王) لىيۇئەن. ئەسلىدە فۇلياڭ بېگى ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 427 - بەت)

[22] خېڭشەن بېگى (衡山王) - لىيۇيۇ. ئەسلىدە ئەنياڭ بېگى ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 427 - بەت)

[23] لۇجياڭ بېگى (庐江王) - لىيۇسى. ئەسلىدە جۇۋياڭ بېگى ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 427 - بەت)

[24] خۇنا (匈奴) - قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. م. ب. 166 - يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14 - يىلى) 160,000 ھۈن ئاتلىق قوشۇنى جۇنا، شياۋگۇەن ئۆلكىلىگە باستۇرۇپ كىرگەن.

(«سەخەي» 1489 - بەت)

[25] تۇتۇق بەگ (都尉) ئەمەل، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تۇتۇق بەگ ئەمەلى بەگ كۆپەيگەن بولۇپ، ۋەزىپىلىرىگە قاراپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنگەن. a) مەھرەم بەگلەر - مەسلەن: ھارۋىلىق كۈتكۈچى تۇتۇق بەگ، داماد (كۈيۈ - غۇل) تۇتۇق بەگ، ئاتلىقلار تۇتۇق بېگى؛ b) ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدارلار - مەسلەن: ئوردا، غەزەن تۇتۇق بېگى، ئۇشۋان تۇتۇق بېگى، تەمىنات تۇتۇق بېگى؛ c) ۋىلايەت - بەگلىكلەرنى مۇھاپىزەت قىلىغۇچى سپاھ - بەگلەر - مەسلەن: ۋىلايەت تۇتۇق بېگى، بېقىندى ئەللەر تۇتۇق بېگى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

(«سەخەي» 1032 - بەت)

[26] لۇڭشى (陇西) - ۋىلايەت. ھازىرقى گەنسۇ (كەڭسۇ) ئۆلكىسى لىڭشاۋ - نىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. لۇڭشەن تېغىنىڭ غەربىدە بولغاچقا، بۇ ئىسىم

قويۇلغان. م. ب. 280 - يىلى تەسىس قىلىنغان.

(«سېخەي» 979 - بەت)

[27] ئىشك ئاغاسى (郎中令) - چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان توققۇز ۋەزىرلىكنىڭ بىرى. ئاساسەن، ئوردا - ساراي دەرۋازىلىرىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىنى قىلاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 431 - بەت)

[28] ھارۋا - ئاتلىقلار سەنگۈنى (车骑将军) - قەدىمكى زاماندا، جەڭ ھارۋىلىرى ۋە ئاتلىق قوشۇنغا قوماندانلىق قىلغۇچى سەنگۈن.*
[29] دىۋان بېگى (内史) - ئەمەل، غەربىي جوۋ دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، دەپتەردار دىۋان بېگى، يارلىق دىۋان بېگى دېيىلەتتى. دەپتەر - دارلىقنى، بەگ - ۋەزىرلەرگە بېرىلىدىغان يارلىقلارنى ھەمدە ئۇنۋان تەيىنلەش ۋە مۇئاش بەلگىلەش، ئەمەلدىن - قالدۇرۇش ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. چىن دەۋرىنىڭ باشلىرىدا قويۇلغان دىۋان بېگى پايتەخت ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىدارە قىلاتتى. شەھىر باشلىقى دەرىجىلىك بىرمەنسەپ ئىدى. خەن دەۋرىنىڭ باشلىرىدا، خاقان بەگ - خانلارنى تەيىنلىگەن ۋاقىتتا، ئىچكى ئىشلارنى ئىدارە قىلىشقا دىۋان بېگى قويۇلۇپ، خەلق ئىشلىرى باشقۇرۇلغان ئىدى.

(«سېخەي» 439 - بەت)

[30] لۈەن بۇ (栎布) - غەربىي خەن دەۋرىدە ياشىغان. لياڭ (梁) بەگلىكىدىن (بۈگۈنكى خېنەن شاڭجىيۇدىن). پىڭ يۈنىڭ قەدىنئاس دوستى. پىڭ يۈ لياڭ بەگلىكىگە بەگ بولغاندا، لۈەن بۇنى تۆرە قىلغان. خەن گاۋزۇ ليۇ باڭ پىڭ يۈنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، لۈەن بۇ ئەلچىلەر بىلەن بىرگە چى ئېلىدىن قايتىپ كەلگەن ۋە پىڭ يۈگە ھازا تۇتۇپ يىغلىغانلىقى ئۈچۈن مەمۇرلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان بولسىمۇ، ليۇ باڭ ئەپۇ قىلىپ، تۇتۇق بەگ قىلغان. خاقان ۋېنىدى دەۋرىدە يەن بەگلىكى ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەنگەن. ۋۇ (呉)، چۈ (楚) يەتتە بەگلىك يېغىلىقى ۋاقىتتا، چى بەگلىكىگە قارشى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۈ (郅) ناھىيىسى تۈرىلىكى بېرىلگەن.

(«سېخەي» 4379 - بەت)

[31] خوۋيۈەن (后元) - غەربىي خەن خاقانى ۋېندى (ليۇ خېڭ) م.

ب. 177 - يىلىدىن م. ب. 157 - يىلىغىچە جەمئى 21 يىل خاقانلىق تەختىدە ئولتۇرغان. خاقان ۋېندى ئۆز سەلتەنتىنىڭ كېيىنكى يەتتە يىلىنى خوۋيۈەن سەلتەنت يىلى دەپ ئاتىغان.

(«سېخەي» 4767 - بەت)

[32] تۆت دالا (四荒) - تۆت ئەتراپى بوزدالىدىن ئىبارەت يەرلەر بولۇپ، «ئەربا. يەرنامىلىرى ئىزاھاتى» دېگەن ئەسەردە: «رشيا (日下)، شىۋاڭمۇ (西王母)، بېيخۇ (北户)، گۇجۇ (孤竹) دېگەن يەرلەر تۆت دالا دەپ ئاتىلىدۇ» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 توم 431 - بەت)

[33] پايتەخت ئەتراپى (封畿) - خاقانلار ئۆزى بىۋاسىتە باشقۇرىدىغان يەرلەرگى (畿) دەپ ئاتىلىدۇ. فېڭجى پايتەخت ئەتراپىدىكى جايلاردىن ئىبارەت.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 869 - بەت)

[34] تەڭرىقۇت (单于) - ھۇنلاردا ئەڭ ئالى ھۆكۈمدار تەڭرىقۇت دېيىلىدۇ. تەڭرىقۇت - تەڭرى ئوغلى مەنىسىدە بولۇپ، ئۇلۇغ، بۈيۈك مەنىسىدە.

(«سېخەي» 660 - بەت)

[35] يۈنجۇڭ (云中) - ۋىلايەت. يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكى ۋۇلىڭ-ۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىدىكى تۈمەن خوشۇننىڭ شەرقىي، داچىڭ تېغىنىڭ جەنۇبى، جۈزى ناھىيىسىنىڭ غەربى، خۇاڭخېننىڭ جەنۇبىي ساھىلى ۋە سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(«سېخەي» 1083 - بەت)

[36] دانشى بەگ (中大夫) - ئەمەل ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1 - توم 432 - بەت)

[37] فېيخۇ (飞狐) - ئۆتكەل، ئېغىزنىڭ نامى. خېيىي لىيۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى، ۋېيشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى. ئىككى تەرىپى تىڭ يار، 100 چاقىرىمدىن ئۇزۇن، تار يول بولۇپ، قەدىمدىن بېرى خېيىي تۈزلەڭلىكى بىلەن شىمالىي چېگرا ۋىلايەتلەر ئارىسىدىكى قاتناشنىڭ مۇھىم

تارىخىي خاتىرىلەر 11- جىلد

خەن خاقانى جىڭدى (汉景帝) ① تەزكىرىسى

خەن خاقانلىقى خاقانى جىڭدى — خاقان ۋېندىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. ئۇنىڭ ئانىسى دوۋخان ئانا. خاقان ۋېندى دەي بەگلىككە. دىكى ۋاقتىدا، ئاۋالقى بەگ ئاغىچىدىن ئۈچ ئوغۇل كۆرگەن بولۇپ، خانىش ئەتىۋارلىق ئورۇنغا چىققان چاغدا، ئاۋالقى بەگ ئاغىچا ئۆلۈپ كەتكەنىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ھېلىقى ئۈچ ئوغۇل ئىلگىرى-ئاخىر ئۆلۈپ كەتكەچكە، جىڭدى ۋەلىئەھد بولۇپ، خاقانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان.

م. ب. 156- يىلى (خەن جىڭدىنىڭ بىرىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، مەملىكەت بويىچە پۇقرالارنىڭ ئورنى بىر دەرىجە كۆتىرىلىپ، ئومۇمىي كېچىرىم ئېلان قىلىندى. بەشىنچى ئايدا مەملىكەت بويىچە، يەر ئىجارىسى 50 پىرسەنت كېمەيتىلدى. خاقان ۋېندى ئۈچۈن خان جەمەتلىرى ئىبادەتخانىسى سېلىپ بېرىلىپ، ۋەزىرلەرگە ئوردىنى تەبرىكلەمەسلىك توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى. ھۇنلار دەي ۋىلايەتتىگە باستۇرۇپ كىرگەندە، ئەلچى ئەۋەتىلىپ، ھۇنلار بىلەن ياخشەلىشىش توغرىسىدا ئەھد تۈزۈلدى...

(ئەسلى كىتاب 439- بەت)

م. ب. 148- يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا، ھۇنلار يەن دىيارغا باستۇرۇپ

كۆرگەنلىكىنى، ياخشىلىشىش ئەھدى بىكار قىلىندى...

(ئەسلى كىتاب 444- بەت)

م. ب. 147- يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەن- نىڭ ئۈچىنچى يىلى)، ھۇنلارنىڭ ئىككى خانى ئۆزئارا بىلەن تەسلىم بولغاچقا، ئۇلارغا چوڭ تۆرە (2) مەرتىۋىسى بېرىلدى...

(ئەسلى كىتاب 445- بەت)

م. ب. 144- يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەن- نىڭ ئالتىنچى يىلى) سەككىزىنچى ئايدا، ھۇنلار شاڭجۈن-ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 446- بەت)

م. ب. 142- يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى خۇيۈەن- نىڭ ئىككىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، بىر كۈندە ئۈچ قېتىم يەر تەۋرىندى. جۈسەنگۈن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى... ئۈچىنچى ئايدا، ھۇنلار يەنىمۇ (3) ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 448- بەت)

[1] خەن خاقانى جىڭدى (汉景帝)، يەنى لىۋجى (刘启)، م. ب. 188 — 141- يىللار) — غەربىي خەن خاقانلىرىدىن بولۇپ، م. ب. 157 — 141- يىللاردا سەلتەنەت سۈرگەن. «خەلقئە ئاسايىشلىق بېرىش سىياسىتى»نى ھاۋاملىق يۈرگۈزۈپ، $\frac{1}{15}$ ھەسسە ئېلىنىدىغان غەلە — پاراقنى $\frac{1}{30}$ ھەسسەگە چۈشۈرگەن. بەگلىكلەرنى «ئاجىزلىتىش تەدبىرى»نى قوللىنىپ، ۋۇ (吴)، چۈ (楚) لاردىن ئىبارەت يەتتە بەگلىك قالايمىقانچىلىقنى تىنچىتقان. بەگلەر، ئەمەلدارلارنى خىزمەتكە تەيىنلەش ۋە خىزمەتتىن قالدۇرۇش ھوقۇقىنى مەركەزگە تاپشۇرۇپ ئېلىپ، بەگلىكلەرنىڭ مەمۇرىيىتى مەركەزدىن تەيىنلەنگەن

ئەمەلدارلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ، چوققىنى مەركەزلەشتۈرۈش مۇستەھكەم
لەنگەن. ئۆتكەن تارىخچىلار خەن خاقانى جىڭدىنى خاقان ۋېندىنىڭ دەۋرى
سەلتەنتى بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويۇشاتتى.

(«سىخەي» 2029 - بەت)

[2] چوڭ نۆرە (列侯) — چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان 20
دەرىجىلىك ئۇنۋان (رۇتبە) نىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسى. تۇڭخو (通侯)،
چى خوۋ (御侯) مۇ دېيىلىدۇ. خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ نامى (御) بولغاچقا،
چى خوۋ ئىستېمالدىن قالغان.

(«سىخەي» 3054 - بەت)

[3] يەنى (雁门) — يېغىلىق دەۋرىدە چاۋ بەگلىكى ۋۇلىنۋاڭ تەرىپىدىن
تەسىس قىلىنغان. چىن ۋە غەربىي خەن خاقانلىقى دەۋرلىرىدە ۋىلايەت مەھ-
كىزى شەنۋۇ (بۈگۈنكى سەنشى يۇۋېننىڭ جەنۇبى) دا ئىدى. ھازىرقى سەنشى،
خېچۇ، ۋۇسەي، نىڭۋۇ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ شىمالى، خېڭشەننىڭ غەربى،
ئىچكى موڭغۇلنىڭ خۇاڭچىخەي، دېيخەينىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرنى ئۆز
ئىچىگە ئالاتتى.

(«سىخەي» 351 — 352 - بەت)

خەن خاقانى ۋۇدى (汉武帝) ۋۇلىنۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان
ۋىلايەت مەھكىزى شەنۋۇ (بۈگۈنكى سەنشى يۇۋېننىڭ جەنۇبى) دا ئىدى.
ھازىرقى سەنشى، خېچۇ، ۋۇسەي، نىڭۋۇ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ شىمالى،
خېڭشەننىڭ غەربى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ خۇاڭچىخەي، دېيخەينىڭ جەنۇبىدىكى
يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

خەن خاقانى ۋۇدى (汉武帝) ۋۇلىنۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان
ۋىلايەت مەھكىزى شەنۋۇ (بۈگۈنكى سەنشى يۇۋېننىڭ جەنۇبى) دا ئىدى.
ھازىرقى سەنشى، خېچۇ، ۋۇسەي، نىڭۋۇ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ شىمالى،
خېڭشەننىڭ غەربى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ خۇاڭچىخەي، دېيخەينىڭ جەنۇبىدىكى
يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

خەن خاقانى ۋۇدى (汉武帝) ۋۇلىنۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان
ۋىلايەت مەھكىزى شەنۋۇ (بۈگۈنكى سەنشى يۇۋېننىڭ جەنۇبى) دا ئىدى.
ھازىرقى سەنشى، خېچۇ، ۋۇسەي، نىڭۋۇ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ شىمالى،
خېڭشەننىڭ غەربى، ئىچكى موڭغۇلنىڭ خۇاڭچىخەي، دېيخەينىڭ جەنۇبىدىكى
يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

تارىخىي خاتىرىلەر 12 - جىلد

خەن خاقانى ۋۇدى (汉武帝) ① تەزكىرىسى

يازدا خەن خاقانلىقى سەلتەنت دەۋرىنى ئۆزگەرتىپ، بىرىنچى
ئاينى يىل بېشى قىلدى. سېرتىق زەڭنى ئۈستۈن ئورۇنغا قويدى (قەدىر-
لىدى). ئەمەل ئىسىملىرىنى ئۆزگەرتىپ، بەش خەتلىك مۆھۈر ئويدۇردى.
بۇيىلىنى تەيچۇ (2) (太初) نىڭ بىرىنچى يىلى (م. ب. 104 - يىلى)
قىلىپ ئۆزگەرتتى. شۇيىلى خاقان ۋۇدى ئېرشى سەنگۈنى
غەربكە ماڭدۇرۇپ، پەرغانىغا (3) جازا يۈرۈشى قىلدى. ھەممە ياقتا
چېكەتكە ئاپتى يۈز بەردى، دىڭك فۇرىن (4) لوۋياڭ، يۇچۇلار
ھۇنلار ۋە پەرغانىلقلارنى ئەپسۇن ئوقۇپ قاغدى.
(ئەسلى كىتاب 483 - بەت)

[1] خەن خاقانى ۋۇدى (汉武帝)، م. ب. 156 — 87 - يىللار) — ئىسمى
ليۇچې (刘彻)، خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئوغلى بولۇپ، غەربىي خەن خاقان-
لىقىنىڭ خاقانى. م. ب. 140 — 87 - يىللار ئارىلىقىدا 54 يىل ھۆكۈمدار
بولدى. ئۇ كۆڭرىچىلىق تەلىماتىنىڭ ھامىسى ئىدى. ۋۇدى دەۋرىدە سودا،
مېتالچىلىق، تۈزچىلىق، دېھقانچىلىق راۋاجلاندى. سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلدى.
پۇل قۇيۇلدى. غەربىي شىمالغا خەلق كۆچۈرۈلدى. جاڭ چېەننى غەربىي
ئەلگە ئىككى قېتىم ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، غەربىي ئەلگە بولغان ھۆكۈمرانلە-
قنى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىنى كۈچەيتتى. غەربىي جەنۇبتىكى يى
قەۋملىرى ئىچىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، يەتتە ۋىلايەت تەسىس قىلىندى. ۋېي
چىڭ، خوجۇبىڭ سەنگۈنلەر ئارقىلىق ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ

شمالدىكى ئەھدىدىكى يوقاتتى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە دىنىي پائالە-
يەتلەر، نەزىر-چىراقلار كۆپ ئۆتكۈزۈلۈپ، ھەددىدىن زىيادە ئىسراپچىلىق
قىلىنغانلىقى، ئالۋان-سېلىقلارنىڭ ئېغىر بولغانلىقى تۈپەيلى، دېھقانلار زور
كۈلەمدە ۋەيران بولدى. م.ب. 99-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى
تېيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) چى (齊)، چۈ (楚)، يەن (燕)، جاۋ (赵) ھەم
نەنياڭ (南阳) قاتارلىق جايلاردا دېھقانلار قوزغىلىڭى بولدى.

(«سىخەي» 2029-بەت)

[2] تەيچۇ (太初) — خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى. م.ب.
104 — 101-يىللار. («سىخەي» 1463-بەت)

[3] پەرغانە (大宛) — غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى.
ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پەرغانە ئۆيمانلىقىغا جايلاشقان. مەركىزى
كوشان شەھىرى بولۇپ، چوڭ-كىچىك 70 تىن ئارتۇق شەھىرى بار ئىدى.
ئاھالىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلاتتى. ئۈزۈم، بىدە ۋە ئاتلىرى مەشھۇر
ئىدى.

(«سىيۈەن» 1429-بەت)

[4] دىڭ فۇزېن (丁夫人) — بۇ يەردىكى «丁» فامىلىسى، (夫人) ئىسىم
بولۇپ، بېغىلىق، چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە ئەرلەرنىڭ (夫人)
سۆزىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىۋېلىش ئادىتى بار ئىدى.*

بۇ بەتتە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە دىنىي پائالە-يەتلەر، نەزىر-چىراقلار كۆپ ئۆتكۈزۈلۈپ، ھەددىدىن زىيادە ئىسراپچىلىق قىلىنغانلىقى، ئالۋان-سېلىقلارنىڭ ئېغىر بولغانلىقى تۈپەيلى، دېھقانلار زور كۈلەمدە ۋەيران بولدى. م.ب. 99-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تېيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) چى (齊)، چۈ (楚)، يەن (燕)، جاۋ (赵) ھەم نەنياڭ (南阳) قاتارلىق جايلاردا دېھقانلار قوزغىلىڭى بولدى.

تارىخىي خاتىرىلەر 14-جىلد

12 بەگلىك يىلتامىسى ①

جېڭ (鄭) م.ب. 806-يىلى جوۋ (周) خانى شۋەنۋاڭنىڭ
22-يىلى، شۋەنۋاڭ ئانا بىر ئىنىسى يوۋ (友) غا جېڭ دېگەن
يەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. جېڭ خۋەنگۇڭ مانا شۇ ئىدى. ئۇ
36 يىل (م.ب. 806-يىلىدىن م.ب. 771-يىلىغىچە) تەختتە
ئولتۇردى. جوۋ خانلىقى خانى يوۋۋاڭ بىلەن بىرلىكتە چۈەنرۇڭلارنىڭ
قولدا ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 523-بەت)

جوۋ (周) م.ب. 771-يىلى (جوۋ يوۋۋاڭنىڭ 11-يىلى)، جوۋ
يوۋۋاڭ چۈەنرۇڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

جېڭ (鄭) م.ب. 771-يىلى (جېڭ بېڭى خۋەنگۇڭنىڭ 36-
يىلى) جېڭ خۋەنگۇڭ جوۋ يوۋۋاڭنى قۇتۇلدۇرۇش يولىدا چۈەنرۇڭلار
تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

(ئەسلى كىتاب 532-بەت)

چىن (秦) م.ب. 766-يىلى (جوۋ پىڭۋاڭنىڭ بەشىنچى يىلى، يەنى
چىن بېڭى شياڭگۇڭنىڭ 12-يىلى)، چىن بېڭى شياڭگۇڭ رۇڭلارغا
جازا يۈرۈشى قىلىپ، چىشەن تېغىغا بارغاندا ئۆلگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 534-بەت)

چى (齊) م.ب. 406-يىلى (جوۋ خانى خۋەنۋاڭنىڭ 4-يىلى)

يەنى چى بېگى يىگۇڭنىڭ 25-يىلى، تاغ رۇڭلىرى چى بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 558-بەت)

جىن (晋) م. ب. 672-يىلى (جوۋخانى خۇيۋاڭنىڭ بەشىنچى يىلى، يەنى جىن بېگى شيەنگۇڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، جىن بەگلىكى لەشكەر تارتىپ، لى رۇڭلىرىغا⁽²⁾ جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە لى رۇڭلىرى خانىنىڭ ئاغىچىسىنى قولغا چۈشۈردى.

(ئەسلى كىتاب 575-بەت)

چى (齐) م. ب. 663-يىلى (جوۋخانى خۇيۋاڭنىڭ 14-يىلى يەنى چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ 23-يىلى)، چى بەگلىكى يەن بەگلىكىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ، تاغ رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 578-بەت)

ۋېي (卫) م. ب. 660-يىلى (جوۋخانى خۇيۋاڭنىڭ 17-يىلى يەنى ۋېي بېگى يىگۇڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى)، دىلار (翟人) ۋېي بەگلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. يىگۇڭ بەگلىكىنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولماي، دائىم تۇرنا بېقىپ يۈرگەچكە، سىپاھ-بەگلەر خاپا بولۇپ، ئۇرۇش قىلىشتىن باش تارتتى. دىلار ۋېي بەگلىكىنى يوقاتتى. ۋېي بەگلىكى ئاھالىسى يىگۇڭنىڭ ئاتىسى خۇيگۇڭنىڭ ئىچكى يېغىلىق پەيدا قىلغانلىقىدىن نارازى ئىدى. شۇڭلاشقا، يىگۇڭ دىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، باش ۋەزىر ۋە ئاھالىلەر خۇيگۇڭنىڭ⁽³⁾ كېيىنكى ئەۋلادىنى يوقىتىپ، چيەن مۇنىڭ ئىنىسى، جاۋبۇۋەننىڭ ئوغلى شېن (申) نى بەگ قىلىپ تىكلەشتى. دىگۇڭ مانا شۇ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، ۋېي بېگى يىگۇڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى ۋېي بېگى دەيگۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى (م. ب. 660-يىلى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 581-بەت)

چى (齐) م. ب. 658-يىلى (جوۋخانى خۇيۋاڭنىڭ 19-يىلى، يەنى چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ 28-يىلى)، چى بەگلىكى ۋېي بەگلىكىگە جۇجىۋ شەھىرىنى يېڭىدىن قۇرۇپ بېرىپ، رۇڭ، دىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان ۋېي بەگلىكىگە ياردەم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 582-بەت)

جوۋ (周) م. ب. 649-يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، رۇڭ، دىلارنىڭ جوۋخانىدا تاجاۋۇز قىلىشى شۇەيىنىڭ تەكلىۋى بىلەن بولغانىدى. شياڭۋاڭ شۇەيىنى ئۆلتۈرۈپ كەچى بولغاندا، شۇەيى چى بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 587-بەت)

چىن (秦) م. ب. 649-يىلى (چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ 11-يىلى)، جوۋخانى شياڭۋاڭ خانلىققا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن رۇڭ-دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. رۇڭ-دىلار چېكىنىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 587-بەت)

چى (齐) م. ب. 648-يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى يەنى چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ 38-يىلى)، خۇەنگۇڭ گۇەن جۇڭ باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، جوۋخانىدا تاجاۋۇز قىلغان دىلارنى چېكىندۈرگەچكە، شياڭۋاڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىكلەرگە خاس ھۆرمەت بىلەن گۇەن جۇڭنى كۈتۈۋالماقچى بولدى. گۇەن جۇڭ قايتا-قايتا تەكەللۇپ قىلىپ تۇرۇۋالغانلىقى ئۈچۈن، ئاخىرى تۆۋەن مەرتىۋىلىك ئەمەلدارلار قاتارىدا كۈتۈۋېلىندى.

(ئەسلى كىتاب 587-بەت)

چى (齐) م. ب. 644-يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى يەنى چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ 42-يىلى) رۇڭلار جوۋخانىدا-نىغا تاجاۋۇز قىلغانلىقتىن، جوۋشياڭۋاڭ چى بېگى خۇەنگۇڭغا جىددى ياردەم بېرىش ھەققىدە مۇراجىئەت قىلدى. شۇڭا، خۇەنگۇڭ

بەگلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئويلاپ، چېگىچى (成周) شەھىرىنى قوغدىدى.

(ئەسلى كىتاب 590 - يەت)

چى (齐) م. ب. 627 - يىلى (جوۋخانى شياڭۋاڭنىڭ 25 - يىلى، يەنى چى بېگى جاۋگۇڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) دىلار (狄) چى بەگلىكىگە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 598 - يەت)

لۇ (魯) م. ب. 616 - يىلى (جوۋخانى چىڭ (项) ۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى يەنى لۇ بېگى ۋېنگۇڭنىڭ 11 - يىلى)، لۇ بەگلىكى قوشۇنلىرى شيەن (咸) شەندۇڭ ئۆلكىسى چۇفۇغا يېقىن جاي) دېگەن يەردە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىگىزدىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىگىز دىلاردىن چاۋرۇنى ئەسىر ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 607 - يەت)

سۇڭ (宋) م. ب. 616 - يىلى (جوۋخانى چىڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى يەنى سۇڭ بېگى جاۋگۇڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) سۇڭ بەگلىكى قوشۇنلىرى چاڭچيۇدا (دۇيۇ ئىزاھاتى: "چاڭچيۇ سۇڭ بەگلىكىنىڭ يېرى") تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىگىز دىلارنى مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 607 - يەت)

چۇ (楚) م. ب. 606 - يىلى (جوۋخانى دىڭۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى يەنى چۇ بېگى جۇاڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى)، جۇاڭۋاڭ لەشكەر تارتىپ بېرىپ، لۇخۇندىكى (4) رۇڭلارنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇ لويى شەھىرىگە بارغاندىن كېيىن، جوۋخانلىقى ئىسرىقداننىڭ ئېغىرلىقىنى سۈرىدى.

(ئەسلى كىتاب 613 - يەت)

جىن (晋) م. ب. 569 - يىلى (جوۋخانى لىڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى، يەنى جىن بېگى داۋگۇڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)، ۋېي جياڭنىڭ

نەسىھىتى ئارقىسىدا جىن بەگلىكى رۇڭ - دىلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىناق ئۆتكەنلىكتىن، رۇڭ - دىلار داۋگۇڭغا ئەلچى ئەۋەتكەن ئىدى. (ئەسلى كىتاب 631 - يەت)

ۋېي (卫) م. ب. 478 - يىلى (جوۋخانى جىڭۋاڭنىڭ 42 - يىلى، يەنى ۋېي بېگى جۇاڭگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، جۇاڭگۇڭ رۇڭجىۋ (رۇڭلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايى) لىقلارنى ھاقارەتلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار جاۋجىيەننى ۋە جىن بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى جاۋياڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، جۇاڭگۇڭغا ھۇجۇم قىلدى، جۇاڭگۇڭ قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 682 - يەت)

[1] 12 بەگلىك يىلنامىسى (十二诸侯年表) - «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى 12 بەگلىك يىلنامىسى. م. ب. 841 - يىلىدىن م. ب. 476 - يىلىغىچە ئۈچ يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق داۋام قىلدى. چۈنچيۇ دەۋرىدە جوۋخانلىقنى ئاساس قىلغان ھالدا، جوۋ (周)، لۇ (魯)، چى (齐)، جىن (晋)، چىن (秦)، چۇ (楚)، سۇڭ (宋)، ۋېي (卫)، چىن (陈)، سەي (蔡)، ساۋ (曹)، جىڭ (郑)، يەن (燕)، ۋۇ (吴) قاتارلىق بەگلىكلەردە يۈز بەرگەن زور ۋەقە - ھادىسىلەرنىڭ خرونولوگىيىسىدۇر. ۋۇ بەگلىكى چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا قۇرۇلغانچقا، 12 بەگلىك ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ مەنە ئىدى.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 226 - يەت)

[2] لى رۇڭلىرى (騶戎) - قەدىمكى قەۋم بولۇپ، قەدىمكى رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى شەنشى لىنتۇڭ ناھىيىسى ئەتراپلىرىدا. خانىنىڭ فامىلىسى جى (姬) بولۇپ، چىن (秦) نىڭ ئەجداتلىرى بىلەن قۇدىلىق مۇناسىۋەتتە بولغان. («سىيۋەن» 2616 - يەت)

[3] ۋېي خۇيگۇڭ (卫惠公) - چۈنچيۇ دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ بېگى شۋەنگۇڭنىڭ ئوغلى. ئىسمى شو (朔)، 31 يىل سەلتەنەت سۈرگەن. («جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» 1605 - يەت)

[4] لۇخۇن 陆浑 — قەدىمكى ناھىيە. ئەسلىدە چۇنچىۈ دەۋرىدە لۇخۇن رۇڭلىرىنىڭ يېرى بولۇپ، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ناھىيە شەھىرى ھازىرقى خېنەن سۇڭشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئىدى. («تارىخىي خاتىرىلەر» 2-توم 613-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 15-جىلە

ئالتە بەگلىك يىلنامىسى

چۈەنرۇڭلارنىڭ لەشكەر تارتىپ، جوۋخاننى يوۋۋاڭنى مەغلۇپ قىلغانلىقى، جوۋپىڭۋاڭنىڭ شەرققە كۆچۈپ لويى شەھرىگە ئورۇد-
لاشقانلىقى، چىن شياڭگۇڭنىڭ پىڭۋاڭ تەرىپىدىن بەگ بولۇپ
تەيىنلەنگەنلىكى، ئىبادەتخانا سالدۇرۇپ، تەڭرىگە نەزىر-چىراق
ئۆتكۈزگەنلىكى، بۇ جەھەتلەردە، ئەدەپ-قائىدىدىن ئاشۇرۇۋەتكەنلى-
كلەردىن ئىبارەت «چىن خاتىرىلىرى» (چىن بەگلىكى تارىخى
خاتىرىلىرى) نى مۇئەررىخ ئوقۇپ چىققان. «ئەدەپنامە» (2) دە:
«تەڭرى خانلار ئاسمان ۋە يەر ئىلاھىغا نەزىر-چىراق قىلدۇ.
بەگلەر ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان جايلاردىكى مەشھۇر تاغ-دەريالارغا
نەزىرچىراق قىلدۇ» دېيىلگەن.
ئەمما چىن بەگلىكى رۇڭلار ۋەدىلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ئەمەل
قىلىپ، ياۋۇزلۇق ھەرىكەتلىرىگە بېرىلىپ كېتىپ، ۋاپادارلىق پەزىلىتىگە
سەل قارىدى. بەگلىك ئورنىدا تۇرسىمۇ، خانلارچە قائىدە-يوسۇن-
لارنى ئىجرا قىلدى. بۇ باشقا بەگلىكلەر ئۈچۈن ۋەھىمە بولدى.
كېيىن چىن ۋېنگۇڭ لەشكەر تارتىپ، لۇڭشەن تېغىدىن (3) ئۆتۈپ،
دىلارنىڭ يېرىنى بېسىۋالدى. ئەۋلىيا چىن باۋغا ئىخلاس قىلىپ،
چىشەن (4) بىلەن يۇڭشەن (5) تاغلىرى ئارىسىدىكى يەرگە پايتەخت
بىنا قىلدى. چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ سىياسىتى ئادىل بولغاچقا،
بەگلىك كۈچىيىپ، بەگلىكنىڭ شەرقىي چېگرىسى خۇاڭخې دەرياسى-

چىن بەگلىكى رۇڭلار ۋەدىلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ئەمەل قىلىپ، ياۋۇزلۇق ھەرىكەتلىرىگە بېرىلىپ كېتىپ، ۋاپادارلىق پەزىلىتىگە سەل قارىدى. بەگلىك ئورنىدا تۇرسىمۇ، خانلارچە قائىدە-يوسۇن-لارنى ئىجرا قىلدى. بۇ باشقا بەگلىكلەر ئۈچۈن ۋەھىمە بولدى. كېيىن چىن ۋېنگۇڭ لەشكەر تارتىپ، لۇڭشەن تېغىدىن (3) ئۆتۈپ، دىلارنىڭ يېرىنى بېسىۋالدى. ئەۋلىيا چىن باۋغا ئىخلاس قىلىپ، چىشەن (4) بىلەن يۇڭشەن (5) تاغلىرى ئارىسىدىكى يەرگە پايتەخت بىنا قىلدى. چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ سىياسىتى ئادىل بولغاچقا، بەگلىك كۈچىيىپ، بەگلىكنىڭ شەرقىي چېگرىسى خۇاڭخې دەرياسى-

خىچە كېڭەيدى. ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىدىن چى
خۇەنگۇڭ، چىن ۋېنگۇڭلاردىن ئىبارەت ئىككى ھۆكۈمدار بىلەن
تەڭلىشىپ، غەرب تەرەپكە ھۆكۈمدار بولدى.

(ئەسلى كىتاب 685-بەت)

بەزىلەر: «شەرق پۈتكۈل شەيئىلەرنىڭ ئايرىدە بولىدىغان جايى.
غەرب بولسا، پۈتكۈل شەيئىنىڭ ۋايسىغا يېتىدىغان ئورنى» دەيدۇ.
ئومۇمەن بىرەر ئىشنى باشلىغۇچىلار چوقۇم شەرقىي جەنۇبتىن،
مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدىغانلار دائىم غەربىي شىمالدىن چىقىدۇ.
شۇڭلاشقا، يۈ(5) غەربىي چياڭلار ئىچىدە روڭ تاپتى. تاڭ
بولسا، بو(7) دېگەن جايدىن باش كۆتىرىپ چىقتى. جوۋ بولسا،
فېڭىي، خاۋ شەھەرلىرىدىن(8) يىن خانلىقىغا يۈرۈش قىلىپ، ئەلنى
قولغا كەلتۈردى. چىن بەگلىكى يۈڭجوۋ ئايمىقىدا روڭ تېپىپ،
ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ خاقان ئاتالدى. بۈيۈك خەن خاقانلىقىمۇ
شۇخەن(蜀汉) دېگەن جايلاردا خاقانلىقنىڭ ئاساسىنى ياراتتى.

(ئەسلى كىتاب 686-بەت)

چىن(秦) م. ب. 471-يىلى (جوۋ خانلىقى خانى يۈەنۋاڭنىڭ
بەشىنچى يىلى يەنى چىن بېگى لىڭگۇڭنىڭ ئالتىنچى يىلى)
يېچۈ رۇڭلىرى خانى چىن بەگلىكىگە ئادەم ئەۋەتىپ، مال-بايلىق
يوللىدى. مېن جۇ ياردەم تەلەپ قىلىپ كىشى ئەۋەتتى.

(ئەسلى كىتاب 689-بەت)

چىن(秦) م. ب. 461-يىلى (جوۋ خانلىقى خانى دىڭۋاڭنىڭ
سەككىزىنچى يىلى، يەنى چىن بېگى لىڭگۇڭنىڭ 16-يىلى)
لىڭگۇڭ ئادەم ئەۋەتىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىدا خەندەك
كولاتتى ۋە لەشكەر ئەۋەتىپ، دالى(9) رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى
قىلدى. پاكشېڭ شەھىرىنى كېڭەيتىپ ئىسلاھ قىلدۇردى.
(ئەسلى كىتاب 693-بەت)

چىن(秦) م. ب. 457-يىلى (جوۋ خانى دىڭۋاڭنىڭ 12-يىلى)
يەنى چىن بېگى لىڭگۇڭنىڭ 20-يىلى، چىن بېگى لىڭگۇڭ
لەشكەر تارتىپ، مېن جۇ بىلەن ئۇرۇش قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 693-بەت)

چىن(秦) م. ب. 444-يىلى (جوۋ خانى دىڭۋاڭنىڭ 25-يىلى)
يەنى چىن بېگى لىڭگۇڭنىڭ 33-يىلى، لىڭگۇڭ لەشكەر
تارتىپ يېچۈ رۇڭلىرىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە رۇڭ خانىسىنى ئەسەر
ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 700-بەت)

چىن(秦) م. ب. 430-يىلى (جوۋ خانى كاۋۋاڭنىڭ 11-يىلى)
يەنى چىن بېگى زاۋگۇڭنىڭ 13-يىلى، يېچۈ خانى لەشكەر
تارتىپ، چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋېيياڭخېچە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 702-بەت)

ۋېي(魏) م. ب. 408-يىلى (جوۋ خانى ۋېيلىۋاڭنىڭ 18-يىلى)
يەنى ۋېي بېگى ۋېنخوۋنىڭ 17-يىلى، ۋېنخوۋ ۋەلىئەھدى جى باشچى-
لىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ چۇڭشەننى(10) مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 708-بەت)

چاۋ(赵) م. ب. 408-يىلى (جوۋ خانى ۋېيلىۋاڭنىڭ 18-يىلى)
يەنى چاۋ بېگى لېيخوۋنىڭ بىرىنچى يىلى، ۋېي بېگى ۋېنخوۋ ۋەلىئە
ئەھدىنى ئەۋەتىپ چۇڭشەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 708-بەت)

چىن(秦) م. ب. 395-يىلى (جوۋ خانى ئەنۋاڭنىڭ يەتتىنچى
يىلى يەنى چىن بېگى خۇيگۇڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، خۇيگۇڭ لەشكەر
تارتىپ، مېن جۇغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 712-بەت)

ۋېي(魏) م. ب. 378-يىلى (جوۋ خانى ئەنۋاڭنىڭ 24-يىلى)

يەنى ۋېي بېگى ۋۇخوۋنىڭ توققۇزىنچى يىلى، دىنلار كۆمى (11) دەرياسى بويىدا ۋېي بەگلىكى لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 715-بەت)

چىن (秦) م. ب. 338-يىلى (جوۋخانى شيەنۋاڭنىڭ 31-يىلى يەنى چىن بېگى شياۋگۇڭنىڭ 24-يىلى)، دالى رۇڭلىرى چىن بەگ-لىكىنىڭ خېياڭ (12) دېگەن جايغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. شياۋگۇڭ ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 726-بەت)

چىن (秦) م. ب. 331-يىلى (جوۋخانى شيەنۋاڭنىڭ 38-يىلى يەنى چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭنىڭ يەتتىنچى يىلى)، يىچۇ رۇڭلىرى ئېلىدە ئىچكى قالايمىقانچىلىق چىققاچقا، خۇيۋېنۋاڭ تۆرە ساۋ باشچىلىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ تىنچلاندۇردى.

(ئەسلى كىتاب 728-بەت)

چىن (秦) م. ب. 327-يىلى (جوۋخانى شيەنۋاڭنىڭ 42-يىلى يەنى چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭنىڭ 11-يىلى)، يىچۇ ھۆكۈمدارى چىن بەگلىكىگە ۋەزىر بولدى.

(ئەسلى كىتاب 729-بەت)

چىن (秦) م. ب. 320-يىلى (جوۋخانى شېنجىڭۋاڭنىڭ تۇنجى يىلى يەنى چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭ خۇيۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى) خۇيۋېنۋاڭ شىمالدا رۇڭلارنىڭ يەرلىرىنى سەيلە قىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يوقىرىسىغىچە باردى.

(ئەسلى كىتاب 731-بەت)

چىن (秦) م. ب. 314-يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى يەنى چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭ خۇيۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 11-يىلى)، خۇيۋېنۋاڭ لەشكەر ئەۋەتىپ، يىچۇ رۇڭلىرى ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپ، 25 شەھىرىنى تارتىپ ئالدى.

(ئەسلى كىتاب 732-بەت)

جاۋ (赵) م. ب. 307-يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى يەنى جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 19-يىلى)، جاۋ بەگلىكى ھۇنچە كېيىنىپ، ئاتقا مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا باشلىدى.

جاۋ (赵) م. ب. 301-يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ 14-يىلى يەنى جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 25-يىلى)، جاۋ بەگلىكى لەشكەر ئەۋەتىپ، جۇڭشەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. خۇي خانىش ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 736-بەت)

جاۋ (赵) م. ب. 295-يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ 20-يىلى يەنى جاۋ بېگى خۇيۋېنۋاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)، جاۋ بەگلىكى چى، يەن بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ، جۇڭشەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى يوقاتتى.

(ئەسلى كىتاب 738-بەت)

چى (齐) م. ب. 295-يىلى (جوۋخانى نەنۋاڭنىڭ 20-يىلى يەنى چى بېگى مىنۋاڭنىڭ 29-يىلى)، چى بەگلىكى جاۋ بەگلىكىگە ياردەم قىلىپ، جۇڭشەن بەگلىكىنى يوقاتتى.

(ئەسلى كىتاب 738-بەت)

چىن (秦) م. ب. 214-يىلى (چىن شىخۋاڭنىڭ 33-يىلى) لەشكەر ئەۋەتىلىپ، غەربىي شىمالدىكى رۇڭلارنىڭ يېرى تارتىۋېلىنىپ، ئۇ جايلاردا 34 ناھىيە شەھىرى بىنا قىلىندى. مېڭ تىيەن 300,000 لەشكەر بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىغا سېپىل سوقتى.

(ئەسلى كىتاب 757-بەت)

چىن (秦) م. ب. 213-يىلى (چىن شىخۋاڭنىڭ 34-يىلى)، دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئادالەتسىزلىك قىلغان ئەمەلدارلار سېپىل سوقۇشقا ئەۋەتىلدى.

(ئەسلى كىتاب 758-بەت)

[1] ئالتە بەگلىك يىلنامىسى (六国纪年表) — يېغىلىق يىلنامىسى (战国纪年表) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. م.ب. 475 — يىلى (جوو خانى يۈەنۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) دىن باشلىنىپ، م.ب. 221 — يىلىغىچىلىك بولغان دەۋردىكى چۈ (楚)، چى (齐)، يەن (燕)، خەن (韩)، ۋېي (魏)، جاۋ (赵) قاتارلىق 6 بەگلىكنىڭ چىن (秦) بەگلىكى بىلەن پاراللېل ھالدىكى ۋەقەلىرىنىڭ خرونولوگىيىسىدۇر.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىككىنچى توم 685 — 687 — بەتلەر)
[2] «ئەدەبىيات» (礼经) — ئەدەب — قائىدىلەر ھەققىدىكى كىتابمۇ دېيىلىدۇ. «جوو ئەدەبىياتى» (周礼) دېگۈچىلەرمۇ بار.

(«سىخەي» 3609 — بەت)
[3] لۇڭشەن (陇山) — ليۇپەنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ يەنە بىر خىل ئېيتىلىشى. قەدىمكى زامانلاردا لۇڭبەن (陇坂) دېيىلەتتى. شەنشى ئۆلكىسى لۇڭشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، شەنشى، گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىڭ چېگرىلىرىغىچە سوزۇلۇپ بارىدۇ.

(«سىخەي» 979 — بەت)
[4] چىشەن تېغى (岐山) — شەنشى ئۆلكىسى چىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

[5] يۇڭشەن (雍山) — شەنشى ئۆلكىسى فېڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 824 — بەت)
[6] يۈ (禹) — رېۋايەتلەرگە قارىغاندا، قەدىمكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقلى. فامىلىسى سى (姒) بولۇپ، دايۈ (大禹)، شىيايۈ (夏禹) رۇڭيۈ (戎禹) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر رېۋايەتتە، ئىسمى ۋېنمىڭ (文命) گۇن (鯀) نىڭ ئوغلى. ئەسلىدە، شياخوۋشى (夏后氏) قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى چوڭ ئاقساقال شۈن (舜) ئۇنى كەلكۈن سۈپىتىنى تىزگىنلەشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇ ئېرىق — ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، دەريا سۇلىرىنى راۋانلاشتۇرىدۇ، دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. 13 يىل سۇ تىزگىنلەش جەريانىدا ئىشكىي ئالدىدىن ئۈچ قېتىم ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۆيىگە كىرمەيدۇ. كۆرسەتكەن خىزمىتى

ئۈچۈن شۇن ئۆلگەندىن كېيىن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقلى بولىدۇ.

(«سىخەي» 200 — بەت)

[7] تاڭ ئاقساقال، بو دېگەن يەردە باش كۆتىرىپ چىققان (汤起于亳) — «شەرھىلەر توپلىمى» دا، شۇ گۇاڭ: «جىڭجاۋ ۋىلايىتىنىڭ دۇشيەن ناھىيىسىدە بوتىڭ دېگەن يەر بار» دەيدۇ. دۇشيەن ناھىيىسى جىن خانلىقى تەرىپىدىن قۇرۇلغان. قەدىمدە دۈبو بەگلىكى بولۇپ، ھازىرقى شەنشى شىڭەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىككىنچى توم 686 — بەت)

[8] فېڭ، خاۋ (丰，镐) — فېڭ، خاۋ ئىككى شەھەرنىڭ ئىسمى. فېڭ — فېڭجىڭ (丰京) بولۇپ، جوو خانلىقىنىڭ خانى جوۋېنۋاڭ بىنا قىلغان. ھازىر شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن فېڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدە. خاۋ — خاۋجىڭ (镐京) بولۇپ، جوو خانى ۋۇۋاڭ بىنا قىلدۇرغان. ھازىرقى فېڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى كۈنمىڭ كۆلىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا. («سىخەي» 64 — بەت)
[9] دالى رۇڭلىرى (大荔戎) — غەربىي رۇڭلاردىن بولغان قەدىمكى قەۋم. چىشەن، لياڭشەن تاغلىرى بىلەن جىڭشۈي، چىشۈي دەريالىرىنىڭ شىمالى، بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى دالى ناھىيىسى ئەتراپلىرىدا ياشايتتى. چۈنچۈ دەۋرىدە كۈچىيىپ، خانلىق بولۇۋالغان. شەھەرلىرى بار. م.ب. 461 — يىلى چىن بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، نامىنى لىنچىن (临晋) گە ئۆزگەرتكەن.

(«سىخەي» 1429 — بەت)

[10] كۈەي (涇) — كۈەيخې دەرياسى بولۇپ، ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا.

(«سىخەي» 2130 — بەت)

[11] خېياڭ (合阳) — قەدىمكى جاي. يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ زېمىنى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ خېياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 726 — بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 16- جىلد

چىن، چۇ بەگلىكلىرى ئارىلىقىدىكى ئاينامە

يۇڭ بېگى جاڭ خەن (章邯) م. ب. 205- يىلى (خەن) گاۋزۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، خەن قوشۇنلىرى يۇڭ بەگلىكىنىڭ لۇڭشى دېگەن جايغا، 12- ئايدا بېيىدى دېگەن جايغا ھۇجۇم قىلىپ بېسىۋالغان.

(ئەسلى كىتاب 784-785- بەت)

خەن (汉) م. ب. 205- يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا خەن قوشۇنلىرى جاڭ خەننى فېيچيۇدا (1) ئۆلتۈردى. يۇڭ بەگلىكىگە قاراشلىق جايلارنىڭ ھەممىسى خەن بەگلىكىگە تەۋە بولۇپ، بۇ يەرلەردە لۇڭشى، بېيىدى، جۇڭدىدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت تەسىس قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 787-788- بەت)

[1] فېيچيۇ (废丘) ياكى چۈەنلى (犬立) - يەر ئىسمى. قەدىمكى ئورنى شەنشىنىڭ شىنپىڭ ناھىيىسى تېررىتورىيىسىدە.

(بىر توملۇق «سىۋەن» 533- بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 17- جىلد

خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى
بەگلەر يىلنامىسى

دەي (代) م. ب. 205- يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) 11- ئايدا، مەرھۇم خەنۋاڭنىڭ نەۋرىسى خەن (韩) بېگى خەن شىن (信) (1) دەي بەگلىكىنىڭ بەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، مايى شەھىرى بەگلىكىنىڭ مەركىزى قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 805- بەت)

دەي (代) م. ب. 202- يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى)، دەي بېگى خەن (韩) شىن (信) ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. خەن خاقانلىقى دەي بەگلىكىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، دەي ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتتى.

(ئەسلى كىتاب 807- بەت)

يەن (燕) م. ب. 202- يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، لۇۋەن يەن بەگلىكىگە بەگ بولۇپ تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 807- بەت)

يەن (燕) م. ب. 196- يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ 11- يىلى) ئونىنچى ئايدا، يەن بەگلىكى بېگى لۇۋەن ھۇنلار ئېلىگە قېچىپ كەتتى.

(ئەسلى كىتاب 811- بەت)

[1] خەن بېگى شىن (韩王信) — مەرھۇم خەن (韩) شىياۋۋاڭنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان ئوغلىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن. جاڭ لياڭ خەن (韩) دىيارىغا بارغىنىدا خەن شىننى يولۇقتۇرۇپ، خەن (韩) سەنگۈنى قىلدى. ۋۇگۇەن (武关) گە كىرگەندىن كېيىن، ھەربى ئىشلار ۋەزىرى بولدى. خەن (韩) دىيارىغا لەشكەر باشلاپ بېرىپ، ئون نەچچە شەھەرنى ئالدى ۋە خەن (韩) بېگى بولدى. شياڭ يۇنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، خەن گاۋزۇ-نىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتى. كېيىن ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ سۈلھ تەلەپ قىلدى. گاۋزۇ گۇمانلىنىپ مەكتۇپ يوللاپ ئەيىلدى. ۋەھىسىگە چۈشكەن خەن شىن ھۇنلارغا ئۆتۈپ كەتتى. خەن گاۋزۇ سەي سەنگۈنىنى لەشكەر بىلەن ئەۋەتىپ، ئاخىرى خەن شىننى ئۆلتۈردى. بۇ خەن شىننىڭ فامىلىسى، ئىسمى خەن خاقانلىقىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىسى خەن شىن بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، ئايرىم ئىككى شەخستىن ئىبارەت. («جۇڭگو مەشھۇر شەخسلەرى قامۇسى» 1693-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 18 - جىلد

خەن گاۋزۇنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەن تۆرىلىرى يىلنامىسى

خېياڭ (合阳) خېياڭ تۆرىسى گاۋزۇنىڭ ئاكىسى ليۇجۇڭ ئىدى. خەن گاۋزۇ قوزغىلاڭ كۆتەرگەن چاغدا، ليۇجۇڭ خان بوۋىسىغا قاراش ئۈچۈن فېڭيى شەھىرىدە (1) قالدى. ئەل تىنچىغاندىن كېيىن، م. ب. 201 - يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، ليۇجۇڭ دەي بەگلىكىنىڭ بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 199 - يىلى (خەن خاقانى گاۋزۇنىڭ سەككىزىنچى يىلى) ھۇنلار دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، دەي بېگى ليۇجۇڭ بەگلىكىنى تاشلاپ قاچتى. گاۋزۇ ليۇجۇڭنىڭ بەگلىك ئۇنۋانىنى ئېلىپ تاشلاپ، خېياڭ تۆرىلىكىگە چۈشۈرۈپ قويدى. (ئەسلى كىتاب 946-947 - بەت)

[1] فېڭيى (丰邑) — ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى فېڭشيەن ناھىيىسى. («شىخەي» 63 - بەت)

خەن خاقانى خۇيدى بىلەن خەن خاقانى جىڭدى ئارىلىقىدىكى تۆرىلەر يىلنامىسى

پىڭ (平) (1) ھۇنلار بېيىدى ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرگەندە، بېيىدى تۇتۇق بېگى سۈن ئاڭ ھۇنلارغا قارشى جەسۇرلۇق بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، قەھرىمانلارچە قۇربان بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئوغلى پىڭ تۆرىسى بولغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1005 - بەت)

گۇڭگاۋ (弓高) (2) خەن (韩) بېگى خەن شىنىنىڭ بۇرۇنقى كىچىك ئاغىچىسىدىن بولغان ئوغلى جۇاڭ تۆرىسى تۇيداڭ، م. ب. 163 - يىلى (خەن خاقانى ۋېندىنىڭ 16 - يىلى) ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرى سالاھىيىتى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغاچقا، گۇڭگاۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 1237 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1005 - بەت)

پىڭچۇ (平曲) (3) گۇڭسۇن خۇنشىي «خەننامە» دە «خۇن» دەپ يېزىلغان) سەنگۈنلىك ئۇنۋانى بىلەن ۋۇ (4)، چۇ (5) قاتارلىق يەتتە بەگلىكنىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لۇڭشى قۇشېبىگى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 151 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) تۆتىنچى

ئايدا، پىڭچۇ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 3220 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1015 - بەت)

ئەنلىڭ (安陵) (6) ھۇن خانى زەجەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 11 - ئايدا، ئەنلىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 1517 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1018 - بەت)

يۈەن (垣) (7) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن خانى سى م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، يۈەن تۆرىسى بولدى. (ئەسلى كىتاب 1019 - بەت)

چىۋ (道) (8) لۇڭجان ھۇن خانى سالاھىيىتى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، چىۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 5569 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

رۇڭچېڭ (容城) (9) ۋەيسەل (唯徐卢) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خاقان جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، رۇڭچېڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. 700 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

يى (易) (10) ھۇن خانى پەرجىن (仆隰) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، يى تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى.

فەنياڭ (范阳) (11) ھۇن خانى دايبى خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت

دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى، فەنياڭ-تۆرلىكىگە تەيىن-
لەندى. 1197 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1020 - بەت)

شى ھۇن خانى خاندان (邯鄲) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم
بولدى. م. ب. 147 - يىلى (خەن خاقانى جىڭدى سەلتەنەت
دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، خەندەن تۆرلىكىگە
تەيىنلەندى.

ياڭو (亚谷) (12) بۇرۇنقى يەن بېگى لۇۋەننىڭ نەۋرىسى جىيەن
تۆرىسى تافۇ ھۇنلارنىڭ تۇڭگۇسلار خانى سۈپىتى بىلەن خەن
خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 145 - يىلى (خاقان جىڭدى
سەلتەنەت دەۋرى جۇڭيۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى)، ياڭو تۆرلىكىگە
تەيىنلەندى. 1500 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1021 - بەت)

[1] پىڭ (餅) — ناھىيە. لاڭيا (琅玕) غا قاراشلىق.

(«سېخەي» 2781 - بەت)

[2] گۇڭگاۋ (弓高) — «شەزەنلەر توپلىمى» دا: «خېجىيەندە گۇڭگاۋ
ناھىيىسى بار» — دېيىلگەن. «ھەقىقى شەرھ» دە: «ساڭجۇ ناھىيىسى» دېيىل-
گەن. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى فۇچېڭ (阜城) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
بىر توملۇق «سېۋەن» 540 - بەت

[3] گۇڭسۇن كۇن (خۇن) شىي (公孙昆 (浑) 邪) — خەن دەۋرىدە
باشقان كىشى، يىچۈلىك. خاقان جىڭدى ۋاقتىدا لۇڭشى قۇشېڭى بولغان.
سەنگۈن بولۇپ، ۋۇ (吳)، چۇ (楚) بەگلىكلىرىگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان
جەڭلەردە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پىڭچۇ تۆرلىكىگە تەيىنلەنگەن.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» 36 - بەت)

[4] ۋۇ (吳) بۇ، ۋۇ بەگلىكى چۈنچىۈ، يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋۇ بىلەن
پەرقلىقتۇر. م. ب. 196 - يىلى خەن خاقانى ليۇ باڭ ئۆز سەلتەنەت دەۋرىنىڭ

11 - يىلى جىيەننى ليۇسنى ۋۇ (吳) دىيارىغا بەگ تەيىنلىگەن ئىدى.

(تارىخىي خاتىرىلەر 804 - بەت)

[5] چۇ (楚) بۇ، چۈنچىۈ، يېغىلىق دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكى بىلەن پەرقلىق.
قۇر. م. ب. 201 - يىلى خەن خاقانى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى
ئىنىسى ليۇجياۋنى چۇ (楚) دىيارىغا بەگ قىلىپ تەيىنلىدى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 804 - بەت).

[6] ئەنلىڭ (安陵) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن دەۋرىدىكى بەش
خانلىق قەۋرىستانلىقىنىڭ بىرى. ئەسلىدە غەربىي چوۋ خانلىقىنىڭ شەھەرلىرىد-
دىن بولۇپ، خەن خاقانى خۇيدى دەۋرىدە بۇ يەرگە قەۋرىستانلىق قۇرغان
ھەم ناھىيە تەسىس قىلغان. ناھىيە مەركىزى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى
شېنيانگ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. خاقان خۇيدى ۋاپات بولغاندىن
كېيىن، مۇشۇ قەۋرىستانلىققا كۆمۈلگەن. ئۈچ خانلىق دەۋرىدىكى ۋېي خان-
لىقى ئەمەلىدىن قالدۇرغان.

(«سېخەي» 2291 - بەت)

[7] يۈەن (垣) — ناھىيە. خېدۇڭغا قارايتتى. بۈگۈنكى سەنشى يۈەنچۇ
ناھىيىسى.

(«سېخەي» 1219 - بەت)

[8] چىۋ (道) — خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان بولۇپ، ھازىرقى
خېبېي ئۆلكىسى لەيشۈي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«سېخەي» 2410 - بەت)

[9] رۇڭچېڭ (容城) — ناھىيە. جوجۇن (涿郡) ۋىلايىتىگە قاراشلىق.
ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى رۇڭچېڭ ناھىيىسى.

(«سېخەي» 4112 - بەت)

[10] يى (易) — بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدىكى بىر ناھىيە.
(«سېخەي» 3183 - بەت)

[11] فەنياڭ (范阳) — خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان ناھىيە. ھازىرقى
خېبېي ئۆلكىسى دېڭشىڭ ناھىيىسىدە.

(«سېخەي» 1312 - بەت)

[12] ياڭو (亚谷) — يەر ئىسمى. ئورنى خېبېيىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى، ھازىرقى زامان يەر ناملىرى لۇغىتى» 424 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 20- جىلد

جىيەنيۋەن^① سەلتەنەت دەۋرىدىن بۇيانقى تۆرىلەر يىلنامىسى

مۇئەررىخ دەيدۇكى: «ھۇنلار ياخشىلىشىش ئەھدىنى بۇزۇپ، بىزنىڭ يول ئۈستىدىكى مۇھىم قورۇللىرىمىزغا ھۇجۇم قىلدى. مىن يۆلىرى ئۆز-بېشىمچىلىق بىلەن لەشكەر تارتىپ دۇڭخوۋغا⁽²⁾ ھۇجۇم قىلغاچقا، دۇڭخوۋ خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇشنى تەلەپ قىلدى. مىن يۆلىرى جەنۇب ۋە شىمالىي تەرەپتىن خەن خاقانلىقىغا قىستاپ بېسىپ كىردى. ئەمما بۇ خەن خاقانلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىپ كۈچلىنىۋاتقان مەزگىلى ئىدى. بۇنىڭدىن بىلىۋېلىشكە مۇمكىنكى، خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرلەر ئىنئامغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئاتا-بوۋىلىرى بىلەن تەڭلىشىپ قالغان. نىمە ئۈچۈن مۇنداق دېيىلىدۇ؟ بۇنىڭ سەۋىۋى شۇكى، «شېئىرنامە»⁽³⁾، «نەسرنامە»⁽⁴⁾ دىن ئىبارەت بۇكلاسسىك كىتابلاردا، شيا ئاقساقاللىرىنىڭ، شاڭ، جوۋ خانلىرىنىڭ «شىمالدىكى زۇڭ ۋە دىلارغا زەربە بېرىشى، جەنۇبتىكى جىڭ (荊) ۋە تۇ (荼) خانلىقلىرىنى جازالاش كېرەكلىكى تەرغىپ قىلىنغان». شۇڭا، چى بېگى خۇەنگۇڭ يەن بەگلىكىدىن ئۆتۈپ، تاغ رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ۋۇ بېگى لىڭۋاڭ كىچىككەنە جاۋ بەگلىكىگە تايىنىپ، تەڭرىقۇتنى بويىسۇندۇرۇدى. چىن بېگى مۇگۇڭ بەيىلى شىنىڭ تەدبىرىنى قوللىنىپ،

غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ۋۇ بەگلىكى، چۇ بەگلىكى بەگ تۇرۇقلۇق بەيىۋگە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھازىر بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. ئۈستىمىزدە دانا خاقان بار، قەلەمىمۇ، ئەلەمىمۇ تەييار بولدى. تۆت ئەتراپتىكى پۈتكۈل يەر-زېمىن ئىشغال قىلىندى. ئەل ئىچىدىكى مىليونلىغان خەلق ئويۇشتى. ئەجىبا، ئەل ئەمىن تاپسلا، چېگرانى قالايمىقان قىلىۋاتقان دۈشمەنگە قارشى يۈرۈش قىلىنمايدۇ؟! شۇندىن كېيىن لەشكەر تارتىپ، شىمالدىكى قۇدرەتلىك ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىندى. جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، كۈچلۈك مىن يۆلىرى قىرىپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن، نۇرغۇنلىغان سپاھ-بەگلەر تەرتىپ بويىچە ئىنئامغا ئېرىشتى».

(ئەسلى كىتاب 1027 - بەت)

شى (翁) خەنگە تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى جاۋسۇن م. ب. 131 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، شى دېگەن يەرگە تۈزە قىلىندى. م. ب. 127 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېيى چىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن ئۈستىلەپ ئىنئام ئالدى. م. ب. 123 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) شى تۆرىسى جاۋسۇن ئالدىنچى سەنگۈن بولۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تەڭرىقۇت قوماندانلىقىدىكى زور قوشۇن بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. خەن خاقانلىقى ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىقنى ئەمەلدىن قالدۇردى.

(ئەسلى كىتاب 1027 - 1028 - بەت)

چىنچۈاڭ (持装) (5) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن تۇتۇق بېگى. يۈ. م. ب. 129 - يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، چىنچۈاڭ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1028 - بەت)

چىنياڭ (亲阳) خەنگە تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى ياۋچى م. ب. 127 - يىلى (خەن ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، چىنياڭ تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1028 - بەت)

روياڭ (若阳) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى م. ب. 127 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، روياڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەنگەن.

(ئەسلى كىتاب 1029 - بەت)

چاڭپىڭ (长平) (6) قەھرىمان تۆرە ۋېي چىڭ م. ب. 127 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى)، يەنە بىر قېتىم ھارۋا - ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە شوفاڭ، خېنەن (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى) نى ئېلىپ، خىزمەت كۆرسەتتى. يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئىككىنچى يىلى ئۈچىنچى ئايدا چاڭپىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 124 - يىلى (يۈنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى) ئۇ يەنە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭ تۇغ قانى مەغلۇپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۆستىلەپ 3000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1029 - بەت)

پىڭلىڭ (平陵) (7) تۇتۇق بەگ سۇجىيەن ھارۋا - ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت

كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 127 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۈچىنچى ئايدا، پىڭلىڭ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى بولۇپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن يۈرۈشتە بىللە بولغاچقا، ئۆستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى. م. ب. 123 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) سۇجىيەن ئوڭ سەنگۈن بولدى. شى تۆرىسى جاۋسۇن بىلەن بىرلىكتە جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەلگەچكە، ھەربىي قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغال ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(ئەسلى كىتاب 1030 - بەت)

ئەنتوۋ (岸头) تۇتۇق بەگ جاڭ سىڭگۇ ھارۋا - ئاتلىقلار چوڭ سەنگۈنى ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 127 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، ئەنتوۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا زەربە بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1030 - بەت)

شېئەن (涉安) ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ۋەلىتىدى يۇدۇم قېچىپ كېلىپ، خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 126 - يىلى (خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئۈچىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، يۇدۇم شېئەن تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. بەشىنچى ئايدا ئۆلدى. كېيىنكى ئەۋلادى بولمىغانلىقتىن، سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى. (ئەسلى كىتاب 1031 - بەت)

چاڭۋۇ (昌武) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن خانى جان ئايىقىن م. ب. 125-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، چاڭۋۇ تۆرىسى بولدى. كېيىن قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە، ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانىغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ئۆستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1031-بەت)

شياڭچېڭ (襄城) (8) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى ئۇلۇن م. ب. 125-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، شياڭچېڭ تۆرىسى بولدى. م. ب. 103-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۇلۇن جويى تۆرىسى جاۋپونۇ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، جەڭدە ئۆلدى. (ئەسلى كىتاب 1032-بەت)

نەنجياۋ (南寿) چەۋەندازلار سەنگۈنى بولغان گۇڭسۇن خې چوڭ سەنگۈن ۋېي چېڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ ھۇن خانىنى ئەسرگە ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، نەنجياۋ تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 112-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، گۇڭسۇن خې نەزىر-چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋاندىن مەھرۇم قىلىندى. م. ب. 103-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) غا كەلگەندە، ۋەزىر ۋە گېيى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1032-1033-بەت)

ھەمدەملەشكۈچى تۆرە (合骑) باشقۇرغۇچى تۇتۇقبەگ گۇڭسۇن ئاۋ چوڭ سەنگۈن ۋېي چېڭ بىلەن بىرلىكتە ئۈچ قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭ تۇغ قان بارىگاھىغا قەدەر ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھۇن خانىنى ئەسر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، گۇڭسۇن ئاۋغا ھەمدەملەشكۈچى تۆرە دېگەن نام بېرىلگەندى. م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) گۇڭسۇن ئاۋ لەشكەرتارتىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا چىققاندا، خوجۇبىڭ بىلەن ۋاقتى-قەرەلدە قوشۇلۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما قورقۇپ ئىلگىرىلە-يەلمەي كېچىكىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى يۇقراغا ئايلاندۇرۇلۇپ، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1034-بەت)

لېئەن (乐安) (9) يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى لى سەي، چوڭ سەنگۈن ۋېي چېڭ بىلەن بىرلىكتە ئىككى قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى ئەسر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى تۆتىنچى ئايدا، لېئەن تۆرىسى بولدى. م. ب. 118-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) لى سەي ۋەزىر بولۇپ تەيىنلەندى. خاقان جىڭدىنىڭ قەۋرىستانلىقىدىكى بوش يەرنى ئىگەللەپ ئالغان جىنايىتى بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1034-بەت)

لۇڭسېي (龙颯) (10) تۇتۇق بەگ خەن يۇ چوڭ سەنگۈن ۋېي چېڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى

ئەسەر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوننىڭ بەشىنچى يىلى تۆتىنچى ئايدا، لۇڭيې تۈرسى بولدى. م. ب. 112-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) خەن يۈ نەزىر-چىراق ئۈچۈن تاپشۇرۇلدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى. م. ب. 111-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن يۈ دېڭىزدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ، شەرقىي يۈلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 110-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنڭىنىڭ بىرىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، ئەنداۋ تۈرسى بولدى.

سۈيچىڭ (随成) (11) ئىلگىرى-كېيىن ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۈن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان چېرىكچى بەگ جاۋبۇيۇ، نۇڭۇغا ھۇجۇم قىلغاندا، بىرىنچى بولۇپ، شىلېي (مۇھىم ئورۇن-ت) دۆڭلۈكىگە چىقىپ، ھۇن خانىسى ئەسەر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتە-كەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوننىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، سۈيچىڭ تۈرسى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 120-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوننىڭ ئۈچىنچى يىلى) دىڭشياڭ ۋىلايىتىگە تۇتۇق بەگ بولغان جاۋبۇيۇ قۇشېيگى ھۇنلاردىن مەغلۇپ بولۇپ قالغانلىق توغرىسىدىكى ئەھۋالنى يۇقىرىغا توغرا مەلۇم قىلماي، خاقاننى ئالدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1035-بەت)

سۇڭپىڭ (从平) چېرىكچى بەگ گۇڭسۇن رۇڭنۇ ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭ تۇغ

قان بارىگاھىغا قەدەر بارغان. كۆپ قېتىم ئالدىنقى سەنگۈن بولۇپ، شىشەن تېغىغا ھەممىدىن بۇرۇن چىقىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، يۈەنشو سەلتەنەت دەۋرىنىڭ بەشىنچى يىلى تۆتىنچى ئايدا، سۇڭپىڭ تۈرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوننىڭ ئىككىنچى يىلى) گۇڭسۇن رۇڭنۇ شاڭجۈن ۋىلايىتىنىڭ قۇشېيگى بولدى. ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلماي، ئالدامچىلىق جىنايىتى ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1036-بەت)

شېجۇ (涉轡) چېرىكچى بەگ لى شو ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭ تۇغ قان بارىگاھىغا قەدەر بېرىپ، ھۇن خانى ۋە ئۇنىڭ ئاغىچىسىنى ئەسەر ئېلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوننىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، شېجۇ تۈرسى بولدى. م. ب. 122-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوننىڭ بىرىنچى يىلى) لى شو جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1036-بەت)

يىچۈن (宜春) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ھۇن ئوڭ تۇغ قانىنى مەغلۇپ قىلغاندا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئوڭ تۇغ ۋېي-كاڭ يىچۈن تۈرىلىكىگە تەيىنلەنگەندى. م. ب. 116-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋېي كاڭ ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ، ئوردا نامىدىن يارلىق چۈشۈرگەن، لېكىن ھېچقانداق زىيان-زەخمەت كۆرۈلمىگەن

بولسىمۇ، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىنغان.

(ئەسلى كىتاب 1037 - بەت)

يىنئەن (阴安) (13) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ھۇن ئوڭ تۇغ قانىنى مەغلۇپ قىلغاندا، چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈ (14) نىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، ئوغلى ۋېي بۇيى يىنئەن تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 112 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىگىنىڭ بەشىنچى يىلى) نەزىرچىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1037 - بەت)

فاگەن (发干) (15) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ھۇن ئوڭ تۇغ قانىنى مەغلۇپ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 124 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈنىڭ بەشىنچى يىلى) ئوغلى ۋېي دېڭ فاگەن تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى. م. ب. 112 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىگىنىڭ بەشىنچى يىلى) نەزىر - چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1037 - بەت)

بىلگە تۆرە (博望) (16) چېرىكىچى بەگ جاڭ چىيەن م. ب. 123 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈنىڭ ئالتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى، ئوت - چۆپ ۋە سۈيى بار يولنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئۈچىنچى ئايدا بىلگە تۆرە بولدى. م. ب. 121 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈ (17) نىڭ ئىككىنچى يىلى) سەنگۈن بولۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشتا قورقۇنچاقلىق قىلىپ يولدا تۇرۇپ

قالغانلىقى ئۈچۈن، ھەربى قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بېرىلگەن سۇيۇرغال ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1037 - 1038 - بەت)

ئوزغان تۆرە (冠軍侯) (18) قران چېرىكىچى بەگ خوجۇبىڭ ئىككى قېتىم چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە يۈرۈشكە چىققان. م. ب. 124 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈنىڭ بەشىنچى يىلى) يەنە چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرىنى ئۆلتۈرۈپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى تۆتىنچى ئايدا ئوزغان تۆرە بولدى. م. ب. 121 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈنىڭ ئىككىنچى يىلى) قران چەۋەنداز سەنگۈن (19) خوجۇبىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، چىلىيەنشەن تېغىغا بارغانلىقى ئۈچۈن، سۇيۇرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى: خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن خانى قۇنشار قانى (20) قوبۇل قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، يەنە سۇيۇرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى؛ ھۇنلارنىڭ سول ۋە ئوڭ تۇغ قانلىرىنى مەغلۇپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۈستىلەپ يەنە سۇيۇرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1038 - بەت)

جۇڭلى (众利) (21) شاڭگۇ ۋىلايىتى قۇشپېگى خاۋشىيەن چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە، ئىلگىرى - كېيىن تۆت قېتىم يۈرۈشكە چىققان. م. ب. 123 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈنىڭ ئالتىنچى يىلى) ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، 1000 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى بەشىنچى ئايدا جۇڭلى تۆرىسى بولدى. م. ب. 121 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى

يۈەنشوۋىنىڭ ئىككىنچى يىلى) خاۋشيەن شاڭگۇ قۇشېيى بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدا، چېگرانى قوغداۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ مال-مۈلۈكلىرىگە خىيانەت قىلىپ، يىل ئاخىرىدا بەرگەن مەلۇماتىدا ھەقىقى ئەھۋالنى يوشۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغال ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1039-بەت)

لياۋ(濛) ھۇن جاۋخان خازىم (煖警) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 122-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەن-شوۋىنىڭ بىرىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، لياۋ تۈرلىكىگە تەيىن-لەندى.

(ئەسلى كىتاب 1039-بەت)

ماسلاشقۇچى تۆرە (宜寇) ھۇن گاۋبۇش⁽²²⁾ خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، چېرىكچى بەگ بولدى ۋە قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككى قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى بىرىنچى ئايدا ماسلاشقۇچى تۆرە بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋىنىڭ تۆتىنچى يىلى) گاۋبۇش ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئەينى بويىچە مەلۇم قىلىنغان. ئۆلتۈرۈلگەن دۈشمەن سانىنى خالىغانچە ئاشۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمىگە ھۆكۈم قىلىندى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1039-1040-بەت)

خۇيچۇ (輝渠)⁽²³⁾ ھۇن خانى پودۇر خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، چېرىكچى بەگ بولغانىدى. قىران چەۋەنداز

سەنگۈن خوجۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككى قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئىككىنچى ئايدا، خۇيچۇ تۆرىسى بولدى. يەنە چېرىكچى بەگ ئۇنۋانىدا شۇ يىلى قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارنىڭ بەش خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سۇيۇرغال شەھەر كۆپەيتىپ بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1040-بەت)

ئەگەشكۈچى تۆرە (从驃) لەشكەر بېگى جاۋپونۇ ئىككى قېتىم قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە كۆپ قېتىم ھۇنلارنىڭ زېمىنىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، ھۇنلارنىڭ ئىككى تەڭرىقۇتزاڭىسى ۋە ئاتلىقلار سەركەزدە-سىنى ئەسىر ئېلىپ، ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋىنىڭ ئىككىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، ئەگەشكۈچى تۆرە بولدى. م. ب. 112-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، جاۋپونۇ نەزىر-چىراققا بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمى-گەنلىكى ئۈچۈن، بېرىلگەن سۇيۇرغال ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى. م. ب. 108-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) شىۋىڭخې سەنگۈنى بولۇپ، روران خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، يەنە جويى تۈرلىكىگە تەيىن-لەندى. م. ب. 103-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيجۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) جۇنچى⁽²⁴⁾ سەنگۈنى بولدى، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغاندا، قوشۇنى تار-مار بولۇپ، ئۆزىمۇ ئەسىر چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1041-بەت)

شياخوي (下磨) ⁽²⁵⁾ ھۇن خانى قۇدۇن قۇنشارقان بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 121 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى)، شياخوي تۇرسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1041 - بەت)

تايىن (漂阴) ⁽²⁶⁾ ھۇن خانى قۇنشارقان 100.000 ئادەم بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 121 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، تايىن تۇرسى بولدى. 10.000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1041 - بەت)

خويچۇ (辉渠) ھۇن خانى بىننىز قۇنشارقان بىلەن بىللە خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، م. ب. 120 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خويچۇ تۇرسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1043 - بەت)

خېچى (河基) ⁽²⁷⁾ قۇنشارقان بىلەن بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن ئوڭ خانى م. ب. 120 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، خېچى تۇرسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1043 - بەت)

چاڭلى (常乐) ⁽²⁸⁾ قۇنشارقان بىلەن بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ چوڭ تۈتۈنبېگى چاۋدار م. ب. 120 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، چاڭلى تۇرسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1043 - بەت)

فۇلى (符离) ⁽²⁹⁾ لۇبودى يۈۋېيىپىڭ قۇشپېگى مەنسۇبىدە

قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 119 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ھۇنلارنىڭ ئوڭ قانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئىككى قېتىم ۋاقتى - ھەرەلەمە قوشۇلدى. 2700 دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا فۇلى تۇرسى بولدى. م. ب. 104 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) لۇبودى جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى. (ئەسلى كىتاب 1043 - بەت)

جۇاڭ (壯) ⁽³⁰⁾ خەن خاقانلىقىغا ئۆتكەن ھۇن خانلىرىدىن ئىنچۇن خان فۇرۇز (因淳王复陆支) قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 119 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى)، ھۇن سول قانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئاز كۈچ بىلەن كۆپ كۈچ ئۈستىدىن غەلىبە قىلغانلىقى، 2100 ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا جۇاڭ تۇرسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1044 - بەت)

جۇڭلى (众利) خەن خاقانلىقىغا ئۆتكەن ھۇن خانى روشانقان قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە م. ب. 119 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى)، ھۇنلارنىڭ ئوڭ قانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۆز قولى بىلەن خانىنى ئۆلتۈرگەنلىكى، گىرەلەشمە جەڭ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا جۇڭلى تۇرسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1044 - بەت)

شياڭچېڭ (湘成) ⁽³¹⁾ خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن فۇرى خانى چانتۇرۇ (敞屠洛) م. ب. 119 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت

دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى، شياڭچېڭ تۆرىسى بولدى.
م. ب. 111 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ
ئالتىنچى يىلى) نەزىر چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ
بەرمىگەنلىكتىن، بېرىلگەن سۈيۈرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.
(ئەسلى كىتاب 1045 - بەت)

يىياڭ (义阳) (32) بېيىچى تۇتۇق بېگى ۋېي شەن قىران
چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇيىڭ بىلەن بىرلىكتە م. ب. 119 - يىلى
(خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى)
ھۇنلارنىڭ سول قانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ
خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا يىياڭ تۆرىسى
بولدى.
(ئەسلى كىتاب 1045 - بەت)

سەن (散) (33) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن تۇتۇق
بېگى دۇن يۇۋۇ م. ب. 119 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت
دەۋرى يۈەنشوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، سەن تۆرىسى
بولدى.
(ئەسلى كىتاب 1045 - بەت)

زاڭما (臧马) (34) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن خانى
يانان م. ب. 119 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەن-
شوۋنىڭ تۆتىنچى يىلى ئالتىنچى ئايدا، زاڭما تۆرىسى بولدى.
(ئەسلى كىتاب 1046 - بەت)

لياۋ (僚) (35) خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، ھەقىقەتكە
قايتقان ھۇن خانى سىڭگۈن م. ب. 113 - يىلى (خاقان ۋۇدى
سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا،
لياۋ تۆرىسى بولدى. م. ب. 112 - يىلى (يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى
يىلى نەزىر - چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى
ئۈچۈن، بېرىلگەن سۈيۈرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.
(ئەسلى كىتاب 1047 - بەت)

كۈن (昆) (36) بېقىندى ئەل چوڭ قۇتقۇسى چۇفۇر تۆرە
ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 112 -
يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى
يىلى) بەشىنچى ئايدا، كۈن تۆرىسى بولدى.
(ئەسلى كىتاب 1048 - بەت)

چى (騏) (37) بېقىندى ئەل چەۋەنداز سەركەردىسى جۇجى
ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئاكىسىنى ئەسىر ئېلىپ
خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، م. ب. 112 - يىلى (خاقان ۋۇدى
سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، چى تۆرىسى
بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1049 - بەت)
لياڭچى (梁期) (38) بېقىندى ئەل تۇتۇق بېگى رىن پوخۇر
م. ب. 112 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ (39)
بەشىنچى يىلى)، دۈشمەننىڭ تەييارلىقىسىز تۇرغان پەيتىدىن
پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلدى ۋە ھۇن پۇرھىمان (40) قاتارلىقلارنى
ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ يىلى يەتتىنچى
ئايدا لياڭچى تۆرىسى بولدى.
(ئەسلى كىتاب 1049 - بەت)

تىسى (驪兹) (41) كىچىك ياۋچىلاردىن (42) روجۇخان (若苴)،
جىماڭگۇ (稽谷姑) قول ئاستىدىكى ئادەملىرى بىلەن خەن خاقانلىقىغا
تەسلىم بولدى. م. ب. 107 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت
دەۋرى يۈەنڭىنىڭ (43) تۆتىنچى يىلى) 11 - ئايدا، تىسى
تۆرىلىكىگە تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 1055 - بەت)
سەلتەنەتلىك تۆرە (浩候) (44) ئىلگىرىكى نۆكەر بېشى ۋاڭ -
خۇي (45) لەشكەر تارتىپ، قوس (46) خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت

كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 107-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) سەلتەنەتلىك تۆرە بولدى. شۇ يىلى تۆتىنچى ئايدا، ۋاڭ خۇي جىيۇچۈن (47) قۇشېڭنىڭ ئوردا نامىدىن ساختا پەرمان چىقىرىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا زىيان يەتكۈزۈشكە يول قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. بۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ۋە ئۇنۋان بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1056-بەت)

خۇجى (軻瓊) (48) كىچىك ياۋچىلار خانى ئۈگە (49) 1000 نەپەر چەۋەنداز بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى. م. ب. 107-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، خۇجى تۆرىسى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1056-بەت)

ئېل بايىشات تۆرە (富民侯) م. ب. 89-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جېڭخېننىڭ تۆتىنچى يىلى) ... تىيەن جىيەنچىيۇ باش ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىپ، ئېل بايىشات تۆرە دەپ ئۇنۋان بېرىلدى. خاقان جاۋدى ۋاقتىغا كەلگەندە، كېسەل بولۇپ ئۆلدى. ئوغلى تىيەن شۇن ئۆزىنىڭ ئورنىغا ۋارىس بولۇپ، بارس سەنگۈن بولدى ۋە لەشكەر تارتىپ، ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشقا چىقتى. لېكىن بەلگىلەنگەن يەرگە ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغاچقا، قانۇن بويىچە، ئەمەل - ئۇنۋانلىرى بىكار قىلىنىپ، ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1058-بەت)

دۇ (纥) (50) ھۇن خانى شۇتۇق خاننىڭ ۋەلىئەھدى كىيىن ئوڭچور (يەنە بىر ئىسمى كىن مىدى) قۇنشارقان بىلەن بىرلىكتە 50,000 لەشكەر بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولدى ۋە مەھرەمبەگلىككە تەيىنلىنىپ، خاقان ۋۇدىنىڭ خىزمىتىنى قىلدى. مەھرەمبەگى

ماخېلو قاتارلىقلارنىڭ ئىسيان قىلماقچى بولغانلىقىنى پاش قىلىپ ۋە ئۇنى قولغا ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، دۇتۇرىسى بولدى. 3000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى. كېيىن خاقان جاۋدىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، سەمىي - ساداقەتلىك قىلغاچقا، يەنە 3000 ئۆيلۈك يەر ئۆستىلەپ سۇيۇرغال بېرىلدى. ئۇنىڭ ئۇنۋان - مەرتىۋىسىگە كېيىن ئوغلى خۇڭ ۋارىسلىق قىلىپ، ھارۋىلىقلار تۇتۇق بېگى بولدى ۋە خاقان شۈەندىنىڭ خىزمىتىنى قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1059-بەت)

يىياڭ (义阳) فۇجېزىنىڭ ئائىلىسى بېيدى ۋىلايىتىدە بولۇپ، ئۇ ئەسكەرلىككە قاتنىشىپ، ئۆكەر بەگ بولغان ئىدى. كېيىنچە، پىڭلى قەسىرى نازارەتچىلىككە كۆتىرىلدى. جاۋدى زامانىسىدا، م. ب. 77-يىلى فۇجېزى بىر ياقا ئەل خانىنى ئۆلتۈرگەنىدى. خاقان جاۋدى: «پىڭلى قەسىرىنىڭ نازارەتچىسى فۇجېزى ياقا ئەلگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ، روران خانىنى ئۆلتۈرۈپ قىساس ئالدى، قوشۇنىنى ئاۋارە قىلمايلا تۆھپە ياراتتى. شۇڭا، ئۇنىڭغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدۇم ۋە يىياڭ تۆرىلىككە تەيىنلىدىم» دەپ يارىلىق چۈشۈردى. فۇجېزى ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى فۇلى ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. لېكىن ئاكا - ئۇكىلار مال - مۈلۈك تالىشىپ، ئۆز ئارا شىكايەت قىلىشىپ، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنۋان - مەرتىۋىسى بىكار قىلىنغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1060 - 1061-بەت)

پىڭلىڭ (平陵) فەن مىڭيۈ لۇڭشىلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكى بىر نەچچە ئەۋلات كىشى يات ئەللەرنىڭ ئەھۋالىنى ناھايىتى پېشىق بىلگەچكە، غەربىي چياڭلارنى نازارەت قىلىش ھەم قوغداشقا ئەۋەتىلدى. ئۇ جاۋدى خاقاننىڭ خىزمىتىدە بولدى ۋە لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇلارغا

قىلىنغان جازا يۈرۈشىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، پىڭلىڭ تۈرمىسى بولدى ۋە 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. فەن مىڭيوۋ چوڭ سەنگۈن خوڭواڭنىڭ قىزىغا ئۆيلەندى. م. ب. 66-يىلى (خاقان شۋەندى سەلتەنەت دەۋرى دىجېنىڭ تۆتىنچى يىلى) فەن مىڭيوۋ خوڭواڭنىڭ ئوغلى خويۇن بىلەن بىرلىكتە سۈيىقەست پىلانلىغاچقا، ئۇرۇغ - جەمەتى بىلەن يوقىتىش جازاسىغا ئۇچراپ، ئۇنۋان - مەرتىۋىسى بىكار قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1063 - بەت)

يىڭپىڭ (營平) (51) جاۋچۇڭگو لۇڭشى چەۋەندازى سۈپىتىدە قوشۇنغا قاتناشتى. كېيىن مەھرەمبەگلىككە كۆتىرىلىپ، ۋۇدى خاقانىنىڭ خىزمىتىدە بولدى. ئۇ كۆپ قېتىم ئەسكەر باشلاپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، باشقۇرغۇچى تۇتۇق بەگ، مەھرەم بەگلىك ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەپ، خاقان جاۋدىنىڭ خىزمىتىدە بولغانىدى. جاۋدى ئۆلگەندىن كېيىن، جاۋچۇڭگو شۋەندىنى خاقان قىلىشنى تەشەببۇس قىلغانلىقى، ئوڭۇشسىزلىقلارنى ھەل قىلىپ، خاقان بەلگىلەش پىلانىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنلىكى ۋە بۇ ئارقىلىق خانىدانلىقنى، دۆلەتنى ئەمىنلەشتۈرۈش ئىشىدا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، يىڭپىڭ تۈرمىسى بولدى ۋە 2500 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى.

ئوزغان تۆرە (冠軍侯) خويۇن چوڭ سەنگۈن خوڭواڭنىڭ ئاكىسى، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭنىڭ نەۋرىسى بولغاچقا، ئوزغان تۆرە بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 67-يىلى (خاقان شۋەندى سەلتەنەت دەۋرى دىجېنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خاقان شۋەندى: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئوزغان تۆرە بولۇپ تەيىنلەنگەندى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى خوزىخوۋ

ئۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. خوزىخوۋ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدىغان ئادەم بولمىغاچقا («يىلنامە» ناملىق كىتابتا: «گۈزەل پەزىلەتلىك كىشىلەرنى مەدھىيىلىگەندە، ئۇلارنىڭ ئۆلۈشۈنى ئېتىۋارسىز قالدۇرمايلىق كېرەك» دېگەن گەپ بار)، خويۇننىڭ 300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم ۋە ئوزغان تۆرە قىلىپ تەيىنلىدىم» دەپ يارلىق چۈشۈردى. كېيىن خويۇن ئىسيان پىلانلىغانلىقتىن، ئۇرۇغ - جەمەتى بىلەن قېرىپ تاشلاندى ۋە ئۇنۋان - مەرتىۋىسى، سۇيۇرغاللىرى بىكار قىلىندى.

چاڭشۈي (昌水) (52) تىيەن گۇاڭنىڭ دەسلەپ ئۆكەربەگ بولغان. كېيىن لەشكەر بېگى بولۇپ، تەدرىجى كۆتىرىلىپ، نەنجۈن ۋىلايىتى تۇتۇق بېگى، خۇەيياڭ قۇشېگى، مۇراسىم بېگى، سول قانات رايون بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولدى. ئۇ خاقان جاۋدى ئۆلگەندىن كېيىن، چاڭشى بېگىنى خاقانلىقتىن قالدۇرۇپ،

شۋەندىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇشنى قوللىدى. ئەنە شۇنداق ئوڭۇشسىزلىقلارنى بىر تەرەپ قىلىشتا، خاقان تىكلەش پىلانىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە، شۇ ئارقىلىق خانىدان ۋە دۆلەتنى ئەمىنلەش - تۇرۇشتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 71-يىلى (خاقان شۋەندى سەلتەنەت دەۋرى يېشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى)

چاڭشۈي تۈرمىسى بولدى ۋە 3000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، ئوردا باش تەپتىش بەگلىكىگە تەيىنلەندى. كېيىن چىليەن سەنگۈنى بولۇپ ھۇنلارغا يۈرۈش قىلغاندا، بەلگىلەنگەن جاينى قوشۇنلىرى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىي قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى، لېكىن ئۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنۋان - مەرتىۋىسى بىكار قىلىنغانىدى. (ئەسلى كىتاب 1065 - بەت)

لېيىڭ (乐平) ⁽⁵³⁾ شۈۋېڭسۈن پىڭئېن تۆرىسى شۇ گۇاڭخەننىڭ كەنجى ئىنىسى بولغاچقا، لېيىڭ تۆرىسى بولدى. 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، كۈچلۈك ئوقىالىقلار سەنگۈندىكىگە تەيىنلەندى. غەربىي چاڭلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن، باش لەشكەر بېشى، دانىش بەگ قاتارلىق ئەمەللەردە بولدى. ئۇنىڭ ئۆتمۈشتە خاقان شۋەندى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتى بولغانلىقى ئۈچۈن، تۆرە مەرتىۋىسىگە ئىگە بولدى. ئۇ ھاراق-شاراپ، ھاۋايى-ھەۋەسكە بېرىلىپ، بالدۇرلا كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئورنىغا ئوغلى شۇئاڭ ۋارىسلىق قىلغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1065-بەب)

دۇچېڭ (都成) ⁽⁵⁴⁾ كىنارسان ئەسلى ھۇن بولۇپ، مەرھۇم چوڭ سەنگۈن خۇگۇاڭنىڭ ئوغلى خويۇ قاتارلىقلارنىڭ ئىسيان كۆتەرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىۋېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، دۇچېڭ تۆرىسى بولدى ۋە 2800 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. كىنارسان ھارۋىلىقلار تۇتۇقېڭى ۋە دۇ تۆرىسى كىنىمەدىنىڭ جىيەنى بولۇپ، ناھايىتى ئېھتىياتچان، سادىق، كەمتەر كىشى ئىدى. باشقىلارغا يول قويۇشنى ئۆزىنىڭ مۇئامىلە ئۆلچىمىنى قىلاتتى. ئۇ ئۆز ئەۋلادىغا شان-شۆھرەت قالدۇرۇشقا تىرىشاتتى.

(ئەسلى كىتاب 1066-بەب)

يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى تۆرە (安远候) جېڭ جى (郑吉) كۋەيجى (会稽) لىق بولۇپ، ئەسكەرلىككە كىرگەندىن كېيىن، ئۆكەر بەگلىككە كۆتۈرىلدى ۋە كىشەندىن ئازات قىلىنغان گۇناھكارلار، چېرىكلەرگە نازارەتچى ۋە باش بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن چېدىر (渠梨) غائەۋەتلىدى. بۇ ھۇن تەڭرىقۇتى قۇلتۇقۇ ئۆلۈپ، ئەل ئىچىدە قالايمىقانچىلىق چىقىپ، قىرغىنچىلىق يۈز

بېرىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. باتىسقان چىچەن (禅荏) ئۆز توپى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولماقچى بولۇپ، ئالدىن ئادەم ئەۋەتىپ جېڭ جىغا خەۋەر قىلغانىدى. جېڭ جى بىر قانچە يۈز ئەمەلدار ۋە چېرىكلىرى بىلەن كېلىپ، ئۇلارنى قارشى ئالىدۇ. باتىسقاننىڭ توپىدىكى بەزى كىشىلەر قايتىپ كېتىش كويىدا بولغاندا، جېڭ جى ئۇلارنىڭ ئاقسا قاللىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، باتىسقان بىلەن بىللە خەن خاقانلىقىغا قايتىپ بارىدۇ. مۇشۇ تۆھپىسى ئۈچۈن، جېڭ جى يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى تۆرە بولىدۇ ۋە 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1068-بەب)

[1] جىيەنيۋەن يىلى (建元) — خەن ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى. (م.ب. 140 — يىلدىن 135 — يىلغىچە).

(«سېخەي» 1142-بەب)

[2] دۇڭئوۋ (东越) — قەدىمكى يۇ قەۋملىرىنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئوۋيۇ (瓯越) دەپمۇ ئاتىلاتتى. چىن خانىدانلىقى ۋە خەن خانىدانلىقى دەۋرىدە ھازىرقى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ ئوۋجياڭ، لىڭجياڭ دەريالىرى ۋادىلىرىدا ياشايتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇلار يۇ خانى گۇۋجىيەننىڭ ئەۋلاتلىرى ئىشى. ئۇلارنىڭ ئاقساقلىى ياۋ، خەن خاقانلىقىنىڭ شياڭ يۇنى يۇقىتىشىغا ياردەملەشكەن. خاقان خۇيدى دەۋرىدە دۇڭخەي خانى بولغان. پايتەختى دۇڭئوۋ (ھازىرقى ۋېنجوۋ شەھىرى) بولغاچقا، دۇڭئوۋ خانى دەپ ئاتىلاتتى. خاقان ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە مىن يۇلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، جياڭسۇ ۋە خۇەيخې ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ كەتكەن.

(«سېخەي» 106-بەب)

[3] شېئىرنامە (诗经) — جۇڭگونىڭ ئەڭ دەسلەپكى شېئىرلار توپلىمى بولۇپ، چۈنچيۇ دەۋرىدە تۈزۈلگەن. جەمئى 3000 پارچە شېئىر بولسىمۇ، كۆڭ زى 315 پارچىغا قىسقارتقان.

(بىر توملۇق «سېيۋەن» 1378-بەب)

[4] «جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان قىسسىلىرى» «尚书» — كۇڭزىچىلار كىتابلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخىي ھۆججەتلىرى ۋە بىر قىسىم قەدىمكى ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن ئەسەرلەر توپلىمى.

(«سىخەي» 2554-بەت. بىر توملۇق «سىيۈەن» 476-بەت)

[5] چىچۈاڭ (持装) — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى ئەنياڭدىكى بىر يەر.

(«سىخەي» 307-بەت)

[6] چاڭپىڭ (长平) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ناھىيە مەركىزى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى شىخۋاڭ شەھىرى قى شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3-توم 1029-بەت)

[7] پىڭلىڭ (平陵) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن بەش قەۋرىستانلىقىنىڭ بىرى. بۇ يەردە خاقان جاۋدى قەۋرىستانلىق ياسىتىپ، ناھىيە تەسىس قىلغان. ناھىيە مەركىزى ھازىرقى شەنشياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا. خەن جاۋدى ئۆلكە ئىدىن كېيىن، شۇ يەرگە كۆمۈلگەن.

(«سىخەي» 95-بەت)

[8] شياڭچىڭ (襄城) — ناھىيە. خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ غەربىدىكى بولۇپ، يېڭىلىق دەۋرىدە ۋېي بەگلىكىنىڭ شياڭچىڭ شەھىرى ئىدى. چىن خاقانلىقى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان.

(«سىخەي» 827-بەت)

[9] لېئەن (乐安) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى بوشىڭشەن (博兴县) ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 180-بەت)

[10] لۇڭئې (龙额) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. قەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى جىڭشەن (景县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3-توم 1034-1035-بەت)

[11] سۈيچىڭ (随城) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ گاۋچىڭ (高青) گاۋيۈەن بازىرىنىڭ شىمالىدا. لېيشۈي دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا، شىمال، جەنۇب ئىككى شەھەرگە بۆلۈنگەن.

(«سىخەي» 1007-بەت)

[12] يىچۈن (宜春) — ناھىيە. جياڭشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. خۇنەن ئۆلكىسىگە چېگرىداش. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە يىچۈن ناھىيەسى تەسىس قىلىندى. چىن خاقانلىقى دەۋرىدە يىچۈن ناھىيىسى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

(«سىخەي» 2320-بەت)

[13] يىنئەن (阴安) — ناھىيە. ۋېي (魏) ۋىلايىتىگە قاراشلىق.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3-توم 1037-بەت)

[14] يۈەنشۈ (元朔) — خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 128-123-يىللار).

(«سىخەي» 1496-بەت)

[15] فاگەن (发干) — ناھىيە. دۇڭجۈن (东郡) ۋىلايىتىگە قاراشلىق.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3-توم 1037-بەت)

[16] بوۋاڭ (博望) — (1) ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى قۇرغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى ئەنياڭ (南阳) شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. (2) بىلگە تۈرە. بىلىملىك، نەزەر دائىرىسى كەڭ مەنىسىدە.

(«سىخەي» 330-بەت، «تارىخىي خاتىرىلەر» 3-توم 1037-بەت)

[17] يۈەنشۈۋ (元狩) — خاقان ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 122-117-يىللار).

(«سىخەي» 1496-بەت)

[18] ئوزغان تۈرە (冠軍侯) — قىران چېرىكچى بەگ. خو چۈبىڭنىڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشلاردا كۆرسەتكەن خىزمىتى باشقا سەنگۈنلەردىن چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، خەن خاقانى ۋۇدى ئۇنىڭغا ئوزغان تۈرە دەپ نام بەرگەن.

(«سىخەي» 861-بەت)

[19] قىران چەۋەنداز سەنگۈن (骠骑将军) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە سەنگۈنلەر ئۇلۇغى. «خەنسنامە» دە: «خو چۈبىڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا پەۋقۇلئادە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئۇلۇغى بېرىلدى» دېيىلگەن. بۇ ئۇنىڭ چوڭ سەنگۈنلۈك ۋەزىپىسى بىلەن تەڭ ئىدى. («سىخەي» 2620-بەت)

- [20] قۇنشارقان (浑邪王) — ھۇن خانلىرىدىن بىرى. خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1041 - بەت)
- [21] جۇڭلى (众利) — ناھىيە. چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ناھىيە شەھىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى، خۇەيلەي (怀来) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 1038 — 1039 - بەتلەر)
- [22] گاۋبۇش (高不识) — خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن بېگى. («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1040 - بەت)
- [23] خۇيچۇ (浑渠) — يېزا. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لۇشەن (鲁山) ناھىيىسىدە.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1040 - بەت)
- [24] جۈنجى (浚稽) — تاغ. ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى گوبى ئالتاي تاغلىرى تىزمىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا. م.ب. ئىككىنچى ئەسىر دىن مىلادى بەشىنچى ئەسىرگىچە بولغان مەنبەلەردە كۆپ ئۇچرايدۇ.
- («سەخىي» 2188 - بەت)
- [25] شياخۇي (下麾) — يەر ئىسمى. سەنشى ئۆلكىسىدە.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1041 - بەت)
- [26] لويىن (漯阴) — يەر ئىسمى. ھازىرقى پىڭيۈەن ناھىيىسىدە.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1041 - بەت)
- [27] خېچى (河禁) — يەر ئىسمى. جىنەن ۋىلايىتىدە.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1043 - بەت)
- [28] چاڭلى (常乐) — يەر ئىسمى. جىنەن ۋىلايىتىدە.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1043 - بەت)
- [29] فۇلى (符离) — ناھىيە. پېيچۇن (沛郡) ۋىلايىتىگە قاراشلىق. ھازىر ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ سۈشەن (宿县) ناھىيىسىدە.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1043 - بەت)
- [30] جۇاڭ (壮) — يەر ئىسمى. دۇڭپىڭدا دەپ كۆرسىتىلگەن.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1044 - بەت)
- [31] شياڭچېڭ (湘成) — يەر ئىسمى. «سۈيىن» ناملىق كىتابتا:

- «ياڭچېڭ (阳城)» دېيىلگەن.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1045 - بەت)
- [32] يىياڭ (义阳) — قەدىمكى ناھىيە. پىڭجۇ ناھىيىسىنىڭ يىياڭ يېزىسىغا قۇرۇلغان.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1045 - بەت)
- [33] سەن (散) — يەر ئىسمى. «سۈيىن» دا: «ياڭچېڭ شەھىرىدە» دېيىلگەن.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1045 - بەت)
- [34] زانما (戴马) — يەر ئىسمى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ لىنجۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.
- («سەخىي» 183 - بەت)
- [35] لياۋ (瞭) — دەريا. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى ۋۇياڭ ناھىيىسىدە.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1047 - بەت)
- [36] كۈن (昆) — يەر ئىسمى. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى پىڭشاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1048 — 1049 - بەتلەر)
- [37] چى (驷) — يەر ئىسمى. خېدۇڭغا قاراشلىق. بېيجىڭ دە دېيىلگەن.
- سەنشى جىشەن ناھىيىسىدە.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1049 - بەت)
- [38] لياڭچى (梁期) — يەر ئىسمى، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋېيشەن (魏县) ناھىيىسى.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1049 - بەت)
- [39] يۈەندىڭ (元鼎) — خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 116 — 111 - يىللار).
- («سەخىي» 1496 - بەت)
- [40] پۇرھىسان (复累緌) — ھۇن بەگلىرىدىن بىرى.
- («تارىخىي خاتىرىلەر» 3 - توم 1049 - بەت)
- [41] تىسى (颍兹) — يەر ئىسمى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جۇچېڭ (诸城) ئەتراپلىرى.
- («سەخىي» 1055 - بەت)

[42] ياۋچىلار (月氏) — ياۋچى، يۇرتچى، قەدىمكى خەلقلەردىن بىرى. مىلادىدىن بۇرۇن 3 — 2- ئەسىرلەردە دۇڭخۇاڭ (دۇخان) بىلەن چىليەنشەن تاغلىرى ئارىلىقىدا ياشىغان چارۋىچى خەلق. م.ب. 177 — 176 — يىللىرى ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمغا ئۇچراپ، كۆپ قىسمى ئىلى دەريا ۋادىسىغا كۆچكەن. بۇلار «چوڭ-ياۋچىلار» دەپ ئاتىلىدۇ. كۆچمەستىن، چىليەنشەن تېغىغا كىرىۋېلىپ، چياڭلارغا ئارىلىشىپ كەتكەن نازىر بىر قىسىم ياۋچىلار «كىچىك ياۋچىلار» دەپ ئاتىلىدۇ.

(«سىخەي» 3425 — بەت)
[43] يۈەنفېڭ (元封) — خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت يىلى (م.ب. 110 — 105 — يىللار)

(«سىخەي» 1496 — بەت)
[44] سەلتەنەتلىك تۆرە (诰) — (1) يەر ئىسمى. (2) ئۇنۋان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 — توم 1056 — بەت)
[45] ۋاڭ خۇي (王恢) — خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە (م.ب. 108 — يىلى) رورانغا قارشى يۈرۈشتە كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن، سەلتەنەت بەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 — توم 1056 — بەت)
[46] قوس، قوش (车师) — بۇ ئىسىم «كۈلتىگىن مەڭگۈتېشى» دە: قوش، قۇس شەكلىدە يېزىلغان. كېيىن خەنزۇچە (车师) دەپ ئۆزگەرتىلگەن. بۇ شۇ دەۋردە كوۋشى، گوۋشى (姑师) دەپمۇ ئوقۇلغان. مىلادىدىن بۇرۇن 70 — يىلى خاقان شۋەندى (م.ب. 73 — 49 — يىللار) دەۋرىدە قوس — ئالدى قوس، ئارقا قوش دەپ ئىككىگە ئايرىلغان. ئالدى قوس بۈگۈنكى تۇرپاندىكى يارغول خارابىسى بولۇپ، ئارقا قوس ئۆتۈساي (جېمىسارنىڭ جەنۇبىدىكى تاغ) دا ئىدى.

(«سىخەي» 3061 — بەت)

[47] جىۋچۈەن، سۇجوۋ، (酒泉) — ۋىلايەت. م.ب. 121 — يىلى ھۇن خانى قۇنشارقان تۇرغان يەرنى جىۋچۈەن ۋىلايىتى قىلغان.

(«سىخەي» 2143 — بەت)

[48] خۇجې (狐偃) — يەر ئىسمى. خېدۇڭدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 — توم 1056 — 1057 — بەت)

[49] ئۈگە (扞者) — كىچىك ياۋچىلارنىڭ خانى

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 — توم 1056 — بەت)

[50] دۇ (徐) — يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى زىخې رايونى ئەتراپىدا.

(«سىخەي» 4001 — بەت)

[51] يىڭپىڭ (营平) — يەر ئىسمى. شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنەندە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 — توم 1063 — بەت)

[52] چاڭشۈي (昌水) — شەندۇڭ ئۆلكىسى يۈلىڭ (陵) دە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 — توم 1065 — بەت)

(«سىخەي» 3543 — 3544 — بەت)

[53] لېپىڭ (乐平) — قەدىمكى ناھىيە. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شياڭ.

(«سىخەي» 179 — بەت)

[54] دۇچېڭ (都成) — قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 230 — يىلى چىن بەگلىكى تەسىس قىلغان. ۋىلايەت شەھىرى ياڭدى (阳翟) ھازىرقى يۈشە

يەن (禹县) ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 4233 — بەت)

قوزغىلىپ ئىسيان كۆتىرىپ، ھۇنلار شاڭجۇن ۋىلايىتىگە زۆر كۆلەمدە بېسىپ كىرگەچكە، دەي بەگلىكىنىڭ زىمىنى تەيىۋەنگە قوشۇۋېتىلىپ، تەيىۋەن دەرياسى ۋىلايىتى دەپ ئۆزگەرتىلدى. (ئەسلى كىتاب 1126-بەت)

م. ب. 166-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14-يىلى) ھۇنلار شياۋگۇەن ئۆتكىلىگە كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرگەچكە، خەن قوشۇنلىرى ھۇنلارغا قارشى جەڭ قىلدى ھەمدە چاڭئەن ئەتراپىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، مۇداپىئە كۆردى.

چېڭ (成) تۇرسى دۇڭ چى، دىۋان بېگى لۋەن بۇ، چاڭ (昌) تۇرسى لۇچىڭ، لۇڭلۇ (隆慮) تۇرسى جوۋزاۋ، نىڭ (宁) تۇرسى ۋېي سۇلار سەنگۇن، دۇڭياڭ (东阳) تۇرسى جاڭ شياڭسۇ چوڭ سەنگۇن بولۇپ، لەشكەر تارتىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. قارۇغ بەگ جوۋشى ۋە ئىشك ئاغىسى جاڭ ۋۇ سەنگۇن بولۇپ، قوشۇنلىرى بىلەن چاڭئەن ئەتراپىدا مۇداپىئەدە تۇردى. (ئەسلى كىتاب 1128-بەت)

م. ب. 162-يىلى (ۋېندى خۇۋىۋەن سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) ھۇنلار 30,000 ئادەم بىلەن شاڭجۇن ۋىلايىتىگە، 20,000 ئادەم بىلەن يۈنجۇڭ ۋىلايىتىگە بېسىپ كىردى.

ھۇنلارنىڭ بېسىپ كىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، خاقان ۋېندى ئوتتۇراڭچى تۆرە لىڭ مېننى ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۇنى بولۇپ، قوشۇن بىلەن فېيخۇ تېغىدا، چۇ بەگلىكى سابىق ۋەزىرى سۈيىنى سەنگۇن بولۇپ، قوشۇن بىلەن گوۋجۇ تېغىدا، سەنگۇن جاڭ ۋۇنى قوشۇن بىلەن بېيدى ۋىلايىتىدە، خېنېي قۇشېڭى جوۋياڧۇنى سەنگۇن بولۇپ، قوشۇن بىلەن شلىۋدا، خانىدان بەگ ليۇلىنى قوشۇن بىلەن باشاڭدا، جۇسى تۇرسى شۇلىنى قوشۇن بىلەن جىمېندا تۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن ھۇنلار چېكىنىپ كەتكەچكە،

تارىخىي خاتىرىلەر 22-جىلد

خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئاتاقلىق سەنگۇن-ۋەزىرلەر يىلنامىسى

م. ب. 200-يىلى (خەن خاقانى گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى) چاڭلې ئوردىسى (长乐宫) سېلىنىپ، پايتەخت يۇياڭدىن چاڭئەنگە يۆتكەلگەندىن كېيىن، ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىندى. ھۇنلار خەن قوشۇنلىرىنى پىڭچىڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىگە ئالدى.

م. ب. 199-يىلى (گاۋدىنىڭ سەككىزىنچى يىلى) جاۋچېڭ شەھىرىدە خەن (韩) بېگى خەن شىننىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىندى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، گۇەن گاۋ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىسيان كۆتىرىش قەستىدە بولۇۋاتقانلىقى سېزىلىپ، ئۇلار ئۆلتۈرۈلدى. ھۇنلار دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندە، دەي بەگلىكىنىڭ بېگى ليۇجۇڭ ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي، بەگلىكنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەنلىكتىن، گاۋدى ئۇنىڭ بەگلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ تاشلاپ، خېياڭ تۇرسى قېلىپ قويدى.

(ئەسلى كىتاب 1121-بەت)

خاقان ۋېندى (文帝) م. ب. 177-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) دەي بېگى ليۇۋۇ خۇەيياڭ بەگلىكىگە تەيىنلەندى. ۋېندى چارلاشقا چىقىپ، تەيىۋەنگە باردى. جېيېي بېگى ليۇشىڭجۇ

مەن خاقانلىقى ھەربى ھەركەتنى توختاتتى.

(ئەسلى كىتاب 1129-بەت)

خاقان ۋۇدى (武帝) م. ب. 133-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتە-نەت دەۋرى. يۈەنگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) يازدا، باش تەپتىش بەگ خەن ئەنگو قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۈنى، ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئالپ چەۋەنداز سەنگۈن، مىراخۇر گۇڭسۇن خې يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى، سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي تۇراقلىق قوشۇن سەن-گۈنى، كېڭەش بېگى لى شى مەشقاۋۇل بولۇپ تەيىنلىنىپ، چوڭ قوشۇن بىلەن ئايى شەھىرى ئەتراپىدا بۆكتۈرمىدە يېتىپ، ھۇن تەڭرىقۇتغا ئۇششۇمۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرۈشكە ئەۋەتىلگەنىدى. بىراق، ئۇرۇشتىن بۇرۇن سىر ئېچىلىپ قېلىپ، پىلان ئەمەلگە ئاشمىغاچقا، بۇ پىلاننى ئوتتۇرىغا قويغۇچى ۋاڭ خۇي ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1134-1135-بەت)

م. ب. 129-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) كېڭەش بېگى ۋېي چىڭ ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ، لەشكەر تارتىپ شاڭگو ۋىلايىتىدىن؛ ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئالپ چەۋەنداز سەنگۈن بولۇپ يەنمېن ۋىلايىتىدىن؛ كېڭەش بېگى گۇڭسۇن ئاۋ ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ دەيجۇن ۋىلايىتىدىن؛ مىراخۇر گۇڭسۇن خې يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى بولۇپ يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، تەرەپ-تەرەپتىن ھۇنلارغا تەڭلا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1135-بەت)

م. ب. 128-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بىرىنچى يىلى) ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ يەنمېن قۇۋۇقى-دىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى؛ ياساۋۇل بەگ خەن ئەنگو تۇراقلىق قوشۇن سەنگۈنى بولۇپ قوشۇن بىلەن دەيجۇن ۋىلايىتىدە تۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. يۈەنشونىڭ ئىككىنچى

يىلى يۇياڭدا ئۇردى ۋە شۇ يەردە ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 1136-بەت)

م. ب. 127-يىلى (يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ لەشكەر تارتىپ يۈنجۇڭدىن گاۋچۈگە قەدەر باردى ۋە ھۇنلاردىن خېنەن (خېتاۋنىڭ جەنۇبى) رايونىنى تارتىۋالدى.

م. ب. 126-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئۈچىنچى يىلى) ھۇنلار دەيجۇن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، قۇشېگى گۇڭ يۈۋىنى ئۆلتۈردى.

م. ب. 125-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى) ھۇنلار دىڭشياڭ ۋىلايىتى، دەيجۇن ۋىلايىتى ۋە شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 1136-بەت)

م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ھۇنلار دەيجۇن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، دەيجۇن تۇتۇق بېگى جۈيىڭنى ئۆلتۈردى.

شۇ يىلى ئەتىيازدا، خاقان ۋۇدى چاڭپىڭ تۈرمىسى ۋېي چىڭنى چوڭ سەنگۈنلىككە تەيىنلەپ، ھۇن ئوڭ تۇغ قانسىغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ياساۋۇل بەگ سۈجىيەننى ھەزىكەتچان قوشۇن سەنگۈنلىكىگە تەيىنلەپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ قارمىقىغا ئۆتكۈزدى. سول دىۋان بېگى لى جۇ كۈچلۈك ئوقچىلار سەنگۈنى، مىراخۇر گۇڭسۇن خې ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى، دەي بەگلىكى ۋەزىرى لى سەي يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى، ئەنتوۋ تۈرمىسى جاڭ سىگۇڭ ۋە سوزۇن بېگى لى شى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلەندى ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ سەنگۈننىڭ باشچىلىقىدا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1137-بەت)

م. ب. 123-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈننىڭ ئالتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ يەنە دىڭشياڭ ۋىلايىتىدىن چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھەمدە مەلەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋ ئوتتۇرىچى سەنگۈن، مىراخۇر گۇڭسۇن خې سول سەنگۈن، ئىشېك ئاغىسى لى گۇاڭ ئارقىچى سەنگۈن، يابغۇ جاۋ سۇن ئالدىچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلەندى. لېكىن جاۋ سۇن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ كەتتى. ئوڭ سەنگۈنلىككە تەيىنلەنگەن ياساۋۇل بەگ سۇجيەن ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزى يالغۇز قېچىپ قۇتۇلدى. سول دىۋان بېگى لى جۇ كۈچلۈك ئوقىيالىقلار سەنگۈنلىككە تەيىنلەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ قارمىقىدا بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1137-بەت)

م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈننىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇنلار يەنىمۇ قوۋۇقى ۋە دەيىچۈن ۋىلايىتىگىچە بېسىپ كىردى.

خاقان ۋۇدى ئوزغان تۆرە خوجۇبىڭنى قىران چەۋەنداز سەنگۈنلىككە تەيىنلەپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، چىلىيەنشەن تېغىغا قەدەر بېرىشقا؛ ھەمدە مەلەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋنى سەنگۈن قىلىپ، بېيىدى ۋىلايىتىدىن ھۇجۇم قىلىشقا؛ بىلگە تۆرە جاڭ چيەن ۋە ئىشېك ئاغىسى لى گۇاڭنى سەنگۈنلىككە تەيىنلەپ، يوۋ بېيىڭىدىن ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.

م. ب. 120-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈننىڭ ئۈچىنچى يىلى) ھۇنلار يوۋ بېيىڭ، دىڭشياڭ ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىردى.

م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈننىڭ تۆتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ دىڭشياڭدىن لەشكەر

تارتىپ چىقتى. ئىشېك ئاغىسى لى گۇاڭ ئالدىچى سەنگۈن، مىراخۇر گۇڭسۇن خې سول سەنگۈن، ئۇنۋان بېگى جاۋيىچى ئوڭ سەنگۈن، پىڭياڭ تۆرىسى ساۋشياڭ ئارقىچى سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈننىڭ باشچىلىقىدا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1138-بەت)

م. ب. 97-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تېيەنخەننىڭ تۆتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ئېرشى سەنگۈن لى گۇاڭلى شۇفاڭ ۋىلايىتىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، يوۋ دەرياسى بويىغا باردى. ھەرىكەتچان قوشۇن سەنگۈننى خەن يوۋيۈەن ۋىلايىتىدىن، يىنيۇ سەنگۈننى گۇڭسۇن ئاۋ يەنىمۇ قوۋۇقىدىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ئايرىم-ئايرىم يوللار بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1142-بەت)

م. ب. 90-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىڭخېننىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ئېرشى سەنگۈن لى گۇاڭلى شۇفاڭ ۋىلايىتىدىن يولغا چىقىپ، قوشۇنلىرى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. چۇڭخې تۆرىسى ماڭ تۇڭ جىۋچۈەندىن، باش تەپتىش جېڭى شاڭ چىۋچېڭ خېشىدىن قوشۇن تارتىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1144-بەت)

م. ب. 87-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى خوۋيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا، خاقان ۋۇدى دانىش بەگ خو-گۇاڭنى چوڭ سەنگۈن ۋە بولۇ تۆرىسى، تۇتۇق بېگى كىن سىدىنى ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈننى ۋە دۇ تۆرىسى، مىراخۇر ئەنياڭ تۆرىسى شاڭ گۇەنجېنى چوڭ سەنگۈن قىلىپ تەيىنلىدى.

(ئەسلى كىتاب 1144-بەت)

م. ب. 86-يىلى (خاقان جاۋدى (昭帝) م. ب. 86-يىلى (خاقان جاۋدى شە-

تەنەت دەۋرى شىۋەننىڭ بىرىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، كىن
مىدى ئۆلدى.

(ئەسلى كىتاب 1145-بەت)

م. ب. 78-يىلى (خاقان جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەنفېڭنىڭ
ئۈچىنچى يىلى) 12-ئايدا، ئۆكەر بېگى فەن مىڭيوۋ لياۋشۈي
دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلىنىپ، ئۇغانلارغا
ھۇجۇم قىلدى.

م. ب. 75-يىلى (خاقان جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى يۋەنفېڭنىڭ
ئالتىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، ياساۋۇل بەگ، پىڭلىك تۇرىسى
فەن مىڭيوۋ لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلە-
نىپ، ئۇغانلارغا ھۇجۇم قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1146-بەت)

خاقان شۋەندى (宣帝) م. ب. 72-يىلى (خاقان شۋەندى
سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، باش
تەپتىش بەگ تىيەن گۇاڭمىڭ چىلىيەن سەنگۈن، لوڭتې (龙頔) تۇرىسى
خەن زىڭ ئارقىچى سەنگۈن، يىڭپىڭ تۇرىسى جاۋ چۇڭگو بارىكۇل
(蒲类) سەنگۈنى، لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن پىڭلىك
تۇرىسى فەن مىڭيوۋ يۈنجۇڭ قۇشېگى، ئىل بايىشات تۆرە تىيەن شۈن
بارىس سەنگۈن بولۇپ تەيىنلىنىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى.

م. ب. 71-يىلى (خاقان شۋەندى سەلتەنەت دەۋرى بېنشىنىڭ
ئۈچىنچى يىلى) تىيەن گۇاڭمىڭ ۋە تىيەن شۈن ھۇنلارغا قارشى
ئۇرۇشتىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەر ئىككىسى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈ-
ۋالدى («خەننامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، تىيەن
شۈن بەلگىلەنگەن جايغا بازالىماي ھەم ئولجا-غەنىمەتلەرنىڭ
سانىنى يالغان ئېيتقان؛ تىيەن گۇاڭمىڭ ئالدى تەرىپىدە دۈشمەن
بارلىقىنى ئوقۇپ، ھۇجۇم قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي تۇرۇۋالغانلىق.

تىن، خاقان شۋەندى ھەر ئىككىسىنى ئەدلىيە مەھكىمىسىگە تاپشۇر-
غان. ئۇلار جىنايىتىدىن قورقۇپ، ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرگەن). جاۋ
چۇڭگوغا سەنگۈنلىك تامغىسىنى تارتىۋېلىش جازاسى بېرىلگەن.

(ئەسلى كىتاب 1147-بەت)

م. ب. 61-يىلى (خاقان شۋەندى سەلتەنەت دەۋرى شېنجۇنىڭ
بىرىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، لېچىڭ تۇرىسى شۈيەنشۈۋ
كۈچلۈك ئوقىيالىقلار سەنگۈنى بولۇپ تەيىنلەندى. ئارقىچى سەنگۈن
جاۋ چۇڭگو چياڭلارغا ھۇجۇم قىلدى. جىۈچۈەن قۇشېگى شىن
ۋۇشيەن چياڭلارنى يوقىتىش سەنگۈنى، خەن زىڭ باش لەشكەر
بېشى ۋە ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ تەيىنلەندى.

(ئەسلى كىتاب 1149-بەت)

خاقان يۋەندى م. ب. 42-يىلى (خاقان يۋەندى
سەلتەنەت دەۋرى يۇڭگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا،
دىنىي مۇراسىم بېگى (太常) رېن چىيەنچىۈ جەسۇر سەنگۈن بولۇپ
تەيىنلىنىپ، غەربىي چياڭلارغا؛ يۈنجۇڭ قۇشېگى خەن سىجۈن
ھەيۋەتلىك سەنگۈن بولۇپ تەيىنلىنىپ، چياڭلارغا ھۇجۇم قىلماقچى
بولسىمۇ، كېيىن ئىشقا ئاشۇرۇلمىدى.

(ئەسلى كىتاب 1152-بەت)

كۈزدۈم. جەمئى ئوقۇغۇز قېتىم بەگلەر بىلەن باش قوشۇپ كېڭەش ئېلىپ بېرىپ، ئەلنىڭ ئىشىنى توغرا يولغا سالدىم. بەگلەر ئىچىدە ماڭا قارشى چىقىشقا پېتىنغۇچىلار بولمىدى. ئىلگىرىكى شيا، شاڭ، جوۋ خانلىقلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنىڭ تۇنجى خانلىرى تەڭرى-نىڭ ئەمرى بىلەن خان بولغان، ئۇلارنىڭ مەنىدىن نىسە پەرقى بار؟» دېگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1361-بەت)

م. ب. 164-يىلى (خاقان ۋېندىنىڭ 16-يىلى) ھۇنلار بىر قانچە قېتىم چېگرىغا بېسىپ كىرگەچكە، خەن خاقانلىقى ئەسكەر چىقىرىپ مۇداپىئە كۆردى. كېيىنكى يىلى سەل كەم ھۇسۇل ئېلىندى.

(ئەسلى كىتاب 1384-بەت)

خاقان ۋۇدى يۇڭ دېگەن يەرگە بېرىپ، ئىلاھقا نەزىر-چىراق قىلىپ، ئاندىن لوڭشى ۋىلايىتىگە كەلدى. غەربدە كۇڭتۇڭ تېغىغا بېرىپ قايتقاندىن كېيىن، گەنچۈەن قەبرىسىدە تۇردى.

(ئەسلى كىتاب 1394-بەت)

يازدا خەن خاقانلىقى كالىندارى ئۆزگەرتىلىپ، بىرىنچى ئاي يىل بېشى قىلىندى. سېرىق رەڭ قەدىرلەندى، ئەمەل تامىغىلىرى بەش خەتلىك قىلىنىپ، يىل نامى تەيچۇ بىرىنچى يىلغا ئۆزگەرتىلدى. (م. ب. 104-يىلى). شۇ يىلى، غەربدە پەرغانىغا يۈرۈش قىلىندى. ھەممىلا يەردە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. دىڭ فۇرىن، لويياڭ⁽⁵⁾، يۇچۇلار ئەپسۇن ئوقۇپ، ھۇنلار ۋە پەرغانىلىقلارنى قاغدى.

(ئەسلى كىتاب 1402-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 28-جىلد

نەزىرنامە (封禅书)

يىمىن خانلىقىنى يىمىرىپ، خانلىق تەسىس قىلغان جوۋ خانلىقى 14 ئەۋلاد دەۋر سۈرگەندىن كېيىن، سەلتەنىتى تەدرىجىي زەئىپلەشپ، ئەدەپ-ئەخلاق يۇزۇلۇپ، بەگلەر باش-باشتاقلق قىلىشىپ، قانۇن-تۈزۈملەرگە رىئايە قىلىشىمغانلىقتىن، چۆەنرۇڭلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ، جوۋ يوۋ ۋاڭ لىشەن تېغى ئېتىگىدە ئۆلتۈرۈلگەنىدى. جوۋيېڭۇاڭ خانلىق پايتەختىنى شەرققە-لويى شەھىرىگە كۆچۈردى. چىن شياڭگۇڭ⁽¹⁾ لەشكەر تارتىپ رۇڭلارغا ھۇجۇم قىلىپ، جوۋ خانلىقى خاندەم ياردەم قىلغاچقا، بەگ بولۇپ تەيىنلىنىپ، شىچۈدە⁽²⁾ ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1358-بەت)

...چى خۇەنگۇڭ: «مەن ئىلگىرى شىمالغا-تاغ رۇڭلىرى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، گۇجۇ بەگلىكى چېگرىسىدىن ئۆتتۈم؛ غەربكە-داشياغا⁽³⁾ يۈرۈش قىلىپ، (لىۋشادىن ئاشتىم؛ ئاتلارنى يېتىلەپ، ھارۋىلارنى كۆتىرىپ، بېيىئېر⁽⁴⁾ تېغىغا چىقتىم؛ جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ، شاۋلىڭغا باردىم؛ شىۋگئېر تېغىغا چىقىپ، چاڭجياڭ، خەنشۈي دەريالىرىغا نەزەر سالدىم. مەن ئۈچ قېتىم ھەربىي يىغىن چاقىرىپ، ئالتە قېتىم بەگلەر ئارىسىدا كېڭەش ئۆت-

[1] چىن شياڭگۇڭ (秦襄公) — چىن بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى چىن جۇاڭگۇڭنىڭ ئوغلى.

(«سىخەي» 3691 — بەت)

[2] شىچۈي (西垂) — قەدىمكى يەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تېيەنشۈي شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 1356 — بەت)

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 — توم 1358 — بەت)

[3] داشيا (大夏) — بىڭجوۋ ئايمىقىغا قاراشلىق جىنياڭ شەھىرى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى تەييۈەن شەھىرى ئەتراپىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 — توم 1491 — بەت)

[4] بىئېر شەن (辟耳山) ياكى (阜耳山) — ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى بىڭلۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 4543 — بەت)

[5] لويياڭ (雒阳) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئەپسۇنچىلاردىن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 3 — توم 1402 — بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 30- جىلد

بازارنامە (平准书) توغرىسىدا^①

ھۇنلار بىر قانچە قېتىم شىمالىي چېگرىدىكى ئاھالىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانلىقتىن، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى قوشۇنلار كۆپەيتىلگەچكە، ئاشلىق يەتمەس بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، ئوردىدىن يازلىق چۈشۈرۈپ، چېگرا رايونلارغا ئاشلىق ئىئانە قىلىدىغان ۋە ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ھەمدە يىغىدىغان كىشىلەرگە مۇكاپات ئۇنۋانى بېرىلىدىغان بولۇپ، مۇكاپات ئۇنۋانى ئالى تۆرە دەرىجىسىگە قەدەر كۆتىرىلگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 1419 — بەت)

ۋاڭ خۇينىڭ مايدا تەڭرىقۇتقا يوشۇرۇنۇپ زەربە بېرىش پىلانىنى ھۇنلار ئۇقۇپ قالغاندىن كېيىن، ھۇنلار ئىناقلىقنى بۇزۇپ، چېگرىغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سالىدىغان بولدى. ئۇرۇش ئۈزلۈك-سىز داۋاملىشىپ تۇرغاچقا، پۈتكۈل خەلق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن بىزار بولۇپ كەتكەنىدى. ئۇرۇش كۈندىن-كۈنگە كېڭەيگەنلىكتىن، يولۇچىلار ئوزۇق-تۇلۇك، كىيىم-كېچەكلىرىنى ئېلىپ يۈرەتتى. ئاھالىلار ھۆكۈمەتكە ئاشلىق توشاتتى. كىشىلەر ئىچكى ۋە تاشقىي ئالۋاڭ-ياساق، پاراكەندىچىلىك دەردىدە ئەمىن تاپالماي، ئاھالىلار نامراتلىشىپ، ھېرىپ-چارچاپ، قۇۋلۇق بىلەن تاقابىل تۇرۇشقا

مەخپۇر بولۇشقاندى. مال - بايلىق كۈندىن - كۈنگە خوراپ، يېتىشىدە - مەيدىغان بولۇپ قالغاچقا، مال - بايلىق ئىئانە قىلغانلار ئەمەل تۇتۇپ، پۇلى بارلار جىنايىتىدىن كېچىرىم قىلىناتتى. سايلام تۈزۈمى ئەمەلدىن قېلىپ، ئار - نومۇسلۇق ئادەملەر كۆرەلمەسلىككە ئۇچرىدە - ھان، ھەربىلەر ئەتىۋالىنىپ، ئەمىر - پەرمانلار قاتتىق ۋە كۆپ بولۇپ كەتكەندى. ئىگىلىك يارىتالايدىغان ۋەزىرلەر مانا شۇندىن باشلاپ ئەتىۋالغانىدى.

شۇندىن كېيىن، خەن سەركەردىلىرى ھەر يىلى ئون مىڭلىغان چەۋەنداز بىلەن چىقىپ، ھۇنلارغا زەربە بېرىپ تۇردى. ھارۋا - ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، خېنەن (خۇاڭخېننىڭ جەنۇبى) دىكى جايلار ھۇنلاردىن تارتىۋېلىنىپ، شوفاڭ شەھىرى بىنا قىلىندى. بۇ ۋاقىتتا خەن خاقانلىقى غەربىي جەنۇبىدىكى يى قەۋملىرىگە بارىدىغان يولنى ئېچىۋاتاتتى. ئەمگەككە قاتنىشىۋاتقان بىر نەچچە ئون مىڭلىغان ئادەم ئاشلىقلىرىنى مىڭ چاقىرىمىدىن يىراق يەرلەرگە كۆتىرىشىپ باراتتى. ئون نەچچە جۇڭ (鍾) (2) ئاشلىقتىن ئاخىرقى مەنزىلگە يېتىپ بارغىچە ئاران بىر دەن ئاشلىق قالاتتى. شۇڭا، چيۇڭ (邛) (3). بو (邛) (4) قەۋملىرى يۇرتىدىن پۇلغا ئاشلىق سېتىۋېلىناتتى. بىر قانچە يىللار ئۆتكەن بولسىمۇ، قاتناش تېخىچە باشلانمىغاچقا، بەدىۋىي يى قەۋملىرى ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. مەسئۇل ئەمەلدارلار ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇلارنى قىراتتى. با (巴) (5)، شۇ (蜀) (6) ۋىلايەتلىرىنىڭ پۈتكۈل باج - سېلىق كىرىمى چىقىمغا يەتسەنلىكتىن، بايلار جەنۇبىي يى قەۋملىرى رايونىدا يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا، ھۆكۈمەتكە ئاشلىق تاپشۇرۇپ، ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن ئاشلىق پۇلى ئېلىشقا چاقىرىلغانىدى. شەرقتە، ساڭخەي (7) ۋىلايىتىگىچە كىشىلەرنىڭ ئىش - خىراجىتى جەنۇبىدىكى يى قەۋملىرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالغانىدى. يەنە

يۈز نەچچە مىڭ ئادەمنى سەپەرۋەر قىلىپ، قورغان سېلىپ، شوفاڭ (8) ۋىلايىتى قوغدىغانىدى. سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرى ناھايىتى يىراق بولغانلىقتىن، ياۋشەن (9) تېغىنىڭ شەرقىدىكى كىشىلەر مانا شۇنداق ھاشارنىڭ ئازاۋىنى تارتقاننىدى. نەچچە مىليونلىغان بايلىق خوراپ، ھۆكۈمەت خەزىنىسى تېخىمۇ قۇرۇقلاندى. شۇڭا، قۇل ئىئانە قىلغان كىشىلەر ئۆمۈر بويى باج - سېلىق ۋە ھاشاردىن ئازات بولۇش مۇكاپاتىغا ئىگە بولدى. ئەگەر شۇ كىشى ئۆكەر بېگى بولسا، ئۇنىڭ دەرىجىسى كۆتىرىلەتتى. شۇنىڭدەك، پادىلاپ قوي ئىئانە قىلغان بولسا، ئۆكەر بېگى بولاتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى مانا مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.

تۆت يىلدىن كېيىن، م. ب. 124 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوننىڭ بەشىنچى يىلى) خاقان ۋۇدى چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنى ئالتە سەنگۈن يۈز نەچچە مىڭ قوشۇن بىلەن ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى. چوڭ سەنگۈن دۈشمەننىڭ 15,000 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسەر ئالدى. ئىككىنچى يىلى (م. ب. 123 - يىلى، يەنى خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوننىڭ ئالتىنچى يىلى) چوڭ سەنگۈن ئالتە سەنگۈننى باشلاپ، يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، 19,000 ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە تۇتقۇن قىلدى. دۈشمەننى تۇتقۇن قىلغان ۋە ئۆلتۈرگەن جەڭچىلەر 20 نەچچە تۈمەن چىڭ ئالتۇن ئىنئام ئالغانىدى. بۇ بىر نەچچە ئون مىڭ ئەسەرلەرمۇ كۆپ ئىنئامغا ئېرىشتى. ئوزۇق - تىۋلۇك كىيىم - كېچەكىلەر ئوردىدىن بېرىلەتتى. ئەمما خەن قوشۇنلىرىدىن ئۆلگەن ئەسكەر ۋە ئات يۈزمىگىدىن ئوشۇق ئىدى، قورال - ياراق، دۇبۇلغا - ساۋۇت ئىشلەش ئۈچۈن كەتكەن پۇل، سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرى ئارقىلىق توشۇلغان ئوزۇق - تۈلۈككە كەتكەن خىراجەت بۇنىڭ سىرتىدا ئىدى. مالىيە - ئىقتىساد ۋەزىرى باشقۇر -

رۇشىدىكى كۆپ يىللىق جۇغلانما خوراپ تۈگەپ، يىغىپ ئېلىنغان باج-سېلىقلار تامامەن ئىشلىتىلىپ بولغان بولسىمۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەسكەرلەرنى تەمىنلەشكە يەتمەي قالغانىدى، مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدارلار خاقانغا مەسلىھەت بېرىپ: «ئاللىنىڭ چۈشۈرگەن يارلىقلىرىدا، ئاڭلىشىمىزچە، بەش چوڭ ئاقساقالنىڭ يارلىقى بىر بىرىگە ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئەلنى ناھايىتى ياخشى باشقۇرغانىكەن. شىيا خانى يۇ ۋە شاڭ خانى تاڭ قاتارلىقلارنىڭ يۈرگۈزگەن قانۇنى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەلنى سۇرغانىكەن. ئۇلارنىڭ قوللانغان سىياسەت-يۈنۈلۈشلىرىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بولسىمۇ، لېكىن كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ئوخشاش ئىدى. شىمالىي تەرەپ تىنچلانمىدى، بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئەنسىرەيمىز. يېقىندا، چوڭ سەنگۈن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ 19,000 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە تۇتقۇن قىلدى. چوڭ قوشۇن بولسا، قورۇلنىڭ سىرتىدا ئاشلىقنى تۇزۇپ قالدى. بىلىدۇ كېڭىشىپ بېقىڭلار، پۇقرالار ئاشلىقنى ئۇنۋانغا ۋە جىنايىتىنى يۇيۇشقا تېگىشەمدۇ-يوق؟ دېگەن ئىدىلە. شۇنىڭغا بىنائەن، بىز ئىنئام ئەمىلى تەسىس قىلىشنى ۋە ئۇنىڭغا «ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى» دەپ نام قويۇشنى تەكلىپ قىلىمىز. شۇنداق بولغاندا، ھەر دەرىجىگە 170,000 ياماق، ئومۇمى قىممىتى 300,000 ئاقچىغا توغرا كېلىدەكەن. ھەممىدىن ئاۋال ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى سېتىۋالغان شۇ دەرىجىلىك ئادەملەر بىلەن ئەمەلدارلارنى تۇلۇقلاپ ئىشلىتىپ تۇرۇش كېرەك؛ چيەنفۇلۇق (10) دەرىجىسى ۋۇدافۇ (11) ۋە ئوخشاش بولىدۇ؛ ئەگەر جىنايىتى بولسا، ئىككى دەرىجى چۈشۈرۈلىدۇ؛ ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانىغا يۆچىڭ (12) دەرىجىسىنى سېتىۋېلىپ، شۇ ئارقىلىق ھەربىي تۆھپىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ» دېيىشكەن. لېكىن ھەربىي تۆھپە ياراتقان كىشىلەر كۆپىنچە دەرىجىدىن تاشقىرى ئىشلىتىلىدۇ.

تۆھپىسى چوڭلىرى بەگ ياكى ۋەزىر، تۆرە قىلىنىدۇ. تۆھپىسى كىچىكلىرى نوڭەر، ئەمەلدار بولىدۇ. ئەمەلدار بولۇشنىڭ يوللىرى مۇرەككەپ، تۈرى ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، ئەمەل-ۋەزىپىلىرىدە قالايمىقانچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىق پەيدا قىلغانىدى.

[1] بازارنامە (平準书) — «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ بىر جىلدى. بۇ جىلدىدا خەن خاقانلىقىنىڭ باشلىرىدىن خەن خاقانى ۋۇدىڭچە بولغان بىر ئەسىردىن ئارتۇقراق ۋاقىتنىڭ مالىيە ئىقتىسادى تەرەققىيات جەريانىلىرى، مۇھىمى تاۋار ۋە پۇل مۇئامىلىسىنىڭ تەرەققىياتى بايان قىلىنىدۇ. ئېلىمىز تارىخىدا، ئەڭ بۇرۇنقى مەخسۇس ئىقتىساد تارىخى ھەققىدىكى ئەسەر بولۇپ، ئاساسىي مەزمۇنى مالىيە-ئىقتىسادىي سىياسىتنىڭ پايدا-زىيانلىرى، ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرى بايان قىلىپ بېرىلىپ، خاقان ۋۇدى يۈرگۈزگەن ئىقتىسادىي سىياسەتكە تەنقىتچىلىق بېرىلگەن. پۇل تۈزۈمىنىڭ ئۆزگەرىشى ھەمدە تاۋارنىڭ ئابوروت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن مال باھاسىنى تەكشۈرۈش قاتارلىق سىياسەتلەر كونترول قىلىنغاچقا، «تەڭشەش توغرىسىدا» دېگەن نام بېرىلگەن.

(«سېخىي» 99-بەت)
[2] جۇڭ (钟) — چۈنچۇ دەۋرىدىكى ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ، تۆت شېڭ بىر دوۋ، تۆت دوۋ بىر چۇ (区) ياكى ئوۋ (畝)، تۆت چۇ بىر فۇ (釜)، ئون فۇ بىر جۇڭ بولاتتى.
(«سېخىي» 3893-بەت)

[3] چيۇڭ (邛) — قەدىمكى مىللەت. چيۇڭدۇ يېلىرى (邛都夷) ھازىرقى سىچۈەن شىچاڭ رايونىغا جايلاشقان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئۈچىنچى تۈم 1422-بەت)

[4] بو (鬲) — قەدىمكى قەۋم. ھازىرقى سىچۈەننىڭ يىبىڭ ۋە دىيەن (يۈننەن) رايونىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئۈچىنچى تۈم 1422-بەت)

[5] با (巴) — قەدىمكى قەۋم ۋە خانلىق ئىسمى. ئاساسەن ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقى، گۇيجوۋ ئۆلكىسىنىڭ غەربىدە ياشايتتى. كېيىن

بەگلىك بولۇپ، با بەگلىكى دەپ ئاتالغان. م.ب. 316 - يىلى چىن بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئۇ يەردە ۋىلايەت تەسىس قىلغان.

(«سىخەي» 221 - بەت)

[6] شۇ (蜀) - قەدىمكى قۇم ۋە خانلىق ئىسمى. ھازىرقى سىچۈەننىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ غەربىگىرەك جايلاشقان. چىن خاقانلىقى ئۇ يەرگە شۇ ۋىلايىتى تەسىس قىلغان.

(«سىخەي» 3859 - بەت)

[7] ساڭخەي ۋىلايىتى (沧海郡) - ساڭخەي بولسا، ھازىرقى دۇڭخەي (شەرقىي دېڭىز) نىڭ يەنە بىرخىل ئاتىلىشى. ساڭخەي ۋىلايىتى يەنى دۇڭخەي ۋىلايىتى ھازىرقى شەندۇڭنىڭ تەنچىڭ شەھىرى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. (تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1527 - بەت)

[8] شۇفاڭ (朔方) (1) - قەدىمكى ناھىيە. م.ب. 127 - يىلى خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوننىڭ ئىككىنچى يىلى تەسىس قىلىنىپ، كاڭجىن خۇشۇنى (抗锦旗) نىڭ شىمالىغا جايلاشقان. شەرقىي خەن دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. (2) - قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 127 - يىلى تەسىس قىلىنغان... ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل خېتاۋنىڭ غەربىي شىمالى ۋە خېتاۋ رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شەرقىي خەن دەۋرىدە جەنۇبىي ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ بىر قىسىم قوشۇنلىرى مۇشۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزغان.

(«سىخەي» 3467 - يىلى)

[9] ياۋشەن (崑山) تېغى - خېنەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمىدا.

(«سىخەي» 1815 - بەت)

[10] چيەنفۇ (千夫) - ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى. خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە ھەربىي لاۋازىمات ۋە تەمىنات قىس بولۇپ قېلىپ، خەلقنى پۇل ۋە ئاشلىق ئېلىش ھېسابىغا بېرىلگەن ئۇنۋان. ۋۇدافۇلىققا ئوخشاش.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 227 - بەت)

[11] ۋۇدافۇلۇق (五大夫) - ئۇنۋان. چىن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە بېرىلەتتى. خەن دەۋرىدە داۋاملاشتۇرۇلۇپ، 20 دەرىجىلىك ئۇنۋاننىڭ توققۇزىنچىسى بولغانىدى.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 76 - بەت)

[12] يۈچىڭ (乐卿) - خەلقنىڭ سېتىۋالغان ئۇنۋانى ھەمدە گۇناھى ئۈچۈن تۆلەنگەن پۇل - نەرسىلەر ھېسابىغا ئالغان ئۇنۋان بولۇپ، 20 دەرىجىلىك ئۇنۋاننىڭ سەككىزىنچىسىگە تەڭ كېلەتتى.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 786 - بەت)

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 786 - بەت)

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 786 - بەت)

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 786 - بەت)

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 786 - بەت)

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 786 - بەت)

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 786 - بەت)

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 786 - بەت)

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 786 - بەت)

چىنجۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئات - ھارۋا، ئەدەپ - قائىدە ۋە نەغمە - ناۋالار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، رۇڭ - دىلارنىڭ نەغمە - ناۋالىرى تاشلىنىپ قېلىپ، شيا نەغمە - ناۋالىرى ئۆزلەشكەن» دەيدۇ.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 1107 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 31 - جىلد

ۋۇ (吳) بەگلىكى^① بېگى يۈجى تەزكىرىسى

م.ب. 544 - يىلى ۋۇبېگى (يۈجىنىڭ تۆتىنچى يىلى) جىزانى⁽²⁾ لۇ بەگلىكىگە ئەۋەتىپ ھال سورىدى (جىزا لۇ بەگلىكىدىن)، جوۋ نەغمىلىرى⁽³⁾ چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. نەغمە - ناۋانى ئاڭلاپ چىن قوشاقلرىغا⁽⁴⁾ كەلگەندە جىزا: "بۇ شيا⁽⁵⁾ نەغمىلىرى" دەپ ئاتىلىدۇ. شىيالار مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلالىساق، گۈللەپ - ياشناپ، قۇدرەت تېپىپ كېتىمىز. ئاخىرى بېرىپ، جوۋخاننىدانىنىڭ كونا ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىمىز» دېگەندى.

(ئەسلى كىتاب 1452 - بەت)

[1] ۋۇ ئاتا بېگى (吳太伯) - ۋۇ ئاتا بېگى جوۋ خانلىقىنى قۇرغۇچى جى دەنفۇنىڭ چوڭ ئوغلى. جى دەنفۇ خانلىق تەختىنى كىچىك ئوغلى جى جىلىگە قالدۇرماقچى بولغانلىقتىن، ۋۇ بەگلىكىنىڭ ئاتا بېگى ئۆز ئىنىسى جى يۈجۇڭ بىلەن جەنۇبتىكى بىر يات مىللەت جايلاشقان جىن دىگەن يەرگە قېچىپ بېرىپ، شۇ يەرنى بەگلىك قىلغانىدى.

تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 277 - بەت

[2] جىزا (季扎) - ۋۇ بەگلىكىنىڭ بەگزادىسى.

تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 3989 - بەت

[3] جوۋ نەغمىلىرى (周乐) - جوۋ خانلىقىنىڭ نەغمە - ناۋالىرى.*

[4] چىن قوشاقلرى (秦风) - چىن بەگلىكىنىڭ خەلق قوشاقلرى.*

[5] شيا نەغمىلىرى (夏声) - قەدىمكى زاماندا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك

رايوندىكى خەلق نەغمىلىرى. ئىزاھىچى دۇيۇ: «چىن ئاتا بېگى يىڭ

تارىخىي خاتىرىلەر 32- جىلد

چى (齊) تەيگۇڭ بەگلىرى تەزكىرىسى

م.ب. 771- يىلى (چى جۇڭگۇنىڭ 1- 24- يىلى) چۈنرۇڭلار جوۋ (周) خانى يوۋۋاڭنى ئۆلتۈردى. جوۋ خانى پىڭۋاڭ شەرققە — لويى شەھىرىگە كۆچتى. چىن بەگلىكى بولسا، بەگلىكلەر قاتارىغا ئۆتتى. م.ب. 739- يىلى (چى جۇڭگۇنىڭ 56- يىلى) جىن (晉) بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى پەن فۇ جىن بېگى جاۋخۇنى ئۆلتۈردى.

م.ب. 731- يىلى (چى جۇڭگۇنىڭ 64- يىلى) جۇڭگۇڭ ئۆلۈپ، ئوغلى لىگۇڭ لۇپۇ تەختكە چىقتى...

م.ب. 706- يىلى (لىگۇڭنىڭ 25- يىلى) شىمالىي رۇڭلار چى (齊) بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، جىڭ جۇڭگۇڭ ۋەلىئەھد خۇ (忽) نى لەشكەر بىلەن چى بەگلىكىگە ياردەمگە ئەۋەتتى. چى بېگى لىگۇڭ قىزىنى ۋەلىئەھد خۇغا ياتلىق قىلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ۋەلىئەھد: «جىڭ بەگلىكى كىچىك بەگلىك، چى بەگلىكى بولسا، چوڭ بەگلىك. مەن سىلەر بىلەن تەڭ بولالمايمەن» دەپ تەكەللۇپ بىلەن تەكلىپنى رەت قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1483- بەت)

چى خۇەنگۇڭ (齊桓公) م.ب. 663- يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 23- يىلى) تاغ رۇڭلىرى يەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاچقا، يەن

بەگلىكى چى بەگلىكىدىن ياردەم سورىغانىدى. چى بېگى خۇەنگۇڭ يەن بەگلىكىگە ياردەم قىلىش ئۈچۈن، ئەسكەر چىقىرىپ، تاغ رۇڭلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە تاكى گۇجۇغىچە (2) قوغلاپ بېرىپ، ئاندىن قوشۇننى قايتۇرۇپ كەلدى. ئىنتايىن مىننەتدار بولغان يەن بېگى جۇڭگۇڭ چى بېگىنى تاكى چى بەگلىكىنىڭ چېگرىسى ئىچىگىچە ئۆزىنى كەلگەچكە، چى بېگى خۇەنگۇڭ: «خاقانلار بۇ ياقتا ئۆزى سۇن، ئادەتتە، بەگلىرىمۇ بىر- بىرىنى ئۆزىنى چىقىرىدىن ئۆلتۈرىدۇ. يەن بېگىگە ھۆرمەتسىزلىك قىلماسلىقىم كېرەك» دەپ، چېگرا ئايرىپ، يەن بېگى ئۆزىنى بارغان يەرنى يەن بەگلىكىگە ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ ۋە يەن بېگى جۇڭگۇڭنى يەن بېگى جۇڭگۇڭنىڭ (3) ئادالەتپەرۋەرلىكىگە ئەسلىگە كەلتۈرۈش، جوۋ (周) خانى چىڭۋاڭ، كاڭۋاڭ دەۋرلىرىدىكىدەك جوۋ خانى ئوردىسىغا ۋاقتىدا باج- خىراج بېرىپ تۇرۇشنى تاپىلايدۇ. بۇنى ئاڭلىغان بەگلىرىنىڭ ھەممىسى چى بەگلىكىگە ئەگىشىدۇ.

م.ب. 658- يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 28- يىلى) ۋېي بېگى ۋېنگۇڭ دىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ، چى بەگلىكىدىن جىددى ياردەم سورىغاچقا، چى بېگى خۇەنگۇڭ بەگلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ، دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ۋېي بەگلىكىگە چۈچيۇ (4) شەھىرىنى سېلىپ بېرىپ، ۋېنگۇڭنى ۋېي بەگلىكىگە بەگ قىلىپ قويىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1488- بەت)

بۇ ۋاقىتتا جوۋ خانىدانى ئاجىزلاپ، چى، چۈ، جىن، جىن بەگلىكلىرى ئىنتايىن كۈچەيگەن، جىن بەگلىكى بولسا، بەگلىرى ئىتتىپاققا كىرگەنىدى. لېكىن جىن بېگى شىيەنگۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن، بەگلىك ئىچىدە سىياسىي ۋەزىيەت قالايمىقانلىشىپ كەتتى.

چىن بېگى مۇنگۇڭ يىراققا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشمىدى. چۈ بېگى چېڭۋاڭ (荆) بەدىئىلىرى ئىشغال قىلىپ تۇرغان يەرلەرنى ئەمىدىلا قايتۇرۇۋېلىپ، ئۆزىنى يات قەبىلىلەر (دىلار) ئورنىغا قويۇۋالغانىدى. يالغۇز چى بەگلىكى ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەر ئىتتىپاقىنىڭ رەئىسى بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە چى بېگى خۇەنگۇڭ ئۆزىنىڭ ئادالىتىنى تەنتەنىلىك ئېلان قىلغانلىقتىن، بەگلەر خوشال كېلىپ، بەگلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشقانىدى. چى بېگى خۇەنگۇڭ بۇنىڭدىن مەمنۇن بولۇپ: «مەن جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ شاۋلىڭغا (5) باردىم، شىۋىڭبېرشەن تېغىنى كۆردۈم؛ شىمالدا تاغ رۇڭلىرى، لىجىز، گۇجۇلارغا يۈرۈش قىلدىم. غەربدە داشىياغا يۈرۈش قىلىپ، لىۋشا (流沙) غا باردىم. ئاتلارنى يېتىلەپ، ھارۋىلارنى كۆتىرىپ، خەتەرلىك تەيخاڭشەن (6) تېغىغا چىقىپ، ئېيىپىر تېغىغا بېرىپ قايتتىم. بەگلەر ئىچىدە ماڭا قارشى چىقىشقا پېتىنغۇچىلار بولمىدى. مەن ئۈچ قېتىم ھەربى يىغىن چاقىرىپ، ئالتە قېتىم بەگلەر ئارىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزدۈم. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، جەمئى توققۇز قېتىم بەگلەر بىلەن كېڭەش قىلىپ، پىكىرنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئەلنىڭ ئىشىنى توغرا بولغا سالدۇم. بەگلەرگە ھۆرمەت قىلىپ، ياتلارنى ئىگەللىدىم. ئىلگىرى شيا، شاڭ، جوۋخانلىقلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ دەۋرنىڭ ئاتا خانلىرى تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن خان بولغانىدى. بۇلارنىڭ مەنىدىن نېمە پەرقى بار؟ مەن تەيشەن، لياڭفۇشەن (7) تاغلىرىغا چىقىپ، يەر - ئاسمان ئىلاھ - لىرى بىلەن جىن - ئەرواھلارنىڭ ياردەملىرى ئۈچۈن نەزىر - چىراق ئۆتكۈزۈپ، كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىم بىلەن جاۋاپ قايتۇردۇم» دېمە غەزۋلاندى. ئاخىرى گۇەن جۇڭ قايتا - قايتا نەسىھەت قىلىشىمۇ، خۇەنگۇڭ ئاڭلىمىدى. پەقەت گۇەن جۇڭ: «ئۇنداق بولسا، يىراق يەرلەردىن سوغا ئۈچۈن كېلىدىغان قىممەتباھالىق بۇيۇملار يېتىپ

گەلگەندە، ئالدىن مۇنداق ئەنئەنىلىك نەزىر - چىراق مۇراسىمىنى ئۆتكۈزسەك» دەپ نەسىھەت قىلىپ تۇرۇۋالغانىدى كېيىنلا، ماقۇل بولدى.

(ئەسلى كىتاب 1491 - بەت)

م. ب. 648 - يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 38 - يىلى) جوۋ (周) شياڭۋاڭنىڭ ئىنىسى دەي (帝) رۇڭلار، دىلار ئېلىنىڭ خانلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، لەشكەرلىرى بىلەن چېڭجوۋ (8) غا ھۇجۇم قىلدى. چى خۇەنگۇڭ گۇەن جۇڭ قوماندانلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، جوۋخانلىرىغا تاجاۋۇز قىلغان رۇڭلارنى چېكىندۈردى. جوۋ - شياڭۋاڭ (9) ئالى دەرىجىلىك ۋەزىرلەرگە قىلىندىغان قائىدە - يوسۇن بىلەن گۇەن جۇڭنى كۈتۈۋالغانىدى. گۇەن جۇڭ باش قويۇپ: «كەمدى - نىلىرى بەگلىك ۋەزىرى بولۇش سۈپىتىم بىلەن مۇنداق زور قائىدە - يوسۇنلۇق ئىلتىپاتنى قوبۇل قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايمەن» دەپ ئۈچ قېتىم تەكەللۇپ قىلغان، ئاخىرى تۆۋەن دەرىجىلىك ۋەزىرلەرنى كۈتۈۋالدىغان قائىدە - يوسۇنلار بويىچە شياڭۋاڭ بىلەن كۆرۈشكەن. م. ب. 647 - يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 39 - يىلى) جوۋ شياڭۋاڭنىڭ ئىنىسى دەي، چى بەگلىكىگە پانا ئىزدەپ باردى. چى خۇەنگۇڭ جۇڭ سۇنچىۋ (仲孙漱) نى شياڭۋاڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىپ، دەينىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈشنى ئىلتىماس قىلدى. ناھايىتى خاپا بولغان شياڭۋاڭ چى خۇەنگۇڭنىڭ ئىلتىماسىغا قۇلاق سالمىدى...

م. ب. 644 - يىلى (چى خۇەنگۇڭنىڭ 42 - يىلى) رۇڭلار جوۋخانلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. جوۋخانى شياڭۋاڭ چاپارمەن ئارقىلىق چى خۇەنگۇڭغا جىددى خەۋەر يەتكۈزۈپ، ياردەم تەلەپ قىلغاچقا، چى خۇەنگۇڭ بەگلىكلەرنىڭ قوشۇن چىقىرىپ، چېڭجوۋنى مۇداپىئە قىلىشلىرى ھەققىدە بۇيرۇق چىقاردى. شۇ يىلى جىن بەگلىكى بەگزادىسى چۇڭخېر چى بەگلىكىگە قەدەم تەشرىپ قىلغاندا، چى

بېگى خۇەنگۇڭ ئۇنىڭغا قىزىنى بەردى.

(ئەسلى كىتاب 1492 — 1493 - بەتلەر)

جاۋگۇڭ (昭公) م. ب. 627 - يىلى (چى بېگى جاۋگۇڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) دىلار چى بەگلىكىگە بېسىپ كىردى.

(ئەسلى كىتاب 1495 - بەت)

م. ب. 607 - يىلى (چى بېگى خۇيگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىگىز دىلار چى بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلدى. چى بەگلىكى ئۆرد. لىرىدىن ۋاڭزى چېڭفۇ (王子城父) ئىگىز دىلارغا ھۇجۇم قىلىپ ۋە ئۇلارنى قىرىپ، جەسەتلىرىنى شىمالىي دەرۋازا سىرتىغا كۆمدۈردى. (ئەسلى كىتاب 1496 - بەت)

[1] چى جۇڭگۇڭ (齐庄公) - ئىسمى گوۋ (购) بولۇپ، چېڭگۇڭنىڭ ئوغلى. 64 يىل (م. ب. 794 — 731 - يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1482 - بەت)

[2] گۇجۇ (孤竹) - قەدىمكى بەگلىك. «ھەقىقى شەرھ» دە، «ئومۇمى جۇغراپىيە مەلۇمات» تىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «گۇجۇ قەدىمكى شەھىرى بىڭجوۋ ئايمىقى لۇلۇڭ ناھىيىسىنىڭ 12 چاقىرىم جەنۇبىدا. يىن (شاڭ) خانلىقى دەۋرىدىكى بەگلىكلەردىن بىرى» دېيىلگەن. ئىلاۋە: ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لۇلۇڭ ناھىيىسىدە.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن» 787 - بەت)

[3] شاۋگۇڭ (郕公)، م. ب. ? - 613 - ئىسمى پەن (潘)، خۇەنگۇڭنىڭ ئوغلى. تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 19 يىل (م. ب. 632 — 613 - يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1495 - بەت)

[4] چۇجىۋ (楚丘) - چۇنچىۋ دەۋرىدە ۋېي (卫) بەگلىكىنىڭ مەركىزى. بۈگۈنكى خېنەن خۇاشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1601 - بەت)

[5] شاۋلىڭ (召陵) - چۇنچىۋ دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكى يېرى. بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى يەنچېڭ (鄆城) نىڭ شەرقىدە.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن» 467 - بەت)

[6] تەيخاڭشەن (太行山) - سەنشى، خېبېي، خېنەن ئۆلكىلىرى چېگرىدە.

سىغا قەدەر تۇتاش سوزۇلغان چوڭ تاغ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 - جىلد، «چى تارىخى» 84 - بەت)

[7] لياڭفۇشەن (梁父山) - قەدىمكى تاغ ئىسمى. ھازىرقى شەندۇڭ

تەيخەننىڭ شەرقىي جەنۇبى. غەربى سۈلەيشەن تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ. م. ب. 219 - يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 28 - يىلى)، م. ب. 56 - يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسى جىيەنۋۇنىڭ تۇنجى يىلى) مۇشۇ يەردە لياڭفۇغا نەزىر - چىراق ئۆتكۈزۈلگەن. كېيىنكىلەر سۈلەيشەن دەپ ئاتاشقان.

(«سەخىي» 2997 - بەت)

[8] چېڭجوۋ (城周) - قەدىمكى شەھەر. بۇرۇنقى ئورنى رىۋايەتلەرگە

قارىغاندا، ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لويياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى بەيما بۇتخانىسىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، خەن (汉)، ۋېي (魏) خانلىقلىرى دەۋرىدىكى لويياڭ شەھىرىنىڭ قەدىمكى ئورنى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سەخىي» 3785 - بەت)

[9] جوۋ خانى شياڭۋاڭ (周襄王) - جوۋ خانى خۇيۋاڭنىڭ ئوغلى.

ئىسمى جېڭ (郑). ئاتا بىر ئىنسى شۇدەي رۇڭلار، دىلار بىلەن بىرلىشىپ شياڭۋاڭغا قارشى چىقماقچى بولغىنىدا، خان شۇدەينى ئۆلتۈرۈشكە قارار قىلىدۇ. شۇدەي چى ئېلىگە قېچىپ كېتىدۇ. چى خۇەنگۇڭ رۇڭلارنى باستۇرۇشقا گۇەن جۇڭ قوماندانلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىدۇ. شياڭۋاڭ دىلاردىن ئالغان رەپىقىسىنى خانىش قىلىدۇ. دىلار جوۋخانلىقىغا بېسىپ كىرگەندە، شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە قاچىدۇ. شۇدەي خان بولۇپ، شياڭۋاڭنىڭ خانىشلىقىنى قالدۇرغان دىلىق خانىمنى ئالىدۇ. جېڭ ۋېنگۇڭ شياڭۋاڭغا ياردەم بېرىپ، شۇدەينى ئۆلتۈرىدۇ. شياڭۋاڭ 32 يىل ھۆكۈم سۈرىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 546 - بەت)

لۇ (魯) بېگى جوۋگۇڭ خانىدانى تەزكىرىسى

646- يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ (1) 11- يىلى) ئونىنچى ئايدا، لۇ بەگلىكى لەشكەرلىرى شىيەن (2) دېگەن جايغا بېسىپ كىرگەن دىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىگىز دىلاردىن چياۋرۇنى (3) تۇتقۇن قىلدى. لۇ بەگلىكى تۈرسى فۇفۇجۇڭشېڭ چياۋرۇنىڭ بوغىزىغا نەيزە تىقىپ ئۆلتۈردى، كاللىسىنى زىجۇمېن دەرۋازىسىنىڭ ئاستىغا كۆمدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە لۇ بەگلىكى سەركەردىسى شۇسۇن دېچېن ئۆزىنىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن خىزمىتىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئوغلى شۈەنبوغا چياۋرۇ دەپ ئىسىم قويدى.

دەسلەپ سۇڭ بېگى ۋۇگۇڭ (4) بەگ ۋاقتىدا، سۈزمەن (5) قەبىلىلىرى سۇڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغانىدى. ئاقارتىش بېگى خۇاڭفۇ- چۇڭشى لەشكەر تارتىپ ئۇلارغا زەربە بەردى ۋە چاڭچيۇدا (6) دى قوشۇندىلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىگىز دىلاردىن بولغان يۈەنسېنى تۇتقۇن قىلدى. جىن بەگلىكى لۇ (7) بەگلىكىنى يوقاتقان چاغدا، چياۋرۇنىڭ ئىنىسى فېنرۇ ئەسىر چۈشتى. م. ب. 607- يىلى (چى بېگى خۇيگۇڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) سۈزمەنلەر چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. چى بەگلىكى تۈرسىلەردىن ۋاڭزى چىڭفۇ چياۋرۇنىڭ ئىنىسى رۇڭرۇنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى شىمالىي دەرۋازا تېگىگە كۆمدى. ۋېي (8) بەگلىكىنىڭ لەشكەرلىرى يەنە ئۇنىڭ ئەڭ كىچىك ئىنىسى جىيەنرۇنى تۇتۇۋالدى. سۈزمەن دەپ ئاتالغان بۇ

بىر تارماق ئىگىزدىلار شۇندىن باشلاپ يوقاپ كەتتى،
(ئەسلى كىتاب 1535- بەت)

[1] ۋېنگۇڭ (文公) م. ب. ? - 609- يىلى) - ئىسمى شىڭ (※) بولۇپ، شىگۇڭ (僖公) نىڭ ئوغلى. 18 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (م. ب. 626 - 609- يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1534- بەت)
[2] شىيەن (咸) - بۇ نامدا ئىككى جاي بار: بىرى خېنەننىڭ خەنياڭ دائىرىسى ئىچىدە، يەنە بىرى شەندۇڭنىڭ چۇفۇ ئەتراپىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1535- بەت)
[3] چياۋرۇ (乔如) - ئەسىرگە چۈشكەن ئىگىزدىلارنىڭ مۇھىم ئادەملىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم، 1535- بەت)
[4] سۇڭ بېگى ۋۇگۇڭ (宋武公)، م. ب. ? - 748) - ئىسمى سىكۇڭ (司空) بولۇپ، دەيگۇڭنىڭ ئوغلى. 18 يىل ھۆكۈم سۈرگەن (م. ب. 765 - 748- يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1622- بەت)
[5] سۈزمەن (鄭瞞) - قەدىمكى قەۋم، سۇر (鄭) دەپمۇ ئاتالغان. چۈنچيۇ دەۋرىدىكى ئىگىزدىلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسىملىرى، جىنەن شەھىرىنىڭ شىمالىدا ياشىغان. بەزى ئېيتىش- لارغا قارىغاندا، شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى گاۋيۈەن (高宛) دائىرىلىرىدە ياشىغانىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1535- بەت)
[6] چاڭچيۇ (长丘) - يەر ئىسمى. سۇڭ بەگلىكىگە قارايتتى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1535- بەت)

[7] لۇخانلىقى (路国) - چۈنچيۇ دەۋرىدىكى خانلىق بولۇپ، لۇشى (潞氏) خانلىقى. لۇزى (潞子) خانلىقى دەپمۇ ئاتىلاتتى. بۇلار ئەسلى قىزىل دىلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى ئىدى. م. ب. 594- يىلى جىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. خەن بەگلىكى ئۇلارنىڭ زىمىنىدا لۇشىيەن (潞县) ناھىيە-

سنى تەسىس قىلغان. قەدىمكى شەھەر ئورنى ھازىرقى سەنشى لۇجياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزۈلگەن «سىيۋەن» 1890 - بەت)

[8] ۋېي بەگلىكى (卫) - قەدىمكى بەگلىك. م. ب. 11 - ئەسىردە چوڭ بەگلىك بولۇپ، پايتەختى چاۋگې (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ چىن-يەن ناھىيىسى) دا ئىدى؛ م. ب. 660 - يىلى دىلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى ۋە چى بەگلىكىنىڭ ياردىمى بىلەن پايتەختىنى چۈچيۈ (ھازىرقى خېنەننىڭ خۇاشيەن ناھىيىسى) غا يۆتكىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ كىچىك بەگلىك بولۇپ قالدى... م. ب. 209 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

(«سىخەي» 923 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 34 - جىلد

يەن (燕) بېگى جۇاڭگۇڭ خانىدانى تەزكىرىسى

م. ب. 664 - يىلى (جۇاڭگۇڭنىڭ (1) 27 - يىلى)، تاغ رۇڭلىرى يەن بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلغاندا، چى بېگى خۇەنگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ، يەن بەگلىكىگە ياردەم قىلغان ۋە غەلىبە قازىنىپ قايتىپ كەلگەنىدى. يەن بېگى جۇاڭگۇڭ چى بېگى خۇەنگۇڭنى ئۆز چېگرىسىنىڭ سىرتىغىچە ئۆزىتىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، چى بېگى خۇەنگۇڭ يەن بېگى ئۆزىتىپ بارغان يەرنى ئۇنىڭغا ئۆتۈنۈپ بەردى ۋە ئۇنىڭدىن جوۋخانى چېگىۋاڭ، كاڭۋاڭ ۋاقتىدىكىدەك باج - خىراج بېرىپ تۇرۇشنى، جاۋگۇڭنىڭ تۈزۈم ۋە ئەمىر - پەرمانلىرىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. م. ب. 658 - يىلى (جۇاڭگۇڭنىڭ 33 - يىلى) جۇاڭگۇڭ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى شياڭگۇڭ ئولتۇردى. (ئەسلى كىتاب 1552 - بەت)

[1] يەن جۇاڭگۇڭ (燕庄公) - چۈنچيۈ دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ بېگى. جاۋگۇڭنىڭ 17 - ئەۋلادى. 33 يىل ھۆكۈم سۈرگەن. («جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1586 - بەت)

ۋېي (II) بېگى كاڭشۇ خانىدانى تەزكىرىسى

ۋۇگۇڭ (1) تەختكە چىقىپ، ۋېي بېگى كاڭشۇنىڭ ئەسر-پەرمادىلىرىنى قايتىدىن ئىجرا قىلغانلىقى ئۈچۈن، پۇقرالار ئىناقلىشىپ ھەرقايسى ئۆزكەسىلەرى بىلەن مەشغۇل بولدى. م. ب. 771-يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ 42-يىلى) چۈەنرۇڭلار جوۋخانى يۈۋاڭنى ئۆلتۈرگەندە، ۋۇگۇڭ لەشكەر تارتىپ جوۋخانىدا ياردەم قىلدى. ئۇ چۈەنرۇڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى باستۇرۇپ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، جوۋخانى بېگى ۋۇگۇڭغا خوجىلىق (گۇڭ-لىق - 公) مەرتىۋىسى بەردى. م. ب. 758-يىلى (ۋۇگۇڭنىڭ 55-يىلى) ۋۇگۇڭ ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى جى ياك بەگ بولۇپ، جۇاڭگۇڭ دەپ ئاتالدى.

(ئەسلى كىتاب 1591-بەت)

يىگۇڭ (2) تەختكە چىقىپ، تۇرنا بېقىش، ئەيشى-ئىشرەت، كەيسى-ساياغا بېرىلىپ كەتتى. م. ب. 660-يىلى (يىگۇڭنىڭ توققۇزىنچى يىلى) دىلار ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ۋېي بېگى يىگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ مۇداپىئە كۆرمەكچى بولدى. لېكىن بەزى ئەسكەرلەر ئاسىيلىق قىلىپ، قويدى. ۋەزىرلەر: «بېگىمىز تۇرنىغا ئامراق، تۇرنىلارنى ئەۋەتىپ، دىلارغا قارشى تۇرسا

بولمامدۇ؟» دېيىشتى. دىلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كىرىپ، يىگۇڭنى ئۆلتۈردى...

يىگۇڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، پۇقرالار بىلەن ۋەزىرلەر ئۇنىڭ بەگ بولۇشىغا رازى بولمىغانىدى. يىگۇڭنىڭ ئاتىسى ۋېي بېگى خۇيگۇڭ جى شوۋ، ۋەلىئەھدى جى نىڭ ئۈستىدىن پىتئە-ئىغۇا تارقىتىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىقۇۋالدى. يىگۇڭغا كەلگەندە، پۇقرا ۋە ۋەزىرلەر ھەمىشە ئۇنى يوقىتىش كويىدا بولدى. يىگۇڭ دىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ۋەزىرلەر ئاخىرى خۇيگۇڭنىڭ ئەۋلادلىرىنى يوقىتىپ، چيەن موۋنىڭ (3) ئىنىسى، ۋەن بېگىنىڭ ئوغلى شېنى بەگ قىلدى. دەيگۇڭ ماناشۇ ئىدى.

م. ب. 660-يىلى (دەيگۇڭ شېنىنىڭ بىرىنچى يىلى) ۋېي بەگلە-كىدە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى كۆپ بولغانلىقتىن، چى خۇەنگۇڭ بەگلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى باشلاپ دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە ۋېي بەگلىكىگە جۈچيۈ شەھىرىنى سېلىپ بەردى. دەيگۇڭنىڭ ئىنىسى خۇيى ۋېي بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ۋېيگۇڭ مانا شۇ ئىدى. ۋېيگۇڭ ئىلگىرى ئەل ئىچىدە پاراكەندىچىلىك تۇغۇلغاندا، لىقتىن، چى بەگلىكىگە قېچىپ كەتكەن، بۇ قېتىم چى بەگلىكى ئۇنى قوغداپ ئۆز ئېلىگە قايتۇرغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1594-بەت)

م. ب. 478-يىلى (جۇاڭگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) جۇاڭگۇڭنىڭ سېپىلگە چىقىپ رۇڭجوۋ (4) شەھىرىنى كۆرۈپ: «رۇڭ قۇللار نىمە ئۈچۈن بۇ يەردە تۇرىدۇ؟» دېگەنلىكىنى ئاڭلىغان رۇڭجوۋلۇقلار ناھايىتى خاپا بولۇپ، ئۈچىنچى ئايدا بۇ ئەھۋالنى جاۋجىيەنزىگە (4) ئېيتتى. جاۋجىيەنزى لەشكەر باشلاپ بېرىپ، ۋېي بەگلىكىنىڭ مەركىزىنى قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. 11-ئايدا جۇاڭگۇڭ قېچىپ

كەتتى. ۋېي بەگلىكىنىڭ خەلقى بەگزادە بەنشىنى (6) ۋېي بېگى قىلدى. 12- ئايدا چى بەگلىكىنىڭ لەشكەرلىرى ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، بەگزادە بەنشىنى ئەسىرگە ئالدى. بەگزادە چىنى (7) ۋېي بېگى قىلىپ تىكلەشتى.

(ئەسلى كىتاب 1602- بەت)

[1] ۋۇگۇڭ (武公)، م.ب. 758-؟ - يىللار) - ئىسمى خې. لىگۇڭنىڭ ئوغلى. 55 يىل (م.ب. 812-758 - يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1591- بەت)

[2] يىگۇڭ (懿公)، م.ب. 661-؟ - يىللار) - ئىسمى چى. خۇيگۇڭنىڭ ئوغلى. توققۇز يىل (م.ب. 668-660 - يىللار) ھۆكۈم سۈرگەن. دىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1594- بەت)

[3] چىيەن موۋ (黔牟) - ۋېي بېگى شۋەنگۇڭنىڭ ئوغلى. سەككىز يىل بەگ بولغان. چى بېگى شياڭگۇڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ تەختتىن چۈشۈرۈپ، خۇيگۇڭنى قوغداپ ئايرىپ قايتا بەگلىككە ئولتۇرغۇزغاچقا، چىيەن موۋ قېچىپ بېرىپ، جوۋ خانىدانىدىن پانا تىلمەگەندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1594- بەت)

[4] رۇڭجوۋ (戎州) - رۇڭلار ئولتۇراقلاشقان شەھەر. دۇيۇ: «جياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا رۇڭلارنىڭ شەھىرى بار. جياڭ ۋېيشياڭغا يېقىن بولغاچقا، جۇڭگۇڭ سېپىل راۋىقىغا چىقىپ رۇڭجوۋنى كۆرگەن» دەيدۇ. (تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1602- بەت)

[5] جاۋجىيەنزى (赵简子)، م.ب. 458-؟ - يىللار) - جاۋچېڭنىڭ ئوغلى، جاۋۋۇنىڭ نەۋرىسىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، جىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1786- بەت)

[6] بەنشى (班师) - بەگزادە بەنشى ۋېي بېگى شياڭگۇڭنىڭ نەۋرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1603- بەت)

[7] چى (起) - بەگزادە چى. ۋېي بېگى لىگۇڭنىڭ ئوغلى. جۇڭگۇڭنىڭ ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4- توم 1603- بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 38 - جىلد
 (بىرىنچى قىسىم) (1980 - يىلى)
 (ئىككىنچى قىسىم) (1981 - يىلى)
 (ئۈچىنچى قىسىم) (1982 - يىلى)

سۇڭ (宋) بېگى خانىدانى تەزكىرىسى

م.ب. 616 - يىلى (جاۋگۇڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) سۇڭ بەگلىكى
 لەشكەرلىرى چاڭچيۇدا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ئىگىزدىلاردىن
 يۈەنسنى مەغلۇپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 1628 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 39 - جىلد

جىن (晋) بېگى خانىدانى تەزكىرىسى

م.ب. 672 - يىلى (شيەنگۇڭنىڭ (1) بەشىنچى يىلى) شيەنگۇڭ
 لەشكەرلىرى لى رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، لى رۇڭلار خانىنىڭ
 قىزى بىلەن سىڭلىسىنى تۇتقۇن قىلدى، ئەمما ئۇلارنى ھۆرمەتلىدى...
 م.ب. 665 - يىلى (شيەنگۇڭنىڭ 12 - يىلى) لى رۇڭلىق ئاغىچا
 شىچى ئىسىملىك بىر ئوغول تۇغدى. شيەنگۇڭنىڭ شېن شېڭنى
 ۋەلىئەھدلىكتىن قالدۇرۇش نىيىتى بولغاچقا، باھانە كۆرسىتىپ:
 «چۈۋو (2) ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئىبادەتخانىسى جايلاشقان يەر، پۇيى (3)
 شەھىرى چىن بەگلىكى بىلەن، چۈيى (4) شەھىرى دىلار ئېلى بىلەن
 چېگرىداش. بۇ يەرلەرنى ساقلاشقا مۇشۇ بالىلارنى ئەۋەتىمىسەم،
 تازا خاتىرجەم بولالمايمەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن شېن شېڭنى چۈۋو
 شەھىرىگە، بەگزادە چۇڭئېرنى پۇيى شەھىرىگە، بەگزادە يىنۋۇنى
 چۈيى شەھىرىگە تۇرغۇزۇپ، شيەنگۇڭ ئۆزى لى رۇڭلۇق ئاغىچىدىن
 بولغان ئوغلى شىچى بىلەن پايتەخت جياڭيى (5) شەھىرىدە تۇردى.
 شۇڭلاشقا، جىن بەگلىكى خەلقى ۋەلىئەھدىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق
 قىلالايدىغانلىقىنى بىلەتتى. چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ قىزى چى
 جياڭ ۋەلىئەھد شېن شېڭنىڭ ئانىسى بولۇپ، ئاللىقاچان ئۆلۈپ
 كەتكەنىدى. شېن شېڭنىڭ ئانا بىر سىڭلىسى چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ
 رەپىقىسى بولاتتى. چۇڭئېرنىڭ ئانىسى دى ئېلىدىن خۇسېننىڭ
 قىزى بولۇپ، يىنۋۇنىڭ ئانىسى بولسا، چۇڭئېرنىڭ ئانىسىنىڭ سىڭى.

لىسى ئىدى. شىيەنگۇڭنىڭ سەككىز ئوغلى ئىچىدە ۋەلىئەھد شېن شېڭ، چۇڭئېر، يىۋۇلار ئىنتايىن ئەخلاقلىق سانىلاتتى. لېكىن شىيەنگۇڭ لى رۇڭلۇق قىزنى ئاغىچىلىققا ئالغاندىن كېيىن، بۇ ئۈچ ئوغلىنى ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1460 — 1461 - بەتلەر)

*
م. ب. 660 - يىلى (شىيەنگۇڭنىڭ 17 - يىلى) جىن بېگى شىيەنگۇڭ ۋەلىئەھد شېن شېڭنى دۇڭشەندىكى قىزىل دىلارغا (6) قارشى ئۇرۇش قىلىشقا تەيىنلىگەچكە، ۋەلىئەھد شېن شېڭ لەشكەر تارتىپ دۇڭشەنگە ھۇجۇم قىلىشقا ماڭغان.

(ئەسلى كىتاب 1640 - بەت)

*
م. ب. 656 - يىلى (جىن شىيەنگۇڭنىڭ 12 - يىلى) 12 - ئايدا شېن شېڭ شىنچېڭ شەھىرىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. بۇ ۋاقىتتا چۇڭئېر ۋە يىۋۇلار كېلىپ شىيەنگۇڭ بىلەن كۆرۈشكەندى. بەزىلەر لى رۇڭلۇق ئاغىچىغا: «بۇ ئىككى بەگزادە، سىلى ئاغىچىنى ۋەلىئەھد (شېن شېڭ) ئۈستىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرگۈزگەن، دەپ سىلىگە ئاداۋەت قىلماقتا» دەيدۇ. قورقۇپ كەتكەن ئاغىچا بۇ ئىككى بەگزادىنىڭ يامان گېپىنى قىلىپ: «شېن شېڭنىڭ نەزىر گۆشگە زەھەر سالغانلىقىنى ئىككى بەگزادە بىلەتتى» دەپ تۆھمەت چاپلىغان. بۇ بۆھتاننى ئاڭلىغان ئىككى بەگزادە ئىنتايىن قورقۇپ، چۇڭئېر پۇيى شەھىرىگە، يىۋۇ بولسا چۈيى شەھىرىگە قايتىپ بېرىپ، ئۆز شەھەرلىرىنى ساقلاش ئۈچۈن، مۇداپىئە ئىشلىرىنى كۈچەيتىشكە كىرىشكەن.

م. ب. 655 - يىلى (جىن شىيەنگۇڭنىڭ 22 - يىلى) شىيەنگۇڭ ئىككى بەگزادىنىڭ خوشلاشاي كېتىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلار

شېن شېڭ بىلەن بىرلىكتە سۇيىقەست پىلانلاپ، ماڭا زىيانكەشلىك قىلماقچى ئوخشايدۇ، دەپ ئىنتايىن خاپا بولىدۇ ۋە پۇيى شەھىرىگە لەشكەر ماڭدۇرۇپ ھۇجۇم قىلىدۇ. ئاغۋات مەھرەملەردىن پۇيىلىق بۇدې دېگەن ئادەم چۇڭئېرغا دەرھال ئۆزىنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇق بېرىدۇ، چۇڭئېر تامدىن ئارتىلىپ قېچىپ كېتىدۇ. ئاغۋات مەھرەم ئۇنى قوغلاپ بېرىپ، ئۇنىڭ يېڭىنى كېسىۋالىدۇ. چۇڭئېر بولسا، دىلار ئېلىگە قېچىپ كېتىدۇ. شىيەنگۇڭ لەشكەر ئەۋەتىپ چۈيى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، چۈيى شەھىرىنىڭ مۇداپىئەسى ناھايىتى پۇختا بولغاچقا، ھۇجۇم قىلىپ ئالالايدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1646 - بەت)

م. ب. 654 - يىلى (شىيەنگۇڭنىڭ 23 - يىلى) جىن شىيەنگۇڭ جياخۇا تۆرە قاتارلىقلارنى لەشكەر تارتىپ چۈيى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. چۈيىلىقلار تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ. يىۋۇ دىلار ئېلىگە قېچىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، جىرۇي (7) «بولمايدۇ، چۇڭئېر ھازىر شۇ يەردە، ئەمدى بىزمۇ ئۇ يەرگە بارساق، جىن بەگلىكى چوقۇم لەشكەر ئەۋەتىپ، دىلار ئېلىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. دىلار ئېلى جىن بەگلىكىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربى كۈچىدىن قورقىدۇ. بالا - قازا بىزنىڭ بېشىمىزغا كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن لياڭ (8) بەگلىكىگە كەتكەن ياخشى. لياڭ بەگلىكى چىن بەگلىكىگە ياندىشىپ تۇرىدۇ. چىن بەگلىكى قۇدرەتلىك بەگلىك. بېگىمىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، سىزنى چىن بەگلىكىنىڭ قوغداپ ئاپىرىپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلىمىز» دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يىۋۇ لياڭ بەگلىكىگە كېتىدۇ. م. ب. 652 - يىلى (جىن شىيەنگۇڭنىڭ 25 - يىلى) جىن بېگى شىيەنگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ، دى ئېلىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. دى بېگى چۇڭئېرنى قوغداش ئۈچۈن نېيساڭدا (9) جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. جىن لەشكەرلىرى قورشاۋنى تاشلاپ

كېتىپ قالدۇ.

مۇشۇ مەزگىللەردە جىن بەگلىكى ئىتتايىن قۇدرەت تاپقاندى.
ئۇ جىن بەگلىكىگە تۇتۇشۇپ، غەربدە خېشى، شىمالدا دى ئېلى
بىلەن چېگرالىنىدى. شەرقتىكى زېمىنى خېنىيغا يېتىپ باراتتى.

(ئەسلى كىتاب 1648 - بەت)

لى رۇڭلاردىن بولغان ئاغىچىنىڭ سىڭلىسى داۋزى (10) ئىسىملىك
بىر ئوغۇل تۇققان. م. ب. 651 - يىلى (جىن بېگى شىيەنگۇڭنىڭ
26 - يىلى) توققۇزىنچى ئاي كۈزدە، شىيەنگۇڭ ئۆلدى. ئونىنچى ئايدا
لىكى (里克) مېيتخاندا شىچىنى ئۆلتۈردى. بۇ چاغدا شىيەنگۇڭنىڭ
جەسىدى تېخى دەپنە قىلىنمىغانىدى. بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇ-
ۋاتقان تۆرە شۇنشى ئۆزىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بەزىلەر ئۇنىڭغا
نەسىھەت قىلىپ: «شىچىنىڭ ئىنىسى داۋزىنى بەگ قىلايلى، ئۇنىڭ
بەگلىكىنى باشقۇرۇشىغا ياردەم بېرەيلى» دېگەچكە، شۇنشى داۋزىنى
بەگ قىلىپ، شىيەنگۇڭنىڭ جەسىدىنى دەپنە قىلدۇ. 11 - ئايدا لىكى يەنە
ئوردىدا داۋزىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭمۇ ئۆلۈۋالدى... شۇيىلى شىيە-
نگۇڭ لى رۇڭلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، پالنامىدى: «غەيۋەت-
چىلەر زىيانكەشلىك قىلدۇ» دېگەن پال چىققانىدى. جىن بېگى
شىيەنگۇڭ لى رۇڭلارنى يوقىتىپ، ئۇلاردىن قىز ئېلىپ، ئۇنى
ئىتتايىن قەدىرلىگەچكە، جىن بەگلىكى ئېغىر بالا - قازاغا ئۇچرىغا-
نىدى.

لىكى قاتارلىقلار شىچى ۋە داۋزىلارنى ئۆلتۈرۈپ، دى ئېلىدىكى
بەگزادە چۇڭئېرنى بەگ قىلماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئادەم ئەۋەتكەن
بولسىمۇ، چۇڭئېر رەت قىلىپ: «ئاتامنىڭ پەرمانىغا خىلاپلىق
قىلىپ سىرتقا قاچتىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاتام ئۆلگەندە جەسىدىنى
دەپنە قىلىمىدىم. بالىلىق بۇرچۇمنى ئادا قىلالىمىدىم. پېقىرنىڭ
گۇناھىم ئېغىر، بەگلىككە قانداق قايتىپ بارىمەن! تۈرىلەرنىڭ

باشقا بەگزادىلەرنى بەگ قىلىۋېلىشنى ئۈمىت قىلىمەن» دېگەن.
ئەلچى بولۇپ بارغان كىشىلەر قايتىپ كېلىپ لىكىغا مەلۇم قىلدۇ.
لىكى لياڭ بەگلىكىگە ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭ ئورنىغا يېۋۇنى تەكلىپ
قىلدۇ... يېۋۇ جىرۋىنى كۆپ سوغا - سالاملار بىلەن جىن بېگى
مۇڭۇڭغا ئەۋەتىپ: «ئەگەر ئەلگە قايتىپ كېتەلسەم، جىن بەگلىكى-
نىڭ يېرى خېشىنى جىن بەگلىكىگە ئۆتۈنۈپ بېرىشىگە رۇخسەت
قىلغايلا!» دەپ ۋەدە بېرىدۇ ھەمدە لىكىغا: «ئەگەر ئېسىپ بولۇپ
تەختكە ئولتۇرالسام، فېنياڭدىكى (11) شەھەرنى سىزگە سۇيۇرغال
قىلىمەن» دەپ خەت يازىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جىن بېگى مۇڭۇڭ
لەشكەر چىقىرىپ، ئۇنى جىن بەگلىكىگە قوغداپ ئاپىرىپ قويىدۇ. چى
بېگى خۇەنگۇڭمۇ جىن بەگلىكىدە ئىچكى پاراكەندىچىلىك يۈز
بەرگەنلىكىنى ئاڭلىغاچقا، بەگلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ جىن
بەگلىكىگە كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا جىن بەگلىكى قوشۇنلىرى بىلەن
يېۋۇمۇ جىن بەگلىكىگە يېتىپ كەلگەنىدى. چى بېگى خۇەنگۇڭ
شى پىڭ تۈرىنى ئەۋەتىپ، جىن سەركەردىلىرى بىلەن بىرلىكتە
يېۋۇنى قوغداپ، جىن بەگلىكى پايتەختىگە ئاپىرىپ بەگ قىلىپ
قويىدۇ. جىن بېگى خۇيگۇڭ مانا شۇ ئىدى. چى بېگى خۇەنگۇڭ
جىن بەگلىكىنىڭ گاۋلياڭ (12) دېگەن جايغىچە بېرىپ، ئاندىن قايتىپ
كېتىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1649 — 1650 - بەت)

* * *
جىن بېگى ۋېنگۇڭ چۇڭئېر، جىن بېگى شىيەنگۇڭنىڭ ئوغلى.
ئۇ كىچىكىدىنلا ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر بىلەن ئارىلىشىشنى ياخشى
كۆرەتتى. 17 ياش ۋاقتىدىلا بەش نەپەر دانىشمېنى بولۇپ، ئۇلار:
جاۋسۈي (13)، خۇيەنجىۋفەن، ۋېنگۇڭنىڭ ئانا تەۋەپ تاغىسى
چىانتو، شىيەنجېن (14)، ۋېي ۋۇزىلاردىن ئىبارەت ئىدى. شىيەنگۇڭ

تېخى ۋەلىتەھد ۋاقتىدىلا، چۇڭئېر چوڭ بولۇپ قالغان. شيەنگۇڭ تەختكە چىققان يىلى چۇڭئېر 21 ياشقا كىرگەنىدى. م. ب. 664 - (شيەنگۇڭنىڭ 13 -) يىلى لى رۇڭلۇق ئاغىچىنىڭ غەيۋەت - شىكايتى تۈپەيلى، چىن بەگلىكىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، چۇڭئېر بۇچىڭ شەھىرىگە ئەۋەتىلدى. م. ب. 656 - يىلى (شيەنگۇڭنىڭ 21 - يىلى) چىن شيەنگۇڭ ۋەلىتەھد شېن شېڭنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، ئاغىچا يەنە غەيۋەت - شىكايت قىلىپ، چۇڭئېرگە زىيانكەشلىك قىلغاچقا، چۇڭئېر قورققىنىدىن شيەنگۇڭ بىلەن خوشلاشمايلا، بۇچىڭ شەھىرىنى ساقلاشقا كېتىپ قالغانىدى. م. ب. 655 - يىلى (چىن شيەنگۇڭنىڭ 22 - يىلى) شيەنگۇڭ ئاغۋات مەھرەم لۇدېنى چۇڭئېرنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەت - كەندە، چۇڭئېر تامدىن ئارتىلىپ قېچىپ كەتكەن، مەھرەم قوغلاپ بېرىپ، ئۇنىڭ يېڭىنى كېسىۋالغان. چۇڭئېر دىلار ئېلىگە قاچقان، چۈنكى، دى ئېلى ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ يۇرتى بولۇپ، بۇۋاقتا چۇڭئېر 43 ياش ئىدى. ئۇ مۇشۇ بەش نەپەر دانىشىنى ۋە ئىسمى ئاتالمىغان يەنە باشقا بىرنەچچە ئونلىغان ئادەمنى ئېلىپ، دىلار ئېلىگە قېچىپ كەتكەن.

دى خانى لەشكەر چىقىرىپ، گاۋرۇ قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ ئىككى قىزىنى ئەسىر ئالغانىدى. چۇڭئېر ئاقسا - قالنىڭ چوڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، بەي تياۋ (伯鯨)، شۇليۇ (叔刘) ئېسىملىك ئىككى ئوغۇل كۆردى. كىچىك قىزىغا ئۆيلەنگەن جاۋسۇي، جاۋدۇن (盾) ناملىق بىر ئوغۇل كۆردى. چۇڭئېر دى ئېلىدە بەش يىل تۇرغاندىن كېيىن، شيەنگۇڭ ئۆلگەن. لى رۇڭلۇق ئاغىچا ۋە شىنچى، داۋزد - لارنى ئۆلتۈرگەن لىكى چۇڭئېرنى بەگ قىلماقچى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئادەم ئەۋەتكەندە، چۇڭئېر «ئۆلتۈرۈۋېتەمدىكىن» دەپ قورقۇپ، قايتا - قايتا ئۆزى بايان قىلىپ، ئېلىگە قايتىپ بېرىشقا جۈرئەت

قىلالىغان. ئۇزۇن ئۆتمەي، چىن بەگلىكى ۋەزىرى يەنە چۇڭئېرنىڭ ئىنىسى يەۋۋىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇنى بەگ قىلغان. چىن بېگى خۇيگۇڭ ماناشۇ ئىدى. م. ب. 644 - يىلى (خۇيگۇڭنىڭ يەتتىنچى يىلى) چىن خۇيگۇڭ چۇڭئېرنىڭ قايتىپ كېلىشىدىن قورقۇپ، ئاغۋات مەھرەم لۇدېنى بىرنەچچە ئەزىمەتلەر بىلەن بىللە چۇڭئېرنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتكەن. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان چۇڭئېر جاۋسۇي قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ: «مەن دەسلەپ دى ئېلىگە قېچىپ كېلىشتە، دى ئېلىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ باش كۈتەرەي دېگەن ئەمەس. ئارىلىق يېقىنراق، قاتناش قۇلاي بولغانلىقتىن، ۋاقتىنچە مۇشۇ يەردە ئارام ئېلىپ تۇرغانىدىم، ھازىر ئارام ئالغىلى ئۇزۇن بولدى. باشقا بىر چوڭ ئەلگە يۆتكىلىشنى ئويلايمەن. چى بېگى خۇەنگۇڭ خەيرلىك ئىشلارنى قىلىشقا ئامراق ئادەم، باش ھۆكۈمدار بولۇشتەك چوڭ ئىشقا ئىرادە باغلىغان. ئۇ قىيىنچىلىققا ئۇچرىغان بەگلەرگە پانا بولۇپ ياردەم بېرىۋاتىدۇ. ھازىر گۇەن جۇڭ، شى پىڭلار ئۆلۈپتۇ. ئۇمۇ دانىشمەنلەرنىڭ ياردىمىگە مۇھتاج. بىز نىمە ئۈچۈن شۇ ياققا بارمايمىز؟» دېيىشكەن. شۇنىڭ بىلەن چۇڭئېر خوتۇنىغا: «مېنى 25 يىل كۈتۈڭ، شۇنىڭغىچە قايتىپ كەلمىسەم، باشقا ئەرگە تەگسەڭىز بولىدۇ» دېگەندە، خوتۇنى كۈلۈپ: «25 يىلدا قەۋەردەم ئارچىلارمۇ ئۆسۈپ يېتىلىپ كېتەر، لېكىن مەن سىلنى قايتىپ كەلگىچە كۈتۈمەن» دېگەن. چۇڭئېر دى ئېلىدە جەمئى 12 يىل تۇرۇپ، ئاندىن كەتكەن.

(ئەسلى كىتاب 1656 — 1657 - بەتلەر)

م. ب. 621 - يىلى (چىن شياڭگۇڭنىڭ 15) يەتتىنچى يىلى سەككىزىنچى ئايدا، چىن بېگى شياڭگۇڭ ئۆلسدۇ... جاۋدۇن جياچىنى مەنسۇبىدىن قالدۇرىدۇ... ئونىنچى ئايدا، چىن بېگى

شياڭگۇڭ دەپنە قىلىندۇ. 11- ئايدا جياڭجى دى ئېلىگە قاچىدۇ.
(ئەسلى كىتاب 1671 - بەت)

جىڭگۇڭ (景公) م. ب. 596 - يىلى (جىڭگۇڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) شىيەنخۇ ھەممىدىن ئاۋال ئۆزى ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، جىن بەگلىكى لەشكەرلىرىنى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ قويغاچقا، ئۆلۈم جازاسىدىن قورقۇپ، دى ئېلىگە قېچىپ كەتكەن ۋە دىلار بىلەن بىرلىكتە جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىدى. جىن بەگلىكى شىيەنخۇنىڭ سۈيىقەستلىك ھەركىتىنى سېزىپ قېلىپ، شىيەنخۇنى پۈتكۈل ئائىلە جەمەتى بىلەن قىرىپ تاشلايدۇ. شىيەنخۇ شىيەنچىنىڭ ئوغلى ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 1677 - بەت)

جىڭگۇڭ (景公) م. ب. 593 - يىلى (جىڭگۇڭنىڭ يەتتىنچى يىلى) جىن بەگلىكى تۆرە سۈيخۇيىنى (16) لەشكەر تارتىپ قىزىل دىلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.

(ئەسلى كىتاب 1677 - بەت)

م. ب. 580 - يىلى (لىڭگۇڭنىڭ (17) بىرىنچى يىلى)، لىڭگۇڭ تەختكە يېڭى ئولتۇرغانلىقتىن، بەگلەر بىلەن ياخشى ئۆتۈشنى ئويلاپ، جىن خۇەنگۇڭ بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنى پاسىل قىلىپ ئىتتىپاق تۈزىگەندى. قايتقاندىن كېيىن، جىن خۇەنگۇڭ ئىتتە-پاقلق ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ، دىلار بىلەن بىرلىكتە جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانىنى تۈزەيدۇ، م. ب. 578 - يىلى (لىڭگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، لىڭگۇڭ تۆرە لۈشياڭنى ئەۋەتىپ، جىن بەگلىكىنىڭ ئادالەتسىزلىكىنى ئەيىبلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەگلەرنىڭ لەشكەرلىرىنى يىغىپ - توپلاپ، جىن بەگلىكىگە ھۇجۇم

قىلىپ، جىڭشۈي دەرياسىغا بارىدۇ. ماسۋىدە (18) جىن لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، جىن سەركەردىسى چىڭچانى ئەسىر ئالىدۇ.
(ئەسلى كىتاب 1679 - بەت)

داۋگۇڭ (悼公) م. ب. 570 - يىلى (داۋگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) جىن بېگى داۋگۇڭ جىزىدا (20) بەگلەر بىلەن ئۇچرىشىپ، ئىتتىپاق تۈزەيدۇ... دەل بەگلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن چاغدا، داۋگۇڭنىڭ ئىنىسى ياڭگەن ئولتۇرغان ھارۋا قاتارنى بۇزغانىدى. ۋېي جياڭ (21) ھەربى يارىلىق بويىچە ياڭگەننىڭ ھارۋىكىشىنى ئۆلتۈرىدۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن داۋگۇڭ ۋېي جياڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، بىرىنى ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ. داۋگۇڭ ئاخىرى ۋېي جياڭنىڭ ئىقتىدارىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى بەگلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەپ، رۇڭلار بىلەن دوست بولۇشقا، ئىتتىپاق تۈزۈپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، رۇڭلار بىلەن جىن بەگلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن يېقىن بولۇپ كېتىدۇ. م. ب. 562 - يىلى (داۋگۇڭنىڭ 11 - يىلى)، داۋگۇڭ: «مەن ۋېي - جياڭنى ئىشقا تەيىنلىگەندىن بۇيان، بەگلەر بىلەن توققۇز قېتىم باش قوشتۇم، رۇڭ ۋە دىلار بىلەن ياخشى ئىناق ئۆتتۈم. مانا بۇنىڭ ھەممىسى ۋېي جياڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى» دېگەندى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭغا ئالتۇن، قاشتېشى چالغۇ ئەس-ۋاپلىرى ۋە ئايال سازچىلارنى ئىنتام قىلغانىدى. ۋېي جياڭ بولسا، ئۈچ قېتىم تەكەللۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن داۋگۇڭنىڭ ئىنتامىنى قوبۇل قىلىپ ئالغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 1682 - بەت)

[1] شىيەنگۇڭ (獻公) م. ب. ? - 651 - يىللار) - ئىسمى گۈيچۇە ۋۇگۇڭنىڭ ئوغلى. 26 يىل (م. ب. 676 - 651 - يىللار) سەلتەنەت سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1640-بەت)
[2] چۈۋو (曲沃) — چۈنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. جىن بېگى ۋېنخوۋ بۇ يەرنى ئىسمى چىن شىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. چىن شىنىڭ نەۋرىسى ۋۇگۇڭ جىن بېگى بولغاندا، چۈۋونى پايتەخت قىلغان. قەدىمكى شەھەرنىڭ ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى ۋېنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 1455-بەت)
[3] پۇيى (蒲邑) — قەدىمكى شەھىر ئىسمى بولۇپ، چۈنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى يۇڭجى ناھىيىسىدە.
[4] چۈيى (屈邑) — قەدىمكى شەھىر. چۈنچيۇ دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. شىمالىي چۈ دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئورنى سەنشى جىشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 908-بەت)

[5] جياڭيى شەھىرى (絳邑) — قەدىمكى شەھىر بولۇپ، چۈنچيۇ دەۋرىدە دىكى جىن بەگلىكىنىڭ يېرى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جىچېڭنىڭ غەربىدە. جىن بېگى مۇخوۋ پايتەختىنى چۈۋودىن مۇشۇ يەرگە يۆتكىگەن، شياۋگۇڭ ئۇنىڭ نامىنى جى شەھىرى دەپ ئۆزگەرتكەن ۋە شىيەنگۇڭ بۇ يەردە ئۇزۇنلۇقى ئىككى چاقىرىم پايتەخت سېپىلى سالدۇرغانىدى.

(«سىخەي» 2684-بەت)
[6] قىزىل دىلار (赤狄) — دۇڭشەندىكى قىزىل دىلار-دىلارنىڭ بىر تارمىقى.

[7] جىرۋى (冀芮) — جىن بەگلىكىنىڭ تۇرسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1648-بەت)
[8] لىياڭ بەگلىكى (梁) — جوۋخانلىق مەزگىلىدىكى بەگلىك. ئۇنىڭ زېمىنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنچېڭ ۋە خىياڭ ئەتراپلىرىدا بولغان.
(تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 1575-بەت)

[9] نېيساڭ (啮桑) — بۇ سەيساڭ (采桑) بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جىشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1648-بەت)

[10] داۋزى (悼子) — «زويۇمىڭ يىلنامىسى»، «بەگلىكلەر تارىخى» دا: «جوزى (卓子)» — دېيىلگەن ۋە لى رۇڭلار خانىكىسىنىڭ سىڭلىسىدىن تۇغۇلغان دەپ قارالغان. بۇ «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن ئوخشاش.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1649-بەت)
[11] فېنياڭ (汾阳) — يەر ئىسمى. چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ يېرى. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ياڭچۇنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1650-بەت)

[12] گاۋلياڭ (高梁) — يەر ئىسمى. چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ يېرى. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىنڧېن شەھىرىدە.
(«13 كىتابقا ئىزاھات» تىن «چۈنچيۇ يىلنامىسى. زويۇمىڭ تەزكىرىسى» 1817-بەت)

[13] جاۋسۈي (赵衰)، م. ب. ؟ - 627-يىللار) — يەنى جاۋچىڭزى، چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى تۇرسى. ئۇ، بەگ چۇڭئېرگە ئەگىشىپ، چەتتە 19 يىل سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن چۇڭئېرنىڭ بەگلىكىگە قايتىپ، تەختكە چىقىشقا ياردەملەشكەن.

(«سىخەي» 4452-بەت)
[14] شىيەنجېن (先軫)، م. ب. ؟ - 627-يىللار) — چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى ھۆكۈمدارى جىجېڭ (执政) بولغان.

(«سىخەي» 771-بەت)
[15] جىن بېگى شياڭگۇڭ (晋襄公)، م. ب. ؟ - 621-يىللار)، ئىسمى خۈەن، ۋېنگۇڭنىڭ ئوغلى. يەتتە يىل (م. ب. 627 - 621) تەختتە ئولتۇرغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1669-بەت)

[16] سۇيخۇي (随会) — يەنى شىخۇي بولۇپ، چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى تۇرسى. ئۇ جىن ۋېنگۇڭ، جىن شياڭگۇڭ، جىن چىڭگۇڭ، جىن جىڭگۇڭغا نائىب بولۇپ، بەگلىكنىڭ مەمۇرى ئىشلىرىنى باشقۇرغان ۋە قانۇن تۈزگەن.

[17] لىگۇڭ (历公)، م. ب. ؟ - 580-يىللار) — ئىسمى شوۋمەن. جىن جىڭگۇڭنىڭ ئوغلى. 8 يىل (م. ب. 580 - يىلىدىن، م. ب. 573 - يىلغىچە) تەختتە ئولتۇرغان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1679-بەت)

[18] ماسۋى (麻遂) — چۈنچيۇ دەۋرىدىكى يەر ئىسمى. قەدىمكى ئورنى

ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 1710 - بەت)

(13 كىتابقا ئىزاھات)، «چۈنچىۈ يىلنامىسى. زوچىۈنىڭ

تەزكىرىسى» 1910 - بەت)

[19] داۋگۇڭ (悼公)، م.ب. 585 - 558 - يىللار) - ئىسمى جوۋ، چىن شياڭگۇڭنىڭ چەۋرىسى. 15 يىل تەختتە ئولتۇرغان (م.ب. 572 - 558 - يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1681 - بەت)

[20] جىزى (鸡泽) - ھازىر خېبېي ئۆلكىسى جىزى ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1682 - بەت)

[21] ۋېي جياڭ (魏绛) - جىن بەگلىكىنىڭ تۆرىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1686 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 40 - جىلد

چۇ (楚) بېگى خانىدانى تەزكىرىسى

جۇاڭۋاڭ (庄王) (1) م.ب. 606 - يىلى (جۇاڭۋاڭنىڭ سەككىزىنچى يىلى)، جۇاڭۋاڭ جۇ بەگلىكى لەشكەرلىرىنى باشلاپ، لۇخۇن رۇڭلىرىغا (2) ھۇجۇم قىلىپ، لويى شەھىرىگىچە چېكىنجوۋ شەھىرى ئەتراپىدا ھەربى كۆرەك ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنىڭ قۇد-رەتلىك ھەربىي كۈچىنى نامايان قىلدى...

(ئەسلى كىتاب 1700 - بەت)

لىڭۋاڭ (灵王) (3) م.ب. 538 - يىلى (لىڭۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، جۇ بەگلىكى جىن بەگلىكىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، بەگلەرنىڭ ئۇچرىشىدىغانلىقىنى ئېيتقان ۋە بەگلەر شېن (4) دېگەن يەردە جۇ بېگى لىڭۋاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىتتىپاق تۈزۈشكەندى... لىڭۋاڭ ئىتتىپاق باشلىقى بولغاندىن كېيىن، چىرايىدىن تەكەببۇر-لۇق ئالامەتلىرى چىقىپ تۇرغاچقا، تۆرە ۋۇجۇ (伍举) نەسىھەت قىلىپ: «شيا خانى جې، بەگلەرنى يوۋرېڭ (有仍) (5) بەگلىكىگە چاقىرىپ يىغىن ئاچقاندا، يوۋمىن (6) بەگلىكى ئاسىيلىق قىلدى؛ يىن خانى جوۋ (紂) بەگلەرنى لىشەن (黎山) تېغىغا چاقىرىپ يىغىن ئاچ-قاندا، شەرقىي يىللار (7) ئاسىيلىق قىلدى. جوۋ خانى يوۋۋاڭ تەيشى تېغىدا بەگلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزىگەندى. نەتىجىدە، رۇڭلار، دىلار ئاسىيلىق قىلدى. بىگىم ئېھتىيات قىلىشلىرى كېرەك!...» دېگەندى.

(ئەسلى كىتاب 1704 - بەت)

[1] جۇاڭۋاڭ (庄王) — «جوۋخانى تەزكىرىسى» 60 - ئىزاھقا قارالسۇن.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1700 - بەت)
[2] لۇخۇن رۇڭلىرى (陆浑戎) — جوۋخانى تەزكىرىسى» 61 - ئىزاھقا قارالسۇن.

تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1700 - بەت)
[3] لىڭۋاڭ (灵王)، م.ب. ؟ - 529 - يىل) — ئىسمى ۋېي (围)، گۇڭ-
ۋاڭنىڭ ئوغلى، كاڭۋاڭنىڭ ئىنىسى. تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 12 يىل (م.ب. 640 - 529 - يىللار).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1703 - بەت)
[4] شېن (申) — جوۋ خانلىقى دەۋرىدىكى بەگلىك. فەمىلىسى جياڭ
(姜) چۇ بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن
نەنچاڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 2107 - بەت)
[5] يوۋرېڭ (有仍) — قەدىمكى بەگلىك. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى
شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنىڭ ناھىيىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1476 - بەت)
[6] يوۋمىن (有婚) — قەدىمكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى
جىنشياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1477 - بەت)
[7] شەرقىي يىللار (东夷) — قەدىمكى زاماندا، شەرقتىكى قەۋملەر (夷)
دەپ ئاتىلاتتى. «شەرقىي يى» دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(«سىخەي» 1475 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 42 - جىلد

جېڭ (鄭) بەگلىرى خانىدانى تەزكىرىسى

جېڭ (1) بېگى خۇەنگۇڭ يوۋ (友) بولسا، جوۋلۇۋاڭنىڭ كىچىك
ئوغلى، جوۋ شۇەنۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى ئىدى. جوۋشۇەنۋاڭ
تەختكە چىقىپ 22 - يىلى (م.ب. 806 - يىلى)، جېڭ خۇەنگۇڭ (2)
يوۋغا دەسلەپ جېڭ دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. شۇندىن
كېيىن، پۇقرالار ئۇنى 33 يىل ھىسمايە قىلدى. جوۋ خانى يوۋۋاڭ
ئۇنى ئاقارتىش بېگى (3) قىلىپ تەيىنلىگەندىن كېيىن، جوۋ خانىدانى
پۇقرالىرى بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىپ كۆڭلىنى
ئالدى. جوۋ جەمەتى خەلقى بۇنىڭدىن ئىنتايىن خوشال بولدى.
خۇاڭخې دەرياسى بىلەن لوشۈي دەرياسى ئارىلىقىدىكى خەلقنىڭ
ھەممىسى ئۇنى سېغىناتتى. ئۇنىڭ ئاقارتىش بېگى بولغىنىغا بىر يىل
بولغاندا، جوۋ خانى يوۋۋاڭ باۋ (褒) ئېلىدىن بولغان سى (嬖)
خاننى بىلەن ئەتىۋارلىغانلىقى ئۈچۈن، ئوردىنىڭ سىياسىي تەدبىر-
لىرى كۆپ جەھەتتە توغرا بولماي، بەزى بەگلەر ئاسىيلىق قىلدى.
جېڭ بېگى خۇەنگۇڭ جوۋ خانى يوۋۋاڭدىن، ئۆز ئاھالىسىنى
شەرققە - لويى (雒邑) شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا كۆچۈرۈشنى
ئېلىتىماس قىلدى.... گو (虢)، كۋەي (郕) بەگلىكلىرى كېيىن
ئۇنىڭغا ئون شەھەر (4) بەردى. جېڭ خۇەنگۇڭ مانا شۇ يەردە
بەگلىك تەسىس قىلدى.

ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، م. ب. 771-يىلى (جوۋ خانى يوۋۋاڭنىڭ 11-يىلى) لىشەن تېغىنىڭ ئېتىكىدە جوۋ يوۋۋاڭ بىلەن جېڭ خۇەنگۇڭنى چۈەنرۇڭلار ئۆلتۈرۈۋەتتى. جېڭ بەگلىكى ئاھالىسى جېڭ خۇەنگۇڭنىڭ ئوغلى جى جۇتۇنى بىردەك ھىمايە قىلىپ، بەگ قىلىپ تىكلەشتى. ۋۇگۇڭ مانا شۇ ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 1757-1758-بەت)

* * *
جۇاڭگۇڭ (庄公) [5] م. ب. 706-يىلى (جۇاڭگۇڭنىڭ

38-يىلى) شىمالىي رۇڭلار چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. چى بەگلىكى ئەلچى ئەۋەتىپ جېڭ بەگلىكىدىن ياردەم سوزىغاندا، جېڭ بېگى جۇاڭگۇڭ ۋەلىئەھى جى خۇ (忽) نى لەشكەر تارتىپ چى بەگلىكىگە ياردەم بېرىشكە ئەۋەتتى. چى بېگى، لىگۇڭ ۋەلىئەھى جى خۇغا قىزىنى بەرمەكچى بولغاندا، جى خۇ تەكەللۇپ بىلەن: «بىزنىڭ جېڭ بەگلىكىمىز كىچىك بەگلىك. چى بەگلىكى بىلەن تەڭ بولالمايمىز» دېدى. بۇ ۋاقىتتا جېڭ بەگلىكى تۇرسى سەي جۇڭ (祭仲) ۋەلىئەھى جى خۇ بىلەن بىللە ئىدى. ئۇ جى خۇنى چى بېگى لىگۇڭنىڭ قىزىنى ئېلىشقا ئۈندەپ: «كىچىك خوتۇننىڭ بالىلىرىدىن ئەتە-ۋالىق بولغانلار ناھايىتى كۆپ. ۋەلىئەھى، ئەگەر چوڭ بەگلىكىنىڭ ياردىمى بولمىسا، كەلگۈسىدە تەختكە چىقالماي قېلىشلىرى مۇمكىن. ئۈچ بەگزادىنىڭ ھەممىسى بەگ بولۇشى ئېھتىمال» دېدى. ئاتال-مىش «ئۈچ بەگزادە» [6] بولسا، ۋەلىئەھى جى خۇ ۋە ئۇنىڭ چوڭ ئىنىسى جى تۇ، كىچىك ئىنىسى جى زىۋېيلەر ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 1761-بەت)

* * *
جېڭ ۋېنگۇڭ (郑文公) [7] م. ب. 636-يىلى (جېڭ بېگى ۋېنگۇڭنىڭ 37-يىلى) باھاردا، جىن بەگلىكى بەگزادە-

دەسى چۇڭئېر ئېلىگە قايتىپ كېلىپ بەگ بولدى. جىن ۋېنگۇڭ مانا شۇ ئىدى. شۇ يىلى كۈزدە، جېڭ بەگلىكى خۇا بەگلىكىگە بېسىپ كىرگەچكە، خۇا بەگلىكىنىڭ بېگى جېڭ بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلدى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يۈز ئۆرۈپ ۋېي بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنمايچقا، جېڭ بەگلىكى لەشكەر چىقىرىپ، خۇا بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. جوۋ خانى شياڭۋاڭ تۆرە بەي فۇ (伯服) نى ئەۋەتىپ، جېڭ بەگلىكىنىڭ خۇا بەگلىكى بىلەن ياخشى بولۇپ قېلىشىنى ئۆتۈندى. جوۋ خانى خۇيۋاڭ لى [8] دېگەن جايغا قېچىپ بارغان چاغدا، جېڭ بېگى ۋېنگۇڭنىڭ ئاتىسى لىگۇڭ لەشكەر چىقىرىپ، خۇيۋاڭنى چېڭجوۋغا يەتكۈزۈپ قويغان بولسىمۇ، لېكىن خۇيۋاڭنىڭ قاشتېشى قەدەھنى لىگۇڭغا تەقدىم قىلىمىغانلىقىغا غەزەپلەنگەنلىكتىن، يەنە شياڭۋاڭنىڭ خۇا بەگلىكىنى ۋېي بەگلىكىگە بېرىۋەتكەنلىكىگە ئاغرىنغانلىقتىن، شياڭۋاڭنىڭ تەلىۋىنى قوبۇل قىلماي، بەي فۇنى تۇتۇپ قالغانىدى. بۇنىڭغا غەزەپلەنگەن جوۋ شياڭۋاڭ دىلار بىلەن بىرلىكتە جېڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىمۇ، لېكىن غەلبە قازىنالمىدى. شۇ يىلى قىشتا، دىلار ئۆرۈلۈپلا شياڭۋاڭغا ھۇجۇم قىلدى. شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ پانا تىلىدى. جېڭ بېگى ۋېنگۇڭ شياڭۋاڭنى فەنىي [9] شەھىرىدە تۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. م. ب. 635-يىلى (ۋېنگۇڭنىڭ 38-يىلى) جىن ۋېنگۇڭ لەشكەر بىلەن شياڭۋاڭنى قوغداپ، چېڭجوۋغا ئاپىرىپ قويدى. (ئەسلى كىتاب 1765-بەت)

[1] جېڭ (郑) - بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ خۇاش-يەن ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4-توم 1758-بەت)

[2] جېڭ خۇەنگۇڭ (郑桓公)، م. ب. ? - 771-يىللار) - چۈنچىۋ

دەۋرىدىكى جېڭ بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى. ئىسمى يوۋ (友) بولۇپ، جوۋ شۈەنۋاڭنىڭ ئىنىسى. م.ب. 806 - 771 - يىللار ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سېخەي» 1027 - بەت)

[3] ئاقارتىش بېگى (司徒) — ئەمەل ئىسمى. غەربىي جوۋ دەۋرىدىن باشلاپ ئىشلىتىلگەن. (司土) دەپمۇ يېزىلىدۇ. چۈنچۈ دەۋرىدىمۇ ئىشلىتىلگەن. بەگلىكنىڭ يەرلىرىنى خەلقنى باشقۇرۇپ، دەۋا - دەستۇر، ئالۋاڭ - ياساق - لارغا مەسئۇل بولاتتى.

(«سېخەي» 242 - بەت)

[4] ئون شەھەر (十邑) — بۇ ئون شەھەر: گو (號)، كۋەي (郇)، يەن (鄆)، بى (蔽)، بۇ (補)، دەن (丹)، يى (依)، دوۋ (睢)، لى (歷)، شىن (莘) شەھەرلىرىدىن ئىبارەت ئون شەھەرگە قارىتىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1758 - بەت)

[5] جۇئاڭگۇڭ (庄公)، م.ب. 757 - 701 - يىللار) — ئىسمى ۋۇشېڭ (寤生) ۋۇگۇڭنىڭ ئوغلى. 43 يىل (م.ب. 743 - 701 - يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1759 - بەت)

[6] ئۈچ بەگزادە (三公子) — زى تۇ (子突)، زى ۋېي (子夷)، زى يى (子仪) لاردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1761 - بەت)

[7] جېڭ ۋېنگۇڭ (郑文公)، م.ب. ? - 628 - يىللار) — ئىسمى جې 45 يىل (م.ب. 672 - 628 - يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1764 - بەت)

[8] لى (欒) — قەدىمكى جاي، ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يۈشېن ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1766 - بەت)

[9] فەنىي (汜邑) شەھىرى — شەرقىي فەن، جەنۇبىي فەن دەرياسى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. شەرقىي فەن دەرياسى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ جۇڭمۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا، جوۋشياڭۋاڭ جەنۇبىي فەن دەرياسى رايونىدا تۇرغان. بۇ ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شياڭۋاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزۈلگەن «سېۋەن» 1718 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 43 - جىلد

جاۋ (赵) بېگى خانىدانى تەزكىرىسى

جاۋ فامىلىلىكلەر چىن بەگلىكى بىلەن بىر ئەجداد. جۇڭ يەنگە كەلگەندە، جۇڭ يەن شاڭ خانلىقىنىڭ خانى داۋۇغا (2) ھار - ۋىكەش بولدى. جۇڭ يەننىڭ ئەۋلادى فېيلىيەننىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بىرىنىڭ ئىسمى ئې لى بولۇپ، ئۇ شاڭ (يىن) خانى جوۋغا خىزمەت قىلدى ۋە جوۋخاننى ۋۇۋاڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەنە شۇنىڭ ئەۋلاتلىرى چىن بەگلىكىنى قۇردى. ئې لىنىڭ ئىنىسى جى شېڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئەۋلادى جاۋ بەگلىكىنى قۇردى. جى شېڭ ئوغلى مېڭ زېڭ جوۋخاننى چېڭۋاڭنىڭ ئەتىۋارلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، جەي گاۋلاڭ (宅皋狼) دەپ ئاتالدى. جەي گاۋلاڭنىڭ ئوغلى خېڭ فۇ، ئۇنىڭ ئوغلى زاۋفۇ جوۋخاننى مۇ ۋاڭنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشتى. زاۋفۇ سەككىز تۇلپار (ئات) بېقىپ ۋە ئۆگىتىپ، ئۇنى تاۋلىن (3) (ناھىيىسى) دىن چىقىدىغان داۋلى (盗驪)، خۋالىۋ (驂騑)، لۈيېر (绿耳) قاتارلىق داڭلىق ئاتلار بىلەن بىرلىكتە مۇۋاڭغا تەقدىم قىلدى. مۇ ۋاڭ زاۋفۇغا ھارۋا ھەيدىتىپ، غەربىي كۆزدىن كەچۈرۈپ كېلىشكە چىقتى. شىۋاڭمۇ (غەربىي خان ئانا) بىلەن كۆرۈشۈپ، خوشاللىقىدىن قايتقۇسى كەلسەكەندى. لېكىن شۇ بېگى يەنۋاڭ ئىسيان كۆتەرگەنلىكتىن، مۇۋاڭ تۇلپارنى كۈنسويى چاچتۇرغۇزۇپ قايتىپ كەلدى ۋە شۇ يەنۋاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى

يەڭدى. شۇنىڭ بىلەن مۇۋاڭ جاۋچېڭ شەھىرىنى زاۋۇغا ھەدىيە قىلدى. شۇندىن باشلاپ ئۇلار جاۋ جەمەتىگە ئۆزگەرتىلدى. زاۋۇدىن كېيىن ئالتە ئەۋلات ئۆتۈپ، يەنىفۇ (ئىسمى گۇڭ جۇڭ) جوۋخانى شۈەنۋاڭ رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، ئۇ شۈەنۋاڭغا ھارۋىكەشلىك قىلغانىدى. چيەنمۇدا⁽⁵⁾ بولغان ئۇرۇش-تاشۋەنۋاڭ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىدى. خەتەرلىك پەيتتە يەنىفۇ شۈەنۋاڭنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. يەنىفۇنىڭ ئوغلى شۈەي بولۇپ، ئۇنىڭ ۋاقتىدا، جوۋ يوۋۋاڭ ئادالەتسىزلىك قىلغانلىقتىن، ئۇ جوۋ خانىدانىدىن ئايرىلىپ، جىن بەگلىكىگە كەتتى ۋە جىن بېگى ۋىنخوۋغا خىزمەت قىلىپ، جىن بەگلىكىدە جاۋ فامىلىلىك جەمەتنى بەرپا قىلىشقا باشلىدى. شۇ دەيدىن كېيىن، جاۋ فەمىلىلىك جەمەت تېخىمۇ روناق تېپىپ، بەش ئەۋلاد ئۆتۈپ، جاۋسۇغا يېتىپ كەلگەندى...

جاۋ سۇنىڭ ئوغلى گۇڭ مېڭ بولۇپ، بۇ دەل م. ب. 661-يىلى (لۇ بېگى مىنگۇڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ⁽⁵⁾غا توغرا كېلىدۇ. گۇڭ مېڭنىڭ ئوغلى جاۋسۇي، يەنە بىر ئىسمى زىيۇ. جاۋسۇي جىن بېگى شيەنگۇڭغا خىزمەت قىلغان ياخشىمۇ، ياكى باشقا بەگزادىلەرگە خىزمەت قىلغان ياخشىمۇ دەپ رەم سالدۇرغانىدى، رەمدە: «ياخشى ئەمەس، لېكىن بەگزادە چۇڭئېرغا خىزمەت قىلسا، چوڭ ياخشىلىق بولىدۇ» دەپ چىقتى. شۇڭا، ئۇ چۇڭئېرغا خىزمەت قىلدى. چۇڭئېر لى رۇڭلاردىن بولغان ئاغىچىنىڭ پاراكەندە-دىچىلىكى تۈپەيلىدى ئېلىگە قاچقاندا، جاۋسۇيىمۇ بىللە باردى. دىلار لەشكەر چىقىرىپ، چياڭ جىۋرۇ (廣咎如) قەۋملىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇلارنىڭ بېگىنىڭ ئىككى قىزى ئەسىر ئېلىندى. دى خانى ئەسىر قىزلارنىڭ كىچىكىنى چۇڭئېرغا، چوڭىنى جاۋسۇيىگە ياتلىق قىلدى. جاۋسۇيىدىن جاۋدۇن تۇغۇلدى. بۇرۇن چۇڭئېر جىن بەگلىكىدىكى

ۋاقتىدا، جاۋسۇيىنىڭ خوتۇنى جاۋتۇڭ، جاۋكۈ، جاۋيىڭ قاتارلىق ئۈچ ئوغۇل تۇغقاننىدى. جاۋسۇي چۇڭئېر بىلەن بىللە جەمەتى 19 يىل دىلار ئېلىدە سەرگەردان بولۇپ، ئاندىن ئۆز ئۆيىگە قايتىپ كەلدى. چۇڭئېر تەختكە چىقىپ، جىن ۋېنگۇڭ بولغاندىن كېيىن، جاۋسۇيىنى يۈەن⁽⁶⁾ دېگەن يەرگە تۆرە قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ يۈەن شەھىرىدە تۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. ۋېنگۇڭ شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمرانلىق ئورنىتىلدىكى، جاۋسۇي ئۇنىڭغا ناھايىتى دانا تەدبىرلەرنى كۆرسەتكەندى. «جىن بەگ (خاندان) لىرى تەزكىرىسى» دە، بۇ ئەھۋال تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

جاۋسۇي جىن بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جىن بەگلىكىدە قالغان ئاۋۋالقى خوتۇنى ئۇنىڭ دىلار ئېلىدە ئالغان خوتۇنىنى ئالدۇرۇپ كېلىشنى ھەمدە دىلار ئېلىدىكى خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئوغلى جاۋدۇنىنى چوڭ خوتۇنىدىن بولغان ئوغۇل دەپ ئېتىراپ قىلىشنى قايتا-قايتا تەلەپ قىلدى ۋە جىن بەگلىكىدىكى خوتۇنىدىن تۇغۇلغان ئۈچ ئوغۇلنىڭ ھەممىسى ئۇنى ھۆرمەتلىدى. م. ب. 622-يىلى (جىن شياڭگۇڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) جاۋسۇي ئۆلدى. شياڭگۇڭ ئۇنىڭغا «چېڭ جى» دەپ شەرەپ نامى بەرگەندى.

(ئەسلى كىتاب 1779-1782-بەت)

جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ⁽⁷⁾ م. ب. 307-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 19-يىلى) باھار بىرىنچى ئايدا، شىنگۇڭ ئوردىسىدا⁽⁸⁾ چوڭ ئۈچ-رىش يىغىنى بولدى. جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ بۇ يەردە فېي يى⁽⁹⁾ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەلنىڭ چوڭ ئىشلىرى توغرىسىدا مەسلىھەت ئېلىپ باردى. مەسلىھەت بەش كۈن داۋاملاشتى. ۋۇلىڭۋاڭ شىمالدا جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى تارتىۋېلىپ، تاكى فاجىزى⁽¹⁰⁾

تامىيىنىڭ بىلەن دەي دىيارغا كەلدى. شىمالدا
 ۋۇچىۋىڭخىچە (11)، غەربىدە خۇاڭخې دەرياسىغىچە بېرىپ، خۇاڭخۇا-
 تېغىغا (12) چىقتى. لۇخۇەن (13) بىلەن كۆرۈشۈپ، مەسلىھەتلىشىپ:
 «مەرھۇم ۋاڭسىز ۋەزىيەت ئۆزگىرىشىدىن پايدىلىنىپ، جەنۇبى
 چېگىرىدىكى دىيارلارنى ئىگەللەپ، جاڭ (14)، فو (15) دەريالىرىنىڭ
 مۇھىم، ئەپلىك يەرلىرىدىن پايدىلىنىپ، سېپىل سالدى. يەنە
 لى (16)، گولاڭ (17) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، رېن (18)
 دېگەن يەردە لىنخۇلارنى مەغلۇپ قىلغانىدى. لېكىن ئىشلار تامام
 ئورۇنلىنىپ بولغىنى يوق. ھازىر جۇڭشەن بەگلىكى مېنىڭ مەركىزىي
 دىيارىمدا تۇرىدۇ. شىمالدا يەن بەگلىكى، شەرقتە ھۇنلار (胡) (19)
 بار؛ غەربدە لىنخۇلار (20)، لۇفەنلەر (21)، چىن بەگلىكى، خەن بەگ-
 لىكى چېگرىداش. ئەگەر قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچ بىلەن ئۆزىمىزنى
 قوغدىمىساق، بەگلىكىمىزنىڭ يوقىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرغان بولىمىز.
 قانداق قىلىش كېرەك؟ يۈكسەك نام قازىنىشتا، كونا ئۆرپ-ئادەتلەر
 چوقۇم توسالغۇ بولىدۇ. مەن كىيىملىرىمىزنى ئۆزگەرتىپ، ھۇنچە
 كىيىنىشىنى تەشەببۇس قىلىمەن» دېگەندە، لۇخۇەن: «خوپ»
 دېدى. لېكىن ۋەزىرلەر ئۇناشمىدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنچە كىيىنىش
 تەرەپدارى بولغان فېي يى (肥) نى ئۆز يېنىدا تۇتقان جاۋ بېگى:
 «مەن جاۋچىيەن، جاۋشياڭزى دېگەن ئىككى بەگنىڭ كۆرسەتكەن
 خىزمەتلىرىنى ئەسلىيەن. ھۇنلار ۋە دىيارنى بېقىندۇرۇشنىڭ پايدى-
 سىنى كۆزدە تۇتىمەن، ۋەزىر بولغۇچىلار نامرات ۋاقىتتا ئۆزىنىڭلا
 ياخشى نامىنى ساقلاش، ئاتا-ئانىلارغا ۋاپادار بولۇش، قېرىنلارغا
 ھۆرمەت قىلىش، قېرىنداشلىرىنى، كىچىكلەرنى ئاسراش، ئادىل ۋە
 توغرا بولۇشتەك پەزىلەتنى ساقلىشى كېرەك. ئۇلۇغلاشقان چاغدا
 كەمتەر بولۇپ، ئەلگە ۋە خان-بەگلەرگە پايدىلىق ئىش قىلىشى
 لازىم. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ۋەزىرلەرنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك

ئىشى. ھازىر مەن جاۋ بېگى شياڭزىنىڭ ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلماق-
 چىمەن. ھۇنلار ۋە دىيارنىڭ دىيارىدا ئېرىتىپ، زېمىن كېڭەيتىمەك-
 چىمەن. لېكىن ئەلدە خەلققە پايدا ۋە بەككە ياردەم كۆرسىتىدىغان
 سادىق ۋەزىر ئۇچراتمىدىم. ئەگەر مەن ھەممىگە كىيىمنى ئۆزگەر-
 تىپ ھۇنچە كىيىندۈرسەم، دۈشمەن مۇقەررەر ھالدا ئاجىزلايدۇ.
 شۇنداق قىلغاندىلا، ئاز كۈچ ئېشىلىپ، كۆپ مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىش-
 كىلى بولىدۇ ھەمدە پۇقرالارنىڭ مۇشەققەتلىرىنى يېنىكلىتىپ، جاۋ-
 جىيەننى، جاۋشياڭزى قاتارلىق ئىككى بەككە ئوخشاش تۆھپە ياراتقىلى
 بولىدۇ. ئەلدە باشقىلاردىن ئۈستۈن تۆھپە ياراتقۇچى ئادەملەر
 چوقۇم كونا ئۆرپ-ئادەتلەرنىڭ توسالغۇسىغا ئۇچرايدۇ. پەۋقۇلئاددە
 ئەقىل-پاراسەتكە ئىگە، يىراقنى كۆزەر ئادەملەر چوقۇم مۇتەئەس-
 سىپ، تەكەببۇر ئادەملەرنىڭ ئۆچمەنلىكىگە دۇچ كېلىدۇ. ھازىر مەن
 پۇقرالارنى ھۇنچە كىيىنىپ، ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئېتىشقا تەربىيىلە-
 مەكچىمەن. لېكىن ئەلدە بەزى ئادەملەر مېنى چوقۇم ئەيىبلىشى
 مۇمكىن. قانداق قىلىش كېرەك؟» دېگەندە، فېي يى: «پېقىر،
 ئاڭلىشىمچە، ئىشنى ئىككىلىنىپ قىلىسا ۋۇجۇتقا چىقىماسمىش،
 ھەركەتتە قەتئىيەت بولمىسا، شۆھرەت قازىنالماسمىش، ئۇلۇغ
 بىگىم، كونا ئادەتكە خىلاپلىق قىلىش قارارىغا كەلگەن ئىكەنلا،
 ئەلدىكى كىشىلەرنىڭ سۆز-چۆچەك قىلىشىدىن ئەنسىرىمەسلىكىمىزى
 كېرەك. ئەڭ يۈكسەك ئەخلاقى تەشەببۇس قىلغۇچى ئادەملەر چاكد-
 نىلار بىلەن بىر ئېرىقتا ئاقىماسلىقى، چوڭ يېڭىلىقنى ياراتقۇچى
 ئادەملەر چاكنىلار بىلەن بىر ئېرىقتا ئاقىماسلىقى، چوڭ يېڭىلىقنى
 ياراتقۇچى ئادەملەر ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ گەپ-سۆزلىرى بىلەن
 ھېسابلاشماسلىقى لازىم. ئۆتمەۋىشتە، چوڭ ئاقساقال شۇن ئۇسۇل
 بىلەن سەنمىياۋلارنى تەسۋىرلەيدۈرگەنىكەن. يۈمۈ يالىڭاچلار ئېلىگە
 (裸国) يالىڭاچ كىرگەنىكەن. بۇ ھەرگىز ئارزۇ-ھەۋەسكە بېرىلىش،

تە
ۋۇ
تە
»
چ
۵
۱

ئۆگۈل ئېچىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى پاراۋانلىققا ئېرىشىش ۋە
مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئۈچۈن بولغان. نادان ئادەملەر ۋۇجۇتقا
چىققان ئىشلارنىمۇ چۈشىنىپ كېتەلمەيدۇ. ئەقىللىق ئادەملەر بولسا،
بولمىغان ئىشلارنىمۇ ئالدىن بىلىۋالىدۇ. ئۇنداق بولسا، ئۇلۇغ
بېگىم، يەنە نىمە ئۈچۈن ئارىسالدى بولىدىلا؟» دېگەنىدى. ۋۇلىڭ-
ۋاڭ: «مەن كىيىملىرىمنى ئۆزگەرتىپ ھۇنچە كىيىنىش توغرىسىدا
ھەرگىز ئىككىلەنمەيمەن. ئەلدىكى كىشىلەرنىڭ زاڭلىق قىلىشىدىن
قورقمايمەن. ساراڭ ئادەملەر خوشاللىق دەپ ھېس قىلغانى، ئەقىل-
لىق ئادەملەر قايغۇلۇق دەپ ھېسابلايدۇ؛ نادان ئادەملەر زاڭلىق
قىلغانى، دانىشمەنلەر تەكشۈرۈپ، تەتقىق قىلىدۇ. ئەگەر ئادەملەر
ماڭا بېقىنسا، ھۇن كىيىمىنىڭ ئۇنۇمنى تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايدۇ.
كىشىلەر مېنى زاڭلىق قىلغان تەقدىردىمۇ، چوقۇم ھۇنلارنىڭ زىمى-
نىنى ۋە جۈڭشەن بەگلىكىنى ئىشغال قىلىمەن» دېگەن ۋە شۇنىڭ
بىلەن كىيىمنى ئۆزگەرتىپ ھۇنچە كىيىنگەندى.

ۋۇلىڭۋاڭ ۋاڭ شېينى گۇڭزى چېڭغا (22) ئەۋەتىپ: «مەن ھۇنچە
كىيىنىپ، ئوردىغا چىقىپ ۋەزىرلەر بىلەن كۆرۈشمەن، تاغامنىڭمۇ
ھۇنچە كىيىنىشىنى ئۈمىت قىلىمەن. بىر ئائىلىدىكى ئادەملەر ئائىلە
باشلىقىغا ئىتائەت قىلىشى، بىر بەگلىكتىكى ئادەملەر بەگكە ئىتائەت
قىلىشى لازىم. بۇ قەدىمدىن ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان
ئومۇمىي پەزىلەت؛ بالا ئاتا-ئانىغا قارشى چىقماستىقى، ۋەزىر بەگكە،
پادىشاغا قارشىلىق قىلماستىقى كېرەك. بۇ مەرھۇم بېگىمىز تۈزۈپ
بەرگەن ئادەتتىكى قائىدە-يوسۇن. ھازىر مەن كىيىمنى ئۆزگەرتىشكە
پەرمان چۈشۈردۈم. تاغام ھۇنچە كىيىنمىسە، كىشىلەر سۆز-چۆچەك
قىلارمىكىن، دەپ ئەندىشە قىلىمەن. ئەلنى باستۇرۇشتا بىر ئومۇمىي
قائىدە بولىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، خەلققە پايدا يەتكۈزۈشنى ئاساس قىلىش-
تۇر. ھاكىمىيەت تۇتۇشنىڭ بىر پرىنسىپى بار، ئۇ بولسىمۇ، ئەمىر-

پەرماننىڭ چاقماقتەك تېز ئىجرا قىلىنىشىدىن ئىبارەت. گۈزەل
ئەخلاقلىق ئادەملەرنى ئاۋال ئاۋام خەلق ئىچىدىن تاللاش كېرەك.
ئەمىر-پەرمانغا ئالدى بىلەن ۋەزىر-بەگلەر ئىتائەت قىلىشى كېرەك.
بۈگۈن ھۇنچە كىيىنىشتىن مەقسەت-ھەرگىز كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن
ئەمەس. ھەر قانداق ئىشنى قىلىدىغان ۋە توختىتىدىغان پەيتى
بولىدۇ. شۇ بويىچە ئىشلىگەندىلا، ئىش ۋۇجۇتقا چىقىدۇ. ئىش
ۋۇجۇتقا چىقىپ، تۆھپە يارىتىلغاندىلا، ئاندىن غايىۋى مەنزىلىگە
تولۇق يەتكىلى بولىدۇ. ھازىر مەن تاغامنى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش
پرىنسىپلىرىغا خىلاپلىق قىلىپ قويارىمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن.
شۇڭا، تاغامنىڭ ئويلىنىپ بېقىشى ئۈچۈن بۇ سۆزلەرنى قىلدىم. ئاڭ-
لىشىمچە، بەگلىككە پايدىلىق ئىش بولسىلا، ئۇ يۈرگۈزۈلسە، خاتا
بولماسمىش؛ قەدىرلىك تۇغقانلارغا تايىنىپ ئىش كۆرسە، نام-ئاد-
روپىغا زىيان يەتمەسمىش. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن تاغامنىڭ نام
ئابرويىغا تايىنىپ، ھۇنچە كىيىنىشنىڭ غەلىبىگە ئېرىشىشنى ئۈمىت
قىلىمەن. ۋاڭ شېينى ھۇزۇرىڭىزغا ئەۋەتتىم. ھۇنچە كىيىم ئالماشتۇ-
رۇۋېلىشىڭىزنى ئۆتۈنمەن» دېگەن. گۇڭزى چېڭ قايتا-قايتا
تازىم قىلىپ باش قويغان ھالدا: «كەمىنلىرى ئۇلۇغ بېگىمىنىڭ
كىيىمنى ئۆزگەرتىپ، ھۇنچە كىيىنگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم. پېقىر
ئىقتىدارسىزمەن، ئاغرىپ يېتىپ قالدىم. دەرھال ئالدىلىرىغا بېرىپ
تەكلىپ بېرەلەندىم. ھازىر بەگ ئاللىرى كەمىنلىرىگە ھۇنچە كىيى-
نىشنى بۇيرۇقتىلا، پېقىرلىرى نادانلارچە بەرگەن جاۋابىم بىلەن
ساداقتىنمى بىلىدۇردۇم. ئاڭلىشىمچە، ئوتتۇرا جۇڭگو پاراسەت-
لىك ئادەملەرنىڭ ماكانى بولۇپ، بۇ يەردە خىلمۇ-خىل بايلىقلار
توپلانغانىكەن. ئەۋلىيالار بۇ يەردە تەلىم بەرگەچكە، مېھرىۋانلىق،
ۋاپادارلىق بۇ يەردە ئەمەلگە ئاشقانىكەن. «شېئىرنامە»، «ئەدەبىياتنامە»،
«نەغمە نامە» لەر بۇ يەردە ئادەتكە ئايلىنىپ، ئاجايىپ-غارايىپ

چۈنەن ماھارەتلەر مۇشۇ يەردە كۆرسىتىلىپ، يىراق يۇرتلاردىن كەلگەن كىشىلەر زىيارەت قىلىدىغان، يات قەۋملەر نەمۇنە قىلىدىغان دۆلەت ئىكەن. ھازىر ئۇلۇغ بېگىم بۇ ياخشى ئەنئەنىنى تاشلاپ، يىراق يۇرتلاردىكى يات قەۋملەرچە كىيىنىپ، قەدىمكى كىشىلەرنىڭ تەلىمىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. ئەنئەنىۋى قائىدە-يوسۇنلارنى ئالماشتۇردىلا. بۇ خەلقنىڭ كۆڭلىگە ياقمايدۇ. ئۆلىمالارنىڭ تەلىملىرىگە خىلاپ كېلىدۇ. بۇ ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ئەزەلدىن كېلىۋاتقان ئۆرپ-ئادەتلىرىدىن ئايرىلغانلىق بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، يېقىنلىرى بەگ ئالىىرىنىڭ بۇ ئىشلارنى ئويلىنىپ بېقىشىنى ئۈمىت قىلىمەن» دېگەن.

ۋۇلىڭۋاڭ گۇڭزى چېڭنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، ئۆزى بىۋاسىتە ئۇتۇنۇش قىلىپ: «كىيىم ئىشقا، ئەدەپ-قائىدە ئىش باشقۇرۇشقا، ئەپلىك بولۇشى كېرەك. دانىشمەنلەر ئوخشاشمىغان يۇرتلارنى كۆزدىن ئېلىپ، ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا، ئىشلارنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ، ئەدەپ-قائىدىلەرنى بېكىتىپتەكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزۈش، دۆلەتنى بېيىتىش ئۈچۈن بولغانىدى. چاچىلىرىنى كېسىپ، بەدەنلىرىگە رەڭلىك گۈللەرنى چېكىپ، بىلەكلىرىگە رەڭلىك رەسىملەرنى سىزىپ، ئىزمىسى سول تەرەپكە كېلىدىغان كىيىملەرنى — كىيگۈچىلەر ئۆيۈڭلەر،⁽²³⁾ قېشىنى قارا بويىپ، پىشانىسىگە گۈل چېكىپ، بېشىغا بېلىق تېزىسى يۆك كىيىپ، ئۇچىسىغا قوپال تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيگۈچىلەر داۋۇ بەگلىكى ئاھالىلىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، جاينىلارنىڭ ئەدەپ-قائىدە ۋە كىيىم-كېچەكلىرى ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن ئىش قىلىش جەھەتتىكى رولى ئوخشاشتۇر. يەر ئوخشاشمىسا، كىيىمدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ، ئىش ئوخشاشمىسا، ئەدەپ-قائىدىدىمۇ ئۆزگىرىش بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن دانىشمەنلەرنىڭ قارىشىچە، ئەگەر ئەلگە مەنپەئەتلىك بولىدىكەن، كىشىلەر —

نىڭ كىيىم-كېچەكلىرىنى بىر خىل قىلىش ھاجەتسىز. ئەگەر ئىش قىلىشقا ئوڭايلىق بولىدىكەن، ئەدەپ-قائىدىنى ئوخشاش قىلىش ھاجەتسىز. كۆڭۈلچى ئۆلىمالارنىڭ ئېيتقانى ئوخشاش، لېكىن ئادەتلىرى ئوخشاش ئەمەس. ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ئەدەپ-قائىدىلىرى ئوخشاش، لېكىن سىياسەت ۋە ئاقارتىش ئىشلىرى ئوخشاش ئەمەس. شۇ ھالدا تاغ دىيارىدا ئىش قىلىشقا ئوڭايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئوخشاشمىغان قائىدىلەرنى قوللانسا، كىيىملەرنى كىيسە بولمايدىكەن؟ شۇنىڭ ئۈچۈن كېتىش ياكى تۇرۇش ئىشلىرىنى ئاقىل كىشىلەر بىر-لىككە كەلتۈرەلمەيدۇ؛ يىراق ياكى يېقىن يەردىكى كىيىملەرنى ئەۋلىيالار ئوخشاش قىلىۋېتەلمەيدۇ. قاقاس نامرات يەرلەردە ئاجايىپ نەرسىلەر كۆپ بولىدۇ. كۆرگەن-بىلگەنلىرى ئاز ئادەملەر مۇنازىرىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇقمايدىغان نەرسىلەر ئۈستىدە گۇمانلانمايدۇ. ئۆزلىرىنىڭكىگە ئوخشاشمايدىغان سۆز-ھەركەتلەرنى خاتا دېمەيدۇ. بۇ ئاممىغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئەڭ مۇكەممەل ئۇسۇل — چارە ئىزدەشتىن ئىبارەتتۇر. تاغانىڭ بۈگۈنكى سۆزلىرى چاكانا كۆز قاراش بولۇپ، مېنىڭ ئېيتقانلىرىم، چاكانا مۇھاكىمىلەرنى چەكلەيدىغان پاكىت ۋە قائىدىلەردۇر. بەگلىكىمىزنىڭ شەرقىدە خۇاڭخې، باۋلۇ دەريالىرى بولۇپ، چى ۋە جۇڭشەن بەگلىكلىرى بىلەن بۇ ئىككى دەريادىن تەڭ پايدىلىنىدۇ، لېكىن كېسە ئىشلەتمەيدۇ. چاڭشەن⁽²⁴⁾ تېغىدىن تاكى دەي بەگلىكى⁽²⁵⁾ ۋە شاڭداڭ⁽²⁶⁾ دېگەن يەرگىچە، شەرقتە يەن بەگلىكى ۋە تۇڭگۇسلار بىلەن چېگرىداشمىز؛ غەربىدە لۇفەن (樓煩)، چىن (秦) بەگلىكى، خەن (韓) بەگلىكى بىلەن چېگرىداشمىز. تاھازىرىغىچە ئات مېنىش، ئوقيا ئېتىش تەييارلىقىمىز يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن كېمە توپىلاپ تەييارلىق قىلىمەن، سۇنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن تونۇشىدىغان ئادەم-لەرنى تېپىپ، خۇاڭخې بىلەن باۋلۇ دەريالىرىنى مۇداپىئە قىلىمەن.

كېيىنكى ئۆزگەرتىپ، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشىنى مەشىق قىلدۇرىمەن. شۇ ئارقىلىق يەن بەگلىكى، ئۈچ خۇ (ھۇن) (27)، چىن بەگلىكى، خەن بەگلىكى بىلەن تۇتاشقان چېگرانى مۇداپىئە قىلىمەن. بېگىمىز جاۋجىيەننى جىنياڭ ۋە شاڭداڭلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، سىرتقا قاراپ كېڭەيگەندى. بېگىمىز جاۋشياڭزى غەربىي رۇڭلارنى يۈتۈۋېلىپ، دەي بەگلىكىنى ئىشغال قىلىپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. بۇ پاكىتلارنى ئادانلارمۇ، پاراسەتلىكلەرمۇ بىلىدۇ. ئالدىنقى بىر مەزگىلدە، جۇڭشەن بەگلىكى چى بەگلىكىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، بىزنىڭ زىمىنىمىزغا تاجاۋۇز قىلىپ، خەلقىمىزنى تۇتقۇن قىلغانىدى. سۇ قۇيۇپ بېرىپ، خاۋيى (28) شەھىرىمىزنى قۇرىشىدى. ئەگەر زىمىن ئىلاھىنىڭ روھى قوغدىمىغان بولسا، خاۋيى شەھىرى قولىدىن كېتىپ قېلىشقا تاس قالغانىدى. مەرھۇم بەگىلەر بۇنى چوڭ نومۇس دەپ قارىدى. بۇ ئىنتىقام تېخى ئېلىنغان ئەمەس. ھازىر ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشتەك ھەربىي ماھارەتكە ئىگە بولدۇق. بۇنىڭ يېقىندىن ئېيتقاندا، شاڭداڭنىڭ ۋەزىيىتىنى ئۆزگەرتىشكە، ئۇزۇننى كۆزلىگەندە، جۇڭشەن بەگلىكىدىن ئىنتىقام ئېلىشقا پايدىسى بولىدۇ. لېكىن تاغا! ئۆزلىرى ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ئادەتلىرىگە رىئايە قىلىش ئارقىلىق جاۋجىيەننى، جاۋشياڭزى قاتارلىق بەگلىرىنىڭ مۇددىئالىرىغا قارشى تۇرۇپ، كېيىنكى ئۆزگەرتىشتىن بىزار بولدۇم، دېگەن سۆزلىرى بىلەن خاۋيى ۋە قەسىدىكى نومۇسنى ئەسلىرىدىن چىقىرىپ قويدىلا. تاغا! ئۆزلىرىدىن بۇنى ئۈمىت قىلىمىغان ئىدىم» دېگەندە، گۇڭزى چېڭ: «پېقىر، ھەقىقەتەن ئادان ئىكەنمەن، بەگ ئالىلىرىنىڭ كېيىن ئۆزگەرتىشلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئەھمىيىتىنى چۈشەنمەيتىمەن. چاكانا، يۈزە قاراش بويىچە بىلجىراپ-تىمەن. بۇ پېقىرنىڭ جىنايىتى. ھازىر بەگ ئالىلىرى جاۋجىيەننى، جاۋشياڭزى قاتارلىق بەگلىرىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ،

مەرھۇم بەگلىرىنىڭ ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولسالا، پېقىر-لىرى ئەمىر-پەرمانغا ئىتائەت قىلماسلىققا قانداقمۇ جۈرئەت قىلد-مەن؟» دەپ يەنە باش قويۇپ تازىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ۋۇلىڭۋاڭ ئۇنىڭغا ھۇنچە كىيىم تەقدىم قىلدى. ئىككىنچى كۈنى گۇڭزى چېڭ ھۇنچە كىيىنىپ ۋۇلىڭۋاڭ بىلەن كۆرۈشتى. شۇنداق قىلىپ، ۋۇلىڭۋاڭ كېيىنكى ئۆزگەرتىپ، ھۇنچە كىيىنىش توغرىسىدا پەرمان چىقاردى.

جاۋۋېن، جاۋزاۋ، جوۋ شاۋ، جاۋجۈنلەر ۋۇلىڭۋاڭغا ھۇنچە كىيىنمەسلىك، ئەسلىدىكى مىزان بويىچە كىيىنىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىپ ئۇنى توسىغان بولسىمۇ، لېكىن ۋۇلىڭۋاڭ: «ئالدىنقى بەگلىرىنىڭ ئادەتلىرى بىر بىرىگە ئوخشىمىسا، قايسى كونا ئادەتنى ئۇدۇم قىلىمىز؟ ئاقساقال خانلار بىر بىرىنىڭ تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىشىمىغان تۇرسا، يەنە نىمە دەپ ئۇ كونا قائىدىلەرگە ئەمەل قىلد-مىز؟ لۇشى (虚戏)، شېنىۋىڭ (神农) لار خەلققە تەلىم-تەربىيە بەرگەن، ئەيىبلىمىگەن؛ خۇاڭدى، ياۋ، شۇنلەر ئەيىبلىگەن، لېكىن غەزەپلەنمىگەن. شۇ دەۋرگە لايىق ئەمىر-پەرمانلار ئۆز ۋاقتىدا تۈزۈلگەن. ئەمىلىي ئەھۋالغا قاراپ، مۇۋاپىق قائىدە-يوسۇنلار بەل-گىلەنگەن. مىزان ۋە پەرمانلار ئەمەلىي ئىشقا مۇۋاپىق بولۇشى، كىيىم-كېچەك، قورال-سايىمان ئىشلىتىشكە ئەپلىك بولۇشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەلىنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىشتا، ئوخشاش ئۇسۇلنى قوللىنىش ھاجەتسىز؛ دۆلەتنى باشقۇرۇشقا ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن، قەدىمكى تەجرىبىلەرگە رىئايە قىلىش ھاجەتسىز. دانىشمەن-لەر باش كۆتەرگەندە، ئۆز ئارا بىرىگە ۋارىسلىق قىلماستىنلا، ئەلىنىڭ ئىشىنى ۋۇجۇتقا چىقارغانىدى. شيا (夏)، يىن (殷) لار ئاجىزلىغاندا، ئەدەپ-قائىدىلەرنى ئۆزگەرتىمىگەن بولسىمۇ، ھالاك بولدى. دېمەك، كونا ئەدەپ-قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىشنى ئەيىب

لەشنىڭ، كونا قائىدىلەرگە رىئايە قىلىشنى مەدھىيەلەشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەگەر غەلىتە، يات كىيىملەرنى كىيگەن ئادەمنىڭ ئىدىيىسى يامان بولىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا زوۋ (邹)، لۇ (鲁) بەگلىكلىرىدە قەدىمكى ئەدەپ-قائىدىلەرگە شۇنچە رىئايە قىلغان بەگلىكلەردە ئەدەپ-قائىدىلەر بىلەن كېلىشەلمەيدىغان ئادەم بولمىغان بولاتتى. ئەگەر ئۆرپ-ئادىتى ناچار يەردىكى خەلقلەر يولسىز بولىدۇ دېيىلسە، ئۇ چاغدا، ۋۇ (吴)، يۆ (越) قاتارلىق غەلىتە ئادەتلىك يەرلەردە ياخشى ئادەملەر بولمىغان بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، دانىش-مەنلەر بەدەننى يېپىپ تۇرىدىغان نەرسىنى كىيىم، ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان تەدبىرلەرنى ئەدەپ-قائىدە دەپ ئاتاشقانىدى. كىشىلەر ئارىسىدىكى بېرىش-كېلىش قائىدىسى، كىيىم-كېچەك تۈزۈمى ئاددى خەلقنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە پايدىلىق، لېكىن ئۇ ئارقىلىق دانىشمەنلەرنى باھالىغىلى بولمايدۇ. ئاددى خەلق ئۆرپ-ئادەت بىلەن بىللە ماڭغان؛ دانىشمەنلەر شەيئىلەرنىڭ ئۆز گىرىشىگە ماسلاشقان. شۇڭا، تەمسىللەردە: «كىتابتا كۆرسىتىلگەن چارىلەر بويىچە ھارۋا ھەيدىگەن ئادەملەر ئاتنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى تولۇق بىلمەيدۇ؛ قەدىمكى قائىدىلەر بىلەن دۆلەت باشقۇرغان ئادەملەر ئىشنىڭ ئۆزگىرىشىنى تەپسىلى چۈشەنمەيدۇ» دېيىلگەن. «كونا قائىدىلەرگە ئاساسەن كۆرۈلگەن نەتىجە يەنىلا چاكىنىلىقتىن ئېشىپ كېتەلمەيدۇ؛ قەدىمكى زامان ئىلمى بىلەن ھازىرقى ئەلنى باشقۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. سىلەر ھەرگىز كونىنى تىرىلدۈرۈشنى ئىككىنچى ئوتتۇرىغا قويغۇچى بولماڭلار» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنچە كىيىنىشنى يولغا قويۇپ، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىش ماھىرلىرىنى چاقىرىشقا باشلىدى.

م. ب. 306-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 20-يىلى)، ۋۇلىڭۋاڭ لەشكەر تارتىپ، جۇڭشەن بەگلىكى زىمىنىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ، نىڭجيا غىچە

بېرىپ، غەربدە ھۇنلارنىڭ يېرىنى بېسىۋېلىپ، يۈجۇڭغىچە (29) يېتىپ باردى. لىنخۇ (林胡) لارنىڭ خانى ئادەم ئەۋەتىپ ئات تەقدىم قىلدى. ۋۇلىڭۋاڭ ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن، لۇخۇەننى چىن (秦) بەگلىكىگە، چيۈينى خەن (韩) بەگلىكىگە، ۋاڭ بېننى چۈ (楚) بەگلىكىگە، فۇدىڭنى ۋېي (魏) بەگلىكىگە، جاۋجۇنى چى (齐) بەگلىكىگە ئەۋەتتى. دەي بەگلىكى ۋەزىرى جاۋگۇ، خۇ (ھۇن) لارنى باشقۇردى ۋە ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئالدى.

م. ب. 305-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 21-يىلى)، ۋۇلىڭۋاڭ جۇڭ-شەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارىلىق چۈشۈردى. جاۋشاۋ (赵肅) ئوڭ قانات قوشۇن سەركەردىسى، شۇجۇن (许钧) سول قانات قوشۇن سەركەردىسى، بەگزادە جاڭ ئوتتۇرا قوشۇن سەركەردىسى، ۋۇلىڭۋاڭ پۈتكۈل قوشۇننىڭ سەركەردىسى بولدى. نىۋىجەن (牛翦) ھارۋىلىق-ئاتلىق قوشۇنلارغا، جاۋشى (赵希) ھۇن (胡) ۋە دەي بەگلىكى قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلدى. جاۋشىنىڭ قوشۇن-لىرى جىڭشىڭغا (30) بېرىپ، ھۇن ۋە دەي بەگلىكى قوشۇنلىرى بىلەن چۇياڭدا (31) قوشۇلۇپ، دەنچىۋ (32) خۇاياڭ (33) ۋە خۇڭشاڭ (34) ئۆتكىلىنى ئىشغال قىلدى. ۋۇلىڭۋاڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار خاۋبى شەھىرى، شىيى شەھىرى، (35) فېڭلۇڭ (36) ۋە دۇڭيۈەنلەرنى (37) ئىگەللىدى. جۇڭشەن بەگلىكى تۆت شەھەرنى تەقدىم قىلىپ، سۈلھ تەلەپ قىلغاچقا، ۋۇلىڭۋاڭ ماقۇل بولۇپ، لەشكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى.

م. ب. 303-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 23-يىلى)، ۋۇلىڭۋاڭ يەنە جۇڭشەنگە ھۇجۇم قىلدى. م. ب. 301-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 25-يىلى)، بەگ ئاغىچا خۇيخوۋ (38) ئۆلدى. ۋۇلىڭۋاڭ جوۋشاۋنى ھۇنچە كىيىندۈرۈپ، ئۇنى بەگزادە جاۋخېغا ئۇستاز قىلىپ ئەۋەتتى. م. ب. 300-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 26-يىلى)، يەنە جۇڭشەن

بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، شىمال تەرەپتىن يەن، دەي بەگلىكلىرىدە
 كىچىك، غەرب تەرەپتىن يۈنجۇڭ، جىيۈيۈەنلەرگىچە بېسىۋالدى.
 م. ب. 299-يىلى (ۋۇلىڭۋاڭنىڭ 27-يىلى) بەشىنچى ئايدا،
 ۋۇلىڭۋاڭ شەرقىي ئوردىدا تەنتەنىلىك ئوردا يىغىنى ئاچتى. شۇنىڭ
 بىلەن بىللە بەگلىكنى ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان داغدۇغىلىق مۇراسىم
 ئۆتكۈزۈپ، شاھزادە جاۋخېنى بەگ قىلىپ تەيىنلىدى. يېڭى بەگ
 زىيارەتگاھقا بېرىپ، ئىبادەت قىلغاندىن كېيىن، بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى
 باشقۇرۇشقا كىرىشتى، ئىلگىرىكى تۆرلەرنىڭ ھەممىسى يېڭى بەگنىڭ
 ۋەزىرلىرى بولۇشتى. فېي يى ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىپ ھەمدە يېڭى
 بەگنىڭ ئۇستازى بولدى. خۇيۋېنۋاڭ مانا شۇ ئىدى. خۇيۋېنۋاڭ
 خۇي بەگ ئانا ۋۇۋا (惠后吴娃) نىڭ ئوغلى. ۋۇلىڭۋاڭ بولسا،
 ئۆزىنى بەگ ئاتا (主父) دەپ ئاتايتتى.

بەگ ئاتا ئوغلىغا ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرغۇزۇپ، ئۆزى
 ھۇنچە كىيىنىپ، سپاھ-بەگ، تۆرلەرنى باشلاپ، غەربىي شىمال-
 دىكى ھۇنلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى ھەمدە يۈنجۇڭ-جىيۈيۈەندىن
 ئۇدۇل جەنۇبقا چۈشۈپ، چىن بەگلىكىگە تۇيۇقسىز زەربە بېرىشنى
 ئويلىغاچقا، ئۆزىنى جاۋ بەگلىكىنىڭ ئەلچىسى قىلىپ كۆرسىتىپ،
 چىن بەگلىكىگە باردى. چىن بېگى جاۋۋاڭ (39) ئۇقماي قالدى.
 لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئەلچىنىڭ چىراي-شەكلىنىڭ ئۇلۇغۋار-
 لىقى، ئادەتتىكى ۋەزىرلەرنىڭ سالاپىتىگە ئوخشىمايدىغانلىقىنى
 سېزىپ، ئىنتايىن ھەيران بولدى ۋە ئۇنى قايتۇرۇپ كېلىشكە بۇي-
 رۇق چۈشۈرۈپ كىشى ئەۋەتتى. بەگ ئاتا بۇ ۋاقىتتا ئېتىنى چاپتۇ-
 رۇپ، ئاللىقاچان خەنگوگۈەن قوۋۇقىدىن چىقىپ كەتكەن ئىدى.
 ئەستايىدەل سۈرۈشتە قىلىش ئارقىسىدا، بۇ ئەلچى قىياپىتىگە
 كىرىۋالغان كىشىنىڭ بەگ ئاتا ئىكەنلىكى بىلىنىپ، چىنلىقلار ئىنتايىن
 يىن ھەيران بولدى، بەگ ئاتىنىڭ چىن بەگلىكىگە كىرىشى، ئۆزى

بىۋاسىتە يەرشارىنى چارلاش ھەمدە چىن بېگى جاۋۋاڭنىڭ ئادە-
 مىگە رەھبەرلىكىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ئىدى.

م. ب. 297-يىلى (خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) بەگ ئاتا
 يېڭى ئىشغال قىلىنغان يەرلەرنى تەكشۈرۈپ كېلىش ئۈچۈن، دەي
 بەگلىكىدىن چىقىپ غەربكە مېڭىپ، شىخېدا لۇفەن خانىنى ئۇچرىتىپ
 ۋە ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىگە قوشقا-
 ندى.

م. ب. 296-يىلى (خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)، جۇڭشەن
 بەگلىكى يوقىتىلىپ، جۇڭشەن ھۆكۈمدارى فۇشېغا (40) كۆچۈرۈلدى.
 شۇڭا، لىڭشۈۋېڭ (41) شەھىرى بىنا قىلىنىپ، شىمالىي تەرەپتىكى
 يەرلەر بويىنىدۇرۇلغاچقا، دەي بەگلىكىگە بارىدىغان يول راۋانلاش-
 قاندى.

(ئەسلى كىتاب 1805-1813-بەتلەر)

م. ب. 272-يىلى (خۇيۋېنۋاڭنىڭ 26-يىلى) جاۋ بەگلىكى
 شەرقىي خۇلارنى دەي بەگلىكى زېمىنىدىن قوغلاپ چىقاردى (جاۋ
 بەگلىكىگە قارشى ئىسيان كۆتەرگەچكە، خۇيۋېنۋاڭ لەشكەر چىقىرىپ،
 بۇ جايلارنى قايتۇرۇپ ئالدى).
 (ئەسلى كىتاب 1821-بەت)

[1] جاۋ (赵) - قەدىمكى بەگلىك. يېغىلىق دەۋرىدىكى يەتتە كۈچلۈك
 بەگلىكنىڭ بىرى.

(«سېخەي» 4451-بەت)

[2] داۋۇ (帝大戊) - شاڭ خانلىقىنىڭ ئونىنچى خانى.

(تۈزىتىلگەن «سېۋەن» 701-بەت)

[3] تاۋلىن (桃林) - ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لېڭ باۋشيەن
 ناھىيىسىنىڭ غەربى. شەنشى ئۆلكىسى تۇڭگۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1780 - يەت

[4] چيەنمۇ (千亩) قەدىمكى يەر ئىسمى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جېشۇشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى. (تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 407 - يەت)
[5] لۈمىنگۇڭ (鲁闵公) م.ب. 660 - ؟ - ئىسمى كەي (开). جۇاڭ - گۇڭنىڭ ئوغلى. ئىككى يىل (م.ب. 661 - 660) تەختتە ئولتۇرغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1533 - يەت

[6] يۈەن (原) - قەدىمكى بەگلىك. فامىلىسى جى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىنشۈي دېگەن يېرىدە. كېيىن شەرققە كۆچۈپ، ھازىرقى خېنەندىكى جىيۈەننىڭ غەربىگە ئورۇنلاشقان.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1781 - 1782 - يەتلەر

[7] «جاۋ» ۋۇلىڭۋاڭ (赵武灵王) م.ب. 295 - ؟ - يىللار) - ئىسمى يۇڭ (雍)، سۇخوۋ (肃侯) نىڭ ئوغلى. 27 يىل (م.ب. 325 - 299 - يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1083 - يەت

[8] شىنگۇڭ ئوردىسى (信宫) - جاۋ بەگلىكى ئوردىسى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى يۇڭنيەن ناھىيىسىدە.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1803 - يەت

[9] فېي يى (肥义) - سۇخوۋ دەۋرىدىكى تۆرىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ (جاۋ) ۋۇلىڭۋاڭنىڭ ھۇنچە كېيىنىپ، ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشى ئىشنى پائال قوللىغۇچى.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1803 - يەت

[10] فاڭزى (房子) - «ھەقىقىي شەرھ» دە: بۇ «جاۋجۇ ناھىيىسى» دېيىلگەن. ئىلاۋە: بۇ سۆز «防子» دەپمۇ يېزىلغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى گاۋيى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1806 - يەت

[11] ۋۇچىۋۇڭ (无穷) - يەر ئىسمى.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1806 - يەت

[12] خۇاڭخۇا (黄华) - «ھەقىقىي شەرھ» دە: «خۇاڭخۇا شىخېننىڭ يان

تەرىپىدىكى تاغنىڭ ئىسمى» دېيىلگەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1806 - يەت

[13] لۇخۈەن (楼缓) - يېغىلىق دەۋرىدىكى مەسلىھەتچى. ئىلگىرى ئۇ، چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1806 - يەت

[14] جاك (漳) - دەريا. سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرقىدىكى چىڭجياڭ، جۇجياڭ دەريالىرى شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ، ھازىرقى خېبېي، خېنەن ئۆلكىلىرى چېگرىسىدا جاڭخې دەرياسى بىلەن قوشۇلىدۇ ۋە يەنە شەرققە قاراپ ئېقىپ، دامن ناھىيىسىدە ۋېيخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1865 - يەت)

[15] فۇ (潞) - دەريا. بۇ ھازىرقى فۇياڭ دەرياسى بولۇپ، خېبېي ئۆلكىسى سىشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى فۇشەن تېغىدىن باشلىنىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1863 - يەت)

[16] لىن (蔺) - يەر ئىسمى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىشى ناھىيىسىدە.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1806 - يەت

[17] گولاڭ (郭狼) - يەر ئىسمى. ئورنى نامەلۇم.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1806 - يەت

[18] دېن (荏) - يەر ئىسمى. ئورنى نامەلۇم.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1806 - يەت

[19] لىنخۇلار (林胡) ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمال قىسىملىرى ۋە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلىنىڭ ئىكجاۋ ئايمىقىنىڭ شەرقىي شىمال رايونلىرىدا ياشىغان.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1806 - يەت

[20] شەرقتە خۇلار بار (东有胡人) - بۇ يەردە تۇڭگۇسلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1806 - يەت

[21] لۇفەنلەر (楼烦) - چۈنچىۋ ۋە يېغىلىق دەۋرىدىكى خانلىق. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىشقا باھىر، شەرقتە جاۋ بەگلىكى بىلەن خوشنا بولغان. چىن (秦) بەگلىكىنىڭ

ئاخىرلىرىدا ھۇنلارغا تەۋە بولۇپ، خېنەنگە كۆچكەن. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شىڭچى، ئۇجەي ناھىيىلىرى دائىرىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1624 - بەت)
[22] گۇڭزى چېڭ (公子威) — سۇخوۋىڭ ئىسمى. ۋۇلىڭۋاڭنىڭ تاغىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1807 - بەت)
[23] ئوۋيۇ (瓯越) — قەدىمكى قەۋم ۋە رايون ئىسمى. گۇاڭدۇڭ، خەي-نەن ئارىلى رايونلىرىنىڭ قەدىمكى نامى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1809 - بەت)
[24] چاڭشەن تېغى (常山) — يەنى خېڭشەن تېغى (恒山) ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خۇييۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1810 - بەت)
[25] دەي بەگلىكى (代) — يېغىلىق دەۋرىدىكى بەگلىك. جاۋشياڭزى تەرىپىدىن يوقىتىلغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى ۋېيشىيەن ناھىيىسى ئەتراپىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1810 - بەت)
[26] شاڭداڭ (上党) — يەر ئىسمى. يېغىلىق دەۋرىدە خەن (韩) بەگلىكى زېمىنى بولۇپ، كېيىن جاۋ بەگلىكىگە تەۋە بولغان. يەنە بىر ئىسمى شاڭدى (上地). چىن دەۋرىدە شاڭداڭ ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى چاڭجىز شەھىرىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1810 - بەت)
[27] ئۈچ خۇ (هۇن، 三胡) — «سۈيىن» دا: «لىنخۇلار، لۇفەيلەر، تۇڭگۇسلار ئۈچ خۇ (هۇن) دۇر دېيىلگەن».

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1810 - بەت)
[28] خاۋيى (鄆邑) شەھىرى — چۈنچىۈ دەۋرىدە جىن بەگلىكى شەھىرى ئىدى. يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىگە تەۋە بولغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى پۇشياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«سەخىي» 4695 - بەت)
[29] يۈجۇڭ (榆中) — قورۇل ئىسمى. يەنى يۈلىن قورۇلى. يۈشمۇ

دېيىلىدۇ. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل جۇڭىر خوشۇندى.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1608 - بەت)

[30] جىڭشاڭ (井陉) تېغى — ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جىڭشاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1811 - بەت)
[31] چۇياڭ (曲阳) — يەر ئىسمى. يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چۇياڭ ناھىيىسى دائىرىسىدە.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1812 - بەت)

[32] دەنچىۈ (丹丘) — «ھەقىقى شەرھ» دە: «بۇشىڭجۇ ئايمىقى دەنچىۈ ناھىيىسى» دېيىلگەن. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىڭتەي شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى نېيچىۈ ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1812 - بەت)
[33] خۇاياڭ (华阳) — قەدىمكى رايون نامى. خۇاشەن تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چىڭلىن تېغىنىڭ جەنۇبى، سىچۈەن ۋە يۈننەن، گۇيجوۋ ئۆلكىسى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.
(«سەخىي» 281 - بەت)

[34] خۇڭشاڭ (鸿上) — «ھەقىقى شەرھ» دە: «鴈» ياكى «鸿» يېزىلغان. خۇڭشاڭگۇەن ھازىرقى رۇڭجېڭ شەھىرى بولۇپ، دىڭجوۋ ئايمىقى تاڭشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 60 چاقىرىم يىراقلىققا جايلاشقان. ئەسلى جىن بەگلىكىدىكى خۇڭشاڭگۇەن شەھىرى مانا شۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1812 - بەت)
[35] شى يى (石邑) — شەھەر. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىجياچۈاڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1812 - بەت)
[36] فېڭلۇڭ (封龙) — شەھەر. فېڭلۇڭ تېغى نامى بىلەن ئاتالغان. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لوۋەنچىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى - توم 1812 - بەت)
[37] دۇڭيۈەن (东垣) — شەھەر. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جېڭدېڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1526 - بەت)

[38] خۇيخۇ (惠后) — ۋۇلىڭۋاڭنىڭ خوتۇنى، مىڭ ياۋ. بۇ، ۋۇۋا دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئانىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1812 - بەت)

[39] چىن جاۋۋاڭ (秦昭王) — يەنى چىن بەگلىكى بېگى جاۋشياۋۋاڭ (秦昭襄王). ئىسمى زې (则)، يەنە بىر ئىسمى جى (稷). ئۇ چىن بېگى خۇيۋېنۋاڭنىڭ ئوغلى، ۋۇۋاڭنىڭ ئاتا باشقا ئىسمى بولۇپ، 56 يىل (م. ب. 306 - 251 - يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1813 - بەت)

[40] فۇشى (膚施) — ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يەنئەن شەھىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1813 - بەت)

[41] لىڭشۈۋ چىڭ شەھىرى (灵寿城) — ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ لىڭشۈۋ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1813 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 44 - جىلد

ۋېي (魏) بەگلىكى خانىدانى تەزكىرىسى

ۋېي بەگلىكى بەگلىرىنىڭ ئەجداتلىرى بىگۇڭ گاۋ (毕公高) نىڭ ئەۋلاتلىرى بولۇپ، جوۋ خانلىقىنىڭ خانلىرى بىلەن ئوخشاش جى (姬) فامىلىلىكتۇر. جوۋ خانى ۋۇۋاڭ جوۋ (紂) نى يوقاتقاندىن كېيىن، بىگۇڭ - جىگاۋغا بى. شەھىرى (1) سۇيۇرغال قىلىدە. خاچقا، ئۇ قەبىلىسىنى «بى» گە ئۆزگەرتكەنىدى. كېيىن ئەۋلاتلىرى سۇيۇرغالدىن مەھرۇم بولۇپ ئاددىي پۇقراغا ئايلاندى. بەزىلىرى ئوتتۇرا جۇڭگودا تۇرۇپ قالدى. بەزىلىرى بولسا، يات دى قەۋملىرى دىيارغا ئولتۇراقلاشتى. ئۇنىڭ ئىچىدە بى ۋەن ئىسىملىك بىر ئەۋلادى جىن شىيەنگۇڭغا خىزمەت قىلدى، م. ب. 661 - يىلى (جىن شىيەنگۇڭنىڭ 16 - يىلى) جاۋسۇ جەڭ ھارۋىلىرى ھارۋىكىشى، بى ۋەن جەڭ ھارۋىلىرىنىڭ ئوڭ تەرەپ قوغدىغۇچىسى بولۇپ، شىيەنگۇڭ قوزغىغان خو (2)، گېڭ (3)، ۋېي بەگلىكلىرىنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ، شىيەنگۇڭنى قوغدىغاچقا، شىيەنگۇڭ گېڭ بەگلىكى يەرلىرىنى جاۋسۇغا، ۋېي بەگلىكى يەرلىرىنى بى ۋەنگە سۇيۇرغال قىلىپ، ئىككىسىنى تۆرىلىككە (大夫) تەيىنلىدى...

بى ۋەن سۇيۇرغال ئېلىپ 11 يىلدىن كېيىن، جىن بېگى شىيەن - گۇڭنىڭ ئۆلۈمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ تۆت ئوغلى ھۆكۈمدارلىق تالىشىپ، جىن بەگلىكىدە ئىچكىي قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى. ئەمما

بى ۋەننىڭ ئائىلە جەمەتى تېخىمۇ روناق تېپىپ، ئۆزىگە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن يەرنىڭ نامى بويىچە، فامىلىسىنى ۋېي دەپ ئۆزگەرتتى. بى ۋەننىڭ ئوغلى ۋۇزى...، ئۇنىڭ ئوغلى داۋزى...، ئۇنىڭ ئوغلى ۋېي جياڭ ئىدى.

ۋېي جياڭ جىن داۋگۇڭغا خىزمەت قىلدى. م.ب. 570-يىلى (داۋگۇڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بەگلەر ئۇچراشقاندا، داۋگۇڭنىڭ ئىنىسى ياڭگەن ئولتۇرغان ھارۋا قاتارنى بۇزغاچقا، ۋېي جياڭ ياڭگەننىڭ ھارۋىكېشىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. قاتتىق غەزەپلەنگەن داۋگۇڭ: «بەگلەر بىلەن ئۇچرىشىش ئەلنىڭ شەرىپى. بۈگۈنكى كۈندە بولسا، چوڭ يىغىندا ئىنىم ھاقارەتلەندى!» دەپ ۋېي جياڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. بىرسى داۋگۇڭغا نەسىھەت قىلغاچقا، داۋگۇڭ ئاچچىقىدىن ياندى. ئاخىرى ۋېي جياڭنى بەگلىك ھاكىمىيىتىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەپ، تىنچلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاش توغرىسىدا ئۇنى رۇڭلار، دىلار بىلەن ئالاقىلىشىشكە ئەۋەتىدۇ. رۇڭ، دى قەۋملىرى شۇنىڭ بىلەن جىن بەگلىكىگە بېقىنىدۇ. م.ب. 562-يىلى (داۋگۇڭنىڭ 11-يىلى) داۋگۇڭ: «مەن سىز ۋېي جياڭنى بەگلىك ھاكىمىيىتىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەندىن تارتىپ سەككىز يىل ئىچىدە توققۇز قېتىم بەگلەر بىلەن ئۇچراشتىم. رۇڭ، دى قەۋملىرىمۇ ياخشىلىشىپ بېقىندى. بۇنىڭ ھەممىسى ۋېي جياڭ، سىزنىڭ تۆھپىڭىز» دەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا چالغۇ ئەسۋابى ئىنئام قىلىدۇ. ۋېي جياڭ ئۈچ قېتىم تەكەللۇپ بىلەن رەت قىلىپ، ئاندىن قوبۇل قىلىدۇ.

(ئەسلى كىتاب، 1835-1836-بەت)

ۋېي بېگى ۋۇخوۋ (魏武侯) (5) م.ب. 388-يىلى (ۋۇخوۋنىڭ توققۇزىنچى يىلى) دىلار كۋەيشۈي (6) دەرياسىدا بىزنىڭ قوشۇنىمىزنى مەغلۇپ قىلدى...

(ئەسلى كىتاب، 1842-بەت)

خۇيۋاڭ (惠王) (7) م.ب. 352-يىلى (خۇيۋاڭنىڭ 19-يىلى)... سەددىچىن سوقۇلدى، گۇياڭدا (8) قورغان سېلىندى. ئەسلى كىتاب 1845-بەت)

[1] بېيى (毕邑) — بېيى شەھىرى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋەننەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن سەككىز چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان. («تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1835-بەت)

[2] خو بەگلىكى (霍) — قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خوشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1831-بەت)

[3] گېڭ بەگلىكى (耿) — قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جېجىڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى فېن دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغاقلىرىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1831-بەت)

[4] ۋېي بەگلىكى (魏) — قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى رۇيچىڭ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1831-بەت)

[5] ۋېي ۋۇخوۋ (魏武侯) — ئىسمى جى (م.ب. ? — 371-يىللار). ۋېنخوۋنىڭ ئوغلى بولۇپ، 26 يىل (م.ب. 396 — 371-يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1841-بەت)

[6] كۋەيشۈي دەرياسى (浹水) — ھازىرقى نامى كۋەيشۈي دەرياسى بولۇپ، سەنشى ئۆلكىسى جېجىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ، غەربىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ ۋە چۈۋۇ، خۇما شەھەرلىرىدىن ئۆتۈپ، فېنخې دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. (تۈزۈلگەن «سىيۋەن» 1892-بەت)

[7] ۋېي بېگى خۇيۋاڭ (惠王)، م.ب. ? — 319-يىللار) — ۋۇخوۋنىڭ ئوغلى. 52 يىل (م.ب. 370 — 319-يىللار) تەختتە ئولتۇرغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1845-بەت)

[8] گۇياڭ (固阳) — قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىگۇ ناھىيىسى دائىرىسىدە. («تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1845-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 48- جىلد

چىن-شىي⁽¹⁾ تەزكىرىسىسى

جيايى: «... چىن خاقانى شىخۇاڭ ئالتە دەۋر بەگلىرى⁽²⁾ قالدۇرۇپ كەتكەن شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە كېڭەيتىپ، قامچىسىنى ئوينىتىپ ئەلنى قولغا ئالدى ھەمدە غەربىي جوۋ، شەرقىي جوۋدىن ئىبارەت ئىككى خانلىقنى مۇنقەرز قىلىپ، بەگلىكلەرنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن خاقانلىق تەختىگە چىقىپ، ئەلنى تىزگىنلەپ، خەلقنى قاتتىق جازا-قانۇنلار بىلەن باستۇرغاچقا، ھەيۋىسى ھەممە ياقنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. ئۇ جەنۇبقا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، بەييۈ قەبىلىلىرىنىڭ يېرىنى بېسىۋېلىپ، گۈيلىن ۋە شياڭجۇن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى. بەييۈ قەبىلىلىرىنىڭ باش ئاقساقلى بويىنغا ئارغامچا سېلىپ، ئۆز تەقدىرىنى چىن خانى-دانىنىڭ كىچىك ئەمەلدارلىرىغا تاپشۇردى. (چىن شىخۇاڭ) مېڭ تېيەننى شىمالغا ئەۋەتىپ، سەددىچىننى سالدۇرۇپ، چېگرا رايونلارنى مۇداپىئە قىلىپ، (مېڭ تېيەن) ھۇنلارنى 700 چاقىرىمدىن ئارتۇق يەرگىچە چېكىندۈردى. ھۇنلار جەنۇبقا كېلىپ ئات يايلىتىشقا پېتىنا-مايدىغان، لەشكەرلىرىمۇ قورال كۆتىرىپ ئۆچ ئېلىشقا جۈرئەت قىللا-مايدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن چىن خاقانى شىخۇاڭ ئۆت-كەن بەگلەرنىڭ پەزىلىتىدىن ۋاز كېچىپ، ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆيدۈرۈپ، خەلقنى نادانلىقتا قالدۇردى. ئۇ مەشھۇر شەھەرلەرنى

ۋەيران قىلىپ، تەسىرى بار ئەزىمەتلەرنى ئۆلتۈرۈپ، ئەلدىكى بار-لىق قورال-ياراقلارنى يىغىپ ۋە ئۇنى شېننىڭ شەھىرىدە ئېرىتىپ، تۆمۈردىن 12 ئادەم ھەيكىلى ياساتتى. شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. ئاندىن خۇاشەن تېغىنى سېپىل، خۇاڭخې دەرياسىنى خەندەك قىلىپ، ئاسمان پەلەك سېپىل، ئىنتايىن چوڭقۇر دەريانى مەزمۇت قورغانغا ئايلاندۇردى. ئالانتلىق سەنگۈن-سەرگەر-دىلەرنى كۈچلۈك ئوقىلار بىلەن مۇھىم جايلارنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتىپ، سادىق ئەمەلدارلار ۋە خىل ئەسكەرلەرنى ياخشى قورال-ياراقلار بىلەن قوراللاندىرۇپ يولۇچىلارنى تەكشۈرۈشكە قويدى» دېگەن.

(ئەسلى كىتاب 1963-بەت)

[1] چىن شىي (陈涉)، م. ب. ? - 208 - يىللار) - ياڭچېڭلىق (بۇرنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى دىڭخۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرلىرىدا بولغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى.

(«سىخەي» 981 - بەت)

[2] ئالتە دەۋر بەگلىرى (六世) - ئالتە دەۋر بەگلىرى چىن بەگلىرىدىن دىن شياۋۋاڭ، ۋۇۋاڭ، جاۋشياڭۋاڭ، شياۋۋېنۋاڭ، جۇاڭشياڭۋاڭلاردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1962 - بەت)

[3] بەييۈ (白越) - بەييۈ، يۇ قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇمى نامى ھەمدە يەرئىسمى. ھازىرقى جياڭسۇ، جېجياڭ، فۇجيەن ۋە گۇاڭدۇڭ قاتارلىق ئۆلكىلەر قەدىمكى زاماندا يۇ قەبىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان جايلار ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1041 - بەت)

خانىشنىڭ ئاكىسى لى گۇاڭلى ئېرىشى سەنگۈن بولۇپ، پەرغانە خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقتىن، ئۆلتۈرۈلسەي قالدى. ئېرىشى سەنگۈن پەرغانىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، پايتەختكە قايتتى. خاقان ۋۇدى لى يەنىيەننى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن ئۆلتۈرۈپ تاشلىغانلىقىغا ئېچىنىپ، لى گۇاڭلىنى خەيشى (3) تۈرمىلىكىگە تەيىنلىگەندى.

(ئەسلى كىتاب 1978 - بەت)

[1] ۋېي زېفۇ (卫子夫) - ۋېي چىڭنىڭ ئانا بىرىگىلىسى. خاقان ۋۇدى، يىڭياڭ تۈرمىسىنىڭ ئۆيىدە ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قېلىپ، ئوردىغا ئېلىپ كىرگەن ۋە كېيىن خانىش قىلغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سېۋەن» 93 - بەت)

[2] ۋېي جاڭجۈن (卫长君) - ۋېي چىڭ بىلەن ۋېي - زېفۇنىڭ ئانا بىرى ئاكىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 1979 - بەت)

[3] خەيشى تۈرمىسى (海西侯) - لى گۇاڭلى خاقان ۋۇدىنىڭ يارلىقى بىلەن پەرغانىگە يۈرۈش قىلغان. پەرغانە غەربىي دېڭىزغا يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن، لى گۇاڭلىغا خەيشى تۈرمىسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن. («تارىخىي خاتىرىلەر ئىزاھلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات» 2987 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 49 - جىلد

شېرىم تۇققانلار تەزكىرىسى

ۋېي زېفۇ (1) خانىشلىققا كۆتىرىلگەندە، ۋېي جاڭجۈن (2) بولسا ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەنىدى. خاقان ۋۇدى تەرىپىدىن سەنگۈنلىككە تەيىنلەنگەن ۋېي چىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، چاڭپىڭ تۈرمىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئۈچ بالىسىغا بوۋاق ۋاقتىدىلا چوڭ تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلگەنىدى. خانىش ۋېي زېفۇنىڭ ئاچىسى ۋېي شاۋئېرنىڭ ئوغلى خوجۇبىڭ ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئوزغان تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن دەپ نام ئالغانىدى. ۋېي چىڭ بولسا چوڭ سەنگۈن دەپ ئاتالدى. ۋېي خانىشنىڭ ئوغلى لىۈجۈ ۋەلىئەھد بولۇپ، ۋېي جەمەتى كۆرسەتكەن ھەربىي خىزمەتلىرى بىلەن روناق تاپتى. ئۇلاردىن بەش نەپەر ئادەم چوڭ تۆرە مەرتىۋىسىنى ئالدى.

* * *

بالدۇر ئۆلۈپ كەتكەن لى كىچىك خانىشنىڭ ئاكىسى لى يەننى - يەن ئەسلىدە ئۇسسۇل سەنئەتچىسى بولۇپ، نەغمە - ناۋاغا ئۇستا بولغاچقا، خاقان ۋۇدىنىڭ دىققەت - ئېتىۋارىغا ئىگە بولۇپ، نەغمىچى ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. كېيىن ئىنىسى لى جى ئىككىسى خاقاننىڭ كىچىك خوتۇنلىرى بىلەن شەھۋانى مۇناسىۋەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، پۈتۈن جەمەتى قىرىپ تاشلاندى. شۇ چاغدا لى كىچىك

چۇ بېگى يۈەنۋاڭ⁽¹⁾ تەزكىرىسى

ليۇسۈي 26 يىل جاۋ بەگلىكىنىڭ بېگى بولدى. خاقان جىڭدىغا كەلگەندە، چاۋسو⁽²⁾ تۇنىڭ سەۋەنلىكىنى دەستەك قىلىپ، جاۋ بەگلىكىنىڭ سۇيۇرغال يېرى چاڭشەن ۋىلايىتىنى سۇيۇرغاللىقتىن ئېلىپ تاشلىدى. ۋۇ ۋە چۇ بەگلىكلىرى ئاسىيلىق قىلماقچى بولغاندا،⁽³⁾ جاۋبېگى ئۇلار بىلەن بىرلىكتە قوزغالماقچى بولدى. جاۋ بېگى ۋەزىرى جىيەندې بىلەن دىۋان بېگى ۋاڭ خەن تۇنىڭغا نەسىھەت قىلىشىمۇ، قۇلاق سالماي، بەلىكى جىيەندې بىلەن ۋاڭ خەننى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى ۋە بەگلىكىنىڭ غەربىي چېگرىسىغا ئەس-كەر قويۇپ، ۋۇ بەگلىكى قوشۇنلىرى كېلىشى بىلەنلا، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە غەربكە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئۇ يەنە شىمالدىكى ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، خەنگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىش ئۈستىدە تەڭرىقۇت بىلەن مەسلىھەتلىشىدۇ. خەن خاقانى جىڭدى چۈجوۋ⁽⁴⁾ تۇرسى لى جىنى لەشكەر تارتىپ جاۋ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكى ئۈچۈن، جاۋ بېگى ليۇسۈي لەشكەرلىرىنى غەربىي چېگرىدىن ياندۇرۇپ كېلىپ، خەندەن شەھىرىدە مۇداپىئە كۆرۈپ، ئىككى تەرەپ يەتتە ئاي تىرىشىپ تۇرىدۇ. بۇ چاغدا ۋۇ بەگلىكى بىلەن چۈبەگلىكىنىڭ ئاسىي قوشۇنلىرى لياڭ بەگلىكىدە پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، غەربكە ئىلگىرىلىيەلمەي قالىدۇ. ھۇنلار ۋۇ،

چۇ بەگلىكلىرىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھەربىي ھەرىكىتىنى توختىتىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ چېگرا قورۇلىلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشكە پىتىنالمىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 1990 - بەت)

[1] چۇ بېگى يۈەنۋاڭ (楚元王) — چۇ بېگى ليۇ جياۋ. ئۇ خاقان ليۇباڭ نىڭ ئىنىسى ليۇ جاۋنىڭ نەۋرىسى.

(«سىخەي» 4141 - بەت)

[2] چاۋسو (晁错، م.ب.؟ - 154 - يىللار) — يىڭ-چۈەنلىك، خاقان جىڭدى دەۋرىدە ئوردا باش تەپتىش بېگى بولغان. ئۇ بەگلىكلەرنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، مەركەزنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىشنى دەۋەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، بەگلىكلەرنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىغان. بەگلىكلەر خاقان جىڭدىدىن چاۋ-سونى ئۆلتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغانچا، خاقان جىڭدى بەگلىكلەرنىڭ بېسىم كۈچى ئاستىدا چاۋسونى ئۆلتۈرگەن. چاۋسو ئۆلتۈرۈلۈپ ئون نەچچە كۈندىن كېيىن، ۋۇ، چۇدىن ئىبارەت يەتتە بەگلىك قوزغىلىپ ئاسىيلىق قىلغان.

(«سىخەي» 3194 - بەت)

[3] ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرىنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى (吴楚谋反) — م.ب. 154 - يىلى (خاقان جىڭدىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋۇبېگى ليۇبى چۇ، جاۋشى، جاۋدۇڭ، زىچۈەن، جاۋدىن ئىبارەت ئالتە بەگلىك بىلەن بىرلىشىپ، چاۋ-سۈنى ئۆلتۈرمىز دېگەن بانا بىلەن ئاسىيلىق قىلغان. كېيىن سەنگۇن جوۋ يافۇ تەرىپىدىن باستۇرۇلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 1990 - بەت)

[4] چۈجوۋ (曲周) — ناھىيە، ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدە.

(«سىخەي» 3162 - بەت)

چى (齊) بېگى داۋخۇيۋاڭ تەزكىرىسى

م. ب. 178- يىلى (خاقان ۋېندىنىڭ ئىككىنچى يىلى) چى بەگلىكىنىڭ جىبېي ۋىلايىتى ئايرىم بەگلىك قىلىنىپ، ليۇشىنچۇ جىبېي بېگى، ئەينى ۋاقىتتا ليۇجاڭ (1) چېگرا بەگلىكىگە تەيىنلەندى. جىبېي بېگى بەگ بولۇپ ئىككىنچى يىلى ئاسىيلىق قىلىدۇ. بۇرۇن خەن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىر- بەگلىرى لۇ خانىش جەمەت- لىرىنى قىرغاندا، جۇشۈي (2) تۆرىسى ليۇجاڭ ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەچكە، شۇ ۋاقىتتىلا جاۋ بەگلىكىنىڭ پۈتكۈل يەر- زىمىنىنى جۇشۈ تۆرىسى ليۇجاڭغا، لياڭ بەگلىكىنىڭ پۈتكۈل يەر- زىمىنىنى دۇڭمۇ (3) تۆرىسى ليۇشىنچۇگە سۈيۇرغال قىلىپ، ئىككىسىنى ئىككى بەگلىكنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەشكە ۋەدە قىلىنغانىدى. ۋېندى تەختكە چىققاندىن كېيىن، جۇشۈ تۆرىسى ليۇجاڭ بىلەن دۇڭمۇ تۆرىسى ليۇشىنچۇنىڭ باشتا چى بېگى (ليۇفۇ) نى خاقانلىققا تىكلە- مەكچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ. م. ب. 178- يىلى (ۋېندىنىڭ ئىككىنچى يىلى) خاقان ئۆز جەمەتلىرىنى بەگ قىلىپ تەيىنلەمەكچى بولۇپ، چى بەگ- لىكىدىن ئىككى ۋىلايەتنى ئايرىپ چىقىپ، ليۇجاڭ بىلەن ليۇشىن- جۇنى شۇنىڭغا بەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ليۇجاڭ بىلەن ليۇشىنچۇمۇ، ۋەزىپىمىزنى ئادا قىلالىدۇق، كۆرسەتكەن خىزمىتىمىزنى تۆۋەنلە-

تىشكە تېگىشلىك دەپ قارايدۇ. ليۇجاڭ بەگلىك تەختىگە چىقىپ ئۇرۇن ئۆتمەيلا ئۆلۈپ كېتىدۇ. ھۇنلارنىڭ خەن خاقانلىقى چېگرى- سىغا زور كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەنلىكىنى، خەن ئوردىسى نۇرغۇن قوشۇن يۆتكەپ، باش ۋەزىر گۇەن يىڭنى ھۇنلارغا قارشى يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكىنى ۋە خاقان ۋېندىنىڭ تەيىۋەنگە بار- غانلىقىنى ئاڭلىغان ليۇشىنچۇ ۋېندى ئۆزى بىۋاسىتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ قاراپ، جىبېيىدە قوزغىلىپ ئاسىيلىق قىلىدۇ، ۋېندى جىبېي بېگىنىڭ ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، دەرھال باش ۋەزىر ۋە قوشۇننى يۈرۈشتىن توختىتىپ، چاڭئەنگە قايتىدۇ ۋە جىپۇ (4) تۆرىسى سەنگۇن سەي ۋۇنى ئەۋە- تىپ، جىبېي بېگىنى مەغلۇپ قىلىدۇ ۋە ئۇنى ئەسىر ئالىدۇ. جىبېي بېگى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. ئۇنىڭغا سۈيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن بەگلىك قايتۇرۇۋېلىنىپ، ۋىلايەتكە ئايلاندۇرۇلىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 2010- بەت)

[1] ليۇجاڭ (刘章) — چى بېگى داۋخۇيۋاڭ ليۇفېينىڭ ئوغلى. ليۇشىنچۇ بىلەن قېرىنداش.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1466- بەت)

[2] جۇشۈي (朱水) — ناھىيە. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لىنچۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1051- بەت)

[3] دۇڭمۇ (东牟) — ناھىيە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى ۋېندىنىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سىخەي» 106- بەت)

[4] جىپۇ (棘蒲) — يەرئىسمى. چى بەگلىكىنىڭ چاڭشەن ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولۇپ، سەنگۇن سەي ۋۇ جىپۇ بېگى بولغانىدى.

(«سىخەي» 4451- بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 55- جىلدە
 ليۇخۇ تۇرمىسى (1) تەزكىرىسى

ليۇجىڭ خاقان گاۋدىغا مەسلىھەت بېرىپ: «ئەڭ ياخشىسى، گۇەنجۇڭنى (2) پايتەخت قىلساق» دېگەندى، گاۋدى ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمىدى. ۋەزىر- ۋۇزىرلارنىڭ ھەممىسى خۋاشەن تېغى- نىڭ شەرقىدىكى رايونلاردىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى گاۋ- دىغا، لوياڭنى پايتەخت قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت بېرىپ: «لوياڭ- نىڭ شەرقىدە چېڭگاۋ (3)، غەربىدە ياۋشەن تېغى (4) ۋە مىڭجى (5) كۆلى بار. كەينى خۇاڭخې دەرياسىغا تاقىشىپ، ئالدى يىشۈي (6) ۋە لوشۈي (7) دەريالىرىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ. يەر شارائىتى ناھايىتى ئەپلىك ۋە ئىنتايىن ئىسەنچىلىك» دېيىشتى. ليۇخۇ تۇرمىسى جاڭ لياڭ: «لوياڭ مۇنداق ئەپلىك يەر شارائىتىغا ئىگە بولسىمۇ، بىراق، ئۇنىڭ يەر كۆلىمى كىچىكرەك، ئەتراپى ئاراللا نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى ئۈنۈمسىز، ھەممە نەرەپتىن دۈشمەننىڭ تەھدىتىگە ئۇچىراپ تۇرىدۇ. بۇ ئۇرۇش قىلىشقا ئەپسىز يەر. گۇەنجۇڭ رايونىنىڭ سول تەرىپىدە ياۋشەن تېغى ۋە خەنگۇ قوۋۇقى، ئوڭ تەرىپىدە لۇڭشىن تېغى ۋە شۇ ۋىلايىتىدىكى مىنشەن تېغى بار. ئوتتۇرىسىدا يەرمەيدانى مىڭلارچە چاقىرىم كېلىدىغان مۇنبەت يېرى بولۇپ، جەنۇبىي تەرىپىدە باجۇن ۋە شۇجۇن ۋىلايەتلىرىدىن چىقىدىغان مول ماددى بايلىقلار بار، شىمال- لى تەرىپىدە ھۇن ئاتلىرى يايلاپ يۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈچ تەرىپىدىكى

ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، مۇداپىئە كۆرگىلى، شەرقىي تەرىپىدىن پايدىلىنىپ، بەگلىكلەرنى تىزگىنلىگىلى بولىدۇ. بەگلىك- لەر ئىنچ بولسا، ئۇلارخۇاڭخې، ۋېيخې دەريالىرىنىڭ ھاۋزىلىرىدىكى سۇ يوللىرى ئارقىلىق پۈتكۈل ئەلنىڭ ئاشلىقىنى غەربكە توشۇپ، پايتەختنى تەمىنلەيدۇ؛ مۇبادا، بەگلىكلەردە ئىسيان يۈز بېرىپ قالسا، ئېقىن بويلاپ مېڭىپ، ئۇلارغا قارشى ئادەم ۋە بايلىق توشۇشقا بولىدۇ. كۈنلار ئېيتقاننىدەك: «ئېلىمىز باي، باياشات ۋە ئەتراپى قورغان بىلەن ئورالغان ئەپلىك جاي دېۋىدى. ليۇجىڭنىڭ گېيى دۇرۇست» دېدى. شۇنىڭ بىلەن خاقان گاۋدى شۇكۇنىلا گۇەنجۇڭنى پايتەخت قىلىش ئۈچۈن غەربكە قاراپ ئاتلاندى.

(ئەسلى كىتاب 2043 — 2044 - بەت)

ليۇخۇ تۇرمىسى جاڭ لياڭ گاۋدى ليۇياڭ بىلەن بىرلىكتە ئاسىي دەي بېگى چىن شىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، مايى شەھىرىدە ئاجا- يىپ ئەقىل كۆرسەتتى. كېيىن يەنە شياۋخېنى باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەش ھەققىدە گاۋدىغا مەسلىھەت بەردى. ئۇ، ئەلنىڭ ئىش- لىرى توغرىسىدا ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ، كۆپ قېتىم گاۋدى بىلەن سەمىمى سۆھبەتلەشتى. بۇ سۆھبەتلىرىنىڭ بەزىلىرى دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش- تۇرماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، تەزكىرىگە كىرگۈزۈلمىدى. شۇ سەۋەپتىن، ليۇخۇ تۇرمىسى جاڭ لياڭ: «مېنىڭ بىر قانچە ئەجدادىم خەن (韓) بەگلىكىگە ۋەزىر بولۇپ ئۆتكەن، خەن بەگلىكى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلغاندا، نۇرغۇن ئالتۇن قىممىتىگە تەڭ كېلىدىغان بايلىقلىرىمىزنىڭ چىقىم بولۇشىغا قارىماي، چىن خاقانلىقىنىڭ زوراۋانلىقىغا قارشى تۇرغان ۋە خەن (韓) بەگلىكى ئۈچۈن قىساس ئېلىپ، پۈتكۈل ئەلنى ھەيران قالدۇرغان. مانا، مەن ھازىر سۆزمەنلىگىم بىلەن

خاقان ھۇزۇرىدا ئۇستازلاردىن بولدۇم. 10,000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇر-
غال ئېلىپ، چوڭ تۆرىلىككە كۆتىرىلدىم. بۇ پۇقرالار ئېرىشەلەيدى-
غان مەرتىۋىلەر ئىچىدە ئەڭ يۇقىرى مەرتىۋە. بۇنىڭدىن بەك مەم-
نۇنمەن. ئەمەسلىكتە، پانى دۇنيانىڭ ھەممە ئىشلىرىنى تەرك
ئېتىپ، چى سۇڭزىنى (8) دوست تۇتىمەن» دېگەن. شۇندىن باش-
لاپ، ئۇ ئاش-تائام يېمەي، بەدەننى چېنىقتۇرۇش ئۇسۇللىرىنى
ئۆگىنىشكە باشلىغان. گاۋدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، لۇخوۋ
خان ئانا لۇخوۋ تۆرىسى جاڭ لياڭدىن بەك مىننەتدار (9) بولغانلىقى
ئۈچۈن، ئۇنى غىزا يېيىشكە ئۈندەپ: «كىشىنىڭ ئۆمرى ئاتقان
ئوقتەك تېزلا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۆزىنى بۇنچىۋالا قىيىنچىلىق ھاجىتى
نېمە؟» دەپ تۇرۇۋالغان. لۇخوۋ تۆرىسى جاڭ لياڭ ئىلاجىسىز
زومۇ-زو تاماققا ئىلتىپات قىلغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2047 — 2048 - بەتلەر)

[1] لۇخوۋ تۆرىسى (留侯) — لۇخوۋ بەگ جاڭ لياڭ (م.ب. 7 — 186 -
يىللار)، چېڭقۇلۇق. بوۋىسى بىلەن دادىسى خەن (韓) بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى
ئىدى. چىن شىخۇاڭ خەن بەگلىكىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇ بىرنەچچە
يىللار بىلەن بولسا دېگەن يەردە چىن شىخۇاڭغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم
قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانىدى. لېكىن مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان.
كېيىن لۇباڭ تەرىپىگە ئۆتۈپ، كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن. خەن (汉)
خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، لۇخوۋ تۆرىسى قىلىپ تەيىنلەنگەن. لۇ-
يەر ئىسمى، ئورنى ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى پىڭشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي
جەنۇبىدا.

(«سېخەي» 2481 - بەت)

[2] گۇەنجۇڭ (关中) — رايون ئىسمى. خەنگۇ قوۋۇقىنىڭ غەربى.
خەنگۇ قوۋۇقى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىڭباۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سېخەي» 648 - بەت)

[3] چېڭگاۋ (成皋) — يەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى

يېڭياڭ ناھىيىسىدىكى سىشۈي بازىرىنىڭ غەربىدە.

(«سېخەي» 3784 - بەت)

[4] ياۋشەن تېغى (崤山) — ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شىنئەن ناھىيە-
سىدىن شەنشى ئۆلكىسى تۇڭگۇەن قوۋۇقىغىچە بولغان جايلاردا.

(«سېخەي» 3508 - بەت)

[5] مېيەنچى (涇池) — شەھەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى
مېيەنچى ناھىيىسىنىڭ غەربىدە. شەھەرنىڭ جەنۇبىدا مېيەنچى كۆلى بار.

(«سېخەي» 2205 - بەت)

[6] يىشۈي (伊水) — دەريا ئىسمى. ئۇ خېنەن ئۆلكىسى لوشى ناھىيە-
سىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن باشلانغان بولۇپ، سۈشيەن، يىنچۈەن، لويانگ

قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، يەنشى دېگەن يەردە لوخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.
(تۈزىتىلگەن «سېخەي» 182 - بەت)

[7] لوشۈي (雒水) — دەريا ئىسمى. ئۇ شەنشى ئۆلكىسى لۈنەن ناھى-
يىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن باشلانغان بولۇپ، شەرققە قاراپ ئېقىپ، خېنەن

ئۆلكىسىدىكى لۈنەن، يىياڭ، لويانگ قاتارلىق جايلاردىن ئۆتىدۇ. ئاخىرى
خۇاڭخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سېخەي» 182 - بەت)

[8] چىسۇڭزى (赤松子) — رىۋايەتلەردىكى بىر پەرىزات.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» تۆتىنچى توم 2048 - بەت)

[9] گاۋدى لۇباڭ لۇ خانىنىڭ بالىسى لۇيېڭنى ۋەلىيەتلىكتىن
قالدۇرۇپ، چى كىچىك خانىنىڭ ئوغلى جاۋ بېڭى لۇرۈينى ۋەلىيەتلىككە

تەيىنلىمەكچى بولغاندا، جاڭ لياڭ خەن گاۋدىغا خىزمەت ئىشلەپ، بۇنىڭدىن
دىن ياندۇرغان. شۇڭا، لۇ خان ئانا جاڭ لياڭدىن ئىنتايىن مىننەتدار
بولغان.

تارىخىي خاتىرىلەر 56- جىلد

باش ۋەزىر چىن پىڭ تەزكىرىسى

م. ب. 200- يىلى (خەن گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى) چىن پىڭ (1) مۇھاپىزەت قوشۇنى قارۇقچى بەگ ئۇنۋانىدا گاۋدى بىلەن بىللە، دەي بەگلىكىدە ئاسىيلىق قىلغان خەن (韓) بېگى خەن شىنگە ھۇجۇم قىلدى. ئاخىرى پىڭچىڭ شەھىرىگە بارغاندا، ھۇنلار- نىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، يەتتە كۈن ئاچ قالدى. گاۋدى چىن پىڭنىڭ ئەپچىل تەدبىرىنى قوللىنىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىدىن پايدىلىنىپ مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدى. گاۋدى مۇھاسىرىدىن چىققاندىن كېيىنمۇ، بۇ مەخپى پىلان بولغاچقا، ئادەتتىكى كىشىلەر ئۇقماي قالغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2057- بەت)

[1] چىن پىڭ (陈平)، م. ب. ? - 178- يىللار) - ياڭۋۇلۇق. ئاۋۋال چۈبېگى شياڭ يۈ بىلەن خەنگۇ قوۋۇقىدىن ئۆتۈپ، تۇتۇق بەگ بولۇپ تەيىن- لەندى ۋە ليۇباڭغا خېلى كۆپ ياخشى مەسلىھەتلەرنى بەردى. خەن خاقان- لىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چۈنى تۆرىسى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشتى. خاقان خۇيدى ۋە لۇ خان ئاتا دەۋرلىرىدە باش ۋەزىر بولغان بولسىمۇ، لۇ خان ئانا ھاكىم مۇتلەقلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەلىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىدى. لۇ خان ئانا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ جوۋبو بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، لۇ جەمەتىدىن لۈسەن، لۇلۇ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ۋېندىنى خاقانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا باش ۋەزىر بولدى.

(«سەخىي» 980- بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 57- جىلد

جياڭ تۆرىسى جوۋ بو خانىدانى تەزكىرىسى

جياڭ (1) تۆرىسى جوۋبو پېيشيەن (沛县) ناھىيىسىدىن... سەد- گۈنلىك نامى ئاستىدا گاۋدى بىلەن دەي ۋىلايىتىدە خەن (韓) بېگى ئاسىي خەن شىن (韩信) گە جازا يۈرۈشى قىلىپ، خورېن (2) ناھىيىسىنى ئېلىپ، تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ ۋۇچۈەن (3) شەھىرىگە باردى ۋە ھۇن چەۋەندازلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ۋۇچۈەننىڭ شىما- لىدا مەغلۇپ قىلدى. ئۇ يەنە بۇرۇلۇپلا، تۇڭدى (4) دېگەن يەردە، خەن شىننىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، قايتىش ۋاقتىدا تەيىۋەن قاتارلىق ئالتە شەھەرنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلدى. جىن- ياك شەھىرىنىڭ بوسۇغىسىدا، خەن (韓) بېگى خەن شىن باشلاپ كەلگەن ھۇن ئاتلىقلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە جىنياڭنى ئالدى. ئاندىن شاشى (5) دېگەن يەردە خەن شىننىڭ ئاسىي قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، يەنە مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى ۋە 80 چاقىرىم يەرگىچە قوغلاپ زەربە بەردى. قوشۇننى قايتۇرۇپ كېلىپ، لۇفەن خانلىقىنىڭ ئۈچ شەھىرىگە ھەمدە پىڭچىڭ شەھىرى- نىڭ بوسۇغىسىدا ھۇن چەۋەندازلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. جوۋبو قوماندانلىقىدىكى قوشۇن سەپەردە خاقان گاۋدىنى قوغداپ ماڭغانلىقى ئۈچۈن، تۆھپىسى ئەڭ كۆپ بولغاچقا، جوۋبو لەشكەر بەگلىكىگە كۆتىرىلدى.

(ئەسلى كىتاب 2065 — 2069- بەتلەر)

[1] جياڭ (绛) — ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسىدىكى خۇما شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«سېخەي» 2684 - بەت)

[2] خورېن (霍人) — خەن دەۋرىدىكى ناھىيە. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەيشەن ناھىيىسى دائىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 2069 - بەت)

[3] ۋۇچۈەن (武泉) — شەھەر. «ھەقىقىي شەھەر» دە: «ئومۇمىي جۇغرا-
پىي مەلۇمات» ناملىق كىتابتا ئېيتىلىشىچە: «ۋۇچۈەننىڭ قەدىمكى شەھەر
ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شۇيەن ناھىيىسىنىڭ 220 چاقىرىم شىمالىدا
لىدا» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 2069 - بەت)

[4] تۇڭدى (铜鞮) — يەر ئىسمى. سەنشى ئۆلكىسى شىنشىيەن ناھىيىسى-
نىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 2070 - بەت)

[5] شاشى (砦石) — يەر ئىسمى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى
نىۋۇ ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدا.

(«سېخەي» 3016 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 60 - جىلد

ئۈچ بەگ⁽¹⁾ تەزكىرىسى

باش ۋەزىر يەن چىڭدى، باش تەپتىش بېگى جاڭ تاڭلار خەن
خاقانى ۋۇدىغا شاھزادىلەردىن ليۇخۇڭ، ليۇدەن، ليۇشۇ لەرنى
بەگ قىلىش ھەققىدە يازغان بىرمەلۇماتىدا: «ئاللىرى ئۆزى
باش بولۇپ، خەير-ساخاۋەتلىك ئىشلارنى قىلىپ، دانالىق
بىلەن ئادالەت يۈزگۈزەتتى. ئەل ئىچىدە مەدەنىيەت-ئاقارتىش ئىش-
لىرىنى يولغا قويۇپ، سىرتقا نىسبەتەن ھەربىي كۈچ ئىشلىتەتتى.
ۋاپادارلارنى تەقدىرلەپ، دانىشمەنلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش يولىنى
كەڭ ئاچقاندى. يەنە ئەخلاقلىق ۋەزىر-ۋۇزىرالار ۋە پۇقرالارنى
مۇكاپاتلاپ، زوراۋان ئەللىرىگە جازا يۈرۈشلىرى قىلاتتى. خەن
خاقانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى شىمالدا بايقالغىچە، غەربدە ياۋچى ئېلى،
ھۇنلار ئېلى ۋە غەربىي (قۇرئار) رايونىغىچە يېتىپ بېرىپ، شۇنىڭ
بىلەن خەن قوشۇنلىرى پۈتۈن ئەلنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەندى.
ئات-ھارۋا ۋە قورال-ياراقلارغا كەتكەن چىقىم ۋە بەگ-سىپاھىلارغا
بېرىلىدىغان ئىنئام خەلقنىڭ ئېلىنىدىغان باج-سېلىق ھېسابىغا
بۆلۈمى، پادىشاھلىق خەزىنىسىدىن بېرىلەتتى. ئوردا ئامبارلىرىدىن
بېرىلەتتى. ئوردا ئامبارلىرىدىن ئاشلىق چىقىرىپ، كەمبەغەللەرگە
ياردەم قىلاتتى، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمىنى
قىسقارتقاندى. يات قەبىلە ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك

قايىل بولغان ۋە بويسۇنغانىدى. ئۇلار (خەن خاقانلىقىنىڭ) ئۆز-
لىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ ئۆزگەرتىشنى خوشاللىق بىلەن قوبۇل
قىلاتتى. ئۆرپ-ئادەتلىرى بىز بىلەن ئوخشىمايدىغان يىراق ئەللەر
بىرقانچە خىل تىل تەرجىمىلىرى ئارقىلىق بىزنى زىيارەت قىلاتتى
ۋە باج-خىراج تۆلەيتتى. ئاللىبىرىنىڭ شان-شەۋكىتى ۋە مېھرىۋان-
لىقى چەت-يىراق جايلارغىچە كېڭەيگەن، شۇڭا، ئاجايىپ-غايىپ
ھايۋانلار ئېلىپ كېلىنگەن، كۆپ باشاقلىق زىرائەتلەر پەيدا بولغان
تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن ئەل ئارزۇسىنىڭ بىر يەردىن چىققان-
لىقى ئىنتايىن روشەن كۆرۈنگەنىدى» دېگەن...

(ئەسلى كىتاب 2108 — 2109 - بەت)

م. ب. 117 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈ-
نىڭ ئالتىنچى يىلى) تۆتىنچى ئاينىڭ بىر كۈنى خاقان ۋۇدى ئوردا
باش تەپتىش بېگى جاڭ تاڭنى ئەۋەتىپ، ئىبادەتخانىدا شاھزادە
ليۇدەننى يەن بېگى قىلىپ تەيىنلىگەن ۋە ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپ:
«ھە! كىچىك ئوغلۇم ليۇدەن! بۇ قارا توپىنى (2) قوبۇل قىلغايىسەن!
مەن ئاتا-بوۋىمىزغا ۋارىسلىق قىلدىم. قەدىمكى قائىدە - يوسۇنغا
ئەمەل قىلىپ، بەگلىك قۇرۇش ئۈچۈن، شىمالدا بىر بەگلىكنى ساڭا
سۇيۇرغال قىلدىم. خەن خاقانلىقىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادغا مۇھاپىزەت
قىلغايىسەن. ھۇنلار قېرىلارنى خارلايتتى. نىيىتى قارا، بىرتقۇچ
ھايۋانلاردەك ياۋۇز ئىدى. ئۇلار چېگرا رايونلاردا ئەسكىلەر بىلەن
تىل بىرىكتۈرۈپ، چېگرا رايونىمىزغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ،
بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. مەن سەنگۈن - سەركەردىلەرنى ئۇلارغا جازا
يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇدۇم. ھۇنلاردىن تۈمەن بېگى، مىڭ بېگى ۋە
32 ئاقساقال بايرىقىنى چۈشۈرۈپ، داڭا - دۇمباقلىرىنى توختىتىپ،
بىزگە تەسلىم بولدى. ھۇنلار شەرققە كۆچكەندىن كېيىنلا، شىمال-

دىكى ئايماق - ۋىلايەتلەر ئاندىن تىنچىدى. سەن جان - دىلىڭ بىلەن
ئىشلىشىڭ، يامان ئىشلارنى قىلماسلىقىڭ، ئەخلاقىتىن ۋازكەچمەس-
لىكىڭ ۋە ھەربى ھازىرلىقنى بوشاشتۇرۇپ قويماسلىقىڭ، ھەربى
تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەن ئەسكەرلەرنى قوشۇن بىلەن يۈرۈش قىلىشقا
ئەۋەتمەسلىكىڭ كېرەك. ئەلنى قوغداش ۋە خەلقنى ياشتىشتا ئېھتى-
ياتچان بولمىسا بولمايدۇ! بەگ بولغان ئادەم دائىم ھۇشيار تۇرۇشى
كېرەك، ئەلۋەتتە!» - دەپ پەند - نەسىھەت قىلغانىدى.

(ئەسلى كىتاب 2112 - بەت)

يەن بەگلىكىنىڭ يېرى ئۈنۈمسىز. شىمالىي تەرىپى ھۇنلارغا
تۇتاش. ئۇ يەرنىڭ خەلقى باتۇر بولسىمۇ، ئەمما ئىشنى ئويلىنىپ
قىلمايتتى، شۇڭا، خاقان ۋۇدى يەن بېگىنى ئاگاھلاندۇرۇپ: «ھۇنلار
ۋاپاسىز، ھايۋاندىك قارا نىيەتلىك كېلىدۇ. ئۇلار چېگرا رايونلارغا
تاجاۋۇز قىلىپ، خەلقنى تالان - تاراج قىلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ
جىنايىتى قىلمىشلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىش ھەققىدە سەنگۈنگە يار-
لىق چۈشۈرگەنىدىم. ھۇنلارنىڭ تۈمەن بېگى، مىڭ بېگى ۋە 32
ئاقساقاللىرىنىڭ ھەممىسى بايراقلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، قوشۇنىمىزغا
تەسلىم بولدى. ھازىر ھۇنلار يىراق جايلارغا كۆچۈپ كەتكەچكە،
شىمالدىكى ئايماق - ۋىلايەتلەر تىنچىپ قالدى» دېگەن.

(ئەسلى كىتاب 2117 — 2118 - بەت)

[1] ئۈچ بەگ (三王) - چى بېگى ليۇخۇڭ، يەن بېگى ليۇدەن ۋە گۇاڭ-
لىك بېگى ليۇشۈ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات» 3200 - بەت)

[2] قارا توپا (黑土) - بەگلەرگە سۇيۇرغال بېرىلگەندە، پادىشاھلىق
يەر ئىلاھى ئىبادەتخانىسىدا سۇيۇرغال قوبۇل قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلەتتى.
سۇيۇرغال يەر شەرققە بولسا، كۆك توپىنى؛ جەنۇبتا بولسا، قىزىل توپىنى؛

غەرىدە بولسا، ئاق توپىنى؛ شىمالدا بولسا، قارا توپىنى؛ يۇقىرى تەرەپتە بولسا، سېرىق توپىنى ئېلىپ، چالاۋ ئوتى بىلەن ئوراپ قويماقتى. ۋە يەر-ئىلاھى ئىبادەتخانىسىغا قويۇپ قويماقتى، يەن بېگى لىۋدەننىڭ سۇيۇرغال يېرى شىمالدا بولغاچقا، ئۇ قارا توپىنى ئالغان.

(تۈزۈلگەن «سىيۋەن» 2019 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 62 - جىلد

گۈەن، يەن ⁽¹⁾ تەزكىرىسى

چى بېگى خۇەنگۇڭ شىمالدىكى تاغ رۇڭلىرىغا يۈرۈش قىلدى. بۇ ۋاقىتتا گۈەن جۇڭ يەن بېگى جۇاڭگۇڭدىن، يەن بەگلىرىدىن جاۋگۇڭنىڭ سىياسەت، تەلىمات ۋە قانۇن - پەرمانلىرىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 2133 - بەت)

[1] گۈەن، يەن (管晏) — گۈەن جۇڭ بىلەن يەن - يىڭنى دېمەكچى. بۇ ئىككى زات چۈنچۈ دەۋرىدە چى بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق ۋەزىرلىرىدىن ئىدى.

(«سىخەي» 3195 - 4325 - بەتلەر)

تارىخىي خاتىرىلەر 62 - جىلد
گۈەن، يەن ⁽¹⁾ تەزكىرىسى
چى بېگى خۇەنگۇڭ شىمالدىكى تاغ رۇڭلىرىغا يۈرۈش قىلدى. بۇ ۋاقىتتا گۈەن جۇڭ يەن بېگى جۇاڭگۇڭدىن، يەن بەگلىرىدىن جاۋگۇڭنىڭ سىياسەت، تەلىمات ۋە قانۇن - پەرمانلىرىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى.
(ئەسلى كىتاب 2133 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 62 - جىلد
گۈەن، يەن ⁽¹⁾ تەزكىرىسى
چى بېگى خۇەنگۇڭ شىمالدىكى تاغ رۇڭلىرىغا يۈرۈش قىلدى. بۇ ۋاقىتتا گۈەن جۇڭ يەن بېگى جۇاڭگۇڭدىن، يەن بەگلىرىدىن جاۋگۇڭنىڭ سىياسەت، تەلىمات ۋە قانۇن - پەرمانلىرىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى.
(ئەسلى كىتاب 2133 - بەت)

شاڭ جۈن⁽¹⁾ تەزكىرىسى

شاڭ جۈن: «بۇرۇن چىن بەگلىكى زۇڭ - دىلار ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، بوغۇن پەرقىگە قارىماي، ئانا - بالا بىر ئۆيدە يېتىشتى. ھازىر مەن مۇنداق ئۆرپ - ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، ئەر بىلەن ئايال ئوتتۇرىسىدىكى چەك - چېگرىنى بېكىتتىم ھەمدە ئېلان راۋىقىنى لۇ، ۋېي بەگلىرىنىڭكىدەك چوڭ ياساتتىم. سىلچە، چىن بەگلىكىنى ئىدارە قىلىشتا مەن ۋۇگۇ⁽²⁾ تۈرىسى بىلەن سېلىشتۇرۇلسام قايسىمىز دانازاق ھېسابلىنىمىز؟» دېگەندى. جاۋلياڭ: «1000 قوي تېرىسىدىن بىر تۈلكە تېرىسى ئەلا؛ 1000 كىشىنىڭ خۇش - خۇشىدىن بىر كىشىنىڭ توغرا ئاشكارا سۆزى ئەلا. جوۋ خانى ۋۇۋاڭ ئاشكارا، توغرا سۆزلۈك ۋەزىر - ۋۇزىلارغا ھۆرمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەل روناق تاپقان؛ يىن خانى جوۋۋاڭ جىدىغۇر، خۇشامەتچى ۋەزىر - ۋۇزىلارنى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئەل مۇنقەرز بولۇپ كەتكەن. ئەگەر ئۆزلىرى ۋۇۋاڭنىڭ قىلغىنىنى توغرا دەپ قارايدىغان بولسىلا، كۈن بويى ئاشكارا، توغرا سۆزلىشىمگە يول قويۇپ، مېنى جازالىمىسىلا قانداق؟» دەپ جاۋاب بەرگەن. شاڭ جۈن: «بۇرۇن، يالغان گەپ گۈل كۆرۈنەر، راست گەپ مۈۋە بېرەر؛ قۇلاققا ياقىمىغان گەپ داۋا، خۇشامەت سۆز بەلا، دېگەن ماقالىلار بار، ئەگەر سىلى ھەقىقەتەن

كۈن بويى توغرا سۆزلەپ تەكلىپ قىرىدىغان بولسىلا، گەمىنە شاڭ ياڭلىرىنىڭ كېسىلىنى ساقايتىدىغان شىپالىق دورا بەزگەن بولىدىلا! ئۆزلىرىنى كۈتمەكچىمەن، نىمائىچىلا تەكەللۇپ قىلىدىلا!» دېگەن. جاۋلياڭ: «ۋۇگۇ تۈرىسى ئەسلىدە، چۇ بەگلىكىدىكى بىر شەھەرلىق ئىدى. ئۇ چىن بېگى مۇگۇڭنىڭ ناھايىتى دائىشىمەن ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنى زىيارەت قىلغۇسى بولسىمۇ، يول راسخودى بولغاچقا، ئۇ چىن بەگلىكىنىڭ سودىگەرلىرىگە ياللىنىپ، قوبال رەختلەردىن قىسقا چاپان كىيىپ، كالا ياقىقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقان چىن بېگى مۇگۇڭ ئۇنى كالا قوتىندىن چاقىرتىۋېلىپ، كىشىلەردىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويغان. مۇنداق پەۋقۇلئاددە مۇئامىلىگە چىن بەگلىكىدە ھېچكىم نارازىلىق بىلدۈرەلمىگەن. ۋۇگۇ تۈرىسى چىن بەگلىكىدە ئالتە - يەتتە يىلچە ۋەزىر بولۇپ، شەرقتىكى جېڭ بەگلىكىگە يۈرۈش قىلغان. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، چىن بەگلىكىگە ئۈچ قېتىم بەگ⁽³⁾ تىكلەپ، چۇ بەگلىكىنى بالايى - ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرغان. ئۇ ئەل ئىچىدە ئەرەبىيە بىلەن ئاقارتىشنى يولغا قويغاچقا، (巴) بەگلىكى كىشىلىرى بۇنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، زىيارەتكە كېلىپ، خىراج تۆلىگەن. ئۇ باشقا بەگلىكلەرگە قارىتا ئادالەتپەرۋەرلىكىنى بۈرگۈز - گەچكە، بۇنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا رۇڭلارنىڭ سەككىز خانلىقى (چىن بەگلىكىگە) بەيئەت قىلغان. غەربىي رۇڭلار خانلىقىنىڭ دانىشمەن ۋەزىرى يۇيۇك بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆتكەن - دىن كىرىپ (ۋۇگۇ تۈرىسى بىلەن) كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلغان. ۋۇگۇ تۈرىسى چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغان مەزگىل ئىچىدە، ھېرىپ - چارچىغاندىمۇ ھارۋىغا چىقمايتتى. ئومۇم كۈنلىرىدىمۇ كۈنلۈك كۈتەرگۈزمەيتتى. جايلارنى كۆزدىن كۆچۈرگەندە، ئات - ھارۋا ۋە خىزمەتچىلەر ئالمايتتى. ئۆزى قورال - ياراق تۇتمايتتى.

شۇ شەۋەپتىن، ئۇنىڭ نامى تارىخقا يېزىلىپ، بەگلىك ئارخىپخانىسىدا ساقلانغان؛ ئۇنىڭ ئەخلاقى ۋە پەزىلىتى بولسا، كېيىنكى ئەۋلادلارغا تارقالغان. ۋۇگۇ تۆرسى ۋاپات بولغاندا، چىن بەگلىكىدىكى ئەر-ئاياللارنىڭ ھەممىسى قاتتىق يىغا-زارە قىلىشقان؛ بالىلار ناخشىلىرىنى، شال ئاقلاۋاتقانلار ھە-ھۇلىرىنى توختىتىپ قويغانىدى. مانا بۇ، چىن بەگلىكى خەلقىنىڭ ۋۇگۇ تۆرسىنىڭ مېھرى-شەپقىتىگە بولغان مىننەتدارلىقى ۋە ھۆرمىتىنىڭ ئىپادىسىدۇر!» دېگەندى.

(ئەسلى كىتاب 2334-بەت)

[1] شاڭ جۇن (商君) — شاڭ ياڭغا بېرىلگەن نام. شاڭ ياڭ (م. ب. 390-338-يىللار) ۋېي بەگلىكىدىن. فامىلىسى گۇڭسۇن، ئىسمى ياڭ. دەسلەپ ۋېي بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى گۇڭسۇن زۇنىڭ ئۆيىدە خىزمەت قىلىپ، كېيىن چىن بېگى شياڭگۇڭغا مەسلىھەتچى بولغان. م. ب. 356-يىلى (چىن شياڭگۇڭنىڭ ئالتىنچى يىلى)، ئۇ سول تۆرە بولۇپ، قانۇن ئۆزگەرتتى. م. ب. 350-يىلى (چىن شياڭگۇڭنىڭ 12-يىلى) ئىككىنچى قېتىم قانۇن ئۆزگەرتتى. كېيىن ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتىگە شاڭ دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىنغاچقا، شاڭ جۇن دېگەن نامنى ئېلىپ، شاڭ ياڭ دەپ ئاتالدى. چىن شياڭگۇڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، ھارۋىغا سۈرتىلىپ، پارچە-پارچە قىلىپ تاشلانغانىدى.

(«سىخەي» 818-بەت)

[2] ۋۇگۇ (五穀) — چىن بەگلىكىنىڭ تۆرسى بەيلى شىنىڭ لەقىمى.

(تۈزىتىلگەن «سىۋەن» 145-بەت)

[3] چىن بەگلىكىگە ئۈچ قېتىم بەگ تىكلەش — بۇنىڭدا چىن بەگلىكىنىڭ م. ب. 637-يىلى چىن بېگى خۇيگۇڭنى، م. ب. 636-يىلى چىن بېگى ۋېنگۇڭنى، م. ب. 650-يىلى چىن بېگى خۇيگۇڭنى تەختكە يۆلەپ چىقارغانلىقى نەزەردە تۇتۇلدى.*

تارىخىي خاتىرىلەر 69-جىلد

سۇچىن⁽¹⁾ تەزكىرىسى

سۇچىن غەربىدىكى چىن بەگلىكىگە بارغاندا، چىن بېگى شياۋگۇڭ ۋاپات بولۇپ، چىن بېگى خۇيۋاڭ ئەمدىلا تەختكە چىققان ئىدى. سۇچىن چىن بېگى خۇيۋاڭغا: «چىن بەگلىكى ئەتراپىدا مۇداپىئە ئۈچۈن پايدىلانغىلى بولىدىغان ئەپلىك جايلار بار بىر بەگلىك. چوڭ تاغ بىلەن ۋېيشۋى دەرياسى چىن بەگلىكىنى ئوراپ تۇرىدۇ. شەرقىدە دەريا ۋە ئۆتكەللەر⁽²⁾، غەربىدە خەنجۇڭ، جەنۇبىدا با (巴) ۋە شۇ (蜀) ۋىلايەتلىرى، شىمالىدا دەي ۋىلايىتى ۋە ئۇ يەردە ھۇن ئاتىلىرى بار⁽³⁾. بۇ يېرى مۇنبەت، يەر شارائىتى ئەپلىك، بايلىقى مول بىر جاي. چىن بەگلىكىنىڭ شۇنچە كۆپ قوشۇن ۋە ئادىمىگە، شۇنچە پىششىق ھەربىي تېخنىكىسىغا تايىنىپ، پۈتۈن ئەلنى ئىگەللەپ، خاقان بولۇپ، پۇقرالارنى ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ» دەپ تەكلىپ بەرگەندى. چىن بېگى خۇيۋاڭ: «قانائەت-قۇيرۇق يېتىلمىگەچكە ئىگىز ئۇچقىلى بولمايدۇ؛ ئەدەپ-قائىدىنى بىلمىگەچكە (بەگلىكلەرنى ئۆزىگە قارىتىۋالغىلى بولمايدۇ) دەپ جاۋاب بەرگەن. بۇ ۋاقىت خۇيۋاڭ دەل شاڭ ياڭنى ئۆلتۈرگەن، گەيدان كىشىلەرنى يامان كۆرۈۋاتقان ۋاقتى بولغاچقا، سۇچىننى ئىشلەتمىگەن.

(ئەسلى كىتاب 2242-بەت)

سۇ چىن يەنە ۋائىزلىق قىلغىلى يەن بەگلىكىگە بېرىپ، بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت تۇرغاندىن كېيىن، ئۇ يەن بېگى ۋېنخوۋنىڭ قوبۇل قىلىشىغا سازاۋەر بولىدۇ. سۇچىن يەنە يەن بېگى ۋېنخوۋغا تەكلىپ بېرىپ: «بەگلىكىنىڭ شەرقىدە چاۋشىيەن بىلەن لىياۋدۇڭ خانلىقلىرى، شىمالدا لىن خۇ بىلەن لۇفەن (ھۇن) خانلىقلىرى، غەربىدە يۈنجۇڭ بىلەن جىيۇيۋەن ۋىلايەتلىرى، جەنۇبىدا خوتۇ(4) بىلەن يىشۋى(5) دەريالىرى بولۇپ، ئەتىراپى 2000 كۋادىرات چاقىرىمىدىن ئارتۇق كېلىدۇ. يەن بەگلىكىنىڭ بىر نەچچە 100,000 ساۋۇتلۇق سىپاھ-بەگلىرى، 600 جەڭ ھارۋىسى ۋە 6000 جەڭ ئېتى بولۇپ، بىر نەچچە يىلغا يېتەرلىك ئوزۇقى بار. بەگلىكىنىڭ جەنۇبىدا جېشى، يەنە يەن دېگەن جايلارنىڭ مول بايلىقى، شىمالىدا بولسا، چىلان ۋە كەستانە دەرەخلىرى بولۇپ، پۇقرالار تېرىقچىلىق قىلىشىمۇ، چىلان ۋە كەستانە بىلەنلا جان بېقىۋېرىدۇ. بۇ ھەققە تەن ئەپلىك ۋە پاياشات جايدۇر!» دېگەن. (ئەسلى كىتاب 2243-بەت)

سۇدەينىڭ(6) يەن بېگى جاۋۋاڭغا سۇنغان مەكتۇبىدا: «يەن بەگلىكى 10,000 جەڭ ھارۋىسىغا ئىگە چوڭ بىر بەگلىك تۇرۇقلۇق، ئۆز نەگىزادىسىنى چى بەگلىكىگە تۇرغاق قىلىپ بەرگەچكە، ئابروىي چۈشۈپ، ھوقۇقىمۇ كىچىكلەپ كەتتى. 10,000 جەڭ ھارۋىسى چىقىرىپ، چى بەگلىكىنىڭ سۇڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەم بەرگەنلىكتىن، خەلق چارچاپ ھالىدىن كەتتى. بايلىقىمۇ خوزاپ تۈگىدى؛ سۇڭ بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلىپ، چى بەگلىكىنىڭ خۇەيىي رايونى ۋەيران قىلىنغاچقا، ئۆزىگە دۈشمەن بولغان چى بەگلىكى كۈچىيىپ كېڭىيىۋالدى. يەن بەگلىكى بولسا، زىيان تارتتى. مانا بۇ

ئۈچ ئىش يەن بەگلىكىنىڭ زور مەغلۇبىيىتى. ئۆزلىرىنىڭ مۇنداق قىلىشلىرى چى بېگىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىدى. بىراق چى بېگى بولسا، سىلىگە تېخىمۇ ئىشەنمەيدىغان بولۇپ، يەن بەگلىكىگە تېخىمۇ ئۆچمەنلىك قىلماقتا. بۇ سىلىنىڭ پىلانلىرىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. سۇڭ بەگلىكى بىلەن خۇەيىي قوشۇلغاندا، 10,000 جەڭ ھارۋىسىغا ئىگە كۈچلۈك بىر بەگلىك بولىدۇ. ھالبۇكى، چى بەگلىكى ئۇنى يۈتۈۋەتتى. بۇ يەنە بىر چى بەگلىكى قوشۇلدى دېگەنلىكتۇر؛ شىمالدىكى يات مىللەت خانلىقىنىڭ يەر مەيدانى 700 كۋادىرات چاقىرىم بولۇپ، ئۇ، لۇ بەگلىكى ۋە ۋېي بەگلىكى بىلەن بىرلەشكەندە، 10,000 جەڭ ھارۋىسىغا ئىگە كۈچلۈك بىر بەگلىككە تەڭ بولىدۇ. ۋاھالەنكى، چى بەگلىكى ئۇنىمۇ يۈتۈۋالدى. دېمەك، بىر چى بەگلىكىگە ئىككى چى بەگلىكى قوشۇلدى دېگەن سۆز؛ بىر كۈچلۈك چى بەگلىكىدىن شۇنچىلىك قورقۇپ، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالمىغان يەن بەگلىكىگە ئەمدىلىكتە ئۈچ چى بەگلىكى ھۇجۇم قىلسا (يەن بەگلىكىنىڭ)، بېشىغا بالايى-ئاپەت كېلىپلا قالدى، دېگەن سۆز» دېيىلگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2269-بەت)

[1] سۇچىن (苏秦) — لوباڭلىق. ئۇ يەن بېگى جاۋۋاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن چى بەگلىكىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىشقا بېرىپ، چى بېگى مىنۋاڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا، چى بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولۇۋالغانىدى. كېيىن بەش بەگلىك بىرلىشىپ، چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ ئاشكارىلىنىپ، ئۆلتۈرۈلگەن. («سەخىي» 1286-بەت)

[2] دەريا ۋە ئۆتكەللەر (关河) — بۇ يەردە خەنگۇ قۇۋۇقى، بۇ جىن قۇۋۇقى، لۇگېن قۇۋۇقى، ياڭگۈەن قۇۋۇقى ۋە خۇاڭخې دەرياسى، ۋېيشۋېي دەرياسى قاتارلىقلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ. («تارىخىي خاتىرىلەر» 5-توم 2242-بەت)

[3] ھۇن ئاتىلىرى بار (北有代马) — دەي ۋىلايىتى ھۇنلار ئېلى بىلەن تۇتاشقانلىقى ئۈچۈن، شۇ يەردە ھۇن ئاتىلىرى بار؛ (ئۇرۇش يۈز بېرىپ قالسا، ھۇن ئاتىلىرىدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ، دېمەكچى).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2243 — بەت)

[4] خۇتو (濊沱) — دەريا. سەنشى ئۆلكىسى فەنجى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى تەيشى تېغىدىن باشلانغان بولۇپ، شەرققە ئېقىپ، تېيەنجىگە بارغاندا دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2243 — 2244 — بەت)

[5] يىشۈي (易水) — دەريا. خېبېي ئۆلكىسى يىشيەن ناھىيىسىدىن باشلانغان بولۇپ، ئاخىرى بېرىپ جۇما دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2243 — 2244 — بەت)

[6] سۇدەي (苏代) — يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاتاقلىق دانىشمەنلىرىدىن بولۇپ، سۇچىنىڭ ئىنىسى. يەن بەگلىكىگە خىزمەت قىلغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1776 — بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 70 - جىلد

جاڭ يى⁽¹⁾ تەزكىرىسى

يىچۈ⁽²⁾ ھۆكۈمدارى ۋېي بېگى بىلەن كۆرۈشۈدۇ. جاڭ يىنىڭ يەنە چىن بەگلىكى ۋەزىرى بولغانلىقىنى ئاڭلىغان كەركىدان سەرگەردە گۇڭسۇن يەن ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولۇپ، يىچۈ ھۆكۈمدارىغا: «سەلەر ناھايىتى يىراقتا، ئىككىنچى كۆرۈشەلمەيمىز. مەن سىلگە بەزى ئەھۋاللارنى ئېيتىپ قوياي» دەيدۇ ۋە: «ئەگەر ئوتتۇرا جۇڭگودىكى باشقا بەگلىكلەر بىلەن چىن بەگلىكى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولمىسا، چىن بەگلىكى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، ئەللىرىنى ئاياق ئاستى قىلىدۇ ۋە ئۆزىگە باغلىۋالىدۇ؛ ئەگەر ئوتتۇرا جۇڭگودىكى باشقا بەگلىكلەر بىلەن چىن بەگلىكى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش بولسا، چىن بەگلىكى كۆپ سوغا-سالاملار بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ بەگلىكلىرىدىن ياردەم سورايدۇ» دەيدۇ. كېيىن چۈ، ۋېي، چى، خەن، جاۋ بەگلىكلىرىدىن ئىبارەت بەش بەگلىكنىڭ بىرلەشمە قوشۇنلىرى چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغانىدى. بۇ چاغدا چىن جېن⁽³⁾ چىن بېگى خۇيۋاڭغا: «يىچۈ ھۆكۈمدارى بەدەۋى قەۋملەرنىڭ دانىشمەن ھۆكۈمدارى. ئۇلۇغ بېگىم! قىممەتلىك سوغا-سالاملار بىلەن ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئالغانلىرى ياخشى بولارمىكەن» دېگەندە، چىن خۇيۋاڭ ماقۇل بولۇپ، يىچۈ ھۆكۈمدارىغا 1000 توپ گۈللۈك ئىسپەك رەخت، تاللانغان 100

نەپەر گۈزەل قىز تەقدىم قىلىدۇ. يىچۇ ھۆكۈمدارى ۋەزىرلەرنى يىغىپ كېڭىشپ: «بۇ دەل گۇڭسۇن يەنىنىڭ ئېيتقىنى ئەمەسمۇ؟» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن لەشكەر تارتىپ چىن بەگلىكىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، لىبو شەھىرى بوسۇغىسىدا چىنلىقلارنى مەغلۇپ قىلىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 2303 - بەت)

[1] جاكىي (张仪)، م. ب. ؟ - 309 - يىللار) - يىغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىدىن. بىرلىشىشنى تەشەببۇس قىلغۇچى ئادەم. چىن بېگى خۇيۋاڭغا ۋەزىر بولغان. بىرلىشىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئالتە بەگلىكنى قايىل قىلىپ، ئالتە بەگلىكنى شەرتنامىنى بۇزۇپ، چىن بەگلىكىگە خىزمەت قىلىشقا كۆندۈرگەن. چىن بېگى خۇيۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ۋۇۋاڭ تەختكە چىقىدۇ. ئالتە بەگلىكنىڭ بەگلىرى ۋۇۋاڭنىڭ جاكىيغا ئىشەنمەيدۇ. خانلىقنى بىلىپ، يەنە قايتا بىرلىشىپ چىن بەگلىكىگە قارشى تۇرىدۇ. جاكىي چىن بەگلىكىنى تاشلاپ ۋېي بەگلىكىگە كېتىدۇ. بىر يىل ۋېي بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغاندىن كېيىن ئۆلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 2279 - بەت)

[2] يىچۇ (义渠) - چۈنچۇ دەۋرىدە بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ چىنياڭ، جىنچۈەن قاتارلىق جايلارىدا ياشىغان كۈچلۈك بىر مىللەت بولۇپ، يىچۇ خانلىقىنى قۇرغان. يېرى چىن بەگلىكى بىلەن تۇتاش ئىدى.

(«سىخەي» 751 - بەت)

[3] چىن جېن (陈珍) - يىغىلىق دەۋرىدىكى مەسلىپەتچى. چى، چىن قاتارلىق بەگلىكلەردە مەنەسپدار بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1092 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 71 - جىلد

چۈلىزى⁽¹⁾، گەن ماۋ⁽²⁾ تەزكىرىلىرى

چىن بېگى خۇيۋاڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ۋەلىئەھدىنىڭ داڭ تەختكە چىقىپ ۋۇۋاڭ⁽³⁾ بولىدۇ ۋە جاكىي، ۋېي جاك⁽⁴⁾ لارنى قوغلاپ چىقىرىپ، چۈلىزى بىلەن گەن ماۋلارنى سول قول ۋەزىر، ئوڭ قول ۋەزىر قىلىپ تەيىنلەيدۇ. چىن بېگى ۋۇۋاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن گەن ماۋ خەن (韩) بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، يىياڭنى بېسىۋالىدۇ؛ چۈلىزى بولسا، 100 جەڭ ھارۋىسى بىلەن جوۋ خانىلە-قىغا بارىدۇ. جوۋ خانى نەنۋاڭ⁽⁵⁾ ئالدىغا ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇنى ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چۈ بېگى خۇيۋاڭ بەك خاپا بولۇپ، چىن بەگلىكىدىن بارغان مېھمانلارنى بەك ھۆرمەتلەپ كەتتى، دەپ جوۋ خانىنى ئەيىبلەيدۇ. يوۋتېڭ جوۋ خانىنى ئاقلاپ، چۈ بېگىگە تەسەللى بېرىپ: «بۇرۇن جۇبو⁽⁶⁾ چوۋ يوۋ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا، ئاۋال چوۋ يوۋ⁽⁷⁾ خانىغا ھارۋا سوغا قىلىپ، ئارقىدىنلا قوشۇن بىلەن ئۈستۈمۈت ھۇجۇم قىلدى؛ چوۋ يوۋ خانلىقى شۇنىڭ بىلەن مۇنقەرز بولغانىدى. جۇبو نىمە ئۈچۈن شۇنداق قىلدى؟ چۈنكى، ئۇ چوۋ يوۋ خانلىقىنىڭ مۇداپىئەسىز ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، ئۈستۈمۈت ھۇجۇم قىلىش ئارقى-قىلىق غەلبە قىلىشنى مەقسەت قىلغان. چى بېگى خۇەنگۇڭ سەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىدا، كۆرۈنۈشتە چۈ بەگلىكىگە جازا يۈرۈشى قىلىمىز دەپ، ئەمىلىيەتتە سەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى.

بۈگۈن ئىنتايىن ياۋۇز، ۋەھشى ھېسابلانغان چىن بەگلىكىنىڭ چۆلىزىنى 100 ھارۋىسى بىلەن جوۋ خانىدانىغا ئەۋەتكەنلىكى، جوۋ خانىدانىغا چوۋ يۈۋ خانلىقى بىلەن سەي بەگلىكىگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلغانلىقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن جوۋ خانى ئۇزۇن نەيزىلىك ئەسكەرلەرنى ئالدىدا، ئۇستا ئوقياچىلارنى كەينىدە تۇرغۇزغان. نامدا چۆلىزىنى قوغداۋاتقان، ئەمەلىيەتتە، ئۇنى نەزەر بەنت قىلغانىدى. دېمەك، ئۆز ئېلىنىڭ ئىستىقبالىدىن نىمە دەپ ئەنسىردە- مەيدۇ؟ جوۋ خانى مۇبادا، ئېلىم مۇنقەرز بولۇپ كەتسە، چۈبېڭى غەمكىنلىككە چۈشۈپ قالىدۇ، دەپ ئەندىشە قىلغان» دەيدۇ. چۈبېڭى بۇنى ئاڭلاپ خوشال بولۇپ كەتكەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2308-بەت)

* * *

ۋېي بېڭى ۋېنخوۋ⁽⁸⁾ يۇياڭنى⁽⁹⁾ قوشۇن بىلەن جۇڭشەن خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. (يۇياڭ) ئۈچ يىل ھۇجۇم قىلىپ، ئاندىن جۇڭشەن خانلىقىنى بېسىۋالدى.

(ئەسلى كىتاب 2312-بەت)

[1] چۆلىزى (穉里子) م. ب. ? - 300 - يىللار) - چىن بېڭى خۇياۋاڭ- نىڭ ئاتا-بىر ئىنىسى. فامىلىسى يىڭ، ئىسمى جى، چۆلى دېگەن يەردە تۇرغانلىقى ئۈچۈن، چۆلىزى دەپ ئاتالغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1620 - 2092 - بەتلەر)

[2] گەن ماۋ (甘茂) - شىياسەي دېگەن يەردىن. چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ ئىشلىگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1620 - 2092 - بەتلەر)

[3] چىن بېڭى ۋۇۋاڭ (秦武王) - خۇيۈنجۇننىڭ ئوغلى. ئىسمى داڭ (蕩) بەگ بولغاندىن كېيىن، چۆلىزى بىلەن گەن ماۋ سول قول ۋە ئوڭ قول ۋەزىرلىرى بولغان. ھۆكۈمدارلىق دەۋرىدە قوشۇن بىلەن گەن

ماۋنى ئەۋەتىپ يىياڭنى ئالغان. بالۋان بولغىنى ئۈچۈن، بالۋان مېڭ يۇ بىلەن كۈچ سېنىشىپ ئىسرىقدان كۆتەرگەندە، لېيڭى چىقىپ كېيىن ئۆلگەن. جەمئى تۆت يىل سەلتەنەت سۈرگەنىدى.

[4] ۋېي جاڭ (魏章) - ئاۋال ۋېي بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى ئىدى. كېيىن چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1050 - بەت)

[5] جوۋ خانى نەۋۋاڭ 周赧王 م. ب. ? - 256 - يىللار) - ئىسمى جى يەن. 259 - يىلى خان بولغان. م. ب. 256 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 508 - بەت)

[6] جۇبو (知伯)، م. ب. ? - 453 - يىللار) - دادىسىنىڭ تۇنجى بالىسى بولغانلىقتىن، جۇبو دەپ ئاتالدى. چۈنچۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا چىن بەگلىكىنىڭ چوڭ ئەمەلدارى بولۇپ، كېيىن جاۋ، خەن، ۋېي بەگلىكلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى تەرىپىدىن يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 4 - توم 1685 - بەت)

[7] چوۋيوۋ (仇尤) - «شەرھىلەر توپلىمى» دا شۈي شىن: «چوۋ يوۋ - دىلارنىڭ خانلىقى» دېگەن. «ھەقىقىي شەرھ» «جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «بىگچوۋ ئايمىقىدىكى يۈشپەن ناھىيىسى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى ياڭچۇەن شەھىرى) نىڭ ئەتراپى يۈەنچوۋشەن دەپ ئاتىلاتتى. يەنە بىر ئىسمى چوۋيوۋ بولۇپ، يات مىللەت - دىلارنىڭ خانلىقى ئىدى» دەيدۇ. «خەن فېيزى. لىنشا ھەققىدە» دېگەن كىتابتا: «جۇبو چوۋ يوۋ خانلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولسىمۇ، لېكىن يولى خەتەرلىك قىيىن بولغاچقا، جۇبو چوڭ بىر قوڭغۇراق قۇيىدۇرۇپ، چوڭ ھارۋىغا سېلىپ، چوۋ يوۋ خانلىقىغا سوغا قىلىپ ئەۋەتىدۇ (بۇنى ئاڭلىغان)، چوۋ يوۋ خانى ئىنتايىن خوشال بولۇپ، جۇبونىڭ سوغىسىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، ئادەم- لىرىگە يول ياستىدۇ. چوۋيوۋ خانلىقىنىڭ ۋەزىرى چىچاڭمەنجى (赤章曼支) تەكلىپ بېرىپ: «بۇنى ئېلىشقا بولمايدۇ. كىچىك ئەل چوڭ ئەلگە سوغا قىلىشى كېرەك ئىدى. ھازىر بولسا، چوڭ ئەل كىچىك ئەلگە سوغا قىلماقتا. سوغىسىنىڭ كەينىدىن چوقۇم قوشۇن كېلىدۇ. شۇڭا بۇنى ئالماستىقىمىز كېرەك، دېسىمۇ، چوۋيوۋ خانى ئاڭلىماي، چوڭ قوڭغۇراق بىلەن چوڭ

ھارۋىنى قوبۇل قىلىدۇ. چىجاڭمەنجى ھارۋىنىڭ چاقىنى سۇندۇرۇۋېتىپ، ئاندىن ئاتىلىپ قاچىدۇ. 19 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، چوۋيوۋ خانلىقى جىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندۇ» دەپ يېزىلغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2309-بەت)

[8] ۋېي ۋېنخوۋ 魏文侯، م. ب. ؟ - 387-يىللار) - ئىسمى سى (斯) بولۇپ، ۋېي خۇەنزى (魏桓子) نىڭ نەۋرىسى (بىر نىۋايەتتە ئوغلى). 38 يىل (م. ب. 424 - 387-يىللار) سەلتەنەت سۈزگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1733-بەت)

[9] يۇياڭ (乐阳) - يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ چوڭ سەركەردىسى.

(تۈزىتىلگەن «سىۋەن» 1627-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 80-جىلد

يۇيى تەزكىرىسى

يۇيىنىڭ بوۋىسى يۇياڭ بولۇپ، يۇياڭ ۋېي بېگى ۋېنخوۋنىڭ چوڭ سەركەردىسى بولغاندا، قوشۇن بىلەن جۇڭشەن خانلىقىنى بېسىۋېلىپ، چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنىدى. شۇڭا ۋېي بېگى ۋېنخوۋ لىڭشۋ(1) ناھىيىسىنى يۇياڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن. يۇياڭ ئۆلگەندىن كېيىن شۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. شۇندىن ئېتىۋارەن، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ يەرگە ئولتۇراقلىشىپ قالغانىدى. جۇڭشەنلىكلەر ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆز خانلىقىنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈردى. جاۋ بېگى ۋۇلىڭۋاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ يەنە قوشۇن ئەۋەتىپ، جۇڭشەن خانلىقىنى قايتىدىن يوقاتتى. يۇياڭ جەمەتىدىن يۇيىدەك ئىختىساسلىق كىشى چىققانىدى. (ئەسلى كىتاب 2427-بەت)

«ھەقىقى شەرھ» نىڭ: «خاتىرىلىرى» دە مۇنداق يېزىلغان: «يەن بېگى جاۋۋاڭ(2) گوۋېيىدىن(3): «بەگلىكىمىزنىڭ يەر مەيدانى كىچىك، نوپۇسى ئاز، چى بەگلىكى جى(4) قاتارلىق 8 شەھەرنى تارتىۋالدى. ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرى لۇفەن خانلىقىنىڭ شەھىرى سىرتىدا ئات چاپتۇرۇپ يۈرمەكتە. مەندەك قابىلىيەتسىز ۋە ئەخلاقسىز بىر كىشى بەگلىك ئورۇنىنى ئىگەللەپ كېتىۋەرسە، بەگلىكىمىز

خەۋپكە ئۇچراپ قالارمىكىن. ئۆزلىرىنىڭ يەن بەگلىكىنى مۇھاپىزەت قىلغۇدەك بىرەر ئاماللىرى بارمىكىن؟» دەپ سورىغانىدى. گو ۋېي: «خاقانلىق قۇرىدىغان خاننىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە خاننىڭ دانىشمەنلىرى بولىدۇ؛ خانلىق قۇرىدىغان بەگنىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە بەگنىڭ دوستى بولىدۇ؛ ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە ھۆكۈمدارنىڭ مالىيى بولىدۇ؛ قېيىن - خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان بەگلىكنىڭ ۋەزىرلىرى نامدا ۋەزىر بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە بەگلىكنىڭ ئەسەرلىرى بولىدۇ. جانابلىرى ھازىر شەرققە يۈزلىنىپ ۋەزىر ئىزدەش مەقسىتىدە كۆز ئىشارىتى قىلىدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا، مالاي بولۇشقا لايىق كىشىلەر كېلىدۇ؛ ئەگەر تەختتە جەنۇبقا قاراپ ئولتۇرۇپ، ساھىبخاننىڭ مېھمانلىرى بىلەن كۆرۈشۈش يولىدىكى ئەدەپ - قائىدىلەر بويىچە ۋەزىر ئىزدەيدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا ۋەزىر بولۇشقا لايىق كىشىلەر ئۆزلىرىگە كېلىدۇ. ئەگەر شىمالغا يۈزلىنىپ، ئۆز ھوقۇقلىرى، ھەيۋىلىرىگە تايانماي، باراۋەر بولۇشتەك قائىدە - يوسۇن بىلەن ۋەزىر ئىزدەيدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا ئۆزلىرى بىلەن دوست بولۇش كويىدا بولغان كىشىلەر كېلىدۇ؛ غەربكە يۈزلىنىپ كەمتەر ۋە ھۆرمەتچان پوزىتسىيە بىلەن ۋەزىر ئىزدەيدىغان بولسىلا، ئۇ ھالدا دانىشمەنلىك سالاھىيىتى بار كىشىلەر ئۆزلىرىگە كېلىدۇ. جانابلىرى راستىن خانلىق، ھۆكۈم - رانلىق يارىتىدىغان خان، بەگلەر بىلەن بىر يولدا مېڭىشىنى خالىسىلا، گوۋېينى ئېلىمىزدىكى بىلىم ئەھلىلىرى ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىشكە قويۇرلەر» دېدى. شۇندىن باشلاپ، يەن بېگى جاۋۋاڭ گوۋېينى ئەزىز مېھمانلار قاتارىغا قويغانىدى. (ئەسلى كىتاب 2428 - بەت)

[1] لىڭشۈۋ (灵寿) — «خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دە: «چاڭشەن ۋىلايىتىدە لىڭشۈۋ ناھىيىسى بار، ئۇ جۇڭشەن خانلىقىنىڭ پايتەختى» دەپ يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2427 - بەت)

[2] يەن جاۋ ۋاڭ (燕昭王)، م. ب. ? - 279 - يىللار) — يېغىلىق دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ بېگى كۋەي (陰) نىڭ ئوغلى. ئىسمى پىڭ (平) 33 يىل (م. ب. 311 - 279 - يىللار) سەلتەنەت سۈرگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1957 - بەت)

[3] گو ۋېي (郭隗) — يېغىلىق دەۋرىدە ياشىغان كىشى. يەن بەگلىك - دىن بولۇپ، تۇغۇلغان، ۋاپات بولغان تارىخى ئېنىق ئەمەس.

(«سىخەي» 1034 - بەت)

[4] جى (荀) — قەدىمكى يەر ئىسمى. جوۋخانلىقى ياۋ (尧) نىڭ ئەۋلادلىرىغا بۇ يەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەندى. كېيىن بەگلىكنىڭ مەركىزى بولدى. ئورنى ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىي بۇرجىگىدە.

(«سىخەي» 1385 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 81- جىلد

ليەن پو، لىن شياڭرۇ تەزكىرىلىرى

لى مۇ (2) جاۋ بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى قوغدىغان ئاتاقلىق سەنگۈن. ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇ دائىم دىگۈدەك دەي ۋىلايىتىدىكى يەنىيەن قۇۋۇقىدا مۇداپىئەدە تۇراتتى. ئەمەلىي ئېھتىياجغا ئاساسەن، ئەمەلدارلارنى قوياتتى: مال باجلىرىنىڭ ھەممىسىنى بارىگاھقا تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ھەربىي خىراجەتكە ئىشلىتەتتى. لەشكەرلەرگە ھەركۈنى دىگۈدەك بىر نەچچە كالا سۈيۈپ بېرىتتى. ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشىنى مەشق قىلدۇراتتى. تۇرلارنى مۇستەھكەملەپ، كۆپلەپ ئايغاچچىلارنى ئەۋەتىپ، دۈشمەن ئەھۋالىنى چارلاپ تۇراتتى. قول ئاستىدىكى سىپاھ-بەگلىرىنى ئوبدان كۈتەتتى. لى مۇ: «ئەگەر ھۇنلار تاجاۋۇز قىلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلسا، ھەممەيىلەن دەرھال قورغانلارغا كىرىۋېلىپ، نەرسە-كېرەكلەرنى يىغىشتۇرۇپ ئوبدان ساقلاڭلار، ئەگەر كىمىدە-كىم ھۇنلارنى تۇتقۇن قىلىشقا ئۇرۇنسا، دەرھال كاللىسى ئېلىنىدۇ!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدى. ھۇنلار ھەر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرى قورغانلارغا كىرىۋېلىپ، تۇرلارنى كۈچەيتىپ، ئۆزلىرىنى قوغدايتتى، ئۇرۇش قىلىشقا جۇرئەت قىلمايتتى. شۇ ھالدا بىر نەچچە يىللار ئۆتكەن. ھېچقانداق چىقىمۇ بولمىغان. لېكىن ھۇنلار لى مۇنى قورقۇنچاق دەپ قارايتتى. جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ سەنگۈنىنى يۈرەكسىز دەپ

ھېسابلايتتى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ لى مۇنى ئەيىپلىگەن بولسىمۇ، لى مۇ يەنىلا ئاۋالقىدەكلا كېتىۋەرگەنىدى. غەزەپلەنگەن جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ ئۇنى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا ئادەمنى سەنگۈن قىلىپ ئەۋەتتى.

بىر يىلدىن ئۇشۇق ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ھۇنلار ھەر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرى جەڭگە چىقتى. لېكىن كۆپ قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، ئۆلگەنلەر، يارىدار بولغانلار كۆپ بولۇپ كەتكەچكە، چېگرىدىكى خەلقلەر يەر تېرىيالىماي، چارۋا باقالماي قالغانىدى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ يەنە لى مۇنى لەشكەر تۇتۇشقا تەكلىپ قىلغانىدى، لى مۇ ئۇنىماي، ئاغرىپ قالدىم، دەپ تۇرۇۋالدى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ ئۇنى يەنىلا لەشكەر تۇتۇشقا زورلاپ تۇرۇۋالغانلىقتىن، لى مۇ: «بەگ ئاللىرى، پېتىقنى چوقۇم ئىشلەتمەك بولسالا، يەنە شۇ بۇرۇنقىدەك ئىشلەيمەن» دېدى. جاۋ بېگى شياۋ چېڭۋاڭ ئۇنىڭ تەلىۋىنى ماقۇل كۆردى. لى مۇ شىمالىي چېگرىغا بارغاندىن كېيىن، ھۇنلارغا يەنىلا بۇرۇنقى ئۇسۇل بويىچە تاقابىل تۇردى. ھۇنلار بىر نەچچە يىل جەريانىدا ھېچنەر-سىگە ئىگە بولالمىدى. لېكىن لى مۇنى ھامان يۈرەكسىز، ئۇرۇشتىن قورقۇدۇ، دەپ قارىدى. چېگرا سىپاھ-بەگلىرى ھەركۈنى ئېتىماغا ئىگە بولۇپ تۇراتتى، لېكىن ئىشقا سېلىنمايتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھۇنلار بىلەن بىر مەيدان ھايات-مامات چېگى قىلىشنى ئويلايتتى. شۇڭا لى مۇ پۈتكۈل قوشۇن ئىچىدىن 1300 جەڭ ھارۋىسى، 13,000 جەڭ ئېتى، دۈشمەننى تارمار قىلىپ، سەركەردىلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ، قاتمۇ-قات ئېتىماغا ئېرىشەلەيدىغان باتۇر لەشكەرلەردىن 50,000 ئادەم، ئۇستا كاماندازلاردىن 100,000 ئادەم تاللىدى ۋە ئۇلاردىن قىسىم تۈزۈپ، جەڭ مەشىقى ئېلىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن كەڭ كۆلەمدە چارۋا باققاچقا، پۈتكۈل دالا چوپانلار بىلەن تولغا-

ئىدى. ھۇنلار ئازغىنا ئەسكەر بىلەن تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرى بىر نەچچە مىڭلا ئادىمىنى قالدۇرۇپ، يالغاندىن يېڭىلىگەن بولۇپ قاچتى. جاۋ بەگلىكى لەشكەرلىرىنىڭ چېكىنگەنلىكىنى ئاڭلىغان تەڭرىقۇت چوڭ قوشۇن بىلەن چېگراغا باستۇرۇپ كىردى. لى مۇ توسۇپ زەربە بېرىدىغان ۋە تۇيۇقسىز زەربە بېرىدىغان جەڭگىۋارسەپ تۈزۈپ قويغان ئىدى. دۈشمەننى ئوڭ، سول ئىككى قاناتتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىپ تارمار كەلتۈردى ۋە 100,000دىن ئوشۇق ھۇن ئاتلىقلىرىنى ئۆلتۈردى. قىسقا چاپانلىق ھۇنلارنى يوقىتىپ، تۇڭگۇسلارنى يېڭىپ، لىنخۇ قەۋىملىرىنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. تەڭرىقۇت ئالدىراپ-تېنەپ قاچتى. شۇندىن باشلاپ 10 نەچچە يىل ھۇنلار جاۋ بەگلىكىنىڭ چېگرا شەھەرلىرىگە يېقىن كېلەلمىگەنىدى.

(ئەسلى كىتاب 2449-2450-بەتلەر)

[1] لىيەن پو (廉颇) — يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق سەنگۈنى.

(«سەنخەي» 1968 - بەت)

[2] لىن شياڭزۇ (蔣相如) — يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق ۋەزىرى.

[3] لى مۇ (李牧)، م. ب. ? - 229 - يىللار) — يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىدىن بولۇپ، جاۋ بەگلىكىنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى ساقلىغاچقا، ھۇنلار تاجاۋۇز قىلىشقا جۈرئەت قىلالىمىغان ئىدى. م. ب. 233 - يىلى (جاۋ بېگى چيەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) چىن بەگلىكى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا، ۋۇئەن بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. م. ب. 229 - يىلى (جاۋ بېگى چيەننىڭ يەتتىنچى يىلى) چىن بەگلىكى ۋاڭ جىيەننى ئەۋەتىپ، جاۋ بەگلىكىگە يۈرۈش قىلدى. جاۋ بەگلىكى لى مۇ بىلەن سىما-شاڭنى سەركەردە قىلىپ تەيىنلىدى. چىنلىقلار لى مۇ ئاسىيلىق قىلماقچى

دەپ سۆز تارقىتىپ، ئارىنى بۇزۇش ھىلىسىنى قوللانغاچقا، جاۋ بېگى لى مۇنىڭ ئورنىغا جاۋسۇڭ، يەن جۈلەرنى ئەۋەتتى. لى مۇ بۇنىڭغا بويسۇندى. مىغانلىقتىن، ئۆلتۈرۈلدى. ئىككىنچى يىلى ۋاڭ جىيەن جاۋ بەگلىكىنى يوقاتتى. («تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2449 - بەت)

لۇجۇڭلىيەن⁽¹⁾، زوۋياڭ⁽²⁾ تەزكىرىلىرى

بەزى كىشىلەر ياش چېغىدىنلا دوست بولۇشقان بولسىمۇ تاكى قېرىغانغا قەدەر بىر بىرى بىلەن قەدىناس بولالمايدۇ؛ بەزى كىشىلەر يولدا ئۇچرىشىپ قېلىپلا، تونۇشۇپ قەدىناس بولۇپ كېتىدۇ» دېگەن تەمسىل بار. نىمە ئۈچۈن مۇنداق بولىدۇ؟ بۇ بىر بىرىنى چۈشىنىش ياكى چۈشەنمەسلىكتىن بولىدۇ. ئۆتمۈشتە چىن بەگلىكىدىن يەن بەگلىكىگە قېچىپ بارغان فەن ۋۇچى⁽³⁾ يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەھدى دەننىڭ (چىن بەگلىكىدىن) ئىنتىقام ئېلىپ، ئۆز بەگلىكىنى قوغداش ئىشىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش يۈزىسىدىن، ئۆز بېشىنى كېسىپ، جىن كېغا⁽⁴⁾ تەقدىم قىلىشقا رازى بولغانىدى. چى بەگلىكىدىن ۋېي بەگلىكىگە قېچىپ بارغان ۋاڭ شى⁽⁵⁾ كېيىن چى بەگلىكىنىڭ قوشۇنى ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، سېپىلغا چىقىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ، چى بەگلىكىنىڭ قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ، ۋېي بەگلىكىنى ساقلاپ قالغانىدى. ۋاڭ شى، فەن ۋۇچىلار چى بېگى ۋە چىن بېگى بىلەن يېڭىدىن تونۇشقان ئەمەس. يەن بېگى ۋە ۋېي بېگى بىلەنمۇ قەدىناسلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ چى ۋە چىن بەگلىكلىرىدىن ئايرىلىپ، يەن ۋە ۋېي بەگلىكلىرى ئۈچۈن ئۆلۈپ بېرىشىنىڭ سەۋىيىسى، بەگلەرنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرى بۇلارنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئادالەتكە نىسبەتەن مۇھەببەت - ھىسسىياتلىرىنىڭ چەكسىز چوڭقۇرلىقىدىن بولدى. شۇڭلاشقا،

سۈچىن ئالتە بەگلىكنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولالمايدۇ، بىراق ئۇ يەن بەگلىكىدە تۇرغان ۋاقىتىدا خۇددى ۋېي شىڭدەك⁽⁶⁾ ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، يەن بېگىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولۇپ قالدى. بەي گۇي⁽⁷⁾ جۇڭشەن خانلىقىنىڭ سەركەردىسى بولغان چاغدا، ئۇرۇشتا يېڭىلىپ، ئالتە شەھەرنى قولىدىن بېرىپ قويۇپ، ۋېي بەگلىكىگە قېچىپ كەتتى، ۋېي بېگى ۋېنخوۋغا جۇڭشەن خانلىقىنى ئېلىپ بەردى. نىمە ئۈچۈن مۇنداق بولىدۇ؟ ئەمىلىيەتتە، بۇ بىر بىرىنى چۈشەنمەسلىكتىن بولغانىدى. سۈچىن يەن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغاندا، بىراۋ يەن بېگى يىۋاڭنىڭ ھۇزۇرىدا ئۇنىڭ غەيۋىتىنى قىلغانىكەن. يەن بېگى يىۋاڭ ھېلىقى كىشىگە شەمشىرىنى تۇتقان ھالدا ھۇمايغان ۋە بىر ئارغىماقنى ئۆلتۈرۈپ، سۈچىننى زىياپەتكە تەكلىپ قىلغانىكەن. بەي گۇي جۇڭشەن خانلىقىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئورنى تېخىمۇ كۆتىرىلىپ كەتكەن. جۇڭشەنلىكلەر ۋېي بېگى ۋېنخوۋنىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ غەيۋىتىنى قىلغاندا، ۋېنخوۋ غەيۋەت - شىكايەتلىرىنى ئاڭلىمىغان، ئەكسىچە، بەي گۇيگە كېچىنى يورىتىدىغان گۆھەر تاش ھەدىيە قىلغانىدى. نىمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ دېگەندە، ئىككى بەگلىكنىڭ بېگى بىلەن بۇ ئىككى ۋەزىر ئارىسىدا سەمىمىيەتلىك بولۇپ، ئۆز ئارا ئىشەنچ بار ئىدى. بۇ سەمىمىيەتنى ھېچقانداق پىتئە - پاسات بۇزالمىدى.

بىر ئايال مەيلى چىرايلىق ياكى سەت بولسۇن، ئۇ ئوردىغا كىرسە - لا، كۈندەشلىككە ئۇچرىماي قالمايدۇ. بىر زىيالى مەيلى دانىشمەن، قابىلىيەتلىك بولسۇن ياكى بولمىسۇن، ئۇ ئوردىغا كىرىپ ئەمەلدار بولۇشى بىلەنلا، كۆرەلمەسلىككە ئۇچرايدۇ. بۇرۇن سىناشى، سۇڭ بەگلىكىدە تۇرغاندا، لېنېڭى ئېلىپ تاشلانغان بولسىمۇ، ئاخىرى جۇڭشەن خانلىقىنىڭ ۋەزىرى بولغانىدى؛ فەن سۈي ۋېي بەگلىكىدە تۇرغاندا، قوۋۇرغىسى ۋە چىشلىرى سۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئاخىرى

چىن بەگلىكىگە بېرىپ، يىنخۇ تۆرسى بولۇپ تەيىنلەنگەن. ھەر ئىككىسى ئۆز پىلانىنىڭ جەزمەن ئەمەلگە ئېشىشىغا ئىشەنگەچكە، نەپسانىيەتچىلىك ئۈچۈن گۇرۇھ ئۇيۇشتۇرۇش نىيىتىدىن ۋاز كېچىپ، بىر نەچچە كىشى بىلەنلا قەدىناس دوست بولۇشقانىدى. شۇڭا ئۇلار باشقىلارنىڭ ھەسەتخورلۇقىدىن ساقلىنىپ قالالمىدى، شېڭ تۇدىنىڭ (8) ئۆزىنى دەرياغا تاشلاپ ئۆلۈۋېلىشى، شۇ يەننىڭ (9) تاش كۆتىرىپ دېڭىزغا سەكرىشى، چاكىنا ئادەتلەر بىلەن زادى چىقىشالمىغانلىقتىن، ھەققانى مەيداندا چىڭ تۇرۇپ، كۆز ئالدىدىكى شەخسى مەنپەئەتكە ئېسىلۋالمىغانلىقتىن، ئوردىدا نەپسانىيەتچىلىك ئۈچۈن گۇرۇھ ئۇيۇشتۇرۇپ، خان - بەگلەرنىڭ ئىرادىسىنى تەۋرەت - مەسلىكتىن بولغانىدى. بۇرۇن بەيلى شى يولىدا تىلەمچىلىك قىلىۋاتقاندا، چىن بېگى مۇگۇڭ بەگلىك ئىشىنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى؛ نىڭ چى ھارۋا يېنىدا كالا بېقىۋاتقاندا، چى بېگى خۇەنگۇڭ بەگلىكىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسىنى ئۇنىڭ ئۈستىگە ئارتقاندى. بۇ ئىككەيلەن ئوردىدا ئەمەلدار بولغان ۋاقىتىدا، ئەتراپىدىكىلەرنىڭ خۇشامىتىگە تايىنىپ، ئاندىن چىن، چى بەگلىرىنىڭ قەدىرلىشىگە سازاۋەر بولغان ئەمەسمىدى؟ بۇنىڭ سەۋىيىسى، بەگ بىلەن ۋەزىرنىڭ نىيىتى بىر بولۇپ، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، قېرىنداشتەك چىڭ بىرلىشىپ، بىر بىرىدىن ئايرىلالمىغانلىقتىن بولغانىدى. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، كىشىلەرنىڭ غەيۋىتى ئۇلارنىڭ ئارىسىنى بۇزالار - مېدى؟ بىر تەرەپنىڭ سۆزىنىلا ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا ئىشىنىلسە، رەزىل ۋە ئىپلاس ئىشلار كېلىپ چىقىدۇ. بىر كىشىگىلا ئىشىنىپ كەتسە، بالايى - ئاپەت يۈز بېرىدۇ. بۇرۇن لۇ بېگى دىڭگۇڭ جى سۇننىڭ گېپىگە كىرىپ، كۇڭ زى (مۇجۇڭنى) نى ھەيدەپ چىقارغان؛ سۇڭ بېگى جاۋگۇڭ زىخەننىڭ مەسلىھىتىگە ئىشىنىپ، مۇجەينى (10) قاماپ قويغانىدى. كۇڭ زى (مۇجۇڭنى)، مۇجەي ئىككەيلەن بەھىس -

مۇنازىرىگە ماھىر كىشىلەر بولغاچقا، غەيۋەت - شىكايەتچىلەرنىڭ تۆھمىتىدىن قۇتۇلالمىغان؛ لۇ بەگلىكى بىلەن سۇڭ بەگلىكىمۇ شۇنىڭ زىيىنىنى كۆرگەن. نىمە ئۈچۈن شۇنداق بولدى؟ چۈنكى، كىشىلەر - نىڭ شىكايىتى تاشنىمۇ ئېرىتىۋېتىدۇ. ئۇزۇن زامان قارا چاپلىد - مۇۋەسسە، كىشىنى ھالاكەت گىرداۋىغا تىقماي قويمايدۇ - دە! چىن بەگلىكى رۇڭلاردىن بولغان يۇيۇكنى مۇھىم ئىشقا قويغانلىقى ئۈچۈن، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرگە ھۆكۈمران بولدى؛ چى بەگلىكى يۇلىكلەردىن بولغان مېڭى مۇھىم ئىشقا قويغانلىقى ئۈچۈن، ۋېيۋاڭ ۋە شۇەنۋاڭ دەۋرلىرىدە قۇدرەت تاپتى. چىن ۋە چى بەگلىكلىرىنىڭ بەگلىرى چاكىنا، ئاساسسىز ۋە بىر تەرەپلىمە سۆزلەر بىلەن چەكىلىد - نىپ قالغان كىشىلەرمىدى؟ ئۇنداق ئەمەس. ئۇلار ھەر تەرەپلىمە پىكىر ئالغانلىقى ۋە شەيئىلەرنى كۆزەتكەنلىكى ئۈچۈن، شۇ دەۋردىلا ئۇلارنىڭ شانلىق نامى ساقلىنىپ قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەقسەت ۋە نىيەت ئوخشاشلىقى يىراق كىشىلەرنىمۇ ئاكا - ئۇكا قىلىۋېتىشى مۇمكىن. رۇڭلاردىن بولغان يۇيۇڭ، يۇلەردىن بولغان مېڭا ئەنە شۇنداق ئىدى؛ مەقسەت - نىيەتلىرى ئوخشاشمىسا، جان - جىگەر قېرىنداشلارمۇ بىر بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. دەن جۇ (11)، شياڭ (12)، گۇەنشۇ، سەيشۇ (13) قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق بولغان. ھازىر بەگلەر چىن بېگى مۇگۇڭ ۋە چى بېگى خۇەنگۇڭنىڭ توغرا تەدبىرلىرىنى قوللانماي، سۇڭ بېگى جاۋگۇڭ ۋە لۇ بېگى دىڭگۇڭدەك بىر تەرەپ - نىڭلا سۆزىنى ئاڭلىسا، بەش ھۆكۈمدارنىڭ (14) ئۇلۇغ ئىشى ئاپىرىن ئوقۇشقا ئەرزىمەيدىغان ئىش بولۇپ قالاتتى. ئۈچ خانىنىڭ (15) ئۇلۇغ ئىشىمۇ ئاسان ئەمەلگە ئاشاتتى.

(ئەسلى كىتاب 2471 - 2474 - بەتلەر)

[1] لۇ جۇڭليەن (鲁仲连) - يېغىلىق دەۋرىدە ياشىغان. كىشى، چى

بەگلىكىدىن. خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، چى بېگى ئۇنىڭغا سۇيۇرغال بەرمەكچى بولغاندا، ئۇ سۇيۇرغالنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىماي قېچىپ كەتكەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1577 - بەت)

[2] زوۋياڭ (邹阳) — خەن خاقانلىقىنىڭ خاقانى جىڭدى دەۋرىدە ياشىغان كىشى بولۇپ، ۋۇبېگى ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. كېيىن ئۇ، ۋۇ بېگىنىڭ ئاسىيلىق قىلماقچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، نەسىھەت قىلىپ توسسىمۇ، ۋۇ بېگى ئاڭلىماي، ئونى تۈرمىگە سولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1342 - بەت)

[3] فەن يۈچى (樊于期) — ئەسلىدە چىن بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى ئىدى. چىن بېگى يىڭ جىڭنىڭ قىلمىشىدىن نەپەرەتلىنىپ، يەن بەگلىككە قاچقان. يەن بەگزادىسى يەن دەن چىن بېگىنى ئۆلتۈرۈشكە جىن كېنى ئەۋەتىدىغان چاغدا، فەن يۈچىدىن ئۆز كالىسىنى كېسىپ بېرىشنى سورىغان. فەن يۈچى جىن كېنىڭ پىلانىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ بەرگەندى.

(تۈزۈلگەن «سىيۋەن» 1626 - بەت)

[4] جىن كې (荆轲)، م. ب. ۲۷۲ - يىللار) — جەنگۈ دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان پىدائىلاردىن بولۇپ، يۇرتى ۋېي (卫) بەگلىكى. يەن بەگلىكىنىڭ ۋە لىئەھدى دەن (丹) نىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. كېيىن جىن كې چىن شىخۋاڭنى ئۆلتۈرۈشكە پىدائى بولۇپ چىققان بولسىمۇ، چىن شىخۋاڭغا ئۇرۇلغان خەنجەر ئەجەللىك يېرىگە تەگمەي قېلىپ، جىن كې ئۆلتۈرۈلگەندى.

(سىخەي «428 - بەت)

[5] ۋاڭ شې (王奢) — ئەسلىدە چى بەگلىكىدىن ئىدى. كېيىن ۋېي بەگلىكىگە قاچقان. چى بەگلىكىنىڭ قوشۇنى ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەندە، ئۇ سېپىلگە چىقىپ، چى بەگلىكىنىڭ سەركەردىسىگە: «سىز بۈگۈن مېنى تۇتۇش ئۈچۈنلا كەلدىڭىز. مەن ئۆزۈمنىلا كۆزلەپ، ۋېي بەگلىكىگە بالايى - ئاپەت كەلتۈرىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمايمەن» دەپلا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2472 - بەت)

[6] ۋېي شېڭ (尾生) — رىۋايەتلەردىكى ئۆز ۋەدىسىدە چىڭ تۇرغان

پىرىڭىشى بولۇپ، ئۇ بىر قىز بىلەن كۈۋرۈك تۈۋىدە كۆرۈشۈشكە ۋەدىلىشىدۇ. كەن. قىز ئۆز ۋاقتىدا بارمايدىكەن. دەريا سۈيى بارا - بارا ئۆرلىسىمۇ، ئۇ ۋەدىلەشكەن يەردىن قاچماي، ئاخىرى سۇدا ئۆلۈپ كېتىدىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2472 - بەت)

[7] بەي گۈي (白圭) — ئەسلى جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ سەركەردىلىرىدىن. ئالتە شەھەرنى قولدىن يېرىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، جۇڭشەن بېگى ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ۋېي (魏) بەگلىكىگە قېچىپ كەتكەندى. ۋېي بېگى ۋېنخوۋ ئۇنى ئوبدان قارشى ئېلىپ، ھۆرمەتلەپ كۈتكەنلىكى ئۈچۈن مىننەتدار بولغان بەي گۈي جۇڭشەن بەگلىكىنى يوقىتىپ بەرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2472 - بەت)

[8] شېن تۇدى (申徒狄) — يىڭ خانلىقى دەۋرىدە ياشىغان ئادەم ئىش. ئۇ يىڭ خانلىقىنىڭ زالىم خانى جوۋ ۋاڭغا نەسىھەت قىلغىنىدا، جوۋ ۋاڭ ئۇنىڭ سۆزىنى قوبۇل قىلىمىغاچقا، خاپا بولۇپ، ئۆزىنى دەرياغا تاشلاپ ئۆلۈۋالغانىكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2474 - بەت)

[9] شۈيەن (徐衍) — جوۋ خانلىقىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان كىشى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2474 - بەت)

[10] مۇجەي (墨翟) — «مۇجەينىڭ قىسقىچە تەرجىمىھالى»دا بېرىلىشىچە: «مۇجەي سۇڭ بېگى جاۋ گۇڭ دەۋرىدە تۆرە بولغان. جاۋ گۇڭ دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا شەھەر باشلىقى خۋاڭ شى (يەنى زى خەن) ھاكىمىيەتنى تارتىپ ۋېلىپ، سۇڭ بېگىنى تۇتقۇن قىلىپ، مۇجەينى بولسا قاماپ قويغان».

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2474 - بەت)

[11] دەن جۇ (丹朱) — باش ئاقساقال ياۋنىڭ بالىسى. دەن جۇ توغرا يولدا ماڭمىغانلىقى ئۈچۈن، ياۋ باش ئاقساقاللىق ئورنىنى شۇنىگە ئۆتۈنۈپ بەرگەن. («جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 23 - بەت)

[12] شياڭ (象) — باش ئاقساقال شۇنىنىڭ ئۆگەي ئىنىسى بولۇپ، شۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ يۈرگەن. شۇن باش ئاقساقال بولغاندىن كېيىن، يۈبى (ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسى داۋشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) نى شياڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» قوشۇمچە قىسمى 18 - بەت)

[13] گۈەنشۇ، سەيشۇ (管叔 蔡叔) — جوۋ خانلىقىنىڭ خانى،
ۋېنۋاڭنىڭ بالىلىرى، جوۋۋاڭنىڭ ئىنىلىرى. ۋۇ ۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن،
گۈەنشۇ، سەيشۇ يىڭ خانلىقىنىڭ زالىم خانى جىۋ ۋاڭنىڭ بالىسى ۋۇگېڭ
بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئاسىيلىق قىلغانىدى. جوۋ خانى جى دەن قوشۇن
ئەۋەتىپ، ۋۇگېڭ بىلەن گۈەنشۇنى ئۆلتۈرگۈزگەن، سەيشۇنى سۈرگۈن
قىلغان. شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭنى باستۇرغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» بەشىنچى توم 2473-بەت)

[14] بەش ھۆكۈمران (五霸) — چۈنچىۋ دەۋرىدىكى چى بېگى
خۈەنگۇڭ، جىن بېگى ۋېنگۇڭ، چىن بېگى مۇگۇڭ، سۇڭ بېگى شياڭگۇڭ ۋە
چۇ بېگى شياڭۋاڭلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(تۈزۈملىگەن «سەيۋەن» 140-بەت)

[15] ئۈچ خان (三王) — ئۈچ خان شيا خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى
يۇ، شاڭ خانلىقىنىڭ تۇنجى خانى تاڭ ۋە جوۋ خانلىقىنىڭ خانى ۋېنۋاڭلار
نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(تۈزۈملىگەن «سەيۋەن» 26-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 86-جىلد

پىدائىلار تەزكىرىسى

ھەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، چىن بەگلىكى سەنگۇنى فەن —
يۈچى چىن بېگىنى خاپا قىلىپ قويۇپ، يەن بەگلىكىگە قېچىپ
بارغاندا، ۋەلىئەھد دەن⁽¹⁾ ئۇنىڭغا باشپانالىق بېرىپ، ئورۇنلاش-
تۇرۇپ قويغانىدى. جۇ ۋۇ⁽²⁾ تەكلىپ بېرىپ: «بولماسىكىن! چىن
بېگىنىڭ زوراۋانلىقى، ئۇزۇن ۋاقىتتىن بېرى يەن بەگلىكىگە
ئۆچمەنلىك قىلىپ كېلىشى بىزنى تولىمۇ يۈرەكزادە قىلىۋەتتى.
ئەگەر ئۇ فەن سەنگۇنىنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ قالسا
قانداق بولىدۇ؟ بۇ «قوينى بۆرىگە ئامانەت قويۇش» تەك بىر ئىش.
بۇنىڭدا بىز جەزمەن ساقلاڭغىلى بولمايدىغان چوڭ بالا-قازغا
ئۇچرايمىز. گۈەن جۇڭ، يەن يىڭلەرگە ئوخشاش ئىقتىدارلىق
ئادەملەرمۇ بۇنىڭغا ئامال قىلالمايدۇ. ۋەلىئەھد جانابلىرى، فەن
سەنگۇنى دەرھال ھۇنلارنىڭ ئىچىگە قاچۇرۇۋېتىلى، شۇ ئارقىلىق
چىن بەگلىكىنىڭ باھانىلىرىنى يوققا چىقىرىۋېتىلى. مۇندىن باشقا،
جانابلىرىنى غەربدە خەن (韩)، جاۋ، ۋېي بەگلىكى بىلەن ھەمكار-
لىق ئەھدى تۈزۈشكە، جەنۇبدا چى، چۇ بەگلىكى بىلەن بىرلىشكە،
شىمالدا ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن ياخشى بولۇشقا تەكلىپ قىلىمەن.
شۇنداق قىلغاندىلا، بىر ئىلاجى قىلىپ چىن بەگلىكىگە تاقابىل
تۇرغىلى بولىدۇ» دېگەندە، ۋەلىئەھد دەن: «ئۇستاز بېگىمنىڭ

پىلانى بويىچە بولغاندا، ۋاقىت تولىمۇ سوزۇلۇپ كېتىدىگەن. مېنىڭ كۆڭلۈم ئىنتايىن پاراكەندە. ئېھتىمال بىردەممۇ سەۋر-تاقەت قىلالايمەن. بۇنىڭ ئۈچۈنلا ئەمەس، فەن سەنگۈن ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا قالغانلىقى تۈپەيلى، ھاياتىنى ماڭا تاپشۇردى. مەن ھەر قانداق ئەھۋال ئاستىدا، زوراۋان چىن بەگلىكىنىڭ مەجبۇرلىشى بويىچە، ئۆزەم ھېسداشلىق قىلىۋاتقان دوستۇمدىن كېچىپ، ئۇنى ھۇنلار دىيارىغا ئورۇنلاشتۇرالمىمەن. بۇ مېنىڭ جان پىدا قىلىدىغان ۋاقىتىم. ئۇستاز بېگىمنىڭ ئويلىنىپ بېقىشىنى ئۈمىت قىلىمەن» دېدى.

(ئەسلى كىتاب 2529-بەت)

[1] ۋەلىئەھد دەن (太子丹، م. ب. 226-يىللار) - يەن دەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېغىلىق دەۋرىدە يەن بېگى شىننىڭ ۋەلىئەھدى ئىدى. ئىلگىرى چىن بەگلىكىدە تۇرغاق بولغان. ئۇ چىن بېگى يىڭ جىڭ بىلەن ئۆچ بولغاچقا، كېيىن يەن بەگلىكىگە قېچىپ كەلدى. م. ب. 227-يىلى (يەن بېگى شىننىڭ 28-يىلى) يەن دەن جىن كېنى چىن بەگلىكىگە كىرگۈزۈپ، چىن بېگىگە سۇيىقەست قىلدى. سۇيىقەست ئەمەلگە ئاشمىدى. چىن لەشكەر چىقىرىپ يەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. يەن بېگى شى، دەننى ئۆلتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن بەش يىل كېيىن، چىن بەگلىكى يەن بەگلىكىنى يوقاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1955-بەت)

[2] جۇۋۇ (鞠武) - ۋەلىئەھد دەننىڭ ئۇستازى. شۇڭا، ئاتا بەگ دەپ ئاتالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» - بەشىنچى توم 2528-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 87-جىلد

لى سى (1) تەزكىرىسى

يېقىر ئاڭلىشىمچە: ۋەزىرلەر مۇساپىر ئەمەلدارلارنى قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپتىمىش، بۇ توغرا بولماپتۇ، ئۆتمۈشتە چىن بېگى مۇگۇڭ دانىشمەنلەرنى ئىزدەپ، غەربىي رۇڭ ئېلىدىن يۇيۇكنى ئالدۇردى؛ شەرقتە ۋەندى دېگەن يەردىن بەيلى شىنى تاپتى؛ سۇڭ بەگلىكىدىن جىيەن شۇ (蹇叔) نى ئېلىپ كەلدى؛ جىن بەگلىكىدىن پېي باۋ (2)، گۇڭسۇن جۇ (3) نى چاقىرىپ كەلدى. بۇ بەش دانىشمەننىڭ ھېچقايسىسى چىن بەگلىكىدىن ئەمەس ئىدى. لېكىن مۇگۇڭ ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەچكە، ئۇلار ئارقىلىق 20-ئەسىرنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ، غەربىي رۇڭ ئەللىرىگە خوجا بولدى. شياۋگۇڭ شاڭ-ياڭنىڭ چارە-تەدبىرىنى قوللىنىپ، ئۆرپ-ئادەتنى ئۆزگەرتكەنلىكتىن، ئاھالىلار بېيىپ، روناق تېپىپ، بەگلىك كۈچەيدى. پۇقرالار بەگ ئۈچۈن ئىشلەشكە رازى بولدى. باشقا بەگلەرمۇ ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى ۋە بېقىندى. چۇ، ۋېي بەگلىكلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى بېگىپ، 1000 چاقىرىمىدىن ئوشۇق يەرنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن چىن بەگلىكى تېج-ئەمىن بولۇپ، قۇدرەت تاپقان ئىدى. خۇيۋاڭ جاڭ يىنىڭ پىلانى بويىچە ئۈچ دەريا رايونىنى (4) بېسىۋېلىپ، غەربتە با، شۇ خانلىقلىرىنى قارىتىۋېلىپ، شىمالدا شاڭجۇن ۋىلايىتىنى ئالدى. جەنۇبدا خەنجۇگنى بېسىۋېلىپ، شەرقتىكى يات قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، پۈتكۈل يەن (5) ۋە يىڭ (6) دېگەن

جايلارنى كونترول قىلدى. شەرقتە چېڭگاۋنىڭ ئەپلىك يەر ۋەزىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ يەرلەرنى قولغا كىرگۈزدى. شۇنداق قىلىپ، ئالتە بەگلىكنىڭ بىرلەشمە ئىتتىپاقىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئۇلارنى چىن بەگلىكىگە خىزمەت قىلدۇردى. خۇيۋاڭنىڭ تۆھپىسى تا بۈگۈنگىچە داۋاملاشماقتا. جاۋۋاڭ فەن سۈيگە (7) ئىگە بولۇپ، راڭ تۆرىسىنى (8) ئەمەلىدىن قالدۇرۇپ، خۇياڭ تۆرىسىنى (9) ھەيدىۋەتتى. بەگ جەمەتىنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىپ، بايلارنىڭ تەسىر كۈچىنى كونترول قىلىپ، بەگلىكلەرنى پەيدىن-پەي بويسۇندۇرۇپ، ئاخىرى چىن بەگلىكى خاقانلىقىنىڭ ئاساسىنى قۇردى. بۇ تۆت ھۆكۈمدارنىڭ ھەممىسى مۇساپىر ئەمەلدارلارنىڭ تۆھپىسىگە تايانغانىدى. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولۇدۇكى، مۇساپىر ئەمەلدارلارنىڭ چىن بەگلىكى ئالدىدا ھېچقانداق تىل قىسىنچىلىقى يوق! ئەگەر بۇ تۆت ھۆكۈمدار مۇساپىر ئەمەلدارلارنى قوبۇل قىلماي، ئۆلىمالارنى چەتكە قېقىپ، ئۆزىدىن يىراقلاشتۇرۇپ، ئىشىنىپ ئىشلەتمىگەن بولسا، چىن بەگلىكى باي-پاراۋان بولالمىغان. ھەم قۇدرەتلىك شانۇ-شەۋكەتكە ئىگە بولالمىغان بولاتتى. ھازىر جانابلىرى قاراقۇرۇم قاش تېشىغا ئىگە بولدىلا، سۈي تۆرىسى مارچىنى (10)، خېشىبېيىدەك (11) ئېسىل گۆھەر تاشلىرىنىمۇ بار. ئۇنچە-مەرۋايىتىلار خۇددى تولىۋىن ئايدەك نۇرچىچىپ تۇرماقتا. بەللىرىدە ئېسىل شەمشەر، ئاستىلىرىدا تۇلپار، يېشىل قۇش پەيلىرى بىلەن بېزەلگەن كىخاپ تۇغلار بار. تىمساھ تېرىسىدە ئىشلەنگەن دۇمباقلار تىزىلىپ تۇرماقتا. بۇ قىممەتلىك نەرسىلەرنىڭ بىرىنىمۇ چىن بەگلىكىدىن چىقمايدۇ. لېكىن ئالىلىرى، ئەكسىچە، يەنە شۇلارغا ئامراق. بۇ زادى نىمە ئۈچۈن؟ ئەگەر چوقۇم چىن بەگلىكىدىن چىققان نەرسە بولسا، ئىشلىتىدىغان ئىش بولسا، ئۇ چاغدا كېچىسى نۇرچاقناپ تۇرىدىغان گۆھەرلەرنى ئوردىنى زىننەتلى

لەشكە ئىشلىتىشكە بولمايدۇ؛ كەركىدان مۇڭگۈزى ۋە پىل چىشىدىن ئىشلەنگەن ئەسۋاپلارنىمۇ كۆرۈپ ھۇزۇرلانغىلى بولمايدۇ؛ جېڭ (鄭)، ۋېي (卫) بەگلىكلىرىنىڭ ساھىبجامالىرىمۇ ئىچ ئوردىنى تولدۇرالمىدۇ؛ ئېسىل تۇلپارلارمۇ ئات قورونى تولدۇرالمىدۇ؛ جياڭنەننىڭ ئالتۇن ۋە قەلەيلىرىنىمۇ ئىشلەتكىلى بولمايدۇ؛ غەربىي شۇ (西蜀) نىڭ رەڭلىرى بىلەن رەسىم سىزغىلى بولمايدۇ. ئەگەر ئىچ ئوردىنى زىننەتلەش، خەزىنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بايلىقلار، كىچىك ئاغىچىنىڭ كۆڭلىنى ئالىدىغان زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرىنىڭمۇ ھەممىسى چوقۇم چىن بەگلىكىدىن چىققان بولۇشى كېرەك بولسا، ئۇ چاغدا، ۋەن دېگەن يەردىن چىققان مەرۋايىت-لاردىن ئىشلەنگەن چاچ سانچىغۇچىلار، ئۇنچە كۆزلۈك ھالقىلار، دۇڭئا ناھىيىسىنىڭ دۇردۇن-تاۋارلىرىدىن تىكىلگەن كىيىم-كېچەك-لەر، كىخاپ ۋە گۈللۈك ئىپەك بۇيۇملىرىدىن ئىشلەنگەن كىيىم-بېزەكلىرىمۇ كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ، لېكىن ئىجتىمائى ئادەتلىرىگە ئەگىشىپ، نازاكەتلىك، كۆركەم، گۈزەل ياسىنىۋالغان جاۋ بەگلىكى ساھىبجامالىرىمۇ يانىلىرىدا تۇرالمىدۇ. ۋېن (魏)، قوۋ (缶)، بالمان (箏) ناملىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تەڭكەش قىلىپ، قۇلاقنى يارغىدەك ۋارقىراپ ئېيتىلىدىغان ناخىلار نەق چىن بەگلىكىنىڭ ناخشا-مۇزىكىلىرى؛ «جېڭ مۇزىكىسى»، «ۋېي مۇزىكىسى»، «ساڭجىيەن مۇقامى»، «جاۋ مۇزىكىسى»، «يۈ مۇزىكىسى»، «ۋۇ مۇزىكىسى»، «شياڭ مۇزىكىسى» غا ئوخشاش مۇزىكىلارنىڭ ھەممىسى سىرتىنىڭ مۇزىكىلىرى. بۈگۈنكى كۈندە ۋېن چالغۇ ئەسۋابى ئەمەلدىن قېلىپ، «جېڭ مۇزىكىسى»، «ۋېي مۇزىكىسى» ئاڭلانماقتا. زىڭ ناملىق چالغۇ ئەسۋابىنى چېلىشنى توختىتىپ، «جاۋ مۇزىكىسى»، «يۈ مۇزىكىسى» قوللىنىلماقتا. نىمە ئۈچۈن مۇنداق قىلىندۇ؟ بۇنىڭ سەۋەبى، بۇلار كۆڭۈلگە ئارام بېرىدۇ، خالاس.

ئەمما ھازىرقى ئادەم ئىشلىتىش مۇنداق ئەمەس. ئۇنىڭ مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكى سۈرۈشتە قىلىنىمىدى. ئۇ ياخشى ياكى ناچار ئادەم بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، ئىش قىلىپ، چىن بەگلىكىدىن بولمىسىلا، كەتكۈزۈۋېتىلدى. ئومۇمەن، چەتتىن كەلگەن مۇساپىر ئەمەلدارلار بولسا ھەيدىۋېتىلدى. مانا بۇ، چىرايلىق ئۆنچە-مەرۋايىتلارنىڭ قەدىرلىنىپ، ئادەملەرنىڭ قەدىرسىزلىكىگە ئىگەلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ، ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ، بەگلىكلەرنى بويىندۇرۇشنىڭ چارىسى ئەمەس.

(ئەسلى كىتاب 2541-2544-بەت)

① لى سى (李斯)، م. ب. ؟ - 208 - يىللار) - چۇ بەگلىكىدىكى شياڭسەي (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شياڭسەي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) لىك. چىن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىرى، سىياسىيون. ئۇ چىن شىخۇاڭنىڭ ئالتە بەگلىكىنى يوقىتىپ، ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇپ، ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرۈشتە چوڭ رول ئوينىدى. چىن شىخۇاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ جاۋ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يالغان پەرمان چىقىرىپ، ۋە لىئەھد خۇسۇنى ئۆلۈۋېلىشقا مەجبۇر قىلدى ۋە چىن شىخۇاڭنىڭ كىچىك ئوغلى خۇخەينى خاقان قىلىپ تىكلىدى. ئاخىرى جاۋ گاۋ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«سەخەي» 2892 - بەت)

② پى باۋ (不豹) - چىن بەگلىكىدىن بولۇپ، دادىسى چىن بېگى خۇيگۇڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇ چىن بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ، چىن بەگلىكىنىڭ چىن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشقا ياردەم بەرگەن.

(«زوچيۇمىڭ يىلىنامىسى، شىگۇڭنىڭ ئونىنچى يىلى» دىن)

[3] گۇڭسۇن جى (公孙支) - جىجىۋ ئايمىقى (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دىن. چىن بەگلىكىگە ساياھەت قىلغىلى بېرىپ، كېيىن چىن بەگلىكىگە ئۆتكەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى-ئۈستىدە تەتقىقات-3836 - بەت)

[4] ئۈچ دەريا رايونى (三河之地) - يىشۈي، لوشۈي ۋە خۇاڭخېدىن ئىبارەت ئۈچ دەريانىڭ قوشۇلغان يېرى ئۈچ دەريا رايونى دەپ ئاتىلاتتى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لويياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. (تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 26 - بەت)

[5] يەن (鄆) - يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى يىچىڭ شەھىرىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى-ئۈستىدە تەتقىقات» 1937 - بەت)

[6] يىڭ (郢) چۈنچىۋ ۋە يېغىلىق دەۋرلىرىدە چۇ بەگلىكىنىڭ پايتەختى. ئورنى بۈگۈنكى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى جياڭلىن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. (تۈزۈتىلگەن «سىيۋەن» 1029 - بەت)

[7] فەن سۈي (范雎)، م. ب. ؟ - 255 - يىللار) - يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىدىن. ئۇ ۋېي بەگلىكىدە تۇرغاندا، بۆھتان چاپلانغانلىقى ئۈچۈن، چىن بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ، چىن بېگى جاۋاڭنىڭ 41 - يىلى (م. ب. 266 - يىلى) چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولغانىدى.

(«سەخەي» 1313 - بەت)

[8] راڭ تۆرسى (穰侯) - چىن بېگى جاۋاڭنىڭ ئانىسى بەگ ئانا شۋەن تەيخوۋنىڭ ئانا بىر ئىنىسى، چىن بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى ۋېي رەن ئىدى. راڭ دېگەن يەر (بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى دىڭشەن ناھىيىسىدە) ئۇنىڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، راڭ تۆرسى دەپ ئاتالغان.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 1115 - بەت)

[9] سۈي تۆرسى مارجىنى (随侯珠) - سۈي (بۈگۈنكى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى سۈيشەن ناھىيىسىدە) تۆرسى ساياھەت قىلغاندا بىر زەخمىلەندىگەن ئىلانى كۆرۈپ قالغانىكەن. ئۇ ئىلانى ئۆيىگە ئاپىرىپ داۋالايتىۋ. كېيىن ئىلان ساقىيىپتۇ. ئىلان ئۇنىڭ شەپقىتىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن يوغان بىر مارجاننى ئەكىلىپ بېرىپتۇ. شۇڭا، بۇ مارجان سۈي تۆرسى مارجىنى دەپ ئاتالغان.

(«سىيۋەن» ۋۇ (戊) قىسمى 75 - بەت)

[10] خېشىبېي (和氏璧) - چۈنچىۋ دەۋرىدە چۇ بەگلىكىدىن بولغان خې ئىسمىلىك تاغدىن تېپىپ ئالغان گۆھەر تېشى.

(«سەخەي» 3985 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 88- جىلد

مېڭ تىيەن تەزكىرىسى

م. ب. 221- يىلى (چىن شىخۋاڭنىڭ 26- يىلى) مېڭ تىيەن ئاتا- بوۋىسىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ۋە ئائىلىسىنىڭ دۆلەتتىن بولۇشى تۈپەيلى، چىن بەگلىكىنىڭ⁽¹⁾ سەركەردىسى بولۇپ، چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى يەڭدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، دىۋان بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. چىن شىخۋاڭ پۈتۈن ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مېڭ تىيەننى 300,000 كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن شىمالغا ئەۋەتىپ، ھۇنلارنى قوغلاپ چىقاردى. مېڭ تىيەن خېنەن رايونىنى (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى) قايتۇرۇۋېلىپ، يەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ، مۇھىم جايلاردىن پايدىلىنىپ، لىنتاۋدىن⁽²⁾ باشلاپ تاكى لياۋدۇڭغا⁽³⁾ قەدەر ئۇزۇنلۇقى ئونمىڭ چاقىرىمىدىن ئارتۇق سەددى- چىن سېپىلىنى رىمونت قىلىپ تۇتاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ياڭشەن تېغىنى⁽⁴⁾ ئىگەللەپ، ئەگرى- توقاي يوللارنى بېسىپ، شىمالغا ئىلگىرىلىدى. مېڭ تىيەن لەشكەرلىرى بىلەن سىرتتا ئون نەچچە يىل يۈرۈپ، نۇرغۇن ئىسسىق- سوغۇق ۋە بوران- چاپقۇننى بېشىدىن كەچۈردى. ئاخىرى ۋۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن شاڭجۇن ۋىلايىتىدە تۇردى. مانا شۇ چاغلاردا، مېڭ تىيەننىڭ شۆھرىتى ھۇنلارنى تەشۋىشكە سالغانىدى. چىن شىخۋاڭ مېڭ تىيەن جەمەتىدىكىلەرنى ئىنتايىن ھۆرمەتلەيتتى،

ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىگە ئىشىنەتتى ۋە ئاپىرىن ئوقۇيتتى. بولۇپمۇ، ئۇ مېڭ تىيەننىڭ ئىنىسى مېڭ يىنى ياخشى كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئورنىنى ئالى تۆرىلىككە كۆتەردى. چىن شىخۋاڭ ئوردىدىن سىرتقا چىقسا، مېڭ يى ئۇنىڭدىن ئېرى كەتمەيتتى؛ ئوردا ئىچىدە بولسا، ئۇنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلاتتى. مېڭ تىيەن ھەربىي ئىشلارنى باشقۇر- راتتى، مېڭ يى بولسا، ئوردىدا دانىشلىق قىلاتتى. ئاكا- ئىنى ئىككىلىسى سادىق، ئىشەنچلىك دېگەن ئاتاققا ئېرىشكەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، سەنگۇن، سەركەردە ۋە ۋەزىر- ۋۇزىرلار ئىچىدە ئۇلار بىلەن بوي تاللىشقا جۈرئەت قىلغۇچىلار يوق ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 2565- 2566- بەتلەر)

مۇئەللىپ (سىماچىيەن) مۇنداق دېگەنىدى: «مەن شىمالغا بېرىپ قايتىشىمدا، ئۇدۇل يول⁽⁵⁾ بىلەن كەلدىم. يول ئۈستىدە مېڭ تىيەن چىن خاقانلىقى ئۈچۈن سالدۇرغان سەددىچىن ۋە قورغانلارنى، تاغ- لارنى چېپىپ، جىلغىلارنى تىندۈرۈپ ياسىغان ئۇدۇل يوللارنى كۆردۈم. ئۇ خەلقنىڭ ئەمگەك كۈچىنى ئورۇنسز سەرپ قىلغانىدى. چىن خاقانلىقى ئالتە بەگلىكنى ئەمدىلا يوقاتقان، خەلقنىڭ كۈچلى تېخى ئەمەن تاپمىغان، يارىدارلارنىڭ جاراھىتى تېخى ساقايىمىغان ئەھۋال ئاستىدا، مېڭ تىيەن ئۆزىنىڭ ئاتاقلىق سەنگۇنلۇكىدىن پايدى- لىنىپ، خەلققا نەسىھەت قىلىپ، پۇقرالارنى ئېغىر چىلىقتىن قۇتۇل- دۇرۇپ، پاناسىز قېرى- چۈرى ۋە يىتىم- يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلاپ، زور كۈچ بىلەن خەلققە تىنچ- ئەمەنلىك يارىتىپ بەرمەستىن، ئەكسىچە، چىن شىخۋاڭنىڭ رايى بويىچە سەددىچىن سېپىلىنى سوقتۇرغان. كېيىن بۇ ئىككى ئاكا- ئۇكا ئۆلتۈرۈلگەن. بۇمۇ ئەقىلگە سىغىدىغان ئىشقا! بۇنى قانداقتۇ، يەرنىڭ تومۇرىنى ئۇزۇۋەتكەنلەر- كىمىدىن بولغان⁽⁶⁾ دىگىلى بولسۇن؟»

(ئەسلى كىتاب 2570- بەت)

[1] چىن بەگلىكى (秦国) - م. ب. 246 - يىلى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى جۇاڭشياڭزۇاڭنىڭ بالىسى يىڭ جىڭ بەگلىك تەختىگە چىقتى. ئۇ م. ب. 230 - يىلدىن 222 - يىلغىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، خەن (韩)، جاۋ (赵)، ۋېي (魏)، چۇ (楚)، يەن (燕) دىن ئىبارەت بەش بەگلىكنى يوقاتتى. م. ب. 221 - يىلى چىن بەگلىكىنى يوقىتىپ، پۈتۈن ئەلنى بىرلىككە كەلتۈردى. شۇ يىلى چىن خاقانلىقىنى قۇرۇپ، چىن شىخۇاڭ دەپ ئاتالغانىدى.

[2] لىنتاۋ (监洮) - ناھىيە. چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، لوڭشى ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنشىەن ناھىيىسىدە.

[3] لياۋدۇڭ (辽东) - ۋىلايەت. يېغىلىق دەۋرىدە يەن بەگلىكى تەسىس قىلغان بولۇپ، مەركىزى شياڭپىڭ. ئورنى بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى لياۋخې دەرياسىنىڭ شەرق تەرىپىدە.

[4] ياڭشەن تېغى (阳山) - چىن، خەن دەۋرلىرىدە جۇغاي تېغىنىڭ ئەڭ شەرقىي قىسمى ياڭشەن تېغى دەپ ئاتالغان. يەنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى لاڭشەن تېغى.

[5] ئۇدۇل يول (直道) - م. ب. 212 - يىلى (چىن شىخۇاڭنىڭ 35 - يىلى) سەنگۈن مېڭ تىيەننىڭ باشقۇرۇشىدا ياسالغان يول بولۇپ، شىمالدىكى جىيۇيۋەندىن (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل باۋتۇشەرىنىڭ غەربىي شىمالىدىن) تارتىپ، جەنۇبىدىكى يۇنياڭ (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى چۈنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) غىچە 1800 چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا بولۇپ، ئۇ گۈەنجۇڭ تۈزلەڭلىكىدىن خېتاۋ (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ۋە نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدىكى خەلەنشەن تېغىنىڭ شەرقىي قىسمى، لاڭشەن ۋە چىڭ شەن تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ھەم خۇاڭخې دەريا بويلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) رايونىغا ماڭىدىغان ئەڭ مۇھىم يول ئىدى. بۇ يول بىر قەدەر ئۇدۇل بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇچىدا جۇداۋ (直道) دەپ ئاتالغان.

(«سېخەي» 299 - بەت)

[6] يەرنىڭ تومۇرىنى ئۇزۇۋەتكەنلىكىدىن بولغان - مېڭ تىيەن ئۆلۈۋېتىشتىن ئىلگىرى: «سەددىچىن سېپىلىنى سوققاندا، يەرنىڭ تومۇرىنى ئۇزۇۋەتكەنلىكىم ئۈچۈن، تەڭرىنى خاپا قىلىپ قويغانمەن، شۇڭا، جىنايىتىم ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇممەن» - دېگەنلىكى.

خەن (بېگى) خەن شىن، لىۋەن
تەزكىرىلىرى

خەن (韓) بېگى خەن شىن (韓信) مەرھۇم خەن بېگى شياڭ-
ۋاڭنىڭ نەۋرىسى. بويى سەككىزچى بەش سۇڭ. شياڭ لياڭ (1) چۈ
بەگلىكىنىڭ بېگى خۋەيۋاڭنىڭ (2) نەۋرىسى شىۋۇڭ شىننى (3) خۋەي-
ۋاڭ قىلىپ كۆتەرگەن ۋاقتىدا، يەن، چى، جاۋ، ۋېي بەگلىكلىرى
ئاللىقاچان بەگلىرىنى ئولتۇرغۇزۇپ بولغانىدى. خەن بېگى
(韓) نىڭ ئەۋلادى بولمىغاچقا، كىچىك ئاغىچىدىن بولغان خېڭ-
ياڭ (4) تۆرىسى بەگزادە خەن چېڭ (韓成) نى خەن (韓) بەگلىكىنىڭ
بېگى قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، شۇ ئارقىلىق خەن بەگلىكىنىڭ ئەسلى-
دىكى زېمىنىنى تىنچىتىۋېتىپ بولغانىدى. شياڭ لياڭ چىن سەركەر-
دىسى جاڭ خەن تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ، دىڭتاۋدا ئۆلگەچكە،
خەن (韓) بېگى خەن چېڭ خۋەيۋاڭ تەرەپكە قېچىپ كەتكەن.
كېيىن پېي (沛) بېگى لىۋېڭ قوشۇن تارتىپ ياڭچېڭخا (5) ھۇجۇم
قىلغاندا، جاڭ لياڭنى خەن (韓) بەگلىكىنىڭ ئاقارتىش بېگى سالاھ-
يىتى بىلەن خەن (韓) بەگلىكى زېمىنىدىكى ئەسكەر ۋە خەلقنى
بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتتى. جاڭ لياڭ خەن (韓) شىننى قولغا كەلتۈ-
رۈپ ۋە ئۇنى خەن (韓) بەگلىكىنىڭ سەركەردىلىكىگە تەيىنلىدى.
خەن (韓) شىن ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ، پېي بېگى لىۋېڭ بىلەن
ۋۇگۇەن قوۋۇقىغا (6) كىردى.

پېي بېگى لىۋېڭ شياڭ يۈ تەرىپىدىن خەن (漢) بېگى قىلىپ
تەيىنلەنگەنلىكتىن، خەن (韓) شىن خەن (漢) بېگى بىلەن خەنجۇڭغا
كەلدى. ئۇ خەن (漢) بېگىنى ئاگاھلاندۇرۇپ: «بەگلەر بېگى شياڭ
يۈ ھەممە سەركەردىلىرىنى بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، يېقىن يەرلەرگە
ئورۇنلاشتۇردى. ئەمما ئۇلۇغ بېگىمىز يەككە-يىگانە ھالدا يىراق،
چەت رايوندا تۇرۇپ قالدىلا. بۇ مەرتىۋىلىرىنى تۈۋەنلەتكەنلىك
ئەمەسمۇ! ئۇلۇغ بېگىمىزنىڭ قول ئاستىدىكى سىپاھ-بەگلەر
ھەممىسى، خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىدىن كەلگەن. ئۇلار ئۆز يۇرت-
لىرىغا قايتىشنى ئۈمىت قىلىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق كۈچلۈك ھېسسى-
ياتتىن پايدىلىنىپ، قوشۇننى قايتۇرۇپ شەرققە يۈرۈش قىلساق،
بەگلەر بېگى شياڭ يۈ بىلەن ئەلنى تالاشقىلى بولىدۇ» دەپ
مەسلىھەت بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خەن (漢) بېگى قوشۇننى قايتۇرۇپ
كېلىپ، ئۈچ چىننى (7) قايتۇرۇۋالدى. خەن شىننى خەن (韓) بەگ-
لىكىنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەشكە ۋەدە بېرىپ، ئالدى بىلەن ئۇنى
خەن (韓) بەگلىكىنىڭ لەشكەر بېگى قىلدى ۋە قوشۇن تارتىپ خەن
(韓) بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى قولغا كىرگۈزۈشكە ئەۋەتتى. شياڭ جى
بەگلەرنى بەلگىلەپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ئۆز سۇيۇرغال يەرلە-
رىگە قايتۇردى. خەن (韓) بېگى خەن چېڭ شياڭ جى بىلەن
بىرلىكتە خەنگۇ قوۋۇقىغا كىرمىدى. جەڭ تۆھپىسى بولمىغانلىقتىن،
شياڭ جى ئۇنى ئۆز سۇيۇرغال يېرىگە قايتۇرماي، بەگلىك ئورنىدىن
تۈۋرۈكلىك ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويدى. ئەمدى شياڭ جى خەن (漢)
بېگىنىڭ خەن شىننى خەن (韓) بەگلىكىنىڭ يەرلىرىنى ئېلىشقا ئەۋەت-
كەنلىكىنى ئاڭلاپ، بۇرۇن ئۆزى ۋۇجۇڭدا سەيلە-تاماشا قىلىپ
يۈرگەندە تونۇشۇپ قالغان دوستى ۋۇشەن ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى
چېڭ چاڭنى خەن (韓) بەگلىكىنىڭ بەگلىكىگە تەيىنلەپ، ئۇ ئارقىلىق
خەن (漢) قوشۇنىغا تاقابىل تۇرماقچى بولدى. م. ب. 205-يىلى

(گاۋدىنىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن شىن ھۇجۇم قىلىپ، خەن (韓) بەگ-لىكىنىڭ ئون نەچچە شەھىرىنى ئالدى. خەن (漢) بېگى خېنەنگە كەلگەندە، خەن (韓) بېگى خەن شىن ياڭچېڭ شەھىرىدە خەن (韓) بەگلىكىنىڭ بېگى چېڭ چاڭغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىۋاتاتتى. چېڭ-چاڭ تەسلىم بولغاندىن كېيىن، خەن (漢) بېگى خەن (韓) شىنى خەن (韓) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن (韓) بەگلىكى دائىم دىگۈدەك قوشۇنلىرىنى باشلاپ، خەن (漢) بېگى بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلدى. م. ب. 204-يىلى (گاۋدىنىڭ ئۈچىنچى چى يىلى) خەن (韓) بېگى شىڭياڭدىن كەتكەچكە، خەن (韓) بېگى خەن شىن ۋە جوۋكېلارنى شىڭياڭنى ساقلاشقا ئەۋەتكەندى. كېيىن، چۈبەگلىكى قوشۇنى شىڭياڭنى بېسىۋالغاندا، خەن بېگى خەن شىن شياڭ جىغا تەسلىم بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، پۇرسەت تېپىپ قېچىپ، خەن (漢) بېگىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىۋالدى. خەن (漢) بېگى ئۇنى يەنىلا خەن (韓) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن (韓) شىن خەن (漢) بېگى بىلەن بىرلىكتە ئاخىرى شياڭجىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئەلنى تىنچىتتى. م. ب. 202-يىلى (گاۋدىنىڭ بەشىنچى يىلى) باھاردا، خەن (漢) بېگى خەن شىنگە يارلىق دەستى تىگى (8) بېرىپ، ئۇنى خەن (韓) بەگلىكىنىڭ بېگى قىلدى. بەگلىك يىڭچۈەن (9) ۋىلايىتىدە تەسىس قىلىندى.

م. ب. 201-يىلى (گاۋدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن (韓) شىنىنى قابىلىيەتلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە پالۋان، ئۇنىڭغا تەۋە يەرلەر شىمالدا گۇڭشېن ناھىيىسى، لويانغا يېقىن، جەنۇبدا ۋەن (10)، يېشىەن (11) ناھىيىلىرىگە چېگرىداش، شەرق تەرەپتە خۇەيياڭ (12) بار. بۇ ئورۇنلارنى مەملىكەت بويىچە قاۋۇل، ئەزىمەتلەر چىقىدىغان يەرلەر دەپ قاراپ، خەن (韓) بېگى خەن شىنى تەيىۋەننىڭ شىمالىدىكى رايونلاردا بەگلىك تەسىس قىلىشقا، ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇدا-

پىتە كۆرۈشكە، جىنياڭنى بەگلىكنىڭ باش شەھىرى قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. خەن شىن مەكتۇپ سۇنۇپ: «مېنىڭ بەگلىكىمنىڭ ئەتراپى پۈتۈنلەي چېگرا قورغانلىرى، ھۇنلار كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. جىنياڭ چېگرا قورغانلىرىدىن يىراقراق، شۇنىڭ ئۈچۈن، بەگلىكنىڭ مەركىزىنى ماينغا كۆچۈرسەك» دەپ ئىلتىماس قىلغانىدى. خاقان گاۋدى ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆردى. شۇڭا، خەن شىن مەركەزنى مايى شەھىرىگە كۆچۈردى. شۇ يىلى كۈزدە، ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر خەن شىنگە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلغانلىق-تىن، خەن شىن ھۇنلارغا كۆپ قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. خەن خاقانلىقى قوشۇن ئەۋەتىپ، خەن شىنىنى قۇتقۇزۇۋالماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن خەن شىننىڭ ھۇنلارغا ئۆز ئالدىغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىگە قاراپ، ئۇنى ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىۋاتامدىكىن، دەپ گۇمانلاندى. ھەمدە كىشى ئەۋەتىپ خەن شىنىنى ئەيىبلىدى. خەن شىن كالىسى كېتىشتىن قورقۇپ، خەن (漢) قوشۇنىغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا ھۇنلار بىلەن كېلىشتى. شۇڭا، خەن (漢) گە قارشى ئىسيان كۆتەردى ھەمدە ھۇنلارغا مايى شەھىرىنى بېرىپ تەسلىم بولۇپ، تەيىۋەنگە ھۇجۇم قىلدى. م. ب. 200-يىلى (خەن خاقانلىقىنىڭ يەتتىنچى يىلى) قىشتا، خەن گاۋدى ئۆزى بىۋاسىتە قوشۇن باشلاپ جازا يۈرۈشى قىلدى. تۇڭدىدا خەن شىن قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، خەن شىننىڭ سەركەردىسى ۋاڭ شىنى ئۆلتۈردى. خەن شىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سەركەردىلىرىدىن بەيتۇلۇق (13) مەن چيۇچېڭ، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار جاۋ بەگلىكىنىڭ ئەۋلادى جاۋلىنى جاۋ بەگلىكىگە بەگ قىلىپ، خەن شىننىڭ يېڭىلىپ، پېتىراپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ-توپلاپ، خەن شىن ۋە باتۇر تەڭرىقۇت بىلەن بىرلىكتە خەن (漢) قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىشنى

پىلانلاشتى. ھۇنلارنىڭ سول ۋە ئوڭ تۇغ قانىلىرى ئون مىڭدىن ئارتۇق چەۋەندازنى باشلاپ، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىلىملە گۇاڭۋۇ (14) ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن تاكى جىنياڭ ناھىيىسىگىچە بولغان يەرلەردە تۇرۇپ، خەن (汉) قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشتى. خەن (汉) قوشۇنى ئۇلارنى تارمار قىلىپ، تاكى لىشى (15) ناھىيىسى ئىچىگە قەدەر قوغلاپ باردى ۋە ئۇ يەردە ئۇلارنى يەنە مەغلۇپ قىلدى. ھۇنلار لۇفەننىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە قوشۇنلىرىنى قايتا توپلىغان بولسىمۇ، خەن خاقانلىقى جەڭ ھارۋىسى ۋە چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلدى. مەغلۇپ بولغان ھۇنلار چېكىنىۋەردى. خەن (汉) قوشۇنى غەلىبىدىن پايدىلىنىپ، قوغلاپ زەربە بېرىۋەردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ دەيگۇدا (16) تۇرۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، جىنياڭدا تۇرغان گاۋدى چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتىپ، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھەرىكەت ئەھۋالىنى كۆزەتتى. چارلىغۇچىلار قايتىپ كېلىپ: «ھۇجۇم قىلىشقا بولىدۇ» دەپ مەلۇمات بەردى. شۇنىڭ بىلەن گاۋدى پىڭچېڭ شەھىرىگە كېلىپ، پىڭچېڭ شەھىرىدىن بەيدېڭگە بارغاندا، ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالدى. گاۋدى تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، نۇرغۇن سوغا-سالام يوللىدى. ئالچى باتۇر تەڭرىقۇتقا: «بۈگۈن خەنلىكلەرنىڭ زىمىنىغا ئىگە بولغان تەقدىردىمۇ، بۇ يەردە تۇرالمايمىز؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىككى ئەلنىڭ ھۆكۈمدارى بىر بىرىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويمايلىقى كېرەك» دەپ مەسلىھەت بەرگەچكە، يەتتە كۈن ئۆتە-كەندىن كېيىن، ھۇن ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئاستا-ئاستا چېكىنىپ كېتىشتى. شۇ كۈنلەردە ھاۋا ناھايىتى تۇمانلىق بولغاچقا، خەن ئەلچىلىرىنىڭ كېلىپ-كېتىپ تۇرغانلىقىنى ھۇنلار سەزمەي قالغانىدى. مۇھاپىزەتچى قوشۇن قارۇقچى بېگى چېن پىڭ گاۋدىغا: «ھۇن قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي ئوقيا ۋە نەيزە ئىشلىتىدۇ. ماھىر ئوق-

ياچىلارنى تەيىنلەپ، ئىككىدىن ئوقنى دۈشەنگە تەلەپ، مۇھاسىرىدە-دىن ئاستا چىقىپ كېتىش كېرەك» دەپ تەكلىپ بەردى. گاۋدى بۇ تەدبىرنى قوللىنىپ، بەيدېڭدىن چىقىپ پىڭچېڭ شەھىرىگە كىردى. ۋالدى. بۇ چاغدا، خەن خاقانلىقىنىڭ ياردەمچى قوشۇنىمۇ يېتىپ كەلگەنىدى. ھۇن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىپ چېكىنىپ كەتتى. خەن خاقانلىقىمۇ قوشۇننى يىغىپ قايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەن (韩) بېگى خەن شىن ھۇن قوشۇنلىرىنى باشلاپ، خەن خاقانلىقى چىگرا قورۇللىرىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. م. ب. 197-يىلى (خەن گاۋدىنىڭ ئونىنچى يىلى) خەن (韩) بېگى خەن شىن، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، چېن شىگە ۋەز-نەسىھەت قىلىپ، ئۇنى قايمۇقتۇردى. م. ب. 196-يىلى (گاۋدىنىڭ 11-يىلى) باھاردا، ئىلگىرىكى خەن (韩) بېگى خەن شىن يەنە ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە سەنخېغا (17) بېسىپ كىرىپ، خەن (汉) قوشۇنىغا قارشى تۇرغان بولسىمۇ، خەن خاقانلىقى سەي ۋۇسەن-گۈن باشچىلىقىدا قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا قارشى ئاتلاندى ھەمدە خەن (汉) بېگى خەن شىنگە نەسىھەت قىلىپ: «خاقان ئاللىبىرى كەڭ قوساق، مېھىر-شەپقەتلىك ئادەم. ئۇ بەگلەردىن ئاسىيلىق قىلىپ، قېچىپ كەتكەنلەر بولسىمۇ، ئۇلار قايتىپ كەلسىلا، بۇرۇنقى نام-ئەمەللىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى، زادىلا ئۆلتۈرمىدى. ئۇلۇغ بەگ جانابلىرى بۇنى بىلىدىلا. ھازىر بەگ جانابلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بېرىۋالدىلا، ھېچقانچە چوڭ جىنايەت-لىرى يوق، تېز قايتىپ كېلۇرلا!» دەپ مەكتۇپ يوللىغانىدى، خەن (韩) بېگى خەن شىن: «خاقان ئاللىبىرى مېنى كۈچىدىكى ئاددى پۇقرا ئىچىدىن ئۆستۈرگەنىدى. بەگلىك-تۈرلىك دەرىجىسىگە كۆتىرىلدىم. بۇ مېنىڭ بەختى-تەلىيم. لېكىن شىڭياڭدىكى جەڭدە مەن ئەل ئۈچۈن پىسداكارلىق كۆرسىتەلمەي، شياڭ جىگە ئەسىر

چۈشتۈم، بۇ بىر جىنايەتتىم. كېيىن ھۇنلار ھاياتى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا، مەن بۇ يەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلالماي، شەھەرنى بېرىپ تەسلىم بولدۇم، بۇ ئىككىنچى جىنايەتتىم. مانا ئەمدى، ھۇنلار ئۈچۈن قوشۇن باشلاپ، سەنگۈن جانابىلىرى بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىش ئالدىدا تۇرماقتىمەن بۇ ئۈچىنچى جىنايەتتىم. ئىلگىرى ۋېن جۇڭ، فەن لىلەر (18) ناھايىتى زور خىزمەت كۆرسەتكەنسەكەن. ئۇلارنىڭ ھېچقانداق گۇنايمۇ يوق ئىدى؛ كېيىن بىرى ئۆلۈۋاپتۇ، بىرى قېچىپتۇ. ھازىر مەن خاقان ئالىلىرى ئالدىدا ئۈچ چوڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەن بولساممۇ، يەنىلا دۇنيادا ياشىغۇم بار. ۋۇزىشۇنىڭ (19) ۋۇ بەگلىكىدە ئۆلۈشىنىڭ سەۋىيىسىمۇ مانا شۇ ئىدى. ھازىر مەن تاغ-جىلغىلاردا قېچىپ يۈرىمەن. ھەركۈنى بەدئىي ياتلار ئارىسىدا مۇھىتچىلىقتا يۈرۈپتىمەن؛ قايتىپ كېتىشنى ئويلايمەن. بۇ خۇددى پالەچ كىشى مېڭىشنى، قارغۇ كىشى كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغاندەك بىر ئىش. لېكىن ئەمىلىيەتتە، بۇنى ئورۇندىيالماي-مەن «دەپ جاۋاپ يازدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ خەن قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلدى. سەي ۋۇ سەنگۈن سەنخېنى ئېلىپ، پۈتۈن شەھەردىكى ھەربى ۋە پۇقرالارنى قەتلىئام قىلىپ، خەن (韓) بېگى خەن شىنىنى ئۆلتۈردى.

خەن (韓) بېگى خەن شىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بارغاندا، ئۆز ۋەلىئەھدى بىلەن بىللە بارغانىدى. تۇيداڭ شەھىرىگە بارغاندا، بىر ئوغلى دۇنياغا كەلگەچكە، ئۇنىڭ ئىسمىنى تۇيداڭ دەپ قويدى. خەن (韓) بېگى خەن شىننىڭ ۋەلىئەھدىمۇ بىر ئوغۇل تېپىپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى يىڭ قويغانىدى. م. ب. 166-يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14-يىلى) تۇيداڭ ۋە خەن يىڭلەر قوشۇنلىرى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغانلىقتىن، خەن خاقانلىقى خەن تۇيداڭنى گۇگىگاۋ تۇرسى، خەن يىڭنى شياڭچېڭ تۇرسى قىلىپ تەيىنلىگەنىدى.

ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىك قوشۇن تارتىپ توپىلاڭ كۆتەرگەندە، گۇگىگاۋ تۇرسى توپىلاڭنى تىنچىتىش جېڭىدە بارلىق سەركەردىلەر ئىچىدە بىرىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئۇنۋانى ئوغلىغا، نەۋرىسىگە مىراس قالدى؛ نەۋرىسىدىن ئەۋلاد قالمايچاق، تۆرىلىك ئۇنۋانى كېيىن ئۆزۈلۈپ قالغانىدى. خەن-يىڭنىڭ نەۋ-رىسى ھۆرمەتسىزلىك جىنايەتى ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، تۆرىلىك ئۇنۋانىدىن مەھرۇم قىلىندى. تۇيداڭنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان نەۋرىسى خەن يەننى خاقان ۋۇدى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانىدى. شۇ تۈپەيلى، ئۇ نام-شۆھرىتى ۋە بايلىقى بىلەن ئۆز زامانىسىدا داڭ چىقاردى. ئۇنىڭ ئىنىسى خەن يۇ ئىككى قېتىم ئۇنۋان ئېلىپ، كۆپ قېتىم سەنگۈن بولۇپ، ئاخىرىدا ئەندائۇ تۇرسى بولدى. خەن يۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى خەن جاڭجۇن (長君) تۆرىلىك ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلىپ، بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغىنى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى. يەنە بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، خەن يۇنىڭ نەۋرىسى خەن زىڭ لۇڭگې تۇرسى بولۇپ تەيىنلەندى. تۆرىلىك خەن يۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلىرىغا مىراس بولۇپ قالدى.

لۇۋەن فېڭىي شەھىرىدىن بولۇپ، خەن گاۋدى بىلەن بىر يۇرتلۇق ئىدى. لۇۋەننىڭ ئاتىسى بولسا، گاۋزۇنىڭ ئاتىسى خان ئاتا (20) بىلەن دوست ئىكەن؛ گاۋزۇ بىلەن لۇۋەن ئىككىسى بىر كۈندە تۇغۇلغاچقا، يۇرتتىكى ئەل-ئاغىنلىرى قوي ۋە ھاراق ئېلىپ كېلىپ، لۇۋەننىڭ بىلەن لۇۋەننىڭ بىلەن مۇبارەكلىكەشكەن؛ گاۋزۇ بىلەن لۇۋەن چوڭ بولغاندا، ئىككىسى بىللە ئوقۇغان، بىر بىرى بىلەن دوست بولغان. يۇرتتىكىلەر بۇ ئىككى ئائىلىنىڭ ئاتىلىرى دوست ئۆتكەن، بالىلىرى بىر كۈندە تۇغۇلغانىدى، چوڭ

بولغاندا ئۇلارمۇ دوست بولدى. بۇ ھەققىدە تەن ناھايىتى ئاز ئۇچى-رايدىغان ئەھۋال دېيىشكەن ۋە بۇ ئىككى ئائىلىنى يەنە قوي ۋە ھاراقلار بىلەن مۇبارەكلىگەن. گاۋزۇ ئاددى يۇقسا ۋاقتىدا، دەرۋا ئىشى دەستىدىن يوشۇرۇنۇشقا توغرا كەلگەندە، لۇۋەن ھەمىشە ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولغان، بىر قەدەر مۇۋاپىقلىشىغان. گاۋزۇ پېيشەن ناھىيىسىدىن قوزغىلاڭ كۆتىرىپ چىققاندا، لۇۋەن ئۇنىڭغا قاتناشقان؛ خەنجۇڭغا بارغاندا، سەنگۇن بولۇپ، گاۋزۇنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلغانىدى. كېيىن گاۋزۇ بىلەن بىرلىكتە شەرقىي شياڭ جىغا ھۇجۇم قىلىپ، لەشكەر بېگى نامى بىلەن گاۋزۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، گاۋزۇنىڭ ھۇجۇمىغا كىرىپ-چىقىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ ئىز-ئام ئالغان يىمەك-ئىچىمەك، كىيىم-كېچەكلىرىنى ئادەتتىكى ۋەزىرلەر خىيالىسىمۇ كەلتۈرەلمەيتتى. ھەتتا شياۋخې، ساۋسەن قاتارلىقلار قولىدىن ئىش كېلىدىغان بولغاچقا، گاۋزۇنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولسىمۇ، يېقىنلىق، ئەتىۋارلىق جەھەتتە لۇۋەنگە يېتەلمەيتتى. لۇۋەن چاڭئەن تۇرسى بولۇپ تەيىنلەندى، چاڭئەن ئەسلىدىكى شەينىڭ ئىدى.

م. ب. 202-يىلى (گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) قىشتا، شياڭ جى يوقىتىلدى. لۇۋەن يەنە باشقا بىر قوشۇننى باشلاپ، لىۋجيا بىلەن بىرلىكتە لىنجياڭ بېگى گۇڭ ۋېيغا⁽²¹⁾ ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى ۋە ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. يەتتىنچى ئايدا چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ، يەنە گاۋزۇ بىلەن بىرلىكتە يەن بېگى زاڭ تۇغا جازا يۈرۈشى قىلدى. زاڭ تۇ تەسلىم بولدى. گاۋزۇ ئەلنى تىنچىتىپ بولسىمۇ، لېكىن بەگلەر ئىچىدە قاملىسى لىۋ بولمىغان يەتتە بەگ بولغانلىقتىن، لۇۋەننى بەگلىككە تەيىنلەشتە، ۋەزىرلەرنىڭ نارازى بولۇشىدىن ئەن-سەرەيتتى. زاڭ تۇنى ئەسەر ئالغاندىن كېيىن، سەرەكەردە، تۆرە ۋە ۋەزىرلەر ئارىسىدىن ئەڭ زور خىزمەت كۆرسەتكەن بىرىنى تاللاپ

يەن بەگلىكنىڭ بېگى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. ۋەزىر-لەر گاۋزۇنىڭ لۇۋەننى بەگ قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ: «لەش-كەر بېگى چاڭئەن تۇرسى لۇۋەن خاقان ئالىملىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلنى تىنچىتىشتا كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇنى يەن بېگى قىلىپ تىكلەشكە بولىدۇ» دېيىشتى. بۇنى ماقۇل كۆرگەن گاۋزۇ يارلىق چۈشۈرۈپ، لۇۋەننى بەگلىككە تەستىقلىدى. م. ب. 202-يىلى (گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) سەككىزىنچى ئايدا، لۇۋەن يەن بېگى بولدى. ھېچكىم يەن بېگىدەك ئەتىۋارلىق بولمىغانىدى.

م. ب. 196-يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ 11-يىلى) كۈزدە، گاۋزۇ دەي دىيارىدا ئىسيان كۆتەرگەن چېن شىگە قارشى جازا يۈرۈشىگە شەخسەن ئۆزى بىۋاسىتە باشچىلىق قىلىپ خەندەنگە كەلدى. يەن بېگى لۇۋەنمۇ ئۆز قوشۇنى بىلەن شەرقىي-شىمال تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا چېن شى ياردەم سوراپ، ۋاڭ خۇاڭنى ھۇنلار تەرەپكە ئەۋەتتى. يەن بېگى لۇۋەنمۇ قول ئاستىدىكى جاڭ شېڭنى ھۇنلار تەرەپكە ئەۋەتىپ، چېن شى باشلىق ئاسىي قوشۇنلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى خەۋەر قىلماقچى بولدى. جاڭ شېڭ ھۇنلار تەرەپكە بارسا، سابىق يەن بېگى زاڭ تۇنىڭ ئوغلى زاڭ يەن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بېرىۋالغانىكەن. ئۇ جاڭ شېڭنى كۆرۈپ: «سىزنىڭ يەن بېگىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇشىڭىز، ھۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلگەنلىكىڭىزدىن. يەن بېگىنىڭ ئۇزاق ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرالىشىنىڭ سەۋىۋى، بەگلەر ئۆز لۈكسىز ئىسيان كۆتىرىپ، ئۆزۈشنىڭ داۋاملىق بولۇپ تۇرغانلىقىدىن بولغان. ھازىر سىز يەن بېگى ئۈچۈن چېن شى قاتارلىقلارنى تېزلا يوقاتماقچىسىز. چېن شى قاتارلىقلار يوقىتىلغاندىن كېيىن، رەت بويىچە نۆۋەت يەن بەگلىككە كېلىدۇ. سىلەرمۇ ئەسەر بولسىلەر. سىز نىمە ئۈچۈن يەن بېگىنى چېن شىغا قىلىندىغان ھۇجۇمنى ۋاقىتنىچە بوشاشتۇرۇپ، ھۇنلار

بىلەن ياخشىلىشىشقا ئۈندەيمەيسىز؟ ئىش كەينىسىگە سوزۇلسا، يەن بېگى ئۇزۇن مۇددەت ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرالايدۇ؛ ئەگەر خەن قوشۇنى ھۇجۇم قىلىشتەك بىر جىددى ئەھۋال يۈز بېرىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ھۇنلارنىڭ ياردىمى بىلەنمۇ بەگلىكنى ئامان ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ» دېدى. جاڭ شېڭ بۈگۈنكى مۇۋاپىق تېپىپ، ئاستىرتتىن ھۇنلارنى چېن شى قاتارلىقلارغا ياردەم قىلىپ، يەن بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئۈندىگەن. يەن بېگى لۇۋەن جاڭ شېڭنى ھۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئاسىيلىق قىلدى، دەپ گۇمانلىنىپ، جاڭ شېڭنى پۈتكۈل ئۇرۇق جەمەتى بىلەن يوقىتىش توغرىسىدا يۇقىرىغا مەلۇمات يوللىغان. جاڭ شېڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، لۇۋەنگە ئۆزىنىڭ نېمە ئۈچۈن مۇنداق قىلغانلىقىنىڭ سەۋەپلىرىنى تەپسىلى سۆزلەپ بەرگەن. بۇنى چۈشەنگەن يەن بېگى باشقىلارنىڭ جىنايىتى ئۈستىدىن ھۆكۈم چىقارغان بولۇپ، جاڭ شېڭ جەمەتىنى ئازات قىلىۋەتكەن ۋە ئۇلارنىڭ ھۇنلار بىلەن ئاستىرتتىن بېرىش-كېلىش قىلىشىغا يول قويغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، فەن چىنى يوشۇرۇن ھالدا چېن شى تەرەپكە ئەۋەتىپ، ئۇزاق ۋاقىت ئىسسىيان قىلىش، قوشۇنى توختاتماي داۋاملىق ئىشقا سېلىشقا دەۋەت قىلغان.

م. ب. 195-يىلى (گاۋزۇنىڭ 12-يىلى)، گاۋزۇ ئۆزى بىۋاسىتە ئەسكەر باشلاپ، شەرققە چىك بۇ ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. چېن شى قوشۇن بىلەن ھەمىشە دەي دىيارىدا تۇراتتى. گاۋزۇ قوشۇن بىلەن ئەۋەتكەن فەن كۋەي (樊噲) چېن شىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى ئۆلتۈردى. خەن خاقانىلىقىغا تەسلىم بولغان چېن شىنىڭ ياردەمچى سەنگۈنى، يەن بېگى لۇۋەننىڭ فەن چىنى چېن شى قارار-گاھىغا ئەۋەتىپ، ئىسيان كۆتىرىشنى پىلانلىغانلىقىنى پاش قىلدۇ. گاۋزۇ ئەلچى ئەۋەتىپ لۇۋەننى چاقىرتقان بولسىمۇ، لۇۋەن ئاغرىپ قالدىم، دەپ كەلمەيدۇ. گاۋزۇ يەنە بىياڭ تۈرمىسى شېن يىجىنى ۋە باش

تەپتىش بېگى جاۋياۋنى يەن بېگىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ ھەممىدە يەن بېگىنىڭ ئەتراپىدىكى يېقىن ۋەزىرلىرىنى سوراققا تارتىدۇ، تېخىمۇ قورققان لۇۋەن مۆكۈنۈۋېلىپ چىقماي قويمىدۇ. ئۆزىنىڭ يېقىن ۋەزىرلىرىگە: «لىۋ فەمىلىلىك بولمىغان بەگلەردىن يالغۇز مەن بىلەن چاڭشا (22) بېگىلا قالدۇق. ئۇزاقى يىلى باھاردا، خەن خاقانىلىقى خۋەيىن تۈرمىسى خەن شىنىنى پۈتكۈل جەمەتى بىلەن جازالاپ ئۆلتۈردى. يازدا، لياڭ بېگى پىڭ يۈنى ئۆلتۈردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خانىش لۇخوۋنىڭ گېپى بىلەن بولدى. ھازىر خاقان ئاغرىق، دولەت ئىشلىرى خانىش لۇخوۋ ئايال كىشى. بانا تېپىپ، بەرسىز يات فەمىلىلىك بەگلەرنى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرلەرنى يوقىتىدۇ» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئاغرىقلىقنى ئېيتىپ، بارمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەتراپىدىكى ۋەزىرلىرىمۇ ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىشىدۇ. لۇۋەننىڭ يېقىن ۋەزىرلىرىگە قىلغان گەپ-سۆزلىرى ئاستا-ئاستا ئاشكارا بولۇپ قالىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان بىياڭ تۈرمىسى چاڭئەنگە بېرىپ، گاۋزۇغا ئەھۋالنى تەپسىلى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، گاۋزۇ تېخىمۇ خاپا بولىدۇ. بۇ چاغدا، ھۇنلاردىن تەسلىم بولغان كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بارغان جاڭ شېڭ يەن بېگىنىڭ ئەلچىسى ئىكەن. گاۋزۇ: «لۇۋەن ئاسىيلىق قىپتۇ!» دەيدۇ ۋە فەن كۋەيىنى يەن بېگىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. يەن بېگى لۇۋەن بارلىق ئوردا خادىملىرى، ئائىلە تەۋەسى ھەم نەچچە مىڭ كىشىلىك ئاتىلىق قوشۇنى بىلەن سەددىچىننىڭ تۈۋىدە پۇرسەت كۈتۈپ تۇراتتى. گاۋزۇ ساقايغاندىن كېيىن، ئۆزى بىۋاسىتە ئوردىغا بېرىپ كېچىرىم سورىماقچى ئىدى. شۇ يىلى تۆتىنچى ئايدا گاۋزۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، لۇۋەن قوشۇنلىرى بىلەن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى.

ھۇنلار ئۆزى تۇڭگۇسلار ئېلىگە خان قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. لۇۋەن ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ بۇلاڭ-تالاڭلىرىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، دائىم خەن تەرەپكە قايتىپ كېتىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، بىر يىلدىن كۆپ-رەك ۋاقىتتىن كېيىن شۇ ياققا ئۆلۈپ كەتتى.

خاننىش لۇخوۋ ھاكىمىيەت باشقۇرۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، لۇۋەننىڭ خوتۇنى قېچىپ كېلىپ، خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغا-نىدى. بۇ ۋاقىتتا خاننىش لۇخوۋ ئاغرىق سەۋىيىدىن ئۇنى قوبۇل قىلالماي، يەن بېگى دەرگاھىغا (سارىيىغا) ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى. ساقايغاندىن كېيىن، زىياپەت بېرىپ كۆرۈشمەكچى بولغان بولسىمۇ، كۈتۈلىگەندە ئۆلۈپ كېتىپ، كۆرۈشەلمەي قالغان، كېيىن لۇۋەننىڭ خوتۇنىمۇ ئاغرىپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى.

م. ب. 144-يىلى (خاقان جىڭدىننىڭ ئالتىنچى يىلى) لۇتاجۇ تۇڭگۇسلار بېگى نامى بىلەن خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولۇپ، ياڭۇ تۈۋرۈلىكىگە تەيىنلەنگەنىدى.

چېن شى يۈەنچۈ (24) ناھىيىسىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ دەسلەپتە قانداق قىلىپ گاۋزۇنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ قالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. م. ب. 200-يىلى (گاۋزۇنىڭ بەشىنچى يىلى) قىشتا، خەن (韓) بېگى خەن شىن ئاسىيلىق قىلىپ ھۇنلار تەرەپكە قاچقاندا، گاۋزۇ پىڭچېڭغا بېرىپ، چاڭئەنگە قايتتى. شۇنىڭ بىلەن چېن شى تۈۋرۈلىكىگە تەيىنلىنىپ، دەي بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى سۈپىتى بىلەن جاۋ دەي ئىككى بەگلىكنىڭ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنىغا قوماندانلىق ھەم نازارەتچىلىك قىلدى. چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىمۇ ئۇنىڭ قارمىقىدا بولدى. چېن شى رۇخسەت سوراپ ئۆيىگە قايتقاندا، جاۋ بەگلىكىنى بېسىپ ئۆتكەچكە، جاۋ بەگلىكى ۋەزىرى چوۋچاڭ چېن شى بىلەن كېتىۋات-قان مۇساپىر ئەمەلدارلارنىڭ مىڭ ھارۋىدىن ئۇشۇق ئىكەنلىكىنى،

خەندەندىكى ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىنىڭ توشۇپ كەتكەنلىكىنى، چېن شىنىڭ ئۆز مۇساپىر ئەمەلدارلىرى ۋە كەمبەغەل دوستلىرىغا نىسبەتەن ناھايىتى ئەدەبلىك مۇئامىلە قىلغانلىقىنى كۆرگەنىدى. چېن شى دەي بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، چوۋچاڭ پايتەختكە بېرىپ، خاقان بىلەن كۆرۈشۈشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. گاۋزۇ بىلەن كۆرۈشۈپ، چېن شىنىڭ مۇساپىر ئەمەلدارلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكىنى، سىرتتا بىر نەچچە يىل ئۆز ئالدىغا ھوقۇق تۇتقان ئادەمنىڭ ئاسىيلىق قىلىش ئېھتىمالى بولىدىغانلىقى توغرىسى-دىكى كۆز قاراشلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گاۋزۇ كىشى ئەۋەتىپ، چېن شىنىڭ مۇساپىر ئەمەلدارلىرى بىلەن دەي بەگلىكىدە ئۆتكۈزگەن مال-بايلىق جەھەتتىكى قانۇنسىز ئىشلىرىنى تەكشۈرگەن؛ بۇ ئىشلارنىڭ بىر مۇنچىسى چېن شىغا باغلىنىپ قالغان. بۇنىڭدىن قاتتىق تەشۋىشلەنگەن چېن شى ۋاڭ خۇاڭ، مەن خېۋچېڭلەرگە يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقە باغلىغان. م. ب. 197-يىلى (گاۋزۇنىڭ ئونىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، خان ئاتا ئۆلىدۇ. گاۋزۇ چېن شىغا كىشى ئەۋەتىپ ئۇنى چاقىرتقان بولسىمۇ، لېكىن چېن شى ئاغرىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ كۆرۈشكەلى بارمايدۇ. توققۇزىنچى ئايدا، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتىرىپ ۋە ئۆزىنى دەي بېگى ئېلان قىلىپ، جاۋ دەي بەگلىكى-دىكى پۇقرالارنى تالان-تاراج قىلىدۇ.

گاۋزۇ چېن شىنىڭ ئاسىيلىق قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئومۇمەن، جاۋ دەي بەگلىكلىرىدىكى چېن شىلار تەرىپىدىن چېتىۋېلىنغانلار، مەجبۇر قىلىنغانلار ھەممىسى كەچۈرۈم قىلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا يارلىق چىقارغان ۋە گاۋزۇ ئۆزى بىۋاسىتە يۈرۈش قىلىپ، خەندەنگە بارغاندا خوشال بولۇپ: «چېن شى جەنۇبدا جاڭشۈي دەرياسىنى ئېگەللىيەلمىگەن، شىمالدا خەندەننى مۇھاپىزەت قىلماپتۇ. بۇ ئۇنىڭ

ئىقتىدارسىز ئىكەنلىكىنى بىللە ئۇرغىدۇ» دېگەن. جاۋ بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى جوۋچاڭ: «چاڭشەن ۋىلايىتىگە 25 شەھەر قارايتتى. چىن شىنىڭ ئىسپاتى بىلەن 20 شەھەر قولىدىن كەتكەنىدى. شۇڭا، چاڭشەن ۋالىسى (قۇشېيىگى) بىلەن تۇتۇق بېگى ئۆلتۈرۈلۈشى كېرەك» دەپ مەلۇمات سۇندۇ. گاۋزۇ: «ۋالى (قۇشېيىگى) بىلەن تۇتۇق بەگ ئاسىيلىق قىلىپتىمۇ؟» دەپ سورىغاندا، جوۋچاڭ: «ياق» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. گاۋزۇ: «بۇ كۈچنىڭ يېتىشمەسلىكىدىن بولغان» دەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ گۇنايى كەچۈرۈم قىلىنىپ، يەنىلا چاڭشەن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى (قۇشېيىگى)، تۇتۇق بېگى بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ. گاۋزۇ جوۋچاڭدىن: «جاۋ بەگلىكىدىمۇ سەركەردە بولالىغۇدەك ئەزىمەتلەر بارمۇ؟» دەپ سورىغاندا، جوۋچاڭ: «مۇنداق كىشىدىن تۆتى بار» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بۇ تۆت كىشى چاقىرىپ كېلىنىدۇ. گاۋزۇ تىللاپ: «سەن بىر نىمىلەر سەركەردە بولۇشالامسەن؟» دەيدۇ. تۆتەيلەن خىجالەتچىلىكتە تىزلىنىپ تازىم قىلىدۇ. گاۋزۇ ئۇلارنىڭ ھەر قايسىسىغا مىڭ ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال قىلىدۇ ۋە سەركەردە قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئەتراپىدىكى ۋەزىرلەر مەسلىھەت بېرىپ: «ئاللىرى بىلەن بىللە شۇ ۋە خەنجۇڭ بەگلىكىگە بارغان، چۈبېگى شياڭيۈگە جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەن كىشىلەر تېخى ئومۇمىيۈزلۈك مۇكاپاتلانماي تۇرۇپ، بۈگۈن بۇ بىر نەچچە يەلەن قايسى كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن مۇنچىۋالا سۈيۈرغالغا ئىگە بولىدۇ؟» دېگەندە، گاۋزۇ: «بۇنى سىلەر چۈشەنمەيسىلەر!» چىن شى ئاسىيلىق قىلدى. خەندەننىڭ شىمالىدىكى رايونلار چىن شىنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىدا، مەن ئەلنىڭ ھەممە يېرىدىكى ئەسكەرلەرنى جىددى يىغدىم. يالغۇز خەندەن شەھىرىدىكى مۇشۇ ئازغىنا ئەسكەرلەرلا كەلمىدى. مەن بۇ تۆت كىشىدىن 4000 ئۆيلۈك سۈيۈرغال يەرنى نىمىشقا ئايايمەن؟ جاۋ بەگلىكى پەرزەنتلىرىنى

مۇشۇنىڭ بىلەن خاتىرجەم قىلىپ قويمايمەنمۇ!» دەيدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ۋەزىرلەر: «بارىكالا» دېيىشىدۇ. گاۋزۇ: «چىن شىنىڭ سەركەردىسى كىم؟» دەپ سورىغاندا، «ۋاڭ خۇاڭ بىلەن مەن چيۇچېڭ، بۇلار ھەر ئىككىسى ئەسلى سودىگەر» دەپ جاۋاب بېرىشىدۇ. گاۋزۇ: «خوپ، چۈشەندىم» دەيدۇ ۋە ۋاڭ خۇاڭ بىلەن مەن چيۇچېڭلارغا مىڭ جىڭدىن ئالتۇن بېرىپ، ئۇلارنى سېتىۋالماقچى بولىدۇ.

م. ب. 196-يىلى (گاۋزۇنىڭ 11-يىلى) قىشتا، خەن قوشۇنى چۈيىنى (24) شەھىرى يېنىدا چىن شىنىڭ سەركەردىسى خۇۋچاڭ، ۋاڭ خۇاڭلار ئۆلتۈرۈلىدۇ. لياۋ چېڭ شەھرىدە (25) يەنە چىن شىنىڭ سەركەردىسى جاڭ چۈن مەغلۇپ قىلىنىپ ئون مىڭدىن ئارتۇق ئادەم-نىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ. ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى جوۋبو تەيىيۈەن بىلەن دەي دىيارىنى قايتۇرۇپ ئالىدۇ. 12-ئايدا، گاۋزۇ ئۆزى بېۋاسىتە دۇڭيۈەنگە يۈرۈش قىلىپ، دۇڭيۈەننى ئالمايدۇ. ئۇ يەرنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان ئەسكەرلەر گاۋزۇنى ھاقارەتلەپ تىللايدۇ. دۇڭيۈەن تەسلىم بولغاندىن كېيىن، تىللىغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ. تىللىغانلارنىڭ بېشائىسىگە خەت چېكىش جازاسى بېرىلىدۇ. دۇڭيۈەننىڭ ئىسمى چىندىڭغا ئۆزگەرتىلىدۇ. ۋاڭ خۇاڭ، مەن چيۇچېڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەر گاۋزۇنىڭ سېتىۋېلىشى ۋە ئىنئاملىشى بىلەن تەسلىم بولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن چىن شى قوشۇنى پارچىلىنىپ تارمار بولىدۇ.

گاۋزۇ لويانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: «دەي بەگلىكى چاڭشەن تېغىنىڭ شىمالىدا، جاۋ بەگلىكى بولسا، تاغنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە، ئارىلىقى بەك يىراق» دەپ، ئوغلى خېڭ (恒) نى دەي بەگلىكىگە بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، جۇڭدۇنى بەگلىكىنىڭ مەركىزى قىلغان، شۇنىڭ بىلەن دەيجۇن، يەنمېن ۋىلايەتلىرى دەي بەگلىكىگە تەۋە

بولغانىدى.

م. ب. 195-يىلى (گاۋزۇنىڭ 12-يىلى) قىشتا، فەن كۋەينىڭ قوشۇنى چېن شىنى ئاخىرى لىڭچيۇ (26) ناھىيىسىدە ئۆلتۈردى. مۇئەررىخنىڭ سۆزى: «خەن (韓) بېگى خەن شىن، لۇۋەنسەلەر ئادەتتىكى ئەدەپ-ئەخلاقلىق ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان ئەمەس، بەلكى ۋاقىتلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇۋلۇق-شۇملۇق بىلەن مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلاردىن ئىدى. ئۇلار خەن خاقانلىقىنىڭ ئەمىدىلا قۇرۇلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، سۇيۇرغالغا ئىگە بولۇۋېلىپ، جەنۇب تەرەپتە ئۆزى بەگ-ئۆزى خان بولۇۋالدى. لېكىن ئۇلار ئىچكى جەھەتتە، كۈچ-قۇدرىتى ئۈستۈن بولغاچقا، گاۋزۇنى گۇماز-لاندىرۇپ قويغانلىقى، تاشقى جەھەتتە، ھۇنلارنىڭ ياردىمىگە تايانغانلىقى ئۈچۈن، خەن خاقانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بارا-بارا يىراقلاشتى. شۇڭا، ئۆزلىرى خەۋپسىزەپ، ۋەزىيەت جىددىيلىشىپ، ئامال قالمىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئاخىرى ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ كەتكەنىدى. بۇ ئېچىنارلىق ئىش ئەمەسمۇ؟ چېن شى لياڭ بەگلىكىدىن بولۇپ، ياش ۋاقتىدا شىنلىك (27) تۇرمىسى ۋېي بەگىزادىسىگە قايىل ئىكەنلىكىنى كۆپ قېتىم ئىزاھ قىلغانىدى. سەنگۈن بولۇپ، چېگرا رايونىنى قوغدىغاندا، مۇساپىر ئەمەلدارلارنى تەكلىپ قىلىپ، بىلىم ئەھلىلىرىگە ھۆرمەت قىلدى. نام-شۆھرىتى ئەمىلىيەتتىن ئېشىپ كەتكەچكە، جوۋ چاڭ (28) ئۇنىڭدىن گۇمانلاندى. ئۇنىڭ بىر مۇنچە خاتالىق ۋە يېتەرسىزلىكلىرى ئاشكارىلاندى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆز بېشىغا بالا-قازا كېلىۋاتقانلىقىدىن قورقۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن، يامان كىشىلەرنىڭ كېيىسىگە كىرىپ ئاسىيلىق قىلىشتەك جىنايىتى يولغا ماڭدى. ئىستى، نېمىدېگەن ئېچىنلىق! پىلان-ئەدەبىرلەرنىڭ پىششىق بولۇش-بولماسلىقى خەلق ئىشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەت-لىك بولۇش-بولماسلىقى بىلەن ھەقىقەتەن ئىنتايىن زىچ مۇناسى-

ۋەتەنلىك ئىكەن - دە!

(ئەسلى كىتاب 2631-2639-بەتلەر)

[1] شياڭ لياڭ (项梁، م. ب. ?-208-يىللار) - شاشىالىق (بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى شۈچيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا). چېن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ داھىسى. بەگلەربېگى شياڭ يۇنىڭ تاغىسى.

(«سىخەي» 1167-بەت)

[2] چۈ بەگلىكى بېگى خۇەيۋاڭ (楚怀王، م. ب. ?-296-يىللار) - ئىسمى شىۋۇڭ خۇەي. م. ب. 328-299-يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

(«سىخەي» 4141-بەت)

[3] شىۋۇڭ شىن (熊心، م. ب. ?-205-يىللار) - يېغىلىق دەۋرىدىكى چۈ بېگى خۇەيۋاڭنىڭ نەۋرىسى. چېن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە شياڭ لياڭ قوزغىلاڭ كۆتەرگەندىن كېيىن، ئۇنى چۈ بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تىكلىگەن ۋە خۇەيۋاڭ دەپ ئاتىغان.

(«سىخەي» 4141-بەت)

[4] خېڭياڭ (横阳) - يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شياڭچيۇ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4092-بەت)

[5] ياڭچېڭ شەھىرى (阳城) - خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى دېڭفېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. («تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4092-بەت)

[6] ۋۇگۇەن (武关) - ئۆتكەل. يېغىلىق دەۋرىدە چېن بەگلىكى قۇرغان. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدىكى دېنڭفېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 1642-بەت)

[7] ئۈچ چېن (三秦) - شياڭ يۈ چېن دېگەن يەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، چىننىڭ گۇەنجۇڭ رايونىنى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈۋەتكەن. چىندىن تەسلىم بولغان سەركەردە جاڭ خەننى يۇڭ بېگى قىلىپ شىەنچياڭنىڭ غەربىنى باشقۇرۇشقا، سىماشىنى سەي بېگى قىلىپ

شەنشياڭنىڭ شەرقىدىكى خۇاڭخې دەرياسىغا قەدەر بولغان يەرلەرنى باشقۇرۇشقا، دۇڭ يىنى دىلار بېگى قىلىپ، شياڭجۇننى باشقۇرۇشقا تەيىنلىگەن. م. ب 205 - يىلى ليۇ باڭ خەن شىنىڭ ھەلىقى بىلەن ئۈچ چىنى تارتۇلغان.

(تۈزىتىلگەن «سېۋەن» 33 - بەت)

[8] يارلىق دەستىگى (剖符) - قەدىمدە خان - بەگلەر، ۋەزىر - ۋۇزىرلار ۋە سەنىگۈن - سەركەردىلەرگە بېرىدىغان بىر خىل گۇۋانامە. ئۇ بام - بۈكتىن قوشماق قىلىپ ياسىلىپ، بىرى خان ياكى بەگنىڭ قولىدا، يەنە بىرى ئالغۇچىنىڭ قولىدا ساقلىناتتى.

(تۈزىتىلگەن «سېۋەن» 359 - بەت)

[9] يىڭچۈەن (颍川) - ۋىلايەت. م. ب. 230 - يىلى. (چىن شىخۇاڭنىڭ 17 - يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە سەل جەنۇبىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سېخەي» 4233 - بەت)

[10] يۈەنشەن ناھىيىسى (宛县) - قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى نەنياڭ ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4094 - بەت)

[11] يېشەن (叶县) - ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ سەل جەنۇبىي تەرىپىدە.

[12] خۇەيياڭ (淮阳) - يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى خۇەيياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4094 - بەت)

[13] بەيتۇ (白土) - ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. شياڭجۇن ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئىكجاۋ ئايمىقى ۋە كونا ئوردۇستىكى سول قانات ئوتتۇرا خوشۇننىڭ (ناھىيىسىنىڭ) جەنۇبىدا.

(«خەننامە، جۇغراپىيە تەزكىرىسى»)

[14] گۇاڭۋۇ (广武) - ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دەرياسىنىڭ غەربىدە.

(«سېخەي» 1942 - بەت)

[15] لىشى (离石) - ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان.

ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى لىشى ناھىيىسىدە.

(«سېخەي» 810 - بەت)

[16] دەيگۇ (代谷) - يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى فەنجۇ ناھىيەسى ۋە جىۋچۈەن ناھىيىسى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4097 - بەت)

[17] سەنخې (参合) - ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى ياڭگاۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سېخەي» 1094 - بەت)

[18] ۋېن جۇڭ (文中) - فەن لى (范蠡) - يۇ بەگلىكىنىڭ بېگى گۇۋىيەننىڭ تۈرلىرى، ئۇلار يۇ بېگى گۇۋىيەننىڭ ۋۇيەگلىكىنى يوقىتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ، يۇ بەگلىكىنىڭ نومۇسىنى ئاقلىغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» يۇ بېگى گۇۋىيەن خاندانى تەزكىرىسى)

[19] ۋۇزىشۇ (伍子胥، م. ب. ? - 484 - يىللار) - چۇبەگلىكىدىن. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ۋۇ بەگلىكىنىڭ بەگلىرىدىن خېلۇ ۋە فۇسەيلەرگە خىزمەت قىلغان. كېيىن ۋۇ بېگى فۇسەي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«سېخەي» 2002 - بەت)

[20] خان ئاتا (太上皇) - خاقاننىڭ دادىسى خان ئاتا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردە گاۋدى ليۇباڭنىڭ دادىسى تەيگۇڭ (太公) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.*

[21] گۇڭ ۋېي (共尉) - سابىق لىنجياڭ (بۈگۈنكى سىچۈەن ئۆلكىسى جۇڭشىيەن ناھىيىسىدە) بېگى گۇڭ ئاۋنىڭ بالىسى.

(«سېخەي» 139 - بەت)

[22] چاڭشا بېگى (长沙王)، م. ب. ? - 202 - يىللار) - چاڭشا بېگى ۋۇرۇي دەسلەپ چىن خاقانلىقىنىڭ فەنياڭ (بۈگۈنكى جياڭشى ئۆلكىسى پۇياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) قۇشېبېگى بولغان. چىن خاقانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئەسكەر چىقىرىپ، قوزغىلاڭغا قاتناشقان. شۇڭا، بەگلەر بېگى شياڭ يۇ ئۇنى خېڭشەن بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ چاڭشا بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى.

(«سېخەي» 1671 - بەت)

[23] يۈەنچۈ (宛朐) - ناھىيە، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى خېزى ناھىيىسىنىڭ غەربىي

(بىر توملۇق «سېئۇەن» 25-بەت)

[24] چۈنى (曲逆) - يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى ۋەنشىەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» 4107-بەت)

[25] لياۋچېڭ (聊城) - ناھىيە. چىن خاقانىلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى لياۋچېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سېخەي» 4162-بەت)

[26] لىڭچىۋ (灵丘) - ناھىيە. خەن خاقانىلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى لىڭچىۋ ناھىيىسىدە.

(«سېخەي» 2440-بەت)

[27] شىنلىڭ تۆرىسى (信陵君، م. ب. ? - 243-يىللار) - ۋېي ۋۇجى ۋېي بېگى ئەنلىۋاڭنىڭ ئىنىسى.

(«سېخەي» 566-بەت)

[28] جوۋچاڭ (周昌)، م. ب. ? - 192-يىللار) - پېيشىەن (جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) ناھىيىسىدىن بولۇپ، ليۇباڭ خەن بېگى بولغاندا، ليۇباڭغا ئەگەشپ قارۇقچى بەگ بولغان. خەن خاقانىلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ باش مۇپەتتىش ۋە فېڭيىڭ تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

(«سېخەي» 457-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 94-جىلد

تيەن دەن تەزكىرىسى

تيەن دەن دىنلار ئولتۇراقلاشقان ناھىيىدىكى كىشى ئىدى (1). ئىلگىرىكى تيەن فەمىلىلىكلەردىن بولۇپ، چى بېگى خانىدانىغا مەنسۇپ ئىدى. تيەن دەننىڭ بىرنەۋرە ئىنىسى تيەن رۇڭ، تيەن رۇڭنىڭ ئىنىسى تيەن - خېڭلار ھەممىسى مەردانە ئادەملەر بولۇپ، ئۇرۇقلرى قۇدرەت تېپىپ، كۆپچىلىك ئادەملەرنىڭ ھېسداشلىقى ۋە ھىمايىسىگە ئىگە بولغانىدى.

چىن شى دەسلەپ چىن خاقانىلىقىغا قارشى ئاتلىنىپ، ئۆزىنى چۈ بېگى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، جوۋشىنى (2) ئەۋەتىپ، سابىق ۋېي بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى ئىشغال قىلدى ۋە شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، دىشىەن ناھىيىسىگە باردى. دىشىەن ناھىيىسى ھاكىمى قوشۇن بىلەن شەھەردە مۇداپىئەدە تۇراتتى. تيەن دەن يالغاندىن ئۆي قۇلىنى باغلاپ، بىر توپ بالىلارنى ئەگەشتۈرۈپ ناھىيە يامۇلغا باردى ۋە ھاكىمغا ئۆي قۇلىنى ئۆلتۈرۈش سەۋەپ-لىرىنى ئېيتماقچى بولدى. لىكىن ھاكىمنى كۆرۈش بىلەنلا، ئەكسىچە ھاكىمنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە ناھىيىدىكى ئىناۋەتلىك ئەمەلدارلارنى، ياشلارنى يىغىپ: «ھازىر بەگلەرنىڭ ھەممىسى چىن خاقانىلىقىغا قارشى ئاتلىنىپ، ئۆزلىرىنى بەگ قىلىپ تىكلە-مەكتە. چى بەگلىكى ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان. پېقىر تيەن دەن چى بېگى تيەن جەمەتنىڭ نەۋرىسى بولمىەن. بەگ بولۇشقا مۇنا-

سىمپەن» دەپ تەشۋىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنى چى بېگى دەپ ئېلان قىلىپ، جوۋشىغا قارشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. جوۋشى لەشكەرلىرىنى ئېلىپ چېكىنىپ كەتتى. تىيەن دەن لەشكەر باشلاپ شەرققە ھۇجۇم قىلىپ، سابىق چى بەگلىكى زېمىنىنى ئىشغال قىلدى.

(ئەسلى كىتاب 2643 - بەت)

① دى ناھىيىسى (狄县) — ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى بوشىن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى گاۋيۈەنزىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2643 - بەت)

② جوۋشى (周市) — چىن خاقانلىقى دەۋرىدىكى ۋېي بەگلىكىدىن بولۇپ، كېيىن جاڭ خەن (章邯) ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ئۇ ئۆز - ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 526 - بەت)

...فەن كۋەي — چى ۋۇئاڭ، يىن پەنلەرنىڭ قوشۇنىنى ۋۇجۇڭ ۋە گۇاڭچاڭدا مەغلۇپ قىلدى ۋە ئەسىر ئالدى. يەنە چىن شىنىڭ ھۇن سەركەردىسى ۋاڭ خۇاڭ (王黄) نىڭ قوشۇنىنى دەي بەگلىك كىنىڭ جەنۇبىدا مەغلۇپ قىلىپ، سەنخېدا خەن (韩) بېگى خەن شىنىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. فەن كۋەينىڭ ئەسكەرلىرى خەن (韩) بېگى خەن شىنىنى ئۆلتۈردى ھەمدە خېگيۈدە چىن شىنىڭ ھۇن خەۋەندازلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، چىن شىنىڭ سەركەردىسى جاۋجى (赵既) نى ئۆلتۈردى. دەي بەگلىكى باش ۋەزىرى فېڭ لياڭنى، ۋىلايەت قۇشۇپىگى سۇن فېڭ، چوڭ سەركەردە ۋاڭ خۇاڭ، سەنگۇن مىراخۇر شې فۇ قاتارلىق ئون ئادەمنى ئەسىر ئالدى. سەركەردىلەر بىلەن بىرلىكتە دەي بەگلىكىنىڭ جەمئىي 73 شەھەر ۋە كەنتلىرىنى قايتۇرۇۋالدى.

(ئەسلى كىتاب 2665 - بەت)

خەن (汉) بېگى لىيۇ باڭ خاقان بولغان شۇ يىلى كۈزدە، يەن بېگى زاڭ تۇ ئىسيان كۆتەرگەچكە، شياخوۋيىڭ ئوردا مىراخۇرى سۈپىتىدە گاۋدى بىلەن بىرلىكتە زاڭ تۇغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

م. ب. 206 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ بىرىنچى يىلى) ۱) شياخوۋيىڭ (1) گاۋدى بىلەن بىرلىكتە چېن (2) دېگەن يەرگە بېرىپ، چۇ بېگى خەن شىنى تۇتقۇن قىلغاچقا، رۇيىن دېگەن جاي شياخوۋيىڭغا سۇيۇرغال قىلىندى. يارلىق دەستىگى كېسىپ بېرىلىپ، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىش بەلگىلەندى. شياخوۋيىڭ يەنە ئوردا مىراخۇرى مەنسۇدە خاقان گاۋدى بىلەن بىرلىكتە دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋۇچۈن، يۇنجۇڭغا قەدەر بارغانلىقى ئۈچۈن، 1000 ئۆيلۈك يەر ئۆستىلەپ سۇيۇرغال قىلىندى. شۇنداق قىلىپ، گاۋدى بىلەن بىرلىكتە جىنياڭ ئەتراپىدا، خەن (韓) بېگى خەن شىن ئىسيانچى قوشۇنلىرىنىڭ ھۇن ئاتىلىق قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭدى. لېكىن شىمالدا پىڭچىڭ شەھىرىگىچە قوغلاپ بارغاندا، ھۇنلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ، يەتتە كېچە - كۈندۈز ئالاقە ئۇزۇلۇپ قالدى. گاۋدى ئەلچى ئەۋەتىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا كۆپ سوغا - سالام يوللىدى. شۇنىڭ بىلەن باتۇر تەڭرىقۇت مۇھاسىرىنىڭ بىر بۇرجىكىنى ئېچىۋەتتى. گاۋدى مۇھاسىرىدىن چىقىپلا، ئاتىنى قامچىلاپ چاپتۇرۇپ كەتمەكچى بولغاندا، شياخوۋيىڭ قەتئى تۈردە ئاستا مېڭىشنى تەشەببۇس قىلىپ، سەركەردە ۋە ئەسكەرلەرگە ئوقيانى تاشقىرىغا بەتلىپ، جەڭگىۋار ھالەتتە مېڭىشنى بۇيرۇغان ۋە ئاخىرى ئامان - ئېسەن قۇتۇلۇپ كەتكەن. شۇڭا، گاۋدى شياخوۋيىڭغا يەنە شياڭدىن 1000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدى. ئۇ يەنە ئوردا مىراخۇرى مەنسۇدە گاۋدى بىلەن بىللە گۇۋجۇ تېغىنىڭ شىمالىدا، ھۇن چەۋەندازلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننى مەغلۇپ قىلدى. يەنىلا ئوردا مىراخۇرى مەنسۇدە پىڭچىڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا ھۇن چەۋەندازلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۈچ قېتىم ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، ئەڭ كۆپ تۆھپە ياراتقاچقا، گاۋدى يەنە جىنايەت ئۆتكۈزگەن چوڭ تۆرىلەردىن جەردە -

مانە تەرىقتىسىدە قايتۇرۇپ ئېلىنغان يەرلەردىن 500 ئۆيلۈك يەرنى شياخوۋيىڭغا سۇيۇرغال قىلدى. (ئەسلى كىتاب 2666 - بەت) گۇەن يىڭ جېيچىڭ (栢城) ھاكىمى ۋاڭ ۋۇ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، يەن بەگلىكىنىڭ غەربىدە تۇردى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى لۇفەن ھۇنلىرى سەركەردىلىرىدىن بەشنى، تۆرىلەردىن بىرنى ئۆلتۈرگەندى.

(ئەسلى كىتاب 2668 - بەت) گۇەن يىڭ (灌嬰) - خەن (汉) بېگى ليۇ باڭ بىلەن يىشياڭدا قوشۇلۇپ، بىرلىكتە چېن دېگەن يەردە شياڭ جى قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلدى. قول ئاستىدىكى ئەسكەرلىرى لۇفەن ھۇنلىرىنىڭ ئىككى ئەمەلدارىنى ئۆلتۈرۈپ، سەككىز چەۋەنداز سەركەردىسىنى ئەسەر ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا 2500 ئۆيلۈك يەر ئۆستىلەپ تىنئام قىلىندى.

(ئەسلى كىتاب 2670 - بەت) گۇەن يىڭ ھارۋا - ئاتلىقلار سەنگۈنى ئۇنۋانىدا، گاۋدى بىلەن بىرلىكتە، دەي دېگەن يەردە، ئاسىي خەن (韓) بېگى خەن شىنگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، مايى شەھىرىگىچە باردى. گاۋدىنىڭ يارلىقى بويىچە، لۇفەننىڭ شىمالىدىكى ئالتە ناھىيىسى تەسلىم قىلدۇرۇپ، دەي بېگىنىڭ سول قول ۋەزىرىنى ئۆلتۈردى. ۋۇچۈەننىڭ شىمالىدا ھۇن چەۋەندازلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، يەنە گاۋدى بىلەن بىرلىكتە جىنياڭ شەھىرى تۈۋىدە خەن (韓) بېگى خەن شىنىنىڭ ئاتىلىق ھۇن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەر ھۇنلارنىڭ ئاق ماڭلاي سەركەردىسىدىن بىرنى ئۆلتۈردى. يەنە گاۋدىنىڭ يارلىقى بىلەن يەن، جاۋ، جى، لياڭ، چۇدىن ئىسبارەت بەش بەگلىكنىڭ جەڭ ھارۋا ۋە چەۋەندازلىرىغا باش بولۇپ، ساشى

(磐石) دېگەن يەردە ھۇن چەۋەندازلىرىنى يەڭدى. يۈرۈش قىلىپ
پىڭچىڭ شەھىرىگە بارغاندا، ھۇنلار تەرىپىدىن مۇھاسىرىگە
ئېلىندى. كېيىن گاۋدى بىلەن بىرلىكتە قوشۇننى چېكىندۈرۈپ،
دۇڭيۈەنگە⁽³⁾ كەلدى.

(ئەسلى كىتاب 2671 - بەت)

م. ب. 177 - يىلى (ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) جىياڭ تۆرىسى
جوۋبو ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغاچقا، ئۆزىنىڭ
سۇيۇرغال يېرىگە قايتىپ كەلدى. گۈەن يىڭ باش ۋەزىرلىككە
تەيىنلەندى. لەشكەر بېگى قويۇش ئىشى توختىتىلدى. شۇ يىلى
ھۇنلار بېيىدى، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىگە كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ
كىردى. خاقان ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ، گۈەن يىڭنى 85000
چەۋەنداز بىلەن ھۇنلارغا زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. ھۇنلار بولسا،
چېكىنىپ كەتتى. جىبېيى بېگى ليۇشىڭجۇ ئاسىيلىق قىلغانلىقتىن،
ۋېندى يارلىق چۈشۈرۈپ، گۈەن يىڭنى چاڭئەنگە قايتۇرۇپ كەلدى.
(ئەسلى كىتاب 2673 - بەت)

① شياخوۋىنىڭ (夏侯嬰)، م. ب. ? - 172 - يىللار - غەربىي خەن خاقان-
لىقىدىكى پېي ناھىيىسىدىن (بۇ گۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) بولۇپ، خەن
گاۋزۇ بىلەن يىللە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چەڭ قىلغان ۋە ئوردا مىراخۇرى
بولغان. كېيىن رۇيىن تۆرىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

(«سەيخى» 1917 - بەت)

② چىن (陈) - بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى خۇەيياڭ ناھىيىسى،
يەنى چۈنچيۇ دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ پايتەختى ۋە ئىچى.

(بىز توملۇق «سىيۋەن» 1574 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 97 - جىلد

ئالىم لى يىنجى، لۇجىيالار تەزكىرىلىرى

خاقان ۋېندى تەختتىكى ۋاقتىدا، خۇەينەن بېگى لىۋاڭ پىياڭ
تۆرىسى شېڭ يىجىنى ئۆلتۈردى. بۇ ئۇنىڭ لۇ (吕) جەمەتلىرى
بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ ناھايىتى قويۇقلىقىدىن بولغانىدى.
ۋېندى بۇنى پىياڭ تۆرىسىنىڭ مۇساپىر ئەمەلدارى پىڭيۈەن تۆرىسى
جۇجىيەننىڭ ئەقىل كۆرسىتىشىدىن بولغان دەپ ئاڭلاپ، پىڭيۈەن
تۆرىسىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن ئەمەلدار ئەۋەتتى ۋە ئۇنى جازالى-
ماقچى بولدى. پىڭيۈەن تۆرىسى ئەمەلدارنىڭ بوسۇغىسىغا كېلىپ
قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ئوغۇللىرى
ۋە ھېلىقى ئەمەلدار ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلىپ: «بۇ ئىشنىڭ قانداق
بىر تەرەپ قىلىنىشىنى تېخى ئوقماي تۇرۇپ، نىسە ئۈچۈن ھېلىستىن
ئۆزىڭىزنى ئۆلتۈرۈۋالماقچى بولىسىز؟» دېگەندە، پىڭيۈەن تۆرىسى:
«مەن ئۆلەم بالا - قازا تۈگەيدۇ، سىلەرمۇ ئاۋارىچىلىق تارتماي-
سىلەر» دېگەن ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان. بۇنى ئاڭلىغان ۋېندى
ئىنتايىن ئېچىنغان ھالدا: «مېنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرۈش نىيىتىم يوق
ئىدى» دەپ ئۇنىڭ ئوغلىنى چاقىرتقان ۋە ئۇنى كېڭەش بەگلىكىگە
تەيىنلەپ، ھۇنلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن، تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا
ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلىنغانلىقتىن، تەڭرىقۇتنى تىلەش،
شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ قولىدا ئۆلگەندى.

ليۇجىڭ، شۇ سۈن تۇڭ تەزكىرىلىرى

ليۇجىڭ چى بەگلىكىدىن بولۇپ، م. ب. 202 - يىلى (گاۋدىنىڭ بەشىنچى يىلى) مۇھاپىزەت ۋەزىپىسى بىلەن لۇڭشىغا كېتىۋېتىپ، لويانغا كەلدى. بۇ چاغدا گاۋدى لوياندا ئىدى. ليۇجىڭ قول ھارۋىسىنى قوبۇپ، جۇۋىسىنى كېيىپ، چى بەگلىكىدىن بولغان يۈ (虞) سەنگۈن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا: «كەمىنىلىرى ئېلىمىزنىڭ ئىشلىرىغا پايدىلىق مەسلىھەت بېرىش ئۈچۈن، خاقان بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلىمەن» دەيدۇ. يۈ سەنگۈن ئۇنىڭغا ئېسىل كىيىملەرنى كىيىدۇرۇپ، ئاندىن كۆرۈشتۈرمەكچى بولغاندا، ليۇجىڭ: «كەمىنىلىرى تاۋار - دۇردۇن كىيگەن بولسام شۇ پېتى كىرەي؛ ماتا - چەكمەن كىيگەن بولساممۇ، شۇ پېتى كىرەي؛ كىيىمىمنى يۆتكەپ يۈرمەي» دەيدۇ. يۈ سەنگۈن ئوردىغا كىرىپ خاقان گاۋدىغا مەلۇم قىلغاندا، گاۋدى ليۇجىڭنى قوبۇل قىلىپ، ھاراق - شاراپ، تائاملار بىلەن كۈتۈۋالغان.

بىر ئازدىن كېيىن، گاۋدى ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى سورىغاندا، ليۇجىڭ: «جانابى ئالىلىرىنىڭ لوياننى پايتەخت قىلىشتىكى مەقسەتلىرى جوۋخاندا ئىلىقىغا نىسبەتەن كىمنىڭ تېخىمۇ راۋاج تاپقانلىقىنى سېلىشتۇرۇپ بېقىشمۇ؟» دەيدۇ. گاۋدى: «ھە، شۇنداق» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. ليۇجىڭ: «جانابى ئالىلىرىنىڭ يۇرت ئېلىش ئەھۋالى جوۋخاندا ئىلىقىغا نىسبەتەن جوۋ ئەجدادىغا

خۇۋجىدىن باشلاپلا قەدىمكى باش ئاقساقال ياۋ تەزىپىدىن تەي (1) دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىنغانىدى. كېيىن جوۋ خانىدانى ئون نەچچە ئەۋلاد نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلىشتى. گۇگىليۇ شياندا - لىقنىڭ زالىم خانى جېنىڭ زوراۋانلىقىدىن خالى تۇرۇش ئۈچۈن بىن شەھىرىگە كۆچكەن ئىدى. خان ئاتا (太王) بۇ يەردە دائىم دىنلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، بىن شەھىرىدىن ئاتلىنىپ، چى (2) دېگەن يەرگە كۆچۈپ كەتتى. ئەلدىكى پۈتكۈل خەلق ئۇنىڭغا بەس - بەس بىلەن ئەگىشىپ بىللە ماڭىدى. كېيىن ۋېنۋاڭ غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى (3) بولۇپ، يۈ (虞)، رۇي (芮) بەگلىكلىرىنىڭ ئەرز - شىكايەتلىرى ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىپ، مۇقەددەس بۇرچىنى ئادا قىلىشقا كىرىشتى. لۇۋاڭ (4)، بويىلار (5) دېگىز ياقىسىدىن قايتىپ كېلىپ، ئۇنىڭغا ئەل بولۇشتى. ۋۇۋاڭ يىن خانى جوۋ (纣) غا قارشى قوشۇن باشلاپ ماڭغانىدى، 800 بەگ ئالدىن مەسلىھەتلىشىۋالغانىدەك، مېڭجىن (6) كېچىكىدە ئۇچرىشىپ قېلىپ، بەگلەرنىڭ ھەممىسى يىن خانى جوۋ (纣) غا ھۇجۇم قىلىشقا بولىدۇ، دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن يىن خانلىقى يوق قىلىندى. چىڭۋاڭ (成王) تەختكە چىقتى. جوۋگۇڭغا ئوخشاش زات چىڭۋاڭنىڭ ئۇستازى، ۋەزىرى بولدى. شۇنىڭ بىلەن چىڭجوۋ، لويى شەھەرلىرى بىنا قىلىندى. چۈنكى، بۇ يەر پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىسى بولۇپ، سوغا - سالام ئەۋەتىش، باج - سېلىق تاپشۇرۇشتا ھەممە بەگلەر ئۈچۈن بۇ يەرنىڭ ئارىلىقى تەڭ ئىدى. ئەگەر خان پەزىلەتلىك بولىدىغانلا بولسا، مۇشۇ يەردە خانلىقنى گۈللەندۈرەلەيتتى. پەزىلەتسىز بولسا، مۇشۇ يەردە ھالاك بولاتتى. بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىشتىن مەقسەت ئېھتىمال، ئۆز ئەتراپىدىكىلەرگە ئادىل سىياسەت يۈرگۈزۈش ئارقىلىق يىراقتىكىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولۇپ، ئەپلىك يەر شارائىتىغا تايىنىپ،

كېيىنكى ئەۋلادلارنى ئەيشى - ئىشرەت ۋە زوراۋانلىق بىلەن خەلققە زۇلۇم قىلدۇرۇش ئۈچۈن بولمىسا كېرەك. جوۋ خانلىقى گۈللەنگەن مەزگىلدە پۈتۈن مەملىكەت تېنچ - ئىناق ئۆتۈپ، ئەتراپتىكى ھەممە قەۋملەر خانلىققا ئىنتىلدى، توغرا يولنى ئارزۇ قىلدى. شەپقەت - ئىلتىپاتنى قەدىرلەپ، ھەممە جوۋ خانلىقىغا بويسۇنۇپ، خىزمەت قىلدى. بىرمۇ ئەسكەر تۇرغۇزۇلمىغان ۋە بىرمۇ ئەسكەر ئۇرۇشقا سېلىنمىغان بولسىمۇ، ئەتراپتىكى يات ئەللەرنىڭ ھەممىسى ۋاقىتىدا سوغا - ھەدىيىلىرىنى يوللاپ، ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىپ تۇرۇشتى. كېيىن جوۋ خانلىقى زەئىپلىشىپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى (7). ھەر قايسى بەگلىكلەر زىيارەت قىلىشقا ۋە سوغا - ھەدىيە بېرىشكە كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. جوۋ خانلىقىمۇ ئۇلارنى باشقۇرالمىدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ھال جوۋ خانلىقىنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن ئەمەس، بەلكى لۇياڭ يەر ۋەزىيىتىنىڭ ناچارلىقى سەۋەبىدىن بولغانىدى. ئاللىبىرى فېڭشەن ۋە پېيىشەن ناھىيىلىرىدىن قوزغىلىپ، 3000 ئەسكەر بىلەن ئىلگىرىلەپ، شۇ ۋە خەننى ئىشغال قىلىدىلا، ئۈچ چىننى تارتىۋالدىلا. شياڭ يۈ بىلەن شىنياڭدا ئۇرۇش قىلىپ، چېڭگاۋدىن ئىبارەت بۇ خەتەرلىك ئېغىزنى تالاشتىلا. 70 قېتىم چوڭ جەڭ، 40 مەيدان كىچىك جەڭ قىلىدىلا. ئەلدىكى خەلق دەھشەتلىك ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ، دالىلار ئاتا - بالىلارنىڭ جەسىدى بىلەن تولدى. بۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋالنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ. يىغا - زارە ئاۋازلىرى تېخى تۈگىمىدى. مەجرۇھلارنىڭ جاراھىتى تېخى ساقايىمىدى. مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا راۋاج تاپقانلىق جەھەتتە، جوۋ خانى چېڭگاۋ ۋە جوۋ خانى كاڭشاڭ (8) دەۋرى بىلەن بەسلىشىمەن دېيىلسە، كەمىنلىرىنىڭ پىكرىچە، تەڭلەشكىلى بولماي قالارمىكىن. چىن بەگلىكى يېرىگە كەلسەك، بۇ يەر تاغ - دەريالار بىلەن ئورنىلىپ تۇرىدۇ. ئەتراپىدا

مۇداپىئەگە ئەپلىك مۇھىم ئورۇنلار بار. توساتتىن جىددى ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسىمۇ، 1،000،000 كىشىلىك قوشۇننى دەرھال جەڭگە ھازىرلىغىلى بولىدۇ. چىن بەگلىكىنىڭ ئەسلىدىكى مول بايلىقلىرى ۋە مۇنبەت يەرلىرىدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ. مانا بۇ «بايلىق كانى» دۇر (9). جانابلىرى خەنگۇگۇەن قوۋۇقىغا كىرىۋېلىپ، گۇەنجۇگىنى پايتەخت قىلىۋالسا، ياۋشەن بىلەن خۇاشەن تاغلىرىنىڭ شەرقىدە ئىسيان چىقىپ قالغان تەقدىردىمۇ، چىن بەگلىكىنىڭ بۇرۇنقى يېرىنى ئامان ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. ئەگەر باشقىلار بىلەن ئېلىشقاندا، ئۇنىڭ كارىيىسىدىن ئالمىسا، ئارقا تەرىپىدىن قاتتىق زەربە بەرمىسە، تولۇق غەلىبىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. ئەمدى ئاللىبىرىنىڭ گۇەنجۇگىغا كىرىپ، ئۇ يەردە پايتەخت تەسىس قىلىشلىرى، چىن بەگلىكىنىڭ ئەسلى زىمىنىدە خاتىر جەم تۇرۇشلىرىمۇ، ئەلنىڭ گېلىدىن ئالغانلىق، ئارقا تەرىپىدىن قاتتىق زەربە بەرگەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دەيدۇ.

بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغان ھەرقايسى ۋەزىرلىرىدىن مەسلىھەت سورىغاندا، ۋەزىرلەرنىڭ ھەممىسى ياۋشەن، خۇاشەن تاغلىرىنىڭ شەرقىدىن بولغاچقا، ئۇلار: «جوۋ خانلىقى بۇ ئەلگە نەچچە يۈز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. چىن خانىدانلىقى بولسا، ئىككى ئەۋلادلا ھۆكۈم سۈرۈپ ھالاك بولدى. پايتەختنى چېڭجوۋدا قۇرغىنىمىز ياخشى» دېيىشتى. گاۋدى قانداق قىلارنى بىلىمەي ئىككىلىنىپ قالغانىدى، لىيۇخۇ تۆرىسى جاڭ لىياڭ گۇەنجۇگىغا كىرىشنىڭ پايدىسىنى ئېنىق چۈشەندۈرگەندىن كېيىنلا، گاۋدى ئەقلىنى تېپىپ، شۇ كۈنىلا پايتەختنى گۇەنجۇگىدا قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، ھازۇنلارنى قوشۇرۇپ خەربىگە ئاتلاندى. شۇنىڭ بىلەن گاۋدى: «چىن دىيارىدا پايتەخت قۇرۇشنى دەسلەپ تەشەببۇس قىلغۇچى لوۋجىڭ (娄敬)، لوۋ (娄) - لىۋ (刘) دېمەك -

تۇر» دەپ، ئۇنىڭغا لىۋ فەمىلىسىنى ئىنتام قىلىپ كىچىك ئىشىك ئاغىسى قىلىپ تەيىنلىدى ۋە نەۋباھار تۇرە (10) دەپ نام بەردى. م. ب. 200-يىلى (خەن گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى)، خەن (韓) بېگى خەن شىن ئاسىيلىق قىلغاچقا، گاۋدى شەخسەن ئۆزى لەشكەر تارتىپ جازا يۈرۈشى قىلدى. جىنياڭغا كەلگەندە، خەن (韓) بېگى خەن شىننىڭ ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، خەن قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن غەزەپ-لەنگەن گاۋدى ھۇنلارغا ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ پالۋانلىرى ۋە قاۋۇل-سىمىز ئات-ئۆكۈزلىرىنى يوشۇرۇپ قويغاچقا، خەن ئەلچىلىرى ھۇنلارنىڭ قېرى-ئاجىز ئەسكەر ۋە ئاھالىلىرى ھەمدە ئورۇق-ئۆلەرمەن ئات-ئۆلەكلىرىنىلا كۆرۈشكەنىدى. ئىلگىرى-ئاخىر ھۇنلارغا بېرىپ قايتىقان ئون نەچچە تۈركۈم خەن ئەلچىلىرىنىڭ ھەممىسى: «ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بولىدىكەن» دېيىشتى. گاۋدى ئاخىرى لىۋجىڭنىمۇ ئەلچىلىككە ئەۋەتكەنىدى، ئۇ قايتىپ كېلىپ: «بىر بىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان ئىككى ئەل جەزمەن ھەر قايسى ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى كۆپستۈرۈپ، قارشى تەرەپنى چۆچۈتەتتى. بۇ قېتىم كەمىنلىرى بارغىنىمدا ساپلا ئاغرىق-سىلاق، ئورۇق-ئاجىز قېرىلارنىلا كۆردۈم. بۇ چوقۇم ئۆزىنى ئەتەيگە ئاجىز كۆرسىتىپ، ئاساسىي كۈچىنى يوشۇرۇپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم ئارقىلىق غەلىبىگە ئېرىشىش غەرىزىدىن ئىبارەت. كەمىنلىرىنىڭ ئاجىز ئانە پىكرىم شۇكى، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بولمايدۇ» دېدى. بۇ چاغدا خەن قوشۇنى گۇۋجۇ تېغىدىن ئېشىپ بولغان، 200000 كىشىدىن ئارتۇق قوشۇن ھۇنلار رايونىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ كەتكەنىدى. غەزەپلەنگەن گاۋدى لىۋجىڭنى تىللاپ: «ھوي، چى بەگلىكىدىن كەلگەن قۇل! سەن گەپدانلىق بىلەن ئەمەلگە ئېرىشپسەن! يوقلاڭ گەپلەر بىلەن قوشۇنۇمنىڭ ئالدىنى

توسىشىغىدەك بولۇپ قالدىڭمۇ!» دېدى ۋە لىۋجىڭنىڭ پۇت-قوللىرىنى بەنت قىلىپ، گۇاڭۋۇ (11) ناھىيىسىدە قاماپ قويدى. گاۋدى لەشكەرلىرىنى باشلاپ پىڭچىڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندا، دېگەندەك ھۇنلار ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمچى قوشۇنىنى ئىشقا سېلىپ، گاۋدىنى بەيدىڭ تېغىدا مۇھاسىرىگە ئالدى. يەتتە كۈندىن كېيىن مۇھاسىرىدىن قۇتۇلغان گاۋدى گۇاڭۋۇغا كېلىپ، لىۋجىڭنى كەچۈرۈم قىلدى ۋە: «مەن سىزنىڭ گېپىڭىزگە كىرمەي، پىڭچىڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىدە قالدىم. ئىلگىرى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغىلى بولىدۇ، دەپ كەلگەن ئون تۈركۈم ئەلچىنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن لىۋجىڭغا 2000 ئۆيىلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى ۋە قوۋۇق ئىچى بەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، جىيەنشىن تۇرسى دەپ ئاتالدى.

گاۋدى قوشۇنىنى ياندۇرۇپ پىڭچىڭ شەھىرىدىن پايتەختكە قايتىپ كەلدى. خەن (韓) بېگى شىن بولسا، ھۇنلارغا قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا باتۇر (بودۇ) تەڭرىقۇت ئىدى. ھەربىي كۈچ جەھەتتە، قۇدرەت تېپىپ، 300000 كىشىلىك ماھىر كامانداز قوشۇنغا ئىگە بولغاچقا، شىمالىي چېگرىغا دائىم ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئەنسىرىگەن گاۋدى ھۇنلارغا زادى قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا لىۋجىڭدىن مەسلىھەت سورىغاندا، لىۋجىڭ: «پۈتۈن مەملىكەت ئەمدىلا تىنچىدى. لەشكەرلەر ئۇزۇن مۇددەت جەڭ قىلغاچقا، بەك ھالسىراپ كەتتى. ھۇنلارنى ھەربىي كۈچكە تايىنىپ بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ. ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققان باتۇر تەڭرىقۇت ئۆگەي ئانىسىنىمۇ خوتۇنلۇققا ئالدى. ئۇ ھاكىمىيەتنى ھەربىي كۈچكە تايىنىپ يۈرگۈزمەكتە. مۇنداق ئادەمنى ئاقكۆڭۈللۈك بىلەن كۆندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. مېنىڭچە، ھىلە-مىكىر ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق-ئەۋلاتلىرىنى

مەڭگۈ خەن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ ئۆتىدىغان قىلىۋېلىش كېرەك. ئەمما، ئالىلىرى بۇنداق قىلىشنى ماقۇل كۆرمەسلىكىنىڭ دەيدى. گاۋدى: «ئىشقا ماقۇل كۆرمەيمەن! لېكىن بۇنى زادى قانداق ئىشلەش كېرەك؟» دېۋىدى. ليۇجىڭ: «جانابى ئالىلىرى ئەگەر چوڭ خانىشتىن بولغان خانىكە (قونچۇي)نى باتۇرغا خوتۇنلۇققا بەرسىلە، ئۇنىڭغا يەنە كۆپ سوغا-سالام يوللاپ تۇرسىلا، ئۇ بۇ خانىكىنىڭ بۈيۈك خەن خاقانىنىڭ چوڭ خانىشىنىڭ قىزى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ ھەمدە سوغا-سالامنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، چوقۇم ئۇنى ئالچى (خاننىش) قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇل چوقۇم خان تېكىن بولىدۇ. چوڭ بولغاندا، تەڭرىقۇت بولۇپ تەختكە ئولتۇرىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ بۇنىڭ سەۋىيىسى، ھۇنلار خەن خاقانلىقىنىڭ سوغا-سالاملىرىغا قىزىقىدۇ. ئالىلىرى خەن خاقانلىقىنىڭ ھەريىلى ئېشىپ قالغان نەرسىلىرىدىن ھۇنلاردا كەمچىل بولۇپ تۇرغانلىرىنى ئۇلارغا سوغا قىلىپ تۇرسىلا ھەمدە سۆزمەن، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەملەرنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئەدەپ-ئەخلاق بىلەن تەربىيىلىسە، باتۇر (بودۇ) ھايات ۋاقتىدا سىلىگە كۈيۈغۇل بولىدۇ. ئۆلگەندىن كېيىن، قىزلىرىدىن بولغان نەۋرىلىرى تەڭرىقۇت بولىدۇ. نەۋرىشى بوۋىسى بىلەن تەڭ تۇرغان نەدە بار؟! مۇشۇنداق قىلىپ، ئۇرۇش قىلمايىلا، ھۇنلارنى ئاستا-ئاستا بويسۇندۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. ئالىلىرى موبادا، چوڭ خانىكىنى بەرمەي، ئۇنىڭ ئورنىغا خان جەمەتى قىزلىرىنى ياكى ئوردا كېنىزەلىرىنى يالغاندىن خانىكە دەپ بەرسىلە، باتۇر تەڭرىقۇت بۇنىمۇ بىلىۋالىدۇ-دە، ياخشىلاش-قۇسى كەلمەي قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىش بۇزۇلىدۇ» دەپ جاۋاپ بەردى. گاۋدى ماقۇل بولۇپ، چوڭ خانىكىنى بەرمەكچى بولغاندا، خاننىش لۇ خوۋ: «مېنىڭ پەقەت بىرلا ۋەلىسەھد ئوغۇلۇم، بىرلا قىزىم تۇرسا، نېمىشقا بۇ بىر تال قىزىمنى ھۇنلارغا تاشلاپ

بېرىمەن؟!» دەپ كېچە-كۈندۈز زار-زار يىغلىغانلىقتىن، گاۋدى ئاخىرى چوڭ خانىكىنى ئەۋەتمەي، ئوردىدا نامى چىقىمىغان بىر كېنىزەكنى چوڭ خانىكە دەپ تەڭرىقۇتقا خوتۇنلۇققا بەرمەكچى بولىدۇ. ليۇجىڭنى قۇدىلىق ئەھدى (12) تۈزۈشكە ئەۋەتىدۇ. ليۇجىڭ ھۇنلار ئېلىدىن قايتىپ كېلىپ، خاقانغا: «ھۇنلارنىڭ خېسەندىكى بەيان (13) ۋە لۇفەن خانلىرى ئەڭ يېقىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ چاڭئەن بىلەن ئارىلىقى 700 چاقىرىم كېلىدىكەن. يېنىڭ چەۋەندازلار بىر كېچە-كۈندۈز ئىچىدىلا چىنجۇڭغا (14) يېتىپ كېلىدىكەن. چىنجۇڭ يېقىندىلا بۇرغۇنچىلىققا ئۇچرىغان، ئاھالىسى ئىنتايىن ئاز، يېرى مۇنبەت. يۇيەرگە ئاھالە يۆتكەشكە بولىدۇ. چىن خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرلىرى ئالتە بەگلىك قوزغالغان چاغدا، ئەگەر چى بەگلىكىدىكى تىيەن، چۇ بەگلىكىدىكى جاۋ، چۇ، جىڭلارنىڭ ئەۋلادلىرى بولمىغان بولسا، بىز راۋاج تاپالمىغان بولاتتۇق. ھازىر ئالىلىرى گۈەنجۇڭدا پايتەخت قۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمىلىيەتتە، ئادەم سانىمىز ئاز، شىمال تەرىپىمىز ھۇنلارغا چېگرىداش. شەرق تەرىپىمىزدە ئالتە بەگلىكنىڭ قۇدرەتلىك بەگ جەمەتلىرى ۋە ئېسىل زادىلىرى بار. موبادا، بىرەر ئۆز گىرىش بولۇپ قالسا، ئالىلىرى بەرىبىر خاتىر جەم تۇرالمىدىلا. شۇنىڭ ئۈچۈن كەمسىلىرى ئالىلىرىنىڭ چى بەگلىكىدىكى تىيەن؛ چۇ بەگلىكىدىكى جاۋ؛ چۇ، جىڭ ھەمدە يەن، جاۋ، خەن، ۋېيى قاتارلىق ئالتە بەگلىكنىڭ ئەۋلادلىرىنى كۆچۈرۈپ، جايلاردىكى باتۇر-ئەزىمەت ۋە ئاتاقلىق ئۆلىمالار بىلەن بىرلىكتە گۈەنجۇڭدا ئولتۇراقلاشتۇرۇشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن. بۇنداقتا، تىنچ ۋاقىتلاردا ھۇنلاردىن ساقلانغىلى، بەگلىكلەردىن چاتاق چىقسا، شۇلارنى باشلاپ، شەرققە يۈرۈش قىلغىلى بولىدۇ. مانا بۇ غولى كۈچەيتىپ، شاخنى ئاچىزلاشتۇرۇش چارىسىدۇر» دەپ مەلۇمات سۈندى. گاۋدى

بۇ مەلۇماتنى مۇۋاپىق كۆرۈپ، لىيۇجىڭنى ئەۋەتىپ، باي ۋە ئېسىل زادىلەردىن 100 نەچچە مىڭ ئاھالىنى كۆچۈرۈپ، گۇەنجۇڭ ئاھالىسىنى كۆپەيتكەن.

(ئەسلى كىتاب 2715. 2720 - بەتلەر)

[1] تەي (郃) - قەدىمكى يەر ئىسمى. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋۇگۇڭ دېگەن يەرنىڭ غەربىي جەنۇبى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2716 - بەت)

[2] چى (岐) - قەدىمكى يەر ئىسمى. ھازىرقى چىشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزۈلگەن «سىيۋەن» 926 - بەت)

[3] غەرب تەرەپ بېگى (西伯) - غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى. يىن (شاڭ) خانلىقىنىڭ خانى جوۋ مەخسۇس جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن ۋېنۋاڭغا ئوقيا ۋە ئايپالغا تەقدىم قىلىپ، ئۇنى غەرب تەرەپ بېگىلىكىگە تەيىنلىگەن («جوۋ تەزكىرىسى» گە قارالسۇن).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2715 - بەت)

④ لۇ ۋاڭ (吕望) - جوۋ بەگلىكىنىڭ ئەڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان كىشى. فامىلىسى جياڭ، ئىسمى شاڭ. جوۋ بېگى ۋېنۋاڭ شىكارغا چىققاندا ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئىككىسى خوشال پاراڭلىشىپ بىللە قايتىشقان. ئۇنىڭ ھەققىدە ۋېيخې دەرياسىغا قاماق تاشلاش دېگەن رىۋايەت بار. ئۇ تەيڭگۇڭ ۋاڭ (太公王) مۇ دېيىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 280 - بەت)

[5] بويى (伯夷) - شاڭ (يىن) خانلىقى ۋاقتىدىكى گۇجۇ بەگلىكى ھۆكۈمدارىنىڭ ئوغلى («تارىخىي خاتىرىلەر» «بويىلار تەزكىرىسى» گە قارالسۇن).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2715 - بەت)

[6] مېڭجىن كېچىڭى (孟津) - ھازىرقى مېڭشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا. ئېيتىلىشىچە، جوۋ (周) بېگى ۋۇۋاڭ جوۋ (紂) خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشتا 800 بەگ بىلەن مانا مۇشۇ يەردە ئىتتىپاق تۈزگەنىكەن. شۇڭا،

ئىتتىپاقلىق كېچىڭى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە فۇيىڭجىن دېگەن نامىمۇ بار.

(تۈزۈلگەن «سىيۋەن» 785 - بەت)

[7] ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن (二分) - جوۋ خانلىقى زەئىپلەشكەندىن كېيىن، شەرقىي جوۋ، غەربىي جوۋ دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ، چېڭجوۋ شەرقىي جوۋ، ۋاڭچېڭ (پايتەخت) غەربىي جوۋ بولۇپ قالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2717 - بەت)

[8] چېڭ - كاڭ دەۋرى (成康之时) - جوۋ (周) خانلىرىدىن چېڭۋاڭ جى سۇڭ ۋە كاڭۋاڭ جى جەنلەر ۋاقتىدا، جوۋگۇڭ، جاۋگۇڭ، يىڭگۇڭ قاتارلىق ۋەزىرلەر خانغا ياردەملىشىپ ئەلنى تىنچىتقان. جازا قاماق ئىشلىرى قوللىنىلمىغان. تارىختا بۇ چېڭ - كاڭ ئىدارىچىلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

(«سەخىي» 3787 - بەت)

[9] بايلىق كانى (天府) - يېرى مۇنبەت، يەر ۋەزىيىتى خەتەرلىك، بايلىقى مول يەرلەرنى كۆرسىتىدۇ («جەنگو دەۋرىدىكى ۋەزىيەت سەپەتچىلەر نۇتۇق توپلىمى» غا قارالسۇن).

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2717 - بەت)

[10] نەۋباھار تۆرە (奉春君) - «سويىن» دېگەن كىتاپتا: «جاڭ يەنە يىلنىڭ بېشى باھار، لۇجىڭ پايتەختنى گۇەنجۇڭدا قۇرۇشنى ھەممىدىن ئاۋال تەۋسىيە قىلغاچقا، ئۇ نەۋباھار تۆرە دەپ ئاتالغان، دېگەن» دېيىلگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5 - توم 2718 - بەت)

[11] گۇاڭۋۇ (武) - ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلىنغان. «ھەقىقى شەرھ» دە: «قەدىمكى گۇاڭۋۇ ناھىيىسى گۇجۇ تېغىنىڭ جەنۇبىدا» دېيىلگەن. بىزىڭچە، بۇنىڭ خارابىسى ھازىرقى سەنشى دەرياسىنىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە بولسا كېرەك.

(تۈزۈلگەن «سىيۋەن» 1018 - بەت)

[21] قۇدىلىق ئەھدى (和亲) - خەن دەۋرىدە فېئودال خانلار ئاز سانلىق مىللەت باشلىقلىرى بىلەن ياخشىلىشىپ قۇددارلىققا ئېرىشكەن. بۇنداق قۇدىلىق مۇئەييەن سىياسىي مەقسەتكە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قۇدىلىشىش سىياسىتى دەپ ئاتالغان. لېۋجىڭ ئېلىمىز تارىخىدىكى قۇدىلىق سىياسىتىنىڭ ئىجتىپىسىدۇر.

(«سەخىي» 3984 - بەت)

لىك ھەربى ئەمەلدار بولۇپ، لى مۇ بىلەن دوست ئىكەن. كەمىدە-
لىرىنىڭ ئاتىسى دەي بەگلىكىدە ۋەزىر بولۇپ تۇرغاندا، جاۋ بەگلى-
كىنىڭ سەركەردىسى لى چى بىلەن دوست ئىكەن. شۇڭا، مېنىڭ
ئۇلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىدىن خەۋىرىم بار» دېدى. لىيەن پو، لى
مۇلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ناھايىتى
خۇرسەن بولغان خاقان ۋېنىدى ئوتتۇرىسىغا بىرنى ئۇرۇپ ئېچىنغان
ھالدا: «ھەي، ئىسىت! مەن لىيەن پو، لى چىلەرگە ئوخشاش
ئىستىداتلىق سەركەردىلەرگە ئىگە بولالمىدىم. ئەگەر شۇنداق
سەركەردىلەرگە ئېرىشكەن بولسام، مەن ھۇنلاردىن ئەنسىرەيتتى-
تىمۇ؟» دېدى. فېڭ تاڭ: «كەچۈرگەيلا، ئاللىبىرى! سىلى لىيەن
پو، لى مۇلارغا ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ
ئىشلەتمەيتتىلە!» دېگەندى، قاتتىق غەزەپلەنگەن ۋېنىدى شۇئان
ئورنىدىن قوپۇپ ئوردىسىغا قايتىپ كەتتى. ئارىسىدىن ئۇزۇن ئۆت-
كەندىن كېيىن فېڭ تاڭنى چاقىرتىپ: «نېمە ئۈچۈن شۇنچە
خەقنىڭ ئالدىدا مېنى ھاقارەتلەيسىز؟ ئەجىبا، يىرەر خالىراق جاي
تېپىلمىدىمۇ؟» دەپ ئەيىپلىگەندە، فېڭ تاڭ يەنىلا كەچۈرۈم سوراپ:
«يوشۇرۇن سۆزلەشنى بىلمەيدىكەنمەن» دېدى.

بۇ چاغدا، ھۇنلار جۇن ناھىيىسىگە (4) تېخى ئەمەلدار كەڭ
كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بېيىدى ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بېگى
سۇن ئاڭنى ئۆلتۈرگەنىدى. ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى
ۋېنىنىڭ خىيالىنى بەنت قىلىۋالغاچقا، ئۇ يەنىلا فېڭ تاڭدىن:
«سىز مېنىڭ لىيەن پو، لى مۇلارنى ئۇنداق ئىشلەتمەيدىغانلىقىمنى
قانداق بىلىسىز؟» دەپ سورىدى. فېڭ تاڭ: «كەمىنىلىرىنىڭ
ئاڭلىشىچە، قەدىمكى زامانلاردا خان-بەگلىرى سەركەردىلەرنى
ھەربىي يۈرۈشكە ئەۋەتسە، تىزلىنىپ تۇرۇپ، سەركەردىلەرنىڭ
ھارۋىسىنى ئىتتىرىدىكەن ھەمدە: «بوسۇغىنىڭ ئىچىدىكى ئىشلارغا

ئۆزۈم مەسئۇل، بوسۇغىنىڭ سىرتىدىكى ئىشلارغا سەنگۈن مەسئۇل»
ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە مەرتىۋە ۋە ئىنتىزام بېرىش ئىش-
لىرىنى سەنگۈن ئۆزى سىرتتا بىر تەرەپ قىلىپ، ئوردىغا قايتىپ
كەلگەندىن كېيىن، مەلۇمات بېرىپ قويسلا بولدى» دېيىدىكەن. بۇ
ھەرىكەت يالغان گەپ ئەمەس. بوۋام ھەمىشە، لى مۇ جاۋ بەگلىكىنىڭ
سەركەردىسى بولۇپ چېگرادا تۇرغىنىدا، ھەربىي بازاردىن ئېلىنغان
بازارلىق باج-سېلىقلارنى تامامەن ھەربىلەرگە مائاش قىلىپ بېرىد-
ىكەن. ئىنئاملارنى سىرتتا ئۆزىلا بىر تەرەپ قىلىدىكەن. جاۋ بېگى
بۇنى سۈرۈشتۈرۈپ كەتمەيدىكەن. ئۇنى ئىشقا بۇيرۇغاندا، مۇۋەپپەقىيەت-
يەت قازىنىشنىلا تەلەپ قىلىدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، لى مۇ ئۆزى-
نىڭ بازارلىق ئەقىل-پاراسىتى ۋە قابىلىيىتىنى تولۇق ئىشقا سالالىغان.
ئۇ ئاللاھقا 1300 جەڭ ھارۋىسى، 13000 ئاتلىق كاماندار ۋە يۈز
سەرتانتۇن مۇكاپات بېرىشكە تېگىشلىك جەڭچىلەردىن يۈز مىڭ
جەڭچىنى ئەۋەتىپ، شىمال تەرەپتە تەڭرىقۇتنى قوغلاپ چىقىرىپ،
شەرقى خۇلارنى مەغلۇپ قىلىپ، دەنلىن (دىڭلىن)لارنى يوقاتقان؛
غەربدە قۇدرەتلىك چىن بەگلىكىنى بېسىقتۇرۇپ، جەنۇبدا بولسا،
خەن، ۋېي بەگلىكلىرىگە مەدەت بەرگەنىدى. جاۋ بېگى مانا شۇ
مەزگىل ئىچىدە بەگلىرى بېگى بولۇشقا ئاز قالغانىدى. كېيىن، چىيەن
جاۋ بېگى بوپتۇ، ئۇنىڭ ئانىسى غەزەلخاننىكەن. چىيەن تەختكە چىق-
قاندىن كېيىن، گوگەينىڭ غەيۋەت-شىكايەتلىرىگە ئىشىنىپ، لى
مۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا يەن جۇ (顔聚)نى قويۇپتۇ. شۇنىڭ
بىلەن قوشۇن تارمار بولغانىكەن. ئۆزى چىيەن بەگلىكىنىڭ
سەركەردىسى ۋاڭ جىيەن تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ، ئاتىلىسى
خانۋەيران، ئېلى مۇنقەرز بولغان ئىكەن. كەمىنىلىرى تۆۋەندە
ئاڭلاپ قالەم. ۋېي شاڭ يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ قۇشېگى ئىكەن. ئۇ
ئۆزى تۇرغان شەھەردىن ئېلىنغان باج-سېلىقنىڭ ھەممىسىنى

ئەسكەرلەرنى كۈتۈشكە ئىشلىتىدىكەن، ئۆز كىرىمىدىن پۇل ئاجرىتىپ، بەش كۈندە بىر كالا سويۇپ، مېھمانلار، ھەربىي ئەمەلدارلار ۋە يېقىن ئۆكەرلىرىنى مېھمان قىلىدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، ھۇنلار بۇ يەرگە يېقىن كېلەلمىگەن، يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ چېگرىسىغا تېگەلمەگەن. ھۇنلار بىر قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، ۋېي شاڭ ھارۋا-ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ چىقىپ، ھۇجۇم قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈرگەن. بۇ چېگرا مۇداپىئە جەڭچىلىرى ئاددىي پۇقرالارنىڭ پەرزەنتلىرى بولۇپ، ئېتىزىدىن چىقىپلا ئەسكەر بولغانلار ئىدى. ئۇلار كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى خاتىرىلەپ قويۇش، بىر بىرىگە كېيىل بولۇشتەك ھەربىي قائىدىلەرنى نەدىن بىلىشۇن؟ ئۇلار پەقەت كۈنلەپ-كۈنلەپ جەڭ قىلىپ، دۈشمەننى يوقىتاتتى ۋە ئەسەر ئالاتتى. كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى بارىگاھقا مەلۇم قىلغاندا، بىرەر رەقەمدە خاتالىق بولۇپ قالسا، ھۇنسلار ئۇلارنى قانۇنسىي يول بىلەن جازالايتتى، ئەسكەرلەرگە بېرىلىدىغان مۇكاپات ئىجرا قىلىنماي قالسىمۇ، ئەمما قانۇن بويىچە ئىش قىلغان ئەمەلدارلار يەنىلا قەدىرلەپ ئىشلىتىلەتتى. كەمىنلىرى كەم ئەقىل. مېنىڭ قازى-شىمچە، ئالىلارنىڭ قانۇن-پەرمانلىرى بەك قاتتىق، ئىنئاملىرى ئاز، جازالىرى بەك ئېغىر. يۈنجۇڭ قۇشېڭى ۋېي شاڭ جەڭ تەتقىقاتلىرىنى مەلۇم قىلغاندا، ئۆلتۈرۈلگەن دۈشمەندىن ئالتە كىشىنىلا ئوشۇق ئېيتىپ قويۇپ خاتالاشقانىدى. ئالىلىرى ئادالەت مەھكىمىسىگە تاپشۇردىلا؛ ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئەمگەك بىلەن جازالىدىلا. شۇنىڭدىن قارىغاندا، لىيەن پو بىلەن لى مۇلارغا ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى ئىشقا سالالمايدىكەنلا. كەمىنلىرى بەكمۇ كەم ئەقىلەن. ئېغىز كۆيىدىغان گەپلەرنى قىلىپ قويدۇم، ئۆلۈمگە مەھكۇمەن!» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغان ۋېينى ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، شۇ كۈنى فېڭ تاڭغا يارلىق دەستىگى

تۇتقۇزۇپ، ۋېي شاڭنى ئالماستە كەچۈرۈم قىلىش ھەمدە ئۇنى يەنىلا يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ قۇشېڭى قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈشكە ئەۋەتكەن. فېڭ تاڭنى بولسا، خان ھارۋىسى تۇتۇقېڭى قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قارۇغ بەگلەرنى ۋە ۋىلايەت بەگلەرنىڭ مەدەنىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بولغانىدى.

(ئەسلى كىتاب - 2757 - 2760 - بەتلەر)

[1] ئەنلىڭ (安陵) - ناھىيە ئىسمى. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. خارابىسى ھازىرقى شەنشى شىيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە.

(تۈزۈلگەن «سىيۋەن» 805 - بەت)
[2] نۆكەر بېشى (中郎署长) - «سويىن» دا: «نۆكەر مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى» دېيىلگەن. ئېلاۋە: نۆكەر - ئەمەل ئىسمى. چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان، خەن خاقانلىقى داۋاملىق قوللانغان. نۆكەر بېشى ئوردىنىڭ مۇھاپىزەت ۋە مۇلازىمەت ئىشلىرىنى باشقۇراتتى، ئىشك ئاغىسىغا قارايتتى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئالتىنچى تۈم 275 - بەت)

[3] جۇلۇ (钜鹿) - ناھىيە. چىن خاقانلىقى تەسىس قىلغان، جۇلۇ ۋىلايىتىگە قارايدۇ. خارابىسى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جۇلۇ ناھىيىسىدە.
(«سىخەي» 381 - بەت)

[4] جۇنا (朝那) - ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ئەندىڭ ۋىلايىتىگە قارايدۇ. خارابىسى ھازىرقى گەنسۇ پىڭلياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
(بىز تولىمۇق «سىيۋەن» 728 - بەت)

ۋەن دەن⁽¹⁾ جاڭ شۇلار تەزكىرىلىرى

م. ب. 112 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى)، ۋەزىر جاۋجوۋ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن، خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلانغان. خاقان ۋۇدى مۇپەتتىشكە يارلىق چۈشۈرۈپ: «ۋەن دەن ئىلگىرىكى خاقاننىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەممىسى ۋاپادارلىق كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن باش تەپتىش بېگى شى چىڭ ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلۈپ، مۇچىۋ تۆرىلىككە تەيىنلەنسۇن» دېدى. بۇ دەل خەن خاقانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى يۆ⁽²⁾ قەۋملىرىگە يۈرۈش قىلىۋاتقان، شەرقتە چاۋشيەنگە ھۇجۇم قىلىپ، شىمالدا ھۇنلارنى قوغلاۋاتقان، غەربدە پەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلىۋاتقان ۋاقىت بولۇپ، خەن خاقانلىقى ئىنتايىن ئالدىراش ئىدى.

(ئەسلى كىتاب 2767 - بەت)

[1] ۋەن دەن (万石) — خەن خاقانلىقىنىڭ ۋەزىرى شى فېن (石奋) تۆت بالىسى بىلەن ھەرقايسى 2000 دادەن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدار بولغانلىقى ئۈچۈن، خاقان جىڭدى ئۇنىڭغا ئالساناب ۋەن دەن دەپ نام بەرگەن. ۋەن دەن (تۈمەن دادەن ئاشلىق مائاش ئالغۇچى دەن) دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(«سىيۈەن» 79 - بەت)

[2] ئىككى يۆ (两越) — جەنۇبىي يۆ بىلەن شەرقىي يۆدىن ئىبارەت ئىككى يۆ قەۋملىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6 توم 2975 — 2977 - بەت)

تيەن شۇ تەزكىرىسى

ۋېندى خاقان بولغاندىن كېيىن، تيەن شۇنى چاقىرتىپ كۆرۈشكەن ۋە ئۇنىڭدىن: «سىز ئەلدىكى پېشقەدەم پەزىلەتلىك ئادەملەرنى بىلەمسىز؟» دەپ سورىغانىدى. تيەن شۇ: «پېقىرلىرى ھەممىنى قانداق بىلىپ كېتىمەن!» دەپ جاۋاپ بەردى. ۋېندى: «سىز سادىق پېشقەدەملەردىن بولسىز، بىلىشىڭىز كېرەك» دېگەندە، تيەن شۇ باش قويۇپ: «سابىق يۈنجۇڭ قوشبېگى مېڭ شۇ⁽¹⁾ سادىق پېشقەدەملەردىن» دېدى. بۇ ۋاقىتتا ھۇنلار چېگرا قورۇلىغا كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، يۈنجۇڭنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتقانلىقتىن، مېڭ شۇ خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلانغانىدى. ۋېندى: «ئاۋۋالقى خاقان مېڭ شۇنى يۈنجۇڭغا ئەۋەتىپ، ئون نەچچە يىل مۇداپىئە قىلدۇرغان، ھۇنلار شۇ جەرياندا ئاران بىر قېتىم بېسىپ كىرگەن بولسىمۇ، مېڭ شۇ مۇداپىئە قىلالماي، بىرنەچچە يۈز ئەسكەرنى سەۋەپسىز ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەردى. ئەجىبا، سادىق پېشقەدەم شۇنداق قىلامدۇ؟ سىز نېمىگە ئاساسلىنىپ مېڭ شۇنى سادىق پېشقەدەم دەيسىز؟» دېگەندى، تيەن شۇ باش قويۇپ: «مېڭ شۇنىڭ سادىق پېشقەدەم بولۇشىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مانا مۇشۇ. ئەينى يىللاردا گۇەنگاۋ⁽²⁾ قاتارلىقلار ئىسيان پىلانلىدى. گاۋدى: «جاۋ بەگلىكى پۇقرالىرى جاۋ بېگى جاڭ ئاۋغا ئەگىشىشكە جۈرئەت قىلىدىكەن، ئۈچ جەمەتنى ئۆلتۈرۈش جازاسى بېرىلىدۇ» دەپ

يارلىق چۈشۈردى. لېكىن مېڭ شۇ چېچىنى چۈشۈرۈپ، بويىنى
رەتچىدە باغلاپ، جاۋ بېگى جاڭ ئاۋ (张敖) بىلەن بىرلىكتە بەلگە-
لەشكەن. جايغا باردى ۋە جاڭ ئاۋ ئۈچۈن ئۆلمەكچى بولدى. ئۇ
كەلگۈسىدە ئۆزىنىڭ يۈنجۈك قۇشېگى بولۇپ قېلىشىنى نەدىن
بىلسۇن! خەن (汉) بەگلىكى بىلەن چۈ بەگلىكى رىقابەتلىشىپ
ئەلنى تالاشتى. لەشكەرلەر ئىتتايىن ھالدىن كەتكەنىدى. مانا شۇنداق
ئەھۋالدا ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر ئەمدىلا شىمالدىكى قەۋملەرنى
بويىنىدۇرۇپ، غالىبانە كېلىپ، چېگرىدىكى ھەربىي ۋە خەلقلەرنى
پاراكەندە قىلدى. مېڭ شۇ ئەسكەرلەرنىڭ ھارغىنلىقىنى بىلگەچكە،
ئۇرۇش قېلىش يارلىقى چۈشۈرۈشكە كۆڭلى ئۇنىمىغانىدى. لېكىن
ئەسكەرلەر بەس-بەس بىلەن سېپىغا چىقىپ، خۇددى بالا ئاتىسى
يولىدا، ئىنى ئاكىسى يولىدا ئۇرۇشقاندا، دۈشمەن بىلەن قاتتىق
ئۇرۇش قىلدى. بىرنەچچە يۈز ئادەم ئۆلدى. بۇ مېڭ شۇنىڭ
ئۇلارنى قەستەن ئۇرۇشقا سالغانلىقى ئەمەس! ئەكسىچە، بۇ دەل
مېڭ شۇنىڭ سادىق بېشقەدەم ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى» دەپ جاۋاب
بەردى. شۇنىڭ بىلەن ۋېندى قايل بولۇپ: «مېڭ شۇ يازايدۇ!»
دېدى ۋە مېڭ شۇنى چاقىرتىپ، ئۇنى يۈنجۈك قۇشېگى قىلىپ
تەيىنلىدى.

(ئەسلى كىتاب 2776—2777-بەتلەر)

تيەن رېن (3) قاۋۇل بولغانلىقى ئۈچۈن، سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ
يېقىن خىزمەتكارى بولۇپ، بىر نەچچە قېتىم ۋېي چىڭ بىلەن
بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشلارغا قاتناشتى. سەنگۈن ۋېي چىڭ
ئۇنى خاقان ۋۇدىغا تونۇشتۇرغاچقا، ۋۇدى تيەن رېننى نۆكەرلىككە
تەيىنلىدى. بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 2000 دىن مائاش
ئالدىغان باش ۋەزىر دورغا پىلىقىغا تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، كېيىن
ئەسلىدىن قالغانىدى. (ئەسلى كىتاب 2778-بەت)

[1] مېڭ شۇ (孟舒) — خەن گاۋزۇنىڭ كۇيئوغلى. جاۋ بېگى جاڭ
ئاۋنىڭ مۇھىبلىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ ھەققىدىكى ۋەقەلەر بۇ تەزكىرىدە
بايان قىلىنغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5-توم 2584-بەت)

[2] گۇەن گاۋ (贯高) — ئەسلىدە جاڭ ئاۋنىڭ دادىسى جاڭ ئېرنىڭ
مۇھىبلىرىدىن ئىدى. جاڭ ئاۋ جاۋبەگلىككە بەگ بولغاندا، گۇەن گاۋ جاۋ
بەگلىككە ۋەزىر بولغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 5-توم 2584-بەت)

[3] تيەن رېن (田人) — تيەن شۇنىڭ كىچىك ئوغلى. سەنگۈن ۋېي
چىڭنىڭ يېقىن خىزمەتكارى. يېقىن دەۋرىدىن خەن خاقانلىقىنىڭ باشلاپقى
دەۋرلىرىگىچە تۆرە، خوجا قاتارلىق ئېسىل زادە ئەمەلدارلارنىڭ يېقىن خىزمەت-
چىلىرى ئىچىكى مەھرەم (舍人) دېيىلەتتى.

(تۈزىتىلگەن «سېۋەن» 2598-بەت)

ۋۇ بەگلىكى بېگى ليۇپى تەزكىرىسى

ۋۇ بېگى ليۇپى گاۋدىنىڭ ئاكىسى ليۇجۇڭنىڭ ئوغلى. گاۋدى ئەلنى تىنچىتىپ يەتتە يىلىدىن كېيىن، ليۇجۇڭنى دەي بەگلىكى بېگى قىلىپ تەيىنلىگەندى. ھۇنلار دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ليۇجۇڭ مۇداپىئە قىلالماي، بەگلىكىنى تاشلاپ قېچىپ كەتكەن ۋە خىلۋەت، كىچىك يول بىلەن ئۇدۇل لويياڭغا كېلىپ، گاۋدىدىن ئەپۇ سورىغان. گاۋدى قان قېرىندىشىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قانۇن بويىچە جازالاشقا كۆڭلى قىياماي، بەگلىك ئورنىدىن قالدۇرۇپ، خېياڭ (郃阳) تۈرلىكىگە چۈشۈرۈپ قويغانىدى. (ئەسلى كىتاب 2821-بەت)

جاۋ بەگلىكى بېگى ئاسىي ليۇسۈي ھۇنلارغا يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ ئالاقىلىشىپ، بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى.

(ئەسلى كىتاب 2827-بەت)

م. ب. 154-يىلى (خاقان جىڭدىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، ۋۇ بەگلىكىنىڭ بېگى ليۇپى گۇاڭلىڭدا (2) رەسمى ئىسيان كۆتەردى... ئۇ ھەرقايسى بەگلىكلەرگە مەكتۇپ يوللاپ... يەن بېگى، جاۋبېگىنىڭ ئىلگىرى ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن ئىتتىپاقلىق ئەھدى بولغاچقا، يەن بېگى شىمالغا ھۇجۇم قىلىپ، دەي ۋىلايىتى بىلەن

يۇنجۇڭ ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلغانىدىن كېيىن، ھۇن لەشكەرلىرىنى باشلاپ، شياۋگۇەن (ئۆلكىلىگە (3) ھۇجۇم قىلىپ كىرىش توغرىسىدا ئۆقتۈرۈش قىلىش كېرەك. ھۇننىڭ بىلەن ئۇدۇل چاڭئەنگە يۈزلىنىپ، خاقاننىڭ خاتالىقىنى تۈزەتۈشكە ياردەم قىلىش ۋە گاۋزۇنىڭ خان جەمەتى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئاھالىلىقىنى ساقلاپ قېلىش لازىم، دېگەندى.

(ئەسلى كىتاب 2828-بەت)

[1] ۋۇ بېگى (吳王濞) — خەن گاۋزۇنىڭ ئاكىسى ليۇجۇڭنىڭ ئوغلى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 2821-بەت)

[2] گۇاڭلىڭ (郃陵) — ۋىلايەت. يېڭىلىق دەۋرىدە چۇ بەگلىكىنىڭ

شەھەرلىرىدىن بىرى. ئورنى ھازىرقى جياڭشۈ ئۆلكىسى ياڭچوۋ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1019-بەت)

[3] شياۋگۇەن (肖关) — قوۋۇق ئىسمى. ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ

ئاپتونوم رايونى گۇيۋەننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، قەدىمدە شىمالغا بارىدىغان مۇھىم جاي ئىدى.

(«سىخەي» 1357-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 108 - جىلد

خەن چاڭزۇ تەزكىرىسى

ئوردا باشلىق تەپتىش بېگى خەن ئەنگو-لياڭ بەگلىكىنىڭ چېڭ-
مەن (1) دېگەن بېرىدىن بولۇپ، كېيىن سۈيياڭغا كۆچۈپ بارغان.
خەن ئەنگو زوۋشەن ناھىيىسىدىكى تىيەن شېڭنىڭ ئۆيىدە خەن
فېيزى ۋە باشقا ئۆلىمالاردىن تەلىمات ئالدى. لياڭ بېگى شياۋۋاڭ-
نىڭ ھۇزۇرىدا دانىش بەگ بولۇپ خىزمەت قىلدى. ۋۇ، چۇ بەگلىك-
لىرى ئاسىيلىق قىلغاندا، لياڭ بېگى شياۋۋاڭ خەن ئەنگو بىلەن
جاڭ يۈنى سەركەردە قىلىپ، ئۇلارنى لياڭ بەگلىكىنىڭ شەرقىي
چېگرىسىنى ۋۇ بەگلىكى قوشۇنلىرىدىن قوغداشقا بۇيرۇدى. جاڭ يۈ
غەيرەت بىلەن ئۇرۇش قىلاتتى. خەن ئەنگو بولسا، ئېھتىيات بىلەن
سالماق ئىش قىلاتتى. شۇڭا، ۋۇ قوشۇنلىرى لياڭ بەگلىكىگە بېسىپ
كېلەلمىدى. ئاخىرى ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرى مەغلۇپ بولۇپ، خەن
ئەنگو، جاڭ يۈلەر شوھرەت قازاندى.

لياڭ بېگى شياۋۋاڭ خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئانا بىر ئىنىسى
بولۇپ، خان ئانا دۇ تەيخوۋ ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ ۋەزىر
ھەم 2000 دادەنلىك ماڭاش ئالدىغان مەنسەپدارلارنى ئۆز ئىختىيا-
رىچە تەيىنلىشىگە يول قوياتتى. شۇڭا، ئۇ ئۆزى ئوردىغا كىرىش-
چىقىش قائىدىلىرى جەھەتتە ۋە مۇراسىملاردا خاقاندىك بولۇۋالغا-
نىدى. خاقان جىڭدى بۇنى ئاڭلاپ ئىچىدە نارازى بولدى. خان
ئانا خاقان جىڭدىنىڭ نارازىلىقىنى ئوقۇپ، لياڭ بەگلىكىنىڭ ئەلچى-

سىگە كايىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى خالىمىدى ۋە لياڭ بېگىنىڭ
قىلىشلىرىنى رەتلەپ چىقىشنى تاپشۇردى. بۇ چاغدا خەن ئەنگو
لياڭ بەگلىكىنىڭ ئەلچىسى ئىدى. ئۇ چوڭ خانىكە داڭخانى زىيارەت
قىلىپ ۋە يىغلاپ تۇرۇپ: «لياڭ بېگى شياۋۋاڭ ۋاپادار پەرزەنتلەر
ئىچىدىكى ئەڭ ۋاپادارى، خالايق ئىچىدە ئەڭ سادىق ئادەم تۇرسا،
خان ئانا نېمىشقا بۇنى ئويلىمايدۇ؟ ئىلگىرى ۋۇ، چۇ، جى، جاۋ
قاتارلىق يەتتە بەگلىك ئىسيان كۆتەرگەندە، تۇڭگۈەن قوۋۇقىنىڭ
شەرقىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى بىرلىشىپ غەربكە ھۇجۇم
قىلىشتى. مۇشۇنداق مۇشكۈل پەيتتە، پەقەت لياڭ بېگىلا ئوردا
بىلەن ئەڭ يېقىن مۇناسىۋەتتە بولدى. لياڭ بېگى شياۋۋاڭ خان
ئانا ۋە خاقاننىڭ گۈەنجۇڭدا ئىكەنلىكىنى ئېسىدىن چىقارمىدى.
باشقا بەگلىكلەر بولسا، پاراكەندىچىلىك سالىدى. ئۇ يىغلاپ ۋە
يۈكۈنۈپ تۇرۇپ، يېقىر قاتارلىق ئالتە كىشىنى لەشكەر تارتىپ ۋۇ،
چۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشقا ئەۋەتتى.
شۇنىڭ بىلەن ۋۇ، چۇ قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرى غەربكە
كېلىشكە پىتىنالمىدى، ئاخىرى يوقالدى. بۇ لياڭ بېگىنىڭ كۆر-
سەتكەن خىزمىتى ئىدى. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، خان
ئانا ئۇشاق-چۈشەك قائىدە-يوسۇنلار يۈزىدىن لياڭ بېگىنى
قاتتىق ئەيىبەكە بۇيرۇماقتا. لياڭ بېگىنىڭ دادىسى ۋە ئاكىسى خاقان
بولۇپ ئۆتكەن. شۇڭا، ئۇمۇ چوڭ ئىشلارنى كۆرگەن... بۇنىڭ
ئىشلىتىۋاتقان ئات-ھارۋا، تۇغ-ئەلەملىرىمۇ خاقاننىڭ ئىنتاملىرى
بولۇپ، لياڭ بېگى شۇ ئارقىلىق چەت رايونلاردا ئۆزىنى كۆز-
قىلغانىدى. خان ئانا ۋە خاقاننىڭ ئۆزىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرىد-
غانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۆز بەگلىكى ئىچىدە ھارۋىغا ئولتۇ-
رۇپ، ئۇ ياقىتىن-بۇ ياققا ئۆتۈپ، باشقا بەگلىكلەرگە ئۆزىنى كۆر-
سەتكەنىدى. ئەمدىلىكتە، لياڭ بەگلىكى ئەلچىسى كېلىشى بىلەنلا،

ئۇنىڭ قىلىمىشلىرىنى رەتلەش بۇيرۇلدى. لياڭ بېگى قورقۇپ، كېچە - كۈندۈز يىغا ۋە ھەسرەت ئىچىدە خان ئانىمىزنى ۋە خاقانى سېغىنىپ، نېمە قىلارنى بىلمەي تەمتىرەپ قالدى. لياڭ بېگىدەك ۋاپادار پەرزەنت، سادىق پۇقرا نېمە ئۈچۈن خان ئانىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ؟» دېدى. چوڭ خانىكە داڭچاڭ بۇ سۆزلەرنى خان ئانىغا مەلۇم قىلدى. خان ئانا خۇرسەن بولۇپ: «بۇنى مەن خاقانغا ئېيتاي» دېدى ۋە ئېيتتى. بۇنى ئاڭلاپ گۇماندىن خالاس بولغان خاقان تاجىنىنى قولغا ئېلىپ، خان ئانا ئالدىدا خاتالىقىنى ئۈستىگە ئالدى ۋە: «مەن ئىنىمگە تەربىيە بېرەلمەي، خان ئانىمىزنى تەشۋىشتە قويۇپتەمەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن لياڭ بەگلىكىنىڭ ئەلچىسىنى خاقان قوبۇل قىلىپ، ناھايىتى كۆپ ئىنئام بېرىدۇ. كېيىن لياڭ بېگى بىلەن تېخىمۇ يېقىن، تېخىمۇ ئىناق بولۇپ كېتىدۇ. خان ئانا چوڭ خانىكە (خانىكە داڭچاڭ) مۇ خەن ئەنگوغا مىڭ سەر ئالتۇندىن كۆپرەك قىممەتكە ئىگە ئىنئام بېرىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، خەن ئەنگو تېخىمۇ شۆھرەت قازىنىدۇ ۋە ئوردا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ.

كېيىن، خەن ئەنگو قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن، جازاغا تارتىلىپ، مېڭشەن ناھىيىسىدە زىندانغا تاشلىنىدۇ. زىندان بېگى تىيەن جيا خەن ئەنگونى ھاقارەتلەيدۇ. خەن ئەنگو: «ئۆچكەن ئوت قايتىدىن يالقۇنچىماسمۇ؟» دېگەندە، تىيەن جيا: «يالقۇنچىسا، ئۈستىگە سېسىپ ئۆچۈرۈش كېرەك» دەيدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، لياڭ بەگلىكىدە دىۋان بېگىنىڭ ئورنى بوشاپ قالىدۇ. ئوردا ئەلچى ئارقىلىق خەن ئەنگونى دىۋان بېگىلىكىگە تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ بىردىنلا مەھبۇسلۇقتىن قۇتۇلۇپ، 2000 دادەن مائاشلىق ئەمەلدار بولۇپ قالىدۇ. تىيەن جيا قورقۇپ قېچىپ كەتكەندە، خەن ئەنگو: «تىيەن جيا قايتىپ كېلىپ ئۆز ئەمىلىنى تۈتىسا، ئۇنىڭ

ئۇرۇق - جەمەتىنى قۇرۇتۇۋېتىمەن» دېگەچكە، تىيەن جيا قايتىپ كېلىپ، بىر يېڭىنى چىقىرىۋېتىپ خاتالىقىنى تەن ئالىدۇ. خەن ئەنگو كۈلۈپ ئۇنىڭغا: «ئەمدى ئوتنى سېسىپ ئۆچۈرسىڭىز بولارمىكىن، سىزدەك ئادەمنى قانۇن بىلەن جازالاشنىڭ نېمە ئەھمىيىتى؟» دەيدۇ. ئاقىۋەت خەن ئەنگو ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلىدۇ.

ئەسلىدە، لياڭ بەگلىكىدە دىۋان بېگىنىڭ ئورنى بوشاپ قالغاندا، لياڭ بېگى شياۋۋاڭ چى. بەگلىكىدىن بولغان گۇڭسۇن گۇيگە ئېرىش-كەنلىكى ئۈچۈن خوشال بولۇپ، ئۇنى دىۋان بېگى قىلىش توغرىسىدا ئىلتىماس قىلماقچى بولغانىدى. خان ئانا دۈتەيخوۋ بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ قېلىپ، دەرھال لياڭ بېگى شياۋۋاڭغا خەن ئەنگونى دىۋان بېگى قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەنىدى.

گۇڭسۇن گۇي، ياڭ شېڭلار لياڭ بېگى شياۋۋاڭنى خاقاننىڭ ۋەلىئەھدى بولۇشى ۋە ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى (زىمىنىنى) كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلىشقا كۈشكۈرتتى. بۇ ئىشقا ئوردىنىڭ ۋەزىرلىرى يول قويماستىكىن دەپ، ئوردىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى قولدا تۇتۇپ تۇرغان بىر نەچچە مەسلىھەتچى ۋەزىرىنى ئۆلتۈرۈشكە ئوغردى. لىقچە ئادەم كىسىرگۈزۈپ، ۋۇ بەگلىكىنىڭ سابىق ۋەزىرى يۈەن ئاڭنى ئۆلتۈردى. خاقان جىڭدى گۇڭسۇن گۇي، ياڭ شېڭلارنىڭ بۇ سۈيىقەستلىرىنى بىلىپ قېلىپ، گۇڭسۇن گۇي، ياڭ شېڭلارنى قولغا ئېلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئوردىنىڭ لياڭ بەگلىكىگە قولغا ئېلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئون نەپەر ئادىمى بەگلىك بويىچە چوڭ ئاقتۇرۇش ئېلىپ بېرىپ، ۋەزىرىدىن تۆۋەن دەرىجىلىك ھەممە ئەمەلدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى قويماي، بىر ئايدىن ئوشۇق ئاقتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنى تاپالمايدۇ. گۇڭسۇن گۇي، ياڭ شېڭلارنىڭ دەل شياۋۋاڭنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇنۇۋالغانلىقىنى دىۋان بېگى خەن ئەنگو بىلىپ قېلىپ، شياۋۋاڭنىڭ ھۇزۇرىغا بارىدۇ ۋە يىغلاپ تۇرۇپ:

«خاقان ھاقارەتكە ئۇچرىسا، ۋەزىرلەر ئەلۋەتتە ئۆلۈشى لازىم. ئاللىرىنىڭ قول ئاستىدا ياراملىق ۋەزىر بولمىغانلىقتىن، كەينى-كەينىدىن پېشكەللىكلەر يۈز بەرمەكتە. بۈگۈن ئەگەر گۇڭسۇن گۈي، ياكى شېڭلار تۇتۇلمايدىغان بولسا، ئاللىرىنىڭ مېنى ئۆلۈمگە بۇيرۇش-لىرىنى تىلەيمەن» دەيدۇ. لياڭ بېگى شياۋۋاڭ: «بۇنىڭ سەۋىۋى نېمە؟» دەپ سورىغاندا، خەن ئەنگو تېخىمۇ قاتتىق يىغلاپ: «سلى، ئۆزلىرى خاقان بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى خان ئاتىسى بىلەن گاۋزۇخاننىڭ مۇناسىۋىتىگە ۋە خاقان بىلەن لىنجياڭ بېگىنىڭ مۇناسىۋىتىگە سېلىشتۇرۇپ باقسىلا، بۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ئەڭ يېقىن؟» دەيدۇ. شياۋۋاڭ: «مەن ئۇلارغا يېتەلمەيمەن» دەيدۇ. خەن ئەنگو: «شۇنداق، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت — ئاتا-بالىلىق مۇناسىۋەت. لېكىن خاقان گاۋزۇ: «جاھاننى مەن قىلىچ بىلەن ئالغان» دېگەنسەن. شۇڭا، خان ئاتىسى ئۆمۈر بويى دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرمىغان ئىكەن. ئۇنىڭ پۈتۈن ئۆمرى لېياڭدا ئۆتكەن. لىنجياڭ بېگىگە كەلسەك، ئۇ بۈگۈنكى خاقاننىڭ ۋەلىئەھدىلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن چوڭ ئوغلى. ئانىسى بىر ئېغىز خاتا سۆز قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ۋەلىئەھدىلىكتىن مەھرۇم قىلىنىپ، لىنجياڭ بېگى بولۇپ قالغان. كېيىن ئوردا ئىبا-دەتخانىسىنىڭ يېرىنى ئىشلەتكەنلىكى سەۋىۋىدىن، ئاخىرى قارۇغ بەگ مەھكىمىسىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانىدى. بۇنىڭ سەۋىۋى نېمە؟ دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا خۇسۇسىي ئىشنى دەپ ئومۇمىي ئىشقا ھەرگىز دەخلى يەتكۈزۈشكە بولمايدۇ. ئادەتتە: ئۆز ئاتاڭ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن يولۋاسلىق خۇبىي يۈز بەرمەسلىكىنى كىم بىل-سۇن؟ ئۆز ئاكاڭ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن بۆرىلىك خۇبىي يۈز بەرمەس-لىكىنى كىم بىلسۇن؟» دېگەن گەپ بار. ھالا بۈگۈنكى كۈندە بىگىم ئاللىرى بەگلىك مەرتىۋىسىدە تۇرۇقلۇق ۋەسۋەسىگە كىرىپ،

ئۆزىنىڭ چەكلىمىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، قانۇننىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتىدىلا. خاقان بولسا، خان ئانىنىڭ ۋەجىتىدىن سىلتى جازالاشقا كۆزى قىيماۋاتىدۇ. خان ئانىمۇ كېچە-كۈندۈز يىغلاپ كېۋز يېيىشى قۇرۇماي، سىلىنىڭ سەۋەبلىكىنى تۈزىتىشلىرىنى كۈتمەكتە. ئەمما سىلى ھامان غەپلەتتىن قۇتۇلالماي كېلىۋاتىدىلا. مۇبادا، خان ئانىمىز كۈنلەرنىڭ بىرىدە دۇنيادىن كېتىپ قالسا، ئۆزلىرى كىمگە تايىنىدىلا؟» دەيدۇ. ئۇنىڭ سۆزى ئاياقلاشماستىنلا، شياۋۋاڭ ھۆڭرەپ يىغلاپ كېتىدۇ ۋە خەن ئەنگوغا: «مەن ھازىرلا گۇڭسۇن گۈي، ياكى شېڭلارنى چىقىرىپ بېرەي» دەيدۇ. لېكىن گۇڭسۇن گۈي، ياكى شېڭلار ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. ئۆردى-نىڭ ئەلچىلىرى پايتەختكە قايتىپ، بۇ ئەھۋاللارنى خاقانغا مەلۇم قىلىپ، لياڭ بەگلىكىدىكى ئىشلار، مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنغانلىقىنى، بۇ خەن ئەنگونىڭ كۈچى بىلەن بولغانلىقىنى ئېيتىدۇ. خەن خاقانى چىڭدى ۋە خان ئانا شۇ سەۋەبتىن، خەن ئەنگونى تېخىمۇ قەدىرلەپ، لياڭ بېگى شياۋۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، گۇڭۋاڭ بەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ. كېيىن خەن ئەنگو (يەنە بىر قېتىم) قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقتىن، ئەمىلىدىن ئايرىلىپ ئۆيىدە بولۇپ قالىدۇ.

م. ب. 140-135-يىللار (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنيۈەن يىللىرى)، ۋۇئەن بېگى تىيەن فېن خەن خاقانلىقىنىڭ لەشكەر بېگى (2) بولدى. ئۇ خان جەمەتىدىن بولغاچقا، ناھايىتى زور ھوقۇققا ئىگە ئىدى. خەن ئەنگو: ئۇنىڭغا 500 جىڭ ئالتۇن قىممىتىدە سوغا سۈنسۇدۇ. تىيەن فېن خەن ئەنگونى خان ئانىغا تەۋسىيە قىلىدۇ. خاقانمۇ خەن ئەنگونىڭ زېرەك-ئىقتىدارلىق ئادەم ئىكەنلىكىنى بۇرۇندىن بىلگەچكە، ئۇنى دەرھال بېيىدى تۇتۇقۇپ كەلگەن كېيىن تەيىنلەيدۇ. كېيىن ئۇ مالىيە-ئىقتىساد ۋەزىرى بولۇپ كۆتىرىلىدۇ.

مىڭيۇ، شەرقىي يۇ دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش قوزغالغاندا، خەن ئەنگو بىلەن سورۇن بېگى (8) ۋاڭ خۇي لەشكەر تارتىپ يۈرۈش قىلىدۇ. بۇلار مىڭيۇ، شەرقىي يۇ دۆلەتلىرىگە يېتىپ بارغىچە، ئۇ يەردىكى خەلق ئۆزلىرىنىڭ خانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، خەنگە تەسلىم بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن قوشۇنلىرى چېكىنىپ كېتىدۇ. م. ب. 135-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى جىيەنيۇەننىڭ ئالتىنچى يىلى) ۋۇئەن بېگى تىيەن فېن باش ۋەزىر، خەن ئەنگو ئوردا باش تەپتىش بەگلىكىگە (4) تەيىنلىنىدۇ.

ھۇنلار ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇدىلىشىنى تەلپ قىلغاچقا، خاقان تۆۋەندىكىلەرگە بۇنى مۇزاكىرە قىلىپ بېقىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي يەن دىيارىدىن بولۇپ، چېگرا رايونلاردا كۆپ قېتىم ئەلچى بولۇپ تۇرغاچقا، ھۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇ: «ھۇنلار ھەر قېتىم خەن خاقانلىقى بىلەن قۇدىلىشىپ، بىر نەچچە يىل ئۆتەر-ئۆتمەيلا، كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلىپ كەلدى. ئەڭ ياخشىسى، بۇ ئىشقا يول قويماسلىق، قوشۇن چىقىرىپ قارشى تۇرۇش لازىم» دېدى. خەن ئەنگو: «مىڭ چاقىرىم يىراقلىققا بېرىپ ئۇرۇش قىلساق، ھەربى جەھەتتىن ھېچقانداق مەنپەئەت كۆرمەيمىز. ھۇنلار ھازىر يېتەرلىك ھەربىي كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ، ھايۋانىي نەپىسى كېڭەيمەكتە. قاغا-قۇزغۇندەك تىنماي كۆچۈپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش قىيىن. ئۇلارنىڭ يېرىنى ئالسا، زىمىنىمىزنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ناتايىن. ئۇلارنىڭ ئادەملىرىنى قولغا كىرگۈزسەك، تېخىمۇ قۇدرەت تېپىپ كېتىشىمىزمۇ ناتايىن. ئۇلار قەدىمدىن بۇيان بىزگە بويسۇنۇپ باققان ئەمەس. نەچچە مىڭ چاقىرىم يەرگە قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن مەنپەئەت تالاشساق، ئادەم ۋە ئات-ئۇلاقلار چارچاپ ھالىدىن كېتىدۇ. دۈشمەن تەرەپ بولسا، خەۋپسىز

مۇداپىئەدە تۇرۇپ، بىزنىڭ ھالىمىزلا نىغان قوشۇنىمىزغا قارشى تۇرىدۇ. ئېتىلغان ئوقيا ھەر قانچە ئۆتكۈر بولغان بىلەنمۇ، ئاخىرى بېرىپ، ھىلمەلە ياغلىقنى تېشىپ ئۆتەلمەيدۇ. بوران ھەر قانچە كۈچلۈك بولسىمۇ، ئاخىرى بېرىپ بىر تال ھاڭگىرت يېپىنى ئۇچۇرۇپ كېتەلمەيدۇ. بۇ يەردە گەپ ئوقيا بىلەن بوراننىڭ دەسلەپ كۈچى بولغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئاخىرى بېرىپ زەئىپلەشكەنلىكىدە. ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش پايدىسىز، قۇدىلاشقانغا يەت-مەيدۇ» دەيدۇ. ۋەزىرلەرنىڭ كۆپچىلىكى خەن ئەنگونىڭ تەشەببۇسىنى قوللايدۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقان قۇدىلىشىغا قوشۇلىدۇ.

ئىككىنچى يىلى يەنى م. ب. 134-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) يەنىمۇ ۋىلايىتى مايى شەھىرىدىكى كاتتىلاردىن نېي يى بوۋاينىڭ سۆزىنى سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي خاقانغا يەتكۈزۈپ: «ھۇنلار يېقىندىلا قۇدىلاشقانلىقتىن، چېگرا ناھايىتى ئىشەنچلىك قارايدۇ. ئۇلارنى (ئانچە-مۇنچە) مەنپەئەتكە قىزىقتۇرۇپ قىلتاققا چۈشۈرۈشكە بولىدۇ» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن نېي يى بوۋاي ئاياقچى (جاسۇس) قىلىنىپ، ئوغرىلىقچە ھۇنلار ئارىسىغا ئەۋەتىلىدۇ. ئۇ ھۇن تەڭرىقۇتىغا: «مايى شەھىرى ھاكىمى ۋە باشقا ئەمەلدارلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، مايى شەھىرىنى تەسلىم قىلدۇرساڭلار، پۈتۈن شەھەر بايلىقى سىلەرنىڭ بولىدۇ» دەيدۇ. تەڭرىقۇت ئۇنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، شۇنداق قىلىشنى توغرا تاپىدۇ ۋە ئۇنى شۇ ئىشقا بۇيرۇيدۇ. نېي يى بوۋاي مايىغا قايتىپ كېلىپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان بىر نەچچە مەھبۇسنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ كاللىسىنى مايى شەھىرى سېپىلىغا ئېسىپ قويۇپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىسىگە يالغاندىن ئۆزىنىڭ پىلان بويىچە ئېش قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ ھەمدە «مايى شەھىرىنىڭ ھاكىمى ۋە باشقا ئەمەلدارلىرى ئۆلتۈرۈلدى. چاپسانراق بېسىپ كېلىڭلار!»

دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇت يۈزىڭىدىن ئوشۇق ئاتىلىق لەشكەر باشلاپ، چېگرا قورۇلىدىن ئۆتۈپ، يەنىمۇ ئىلايىتىنىڭ غەربىگە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان ۋۇجوۋ ناھىيەسىنىڭ قورۇلىغا كىرىدۇ.

دەل شۇ پەيتتە، خەن خاقانلىقى مايى شەھىرىنىڭ چېتىدىكى بىر جىلغىغا ئەسكەر بۆكتۈرۈپ قويغانىدى. ۋەزىرى ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭ ئالىپ چەۋەنداز سەنگۈنلىككە، مىراخۇر⁽⁵⁾ گۇڭسۇن خې يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنلىككە، سورۇن بېگى ۋاڭ خۇي تۇراقلىق قوشۇن سەنگۈنلىككە، كېڭەش بېگى لى شى مەشقاۋۇللىقىغا تەيىنلەندى. ئوردا باش تەپتىش بېگى خەن ئەنگو قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۈنلىككە تەيىنلەندى. يۇقىرىدىكى سەنگۈنلەر قوشۇنىنى باشقۇرۇش سەنگۈنلىككە قارايدۇ. ئۇلار ھۇن تەڭرىقۇتى مايى شەھىرىگە كىرىشى بىلەنلا، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا كېلىشىۋالىدۇ. بۇنىڭ سىرتىدا، ۋاڭ خۇي، لى شى، لى گۇاڭلار ئاساسەن ھۇنلارنىڭ ئاشلىق، ئوت-سامان توشۇپ ماڭغان ھارۋىلىرىغا دەيجۈن ئىلايىتى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ، بۇ چاغدا ھۇن تەڭرىقۇتى خەن خاقانلىقىنىڭ ۋۇجوۋ قورۇلىغا كىرىپ، يول بويى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغانىدى. مايى شەھىرىگە يېتىپ كېلىشكە يەنە يۈز نەچچە چاقىرىم قالغاندا، تاغ-دالىلاردا يېيىلىپ ئوتلاپ يۈزگەن چارۋا-ماللاردىن باشقا بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيدۇ. ھەيران بولغان تەڭرىقۇت خەن خاقانلىقىنىڭ تۈرلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ۋۇجوۋ كۆزەتچى بېگىنى⁽⁶⁾ قولغا چۈشۈرىدۇ ۋە ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ ئەھۋالنى سورايدۇ. كۆزەتچى بەگ: «بىز نەچچە يۈزىڭىزنىڭ كىشىلىك خەن قوشۇنى مايى شەھىرىنىڭ يېنىدا مۆكۈپ ياتىدۇ» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. تەڭرىقۇت يېنىدىكىلەرگە قاراپ قوبۇپ: «خەنلەكلەرنىڭ قىلىشقا چۈشكىلى تاس قاپتىمىز!» دەيدۇ ۋە لەشكەرلىرىنى ئېلىپ قايتىپ كېتىدۇ.

تەڭرىقۇت قورۇلدىن يېنىپ چىقىپ: «مېنىڭ مايى شەھىرى كۆزەتچى بېگىنى قولغا چۈشۈرگەنلىكىم، ھەقىقەتەن تەڭرىنىڭ ئىرادىسى» دەيدۇ. ۋە مايى شەھىرى كۆزەتچى بېگىنى «خۇدا بەردى بەگ» دەپ ئاتايدۇ. بۇ چاغدا قورۇلدا، ھۇن تەڭرىقۇتى چېكىنىپ كېتىپتۇ، دېگەن گەپ تارقىلىپ، خەن قوشۇنى ھۇنلارنى چېگرا قورۇلىغىچە قوغلاپ بارىدۇ ۋە يېتىشلەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ چېكىنىپ كېتىدۇ. ۋاڭ خۇي قاتارلىقلار 30,000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ماڭغانىدى. ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ خەن قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلىمە-ماڭلىقىنى ئېيتىشكەچ، ھۇنلارنىڭ ئاشلىق ۋە ئوت-سامان توشۇغۇچى ھارۋا كارۋىنىغا ھۇجۇم قىلساق، چوقۇم تەڭرىقۇتنىڭ خىل لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالسىز، خەن قوشۇنى مەغلۇپ بولىدۇ، دەپ قاراپ، قوشۇننى چېكىندۈرىدۇ. شۇڭا، بۇ قېتىملىق ئەسكىرىي يۈرۈش نەتىجىسىز بولۇپ قالدى.

تەڭرىقۇتنىڭ قورال-ياراق، تەمىنات ھارۋىلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماستىن، قوشۇننى ئۆز ئىختىيارىچە چېكىندۈرگەنلىكى ئۈچۈن، خاقان ۋاڭ خۇيغا ناھايىتى كايىغاندا، ۋاڭ خۇي: «دەس-لەيتتە، ھۇنلار مايى شەھىرىگە كىرىپ، قوشۇنىمىز تەڭرىقۇت بىلەن تۇتۇشۇپ قالغان. پەيتتە، مەن ئۇلارنىڭ ئاشلىق، ئوت-سامان توشۇغۇچى كارۋىنىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلسام، شۇ چاغدىلا ئىشىمىز ئوڭۇشلۇق بولىدۇ، دەپ كېلىشىپ قويغانىدۇق. تەڭرىقۇت بولسا، ئەھۋالنى ئوقۇپ قېلىپ، مايى شەھىرىگە يېتىپ بارماستىنلا چېكىنىپ كەتتى. مېنىڭ قارىشىمچە، بىز ئۆزىمىزنىڭ 30,000 كىشىلىك قوشۇنىمىز بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ قوشۇنىغا تەڭ كېلەلمەيتتۇق، ئۇرۇش-قان بولساق مەغلۇپ بولاتتۇق. ئۆز ئىختىيارىچە قوشۇننى چېكىندۈرسەم كاللام ئېلىنىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلەتتىم. لېكىن شۇنداق قىلغاندىلا، خاقان-ئالىلىرىنىڭ 30,000-لەشكىرىنى ساقلاپ قالغىلى

بولدىدەن. شۇڭا، ئاخىرى قوشۇننى چېكىندۈردۈم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ۋاڭ خۇي يارغۇچىغا⁽⁷⁾ تاپشۇرۇلدى. يارغۇچى بەگ بولسا: «ۋاڭ خۇي ۋاقتىنى كەينىگە سوزۇپ ھۇجۇمغا ئۆتمىگەنلىكتىن، ئۆلۈمىگە مەھكۇم» دەپ ھۆكۈم قىلدى. ۋاڭ خۇي ۋەزىر تىيەن فېنىگە ئاستىرتىدىن مىڭ ئالتۇن پارا بەردى. تىيەن فېن بۇ ھەقتە خاقانغا بىر نەرسە دېيىشكە پېتىنالىماي، خان ئانىغا: «ۋاڭ خۇي تۇنجى قېتىم مايى ۋە قەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئادەم ئىدى. ئەمدىلىكتە مايى ۋە قەسى نەتىجىسىز بولۇپ چىققانلىقتىن، ۋاڭ خۇي ئۆلتۈرۈلمەكچى. بۇ ھۇنلار ئۈچۈن ئۆچ ئالغانلىق بولىدۇ» دەيدۇ. خاقان خان ئانىنى يوقلاپ كىرگەندە، خان ئانا باش ۋەزىر تىيەن فېننىڭ سۆزلىرىنى خاقانغا دەيدۇ. خاقان: «بىرىنچى بولۇپ، مايى ۋە قەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئادەم ۋاڭ خۇي. بىز قوزغىغان بۇ ئىش شۇنىڭ سۆزى بىلەن بولغانىدى. نەچچە يۈز مىڭ لەشكەر تەڭرىقۇتنى قولغا چۈشۈرەلمىگەن تەقدىردىمۇ، ۋاڭ خۇينىڭ باشلاپ ماڭغان قوشۇنى ھۇنلارنىڭ قورال-ياراق تەمىناتىنى پۈتۈندۈرۈپ، لەي قولغا چۈشۈرەلەيتتى. شۇنىڭ بىلەن ۋەزىر-ۋۇزىرلارغا تەسەللى بەرگىلى بولاتتى. ۋاڭ خۇينى ئۆلتۈرمەي، مەملىكەت ۋە خەلقنى تىنچلاندۇرغىلى بولمايدۇ» دەيدۇ. ۋاڭ خۇي بۇنى ئاڭلاپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ.

خەن ئەنگو خېلى تەدبىرلىك بولۇپ، زېرەكلىكى ۋە قابىلىيىتى تۈپەيلى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشالايتتى. لېكىن سادىق ئەمەس، ئىنتايىن نەپسانىيەتچى ئىدى. ئۇ تەۋسىيە قىلغان ئادەملەرنىڭ ھەممىسى پاك ئادەملەر بولۇپ، ئۇنىڭدىن كۆپ ياخشى ئىدى. لياڭ بەگلىكىدە تەۋسىيە قىلغان خۇسۇي، زاڭ گۇ، جۇئا قاتارلىقلار مەملىكەت بويىچە ئاتاقلىق ئادەملەر بولغاچقا، بىلىم ئەھلىلىرى ئۇلارنى ماختايتتى ۋە ئۇلارغا ھەۋىسى كېلەتتى. خاقانمۇ ئۇلارنى

مەملىكەتنىڭ تۈۋرۈكى دەپ قارايتتى. خەن ئەنگو ئوردا باش تەپتىش بېگى بولۇپ تۆت يىلدىن ئاشقاندا، باش ۋەزىر تىيەن فېن ۋاپات بولغانلىقتىن، مۇۋەققەت باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇ خاقانغا يول باشلاپ كېتىۋاتقىنىدا، ھارۋىدىن يىقىلىپ ئاقساقال قالدۇ. خاقان خەن ئەنگونى رەسمىي باش ۋەزىر قىلىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنى يوقلاشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ، ئەمما ئۇ قاتتىق ئاقساقال قالغاچقا، پىڭجى بېگى شۇ زېمىن باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەيدۇ. خەن ئەنگو ئاغرىق سەۋىيىسىدىن بىر نەچچە ئاي دەم ئېلىپ ياتقاندىن كېيىن، پۇتى ساقىيىدۇ. شۇڭا، خاقان خەن ئەنگونى يەنە قارۇغ بەگلىككە تەيىنلەيدۇ. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ۋەزىرى ياساۋۇل بەگ بولىدۇ.

م. ب. 129-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭ-نىڭ ئالتىنچى يىلى)، ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۇنى ۋېي چىڭ شاڭگۇ-دىن ئاتىلىنىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ لۇڭچېڭ شەھىرىنى ئالدى. سەنگۇن لى گۇاڭ ھۇنلارغا ئەسىر چۈشتى، كېيىن قېچىپ كەتتى؛ گۇڭسۇن ئاۋ بولسا، نۇرغۇن ئەسكەر چىقىم تارتتى. بۇ ئىككىيلەن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى. لېكىن پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددى پۇقراغا ئايالاندۇرۇلدى. ئىككىنچى يىلى ھۇنلار چېگرىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، لياۋشى قۇشېبېگىنى، يەنە يەنمېن قوۋۇقىغا كىرىپ، بىر نەچچە 1000 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتۇپ كەتتى. ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۇنى ۋېي چىڭ يەنمېندىن لەشكەر تارتىپ چىقىپ، ئۇلارغا قارشى يۈرۈش قىلدى. ۋەزىرى ياساۋۇل بەگ خەن ئەنگو مەشقاۋۇل بولۇپ، يۇياڭغا جايلاشتى. خەن ئەنگو ھۇنلارنىڭ تېڭچىسىنى قولغا چۈشۈرۈپ، ھۇنلارنىڭ يىراققا قېچىپ كەتكەنلىكىنى بىلدى ۋە دەرھال خاقانغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ھازىر تېرىقچىلىقنىڭ تازا ئالدىراش مەۋسۈمى بولغانلىقى

ئۈچۈن، ھەربى بازىلارنى ۋاقتىنچە ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇندىن بىر ئاي كېيىنلا، ھۇنلار شاڭگۇ، يۇياڭلارغا يەنە كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلدى. بۇ چاغدا خەن ئەنگونىڭ قورغىنىدا ئاران 700 نەچچە ئەسكەر بار ئىدى. ئۇلار ھۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، غەلبە قىلالماي، يەنىلا قورغانغا چېكىندى. ھۇنلار 1000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئەسەر قىلىپ، مال-چارۋىلارنى ئېلىپ كېتىپ قالدى. خاقان بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى غەزەپلەندى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ خەن ئەنگونى ئەيىبلىدى ھەمدە ئۇنى تېخىمۇ شەرققە يۆتكەپ يۈۈبېيىڭغا جايلاشتۇردى. بۇ چاغدا ھۇنلاردىن چۈشكەن ئەسەرلەر، ھۇنلار شەرقتىن ھۇجۇم قىلىدۇ، دەپ يۈرۈشتى. خەن ئەنگو دەسلەپ ئوردا باش تەپتىش بېگى ۋە قوشۇننى باش-قۇرۇش سەنگونى بولدى. كېيىن بارا-بارا خاقاننىڭ ئىشەنچىسىدىن يىراقلاشتى ۋە تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. خاقانغا ياقىدىغان قاۋۇل سەنگون ۋېي چىڭ قاتارلىقلار خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن تېخىمۇ ئەتىۋارلاندى. خەن ئەنگو خاقاننىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن كۆزگە چېلىنمايتتى. ئۇ ئەمدىلا جايلاشقان قارارگاھقا ھۇنلار يەنە پارا-كەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا، چىقىمى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۆزىمۇ ناھايىتى خىجالەتتە قالغانىدى. بەختىگە يارىشا، ئۇ يەردىن يۆتكەلىپ كېلىپ، تېخىمۇ شەرققە قارارگاھ قۇرۇشقا بۇيرۇلغاچقا، گاڭگە-راپ كۆڭلى پەرىشان بولدى. بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئاغرىپ، قان قۇسۇپ ئۆلدى. خەن ئەنگو م. ب. 127-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ۋاپات بولغانىدى.

مۇئەررىختىن: «مەن خۇسۇي بىلەن بىرلىكتە نەغمە قاندىسى ۋە كالىندار تۈزۈپ چىقتىم. خەن چاڭسۇنىڭ ئادالەتلىكلىكىنى، خۇسۇيىنىڭ پاك ۋە ساداقەتسىزلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆزدۈم.

كىشىلەر لياڭ بەگلىكى تەۋەسىدە ساداقەتمەن پېشۋالار كۆپ دېيىپ-شەتتى. بۇ قۇرۇق گەپ ئەمەس ئىكەن! خۇسۇي ئاخىرى ۋەلىئەھد-نىڭ خوجىدارى بولدى. خاقان ئۇنى ئەتىۋارلاپ باش ۋەزىر قىلماقچى بولغاندا، ئۇ ئۆلگەنىدى. ئۇنداق بولمىغان بولسا، كۆڭلى پاك، ئادىل، توغرا بولغان خۇسۇيىدەك، ئادەم كىشىلەرنىڭ قەدىرلىك نەمۇنىسى بولۇشقا يارايىتتى».

[1] چېڭئەن (成安) — ناھىيە. پېي يىن (裴驷) نىڭ «شەرھىلەر توپ-لىمى» (集解) دا، شۇ گۇاڭنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئاساسەن: «چېڭئەن ناھىيىسى رۇچۈەن بىلەن يىڭچۈەن ۋىلايەتلىرى ئارىلىقىدا بولسا كېرەك» دېيىلگەن. سىما چېن (司马贞) ئۆزىنىڭ «سويىن» ناملىق كىتابىدا «خەننامە» جۇغراپىيى بايان» غا ئاساسەن، چېڭئەن ناھىيىسى چېنلۇ ۋىلايىتىگە قارايدۇ، دەيدۇ. چاڭ شۇجې ئۆزىنىڭ «ھەقىقى شەرھ» سىدە، «تەۋە يەرلەر بايانى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ: «چېڭئەننىڭ قەدىمكى شەھىرى رۇجۇ ۋىلايىتىدىكى لياڭشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن 23 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە» دەپ قارايدۇ. «جۇغراپىيى بايان» دا ئېيتىلىشىچە، چېڭئەن يىڭچۈەن ۋىلايىتىگە تەۋە ئىكەن. لېكىن چېنلۇ ناھىيىسىدىمۇ چېڭئەن دېگەن بىر جاي بولۇپ، ئۇ يەرمۇ لياڭ بەگلىكىگە قارايتتى. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان چېڭئەن ناھىيىسىنىڭ زادى قايسى ناھىيە ئىكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1185 - بەت)

[2] لەشكەر بېگى (太尉) — چىن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ھەربىي ئىشلارنى باشقۇراتتى، خەن دەۋرىدىمۇ داۋاملاشتۇرۇلدى. ئورنى ۋەزىرلەر بىلەن تەڭ بولۇپ، خاقان ۋۇدى چوڭ لەشكەر بېشى (大司马) غا ئۆزگەرتكەن. شەرقىي خەن دەۋرىدە خاقان گۇڭ ۋۇ ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى دېگەن نامنى ئەمەلىگە كەلتۈردى. ئۇ ئۈچ ۋەزىر ئىچىدە مەرتىۋىسى ئەڭ يۇقىرىسى ئىدى (ئۈچ ۋەزىر: ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى، يېزا ئىگىلىك ۋەزىرى، ئاقارتىش ۋەزىرى). بۇ ئەمەل ھەر دەۋردە داۋام قىلىپ كېلىپ، مىڭ خاقانلىقى دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

(يىر توملۇق «سىيۋەن» 386 - بەت)

[3] سورۇن بېگى (大行) — ئەمەل نامى. مېھمان كۈتۈش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«سىخەي» 1426 — بەت)

[4] تەپتىش بېگى (御中大夫) — خەن دەۋرىدە پايتەختتىكى باش ۋەزىردىن قالسىلا، ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان يۇقىرى ئەمەلدار بولۇپ، ئاساسەن تەپتىش قىلىش، قانۇننى ئىجرا قىلىش، قوشۇمچە مۇھىم خەت-ئالاقە ۋە مۇھىم كىتابلارنى باشقۇرۇش ئىشلىرىنى قىلاتتى.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 558 — بەت)

[5] مىراخۇر (太仆) — ئەمەل نامى. چۈنچۈ دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، چىن، خەن دەۋرىدە داۋاملىق قوللىنىلغان. توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى. خاقاننىڭ ئات-ھارۋىلىرى ۋە يۈتكۈل مەملىكەت ئاتلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 1462 — بەت)

[6] كۆزەتچى ئەمەلدار (尉史) — ئەمەل نامى. تۈرمىلەرنى باشقۇرۇش ۋە ئوغرى-قاراقچىلارنى تۇتۇش ئىشىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىيۈەن» 466 — بەت)

[7] يارغۇچى بەگ (廷尉) — گۇناھكارلارنى سوراق قىلغۇچى ئەمەلدار. توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى.

(«سىخەي» 1438 — بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 109-جىلد

لى سەنگۈن تەزكىرىسى

سەنگۈن لى گۇاڭ (1) لوڭشى ۋىلايىتىنىڭ چېڭجى (2) ناھىيىسىدىن. يەن بەگلىكنىڭ ۋەلىئەھدى دەھنى قوغلاپ تۇتقان چىن بەگلىكىنىڭ مەشھۇر سەنگۈن لى شىنىنىڭ ئەۋلادى. ئۇلارنىڭ ئەسلى يۇرتى خۇەيلى (3) بولۇپ، كېيىن چېڭجى (成纪) غا كۆچكەن. مەزگىللىك لى گۇاڭلار ئائىلىسى ئۈچۈن ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ئانا مىراس ئىدى. م. ب. 166-يىلى (خەن خاقانى ۋېندىنىڭ 14-يىلى) ھۇنلار شياۋگۇەن قوۋۇقىغا بېسىپ كىرگەندە، لى گۇاڭ پاك ئائىلىنىڭ (4) پەرزەنتى سۈپىتىدە قوشۇنغا قاتنىشىپ، ھۇنلارغا قارشى ئۆرۈشتى. ئۇ ماھىر چەۋەنداز ۋە مەزگەنسىدى. كۆپ دۈشمەننى ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغانلىقى ئۈچۈن، خەن ئوردىسىدا يازدەمچى ئۆكەز بەگ بولدى. لى گۇاڭنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى لى سەيمۇ ئۆكەز بەگ ئىدى. كېيىن ھەر ئىككىسى چەۋەنداز مەھرەم-بېگى بولغانىدى. يىلىغا 20 مىڭ چارەك (ئاشلىق) مائاش ئالاتتى. خاقان شىنكار سەيلىسىگە چىقسا، لى گۇاڭ ئۇنى قوغداپ بىلىلە چىقاتتى. شۇ جەرياندا بەزىدە دۈشمەن ئىچىگە باستۇرۇپ كىرەتتى، بەزىدە دۈشمەننىڭ ئالدىنى توسايتتى. شەھەر، قورغانلارغا باتۇرلارچە ھۇجۇم قىلاتتى. بەزىدە يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن ئېلىشاتتى. ۋېندى: «ۋاي ئىسىت، ئەجەپ تۇغۇلۇپ قاپتىكەنەن!»

گاۋدى زاماندا تۇغۇلغان بولساڭ، تۈمەن بېگى بولمىقىڭ ھېچكەپ ئەمەس ئىكەن!» دەيتتى.

خاقان جىگدىنىڭ دەسلەپكى ۋاقتلىرىدا، لى گۇاڭ لۇڭشى ۋىلايىتىگە تۇتۇق بەگ بولۇپ تۇردى. كېيىن چەۋەنداز نۆكەر بېشى بولغانىدى. ۋۇ-چۇ توپىلىڭى ۋاقتىدا، لى گۇاڭ ئالىپ چەۋەندازلار تۇتۇق بېگى بولۇپ، لەشكەر بېگى جوۋياڧۇ باشچىلىقىدا ۋۇ-چۇ ئىسيانچى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشۇپ، چاڭيى (5) ئۇرۇشىدا، ۋۇ چۇ قوشۇنىنىڭ بايرىقىنى قولغا چۈشۈرۈپ خىزمەت كۆرسەتكەن ۋە داڭ چىقارغانىدى. لېكىن لياڭ بېگى (6) تەقدىم قىلغان سەنگۈنلىك تامغىسىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئوردىغا قايتقاندا مۇكاپاتتىن مەھرۇم بولدى. شاڭگۇغا قۇشېگى قىلىپ ئەۋەتىلگەندە، ھۇنلار كۈندە دېگۈدەك ئۇنىڭ بىلەن توقۇنۇشۇپ تۇراتتى. قارام ئەللەر بېگى گۇڭسۇن خۇنيي (7) خاقانغا يىغلاپ تۇرۇپ: «لى گۇاڭ تەڭرىدىن يوق پالۋان. ئۇ ئۆزىگە بەك تەمەننا قويۇدۇ. ھۇنلار بىلەن كۆپ ئېلىشىدۇ. بۇ ئادەمدىن ئايرىلىپ قېلىشىمىز مۇمكىن» دەپ مەلۇم قىلغاچقا، لى گۇاڭ شاڭجۇن ۋىلايىتىنىڭ قۇشېگى بولۇپ يۆتكەلگەنىدى. ئۇ ئىلگىرى چېگرا ۋىلايەتلىرىگە لۇڭشى، بېيدى، يەنمېن، دەيجۇن، يۈنجۇڭلارغا قۇشېگى بولۇپ، كېيىن شاڭجۇن ۋىلايىتىگە قۇشېگى بولدى. بۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە باتۇرلارچە جەڭ قىلىپ، داڭ چىقارغانىدى.

ھۇنلار شاڭجۇن ۋىلايىتىگە زور كۆلەمدە باستۇرۇپ كىرگەندە، خاقان بىر ھەرەم ئاغىسىنى لى گۇاڭدىن تەلىم-تەربىيە ئېلىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا چىقىرىدۇ. ھەرەم ئاغىسى نەچچە ئون نەپەر چەۋەندازنى باشلاپ، ھۇنلارغا ئات سالىدۇ ۋە ئۈچ نەپەر ھۇنغا دۇچكېلىپ ئۇرۇشۇدۇ. ھۇنلار كەينىگە قارىتىپ ئوقيا ئېتىپ، ھەرەم ئاغىسىنى يازىدار قىلىدۇ ۋە چەۋەندازلىرىنىڭ ھەممىسىنى

ئۆلتۈرۈدۇ. ھەرەم ئاغىسى لى گۇاڭنىڭ يازىدارلىقىغا قېچىپ بارىدۇ. لى گۇاڭ: «ئۇلار شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرىدىغان مەرگەنلەر ئىكەن-دە!» دەيدۇ ۋە شۇ ئان يۈز چەۋەندازنى باشلاپ، ھېلىقى ئۈچ ھۇننى قوغلاپ ئات سالىدۇ. ئۈچ ھۇن ئاتىسىز، پىيادە بىر نەچچە ئون چاقىرىم يەرگە كېتىپ قالغانىدى. لى گۇاڭ ئۇلارغا يېتىشىپ، چەۋەندازلىرىغا ئوك-سولىدىن قۇرشاشنى بۇيرۇپ، ئۈچ ھۇننىڭ ئىككىسىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈدۇ، بىرىنى تىرىك تۇتۇۋالىدۇ. بۇ ئۈچ ھۇن ھەقىقەتەن شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرىدىغان مەرگەنلەر ئىكەن. ھېلىقى ھۇننى ئات ئۈستىگە دۈم ياتقۇزۇپ باغلاپ بولغاندىن كېيىن، يىراقتىن نەچچە مىڭ ھۇن ئاتلىقلىرى چىقىپ كېلىدۇ. ھۇنلار لى گۇاڭنى كۆرۈپ تۇزاقچىلار (8) دەپ قىياس قىلىدۇ ۋە چۈشۈپ، دەرھال بىر تاغنى ئىگەللەپ سەپ تۈزۈشۈدۇ. لى گۇاڭنىڭ چەۋەندازلىرى سەراسىمىگە چۈشۈپ قېچىشقا تەمەنلەگەندە، لى گۇاڭ: «چوڭ قوشۇن بىزدىن نەچچە ئون چاقىرىم ئۇزاقتا. بىز يۈز نەچچە ئادەم، قاقچاق ھۇنلار قوغلاپ كېلىپ، ھەممىمىزنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. قاقچاي تۇرساق، بىزنى ئۇلار چوقۇم ئۆزلىرىنى چوڭ قوشۇن ئىچىگە ئېلىپ كىرىشكە ھەرىكەت قىلىۋاتقان تۇزاقچىلار ھېسابلاپ تېگىش قىلالمايدۇ» دەيدۇ ۋە چەۋەندازلارغا: «ئالغا!» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئۇلار ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ سېپىگە ئىككى چاقىرىمچە قالغاندا توختايدۇ. لى گۇاڭ: «ھەممەڭ ئاتتىن چۈش، ئىگەرنى ئاتتىن ئال!» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. ئەسكەرلەر: «دۈشمەن كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھايىتى يېقىن. ئەگەر جىددى ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، قانداق قىلىمىز؟» دېيىشكەندە، لى گۇاڭ: «دۈشمەن بىزنى قاقچىدۇ دەۋاتىدۇ. بىز بولساق، ئاتلىرىمىزنى كۆرسىتىپ، تۇزاقچى ئىكەنلىكىمىزگە ئۇلارنى ئىشەندۈرۈش-مىز كېرەك» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھۇنلار ئۇلارغا ھەقىقەتەن

تېگەلمەيدۇ. ھۇنلار ھەتتا ئاق ئاتلىق بىر سەرگەزدىسى سەپ ئالدىغا چىقىپ، ئۆز ئەسكەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈۋاتقاندا، لى گۇاڭ ئاتلىنىپ، ئون نەچچە نەپەر چەۋەنداز بىلەن دۈشمەنگە ئۇدۇل ئات سېلىپ بارىدۇ ۋە ئاق ئاتلىق ھۇن سەرگەزدىسىنى ئېتىپ چۈشۈرۈپ، ئاندىن ئۆز قىسمىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئېتىنىڭ ئىگىزىنى ئېلىۋېتىپ، ئەسكەرلەرگە ئاتلارنى قويۇۋېتىش، ئازادە سوزۇلۇپ يېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. كۈن پېتىپ گوكۇم چۈشۈدۇ. ھاك-تاڭ بولۇپ قالغان ھۇنلار ھۇجۇم قىلىشقا يېتىنالمىدۇ. ئۇلار، خەن قوشۇنى يېقىن ئارىدا ھۆكۈنگەن، كېچىدە بىزگە ئۇشتۇمىتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ، دېگەن ئەندىشە بىلەن يېرىم كېچىدە لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەن لى گۇاڭ چەۋەندازلىرىنى ئېلىپ بارىغا قايتىدۇ. چوڭ قوشۇن لى گۇاڭنىڭ تەگە كەتكەنلىكىنى بىلىگەنلىكتىن، ئۇنى كەينىدىن ئىزدىگەندى.

زامانلار ئۆتۈپ، خاقان جىڭدى ئۆلۈپ، ۋۇدى تەختكە چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېقىن ئەمەلدارلىرى لى گۇاڭنى مەشھۇر سەرگەزدە، ئۇنى ئېتىۋارغا ئېلىش كېرەك، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋۇدى لى گۇاڭنى شاڭجۇن ۋىلايىتىنىڭ قۇشېڭىلىدىن كىيىن قايتۇرۇپ كېلىپ ۋېيياڭ ئوردىسىغا، چېڭ بۇشىنى چاڭلى ئوردىسىغا ياساۋۇلبەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

چېڭ بۇشى بۇرۇن لى گۇاڭ بىلەن بىر قاتاردا چېگرىدىكى قۇشېڭى سۈپىتىدە چېگرا قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلاتتى. ۋاقتى كەلگەندە، ھەربىي يۈرۈشتە قوشۇننىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشلىرى ۋە سەپ تۈزۈلۈشلىرى بىلەن ھېسابلاشمايتتى. سۈيى، ئوتى، ياخشى بولغان جايلاردا بارىغا قۇراتتى. جەڭچىلەر توختىغان ۋە قونغان چاغلاردا، ئۆزلىرىگە قولايلىق بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلاتتى. كېچىدە تاكتىك ئۇرغۇزمايتتى، سىڭىنال بېرىش، كۆزەتچىلىك قىلىش

ئىشلىرىنى قىلدۇرمايتتى. لى گۇاڭنىڭ بارىغا ھەم ئالاقە قىلماستىن، يوقلىما-خاتىرىلەرنى ئىخچام تۇتاتتى. چارلاش ئىشىنى ئىنچىكە ئېلىپ باراتتى. ھېچقاچان تاسادىپى خەتەرگە ئۇچرىمايتتى. چېڭ بۇشى قوشۇننىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى، بارىغا قۇرۇش، ھەربىي سەپ تۈزۈش ئىشلىرىنى چېڭ تۇتاتتى. كېچىلىرى تاكتىك ئۇرغۇزۇپ، كۆزەتچىلىك قىلدۇراتتى. ئەمەلدارلىرى ھەربىي رەسمىيەت، خەت-ئالاقە ئىشلىرىنى ئېنىق تۇتاتتى. قىسمىغا نىسبەتەن تەلەپچان بولغاچقا، قىسمىغا ئارام يوق ئىدى. لېكىن بۇلارمۇ خەۋپكە ئۇچرىمايدى. چېڭ بۇشى: «لى گۇاڭ قوشۇنى ئاددىي-ئىخچام باشقۇرىدۇ. لېكىن ھۇنلار ئۇشتۇمىتۇت ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن تەقدىردە، ئۇنىڭغا ئۈنۈملۈك قارشى تۇرالمىيدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ئەمەس-ئەركىن، خوشال-خورام بولغانلىقتىن، لى گۇاڭ ئۈچۈن ئۆلۈشكە رازى. مېنىڭ قوشۇنۇم ھامان ئاۋارىگەر-چىلىك، قاتلاملاڭچىلىققا ئۆتسىمۇ، ھۇنلار ماڭا تېگىشكە يېتىنالمىيدۇ» دەيتتى. شۇ مەزگىللەردە لى گۇاڭ، چېڭ بۇشى ھەر ئىككىلىسى خەن خاقانلىقىنىڭ چېگرا ۋىلايەتلىرىدىكى مەشھۇر سەنگۈنلىرى ئىدى. لېكىن ھۇنلار لى گۇاڭنىڭ تەدبىرىدىن چۆچۈيتتى. جەڭچىلەرنىڭ كۆپچىلىكى لى گۇاڭنى سۈيەتتى، چېڭ بۇشىدىن ئاغرىناتتى. چېڭ بۇشى خاقان جىڭدى زامانىدا، خاقانغا بىر نەچچە قېتىم دادىل مەسلىھەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، كېڭەش بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. ئۇ ساددا ئادەم بولۇپ، دۆلەتنىڭ قائىدە-قانۇنلىرىغا ئېھتىيات ۋە ئىخلاسل بىلەن ئەمەل قىلاتتى.

كېيىنكى چاغلاردا خەلىپىلەر مايبى شەھىرىنىڭ ئىككى تەرەپىدىكى چوڭ جىلغىغا ناھايىتى كۆپ ئەسكەر يوشۇرۇپ، تەڭرىقۇتنى مايبى شەھىرىگە ئالداپ ئەپكەلمەكچى بولىدۇ. بۇ ۋاقىتتا لى گۇاڭ قىران چەۋەنداز سەنگۈن بولۇپ، قوشۇنلارنى باشقۇرۇش سەنگۈننىگە

قارايتتى. تەڭرىقۇت بولسا، خەنلىكلەرنىڭ ئۆزىگە ئۇزاق قويغان. لىقىنى سېزىپ قېلىپ، قايتىپ كەتكەچكە، خەن قوشۇنى ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەندى. شۇنىڭدىن تۆت يىل كېيىن (9)، لى گۇاڭ ياساۋۇل بەگلىك مەنسۇپىدىن يەنە سەنگۈنلۈككە يۆتكىلىدۇ ۋە يەنىمىدىن يۈرۈشكە چىقىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. ھۇنلار كۆپ بولغانلىقتىن، لى گۇاڭ قوشۇنى تارمار بولۇپ، ئۆزى ھۇنلارغا ئەسىر چۈشىدۇ. تەڭرىقۇت باشتىلا لى گۇاڭنىڭ دانىشمەنلىكىنى ئاڭلاپ، «لى گۇاڭنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈش» توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەندى. ھۇن چەۋەندازلىرى لى گۇاڭنى تۇتقان پەيتتە، لى گۇاڭ يارىلانغانىدى. ھۇنلار ئارقاندىن تور توقۇپ، ئىككى ئاتنىڭ ئارىلىقىغا تورنى بېكىتىدۇ ۋە لى گۇاڭنى تورغا ياتقۇزۇپ ئېلىپ ماڭىدۇ. ئون نەچچە چاقىرىم يول يۈرگەندىن كېيىن، لى گۇاڭ ئۆلگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، يېنىدا يۈگرۈك ئات ئۈستىدە كېتىۋاتقان ھۇن يىگىتىگە ئاستىرتىتىن نەزەر تاشلايدۇ ۋە بىردىن ئېتىلىپ ھۇن يىگىتىنى ئاتتىن ئىتتىرىپ چۈشۈرۈۋېتىپ، ئۆزى ھۇن ئېتىغا مىنىۋالىدۇ ھەمدە ھۇن يىگىتىنىڭ ئوقياسىنى ئېلىپ، ئاتنى جەنۇپقا بۇراپ قامىچىلايدۇ. نەچچە ئون چاقىرىم يەرگە ئات چاپتۇرۇپ بېرىپ، ئۆزىنىڭ قالدۇق قىسىملىرىغا كېلىپ قوشۇلىدۇ ۋە ئۇلارنى باشلاپ قورۇلغا كىرىۋالىدۇ. ھۇنلاردىن بىرنەچچە يۈز چاپارمەن ئاتلىقلار ئۇنى تۇتۇش ئۈچۈن قوغلىغاندا، لى گۇاڭ كېتىۋېتىپ، ھۇن يىگىتىنى تارتىۋالغان ئوقيا بىلەن قوغلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارنى ئۆلتۈرە-ئۆلتۈرە خەۋپتىن قۇتۇلىدۇ ۋە ئۆز ئېلىگە قايتىپ كېلىدۇ. خان ئوردىسى لى گۇاڭنى ئەدلىيەگە بېرىدۇ. لى گۇاڭنىڭ تەلپىتى كۆپ بولغانلىقى ۋە تىرىك ئەسىر چۈشكەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلۇپ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى يۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. ئاندىن بىرنەچچە يىل

ئۆتكەندە بولىدۇ. لى گۇاڭ سابىق يېڭىدىن تۇرمىسى (10) بىلەن لەنتىيەندىكى (11) نەشەن تېغىدا خالى ئارامگاھ قۇرۇپ، ئوۋ ئوۋلاپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ. بىر ئاخشى لى گۇاڭ بىر نەپەر چەۋەنداز چىرىكچى بىلەن دالدا سەيلە قىلىپ يۈرۈپ، بىرسى بىلەن ھاراق ئېچىشىدۇ. قايتىپ بالىڭ زىيارەتگاھلىقىغا (12) كەلگەندە، مەست ھالەتتىكى بالىڭ ھاكىمى قاتتىق توۋلاپ ئۇنى توختىتىۋالىدۇ. لى گۇاڭنىڭ چەۋەندازى: «سابىق سەنگۈن لى گۇاڭ» دېگەندە، ھاكىم: «ھازىر ئىش ئۈستىدىكى سەنگۈننىڭمۇ كېچىدە بۇ يەر بىلەن يۈرۈشى مۇمكىن ئەمەس، سابىق سەنگۈن بولسا نىمە بوپتۇ؟» دەپ لى گۇاڭنى زىيارەتگاھتا بىر كېچە تۇتۇپ قالىدۇ. شۇ ۋەقەدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ھۇنلار لياۋشى (13) ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، لياۋشى قۇشېگىنى ئۆلتۈرۈپ، سەنگۈن خەن ئەنگۈنى مەغلۇپ قىلىدۇ. كېيىن خاقان تەرىپىدىن سەنگۈن خەن ئەنگۈ يۈۋېيىڭغا يۆتكىۋېتىلىدۇ (ۋە شۇ يەردە ئۆلىدۇ). شۇنىڭ بىلەن خاقان يەنە لى گۇاڭنى ھۇزۇرىغا چاقىرىپ، ئۇنى يۈۋېيىڭغا قۇشېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. لى گۇاڭ خاقاندىن بالىڭ ھاكىمىنى بىللە ئېلىپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. ھاكىم قىسمىغا يېتىپ كەلگەن ھامان، لى گۇاڭ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ.

ھۇنلار لى گۇاڭنىڭ يۈۋېيىڭدا ئۆتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا «ئۇچار سەنگۈن» دەپ نام بېرىپ، بىر نەچچە يىل يۈۋېيىڭدىن قولىنى تارتىپ، يۈۋېيىڭغا ھۇجۇم قىلىشقا پىتىنالايدۇ. لى گۇاڭ ئوۋغا چىقىپ، ئوتلاق ئىچىدىكى بىر تاشنى كۆرۈپ، يولۋاس دەپ ئۇنىڭغا ئوق ئاتىدۇ. ئوق تاشقا سانجىلىدۇ. كېلىپ قاراپ باقسا، تاش ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن تاشقا قايتا ئوق ئېتىپ كۆرۈپ باقىدۇ. لېكىن ھېچقانداق قىلىپ تاشقا ئوقنى كىرگۈزەلمەيدۇ. لى گۇاڭ بۇرۇن ئۆزى تۇرغان ۋىلايەتلەردە يولۋاس

بارلىقىنى ئاڭلىسىلا بېرىپ ئاتاتتى. يۈۋېيىڭدا ئۇرغان ۋاقىتىدىن
يولۋاس ئاتقان. يولۋاس ئېتىلىپ كېلىپ لى گۇاڭنى يارىدار
قىلغان. لېكىن، ئاقسۆڭەكتە، لى گۇاڭ يەنىلا يولۋاسنى ئۆلتۈرگە-
نىدى.

لى گۇاڭ پاك، ئىقتىسادچان كىشى ئىدى. ئۇ ھەر قاچان
ئوردىدىن ئىنتام-مۇكاپات ئالغاندا، قول ئاستىدىكىلەرگە ئۆلەش-
تۈرۈپ بېرەتتى. يىمەك-ئىچمەكتە جەڭچىلەر بىلەن ھەمناۋاق
بولاتتى. لى گۇاڭ پۈتۈن ئۆمرىدە 40 نەچچە يىل ئەمەلدار بولۇپ،
يىلىغا 50000 چارەك ئاشلىق مائاش ئالغان بولسىمۇ، ئائىلىسىدە
ئارتۇقچە مال-مۈلۈك بولمىغانىدى. ئۆمرى بويى ئائىلە مال-مۈلكى
ھەققىدە باشمۇ قاتۇرمايتتى. لى گۇاڭ بەستلىك، قوللىرى
مايمۇنسىمان ئادەمنىڭكىدەك ئۇزۇن بولۇپ، مەرگەنلىكىمۇ ئۇنىڭغا
تۇغما تالانت ئىدى. ئۆز ئەۋلاتلىرى ۋە باشقا كىشىلەر مەرگەنلىكىنى
ئۇنىڭدىن ئۈگەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ھېچكىم ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيتتى.
لى گۇاڭنىڭ نۇتۇق قابىلىيىتى ئاجىز بولۇپ، ئۆزى كەم سۆز
ئىدى. بوش ۋاقىتلىرىدا كىشىلەر بىلەن يەرگە ئۇرۇش مەيدانىنى
سىزاتتى ۋە بەسلىشىپ ئوقيا ئېتىشاتتى. ئۇستۇرغانلار ھاراق
ئىچەتتى. لى گۇاڭنىڭ ئۆمۈر بويى بىردىن-بىر ئېرمىكى ئوقيا
ئېتىش ئىدى. لى گۇاڭ قوشۇن سۇ، ئۇزۇق-تۆلۈك جەھەتتىن
قىس ھالغا چۈشۈپ قالغاندا، ئەسكەرلەر سۇ ئىچىپ قالمىغىچە سۇغا
يېقىن كەلمەيتتى. ئەسكەرلەر تاماقلانپ بولمىغىچە تاماق يېمەيتتى.
لى گۇاڭ ئەسكەرلەرنى قورۇپ-قىسمائىتتى. شۇڭلاشقا، ئەسكەرلەر
ئۇنى ياخشى كۆرەتتى، ئۇنىڭ ئۈچۈن خوشال-خورام خىزمەت
قىلاتتى. ئۇ دۈشمەن يېقىنلىشىپ بىر نەچچە ئون قەدەم قالمىغىچە
ئوق ئاتمايتتى. ئاتقان ئوقى بىكارغا كەتمەيتتى. ئۇنىڭ قىسمىلىرى
بىلەن بىر نەچچە قېتىم مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىشى، يىرتىقۇچ

ھاياتلارنى ئاتقاندۇمۇ، جاراھەتلىنىشى مۇشۇ سەۋەبتىن ئىدى.
ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، شى جىيەن (14) ۋاپات بولدى، شۇنىڭ
بىلەن خاقان شى جىيەننىڭ ئورنىغا لى گۇاڭنى ئىشك ئاغىسى
قىلىپ تەيىنلىدى.

م. ب. 123-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت-دەۋرى يۈەنشونىڭ
ئالتىنچى يىلى) لى گۇاڭ قايتىدىن ئارقىچى سەنگۈن بولۇپ
تەيىنلىنىپ، چوڭ سەنگۈن ۋېيى چىڭنىڭ قول ئاستىدا دىڭ-
شياڭدىن (15) يۈرۈش قىلىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشۇدۇ. ئۇرۇشتا
سەركەردىلەرنىڭ كۆپچىلىگى ئۆزلىرى ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغان
دۈشمەننىڭ سانىغا قاراپ، بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشىدۇ. لېكىن
لى گۇاڭ قوشۇنى خىزمەت كۆرسىتەلمەيدۇ. شۇنىڭدىن ئىككى يىل
كېيىن (16) لى گۇاڭ ئىشك ئاغىسى سۈپىتى بىلەن 4000 ئاتلىقنى
باشلاپ، يۈۋېيىڭدىن قوزغىلىدۇ. بىلگە تۆرە جاڭ چىيەن (17)
ئون مىڭ ئاتلىقنى باشلاپ، لى گۇاڭ بىلەن تەڭ يولغا چىقىدۇ. ئۇلار
ئىككى يول بىلەن بىر نەچچە يۈز چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، ھۇن
سول تۇغ قانى 40000 چەۋەنداز بىلەن كېلىپ لى گۇاڭنى
قورشىۋالىدۇ. لى گۇاڭنىڭ قوشۇنىدىكى جەڭچىلەر تامامەن ۋەھىمىگە
چۈشىدۇ. لى گۇاڭ ئوغلى لى گەننى ئات سېلىپ بېرىپ، دۈشمەن
قوشۇنىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. لى گەن نەچچە
ئون نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بىلەن دۈشمەن مۇھاسىرىسىنى يېرىپ
چىقىپ، دۈشمەن سېپىنى ئۆك-سولدىن يېرىپ قايتىپ كىرىدۇ ۋە
لى گۇاڭغا «ھۇنلار تايىنلىق ئىكەن» دەپ مەلۇمات بەرگەندىن
كېيىن، ئەسكەرلەرنىڭ كۆڭلى جايىغا چۈشىدۇ. لى گۇاڭ ئۆز
قىسىملىرىنى دائىرە شەكلىدە (ھەممىنىڭ ئالدىنى سىرتقا قارىتىپ)
سەپكە تۇرغۇزىدۇ. ھۇنلار ئۇلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ،
يامغۇردەك ئوق ياغدۇرىدۇ. خەن ئەسكەرلىرىنىڭ يېرىمىدىن

كۆپىرىگى ئۆلۈپ، ئوقى تۈگەي دەپ قالغاندا، لى گۇاڭ ئەس-
كەرلەرگە ئوقيانى دۈشمەنگە چىنەپ تەق تارتىپ تۇرۇشىنى، لېكىن
ئاتمىسلىقنى ئەسەر قىلدۇ. ئۆزى داڭلىق داخۇاڭ ناملىق ئوقيا (18)
بىلەن سول تۇغ قانىنىڭ ئائىبىنى ۋە يەنە بىر نەچچە كىشىنى، ئېتىپ
يىقىتىدۇ. ھۇنلار شۇنىڭ بىلەن ئاستا-ئاستا بوشىشىدۇ. دەل شۇ
چاغدا كەچ كىرىپ قالىدۇ. ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر قورقۇشۇپ
رەڭگىدە قان قالمىدۇ. لېكىن لى گۇاڭ روھى ھالىتىنى قىلچە
ئۆزگەرتىمەستىن، ئادەتتىكىدەك جاسارەت بىلەن ئۆز قىسىملىرىنى
تېخىمۇ تەرتىپكە سالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، قوشۇندىكىلەر ئۇنىڭ
بانۇرلۇقىغا قايىل بولۇشۇدۇ. ئەتىسى يەنە دەھشەتلىك ئۇرۇش
بولدى. بىلگە تۆۋەن جاڭ چيەننىڭ قوشۇنلىرى يېتىپ كەلگەندىن
كېيىن، ھۇن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىدۇ ۋە قايتىدۇ. چارچاپ
قالغان خەن قوشۇنىنىڭ ھۇنلارنى قوغلاشقا ماغدۇرى يەتمەيدۇ.
لى گۇاڭنىڭ قوشۇنى بولسا، پۈتۈنلەي يوقىلىشقا تاس قېلىپ،
ئۇرۇشنى يىغىشتۇرۇپ قايتىپ كېلىدۇ. بىلگە تۆۋەن بەلگىلەنگەن
ۋاقىتتا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدۇ، پۇل تۆلەپ
قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلىنىدۇ. لى
گۇاڭنىڭ ئۇرۇش نەتىجىسى بىلەن تەلپىتى باراۋەر كېلىپ،
مۇكاپات ئالالمىدۇ.

دەسلۇنىدە، لى گۇاڭنىڭ بىر نەۋرە - ئىنىسى لى سەي لى گۇاڭ
بىلەن بىرلىكتە خاقان ۋېندىغا خىزمەت قىلغانىدى. خاقان جىڭدى
زامانىدا، لى سەي لى گۇاڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى بەدىلىگە يېتىلىق
مائاشى 50000 چارەك ئاشلىققا يېتىدۇ. خاقان ۋۇدى زامانىدا دەي
بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولىدۇ. م. ب. 124 - يىلى (خاقان ۋۇدى
سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) يېنىك ھاۋۇنلىقلار
سەنگۈنى بولۇپ، چوڭ سەنگۈن ۋېيى جىڭنىڭ باشچىلىقىدا، ئوڭ

تۇغ قانغا ھۇجۇم قىلغان، ئۇرۇشتا كۆرسەتكەن خىزمىتى دەرىجىسىگە
يېتىپ، لېئەن تۇرسى بولۇپ تەيىنلەنگەندى م. ب. 121 - يىلى
(خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى)
گۇڭسۇن خۇڭنىڭ ئورنىغا باش ۋەزىر بولىدى. پەزىلەت ۋە قابى-
لىيەتتە ئوتتۇرا تۆۋەن (19) بولۇپ، نام - شۆھرەت جەھەتتە، لى
گۇاڭدىن كۆپ تۆۋەن تۇراتتى. ئەمما لى گۇاڭ ئۇنۋان ۋە
سۇيۇرغال ئالالمىغان ئىدى. ئۇنىڭ مەنسىپ دەرىجىسى «توققۇز
ۋەزىرلىك» قاتارىدىلا بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئاشالمىغان ئىدى.
ھالبۇكى، لى سەي بولسا، چوڭ تۆۋەن بولۇپ، «ۋەزىر» (20)
دەرىجىسىگە كۆتىرىلىدۇ. لى گۇاڭنىڭ قارىمىقىدىكى سىياھ-
بەگلەرنىڭ كۆپچىلىكى بەگ ئۇنۋانىنى ئالىدۇ. لى گۇاڭ قىياپەتچى
ۋاڭ شۇ بىلەن بولغان خۇسۇسى سۆھبەتتە: «خەن خاقانلىقى
ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغاندىن بۇيان، مەن لى گۇاڭ قاتناشمىغان
ئۇرۇش يوق. مېنىڭ قارىمىقىدىكى چىرىكچى بەگلەردىن تۆۋەن
دەرىجىلىك، قابىلىيىتى ئوتتۇرا دەرىجىلىك كىشىلەرگىمۇ يېتىشەر-
مەيدىغان بىر نەچچە ئونلىغان كىشى ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا نەتىجە
كۆرسىتىپ، بەگلىك ئۇنۋانىنى ئالىدى. مەن لى گۇاڭ ئۇلاردىن
قېلىشمىمۇ؟ لېكىن مەن ئەزەلدىن كىچىككە تۆھپەم ئۈچۈن
سۇيۇرغال ئالغان ئەمەس. بۇ زادى نىمە ئۈچۈن؟ مېنىڭ قىياپىتىم
بەگلىككە ئالايىقمۇ ياكى ئەزەلدىن قىسمىتىم شۇنداقمۇ؟» دەيدۇ.
ۋاڭ شۇ: «سەنگۈن! ئويلاپ كۆرۈڭ، ئۆمرىڭىزدە ئەپسۇسلىنارلىق
بىرەر ئىش قىلمىغانىدىڭىز؟» دەپ سورايدۇ. لى گۇاڭ: «لۇڭشىنى
باشقۇرۇپ تۇرغان چېخىمدا، چياڭلار ئىسيان قىلدى. مەن ھىيلە - مېكر
بىلەن ئۇلارنى تەسلىم قىلدىم. تەسلىم بولغانلار 800 دىن ئوشۇق
ئادەم ئىدى. مەن ئۇلارنى شۇكۇنلا قىرىپ تاشلىدىم. ھازىرغىچە بۇ
قىلمىشىمدىن قاتتىق ئەپسۇسلىنىمەن» دەيدۇ. ۋاڭ شۇ: «باش

ئەگەندە، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈشتىن ئارتۇق گۇناھ يوقتۇر. سەنگۈن، شۇنىڭ ئۈچۈن بەگ بولالمايۋېتىپسىز» دەيدۇ.

شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن (21) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىياڭ چوڭ قوشۇن تارتىپ، ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلدى. بۇ قېتىم لى گۇاڭ يۈرۈشكە قاتنىشىشنى خاقاندىن نەچچە قېتىم ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، خاقان لى گۇاڭنى قېرى كۆرۈپ رۇخسەت قىلماي، تەسلىكتە ماقۇل بولىدۇ ۋە لى گۇاڭنى ئالدىچى سەنگۈن (22) قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى. ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ باشچىلىقىدا قاتناشقاندى. قورۇلدىن چىقىش بىلەنلا، ۋېي چىڭ بىر ھۇننى ئەسىر ئېلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ قەيەردىلىكىنى بىلىۋالىدۇ ۋە ئۆزى مۇنتىزىم قىسىملارنى ئېلىپ تەڭرىقۇتنى قوغلاپ ماڭىدۇ. لى گۇاڭ بولسا، ئوڭ سەنگۈن جاۋيەجىنىڭ قىسىملىرى بىلەن بىرلىكتە، شەرقتىكى يول بىلەن يۈرۈشنى بۇيرۇيدۇ. شەرقىي يول بولسا، ئايلانما، سەل يىراقراق ئىدى. چوڭ قوشۇن بولسا، سۇ، ئوت-چۆپى قىس يولغا چۈشۈۋالغاچقا، مۇقەررەركى، تېز سۈرئەت بىلەن توختىماي ماڭماي ئامال يوق ئىدى. لى گۇاڭ ئۆزلىكىدىن ۋېي چىڭغا: «خىزمەتكارىڭىز ئالدىچى سەنگۈن بولسىمەن. چوڭ سەنگۈن، مېنى شەرقتىكى يول بىلەن يۈرۈشنى بۇيرۇدىڭىز. ھالبۇكى، مەن ياشلىقىمدىن ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشۇپ كەلدىم. مانا ئەمدى بىر قېتىم تەڭرىقۇت بىلەن روبىرو بولۇش پۇرسىتىگە ئېرىشۋاتىمەن. خىزمەتكارىڭىز، مەن ئالدىنقى سەپكە بېرىپ، تەڭرىقۇت بىلەن ھايات-مامات كۈرىشى قىلىشنى خالايمەن» دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ. ھالبۇكى، خاقان چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭغا ئاستىرتتىن: «لى گۇاڭ قېرىپ قالدى، ئۇنىڭدىن ئامەت

قاچقان، ئۇنى تەڭرىقۇتنىڭ قارشى ئۇرۇشىغا سالماستىن كېرەك. ئۇ بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ» دەپ قويغانىدى. ئەمما بۇ قېتىم يىغىندا تۈرىلىك ئۇنۋانىدىن مەھرۇم قىلىنغان گۇڭسۇن ئاۋ ئوتتۇرىچى سەنگۈن سۈپىتى بىلەن چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ قارىمىقىدا يۈرۈشكە قاتناشقاندى. چوڭ سەنگۈن بولسا، تەڭرىقۇت بىلەن بولىدىغان ئۇرۇشتا، گۇڭسۇن ئاۋنىڭ ئۆزى بىلەن بىللە بولۇشنى خالاپ، ئالدىچى سەنگۈن لى گۇاڭنى ئۆزىدىن چەتلىشە تۈرگەندى. ئەھۋالنى چۈشەنگەن لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈننىڭ بۇيرۇقىنى قەتئى رەت قىلغان بولسىمۇ، چوڭ سەنگۈن پەرۋا قىلمايدۇ ۋە دورغاپ (长史) قا دەرھال ئالاقە يېزىپ لى گۇاڭنىڭ بارىگاھىغا تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيدۇ. دورغاپ: «لى گۇاڭ تېزىدىن ئۆز قىسمىغا قايتىپ، بۇيرۇقتىكىدەك ئىش قىلسۇن!» دەپ ئالاقە يازىدۇ. لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈن بىلەن خوشلاشماي كېتىپ قالىدۇ ۋە غەش، ئەلەم، غەزەپ بىلەن قوشۇنغا يېتىپ كېلىپ، ئوڭ سەنگۈن جاۋيەجى بىلەن بىرلىكتە قىسىملارنى باشلاپ شەرقىي يولغا چۈشىدۇ. قوشۇندا يول باشلىغۇچى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، لى گۇاڭ بىلەن جاۋيەجى قىسىملىرى يولدا ئادىشىپ، چوڭ سەنگۈن بەلگىلىگەن يەرگە ۋاقىتدا بارالمايدۇ. چوڭ سەنگۈن تەڭرىقۇتقا دۇچكىلىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت قېچىپ كېتىپ، ئۇنى قولغا چۈشۈرەلمەي ئارقىغا ياندۇ ۋە چوڭ قۇملۇقنى توغرا كېسىپ كېلىپ، ئالدىچى سەنگۈن، ئوڭ سەنگۈنلەر بىلەن ئۇچرىشىدۇ. لى گۇاڭ چوڭ سەنگۈن ھۇزۇرىدىن ئۆز بارىگاھىغا ياتقاندىن كېيىن، چوڭ سەنگۈن ھاراق-شاراپ ۋە يېمەكلىكلەر بىلەن دورغاپنى ئەۋەتىپ، لى گۇاڭ، جاۋيەجىلەرنىڭ يول ئېزىپ كېتىش ئەھۋالىنى لىرىنى سۈرۈشتە قىلىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ھەربىي يۈرۈشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتسىزلىككە ئۇچرىغانلىقىنى خاقانغا مەلۇم قىلماقچى بولىدۇ.

لى گۇاڭ بۇنىڭغا پىسەنت قىلمايدۇ. چوڭ سەنگۈنىنىڭ دورغابى لى گۇاڭنىڭ بارىگاھىنى باشقۇرىدىغان چېرىكچى بەگلەرنى ئەدلىيەگە بېرىشقا ئالدىراتقاندا، لى گۇاڭ: «چېرىكچى بەگلەردە گۇناھ يوق، يول ئېزىپ كەتكەن مەن ئۆزەم. بارىگاھقا سوراققا مەن ئۆزەم بارمەن» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ.

لى گۇاڭ (ۋېي چىڭ بارىگاھىغا بارغاندىن كېيىن) قول ئاستىدىكىلەرگە: «مەن ياشلىقىمدىن بۇيان، ھۇنلار بىلەن چوڭ كىچىك 70 نەچچە قېتىم جەڭ قىلدىم. ئەمدىلا ئامىتىم كېلىپ، تەڭرىقۇت قوشۇنى بىلەن بولىدىغان جەڭگە چوڭ سەنگۈن باشچىلىقىدا چىققان ئىدىم. لېكىن چوڭ سەنگۈن مېنىڭ قىسمىمنى يەنىلا ئەگرى يولغا سېلىپ قويدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قايمۇ قۇپ يول ئادىشىپ كەتتىم. ناھاتكى، تەڭرىنىڭ ئىرادىسى شۇنداق تۇر! ئەمدى 60 ياشتىن ئېشىپتەن، ئاخىرى مەيدە-چۈيدە قەلەمبازلارنىڭ سورىقىغا نېمە دەپ بارىمەن!» دەيدۇ ۋە قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئۆزىنى بوغۇزلىۋېتىدۇ. لى گۇاڭ قوشۇنىدىكى سپاھ-بەگلەر تامام يىغىلىشىدۇ. ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان ئاھالە، مەيلى لى گۇاڭنى تونۇيدىغان، تونۇمايدىغانلار بولسۇن، مەيلى قېرى ياكى ياش بولسۇن، ھەممىسى كۆز يېشى قىلىشىدۇ. جاۋاپكارلىققا يالغۇز ئوڭ سەنگۈن جاۋىبچىلا قېلىپ، ئۆلۈمگە بۇيرۇلىدۇ. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى يۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

لى گۇاڭنىڭ لى داڭخۇ، لى جياۋ، لى گەن دەپ ئۈچ ئوغلى بولۇپ، ئۈچىلىسى ئوردىدا نۆكەر بەگ ئىدى. خەن يەن (23) بىلەن خەن خاقانى ۋۇدى ھەزىللىشىپ، خەن يەن خاقانغا سەل ھۆرمەت-سىزلىك قىلىپ قويغانىدى. لى داڭخۇ خەن يەننى ئۇرىدۇ، خەن يەن قاچىدۇ. لى داڭخۇنىڭ باتۇرلۇقى خاقاننىڭ نەزىرىگە چۈشىدۇ. لېكىن لى داڭخۇ ياش ئۆلۈپ كېتىدۇ. خاقان ۋۇدى لى جياۋغا

دەيجۇننىڭ قۇشېگىلىكىنى ئېھسان قىلىدۇ. لى جياۋ ھەر ئىككىلىسى لى گۇاڭ ھايات چېغىدا ئۆلۈپ كەتكەن بولۇپ، لى داڭخۇنىڭ لى لىڭ ئىسىملىك ئوغلى لى داڭخۇ ئۆلگەندە ئانىسىنىڭ قورسىقىدا قالغانىدى. لى گۇاڭ قوشۇندا ئۆلگەندە، لى گەن قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭنىڭ قىسمىدا ئىكەن. لى گۇاڭ ئۆلۈپ بىر يىلدىن كېيىن، لى سەي باش ۋەزىرلىك سۈپىتى بىلەن، خاقان جىڭدى مەقبەرىسىنىڭ ئەتراپىدىكى بوش يەرگە دەخلى-تەرۈز قىلغانلىقى ئۈچۈن، قانۇنىي جاۋاپكارلىققا تارتىلىدۇ. لى سەي سوراققا تارتىلىشتىن قورقۇپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇنۋانلىرى بىكار قىلىنىدۇ. لى گەن چېرىكچى بەگ ئۇنۋانىدا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن قارىمىقىدا تۇرۇپ، ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانى بىلەن ئۇرۇشۇپ غەيرەت كۆرسىتىدۇ. سول تۇغ قانىنىڭ تۇغ ۋە نەقتىرىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، نۇرغۇن ھۇننىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. خاقان ئۇنىڭغا قۇۋۇق ئىچى تۈرسى (24) ئۇنۋانىنى بېرىپ، 200000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىدۇ ۋە لى گۇاڭنىڭ ئورنىغا ئۇنى ئىشك ئاغاسى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، لى گەن چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ ئاتىسىغا قىلغان ئۆچمەنلىك-لىرىگە ئاداۋەت قىلىپ، چوڭ سەنگۈننى ئۇرۇپ يارىدار قىلىپ قويۇدۇ. چوڭ سەنگۈن ۋەقەنى يوشۇرۇپ سىر تۇتۇدۇ. لى گەن خاقانغا ئەگىشىپ يۇڭشىيەن ناھىيىسىگە بارغاندا ۋە گەنجۈەن قەبرىگە چىقىپ شىكار قىلغاندا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ ۋېي چىڭگە تۇققانچىلىق قىلىپ، شىكاردا لى گەننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈدۇ. بۇ خوجۇبىڭنىڭ ئامىتى كېلىپ، دەۋر سۈرۈۋاتقان پەيتلىرى بولغانلىقتىن، خاقان ئەھۋالنى يوشۇرۇپ، سىرتقا «لى گەننى بۇغا ئۇسۇپ ئۆلتۈرۈپ قويدى» دەپ سۆز تارقىتىدۇ. بىرەر يىلدىن كېيىن خوجۇبىڭ ئۆلۈدۇ.

لى گەننىڭ بىر قىزى خاننىڭ ۋەلىئەھدىگە (25) كېتىپ كەتتى. بولۇپ،
ئۇ ۋەلىئەھدىنىڭ مۇھەببىتىگە سازاۋەر بولغاچقا، لى گەننىڭ ئوغلى
لى يۈنسۇ ۋەلىئەھدى ناھايىتى ياخشى كۆرەتتى. ئەمما لى يۈ
ئىتتاين بۇلغا ئامراق بولۇپ، لى جەمەتى مانا شۇنداق تەدرىجى
چۈشكۈنلىشىپ كەتكەنىدى.

لى لىڭ قۇرامغا يېتىپ، جىيەنىڭ (26) قەسرگە نازارەتچى ۋە
ئاتلىق ئەسكەرلەرگە سەركەردە بولغانىدى. ئۇ ئۇستا مەرگەن بولۇپ،
جەڭچىلەرنى ئوبدان ئاسرايتتى. خاقان لى جەمەتنىڭ زامانلاردىن
سەرگەردە بولۇپ كەلگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ ئىختىيارغا
800 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بەرگەن. لى لىڭ ھۇن ئېلى ئىچىگە مىڭ
چاقىرىمدىن ئوشۇق ئىچكىرىلەپ كىرىپ، جۈيەن (27) كۆلىدىن
ئۆتۈپ، جايلارنىڭ تۈزۈلۈشىنى كۆزدىن كەچۈرگەن، لېكىن ھۇنلارغا
يولۇقماستىن قايتىپ كەلگەچكە، ئاتلىقلار تۇتۇق بەگلىكىگە
تەيىنلەنگەنىدى. دەنياڭدىكى (28) چولقلاردىن 5000 نەپەر ئادەمنى،
جىيۇچۈن، جاڭيېگە ئاپىرىپ تەربىيەلەپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە
كۆرگەنىدى.

يىللار ئۆتۈپ، م. ب. 99-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت
دەۋرى تىيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) كۈزلۈكى ئېرشى سەنگۈن
لى گۇاڭلى 30000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن بېرىپ، ھۇنلارنىڭ
ئۆڭ تۇغ قانى بىلەن چىلىيەن (29) تېغىدا تۇرۇشتى. خاقان
لى لىڭغا ئۆزىنىڭ 5000 پىيادە ئوقياچىلىرى بىلەن جۈيەن كۆلىنىڭ
شىمالىغا 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى.
مەقسەت، ھۇن ئەسكەرلىرىنىڭ ئېرشى سەنگۈنگە يوپۇرۇلۇپ كېلىپ
قالمايلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى پارچىلاپ تاشلاش ئىدى. لى لىڭ
بەلگىلەنگەن ۋاقىت تولىغان ھامان ئارقىسىغا ياندى. تەڭرىقۇت
80000 ئەسكەر بىلەن لى لىڭ قوشۇنىنى قورشىۋالدى. لى لىڭنىڭ

5000 ئادىمىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ئۆلۈپ، ئوق-ياراقلىرى
تۈگەي دەپ قالغانىدى، ھۇنلارنىڭمۇ ئون مىڭدىن ئوشۇق ئادىمى
ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغانىدى. لى لىڭ قىسىملىرىنى باشلاپ
مۇھاسىرىدىن چىقىپ، چېكىنگەچ تۇرۇشۇپ، ئۇدا سەككىز كۈن
ئېلىشقانىدىن كېيىن، جۈيەن كۆلىگە يۈز نەچچە چاقىرىم قالغاندا،
ھۇنلار تارقاپچىغايدا لى لىڭ قىسىملىرىنىڭ يولىنى توسۇۋالدى.
لى لىڭنىڭ ئوزۇق-تۈلۈكى تۈگىگەن، ياردەمچى قوشۇنلار يېتىپ
كېلەلمىگەنىدى. ھۇنلار جەڭنى جىددىيلەشتۈرۈپ، لى لىڭنى تەسلىم
بولۇشقا قىستايدۇ. لى لىڭ: «خاقان ھەزرەتلىرىنىڭ دەڭگەھىغا
بېرىشقا ئەمدى يۈزۈم قالمايدى» دەپ ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ.
ئۇنىڭ ھەربىي كۈچلىرى تامامەن ھالەك بولۇپ، 400 دىن ئوشۇقراق
ئادەم خەن خاقانلىقى تەرەپكە يېتىراپ قېچىپ كېلىدۇ.

تەڭرىقۇت لى لىڭنى ئەسىر ئالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەجدادىنىڭ
شان-شۆھرىتىدىن خەۋەردار بولدى. لى لىڭنىڭ جاسارىتى ۋە
نەۋقيرانلىقىغا قاراپ قىزىنى بېرىپ، يۇقىرى مەرتىۋىگە كۆتەردى.
بۇنى ئاڭلىغان خەن خاقانى لى لىڭنىڭ ئانىسى، خوتۇنى، ئوغلى ۋە
پۈتكۈل ئۇرۇغ-ئەۋلادىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، لى
جەمەتىنىڭ نامى بۇلغىنىپ كەتتى. لۇڭشىدىكى لى جەمەتى بىلەن
باردى-كەلدى قىلغان زاتلار ئىزا-نومۇسقا قالغانىدى.

مۇئەرىختىن: «زۈچىيۇ مىڭ تەزكىرىلىرى» دە: «ھۆكۈمدار
ئۆزى توغرا بولسا، بۇيرۇق قىلمايمۇ ئىشنى ئاققۇزالايدۇ؛ ھۆكۈمدار
ئۆزى توغرا بولمىسا، بۇيرۇق قىلىمۇ ئاقمايدۇ» دېيىلگەن. بۇ
سۆز لى گۇاڭ سەنگۈننى كۆزدە تۇتۇپ ئېيتىلغانمىكەن؟ مەن كۆرگەن
لى گۇاڭ سەنگۈن ساپ كۆڭۈللۈكلۈكى بىلەن سەھرالىققا ئوخشايتتى.
ئاتىق ئەمەس ئىدى. ئۇ ئۆلگەن كۈنى ئەلدە ئۇنى تونۇيدىغان،
تونۇمايدىغانلارنىڭ ھەممىسى ھازا تۇتقان. ئۇ ئۆزىنىڭ ساداقىتى

ۋە سەنسىمىيىتى بىلەن سىپاھ-بەگلەرنى ئۆزىگە ئىشەندۈرگەن. ئەمەسىنىدى؟ بىر ماقال باركى: «شايتۇل بىلەن نەشىپۇت ئۆزىنى جاكالانسىمۇ، ئۇنىڭ تۈۋى يولۇچىلار ئۈچۈن يول». بۇگەپ ئاددى بولغىنى بىلەن ئۇنىڭ مەنىسى ناھايىتى چوڭقۇردۇر.

[1] لى گۇاڭ (李广) — خەن خاقانلىقىنىڭ سەنگۈنى ئىدى، ئۇ لياڭ بەگلىكىنىڭ يېرىدە ئۇرۇش قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن لياڭ بېگى 'ليۇۋۇ ئۇنىڭغا سەنگۈنلىك نامىسى تەقدىم قىلدى. لى گۇاڭ شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلىپ ئالدى. بۇھادىسە خەن خاقانلىقىنىڭ قانۇنىغا خىلاپ ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن ئۇسۇيۇرغال ۋە مۇكاپاتىنى مەھرۇم قىلىنغانىدى.

(ئىككى خەن ئەدەبىيات تارىخى-ئۇچۇن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى)

354 - بەت

[2] چېڭجى (成纪) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىننەن ناھىيىسىنىڭ 30 چاقىرىم شىمالىدا. دەسلەپ لۇڭشى ۋىلايىتىگە قارىغان. م. ب. 134 - 129 - يىللار (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ يۈەنگۇاڭ يىللىرى) دىن كېيىن تەبىئىي ۋىلايىتىنىڭ قارمىقىغا ئۆتكەن.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 353 - بەت)

[3] خۇەيلى (槐里) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ ئون چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 353 - بەت)

[4] پاك ئائىلە پەرزەنتلىرى (良家子) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ھەربىي قوشۇن ئىككى خىل كىشىلەردىن تەركىپ تاپاتتى. بىرى پاك ئائىلە دەپ ئاتالغان ئادەتتىكى ئاھالە (تۈپىلار، باخشىلار، سودىگەرلەر، ھۈنەر-ۋەنلەر بۇنىڭ سىرتىدا) نىڭ پەرزەنتلىرى. يەنە بىرى جىنا يەتچىلەر.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 353 - بەت)

[5] چاڭيى (昌邑) — شەھەر. لياڭ بەگلىكىنىڭ مۇھىم شەھىرى. ئورنى

ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنشياڭ ناھىيىسىنىڭ 40 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 354 - بەت)

[6] لياڭ بېگى (梁王) خەن خاقانى ۋېندىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. خەن خاقانى جىڭدىنىڭ ئانا بىر ئىنىسى. ئىسمى ليۇۋۇ (刘武).

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1450 - بەت)

[7] گۇڭسۇن خۇنېي (公孙昆邪) — خەن خاقانلىقىنىڭ مەشھۇر قوماندانلىرىدىن گۇڭسۇن خېنىڭ بوۋىسى.

(«ئىككى خەن ئەدەبىيات تارىخى ئۇچۇن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى»

354 - بەت)

[8] تۇزاقچىلار — بۇيەردە، قەدىمكى زاماننىڭ ئۇرۇشلىرىدا قوللىنىلغان ئازغىنا ئەسكەرنى كۆرسىتىپ قويۇپ، دۈشمەننى ئۇرۇشقا تارتىپ، ئاندىن ئۇرغۇن ساندىكى قوشۇن بىلەن دۈشمەننى تارمار قىلىش تكتىكىسى بويىچە مەيدانغا تاشلىنىدىغان قىسم كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھۇنلار لى گۇاڭ ۋە ئۇنىڭ يۈز نەپەر ئاتلىق كىشىسىنى تۇزاقچىلار دەپ بىلىپ، ئۇلارغا تېگەلمىگەن. چۈنكى، ئۇلارنىڭ كەينىدە مۆكۈنگەن چوڭ قوشۇن بار دەپ پەرەز قىلغانىدى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 356 - بەت)

[9] شۇنىڭدىن تۆت يىل كېيىن — م. ب. 129 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) كۆزدە تۇتۇلۇدۇ.*

[10] سابىق يىڭيىن تۇرسى (颍阴侯) — گۇەن يىڭنىڭ نەۋرىسى گۇەن چاڭ كۆزدە تۇتۇلۇدۇ. شۇ چاغدا، گۇەن چاڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلانغانىدى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 361 - بەت)

[11] لەنتىيەن (兰田) — ناھىيە. بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى ۋېيخې تۈزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبىي چېكىسىگە، چىنلىك تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان.

(«سىخەي» 1381 - بەت)

[12] بالىڭ زىيارەتگاھلىقى (霸陵) — خەن خاقانى ۋېندىنىڭ مەقبەرىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەقبەرە بالىڭ ناھىيىسىدە، بالىڭ ناھىيىسىنىڭ ئورنى

قىسىم جايلارنى ئۆزئىچىگە ئالدى. دەنياڭ ۋىلايىتى بۇرۇن چۇبەڭلىكىگە قارايتتى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 374 - بەت)

[29] چىلىيەنشەن (祁連山) - تەڭرى تېغىنىڭ گەنسۇ رايونىدىكى قىسمى. ھۇنلار زامانىدا شىنجاڭ رايونىدىكى تەڭرى تېغى - شىمالىي تەڭرى تېغى، گەنسۇ رايونىدىكى تەڭرى تېغى - جەنۇبىي تەڭرى تېغى دەپ ئاتىلاتتى.

(يۇقىرىقى «پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 375 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 110 - جىلد

ھۇنلار تەزكىرىسى

ھۇنلارنىڭ ئەجدادى شياخوۋشى (1) ئەۋلادى بولۇپ، ئۇ چۈنۋېي-لەر (2) دەپ ئاتىلاتتى. تاڭ، يۈ زامانىلىرىدىن ئىلگىرى ئۇلار (ھۇنلار) تاغ رۇڭلىرى، شىيەنيۇن (猃狁)، شۈنيۇ (荤粥) دەپ ئاتىلىپ، شىمالدا چارۋا - مال بېقىپ، كۆچۈپ يۈرۈپ ياشايتتى. چارۋا ماللىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئات، كالا، قوي بولۇپ، تۆگە، قۇلانلار (ياۋانات) بولسا، ئۇلارنىڭ نادىر چارۋىلىرى ئىدى. ئۇلار ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ، كۆچۈپ يۈرەتتى. شەھەر ۋە مۇقىم تۇرىدىغان جايلارنى يوق ئىدى. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانمايتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ھەركىمنىڭ ئۆزىگە تەۋە يېرى بولاتتى. يېزىقى يوق بولۇپ، سۆزگە ئەمەل قىلىناتتى. بالىلىرى قوي مىنىپ، ئوقيا ئېتىپ، قۇشقاچ، چاشقان ئوۋلايتتى. سەل چوڭ بولغاندا بولسا، تۈلكە، توشقان ئېتىپ ئوزۇقلىناتتى. ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىق ئەر-لەر قاۋۇل، مەرگەن بولۇپ، ئۇلار تولۇق قوراللانغان چەۋەندازلار ئىدى. ئادەتتە، چوپانلىق قىلىپ، ئوۋ ئوۋلاش بىلەن تىرىكچىلىك قىلاتتى. زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا بولسا، ھەممىسى ئاتلىنىپ، جەڭ مەشىقى ئېلىپ بېرىپ، باسمىچىلىق بىلەن شۇغۇللاناتتى. ئۇلارنىڭ تەبىئىتى مانا شۇنداق ئىدى. ئۇلار يىراققا ئوقيا، يېقىنغا قىلىچ - نەيزە ئىشلىتەتتى، ئۇرۇش پايدىلىق بولسا ئىلگىرىلەپ، پايدىسىز بولسا چېكىنەتتى. قېچىشنى ھار كۆرمەيتتى. پايدىنى كۆرسە،

ئەدەپ - قائىدىنى ئۇنتاتتى، خان ۋە ئاقساقاللىرىدىن تارتىپ تاكى تۆۋەنگىچە ھەممىسى مالنىڭ گۆشىنى يەپ، تېرىسىنى كىيىم - كېچەك قىلىپ كىيەتتى. جۇۋىنى يېيىنچا، كىگىزنى سېلىنچا قىلاتتى. مالنىڭ سېمىزىنى قاۋۇل - قىرانلىرى، ئاشقانى قېرى - ئاجىزلىرى يەيتتى، ساغلام، قاۋۇل ئادەملەر ئەتىۋارلىنىپ، قېرى، ئاجىزلىرى كەمسەتە - لەتتى. ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى، ئاكىسى ئۆلسە، ئىنىسى يەڭگىسىنى، ئىنىسى ئۆلسە، ئاكىسى ئىنىسىنىڭ خوتۇنىنى ئالاتتى. ئۇلارنىڭ ئادىتىچە، ئىسىم ئاتىلاتتى، فامىلى بولمايتتى.

شيا خانلىقىدا تەرتىپ بۇزۇلۇپ، گۇڭ لىۋ ئېكىن بېگىنىڭ (3) ئەمىلىدىن مەھرۇم بولغاندىن كېيىن، غەربىي رۇڭلار ئىچىگە قېچىپ بېرىپ، رۇڭلارغا ئايلىنىپ، بىن (閼) دېگەن يەردە تۇرۇپ قالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، 300 نەچچە يىللار ئۆتۈپ، رۇڭ - دىلار چوڭ ئاقسا قال دەنفۇ (大王亶父) غا ھۇجۇم قىلدۇ، دەنفۇ چى تېغى - نىڭ ئېتىكىگە قېچىپ بارىدۇ. بىنلىقلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ بېرىپ، شۇ يەرگە ئورۇنلىشىدۇ. شۇندىن ئېتىۋارەن، جوۋ (周) خانلىقىنىڭ ئاساسى قۇرۇلۇشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن 100 نەچچە يىللار ئۆتۈپ، غەرب تەرەپ بەگلىرى بېگى جى چاڭ - چۈەن يىشى (映夷氏) ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئون نەچچە يىللار ئۆتۈپ، جوۋ ۋۇۋاڭ (周武王) جوۋ (紂) ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، لوۋى شەھىرىنى بىنا قىلدى. كېيىن يەنە فېڭچېڭ، خاۋچېڭ شەھەرلىرىدە تۇرۇپ، يات قەۋم رۇڭلارنى جىڭشۈي، لوۋى دەريالىرىنىڭ شىمالىغا سۈرۈپ تاشلىدى. ئۇلارغا "قىر ياساقچىلىرى" (4) دەپ ئىسىم قويۇپ، ۋاقتى - ۋاقتىدا ئولپان ئېلىپ تۇردى. شۇنىڭدىن ئىككى يۈز نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، جوۋ خانلىقىدا تەرتىپ بۇزۇلۇپ، جوۋ مۇۋاڭ چۈەنرۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، تۆت ئاتى بۇرى، تۆت بۇغا غەنىمەت ئېلىپ قايتىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن،

قىردىن ياساق كەلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن جوۋ خانلىقىدا «جازادەستە تۈرى» (5) تۈزۈلۈپ، (جازا قانۇنى) يولغا قويۇلىدۇ. جوۋ مۇۋاڭدىن كېيىن ئىككى يۈز نەچچە يىللار ئۆتۈدۇ. جوۋ يۈۋاڭ ئۆزىنىڭ سۆيۈملۈك كىچىك خانىشى باۋسى تۈپەيلىدىن شېن بېگى بىلەن ئازاڭلىشىپ قالىدۇ. غەزەپلەنگەن شېن بېگى چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىكتە جوۋ يۈۋاڭغا ھۇجۇم قىلىپ ۋە ئۇنى لىشەن تېغى ئېتىكىدە ئۆلتۈرۈپ، جوۋ خانلىقىدىن جياۋخۇ (6) كۆلىنى تارتىۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ، جىڭشۈي، ۋېيشۈي دەريالىرى ئارىلىقىغا ماكانلىشىۋېلىپ، جوۋ خانلىقىغا تاجاۋۇزچىلىق ۋە زوراۋانلىق قىلىشقا باشلايدۇ. چىن شياڭگۇڭ جوۋ خانلىقىنى قۇتقۇزۇپ قالغاندىن كېيىن، جوۋ پىڭۋاڭ فېڭچېڭ ۋە خاۋچېڭ شەھەرلىرىنى تاشلاپ، شەرققە لوۋى شەھىرىگە كۆچۈپ بارىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا چىن شياڭگۇڭ رۇڭلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى چى ۋىلايىتىگىچە قوغلاپ بارىدۇ. شۇندىن باشلاپ، چىن شياڭگۇڭ بەگلىرى قاتارىغا ئۆتۈدۇ. ئۇنىڭدىن 65 يىل كېيىن، تاغ رۇڭلىرى يەن بەگلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، چى بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلغانلىقتىن، چى لىڭگۇڭ (7) شەھىر سىرتىدا رۇڭلار بىلەن جەڭ قىلدۇ، ئۇنىڭدىن يەنە 44 يىل ئۆتۈپ، تاغ رۇڭلىرى (山戎) يەن بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلغاچقا، يەن بەگلىكى چى بەگلىكىدىن جىددى ياردەم سورايدۇ. چى خۋەن - گۇڭ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، تاغ رۇڭلىرى بىلەن جەڭ قىلدۇ، تاغ رۇڭلىرى قاچىدۇ. ئاندىن يەنە 20 نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، رۇڭ - دىلار لوۋى شەھىرىگە كېلىپ، جوۋ شياڭۋاڭغا يۈرۈش قىلىدۇ. جوۋ شياڭۋاڭ جېڭ (郑) بەگلىكىنىڭ فەنچېڭ (8) شەھىرىگە قېچىپ كىتىدۇ. باشتىلا جوۋ شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش غەرىزىدە يۈرگەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن رۇڭ - دىلاردىن ئۆي - لىنىپ، خانىش (后) قىلىپ بېكىتىدۇ ۋە رۇڭ، دى ئەسكەر -

لىرى بىلەن بىرلىكتە جېڭ بەگلىكى ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدۇ، ئۇزۇن ئۆتمەي، رۇڭ-دىلىق خوتۇننى خانىشلىقتىن قالدۇرىدۇ. خوتۇن بۇنىڭغا نارازى بولىدۇ. جوۋشياڭۋاڭنىڭ ئۆگەي ئانىسى خانىش خۇيخوۋ (惠后) نىڭ زى دەي⁽⁹⁾ ئىسىملىك ئوغلى بولۇپ، خانىش خۇيخوۋنىڭ ئوغلى زىدەينى خان قىلىپ تىكلەش غەرىزى بولغاچقا، ئۇ رۇڭ-دىلىق خانىش ۋە زىدەيلەر بىلەن ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ، رۇڭ-دىلارغا يول ئېچىپ بېرىدۇ. نەتىجىدە رۇڭ-دىلار باستۇرۇپ كېلىپ، جوۋشياڭۋاڭنى تارمار قىلىپ، زىدەينى خان قىلىپ كۆتىرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن رۇڭ-دىلارنىڭ بىر قىسمى لۇخۇنگە ماكانلىشىپ، شەرقتە ۋېي (II) بەگلىكىگە تۇتۇشۇدۇ ۋە جوۋخانلىققا دائىم تاجاۋۇزچىلىق ۋە زوراۋانلىق قىلىپ تۇرغانلىق-تىن، جوۋخانلىقى رۇڭ-دىلاردىن تولىمۇ بىزار بولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شائىرلار:

رۇڭ-دىلارغا زەربە بېرىپ،

شيەنيۇنگە يۈرۈش قىلىپ،

ھارۋىنى گۈلدۈرلىتىپ،

تەييۈەنگىچە باردۇق بىز.

دۈشمەنگە يۈرۈش قىلىپ،

قورغاننى پۇختا سېلىپ،

شىمال يۇنى (تەرەپنى) تىنچىتىپ

بۇ ئەلنى قوغدايلى بىز.

دەپ قوشاق توقۇغانىدى.

جوۋشياڭۋاڭ تۆت يىل سىرتتا سەرگەردان بولۇپ يۈرۈپ، ئاندىن جىن (晋) بەگلىكىگە ئەلچى ئەۋەتىپ ياردەم سورىدى، يېڭىدىن تەختكە چىققان جىن ۋېنگۇڭ زوراۋانلىق بىلەن ئۈستۈن-لۈككە ئېرىشىش غەرىزىدە، ئەسكەر چىقىرىپ رۇڭ-دىلار ئۈستىگە

يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى قوغلاپ چىقاردى. زى دەينى ئۆلتۈرۈپ، جوۋشياڭۋاڭنى قايتۇرۇپ كېلىپ، لويى شەھىرىگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ ۋاقىتتا، جىن (秦)، جىن (晋) بەگلىكلىرى قۇدرەتلىك-كۈچلۈك بەگلىكلەر ئىدى. جىن ۋېنگۇڭ رۇڭ-دىلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى خېشىدىكى يىنشۈي⁽¹⁰⁾ لوشۈي دەريالىرى ئارىسىدا قوغلىدى. بۇلار قىزىل دى، ئاق دى دەپ ئاتالدى. جىن مۇگۇڭ بۈيۈكىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، غەربىي رۇڭ دائىرىسىدىكى سەككىز خانلىق جىن خانلىقىغا قارىدى. لۇگشەن تېغىنىڭ غەربىدە مېنچۇ⁽¹¹⁾ رۇڭلىرى، كۈن رۇڭلىرى⁽¹²⁾، دىلار، ۋەن رۇڭلىرى، چىشەن، لياڭشەن تاغلىرى، جىڭشۈي، چىشۈي دەريا-لىرىنىڭ شىمالىدا يىچۇ رۇڭلىرى، دالى رۇڭلىرى، ۋۇجىر رۇڭلىرى،⁽¹³⁾ چۈيەن⁽¹⁴⁾ رۇڭلىرى بولۇپ، جىن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا بولسا، لىنخۇ رۇڭلىرى، لۇفەن رۇڭلىرى بار ئىدى، يەن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا بولسا، تۇڭگۇسلار⁽¹⁵⁾، تاغ رۇڭلىرى جايلاشقان. ئۇلار ھەرقايسى تاغ-جىلغىلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۆز ئالدىغا باشلىقلىرى بولاتتى. توپ-توپ بولۇپ ئولتۇراقلاشقان بولسىمۇ، بىرلىشىپ كېتەلمەيتتى.

بۇنىڭدىن 100 نەچچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن، جىن داۋ-گۇڭ⁽¹⁶⁾ ۋېي جياڭنى رۇڭ-دىلار بىلەن يارىشىشقا ئەۋەتكەچكە، رۇڭ-دىلار جىن بەگلىكىنى زىيارەت قىلىدۇ. يەنە 100 نەچچە يىللار ئۆتكەندە، جاۋشياڭزى گۇۋجۇ تېغىدىن ئېشىپ، رۇڭ-دىلارنى تارمار قىلىپ ۋە دەي بەگلىكىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ھۇنلار ئېلىگە يېقىنلىشىدۇ. ئاندىن جاۋشياڭزى خەن، ۋېي بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىكتە جۇبونى يوقىتىپ، جىن بەگلىكىنىڭ يەرلىرىنى بۆلۈشۈپ ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، جاۋ بەگلىكى، دەي بەگلىكى بىلەن گۇۋجۇ تېغىنىڭ شىمالىنى، ۋېي بەگلىكى خېشى بىلەن شاڭجۇن ۋىلايەت-

لىرىنى ئىگەللەپ، رۇڭلار بىلەن چېگرىداش بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، يىچۇ رۇڭلىرى شەھەر قەلئەلەرنى سېلىپ ئۆزىنى قوغدىغان بولسىمۇ، لېكىن چىن بەگلىكى ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى پىلە قۇرۇت-دەك يەپ، ئاخىرى چىن خۇيۋاڭ (17) زامانىغا كەلگەندە، يىچۇ رۇڭلىرىنىڭ 25 شەھىرىنى ئىگەللەيدۇ. خۇيۋاڭ ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، شىخې، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىنى تامامەن چىن بەگلىكىگە قوشۇۋالىدۇ. چىن جاۋۋاڭ زامانىسىدا يىچۇ رۇڭلىرىنىڭ خانى خان ئانا شۈەن تەيخوۋ بىلەن ئوينىيدۇ، خان ئانا شۈەن تەيخوۋ يىچۇ رۇڭ خانىسىدىن ئىككى بالا تۇغۇدۇ. خان ئانا شۈەن تەيخوۋ يىچۇ رۇڭ خانىنى ھىلە-مىكىر بىلەن گەنجۈەندە ئۆلتۈرىدۇ. ۋە ئەسكەر چىقىرىپ، يىچۇ رۇڭلىرىغا يۈرۈش قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، چىن بەگلىكى لۇڭشى، بېيىدى، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىنى ئىگەللەيدۇ. سەددىچىننى بىنا قىلىپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈدۇ. جاۋبەگلىكى بېگى ۋۇلىڭۋاڭمۇ ئۆرپ-ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، ھۇنچە كىيىنىپ، ئات مىنىش، ۋە ئوقيا ئېتىشنى ئۈگىنىپ، شىمالدا لىنخۇ، لۇفەن ھۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، سەددىچىننى بىنا قىلىدۇ. (جاۋ) ۋۇلىڭۋاڭ سېپىلىنى دەيجۇندىن باشلاپ، چۇغاي (يىڭشەن) تېغىنىڭ ئېتىكى بىلەن گاۋچوگە يەتكۈزىدۇ ۋە ئۇنى چېگرا قىلىپ، يۈنجۇڭ، يەنچېن، دەيجۇن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلىدۇ. كېيىن يەن بەگلىكىدە ئۆتكەن چىن كەي ناملىق دانىشمەن قوماندان ھۇن ئېلىدە تۇرغاق بولغانىدى. ھۇنلار ئۇنىڭغا ناھايىتىمۇ ئىشىنەتتى. ئۇ يەن بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تۇڭگۇسلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلىغاچقا، تۇڭگۇسلار 1000 چاقىرىملاپ ئارقىغا چېكىنگەنىدى. چىن كې بىلەن بىللە چىن بېگى (چىن شىخۇاڭنى) ئۆلتۈرمەكچى بولغان چىن ۋۇياڭ دېگەن كىشى چىن كەيىنىڭ نەۋرىسى بولاتتى. يەن بەگلىكىمۇ ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن،

زاۋياڭدىن (18) شياڭپىڭخىچە (19) سېپىل سېلىپ ۋە شاڭگۇ، يۈ-ياڭ (20)، يۈۋېيىپىڭ، لياۋشى، لياۋدۇڭ ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلغانىدى. شۇ زاماندا يەتتە مەدەنىيەتلىك بەگلىك ئىچىدە ئۈچ بەگلىك ھۇنلار بىلەن چېگرىداش ئىدى. جاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى لى مۇ زامانىدا، ھۇنلار جاۋ بەگلىكى چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىشكە پىتىنالمىتتى، چىن بەگلىكى ئالتە بەگلىكىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن چىن شىخۇاڭ مېڭ تىيەننى 100000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن شىمالدىكى ھۇنلارغا قارشى جازا يۈرۈشىگە ئەۋەتىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى تامامەن قايتۇرۇپ ئالدى. شۇنىڭ بىلەن خۇاڭخې دەرياسىنى قورۇق قىلىپ، دەريا بويىدا 44 ناھىيە بىنا قىلىپ ۋە بۇ يەرلەرنى قوغداش ئۈچۈن جىنايەتچىلەرنى كۆچۈرۈپ چىقىپ ئورۇنلاشتۇرغانىدى. لىنتاۋدىن لياۋدۇڭخىچە سوزۇلغان 10000 چاقىرىمدىن ئوشۇق چېگرادىكى تاغلار، خەتەرلىك ھاڭ ۋە جىلغىلارنى بويلاپ سېپىل سوقتۇرۇپ (ئىمكانىيەتنىڭ بىرىچە كونا سېپىللار قايتىدىن ياسىلىپ)، جىۋيۈەندىن (21) يۈنشياڭخىچە (22) ئۇدۇل يول ئاچقاندى. يەنە دەريادىن ئۆتۈپ، ياڭشەن تېغى بىلەن بېيجىڭ ئارىلىقىدىكى يەرلەر ئىگەللەندى. شۇ ۋاقىتلاردا، تۇڭگۇسلار كۈچەيگەن، ياۋچىلار راۋاج تاپقاندى. ھۇنلارنىڭ تۈمەن (23) ناملىق تەڭرىقۇتى چىن خاقانلىقىغا تەڭ كېلەلمەي شىمالغا كۆچكەن. ئون نەچچە يىللار ئۆتۈپ، مېڭ تىيەن ئۆلۈپ، بەگلەر چىن خاقانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتەرگەچكە، خاقانلىق پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قېلىپ، چىن خاقانلىقى چېگرا ساقلاشقا كۆچۈرۈپ كەلگەن جىنايەتچىلەر ئاساسىي جەھەتتىن قايتىپ كېتىشكە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن قۇلايلىق شارائىتقا ئېرىشكەن ھۇنلار يېڭىۋاش-تىن تەدرىجى ھالدا دەريانىڭ (خۇاڭخېنىڭ) جەنۇبىغا ئۆتۈپ، چىن خاقانلىقى بىلەن قەدىمكى چېگرا بويىچە چېگرىداش بولۇ-

ۋالدى.

تەڭرىقۇت تۈمەننىڭ باتۇر (بودۇ) (24) ئىسىملىك خان تېكىنى بار ئىدى. كېيىن تەڭرىقۇتنىڭ سۈيۈملۈك ئالچىسى (25) ئۇنىڭغا كىچىك ئوغلىنى تۇغۇپ بەرگەندىن كېيىن، تەڭرىقۇت باتۇرنىڭ خان تېكىنلىك ئورنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كىچىك ئوغلىنى خان تېكىن قىلماقچى بولىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن باتۇر ياۋچىلارغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىلىدۇ. باتۇر ياۋچى ئېلىدە تۇرغاق بولۇپ تۇرغاندا، تۈمەن ياۋچى ئېلىگە ئۈشتۈمتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ. ياۋچىلار باتۇرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، باتۇر ياۋچىلارنىڭ بىر تۈلپار ئېتىنى ئوغۇرلاپ مىنىپ، ئۆز ئېلىگە قېچىپ كېلىدۇ. ئوغلىنىڭ باتۇرلۇقىغا قايىل بولغان تۈمەن ئۇنى 10000 چەۋەندازغا باش قىلىدۇ. باتۇر (ۋىژىل-داپ ئۇچىدىغان) ئاۋازلىق ئوق ياستىپ، ئۆز چەۋەندازلىرىغا قارىتا ئېتىنى مەشىق قىلدۇرىدۇ ۋە: «مېنىڭ ئاۋازلىق ئوقۇم قەيەرگە قارىتىپ ئېتىلسا، ھەممىڭلار شۇ يەرگە قارىتىپ ئاتىسىلەر، كىم ئاتمايدىكەن، ئۇنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ!» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ ھەمدە شىكارغا چىققاندا، ئاۋازلىق ئوق ئېتىلىماستىن تۇرۇپ، ئوق چىقارغانلارنىڭ دەرھال كاللىسىنى ئالىدۇ. بىر قېتىم باتۇر ئۆزىنىڭ تۈلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئاۋازلىق ئوق ئاتىدۇ. ئەتراپىدىكىلەردىن بەزىلەر ئاتنى ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمايچىقا، باتۇر دەرھال ئۇلارنىڭمۇ كاللىسىنى ئالىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە ئۆزىنىڭ سۈيۈملۈك خوتۇنىغا قارىتىپ ئاۋازلىق ئوق ئاتقاندا، ئەتراپىدىكىلەردىن بەزىلەر ئىنتايىن قورقۇپ ئېتىشقا جۈرئەت قىلالمايغانلىقتىن، باتۇر ئۇلارنىڭمۇ كاللىسىنى ئالىدۇ. بىر مەزگىل ئۆتۈپ، باتۇر يەنە بىر قېتىم شىكارغا چىققاندا، تەڭرىقۇتنىڭ تۈلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئاۋازلىق ئوق ئاتىدۇ. ئەتراپىدىكى نەۋكەرلىرىمۇ ئاتىدۇ. ئاندىن، باتۇر ئەتراپىدىكى ئادەملەرنىڭ كارغا يارايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىدۇ.

كېيىن، ئاتىسى تۈمەن تەڭرىقۇت بىلەن بىللە شىكارغا چىقىپ، تۈمەنگە قارىتىپ ئوق ئاتىدۇ، ئەتراپىدىكىلەرمۇ ئاۋازلىق ئوق بىلەن تەڭلا ئوق چىقىرىپ، تۈمەننى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن باتۇر ئۆگەي ئانىسىنى، ئىنىسىنى ھەمدە ئۆزىگە بويسۇنمىغان ۋەزىرلەرنى تامامەن ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلىدۇ.

باتۇر تەختكە چىققاندا، تۈڭگۈسلار قۇدرەتلىك ئەل ئىدى. ئۇلار باتۇرنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىققانلىقىنى ئاڭلاپ، تۈمەندىن قالغان تۈلپارنى سوراپ، باتۇرغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. باتۇر ئە-راپىدىكى مەنسەپدارلارنى توپلاپ مەسلىھەت سالغاندا، مەنسەپدارلار: «تۈلپار ئات ھۈن ئېلىنىڭ تەۋەررۈك ئېتى. بېرىلمىسۇن» دېيىشىدۇ. باتۇر: «خوشنىمىز بولغان ئەلدىن بىر ئاتنى ئايا-مىزمۇ؟» دەيدۇ ۋە ئاتنى تۈڭگۈسلارغا بېرىۋېتىدۇ. تۈڭگۈسلار باتۇرنى قورقۇنچاق ھېسابلاپ ئۇزۇن ئۆتمەي، تەڭرىقۇتنىڭ بىر ئالچىسىنى سوراپ باتۇرغا يەنە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. باتۇر ئەتراپىدىكى مەنسەپدارلىرىدىن مەسلىھەت سورىغاندا، مەنسەپدارلار غەزەپلىنىپ: «تۈڭگۈسلار يولسىزلىق قىلىپ ئالچى سوراپتۇ، ئۇلارنىڭ ئەدەبىيىتى بېرەيلى!» دەپ ۋاقىرىشىدۇ، باتۇر بولسا: «خوشنىمىز بولغان ئەلدىن بىر ئايالنى ئايايمىزمۇ؟» دەپ ياخشى كۆرۈپ ئالغان ئالچىسىنى تۈڭگۈسلارغا بېرىۋېتىدۇ. تۈڭگۈسلار خانى بارغانچە كۆرەڭ-لەپ، غەربكە ھۇجۇم قىلىدۇ. تۈڭگۈسلار بىلەن ھۇنلارنىڭ ئارىلىقىدا 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق كېلىدىغان بىر ئىنسى-جىن يوق تاشلاندىق يەر بولۇپ، ھەر ئىككى تەرەپ مۇشۇ يەرنىڭ ئىككى چېتىگە كەپلەرنى ياساپ، قاراۋۇللارنى قويالىتى. تۈڭگۈسلار باتۇر تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ: «سىلەر ھۇنلار بىزنىڭ قاراۋۇلخانىمىز ئالدىدىكى تاشلاندىق بوش يەرگە ئاياق باسقۇچى بولماڭلار. ئۇ

يەرنى بىز ئىگەللىمەكچىمىز» دەيدۇ. باتۇر مەنەسەپدارلەرنى يىغىپ يەنە مەسلىھەت سورىغاندا، مەنەسەپدارلارنىڭ بەزىلىرى: «ئۇ يەرنى بىز تاشلىۋەتكەن، ئۇنى بەرسەكمۇ بولىدۇ، بەرمىسەكمۇ بولىدۇ» دېيىشىدۇ بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولغان باتۇر «يەر-زىمىن دۆلەتنىڭ ئاساسى، نىمە ئۈچۈن زىمىنىمىزنى بېرىدىكەن-مىز؟!» دەيدۇ ۋە زىمىن بېرەيلى دىگۈچىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت يۈرۈشكە ئاتلىنىپ، ئەل ئىچىدە يۈرۈشكە چىقىغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىدىغانلىقىنى جاكاللايدۇ. شۇنىڭ بىلەن شەرققە-تۈڭگۈسلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىدۇ. ئەزەلدىن باتۇرنى كۆزگە ئىلماي كەلگەن تۈڭگۈسلارنىڭ ھېچقانداق تەييارلىقى يوق ئىدى. باتۇر قوشۇن بىلەن كېلىپ، تۈڭگۈسلار خانىنى تار-مار قىلىپ، ئاھالىسىنى ئەسىر، مال-مۈلكىنى غەنىمەت ئېلىپ قايتىدۇ. باتۇر غەربكە-ياۋچىلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ياۋچىلارنى سۈرۈپ چىقىرىدۇ. جەنۇبدا لۇقەن خانىنى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەيان خانىنى ئۆزىگە قارىتىۋالىدۇ. چىن شىخۇاڭ دەۋرىدە مېڭ تىيەن ھۇنلاردىن تارتىۋالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋېلىپ، دەريانىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمكى قورۇلنى خەن خاقانىلىقى بىلەن چېگرا قىلىپ، تاكى جۇنا، فۇشى دېگەن يەرلەرگىچە يېتىپ كېلىدۇ. ئاندىن، يەن، دەي ۋىلايەتلىرىگە تاجاۋۇز قىلىدۇ. شۇ چاغلاردا خەن قوشۇنلىرى شياڭيۇ بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان بولۇپ، خەن ئۇرۇش ھارغىنلىقى ئىچىدە تۇرۇۋاتقاچقا، باتۇر قۇدرەت تېپىپ، 300000 دىن ئارتۇق جەڭگىۋار قوشۇنغا ئىگە بولغانىدى.

ھۇنلار چۈنۋېيدىن تۈمەنگىچە بولغان نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە، بەزىدە كۆپىيىپ، بەزىدە ئازىيىپ، تارقاق ياشاپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ شەجەرە-نەسەبنامىلىرىنى بىلىش، تۈزۈشكە بولمايتتى. لېكىن باتۇرغا كەلگەندە ناھايىتى قۇدرەت تېپىپ، شىمالدىكى تاشپە-

لەرنى تامامەن بويسۇندۇرۇپ، جەنۇبدا خەنگە تاقابىل تۇرماقتا ئىدى. مانا شۇندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ شەجەرە-نەسەبنامىلىرى، ئەمەل-مەنەسەپ ناملىرى ۋە ئۇنۋانلىرىنى بىلىۋېلىش-خاتىرىلەشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلغانىدى.

باتۇر ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قان، ئوڭ قول قان، سول قول قان، ئوڭ چوڭ سەركەردە (26)، سول چوڭ سەركەردە، ئوڭ چوڭ تۇتۇق بەگ (27)، سول چوڭ تۇتۇق بەگ، ئوڭ چوڭ تۈتۈن بېگى (28)، سول چوڭ تۈتۈن بېگى، ئوڭ قۇت بېگى (29)، سول قۇت بېگى تەسىس قىلدى. ھۇنلار بىلىملىك دانىشمەننى «تۇغ» دەپ ئاتى-شاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەتتە سول توغ قانلىققا خان تېكىن بەل-گىلىتەتتى. ئوڭ-سول تۇغ قانلاردىن تۆۋەندە سەنگۈنلەرگە قەدەر چوڭلىرىدا 10000، كىچىكلىرىدە بىر نەچچە مىڭ چەۋەنداز بولۇپ، ئومۇمەن، 24 باشلىق بولاتتى، بوقوشۇنلار «تۈمەن چەۋەنداز» (30) دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلۇغ مەنەسەپلەر ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس قالاتتى. قۇيان (31)، لان (32) ئۇرۇقلىرى، ئاندىن قالسا، شۇبو (33) ئۇرۇقى ئالى مەرتىۋىلىك ئۈچ ئۇرۇق ھېسابلىناتتى. سول قانات قانلار شەرق تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، شاڭگۇ ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلەتتى. شەرقتە خۇيخې (34)، چاۋشيەنلەر بىلەن تۇتۇشاتتى. ئوڭ قانات قانلار غەرب تەرەپكە جايلاشقان بولۇپ، شاڭجۇن ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلەتتى. غەربدىكى چېگرىسى ياۋچى، دى، چياڭلار بىلەن تۇتۇشاتتى، تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسى بولسا، دەيجۇن، يۈنجۇڭ ۋىلا-يەتلىرىگە ئۇدۇل جايلاشقانىدى. خانلارنىڭ يەرلىرى ئايرىم بولۇپ، ئۇلار ئوت-چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. لېكىن خانلار ئىچىدە، ئوڭ تۇغ قان، سول تۇغ قان، ئوڭ قول قان، سول قول قانلار ناھايىتى چوڭ بولاتتى. ئوڭ-سول قۇت بەگلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە ياردەملىشەتتى. 24 باشلىقنىڭمۇ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز

ئالدىغا تەسىس قىلغان مىڭبېشى (35) يۈز بېشى، ئون بېشى، كىچىك قان (36)، ۋەزىر (37)، سەركەردە، تۇتۇق بەگ، تۈتۈن بېگى، قۇتقۇبەگ (且渠) قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولاتتى.

ھەريىلى نورۇز ئېيىدا، ھۇن باشلىقلىرى تەڭرىقۇت ئوردىسىدا باش قوشۇپ نەزىر-چىراق قىلاتتى. بەشىنچى ئايدا لۇڭچېڭ (38) شەھىرىگە يىغىلىپ، چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ، ئاتا-بوۋى-لىرى، ئاسمان-زېمىن، روھ-ئەرۋاھلارغا ئاتاپ زارا-خەتمە قىلاتتى. كۈزدە ئاتلار سەمىرىگەندە دەيلىن (蹄林) ئىبادەت ئورمان-لىقى گە يىغىلاتتى. ئادەم، ئات-ئۇلاقنىڭ ھېسابى ئېلىناتتى. ھۇنلارنىڭ قانۇنىدا شەمشەر (پىچاق) بىلەن كىشىنىڭ بىر چىسىدىن ئارتۇق يېرىنى زەخمىلەندۈرگۈچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. مال-مۈلۈك ئوغۇرلىغۇچىلارنىڭ ئۆي-بىساتى، مال-مۈلكى مۇسا-دېرە قىلىناتتى. جىنايەت سادىر قىلغانلاردىن جىنايىتى كىچىكلەرنىڭ ئۇشۇقى چېقىلاتتى. جىنايىتى چوڭلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. قاماق جازاسى ئون كۈندىن ئاشمايتتى، پۈتۈن بىر ئەلدە قاماقتا يات-قۇچىلار بىر نەچچە كىشىلا بولاتتى، خالاس. تەڭرىقۇت ھەر تاڭدا قارارگاھىدىن چىقىپ، كۈنگە قاراپ تازىم قىلاتتى. ئاخشىمى ئايغا تازىم قىلاتتى. ھۇنلار ئولتۇرۇشتا تۆرنى سولدىن باشلاپ، شىمالغا يۈزلىنىپ ئولتۇراتتى. بۇرجىنىڭ بەشىنچى خانىسى بىلەن مۈچەلىنىڭ ئالتىنچى خانىسى بىرلەشكەن كۈن ھۇنلاردا خەيرلىك كۈن ھېساب-لىناتتى. ھۇنلار ئۆلۈكنى دەپنە قىلىشتا، ئىچ-تاش قىلىپ، قوش قەۋەت تاۋۇت ياساپ، ئۇنىڭغا ئۆلۈكنى ئالتۇن-كۈمۈش، كىسىم-كىچەك بىلەن بىللە سالاتتى. ئۇلاردا گۆر ئۈستىگە دەرەخ تىكىش، ھازا كىيىمى كىيىش ئادىتى يوق ئىدى. ئۆلگۈچى بىلەن ئۇنىڭ يېقىن خىزمەتچىلىرى، كىچىك خوتۇنى بىلەن كۆمۈلەتتى. مۇنداق بىللە كۆمۈلگۈچىلەر كۆپ بولغاندا، بىر نەچچە ئون ياكى 100

كىشىگە يېتەتتى. ھۇنلار يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. ئاي تولغاندا جەڭگە چىقاتتى، ئاي كۆتمەك ۋاقتىدا جەڭدىن قايتاتتى، دۈشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرگۈچى ياكى ئەسىر ئالغۇچىغا بىر ئاپقۇر شاراپ ئىنتام قىلىناتتى. ئېرىشكەن غەنىمەت-ئولجىسى كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بېرىلەتتى. ئەسىر ئالغان ئادىمىنى ئۆزى قۇل قىلاتتى. دېمەك، ھۇنلار جەڭ قىلىدىكەن، ھەممە ئۆز مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن كۈرەش قىلاتتى. ئۇلار دۈشمەننى ئالداپ، مۇھاسىرىگە چۈشۈرۈپ يوقىتىشقا ماھىر بولۇپ، دۈشمەننى كۆرگەن ھامان ئوقتەك ئېتىلاتتى. ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ يېڭىلىپ قالغاندا بولسا، ھايت-ھۈيت دېگىچە بۆلۈنۈپ، پېتىراپ قېچىپ كېتەتتى. جەڭدە ئۆلگەنلەرنى ئېلىپ قايتقۇچىلار، ئۆلگۈچىنىڭ پۈتۈن مال-مۈلكىگە ئىگە بولاتتى.

باتۇر كېيىن شىمالدا خۇنيۇ (39) چۈشپ (40)، دىڭلىڭ (41)، قىرغىز (خاكاس (42))، شىنلى (43) ئەللىرىنى بويسۇندۇرغان ۋە شۇنىڭ بىلەن ھۇن ئېلىنىڭ بارلىق مۆتىۋەرلىرى، ئۇلۇغ مەنسەپ-دارلىرى باتۇر تەڭرىقۇتقا ئىتائەت قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىگە «تۇغ» قىلغانىدى.

بۇ خەن خاقانلىقى ئەلنى ئەمدىلا تىنچىتقان، خەن بېگى خەن-شىن (韓王信) دەي ۋىلايىتىگە بەگ بولۇپ يۆتكەلگەن، مايى شەھىرى مەركەز قىلىنغان ۋاقىت ئىدى. زور كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلغان ھۇنلار، مايىنى مۇھاسىرە قىلىپ ئالغاچقا، خەن بېگى خەن شىن ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. ھۇنلار خەن شىننى قولغا چۈشۈر-گەندىن كېيىن، لەشكەر تارتىپ جەنۇبقا چۈشۈپ، گۈۈجۈ تېغىدىن ئۆتۈپ، تەييۈەنگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن جىنياڭغا بارىدۇ. خەن خاقانى گاۋدى ئۆزى قوشۇن باشلاپ، ھۇنلارغا قارشى ماڭغاندا، قېشىنىڭ مۇدھىش سوغۇقى، قار-شۇبىرغانلىرىغا دۈچ كېلىپ، ئەس-

كەرلەرنىڭ ئوندىن ئىككى - ئۈچىنىڭ قول - پۇت بارماقلىرى ئۇششۇپ چۈشۈپ كېتىدۇ. (تەڭرىقۇت) باتۇر يېڭىلىگەن قىياپەتكە كىرىپ قېچىپ، خەن قوشۇنلىرىنى مەلىكە قىلىپ ئەگەشتۈرۈپ ماڭىدۇ. خەن قوشۇنلىرى باتۇرنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىدۇ. باتۇر، جەڭگىۋار قىسىملىرىنى يوشۇرۇپ، ئۆزىنى ئاجىز قىلىپ كۆر-سىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خەن خاقانى بارلىق كۈچلىرىنى ئىشقا سالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپچىلىكى پىيادە قىسىملار بولۇپ، 320000 كىشى ئىدى. ئۇلار ھۇنلارنى شىمالغا قوغلاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. گاۋدى ئۆز قىسىملىرىدىن بۇرۇن يېڭىچىك شەھەرگە يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ پىيادە قىسىملىرى تولۇق يېتىپ كەلگەچە، باتۇر 400000 جەڭگىۋار ئاتلىق قوشۇن بىلەن كېلىپ، بەيدىڭ تېغىدا گاۋدىنى قورشىۋالىدۇ. خەن قوشۇنلىرى تاشقى جەھەتتە ياردەمدىن ئۈزۈلۈپ، ئىچكى جەھەتتە ئوزۇق - تۇلۇكتىن قىسىلىپ، يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشاۋدا قالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىنى قورشاپ تۇرغان ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ غەرب تەرەپتىكىلىرى پۈتۈنلەي ئاق ئاتلىقلار، شەرق تەرەپتىكىلىرى كۆك ئاتلىقلار، شىمال تەرەپتىكىلىرى قارا ئاتلىقلار، جەنۇب تەرەپتىكىلىرى بولسا تامامەن تورۇق ئاتلىقلار ئىدى. گاۋدى زور سوغا - سالاملار بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسىغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ، ئالچى باتۇرغا: «ئىككى ھۆكۈمدار بوغۇشماڭلار. بۈگۈن خەن زېمىنىنى ئالدىڭىز، لېكىن سىز تەڭرىقۇت بەرىبىر بۇ يەرنى ماكان تۇتۇپ تۇرالماسىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەن خاقان - مىڭمۇ تەڭرىسى بار. تەڭرىقۇت ئويلىنىپ كۆرۈڭ» دەيدۇ. باتۇر - نىڭ خەن بېگى خەن شىننىڭ سەركەردىلىرىدىن ۋاڭ خۇاڭ، جاۋ - لىلار بىلەن ۋەدىلەشكەن قوشۇلۇش ۋاقتى بار ئىدى. لېكىن ۋاڭ خۇاڭ، جاۋلىلارنىڭ قوشۇنلىرى تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكتىن، باتۇر خەن خاقانى بىلەن ئۇلارنىڭ تىلى بىرلىككەن دېگەن گۇمانغا

كېلىدۇ. شۇڭا، ئالچىنىڭ گېپىنى ئېلىپ، مۇھاسىرىنىڭ بىر بۇرجى - كىنى ئېچىۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، گاۋدى ئوقياچى سىپاھلارغا: «ھەممەڭلەر ياينى تولۇق تارتىپ، ئوقنى سىرتقا قارتىڭلار!» دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ ۋە ئېچىپ بېرىلگەن بۇرجەكتىن ئۇدۇل چىقىپ، زور قوشۇنغا قوشۇلىدۇ. باتۇر ئۆز قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئارقىسىغا ياندىۇ. خەن خاقانلىقىمۇ قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ، ياخشى - لەش بىتىمى تۇرۇش ئۈچۈن لىۈجىڭنى ھۇنلارغا ئەۋەتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، خەن بېگى خەن شىن ھۇنلارنىڭ سەركەردىسى سۈپىتىدە، جاۋلى، ۋاڭ خۇاڭلار بىلەن بىللە توختامغا خىلاپ ھالدا، دەيجۇن، يۇنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە بىر نەچچە قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي، چىن شى ئاسىيلىق قىلىپ، خەن بېگى خەن شىن بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، دەيجۇنگە ھۇجۇم قىلغاچقا، خەن خاقانلىقى ئۇلارغا قارشى فەن كۈەيسىنى ئەۋەتىپ، دەيجۇن، يەنمېن، يۇنجۇڭ ۋىلايەتلىرىنى ناھىيىلىرى بىلەن قايتا تۇرۇۋالىدۇ. لېكىن چىڭنىڭ سىرتىغا چىقمايدۇ. بۇ چاغدا ھۇنلارغا خەن سەركەردىلىرى كۆپلەپ قېچىپ ئۆتۈپ تەسلىم بولۇپ تۇرغانلىقتىن، باتۇر دەيجۇننىڭ يەرلىرىگە ھەمىشە تاجاۋۇز قىلىپ تۇراتتى. خەن خاقانلىقى خەۋپ ئىچىدە قالغانىدى. گاۋدى يەنە لىۈ - جىڭنى ئەۋەتىپ، خان جەمەتىدىن بولغان بىر خانىكىنى (قۇنچۇينى) تەڭرىقۇتقا ئالچى قىلىپ بەردى. ھەر يىلى ھۇن ئېلىگە مەلۇم مىقداردا مەشۇت، يىپەك رەخت، ھاراق، گۈرۈچ ۋە باشقا ئوزۇق - تۇلۇكلەرنى ئەۋەتىپ تۇردى. قۇدىلىشىش ئارقىلىق قېرىنداشلىق ئەھدىسى تۈزگەچكە، باتۇر ئۆزىنى بىر ئاز يىغىشتۇرغانىدى. كېيىن، يەن بېگى لۇۋەن ئىسيان كۆتىرىپ، ئۆز گۇرۇھىدىكى نەچچە مىڭ كىشى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى ۋە ھېمىشە شاڭگۇنىڭ شەرقىگە پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرىدىغان بولدى.

گاۋرۇ ئالەمدىن ئۆتۈپ، خۇيىدى (44)، خان ئانا لۈتەيخوۋ زامانىدا، خەن خاقانلىقى ئەمدىلا ئەمىن تاپقانلىقى ئۈچۈن، ھۇنلار كۆرەڭلەپ كېتىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت گاۋدىنىڭ خانىشىغا بولمىغۇر گەپلەر بىلەن مەكتۈپ يوللايدۇ. خانىش باتۇرغا قارشى ئۇرۇش قىلىش غەرىزىدە بولغان بولسىمۇ، سەركەردىلەر: «خاقان گاۋدى دانىشمەن، باتۇر تۇرۇقلۇق پىشچىڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغانىدى» دېيىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خانىش لۇخوۋ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ھۇنلار بىلەن يەنە قۇدىلىشىدۇ.

خاقان ۋېندى تەختكە چىقىشى بىلەنلا، قۇدىلىشىش ئىشنى بېڭىۋاشتىن يولغا قويدى. م.ب. 177 — يىلى (ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى يىلى بەشىنچى ئايدا، ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى باستۇرۇپ كىرىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى ئىشغال قىلدى. شاڭجۇن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، چېگرىنى قوغداۋاتقان بەدىۋى يات قەۋمىلەرنى بۇلاپ-تالاپ، خەلقىنى قىرغىن قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خاقان ۋېندى باش ۋەزىر گۇەن يىڭگە يارلىق بەردى. گۇەن يىڭ ھارۋا-ئاتلىق بولۇپ، 85000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن چىقىپ، گاۋنۇدا ئوڭ تۇغ قان بىلەن ئۇرۇشۇدۇ. ئوڭ تۇغ قان قېچىپ چېگرىدىن چىقىپ كېتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ۋېندى تەيىۋەنگە كەلگەندى، دەل شۇ پەيتتە، جىيېي بېڭى (ليۇ شىڭجۇ) ئىسيان كۆتەرگەچكە، ۋېندى پايتەختكە قايتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن باش ۋەزىر قوماندىسىدىكى ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىۋاتقان قوشۇننى قايتۇرۇپ ئالىدۇ.

كېلەر يىلى (م.ب. 176 — يىلى) تەڭرىقۇت خەن خاقانىغا: «ھۇن ئېلىنىڭ تەڭرى قويغان ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى ئېھتىرام بىلەن خاقانغا سالام يوللايدۇ. ئۆتكەندە خاقان ياخشىلىشىش ئىشنى ئۆت-تۇرغا قويغان ئىدىلە، بۇ مەكتۈبىمىدىكى پىكىرلەرگە ئۇيغۇن بولغاچقا، تەڭ خوشال بولغانىمىز. خەن خاقانلىقىنىڭ چېگرىدىكى ئەمەلدارى

ئوڭ تۇغ قانىنى ھاقارەتلىگەن، ئوڭ تۇغ قان مەن تەڭرىقۇتقا ئىلتىماس قىلماستىن، ئېلىپك نانچى قاتارلىقلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، خەن خاقانلىقىنىڭ ئەمەلدارى بىلەن قارىلاشقان. ئىككى ھۆكۈم-دارنىڭ ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ، قېرىنداشلارچە تۇققانچىلىقىمىزنى بۇزغان. خاقان قايتا-قايتا مەكتۈپ ئارقىلىق بىزنى ئەيىبلىدىلەر. ئەلچى ئارقىلىق جاۋابىنى بەردىم. ئەلچىمىز قايتىپ كەلمىدى، خەن خاقانلىقىمۇ ئەلچى ئەۋەتمىدى. شۇ سەۋەپتىن، خەن خاقانلىقى بىزدىن يامانلىدى. خوشنا ئەللەر ئۆز ئارا ئىتتىپاق تۇتمەيدىدە-ئان بولۇپ قالدۇق، كىچىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئەھدىنى بۇزغانلىقى ئارقىسىدا، ئوڭ تۇغ قانىنى جازالاپ، ئۇنى غەربكە ياۋچىلار ئۈستىگە ئۇرۇشقا ئەۋەتتىم. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سىياھ-بەگلەرنىڭ خىل، ئاتلارنىڭ قاۋۇللۇقى ئارقىسىدا، ياۋچىلار تارمار قىلىندى، قىرىپ تاشلاندى. قالغانلىرى ئەسىر ئېلىندى. روران (45)، ئۇي-سۇن (46)، ئوغۇز (47) ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 26 ئەل تىنچىتىلدى. ھەممىسى ھۇنلارغا تەۋە بولدى. بارچە ئوقيا تۇتقان خەلق بىر ئائىلە بولۇپ ئۆيۈشتى. شىمالدىكى يەرلەرمۇ تىنچلاندى. ئەمدى ئۇرۇشنى توختىتىپ، ئەسكەرلەرگە ئارام بېرىپ، ئاتلارنى بېقىش نىيىتىدەمەن. ئۆتكەن ئىشلارنى تۈزىتىپ، بۇرۇنقى ئەھدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرىدىكى ئاھالىگە ئارام بەرسەك، قەدىم زاماندىكىدەك ئۆسمۈرلەر ئۆسۈپ قىرانغا يەتسە، قىرىلار ئۆزماكان-لىرىدا خاتىرجەم ياتسا، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا تىنچ، خوشال-خورام ئۆتسەك دەيمەن. خاقاننىڭ ئىرادىسىدىن بىخەۋەر بولغانلىقىم ئۈچۈن، كىچىك ئىشك ئاغىنى شىخۇرچان (48) ئارقىلىق مەكتۈپ ئەۋەتتىم. بىر تۇياق تۆگە، ئىككى تۇياق مىنىدىغان ئات، سەككىز تۇياق ھارۋا ئېتى ھەدىيە قىلدىم، قوبۇل قىلۇرلەر. خاقان جانابلىرى ھۇنلارنىڭ چېگرىغا يېقىنلاشماسلىقىنى خالايدىغان بولمىسا، ئۇ

ھالدا، ئەمەلدار، پۇقرالىرىنىڭمۇ ئۆزلىرىنى چېكىۋېتىپ چەكلىگەن ئېلىشى توغرىسىدا يارلىق بېرىۋاتقان. ئەلچى بارغان ھامان قايتۇرۇلار دەپ مەكتۇپ يازغانىدى. ئەلچى ئالتىنچى ئاينىڭ ئوتتۇرىسىدا شىنجاڭغا (49) يېتىپ كېلىدۇ، مەكتۇپ تېگىشى بىلەن خەن خاقانى ئۇرۇشۇش ياكى ياخشىلىشىش توغرىسىدا ۋەزىرلىرىگە مەسلىھەت سالدۇ، ۋەزىرلەر ھەممىسى: «تەڭرىقۇت يېقىندا ياۋچىلارنى تارمار قىلىپ، غەلىبە ئۈستىگە غەلىبە قىلىۋاتىدۇ. ئۇرۇشۇپ يېڭەلمەيمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇنلارنىڭ زېمىنى سارالىق، شور تاڭ. ئۇنى ئالغان بىلەنمۇ ماكانلىشىشقا ئەپسىز، ياخشىلىشىش مۇۋاپىق» دېيىشىدۇ. خەن خاقانى بۇ مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرىدۇ.

م.ب. 174-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن خاقانى ھۇنلارغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ: «ھۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتىغا خاقان ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ، كىچىك ئىشك ئاغىسى شىخۇرچاندىن يوللىغان مەكتۇپلىرىدا: 'ئوڭ تۇغ قان تەڭرىقۇتقا مەلۇم قىلماستىن، ئېلىپك نانچى قاتارلىقلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ، قېرىنداشلارچە تۇققانچىلىقىمىزنى بۇزغاچقا، خەن خاقانلىقى بىزدىن يامانلىدى. خوشنا ئەللىرى ئۆز ئارا ئىتتىپاق ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالدۇق. كىچىك بىر ئەمەلدارنىڭ ئەھدىنامىسىنى بۇزغانلىقى ئارقىسىدا، ئوڭ تۇغ قاننى جازالاپ، ئۇنى غەربكە، ياۋچىلار ئۈستىگە ئۇرۇشقا ئەۋەتتىم. ياۋچىلار پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى. خەششم بولسا، ئۇرۇشنى يىغىشتۇرۇپ، قوشۇنغا ئازام بېرىش، ئاتلارنى ئاسراشتىن ئىبارەت. ئۆتكەن ئىشلارنى تۈزىتىپ، يۇرۇنقى ئەھدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرسەك، چېگرا خەلقى تېنچلىققا ئېرىشىپ، ئۇششاقىلار ئۆسۈپ يېتىلسە، قېرىلار ئۆز ماكانلىرىدا خاتىرجەم ياتسا، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا تىنچ خوشال-خورام ئۆتسەك، — دەپتۈرلەز. مەن بۇنىڭ ئۈچۈن

ئىنتايىن خوشالىمەن. قەدىمكى دانىشمەن ھۆكۈمدارلارنىڭ ئىرادىسى ئەنە شۇ بولغان. خەن خاقانلىقى ھۇن ئېلى بىلەن قېرىنداشلىق ئەھدىنامىسى تۈزدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن تەڭرىقۇتقا چوڭ سوغا-سالاملار ئەۋەتتى. ۋاھالەنكى، ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلىپ، قېرىنداشلىق-تۇققانچىلىقنى بۇزغۇچىلار ھەر قاچان ھۇن ئېلى تەرەپتىن بولۇپ كەلدى. لېكىن ئوڭ تۇغ قان ۋەقەسى ئۆتۈپ كەتكەن ئىش. تەڭرىقۇت ئۇنى ئارتۇقچە ئەيىبلىمىگەيلا. ئەمما تەڭرىقۇتنىڭ نىيىتى مەكتۇبىدەك بولىدىغان بولسا، ئەمەلدار-لىرىغا ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلماسلىق، ئىشەنچلىك بولۇش ۋە تەڭرىقۇتنىڭ مەكتۇبىگە ئەمەل قىلىشنى ئۈچۈن چاكالغاي. ئەلچى: «تەڭرىقۇت ئەللەر ئۈستىگە ئۆزى قوشۇن تارتىپ بېرىپ، ئۇرۇشلار قىلىپ، غەلىبىگە ئېرىشتى. جەڭ-جىدەللەرنىڭ جاپاسىنى ئىنتايىن تارتتى» دېدى. ئوتتۇرا ئىچى بەگ يى (意)، چارچى بەگ جىيەن ئارقىلىق تەڭرىقۇتقا ئۆزەم كىيىدىغان بىر ياقىلىق شاھانە كىمخاپ تاشلىق، تاۋار. ئەستەرلىك تون، بىر ياقىلىق كىمخاپ كەمىزۇل، ئىككى ياقىلىق تاۋار تاش ئەستەرلىك تون، بىر تاغاق، بىر زەررىن كەمەر، بىر جۈپ زەر تۈگمە، ئون توپ كىمخاپ، 30 توپ تاۋاز، 40 توپ قىزىل دۇردۇن، 40 توپ كۆك دۇردۇن ھەدىيە قىلىدىم» دېگەندى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي، باتۇر ۋاپات بولىدۇ. ئوغلى قايقۇ (كسوك) (50) تەختكە چىقىدۇ. ئۇ ئاغا تەڭرىقۇت دەپ ئاتالغانىدى.

ئاغا تەڭرىقۇت قايقۇ تەختكە چىقىشى بىلەن خاقان ۋېندى يەنە خان جەمەتىدىن بولغان بىر خانىكىنى (قۇنجۇينى) تەڭرىقۇتقا ئالچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. خانىكىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن يەن بەگ-لىكىدىن بولغان مەھرەم جۇڭخاڭ يۇ (51) بەلگىلەنگەن بولسىمۇ،

جۇڭخاڭ يۇ بارغىلى ئۇنىمىغاچقا، خاقان ئۇنى مەجبۇرلايدۇ. جۇڭخاڭ يۇ: «مەن بارىدىغاندا بولسام، خەنگە ئاپەت بولمەن» دەيدۇ. جۇڭخاڭ يۇ ھۇن ئېلىگە يېتىپ بېرىش بىلەنلا، تەڭرىقۇت تەردىگە ئۆتدۇ، تەڭرىقۇت ئۇنى ئىنتايىن ياخشى كۆرۈپ قالدۇ. باشتا ھۇنلار خەن خاقانلىقىنىڭ يىپەك، مەشۇت، ئوزۇق-تۈلۈكلىرىگە مۇسەخخەر بولۇپ كەتكەنىدى. جۇڭخاڭ يۇ: «ھۇن ئېلىنىڭ ئاھالىسى خەننىڭ بىر ۋىلايىتىچىلىك كەلمىسىمۇ، ئۇلار خەنگە تايانماي، يىمەك-ئىچمەك، كىيىم-كېچەك جەھەتتىن ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغانلىقى ئۈچۈن قۇدرەت تاپالدى. ئەمدىلىكتە، تەڭرىقۇت ئۆرپ-ئادىتىنى ئۆزگەرتىپ، خەندىن كېلىدىغان نەرسىلەرگە بېرىپلىپ كېتىۋېتىپتۇ. خەندىن كېلىدىغان نەرسىلەر ئۇنىڭ ماددى بايلىقىنىڭ $\frac{2}{10}$ قىسمىدىن ئاشمايدۇ. لېكىن ئەھۋال مۇشۇنداق بولىدىغان بولسا، ھۇن ئېلى ئاقبۇت خەنگە بېقىنماي قالمايدۇ. بىز خەندىن ئالغان كىيىملەرنى كىيىپ توقايلىق ئىچىدە چېپىپ يۈرسەك، ئۇنىڭ بىر دەمدىلا جۇل-جۇل بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرىمىز. بۇ خەندىن ئالغان يىپەك كىيىملەر ئۆزىمىزنىڭ تېرە كىيىملىرىدەك پۇختا ئەمەس. لىكىن كۆرسىتىدۇ. خەندىن ئالغان ئوزۇق-تۈلۈكلەر تاشلىۋېتىلدى. مانا بۇ، بۇ نەرسىلەرنىڭ سۈت-قايماقتەك لەززەتلىك ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ» دەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، جۇڭخاڭ يۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئەتراپىدىكىلەرگە ھۇنلارنىڭ ئاھالىسى، مال-ۋارانسىلىرىنى پۇختا تىزىملاش، ھېسابلاپ باج ئېلىشنى ئۆگىتىدۇ.

خەن خاقانلىقى تەڭرىقۇتقا بىرچى بىرسۇڭ ئوزۇنلۇقتىكى تارشىغا پۈتۈلگەن مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. مەكتۇپتا: «خاقان ھۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتىغا ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ» دېيىلىپ، ئاندىن ئەۋەتىلگەن ھەدىيەلەر، دېيىلىدىغان سۆزلەر قەيىت قىلىنغانىدى، جۇڭخاڭ يۇ تەڭرىقۇتتىن خەن خاقانىغا ئەۋەتىلىدىغان مەكتۇبىنىڭ

بىرچى ئىككى سۇڭ تارشىغا يېزىلىشىنى، تامغا ۋە لىپاينىڭ چوڭ، ئۇزۇن بولۇشىنى تەۋسىيە قىلىدۇ. مەكتۇپتا تەكەببۇرلۇق بىلەن: «ئاسمان-زېمىندىن تۇغۇلغان، قۇياش-ئاي تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى خەن خاقانىغا ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ» دېيىلىپ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەۋەتىلگەن ھەدىيەلەر ۋە ئېيتىلىدىغان سۆزلەر يېزىلغانىدى.

خەن ئەلچىلىرىنىڭ بەزىلىرى: «ھۇنلاردا قېرىلىرىنى كەمسىتىش ئادىتى بار ئىكەن» دېگەندە، جۇڭخاڭ يۇ خەن ئەلچىسىگە: «خەندىنىڭ ئادىتىچە، چېگرا قوغداش ئۈچۈن ھەربىي قىسىمغا كىرىپ، ئۆيىدىن ئايرىلغانلارغا قېرى تۇققانلىرى ئۆزىنەپسىدىن كېچىپ، كىيىم-كېچەكنىڭ قېلىنى، ئوزۇق-تۈلۈكنىڭ ئۆيىدىن بېرىپ دىغۇ؟» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. خەن ئەلچىسى: «راست» دەيدۇ. جۇڭخاڭ يۇ: «ھۇنلارنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى كەسپ قىلغانلىقى ھەم-مىگە ئايان. ئۇلارنىڭ قېرى-ئاجىزلىرى ئۇرۇشقا يارمايدىغان بولغانلىقتىن، ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئوزۇق-تۈلۈكنىڭ ياخشىلىقىنى نەۋقۇرلىرىغا يىگۈزىدۇ. بۇ ئۆزىنى قوغدىغانلىق بولىدۇ. بۇ خۇددى ئاتا-بالىنىڭ بىر بىرىنى ئاسرايدىغانلىقىغا ئوخشايدۇ. بۇنى قانداقمۇ ھۇنلارنىڭ قېرىلارنى كەمسىتىشى دېگىلى بولماي سۇن؟» دەيدۇ. خەن ئەلچىسى: «ھۇنلاردا بىر كىگىز ئۆيىدە ئاتا-بالا بىللە تۇرىدۇ. ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدۇ. ئاكىسى ئۆلسە، ئىنىسى ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى، ئىنىسى ئۆلسە، ئاكىسى ئىنىسىنىڭ خوتۇنىنى ئالىدۇ. ئۇلاردا زىننەتلىك كىيىم-كېچەكلەر بولمايدۇ، ئوردا ئەدەپ-قائىدىلىرىمۇ بولمايدۇ» دەيدۇ. جۇڭخاڭ يۇ: «ھۇنلاردا ئادەت شۇنداق. كىشىلەر چارۋا-ماللارنىڭ گۆشىنى يەپ، سۈتىنى ئىچىدۇ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدۇ. چارۋا مال سۇ، ئوتقا مۇھتاج بولغانلىقتىن، ھۇنلارغا

ھەمىشە يۆتكىلىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، ھۇنلار جىددى ۋە زىيەت تۇغۇلغاندا، ھەممە كىشى ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئېتىشىنى مەشق قىلىدۇ. ئازادە شارائىتتا بولسا، ھەممە خوشال-خورام، خاتىرجەم كۈن ئۆتكۈزىدۇ. ھۇنلاردا قائىدە-يوسۇن ئاددى بولۇپ، بىر ئەلنىڭ ئىشى بىر كىشىنىڭ ئىشىغا ئوخشايدۇ. ھۇنلاردىكى ئاتىسى ئۆلسە، ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى ئالىدىغان، ئاكىسى ئۆلسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئىنىسى، ئىنىسى ئۆلسە، ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئاكىسى ئالىدىغان ئادەتكە كەلسەك، ئۇلار نەسلىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن قورقىدۇ. دېمەك، ھۇنلاردا ئادەت-قائىدىلەر گەرچە قالايمىقان بولسىمۇ، لېكىن مۇقەررەر ھالدا نەسەبلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. ھازىر خەن خاقانلىقى شەكلەن قائىدە-يوسۇنلۇق بولۇپ، بالا ئۆگەي ئانىسىنى، ئۇكا يەڭگىسىنى خوتۇن قىلىمىغىنى ئۈچۈن، قېرىنداشلار بارا-بارا بىر بىرىدىن بۆلۈنۈپ، يىراقلىشىپ، ئۆز ئارا قىرغىن قىلىشىدۇ. ئاقىۋەتتە، نەسەبمۇ ئۆزگىرىپ كېتىدۇ. ھەممىسىنىڭ ئەمەل قىلىدىغان قائىدىسى ئەنە شۇ. ئەدەپ-ئىنساپ ئۆزگۈچىنى يوقىتىپ، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئۆز ئارا چىش بىلىشىپ، ئارازلىشىپ ئۆتىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۆي-ئىمارەت، قەسىرى-ئايۋانلارنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى، كىشىنىڭ كۈچ-غەيرىتىنى يوقىتىدۇ. دېھقان، ئوزۇقلىنىش ۋە كىيىم-كېچەك قىلىش يولىدا كۈچ سەرپ قىلىپ يەر تېرىدۇ ۋە پىلە باقىدۇ. ئۆزىنى شەھەر-قەلئەلەر سېلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاسرايدۇ. دېمەك، بۇ خەلق جىددى شارائىت يۈز بەرسە، ئۇرۇشقا يارمايدۇ، كەڭ-كۈشادە شارائىتقا ئېرىشسە، ئىش بىلەن بولۇپ ھالىدىن كېتىدۇ. توپا تام ئىچىدە ياشىغۇچىلارنىڭ ھالىغا ۋاي! تولا-گەپنىڭ نېمە كېرىگى بار؟ سۆزمەنلىك قىلىسەلەر، چىرايلىق كېيى-نىپ غادىيىۋالسىلەر، چىرايلىق كىيىم زادى نېمىگە يارىغان؟» دەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خەن ئەلچىلىرى مۇنازىرە قىلىشماقچى

بولسا، جۇڭخاڭ يۇ: «خەن ئەلچىلىرى! ئوشۇق گەپ قىلماڭلار! خەن خاقانلىقىنىڭ ھۇنلارغا ئەۋەتكەن يېنىپەك، مەشۇت، گۈرۈچ، ھازاق ئېچىتقۇسى قاتارلىقلارنىڭ سانى تولۇق، سۈپىتى ئالى بولسا بولدى، نېمە تولا كاپىشىسەلەر! ئەۋەتكەن نەرسىلەر تولۇق، ياخشى بولسا، ئىشنىڭ تۈگىگىنى شۇ! تولۇق، ياخشى بولمىسا، كۈزدە خەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ، زىرائەتلىرىڭلارنى دەسسەپ-چەيلىۋېتە-مىز.» دەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، جۇڭخاڭ يۇ پايدا-زىياننى ئاڭقىرىش ھەققىدە تەڭرىقۇتقا كېچە-كۈندۈز تەرىپىيە بېرىدۇ.

م. ب. 166-يىلى (خەن خاقانى ۋېنىدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ 14-يىلى) ھۇن تەڭرىقۇنى 140000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن جۇنا، شياۋگۈەنلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، بېيىدى ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بېگى سۈن ئاڭنى ئۆلتۈرىدۇ، نۇرغۇنلىغان خەلقنى ۋە ئۇلارنىڭ چارۋا-مال مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ چىقىپ كېتىدۇ. ئاندىن پېڭياڭغا بېرىپ، زەربىدار قىسىملىرىنى خۇيجۇڭ⁽⁵²⁾ قەسىرىگە كىرگۈزۈپ، ئۇ يەرگە ئوت قويغۇزىدۇ، ھۇن ئاتلىق چارلىغۇچىلىرى يۇڭجۈۋ ئايىمىقىدىكى گەنچۈەنگە يېتىپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ۋېنىدى قارۇغ بەگ جوۋشى، ئىشك ئاغىسى چاڭ ۋۇلارنى سەنگۈن تەيىنلەپ، 1000 ھارۋىلىق، 100000 ئاتلىق قوشۇن چىقىرىپ ۋە ئۇلارنى چاڭئەننىڭ يېنىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھۇنلارغا قارشى مۇداپىئە تەييارلىقى كۆرۈدۇ. چاڭ بېگى لۇچىڭنى شاڭجۈن ۋىلايىتىگە، نىڭ بېگى ۋېي سۈنى بېيىدى ۋىلايىتىگە، لۇڭلۇ بېگى جۇزاۋنى لۇڭشى ۋىلايىتىگە سەنگۈن قىلىپ تەيىنلەيدۇ، دۇڭياڭ⁽⁵³⁾ بېگى چاڭ شياڭرۇنى چوڭ سەنگۈن-لۈككە، چىڭ بېگى دۇڭ چىنى ئالدىنقى سەنگۈنلۈككە⁽⁵⁴⁾ تەيىنلەپ، زور كۆلەمدە ھارۋىلىق ئاتلىق قوشۇنلار بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. تەڭرىقۇت چېگرا ئىچىدە بىر ئايدىن ئوشۇق تۇرۇپ قايتىپ كېتىدۇ. خەن قوشۇنلىرى چېگرىغىچە قوغلاپ زەربە بېرىپ

قايتىدۇ. قىرغىنچىلىق بولمايدۇ. بارغانسېرى كۆرەڭلەپ كەتكەن ھۇنلار ھەر يىلى چېگرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، نۇرغۇن خەلقنى ئۆل- تۈرىدۇ ۋە چارۋا ماللارنى بۇلاپ كېتىدۇ. خەلقنى قىرىش ۋە تۇتقۇن قىلىش، چارۋا ماللارنى، مال-مۈلۈكلەرنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىش ھادىسىسى، بولۇپمۇ، يۈنجۇڭ، لياۋدۇڭلاردا كۆپ سادىر بولۇپ تۇرىدۇ، دەيجۇن ۋىلايىتىدىلا 10000 دىن ئوشۇق ئادەم ئۆلتۈرۈ- لىدۇ ۋە تالان-تاراج قىلىنىدۇ. ئاپەت ئىچىدە قالغان خەن خاقان- لىقى يەنە ئەلچى ئارقىلىق ھۇنلارغا مەكتۇپ يوللايدۇ. تەڭرىقۇتۇمۇ تۈتۈن بېگىنى ئەۋەتىپ جاۋاب مەكتۇپ يوللايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ياخشىلىشىش ئىشى يەنە تەكرار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 162-يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرى خوۋيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن خاقانى ۋېندى ئەلچى ئارقىلىق ھۇنلارغا ئەۋەتكەن مەكتۇبىدا: «خاقان ھۇن ئۇلۇغ تەڭرىقۇتۇغا سالام يوللايدۇ. تۈتۈن بېگى قۇتقۇ دېۋچۇنان (45) نۆكەر بەگ خەن لياۋ (韩辽) لار ئارقىلىق ماڭا ھەدىيە قىلىپ ئەۋەتكەن ئىككى تۇياق ئات يېتىپ كەلدى. قوبۇل قىلىپ خۇرسەن بولدۇم. بۇرۇن ئۆتكەن خاقانلارنىڭ تۈزۈمى بويىچە، سەددىچىننىڭ شىمال- دىكى ئوقيانلار ئەللىرى تەڭرىقۇتۇغا تەۋە بولۇشى، سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى بۆك كىيىپ كەمەر باغلايدىغان ئاھالە مېنىڭ ئىدارەمدە بولۇشى كېرەك ئىدى. پۈتۈن خەلقنىڭ دېھقانچىلىق، توقۇمىچىلىق، ئوۋچىلىق قىلىپ، كىيىم-كېچەك، ئوزۇق-تۇلۇكلارنى تەييارلاپ، ئاتا-بالىدىن ئايرىلماسلىقى، پادىشا-ۋەزىرلەر ئۆز ئارا ئەمىن بولۇشلىرى، ئىككىنچى تەرەپ بىر بىرىگە دەخلى-تەرۇز قىلماسلىقلىرى لازىم ئىدى. ھازىر ئاڭلىشىمچە، بۇزۇق ئادەملەر شەخسى مەنپەئەت- لىرى تۈپەيلىدىن ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، سۇلھ شەرتنامىلىرىنى بۇزۇپ، ئومۇمىي خەلقنىڭ تەقدىرىنى ئۇنتۇپ، ئىككى خاقاننىڭ

مۇناسىۋىتىگە بۆلگۈنچىلىك سېلىپتۇ. ئەمما بۇ ئىش ئۆتۈپ كەتتى. مەكتۇپلىرىدە: «ئىككى دۆلەت ياخشىلاشتۇق. ئىككى دۆلەتنىڭ خاقانلىرى ئاھايتى ئىناق ئۆتۈۋاتىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن ھەربى ھەرىكەتلەرنى توختىتىپ، ئەسكەرلىرىمىزنى دەم ئالدۇرۇ- شىمىز. ئۇزۇن زامانلارغىچە قۇدرەتلىك، بەختلىك بولۇپ ياشىشىمىز، قايتىدىن خاتىرجەم بىر ۋەزىيەت يارىتىشىمىز لازىم، دېيىلىپتۇ، بۇ تەكلىپلىرىنى ئىنتايىن قارشى ئالمىمەن. دانىشمەنلەر ئۈزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىشى، قېرىلارنى دەم ئالدۇرۇشى، ئۆسمۈر- لەرنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈشى لازىمكى، ھەممە تاكى قېرىپ ئۆلگەنگە قەدەر تىنىچ-ئامان ياشىسۇن. مەن ۋە تەڭرىقۇتۇمۇ شۇ يولنى بويلاپ مېڭىشىمىز، تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە ئەمەل قىلىپ، خەلقنى ئاسرىشىمىز، زامان-زامانلارغىچە بو يولدا قەتئى چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، ئەلدە ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. خەن خاقانلىقى بىلەن ھۇن ئېلى خوشنا بولغان تەڭ دەرىجىلىك دۆلەتلەر بولۇپ، ھۇنلار شىمالىي رايونغا جايلاشقان. كىلىماتى سوغۇق. بالىدۇر ئۇششۇك چۈشۈدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن تەڭرىقۇتۇ جانابلىرىغا ئاققوناق، شاراپ، ئالتۇن-كۈمۈش، تاۋار-دۇرۇن، يىپەك، پاختا ۋە باشقا بۇيۇملار ئەۋەتىش توغرىسىدا ئەمەلدار- لىرىمغا يارلىق چۈشۈردۈم. ھەريىلى بەلگىلەنگەن مىقدار بويىچە ئەۋەتىپ تۇرۇلىدۇ. بۈگۈن ئەل ئامان، خەلق شادمان ياشاۋاتىدۇ. مەن ۋە تەڭرىقۇتۇ ئۇلارنىڭ ئاتىسى بولۇشىمىز لازىم. مەن ئۆتمۈش- تىكى ئىشلارنى ئەسلىدىم. بەزى ئۇششاق-چۈششەك ئىشلار ھەم ۋەزىر-ۋۇزىرلارنىڭ خاتا پىلانلىرى تۈپەيلى، ئىككىمىزنىڭ مۇناسى- ۋىتى يىرىكلەشتى. ئاڭلىشىمچە، ئاسماندىكى قۇياش بىر تەرەپنىلا يورۇتمايمىش. زىمىن بولسا، قىسمەن رايوننىلا باقماسمىش. مەن ۋە تەڭرىقۇتۇ ئۆتۈپ كەتكەن كىچىك ئىشلارنى ئۇنتۇپ، تىنىچ ۋە

خاتىرجەم بولغان ياخشىلىشىشتىن ئىبارەت داغدام يول بىلەن مېڭىپ، ئارازلىقلارنى تاشلاپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك تىنچلىقنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىككى دۆلەت خەلقىنى بىر ئائىلىنىڭ پەرزەنتلىرىدەك قىلىشىمىز لازىم. ئاقكۆڭۈل خەلق، شۇنىڭدەك، تۆۋەندە بېلىق، تاشپاقىلار، يۇقىرىدا ئۇچار قۇشلار، ئومۇمەن، پۇتلىرى بىلەن ماڭىدىغان، ئاغزى بىلەن نەپەس ئالىدىغان ھايۋانلار، سازاڭ قۇرۇتلارغا ئوخشاش، مەخلۇقلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك، بالا-قازادىن خالى بولغان تىنچ ھايات تەلەپ قىلىشىدۇ. شۇڭلاشقا، بىزنىڭ مۇناسىۋەتتىمىز بۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق راۋاجلىنىپ بارىدۇ. بۇ ئىلاھى قانۇنىيەتتۇر. ئىككىلەر تەرەپ ئۆتمۈشتىكى ئىشلەش ئۇسۇلىمىزنى ئۆزگەرتەيلى. قېچىپ كەلگەنلەر بىلەن ئەسەرلەرنى قويۇپ بېرىمەن. تەڭرىقۇت جانابلىرى جانە⁽⁵⁵⁾ قاتارلىقلارنى سۈرۈشتە قىلىمىغايلار. ئاڭلىشىمىچە، قەدىمكى خاقانلار قىلغان ئەھدىسىگە خىلاپلىق قىلماس ئىكەن. تەڭرىقۇت جانابلىرى ۋەدىلىرىدە چىڭ تۇرالىسا، ئەل ئامان بولاتتى. ياخشىلاشقنىمىزدىن كېيىن، خەن خاقانلىقى تەرەپ ھەرگىز ئىتتىپاقلىق ئەھدىگە خىلاپلىق قىلمايدۇ. تەڭرىقۇت جانابلىرى كۆزىتىپ كۆرۈرلەر» دەپ يازغانىدى.

تەڭرىقۇت ياخشىلىشىش ئەھدى تۈزگەچكە، خاقان تەپتىش بېگىگە: «ھۇن ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى ماڭا يازغان مەكتۇبىدا: «ياخشىلىشىش ئەھدى تۈزۈلدى» دەپتۇ. قاچۇقلارنى قوبۇل قىلىش بىلەن ئاھالىنى كۆپەيتكىلى، يەر ئاچقىلى بولمايدۇ. مۇندىن كېيىن، ھۇنلار چېگرا قورۇلىرىغا باستۇرۇپ كىرمەيدۇ. خەنلىكلەرمۇ قورۇلدىن چىقمايدۇ. بۈگۈنكى ئىتتىپاقلىق ئەھدىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. بۇ ئۇزۇن مۇددەتلىك ياخشىلىشىشقا، يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا، ئىككى تەرەپنىڭ ھەممىسىگە پايدىلىق بولىدۇ. مەن قوشۇلىدۇم. ئېلانلار چىقىرىپ،

پۈتۈن مەملىكەتكە بىلدۈرۈلسۇن!» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ. تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئاغا تەڭرىقۇت قايتۇرۇلدى (老上单于稽粥). ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى كۈن مىلادىدىن بۇرۇنقى 161-يىلى تەڭرىقۇت بولىدۇ. خاقان ۋېندى ھۇنلار بىلەن ئىناق ئۆتىدۇ. ئەمما بۇ ۋاقىتتا، جۇڭخاڭ يۇ قايتىدىن ئىشەنچكە ئىگە بولغانىدى.

كۈن تەڭرىقۇت تەختكە چىقىپ تۆتىنچى يىلى، ھۇنلار يەنە ئىناق مۇناسىۋەتنى بۇزۇپ، يۈنجۇڭ، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىگە ئايرىم ھالدا 30000 دىن ئاتلىق قوشۇن بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، زور كۆلەمدە قىرغىن قىلىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەن خاقانلىقى بېيىدى، دەيجۇننىڭ گۇۋجۇ، جاۋ بەگلىكى زېمىنىنى فېيخۇكۇۋلارغا ئايرىم-ئايرىم ھالدا قوشۇن بىلەن ئۈچ سەنگۈن تۇرغۇزىدۇ. چېگرا بويلىرىغىمۇ قوشۇن ئەۋەتىپ، ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزى-پاراكەندىچىلىكىدىن قاتتىق مۇداپىئە كۆرىدۇ. بۇندىن باشقا، ئۈچ نەپەر سەنگۈننى قوشۇنلىرى بىلەن ئايرىم-ئايرىم ھالدا چاڭئەننىڭ غەربىدىكى شىليۇ، ۋېشوي (渭水) دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جىمېن ھەمدە باشاڭلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. ھۇن چەۋەندازلىرى دەيجۇندىكى گۇۋجۇنىڭ چېگرىلىرىغا باستۇرۇپ كىرگەچكە، بەلگە ئوتلىرى توغرا گەنچۈەن، چاڭئەنلەرگە يېتىپ كېلىدۇ. بىر نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرى چېگرىلارغا يېتىپ كېلىشى بىلەن ھۇنلار قورۇلدىن يىراقلاشقا كېتىپ قالىدۇ. خەن قوشۇنلىرىمۇ قايتىدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خاقان ۋېندى ئۆلۈپ (م. ب. 156-يىلى)، جىڭدى خاقان بولىدۇ. جاۋ بېگى ليۇ سۈي⁽⁵⁶⁾ مەخپى رەۋىشتە ھۇنلارغا كىشى ئەۋەتىدۇ. ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرى ئىسيان كۆتىرىدۇ ۋە جاۋ بەگلىكى بىلەن بىرلىكتە چېگرىسىدىن

باستۇرۇپ كىرىشنى پىلانلايدۇ. خەن خاقانلىقى جاۋ بەگلىكىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ تار-مار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارمۇ توختاپ قالىدۇ. مانا شۇنىڭدىن كېيىن، خاقان جىڭدى ھۇنلار بىلەن بولغان ئىناق مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، بازارلارنى ئېچىپ بېرىدۇ. ھۇنلارغا سوغا-سالام ئەۋەتىپ، بۇرۇنقى توختام بويىچە، خانىكە (قۇنچۇي) ئەۋەتىدۇ. ئومۇمەن، خاقان جىڭدى زامانىدا، ھۇنلار ئاندا-ساندا چېگرىلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، چوڭ كۆلەمدە چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىش ھادىسىلىرى بولمىغانىدى.

خەن ۋۇدى تەختكە چىقىشى بىلەن، ياخشىلىشىش ئەھدىنامىسىنى تەكىتلەپ، ھۇنلار بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ، بازارلارنى ئېچىپ بېرىپ، سېتىقلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. ھۇنلار ئېلىدە تەڭرىقۇتتىن تارتىپ توۋەندىكىلەرگىچە ھەممىسى خەنگە خۇشتار بولۇپ، سەددىچىننىڭ ياقىسىغا بېرىپ-كېلىپ تۇرىدىغان بولىدۇ.

خەن خاقانلىقى مايىلىق نىيىتى ناملىق بوۋايىنى مەنى قىلىنغان ماللارنى ئېلىپ بېرىپ، ھۇنلار بىلەن سودىلىشىشقا ئەۋەتىدۇ. نىيىتى بوۋايى مايى شەھىرىنى تەڭرىقۇتقا سېتىپ بېرىدىغان ساختا قىياپەت بىلەن ھۇن تەڭرىقۇتىنى مايى شەھىرىگە جەلپ قىلىدۇ. نىيىتى بوۋايىغا ئىشەنگەن ۋە مايى شەھىرىنىڭ بايلىقتا قىزىققان تەڭرىقۇت 100000 چەۋەنداز بىلەن ۋۇجوۋ (57) قەلئەسىدىن بېسىپ كىرىدۇ. خەن خاقانلىقى مايى شەھىرىنىڭ يېنىدا 300000دىن ئوشۇق قوشۇننى مۆكتۈرۈپ قويغانىدى. بۇ قوشۇنغا باش تەپتىش بېگى خەن ئەنگو قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۈنى بولىدۇ. خەن ئەنگونىڭ قارمىقىدىكى تۆت سەنگۈن تەڭرىقۇتنى كۈتۈپ مۆكۈپ ياتىدۇ. خەن خاقانلىقى چېگرىسىدىن ئۆتۈپ مايى شەھىرىگە قازاپ كېلىۋاتقان تەڭرىقۇت مايى شەھىرىگە 100 چاقىرىمىدىن ئوشۇقراق

قالغاندا، پۈتكۈل دالانى قاپلاپ كەتكەن ھېسابسىز چارۋا-ماللارنى كۆرىدۇ. لېكىن ئۇلارنى باققۇچى چوپانلىرى كۆرۈنمەيدۇ. ئەجەپ-لەنگەن تەڭرىقۇت قاراۋۇلخانىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. دەل شۇ ۋاقىتتا، يەنە يېنىنىڭ كۆزەتچى بېگى دۈشمەننى كۆرۈپ قېلىپ، قاراۋۇلخانىغا يوشۇرۇنىدۇ. تەڭرىقۇت خەن قوشۇنىنىڭ پىلانىنى بىلىدىغان كۆزەتچى بەگنى تۇتىدۇ ۋە ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. كۆزەتچى بەگ خەن قوشۇنلىرىنىڭ مۆكۈپ ياتقان جايىنى تەڭرىقۇتقا ئېيتىپ بېرىدۇ. چۆچۈپ كەتكەن تەڭرىقۇت: «مەنمۇ شۇنداق گۇمان قىلغا-نىدىم» دەيدۇ ۋە قوشۇننى باشلاپ ئارقىغا يانىدۇ. چېگرىدىن چىقىپ كېتىۋېتىپ: «تەڭرىگە شۈكرى! كۆزەتچى بەگنى قولغا چۈشۈرۈپتەن. تەڭرى ئۇنىڭغا راستىنى ئېيتقۇزدى» دەيدۇ. تەڭرىقۇت كۆزەتچى بەگكە «خۇدا بەردى بەگ» دەپ نام بېرىدۇ. خەن قوشۇنلىرى تەڭرىقۇت مايىغا كېلىشى بىلەنلا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ كۈتۈپ ياتقان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت يېتىپ كەلمىگەچكە، ئۇلار ھېچنىڭگە ئېرىشەلمەيدۇ. خەن سەنگۈنى ۋاڭ خۇي ئۆز قىسىملىرى بىلەن دەيجۈن ۋىلايىتىدىن يۈرۈشكە چىقىپ، ھۇنلارنىڭ تەمسىلات، نەقلىيات قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولسىمۇ، لېكىن تەڭرىقۇتنىڭ قايتىپ كەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ئاڭلاپ ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالىمايدۇ. خەن ۋۇدى: «بۇ پىلانى ئەسلىدە ۋاڭ خۇي ئوتتۇرىغا قويغانىدى. لېكىن ئۆزى ھۇجۇمغا چىقمىدى» دەپ قاراپ، ۋاڭ خۇيغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەن ھۇنلار داۋاملىق يول توساپ، قەلئەلەرگە ھۇجۇم قىلىپ، چېگرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىپ تۇرىدۇ. لېكىن ھۇنلار ئاچكۆز بولۇپ، ئەزەلدىن ئۆتكەل بازارلىرىغا ئامراق بۇنى. خەن خاقانلىقىنىڭ مال-بۇيۇملىرىنى ياخشى كۆرەتتى. خەن خاقانلىقى ھۇنلارغا بازار قىلىپ بېرىپ

قېلتاققا چۈشۈرەتتى،

مايى ۋە قەسى ئۆتۈپ بەش يىلدىن كېيىن، كۈز پەسلىدە خەن خاقانىلىقى تۆت سەنگۈنىنى ھەر بىرىگە 10000دىن چەۋەنداز بېرىپ، سودا بازارلىرىدا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ۋېي چىڭ سەنگۈن شاڭگۇدىن چىقىپ لۇڭچېڭ شەھىرىگە بېرىپ، ھۇنلاردىن 700 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ئەسىر ئالىدۇ. گۇڭسۇن خې (58) يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدىن چىقىپ، ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. گۇڭسۇن ئاۋ (59) دەيجۈن ۋىلايىتىدىن چىقىپ، ھۇنلاردىن يېڭىلىپ، 7000دىن ئوشۇق كىشىنى تالاپەت بېرىدۇ. يەنمېندىن چىققان لى گۇاڭ ھۇنلاردىن مەغلۇپ بولۇپ، تىرىك قولغا چۈشۈپ قالىدۇ. كېيىن قېچىپ قۇتۇلۇپ كېلىدۇ. خەن خاقانىلىقى گۇڭسۇن ئاۋ، لى گۇاڭلارنى قامايدۇ. گۇڭسۇن ئاۋ بىلەن لى گۇاڭ پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلىندۇرۇلىدۇ. شۇ يىلى قىشتا، ھۇنلار بىر نەچچە قېتىم چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىپ. بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. بۇلۇپمۇ يۇياڭ قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭغا ئۇچرايدۇ. خەن خاقانىلىقى سەنگۈن خەن ئەنگۈنى قوشۇن بىلەن يۇياڭدا تۇرغۇزۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. ئىككىنچى يىلى كۈزدە ھۇنلار 20000 چەۋەنداز بىلەن خەن خاقانىلىقىغا باستۇرۇپ كىرىپ. لياۋشى ۋىلايىتىنىڭ قۇشېيگىنى ئۆلتۈرۈپ. ئىككى مىڭدىن ئوشۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ. ھۇنلار يەنە يۇياڭغا باستۇرۇپ كىرىپ. يۇياڭ قوشۇنىدىن 1000دىن ئارتۇق كىشىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. سەنگۈن خەن ئەنگۈ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىپ. 1000دىن ئوشۇق ئاتىلىق قوشۇنى قىرىلىپ تۈگەي دەپ قالغاندا. يەن بەگلىكىدىن ياردەمچى قوشۇن كېلىپ قالغاچقا، ھۇنلار مۇھاسىرىنى بوشىتىدۇ. ھۇنلار يەنە يەنمېنگە باستۇرۇپ كىرىپ، مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتۇپ كېتىدۇ. خەن خاقانىلىقى يەنمېندىن ۋېي چىڭ سەنگۈن باشچىلىقىدا 30000

چەۋەنداز چىقىرىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. لى شى (60) دەيجۈن-دىن چىقىپ، ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. ئىككىنچى يىلى، ۋېي چىڭ سەنگۈن يەنە غەربكە يۈرۈش قىلىپ، يۈنجۇڭدىن لۇڭشىغا بارىدۇ. ھۇنلارنىڭ لۇفەن، بەيان خانلىرى بىلەن خۇاڭخې دەريا-سىنىڭ جەنۇبىدا ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. مىليوندىن ئوشۇق قوي-كالا ئولجىغا چۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن خاقانىلىقى دەريانىڭ جەنۇبىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇ يەردە شىفاڭ شەھىرىنى سالدۇرىدۇ. قەدىمكى چىن خاقانىلىقى زامانىدىكى مېڭ تىيەن بىنا قىلغان قەلئەلەرنى قايتىدىن ئىسلاھ قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنى بويلاپ مۇداپىئە كۆرۈلىدۇ. شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ ياقا ناھىيىسىگە تەۋە زاۋياڭ دېگەن جاي ھۇنلارغا تاشلاپ بېرىلىدۇ. بۇ. م. ب. 127-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىدى.

كېيىنكى قىشتا، ھۇن ئېلىنىڭ تەڭرىقۇتى كۈن ئۆلىدۇ. كۈن تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى سول قول قان ئېچىغىسە ئۆزىنى تەڭرىقۇت ئېلان قىلىپ، كۈن تەڭرىقۇتنىڭ ۋەلىئەھدى يۇتان ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، ئۇنى تارمار كەلتۈرىدۇ. يۇتان خەن خاقانىلىقىغا قېچىپ كېلىپ تەسلىم بولىدۇ. خەن خاقانىلىقى يۇتاننى شېئەن بېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئۇ بىر نەچچە ئايدىن كېيىن ئۆلۈپ كېتىدۇ.

ئېچىغىسە تەڭرىقۇت تەختكە چىققان يىلى يازدا، ھۇنلارنىڭ نەچچە ئون مىڭ ئاتىلىق قوشۇنى دەيجۈن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، قۇشېيگى گۇڭ يۈۋىنى ئۆلتۈرۈپ، 1000دىن ئوشۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ. كۈزدە ھۇنلار يەنە يەنمېنگە باستۇرۇپ كىرىپ، 1000دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. ئىككىنچى يىلى (61) ھۇنلار يەنە دەيجۈن، دېڭشياڭ، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنىڭ ھەر بىرىگە

30000 چەۋەنداز بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، نەچچە مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، تۇتۇپ كېتىدۇ. ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى خەن خاقانلىقىنىڭ خېنەندىكى (دەريانىڭ جەنۇبىدىكى) يەرلەرنى تارتىۋالغانلىقى ۋە شىفاڭ شەھىرىنى سالغانلىقىغا ئۆچمەنلىك قىلىپ، چېگرا جايلىرىغا بىر نەچچە قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. يەنە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا باستۇرۇپ كىرىپ، شىفاڭ شەھىرىگە پاراكەندىچىلىك سالىدۇ. نۇرغۇنلىغان ئەمەلدار ۋە ئاھالىنى ئۆلتۈرۈپ، ئەسەر ئالىدۇ. ئىككىنچى يىلى (م. ب. 124-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ۋېي چىڭ چوڭ سەنگۈنلۈككە تەيىنلىنىپ، ئالتە سەنگۈن ۋە 100000 دىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن شىفاڭ، گاۋچۇدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئوڭ تۇغ قان: «خەن قوشۇنلىرى يېتىپ كېلەلمەيدۇ» دېگەن پەرەز بىلەن ھاراق-شاراپ ئىچىپ، مەست بولۇپ ياتقان بىر پەيتتە، خەن قوشۇنلىرى قورۇلىدىن چىقىپ، ئالتە-يەتتە يۈز چاقىرىم يول مېڭىپ، كېچىدە ئوڭ تۇغ قانىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. چۆچۈپ كەتكەن ئوڭ تۇغ قان ئۆزىلا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ھەر قاچان يېنىدا بولىدىغان خىل چەۋەندازلىرى ئارقىدىن بارىدۇ. خەن قوشۇنلىرى ئوڭ تۇغ قانىغا تەۋە ئەر-ئايال بولۇپ، 15000 ئادەم ۋە 10 نەچچە كىچىك خانىنى قولغا چۈشۈرۈۋالىدۇ. شۇ يىلى كۈزدە، ھۇنلار 10000 دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن دەيجۈنگە باستۇرۇپ كىرىپ، دەيجۈن ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بېگى جۇيىڭنى ئۆلتۈرىدۇ. مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى تۇتۇپ كېتىدۇ. ئىككىنچى يىلى (م. ب. 123-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن خاقانى يەنە چوڭ سەنگۈن ۋېي-چىڭنى ئالتە سەنگۈن 100000 دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن يۈرۈشكە چىقىرىدۇ. ئۇلار يەنە دىڭشياڭدىن

چىقىپ، نەچچە 100 چاقىرىم يۈرۈپ ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، ئومۇمەن دۈشمەننىڭ 19000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسەر ئالىدۇ. ئەمما خەن قوشۇنلىرىمۇ ئىككى سەنگۈن ۋە 2000 دىن ئارتۇق چەۋەنداز چىقىم بېرىدۇ. ئوڭ سەنگۈن سۈجىيەن⁽⁶²⁾ ئۆز جېنىنى ئاران قۇتۇلدۇرۇپ قالىدۇ. ئالدىنقى سەنگۈن يابغۇ جاۋسۇن ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. جاۋسۇن ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ كىچىك خانلىرىدىن بىرى بولۇپ، خەنگە تەسلىم بولغانىدى. خەن خاقانلىقى ئۇنى يابغۇ قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ ئالدىنقى سەنگۈن بولۇپ، ئوڭ سەنگۈن سۈجىيەن ئەسكەرلىرىگە قوشۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئايرىم يول بىلەن ماڭغانىدى. تەڭرىقۇت قوشۇنلىرىغا ئۇچراپ قالغاچقا، بارلىق قوشۇنى نابۇت بولىدۇ. يابغۇنى قولغا چۈشۈرۈۋالغان تەڭرىقۇت ئۇنى ئاتىپ قىلىۋالىدۇ. ئۆز ھەدىسىنى بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە خەنگە تاقابىل تۇرۇش پىلانىنى تۈزىدۇ. جاۋسۇن تەڭرىقۇتقا، قۇملۇقنىڭ شىمالىغا يىراق يەرلەرگە چېكىنىش، خەن قوشۇنلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ چارچىتىش، ئاندىن تارمار قىلىش، قورۇلغا يېقىن بارماسلىق توغرىسىدا مەسلىھەت بېرىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇنىڭ پىلانىغا قوشۇلىدۇ. كېيىنكى يىلى ھۇنلارنىڭ 10000 ئاتلىق قوشۇنى شاڭگۇغا باستۇرۇپ كىرىپ، يۈزلىگەن كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ. كېيىنكى يىلى (م. ب. 121-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن خاقانلىقى قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ باشچىلىقىدا 10000 ئاتلىق قوشۇننى يۈرۈشكە چىقىرىدۇ. خوجۇبىڭ لۇڭشىدىن چىقىپ، يەنجۇ⁽⁶³⁾ تېغىدىن ئۆتۈپ، 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. دۈشمەننىڭ 18000 دىن ئوشۇق ئاتلىق ئەسكەرى ئەسەر ئېلىنىدۇ، ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇتۇق قاننىڭ⁽⁶⁴⁾ تېۋىنىد-

دېغان ئالتۇن بۇتى قولغا چۈشۈرۈلىدۇ. شۇ يىلى يازدا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن يەنە ھەمدەملەشكۈچى بەگ گۇگۇسۇن ئاۋ بىلەن بىرلىكتە تەچچە تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، لۇگشى، بېيىدى ۋىلايەتلىرىدىن چىقىپ، 2000 يول مۇساپە بېسىپ، ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشىدۇ. جۈيەندىن ئۆتۈپ، چىلىيەن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ 30000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسلىر ئالىدۇ. كىچىك خان ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەن ئەمەلدارلار بولۇپ، 70 كىشىنى قولغا چۈشۈرىدۇ. شۇ يەتتەردە، ھۇنلارمۇ دىيچۈن، يەنە ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، نەچچە يۈزلىگەن كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە تۇتۇپ كېتىدۇ. خەن خاقانىلىقى بىلگە تۆزە جاڭ چىيەن ۋە سەنگۈن لى گۇاڭنى يۈرۈشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇلار يوۋ بېيىپىڭدىن چىقىپ، ھۇنلارنىڭ سول تۇغ قانى بىلەن ئۇرۇشىدۇ. سول تۇغ قان لى گۇاڭ سەنگۈننى 4000 دەك ئادىمى بىلەن قورشاپ ئالغاچقا، ھەممىسى تۈگەشكە تاس قالىدۇ. ھۇنلار بولسا، بۇلاردىن كۆپرەك چىقىم تارتىدۇ. دەل شۇ يەتتە بىلگە تۆزە جاڭ چىيەننىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ، لى گۇاڭ سەنگۈننى قۇتۇلدۇرۇپ ئالىدۇ. لېكىن خەن قوشۇنلىرى نەچچە مىڭلاپ كىشى تەلپەت بېرىدۇ. ھەمدەملەشكۈچى بەگ قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن ۋە دىلەشكەن ۋاقىتتىن كېيىن كەلگەچكە، خەن خاقانىلىقىنىڭ قانۇنى بويىچە، لى گۇاڭ، بىلگە تۆزە بىلەن بىرلىكتە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. ھەر ئىككىسى پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

شۇ يىلنىڭ كۈزلۈكى، قۇنشارقان، شۇتۇق قانلار ئىدارىسىدىكى غەرب تەرەپتە، خەن قوشۇنلىرى نەچچە ئون مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، غەزەپلەنگەن تەگرە قۇت ئۇلارنى چاقىرىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، قورقۇپ ئەندىشىگە

چۈشكەن قۇنشارقان ۋە شۇتۇق قانلار مەسلىھەتلىشىپ خەنگە تەسلىم بولماقچى بولۇشىدۇ. خەن خاقانىلىقى ئۇلارنىڭ ئالدىغا قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭنى ئەۋەتىدۇ. قۇنشارقان شۇتۇق قاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ تۈپىنى باشلاپ خەنگە تەسلىم بولىدۇ. ئۇلار ئوقۇمەن، 40000 كىشى بولسىمۇ، ئاقاقتا 100000 كىشى دەپ داۋراڭ قىلىنغانىدى. شۇنداق قىلىپ، خەن خاقانىلىقى قۇنشارقاننى قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، لۇگشى، بېيىدى، خېشىلاردا ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى بارغانسېرى ئازايدى. ھۇنلاردىن تارتىۋېلىنغان خېنەن (خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى - ت)، شىنچىنجۇڭلارغا (65) گۆندۈرگەندىن كەمبەغەل ئاھالىلەر كۆچۈرۈلۈپ تولىدۇرۇلدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بېيىدىنىڭ غەربىدىكى مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ يېرىمى قىسقارتىلدى. ئىككىنچى يىلى ھۇنلار يوۋبېيىڭ، دىڭشياڭ - لارنىڭ ھەر بىرىگە بىر نەچچە ئون مىڭ ئاتلىق قوشۇن بىلەن باس - تۇرۇپ كىرىپ، مىڭدىن ئوشۇق كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇتۇپ كەتتى. ئىككىنچى يىلى (م. ب. 119 - يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن خاقانىلىقى كېڭەش قىلىپ: «ياڭخۇ جاۋسۇننىڭ پىلانى بويىچە، تەگرەقۇت قۇملۇقىنىڭ شىمالىنى ئىگەللەپ ياتماقتا. ئۇلار خەن قوشۇنلىرى قۇملۇقتىن ئۆتۈپ كېلەلمەيدۇ، دەپ ئويلىسا كېرەك» دېگەن قاراشقا كېلىدۇ. دە، ئاتلىرى يازاملىق 100000 ئاتلىق قوشۇن ماڭدۇرىدۇ. ئاشلىق ۋە كىيىم - كىچەك ئېلىپ ماڭغانلارنىڭ خۇسۇسى ئاتلىرى 140000 ئىدى. (قوشۇننىڭ ئۇزۇق - تۈلۈكى ۋە ھەربىي لاۋازىمات توشۇيدىغان ئاتلار بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭلارغا بۆلۈنۈپ يۈرۈش قىلىشقا يارلىق تېرىلىگەچكە، چوڭ سەنگۈن دىڭشياڭدىن، قىران چەۋەنداز - سەنگۈن بولسا دەيجۇندىن چىقىپ، قۇملۇقتىن كېسىپ ئۆتۈپ،

ھۇنلارغا قارشى يۈرۈش قىلدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ يۈك-تاقلىرىنى يىراققا ماڭغۇزۇۋېتىپ، جەڭگىۋار قىسىم-لىرى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرۇپ، خەن خاقانىلىقىنىڭ چوڭ سەنگۈنى ۋېي چىڭ بىلەن روبىرو بىر كۈن ئورۇشۇدۇ. ئۇرۇش داۋام قىلىپ كەچ كىرگەن پەيتتە، بوران چىقىپ كېتىدۇ. خەن خاقانىلىقىنىڭ قوشۇنلىرى تەڭرىقۇتنى ئوڭ-سولدىن مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشقا كۆزى يەتمەي، بىر نەچچە 100 قەيسەر چەۋەندازلىرى بىلەن خەن قوشۇنلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىنى يېرىپ ئۆتۈپ، غەربىي شىمالغا قاچىدۇ. خەن قوشۇنلىرى كېچىدە قوغلاپ تۇتالمايدۇ. بۇ يۈرۈشتە ھۇن سىپاھ بەگلىرىدىن 19000 كىشى ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسىر ئېلىنغانىدى. خەن قوشۇنلىرى ھۇنلارنى قوغلاپ شىمالدا تەينەينەنشەن (66) تېغى، جاۋسۇن شەھىرىگە (67) قەدەر بېرىپ قايتىدۇ.

خەن خاقانلىقىنىڭ قىران چەۋەنداز سەنگۈنى دەيچۈندىن چىقىپ، 2000 چاقىرىمىدىن ئوشۇق يۈرۈش قىلىپ، سول تۇغ قان بىلەن توقۇنۇشىدۇ. ئۇرۇشتا خەن قوشۇنلىرى ھۇنلاردىن 70000 دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. سول تۇغ قان قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئارقىغا قاراپ قاچىدۇ. قىران چەۋەنداز سەن-

شۇنىڭدىن كېيىن، ھۇنلار يىراق جايلارغا كەتكەچكە، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا ئۇلارنىڭ بارىگاھى بولمايدۇ. خەن خاقانىلىقى دەريادىن (خۇاڭخېدىن) ئۆتۈپ، شىفاڭ ۋىلايىتىدىن، غەربىدە لىڭجۇغىچە ھەممە يەردە ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى چېپىپ، يەر ئېچىپ، سىپاھ-بەگ-لەردىن 50-60 مىڭ كىشىنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇندىن باشلاپ، ھۇنلارنىڭ يېرىنى بىلە قۇرۇتسىدەك يەپ، زىمىنىنى ھۇنلارنىڭ شىمالى بىلەن تۇتاشتۇرىدۇ.

خاقانلىقى تەرەپتىمۇ تەسلىم بولۇپ قېلىپ قالغان ھۇن ئەلچىلىرى بولغاچقا، تەڭرىقۇت شۇنىڭ بەدىلىگە بۇ خەن ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالغانىدى. خەن خاقانلىقى قوشۇنلارنى قايتا يىغىپ تەربىيەلەۋاتقان بىر پەيتتە، قران چەۋەندە دازسەنگۇن خوجۇبىڭ ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارغا ئۇزۇنغىچە ھۇجۇم قىلىنمايدۇ.

ئارىدا بىر نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 13 يىل تەڭرىقۇت بولغان ئېچىغسە ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئوۋېي تەڭرىقۇت بولىدۇ. بۇ، م. ب. 114-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنسېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى. ئوۋېي ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغلاردا، خەن خاقانى ۋىلايەت-ناھىيىلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە باشلايدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن، خەن خاقانلىقى جەنۇبىدىكى ئىككى يۇ دۆلىتىگە جازايۇرۇشى قىلىدۇ. ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىنماچقا، ھۇنلارمۇ چېگرىغا باستۇرۇپ كىرمەيدۇ.

ئوۋېي تەڭرىقۇت بولۇپ ئۈچىنچى يىلى (م. ب. 111-يىلى) خەن خاقانلىقى جەنۇبىي يۇ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلىدۇ. سابىق ئوردا مىراخۇزى گۇگسۇن خې خاقاننىڭ يارلىقى بويىچە، 15000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن جىۋيۈەندىن چىقىپ، ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇق يول مېڭىپ، فۇجۇجىڭگىچە (70) بېرىپ قايتىدۇ. ھۇنلاردىن بىركىشىمۇ يولۇقمايدۇ. خەن خاقانى ۋۇدى يەنە سابىق ئەگەشكۈچى بەگ جاۋپونۇنى 10000 دىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن يولغا سالىدۇ. جاۋپونۇ لىڭجۇدىن چىقىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم يول مېڭىپ، شۇنخې دەرياسىغا (71) قەدەر بېرىپ قايتىدۇ. يەنىلا بىرەر مۇ ھۇننى ئۇچراتمايدۇ.

بۇ ۋاقىتتا، خاقان چېگرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش ئۈچۈن 180000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن شىۋاڭغا كېلىپ، ھەربى قۇدرىتىنى نامايىش قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭرىقۇتنى ۋاقىپلاندىرۇش ئۈچۈن گوجىنى

ئەۋەتىدۇ. گوجى ھۇن ئېلىگە كەلگەندىن كېيىن، ھۇن ئېلىنىڭ كۈتكۈچى بېگى فېمىشقا كەلگەنلىكىنى سورىغاندا، گوجى ئەدەپ بىلەن سىلىق گەپ قىلىپ: «تەڭرىقۇتنى كۆرۈپ، ئۆز ئاغزىم بىلەن ئېيتسام» دەيدۇ. تەڭرىقۇت گوجىنى قوبۇل قىلىدۇ. گوجى: «جەنۇبىي يۇ خانىنىڭ كاللىسى خەن خاقانلىقى پايتەختىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى ئالدىغا ئېسىلدى، تەڭرىقۇت جانابلىرى خەن خاقانلىقى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلىمەن دەيدىغان بولسلا، خاقا-نىمىز قوشۇنلىرىنى بىۋاسىتە ئۆزى باشلاپ چېگرىدا كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر تەڭرىقۇت جانابلىرى ئۇرۇش قىلالمايمەن دەيدىغان بولسلا، دەرھال جەنۇبىدىكى خەن خاقانلىقىغا بەيئەت قىلىشلىرى كېرەك ئىدى. مۇنچىۋالا يىراق يەرلەرگە قېچىپ، سۇسىز، گىياھسىز، شىمال-نىڭ شىۋىرغانلىق دەشتلىرىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرۈشنىڭ نىمە ھاجىتى؟» دەيدۇ. سۆز تۈگىشى بىلەن قاتتىق غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت دەرھال كۈتكۈچى بېگىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. گوجىنى قايتۇر-ماي، بايقالغا ھەيدەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، تەڭرىقۇت خەن چېگرىسىغا باستۇرۇپ كىرىشكە زادى جۈرئەت قىلالمايدۇ. ھەربى تەلىم-تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، قوشۇننى تەربىيەلەيدۇ ۋە ئوۋچىلىقنى مەشق قىلدۇرىدۇ. خەن خاقانلىقىغا بىر نەچچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، شىرىن-تاتلىق سۆزلەر بىلەن ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

خەن خاقانى ھۇنلارنى كۆزىتىپ كېلىشكە ۋاڭ ۋۇ قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ھۇنلارنىڭ قائىدىسى بويىچە، خەن ئەلچىلىرى ئەلچىلىك دەستىگى بىلەن، يۈزىنى بويىماستىن تەڭرىقۇت ئوردىسىغا كىرەلمەيتتى. ۋاڭ ۋۇ بېيىدى ۋىلايىتىدىن بولۇپ، ھۇنلارنىڭ ئادىتىنى ئوبدان بىلگەچكە، ئۇ ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلاپ قويۇپ، يۈزىنى بويىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىغا كىرىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇنى ئوبدان

قارشى ئالدىدۇ. چىرايلىق گەپ- سۆزلەرنى قىلىپ، خەن خاقانلىقىغا خان تېكىنىنى تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتىكەن، خەن بىلەن ياخشىلىشىشقا يالغاندىن ماقۇل بولىدۇ.

خەن خاقانلىقى ھۇن ئېلىگە ياكى شىننى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا خەن خاقانلىقى شەرقتە خۇيخې، (72) چاۋشيەن ئەللىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇ يەرلەردە ۋىلايەت تەسىس قىلىپ، غەربدە جىۋ- چۈەن ۋىلايىتىنى قۇرۇپ، ھۇنلار بىلەن چياڭلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە يولىنى ئۇزۇپ تاشلايدۇ. خەن خاقانلىقى يەنە غەربدە ياۋچى، باكتىرىيە ئەللىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇيسۇن كۈنپېيىگە خانىكە بېرىپ، ھۇنلارنى غەربدىكى ئىتتىپاقچىلىرىدىن ئاجرىتىپ تاشلايدۇ. شۇنىڭدەك، شىمالغا كېڭىيىپ، چېگرىنى شەنلۇگە (78) يەتكۈزىدۇ. ھۇنلار ئاخىرى سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇ يىلى يابغۇ جاۋسۇن ئۆلىدۇ. خەن ۋەزىر- ۋۇززالىرى بۇ مۇسبەت مۇناسىۋىتى بىلەن ھۇن ئېلى ئاجىزلاشتى. بويسۇندۇرۇش مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. ياكى شىن قەيسەر ئىرادىلىك ئادەم بولسىمۇ، ئېسىل زادىلاردىن كېلىپ چىققان ئەمەلدارلاردىن بولمىغاچقا، تەڭرىقۇتنىڭ ئىلتىپاتىغا دېگەندەك ئائىل بولالمىغانىدى. تەڭرىقۇت ھۇزۇرىغا چاقىرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلاپ قويۇشنى خالىمىغاچقا، تەڭرىقۇت چېدىر- بارىگاھىنىڭ سىرتىدا ئولتۇرۇپ قوبۇل قىلىدۇ. ياكى شىن: «تەڭرىقۇت جانابلىرى ياخشىلىشىشنى خالىسىلا، خان تېكىنىنى خەن خاقانلىقىدا تۇرغاق قىلۇرلا» دېگەن ئىدى، تەڭرىقۇت: «بۇرۇنقى ئەھدىنامىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. بۇرۇنقى ئەھدىنامىلەر بويىچە، خەن ياخشىلىشىش بەدىلىگە ھەرقاچان خانىكە ئەۋەتىپ، يىپەك- مەشۇت، ئوزۇق- تۈلۈك بۇيۇملىرى بىلەن تەمىن- لەپ تۇراتتى. شۇڭا، ھۇنلارمۇ چېگرىغا قالايمىقانچىلىق سالمايتتى. ئەمدىلىكتە، بۇرۇنقى بەلگىلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلىپ، خان تېكىنىنى

تۇرغاق قىلىپ بېرىش مۇمكىن ئەمەس» دەيدۇ. ھۇنلار ئۆز ئادىتى بويىچە، خەن ئەلچىسىنى كۆرگەندە، ئەلچى ئېسىل زادىدىن بولماي، زىيالىيلاردىن بولسا، تەشۋىقاتچى دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا بەھىس قىلىشقا يول بەرمەيتتى. ئەگەر ياش بولسا، پىدا ئىلار دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭ روھىي- كەيپىياتىنى سۇندۇراتتى. خەن ئەلچىسى ھۇن ئېلىگە كەلسە، ھۇنلار خەن ئەلچىلىرىگە ئىنئاملار بېرىتتى. ھۇن ئەلچىسىنى خەن خاقانلىقى تۇتۇپ قالسا، ھۇنلارمۇ خەن ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالاتتى. تەڭ مۇناسىۋەت مۇئامىلىسى قىلاتتى. ياكى شىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەن خاقانلىقى ۋاڭ ۋۇنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. تەڭرىقۇت يەنىلا خوشامەت بىلەن شىرىن سۆزلەرنى قىلىپ، خەن خاقانلىقىدىن كۆپرەك مال- بايلىق يۇلۇش كويىدا بولىدۇ. ئۇ مەككالىق بىلەن ۋاڭ ۋۇغا: «مەن خەن خاقانلىقىغا بېرىپ، خاقاننى زىيارەت قىلىپ، يۈز تۇرانە قېرىنداشلىق ئەھدى تۈزمەكچىمەن» دەيدۇ. ۋاڭ ۋۇ قايتىپ كېلىپ، خەن خاقانغا مەلۇم قىلىدۇ. خەن خاقاننى چاڭئەندە تەڭرىقۇت ئۈچۈن مېھمانخانا سالدۇرىدۇ. ھۇن تەڭرىقۇتى: «خەن تۈرلىرىدىن بىرەرسى ئەلچى بولۇپ كەلمىگىچە، مەن راست گېپىمنى ئېيتمايمەن» دەپ، ئۆزىنىڭ تۈرلىرىدىن بىرنى خەن خاقانلىقىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئەلچى كېلىپلا كەسەل بولۇپ قالىدۇ. خەن خاقانلىقى ئۇنى داۋالاپ ساقايتماقچى بولغان بولسىمۇ، بەختكە قارشى، ئۇ ئۆلۈپ قالىدۇ. خەن خاقانلىقى لۇچۇڭگوغا 50000 چارەكلىك مائاش بەلگىسى بولغان تامىنى ئاستۇرۇپ، جەسەتنى ھۇن ئېلىگە ئاپىرىش ئۈچۈن ئۇنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئۇ نەچچە مىڭ جىڭ ئالتۇن قېنىتىدە دەپنە ھەدىيىسى تەقدىم قىلىدۇ. ھۇنلار ئەلچىنى «خەن- نىڭ ئېسىل زادىلىرىدىن ئىكەن» دەپ قارايدۇ. تەڭرىقۇت: «خەن خاقانلىقى مېنىڭ قەدىرلىك ئەلچىمنى ئۆلتۈردى» دەپ لۇچۇڭگونى

تۇتۇپ قالدۇ. تەڭرىقۇتنىڭ ۋاڭ ۋۇغا قىلغان گەپ-سۆزلىرى يالغان بولۇپ، ئۇنىڭ خەن خاقانلىقىغا زىيارەتكە بېرىش ۋە خان تېكىننى خەن خاقانلىقىدا تۇرغاق قىلىش نىيىتى يوق ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ھۇنلار بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇمچى قىسىملىرىنى ئەۋەتىپ، چېگرىغا تاجاۋۇز قىلىدۇ. خەن خاقانلىقى گۇچاڭنى ھۇنلارنى يوقىتىش سەن-گۈنلۈكىگە تەيىنلەپ، جويى تۇرسى جاۋپونۇنى شىفاڭنىڭ شەرقىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. لۇچۇڭگو ھۇن ئېلىدە ئۈچ يىل تۇتقۇندا تۇرغاندىن كېيىن، تەڭرىقۇت ئۆلىدۇ.

ئوۋبېي تەڭرىقۇت ئون يىل ھۆكۈمدارلىق قىلىپ ئۆلىدۇ. ئوغلى ئۇشلىۇ تەختكە چىقىدۇ. ئۇ ياش بولغانلىقتىن، بالاتەڭرىقۇت دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ م. ب. 105-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنڧېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تەڭرىقۇت تېخىمۇ غەربىي شىمالغا سىلجىيدۇ. ئۇنىڭ سول قاناتتىكى قوشۇنلىرى يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ ئۇدۇلىدا، ئوڭ قاناتتىكى قوشۇنلىرى بولسا، جىيۇچۈەن، دۇڭخۇاڭلارنىڭ ئۇدۇلىدا تۇراتتى.

بالا تەڭرىقۇت ھۆكۈمدارلىق قىلىۋاتقان پەيتتە، خەن خاقانلىقى ئىككى تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى تەڭرىقۇتقا، بىر تۈركۈمى ئوڭ تۇغ قانغا تەزىيە بىلدۈرۈشكە كەلگەن بولسىمۇ، بۆلگۈنچىلىك سېلىش نىيىتىدە بولغانلىقتىن، ھۇنلار ئۇلارنى كېلىد-شىگىلا تەڭرىقۇتقا مەلۇم قىلىدۇ. غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت خەن خاقانلىقىنىڭ بۇ ئىككى تۈركۈم ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالىدۇ. ھۇن ئېلىدە تۇتۇپ قېلىنغان خەن ئەلچىلىرى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، ئون نەچچە تۈركۈمدىن ئارتۇق ئىدى. خەن خاقانلىقىمۇ ھۇن ئېلىدىن كەلگەن ئەلچىلەرنى ھەمىشە شۇنىڭ بەدىلىگە تۇتۇپ قالاتتى. شۇ يىلى خەن خاقانى ئېرىشى سەنگۈن لى گۇاڭلىنى غەربكە-پەرغانە ئۆستىگە يۈرۈش قىلدۇرۇپ، يىنيۇ (74) سەنگۈننى

گۇڭسۇن ئاۋغا تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىدىغان شەھەر (75) سېلىشقا يارلىق چۈشۈرىدۇ. شۇ يىلى قىشلىقى ھۇن ئېلىدە زور كۆلەمدە جۇت بولۇپ، چارۋا-ماللارنىڭ كۆپچىلىكى ئاچتىن توڭلاپ ئۆلىدۇ. بالا تەڭرىقۇت ياش، ئۇرۇشخۇمار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاھالە كۆپىنچە ئەنسىزلىكتە ياشايتتى. سول قول چوڭ تۇتۇق بەگ تەڭرىد-قۇتنى ئۆلتۈرۈش غەرىزىدە، خەن خاقانلىقىغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتىپ: «مەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بول-ماقچىمەن. خەن ئېلى يىراق، دەرھال قوشۇن كەلسۇن، مەن قوزغالماقچى» دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. ئەسلىدە، خەن خاقانلىقى بۇ گەپنى ئاڭلاپ، تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى سالغان بولسىمۇ، سول قول چوڭ تۇتۇق بەگ يەنىلا ئارنى يىراق كۆرگەنىدى.

ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا، خەن خاقانلىقى جويى بېگى جاۋپونۇ باشچىلىقىدا 20000 دىن ئوشۇق ئاتلىق قوشۇن ئەۋەتىدۇ. شىفاڭدىن چىققان قوشۇن غەربىي شىمالغا ئىككى مىڭ چاقىرىمدىن ئارتۇق يول مېڭىپ، ۋەدە بويىچە، سول چوڭ تۇتۇق بەگ بىلەن جۈنجى (76) تېغىدا كۆرۈشۈپ، ئاندىن قوشۇننى قايتۇرماقچى بولغان ئىدى. سول قول چوڭ تۇتۇق بەگ قوزغالماقچى بولۇپ تۇرغاندا، سېزىلىپ قېلىپ، تەڭرىقۇت ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە سول قاناتتىكى قوشۇنلارنى جويى بېگىگە قارشى سالىدۇ. جويى بېگى بۇ يۈرۈشتە دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭلىغان كىشىسىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. قايتىشتا، تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە 400 چاقىرىم-قالغاندا، 80000 ئاتلىق ھۇن قوشۇنى ئۇنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. جويى بېگى كېچىدە ئۆزى سۇ ئىزدەپ چىققاندا، ھۇنلار ئۇقۇپ قېلىپ، ئۇنى تۇتۇۋالىدۇ ۋە ئۇنىڭ قوشۇنىغا ئۇشتۇمۇت ھۇجۇم قىلىدۇ، قوشۇنىغا گوزۇڭ مۇھاپىزەت سەركەردىسى ۋېي ۋاڭ لەشكەر بېشى بولىدۇ.

ئىككىسى مەسلىھەتلىشىپ، چىرىكچى بەگلەر سەنگۈنىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمدىن قۇرۇقۇپ، بىر بىرىنى قايتىپ كېتىشكە دالالەت قىلىشمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، قوشۇن ھۇنلار تەرىپىدىن تارمار كەلتۈرۈلىدۇ. بۇنىڭغا تەنتەنە قىلغان ھۇنلارنىڭ بالا تەڭرىقۇتى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى ئېلىشقا ھۇجۇمچى قىسىملىرىنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار شەھىرىنى ئالالماي، چېگرىدىن باستۇرۇپ كىرىپ، قالايىمقان قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. كېسەل يىلى تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى ئېلىشقا تەڭرىقۇت ئۆزى ئاتلانغان بولسىمۇ، لېكىن يول ئۈستىدە كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ.

بالا تەڭرىقۇت ئۈچ يىل ھۆكۈمدارلىق قىلىپ ئۆلىدۇ. ئوغلى كىچىك بولغانلىقتىن، ھۇنلار ئۇنىڭ تاغىسى، ئۇۋىي تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى ئوڭ تۇغ قان گۈيلىقۇ (响犁湖) نى تەڭرىقۇت قىلىپ كۆتىرىدۇ. بۇ م. ب. 102-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيجۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى.

گۈيلىقۇ تەڭرىقۇت ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان پەيتتە، خەن خاقانلىقىنىڭ يارلىقى بويىچە، دانىش بەك شۇزىۋېي ۋۇيۋەن قورۇلىدىن چىقىپ، نەچچە يۈز چاقىرىم، ھەتتا مىڭ نەچچە چاقىرىم يىراقلىق-تىكى لۇچۇ تېغىغىچە (77) شەھەر، قورغان، قاراۋۇلخانلارنى سالدۇرىدۇ. بۇ شەھەر، قورغان، قاراۋۇلخانلارنىڭ يېنىغا ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى خەن يۇ، چاڭپىڭ تۇرسى ۋېي كاڭلار ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. كۈچلۈك ئوقىيالىقلار تۇتۇق بېگى لۈبۇدې بۇيرۇق بويىچە جۈيەن سازلىقىدا (78) قورغان سالدۇرىدۇ.

شۇ يىلى كۈزلۈكى ھۇنلار دىڭشياڭ، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە زور كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە تۇت-قۇن قىلىپ، 2000 دىن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدارلاردىن

بىر نەچچىسىنى تارمار قىلىپ چىقىپ كېتىدۇ. يول بويى دانىش بەك بىنا قىلغان شەھەر، قورغان، قاراۋۇلخانلارنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. ھۇنلار يەنە ئوڭ تۇغ قاننى جىۋچۈەن، جاڭپىلەرگە كىرگۈزۈپ، بىر نەچچە مىڭ كىشىنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىدۇ. دەل شۇ پەيتتە، رېن ۋېن (79) خەن قوشۇنىغا ياردەمگە كەلگەچكە، ھۇنلار ئېرىشكەن غەنىمەتلىرىدىن يەنە مەھرۇم بولۇپ چىقىپ كېتىدۇ. شۇ يىلى ئېرىشى سەنگۈن لى گۇاڭلى پەرغانىنى ئېلىپ، پەرغانە خانىنى ئۆلتۈرۈپ قايتىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى توسماقچى بولغان ھۇنلار ئۆلگۈرەلمەي قالىدۇ. شۇ يىلى قىشتا، ھۇنلار تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ، لېكىن شۇئارىدا تەڭرىقۇت كېسەل بولۇپ قالغاچقا، ھۇجۇم قىلىنمايدۇ.

گۈيلىقۇ بىر يىل تەڭرىقۇت بولۇپ ئۆلىدۇ. ھۇنلار ئۇنىڭ ئىنىسى سول چوڭ تۇتۇق بەگ سۈيىدىقۇنى تەڭرىقۇت قىلىشىدۇ.

پەرغانە ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلغان خەن خاقانلىقى چەت ئەللەرنى چۆچۈتۈۋەتكەندى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇنلارنى بوغۇپ تاشلىماقچى بولغان خاقان: «بوۋىمىز خاقان گاۋدى پىڭچېڭ شەھرىدە تارتقان دەرت-ئەلەملىرى ئۈچۈن قىساس ئېلىشنى ماڭا قالدۇرغان. گاۋدىنىڭ خانىشى زاماندا، تەڭرىقۇت مەكتۇپ ئارقىلىق خانىشىنى ھاقارەتلىگەن. ئۆتمۈشتە، چى شياڭگۇڭ توققۇز ئەجدادىنىڭ قىساسىنى ئالغانلىقى ئۈچۈن، «چۈنچىۈ (باھار-كۈز)» ناملىق كىتابتا ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىلگەن ئىدى» دەپ يارلىق چۈشۈرۈدۇ. بۇ، م. ب. 101-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيجۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى.

سۈيىدىقۇ تەڭرىقۇت تەختكە چىقىشى بىلەن، ھۇنغا تەسلىم بولىدىغان خەن ئەلچىلىرىنى تامامەن قايتۇرىدۇ. لۇچۇڭگو قاتارلىقلار ئەنە شۇ چاغدا قايتىپ كېلىدۇ. تەڭرىقۇت دەسلەپ تەختكە چىققاندا،

خەن خاقانلىقى ھۇجۇم قىلدۇ، دېگەن ئەندىشىدە ئىدى. شۇڭا، ئۆزىچە: «مەن بالا بولۇپ، خەن خاقانى ئاتا يوللۇق بولغاچقا، خاپا قىلسام بولماس» دەپ يۈرەتتى. خەن خاقانى ئۆكەر بېشى سۇۋۇنى (80) كۆپ سوغا-سالام بىلەن تەڭرىقۇتقا ئەۋەتىپ ئۆزىگە تارتقانىدى، تەڭرىقۇت بارغانسېرى مەغرۇرلىنىپ، ناھايىتى تەكەب-بۇزلىشىپ كېتىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقمايدۇ. ئىككىنچى يىلى جويې تۈرسى جاۋپونۇ خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلىدۇ.

كېلەر يىلى، خەن خاقانلىقىنىڭ يارلىقى بويىچە، ئېرشى سەنگۈن لى گۇاڭلى 30000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن جىۋچۈەندىن چىقىپ، چىلىيەن تېغىدا ئۆك تۇغ قان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ھۇن سپاھ-بەگلىرىدىن 10000 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسەر ئېلىپ قايتىدۇ. ھۇنلار ئېرشى سەنگۈننى قاتىمۇ-قات مۇھاسىرىگە ئېلىۋال-غاچقا، سەنگۈن ئاران قۇتۇلىدۇ. خەن قوشۇنلىرىدىن ئوندىن ئالتە-يەتتىسى چىقىم بولىدۇ. خەن خاقانى يىڭيۇ سەنگۈننى گۇڭسۇن ئاۋنى قايتا چىقىرىدۇ. گۇڭسۇن ئاۋ قوشۇنى شىخېدىن چىقىپ، كۈچ-لۈك ئوقىلىقلار تۇتۇق بېگى لۇبۇدې بىلەن جوۋشىي (81) تېغىدا قوشۇلىدۇ. ئۇلار ئۇرۇشتا ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. خەن خاقانى يەنە ئاتلىقلار تۇتۇق بېگى لى لىڭنى چىقىرىدۇ. لى لىك پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ 5000 ئەسكەرنى باشلاپ، جۈيەندىن چىقىپ، شىمالغا قاراپ 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يۈرگەندە، تەڭرىد-قۇتقا دۇچ كېلىپ قېلىپ ئۇرۇشىدۇ. لى لىك 10000 دىن ئوشۇق كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە يارىدار قىلىدۇ. لى لىڭنىڭ قورال-ياراق، ئوزۇق-تۈلۈكى تۈگەيدۇ. قايتماقچى بولغىنىدا، ھۇنلار ئۇنى قورشاپ ئالىدۇ. لى لىك قورشاۋدىن چىقىپ كېتەلمەي، ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. قوشۇنلىرى تارمار بولىدۇ. 400 كىشى خەن خاقانلىقىغا

قايتىپ كېلىدۇ، تەڭرىقۇت لى لىڭنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىدۇ.

ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن (82)، ئېرشى سەنگۈن باشچىلىقىدا 60000 ئاتلىق، پىيادە قوشۇن قايتىدىن يۈرۈشكە چىقىرىل-لىدۇ. ئېرشى سەنگۈن شو فاڭدىن يولغا چىقىدۇ. ئوقىلىقلار تۇتۇق بېگى لۇبۇدې 10000 دىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن ئېرشى سەنگۈن-گە قوشۇلىدۇ. ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈننى خەن يۇ پىيادە، ئاتلىقلار بولۇپ 30000 كىشىلىك قوشۇن بىلەن ۋۇيۈەندىن يولغا چىقىدۇ. يىڭيۇ سەنگۈننى گۇڭسۇن ئاۋ 10000 ئاتلىق 30000 پىيادە قوشۇن بىلەن يەنمېندىن چىقىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ، ھۇنلار يۈك-تاقلىرىنى يىراقتىكى يۇۋۇ (83) دەرياسىنىڭ شىمالىغا كەتكۈزۈۋېتىدۇ. تەڭرىقۇت 100000 ئاتلىق قوشۇن باشلاپ، دەريانىڭ جەنۇبىدا ئېرشى سە-نگۈن بىلەن ئۇرۇش قىلىمەن دەپ كۈتۈپ تۇرىدۇ. ئېرشى سەنگۈن تەڭرىقۇت بىلەن ئون نەچچە كۈن ئۇرۇش قىلىپ، قوشۇنى بىلەن چېكىنىدۇ، ئەنە شۇ پەيتتە، ئېرشى سەنگۈن «خوتۇنى داخانلىق قىلىپ، خاقانغا سۇيقەست قىلغان» دېگەن گۇنا بىلەن ئەيىبلىنىپ، ئۇرۇق-جەمەتنىڭ قىرىپ تاشلانغانلىقىنى ئاڭلىغاچقا، ئۆز قىسمىلىرى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. ئۇنىڭ قوشۇنى ئىچىدىن ئاران بىر-ئىككى كىشى خەن خاقانلىقىغا قايتىپ كېلەلەيدۇ. ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈننى خەن يۇ ھېچقانداق نەتىجە قازىنالمىيدۇ. يىڭيۇ سەنگۈننى گۇڭسۇن ئاۋ سول تۇغ قان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلى ھۇنلار بىلەن ئۇرۇشقان خەن قوشۇنلىرى تىلغا ئالغۇدەك ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ. سەركەردىلەر خاقان ھۇزۇرىغا كىرىشكە مۇيەسسەر بولالمىيدۇ. ئېرشى سەنگۈننىڭ ئۇرۇق-جەمەتى قىرىپ تاشلاندى دەپ، لى گۇاڭلى سەنگۈننىڭ ھۇنلارغا تەسلىم بولۇشىغا سەۋەبچى

بولغان سۈي دەن خاقاننىڭ يارلىقى بىلەن قولغا ئېلىندۇ.

مۇئەررىختىن: «چۈنچىۈ» نى يازغان كۈڭ زى (مۇجۇڭنى) لۇ بەگلىكىنىڭ بېگى يىنگۇڭ، خۇەنگۇڭ دەۋرلىرىنى ئېنىق - تەپسىلىي يېزىپ، دىڭگۇڭ، ئەيگۇڭ دەۋرلىرىنى بولسا، سىلاپ - سىپىلاپ ئۆتۈپ كەتكەندى. ئەينى زاماندىكى ئىشلارنى يازغاندا، ئۇنىڭغا مەدھىيە مۇقۇمىدىن، ئېھتىيات قىلدى. ھۇنلار ھەققىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزگۈچى كىشىلەر بىرەر مەنسەپ ياكى خاقاننىڭ ئىززەت - ھۆر - مىتىگە ئېرىشىشنى مەقسەت قىلاتتى ۋە بارلىق چارىلەر بىلەن خاقانغا خوشامەت قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى خاقانغا كىرگۈزەتتى. شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئوي - پىكىرلىرىگە ئوڭۇشلۇق تۇغدۇرماقچى بولاتتى. قارشى تەرەپنىمۇ، ئۆزىنىمۇ چۈشەنمەيتتى. سەرگەردىنلەر ئوتتۇرا جۇڭگو زېمىنىنىڭ چوڭلۇقىغا تايىنىپ كۆرەڭلەيتتى. خاقانمۇ چوڭ ئىشلارنى يۇقىرىقىلارنىڭ پىكىرى بويىچە بەلگىلەيتتى. شۇڭا چوڭ خىزمەت كۆرسەتمەسە ئىشەنچسىز. ياۋ گەرچە دانىشمەن بولسىمۇ، روناق تاپمىدى. يۈئالەمنى تېنچىتتى. مۇقەددەس ھاكىمىيەتنى گۈللەندۈرىمىز دېسەك، بىردىن - بىر تەدبىر - ۋەزىر - سەرگەردىنلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش كېرەك.

[1] شاخوۋشى (夏后氏) - يۈ (禹) باش ئاقساقال شۇنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. بۇ ئاقساقاللىق (بەگلىك) شا (夏) دەپ ئاتىلاتتى ۋە شاخوۋشى مۇدەپىلەتتى. (تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 358 - بەت)

[2] چۈنچىۈي (淳维) - ھۇنلارنىڭ ئەجدادى شاخوۋشىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، چۈنچىۈي دەپمۇ ئاتىلىدۇ،

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 889 - بەت)

[3] ئېكىنەگ (农官) - دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1452 - بەت)

[4] قىزاساقچىلىرى (荒服) - پايتەختتىن 2000 چاقىرىم ياكى 2500 چاقىرىمغىچە بولغان يەرلەر قىزاساقچىلىرى تەرىپىدىن باشقۇرۇلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1266 - بەت)

[5] جازا دەستۇرى (甫刑) جازا قانۇنى ھەققىدىكى كىتاب.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 1013 - بەت)

[6] جياۋخۇ (焦获) - قەدىمكى كۆل بولۇپ، بىر رىۋايەتتە، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا دېيىلسە، يەنە بىر رىۋايەتتە، سەنشى ئۆلكىسى ياڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە دېيىلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن» 941 - بەت)

[7] چى لىگۇڭ (齐厘公) - م. ب. 730 - يىلىدىن م. ب. 698 - يىلغىچە جەمئى 33 يىل ھۆكۈم سۈرگەن چى بەگلىكىنىڭ بېگى.

(«سىخەي» 4757 - 4758 - بەتلەر)

[8] سى شەھىرى (汜邑) - ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شۇچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. چۈنچىۈ دەۋرىدە جېڭ بەگلىكىگە بېرىلگەن سۇيۇرغال ئىدى.*

[9] زى دەي (子带) - «جوۋ خانلىرى تەزكىرىسى» گە قارالسۇن.

[10] يىنشۈي (閻閻水) - قەدىمكى دەريا ئىسمى بولۇپ، بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى تۇۋېيخې (秃尾河) دەرياسى. خەن خانىدانلىقىدىن يۈەن خانىدانلىقىغىچە يىنشۈي دەپ ئاتىلاتتى.

(«سىخەي» 1782 - بەت)

[11] مېنچۇ (绵诸) - گەنسۇ ئۆلكىسى تېيەنشۈيىنىڭ يېقىن ئەتراپىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4505 - بەت)

[12] ۋەن (獯) - قەدىمكى رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا ياشىغان.*

[13] ۋۇجۇ (乌氏) - قەدىمكى رۇڭ خانلىقى. بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جىڭچۈەن (涇川) ناھىيىسى. («تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4506 - بەت)

[14] چۈيەن (胸衍) - قەدىمكى رۇڭ خانلىقلىرىدىن بولۇپ، ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ يەنچۇ (盐池) ناھىيىسىدە.

(«سىخەي» 3862 - بەت)

[15] شەرقىي خۇلار (东胡) — قەدىمكى قەۋملەردىن. ھۇنلارنىڭ شەرقىدە ماكانلاشقانچا، مۇشۇ نام بېرىلگەن. چۈنچى، يېغىلىق دەرۋرلىرىدىن بېرى جەنۇبدا يەن بەگلىكى بىلەن چېگرىداش ئىدى. كېيىن يەن بەگلىكى سەنگۈنى چىن كەي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. چىن بەگلىكىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە شەرقىي خۇلار كۈچىيىپ، ھۇنلاردىن ئات، زىمىن ھەتتا ھۇن ئالچىلىرىنى تەلەپ قىلغاچقا، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ مەغلۇپ بولدى. ئۇغان تېغىغا چېكىنگەن شەرقىي خۇلارنىڭ بىرتارمىقى ئۇغانلار، سىيانپى تېغىغا چېكىنگەن بىرتارمىقى سىيانپىلاردەپ ئاتالدى.

(«سەخەي» 107 - بەت)

[16] جىن داۋگۇڭ (晋悼公) — چۈنچى دەۋرىدىكى شياڭگۇڭنىڭ ئەۋلادلىرىدىن. ئىسمى جوۋ (周) بولۇپ، 15 يىل ھۆكۈم سۈرگەندى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 805 - بەت)

[17] چىن خۇيۋاڭ (秦惠王) — فامىلىسى يىڭ (嬴)، ئىسمى سى (驪) بولۇپ، م. ب. 331 - 337 - يىللاردا ھۆكۈمدار بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 829 - بەت)

[18] زاۋياڭ (造阳) — قەدىمكى شاڭگۇ (上谷) بولۇپ، شاڭگۇ ۋىلايىتى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ خۇەيلەي (怀来) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«سەخەي» 2411 - بەت)

[19] شياڭپىڭ (襄平) — لياۋدۇڭنىڭ قەدىمكى ۋىلايەتلىرىدىن. ئورنى ھازىرقى لياۋياڭ (辽阳) شەھىرى.

(«سەخەي» 826 - بەت)

[20] يۇياڭ (渔阳) — قەدىمكى ئورنى ھازىرقى جېيىڭ شەھىرى، مېيۈن (密云) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. يۈشۈي دەرياسىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇشۇ نام بېرىلگەن.

(«سەخەي» 2209 - بەت)

[21] جىۋيۋەن (九原) — قەدىمكى ناھىيە ۋە ۋىلايەت. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى باۋتوۋ (包头) شەھىرىنىڭ غەربىدە.

(«سەخەي» 146 - بەت)

[22] يۈنباڭ (云阳) — قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى چۈنخۇا (淳化) نىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«سەخەي» 1084 - بەت)

[23] تۈمەن تەڭرىقۇت (头曼单于) — م. ب. 220 - 209 - يىللاردا، جەمئىي 11 يىل ھۆكۈم سۈرگەن ھۇن تەڭرىقۇتى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئاتىسى.*

[24] باتۇر، بودۇ، مەتە (冒顿)، م. ب. ? - 174 - يىللار) — ھۇن تەڭرىقۇتى. مىلادى 209 - يىلى ئاتىسى تۈمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ھۆكۈمدار بولغان. ئىچكى قىسمىنى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي دىكتاتورلىق تۈزۈم ئورناتقان. شەرقتە شەرقىي خۇلارنى ئىتائەت قىلدۇرۇپ، غەربدە ياۋچىلارنى قوغلىغان. رۇران، ئۇيسۇن، ئوغۇزلارنى ھەم ئەتراپىدىكى 26 خانلىقنى ئىگەللەنگەن. شىمالدا دىڭلىنلارنى، جەنۇبدا لۇفەن، بەييان رايونلىرىنى بويسۇندۇرغان. چىن خاقانلىقى زىمىنىگە كىرىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىنى (خېتاۋ ئەتراپلىرىنى) بېسىۋېلىپ، ئىنتايىن كۈچەيگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا دائىم غەربىي خەن فېئودال سۇلالىسىغا كۈچلۈك تەھدىت سالغانىدى.

(«سەخەي» 3218 - بەت)

[25] ئالچى (阏氏) — ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ رەسمىي چوڭ خوتۇنى.

(«سەخەي» 2018 - بەت)

[26] ئوڭ، سول چوڭ سەرکەردە (左右大将) — ھۇنلاردا يۈكسەك

ھەربىي ئۇنۋان ۋە دەرىجە نامى.*

[27] ئوڭ، سول تۇتۇق بەگ (左右都尉) — ھۇنلاردا سەرکەردە

(سەنگۈن دەرىجىلىكلەر) دىن تۆۋەنرەك دەرىجىدىكى ھەربىي ئۇنۋان.*

[28] تۇتۇن بەگ، ياساقبەگ (当户) — ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى.

(تۈزۈلگەن «سېۋەن» 1023 - بەت)

[29] قۇتبەگ (骨都侯) — ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى. باتۇر تەڭرىقۇت

تەسىس قىلغان. ئوڭ قۇتبەگ، سول قۇتبەگلەر بولۇپ، بۇلار يات فەمىلىلىك

ئېسىلزالىلاردىن قويۇلاتتى. ئورنى قول قانلاردىن تۆۋەن تۇراتتى. ھاكىمىيەت

ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىشتا تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن ۋەزىرلىرى ھېسابلىناتتى.

(«سەخەي» 4650 - بەت)

[30] تۈمەن چەۋەنداز (万骑) — ھۇنلارنىڭ ئاتلىق قىسىملىرىنىڭ ئەڭ

چوڭ بىرلىگى.*

[31] قويانلار (呼衍氏) — ھۇنلارنىڭ ئاساسىي ئۇرۇقلىرىنىڭ (فامىلى)

لىرىنىڭ بىرى بولۇپ، شىيەنبىلەر (سيانپىلار) نەزەردە تۇتۇلۇدۇ.

(«تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن» 283-بەت)

[32] لانىلار (兰氏) — ھۇنلارنىڭ ئاساسىي ئۇرۇق (فامىلى) لىرىدىن بىرى.*

[33] شۇبۇلار (须卜氏) — ھۇنلارنىڭ ئاساسىي ئۇرۇقلىرىنىڭ بىرى.*

[34] خۇيخېلار (秘貉) — شىمال قەۋملىرىنىڭ بىرى.*

[35] مىڭبېشى (千长) — ھۇن ئىجتىمائىي تەشكىلاتىدا 24 ئاقساقاللىقنىڭ ئۆز ئالدىغا مىڭبېشى (مىڭبېشى)، يۈزبېشى (يۈزبېشى (百长))، ئونبېشى (什长) قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولاتتى. («تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4518 - 4519 - بەتلەر)

[36] كىچىك قان (汗) (裨小王) — ياردەمچى قانلار.

(«سىخەي» 4125 - بەت)

[37] بۆلۈن، ۋەزىر (相) — ھۇنلاردا ۋەزىر — بۆلۈن دەپ ئاتىلىدۇ.

(«ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرى»)

[38] لوڭجېڭ (龙城) — شەھەر. ئورنى بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسى چاۋياڭ ناھىيىسىنىڭ ئىچكى موڭغۇل بىلەن تۇتاشقان يېرىدە.

(«سىخەي» 4563 - بەت)

[39] خۇنيۈلەر (浑庾) — شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 - بەت)

[40] چۈشەلەر (屈射) — شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 - بەت)

[41] دىڭلىڭلار (丁零) — كانگا (قانقىل) نىڭ شىمالىدا بولۇپ، شىمال خانلىقلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 - بەت)

[42] قىرغىزلار (西卡سلار) — شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 - بەت)

[43] شىنلى (薪犁) — شىمالدىكى كىچىك خانلىقلارنىڭ بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4521 - بەت)

[44] خاقان خۇيدى (惠帝) — خەن خاقانلىقىنىڭ ئىككىنچى خاقانى.

م. ب. 195 - يىل تەختكە چىقىپ، م. ب. 188 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

(«سىخەي» 4767 - بەت)

[45] روران، راتۇراتا، رورايىنا (楼兰) — غەربىي ئەل (قۇرغان) نىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى. كېيىن پىشامانغا ئۆزگەرتىلگەن.

(«غەربىي ئەل يەر ناملىرى» 55 - بەت)

[46] ئۇيسۇن، ئاسيانى (乌孙) — قەدىمكى قەۋم. دەسلەپ

چىلىيەن تېغى بىلەن دۇخان (دۇڭخۇاڭ) ئارىلىقىدا ماكانلاشقان. مىلادىدىن

بۇرۇن 161 - يىل ئەتراپىدا ئىلى دەرياسى، تىكەس دەرياسى ۋە ئىسسىق-

كۆل ئەتراپلىرىغا كۆچكەن. شىمالىي، جەنۇبىي سۈللە (ھىلادى 420 - 851 -

يىللار) دەۋرىدە پامىرنىڭ شىمالىغا كۆچكەن. نوپۇسى 630 مىڭ ئىدى.

قازاقلار ئىچىدە ھېلىمۇ ئۇيسۇن قەبىلىلىرى بار. مىلادىدىن بۇرۇن 938 -

يىلىدا ئۇيسۇنلار لياۋ خانىدانلىقىغا باج - خىراج تۆلەيتتى.

(«سىخەي» 168 - بەت)

[47] ئوغۇز (呼揭) — بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى جىيۇچۈەن ۋىلايىتىنىڭ

غەربىگە جايلاشقان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4526 - بەت)

[48] شىخۇرچان (系零浅) — ھۇن قانلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.*

[49] شىنۋاڭ (薪望) — يەر ئىسمى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر، ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4526 - بەت)

[50] كىتۇك ياكى قايقۇ (稽粥)، م. ب. 174 - 160 - يىللار، ھۇن

تەڭرىقۇتى. باتۇر (بودۇ) نىڭ ئوغلى. خەن خانىدانلىقى خانىكىسى بىلەن

ئۆيلەنگەن ۋە 14 يىل ھۆكۈمدار بولغانىدى. ئاغا تەڭرىقۇتمۇ دېيىلىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 280 - بەت)

[51] جۇڭخاڭ يۇ (中行说) — يەن بەگلىكىدىن بولۇپ، خەن

خاقانى ۋېندى سارىيىدا خىزمەت قىلغۇچى ئاغۋات مەمۇرلاردىن ئىدى. ھۇن

ئېلىگە خانىكە بىلەن بىللە بېرىشقا تەيىنلەنگەندە، بارغىلى ئۇنىڭغا چاقا،

مەجبۇرى ماڭدۇرۇلغان. شۇخاپىلىقتا ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ، ئىخلاى بىلەن

خىزمەت قىلىپ، خەن خاقانلىقىغا بىر ئاپەت بولغانىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 23 - بەت)

[52] خۇيچۈڭ قەسىرى (回中宫) — خەن خاقانى ۋۇدى ياساتقان.

قورنى بۇگۇنكى شەنشى ئۆلكىسى فېڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4533-بەت)
[53] دۇڭياڭ (东阳) — يېقىنلىق دەۋرىدە ۋېي بەگلىكىنىڭ يېرى بولۇپ، كېيىن جاۋ بەگلىكىگە قارىغان. خەن خاقانلىقى بۇيەردە ناھىيە ۋە تۈرلىكىمۇ تەسىس قىلغانىدى.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 746-بەت)
[54] قۇتقۇ-دېۋچۇنان (雕渠难) — ھۇنلارنىڭ ياساق بېگى. خەن خاقانلىقىغا ھەدىيە ئېلىپ كەلگەن ھۇن ئەلچىسى.*

[55] جانەر (章尼) — خەن خاقانلىقىغا تەسلىم بولغان ھۇن.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4537-بەت)
[56] جاۋ بېگى ليۇسۈي (赵王刘遂) — خەن خاقانى گاۋدىنىڭ ئالتىنچى ئوغلى خۇەينەن بېگى ليۇيۇنىڭ بەگزادىسى. خاقان جىڭدىنىڭ ئىنىسى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1476-بەت)
[57] ۋۇجوۋ قورۇلى (武州塞) — بۇگۇنكى سەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4538-بەت)
[58] گۇڭسۇن خې (公孙贺) — ئىسمى شۇ (叔). ياش ۋاقتىدا چەۋەندازلىق قىلاتتى. خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، نەنجياۋ تۈرلىكى بېرىلگەن. كېيىن پېرسخۇنلۇق قىلغانلىقى تۈپەيلى قاقاققا-ئېلىنىپ، تۈرمىدە ئۆلگەنىدى.

(بىر توملۇق «سىيۋەن» 36-بەت)
[59] گۇڭسۇن ئاۋ (公孙敖) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ياشىغان. خاقان جىڭدى زامانىدا مۇلازىم، ۋۇدى دەۋرىدە ئاتلىق قوشۇنلار سەنگۈنى بولۇپ، ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلغان. جەڭدە ئەسكەرلىرى كۆپ چىقىم بولۇپ كەتكەچكە، ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەن بولسىمۇ، ھەلەبىلەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ، ئەل ئىچىدە بەش-ئالتە يىل يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن، كېيىن بىلىنىپ قېلىپ

قايتىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 36-بەت)
[60] لى شى (李息) — يۇجۇلىق (بۇگۇنكى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياڭ ناھىيىسى). خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4602-بەت)
[61] ئىككىنچى يىلى — م. ب. 125-يىلى خەن خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى.*

[62] سۇجىيەن (苏建) — دۇلىڭلىق. بۇگۇنكى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. چېرىكچى بەگ مەنسۇدە چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلغانلىقى ئۈچۈن، پىڭلىڭ (بۇگۇنكى خېبېي ئۆلكىسى داچىڭ ناھىيىسىدە) تۆرسى بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. («ئىككى خەن دەۋرى ئەدەبىيات تارىخى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 436-بەت)

[63] يەنجۇ تېغى (焉支山) — بۇگۇنكى گەنسۇ ئۆلكىسى يۈنچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى ۋە شەندەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«سېخەي» 3593-بەت)

[64] شۇتۇق قان (休屠王) — ھۇن خانلىرىدىن بىرى بۇگۇنكى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇيۇ ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدىكى ھۇن قەبىلىلىرىنى باشقۇراتتى.
(«سېخەي» 495-بەت)

[65] شىنچىنچۇڭ (新秦中) — چاڭئەن (بۇگۇنكى شىئەن) نىڭ شىمالىدىن شىمالىدا (بۇگۇنكى ئىچكى موڭغۇل خانىگىن خوشۇنى) نىڭ جەنۇبىغىچە بولغان يەر. شىنچىنچۇڭ دەپ ئاتىلاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4547-بەت)
[66] تىيەنيەن تېغى (颜山) — بۇگۇنكى موڭغۇلىيە ئىگىزلىگىدىكى خانگاي تېغىنىڭ جەنۇبىدا.

(«سېخەي» 2161-بەت)
[67] جاۋسۇن شەھىرى (赵信成) — ھۇنلارغا تەسلىم بولغان جاۋسۇن سەنگۈنىگە ھۇنلار مەخسۇس شەھەر سېلىپ بېرىپ، ئۇنى ماكانلاشتۇرغانىدى.

[77] لۇچۇ (鹿) — تاغ ئىسمى، بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلدىكى لاشىن تېغىنىڭ شىمالى قىسمى ئۇزۇنقىدا لۇچۇ دەپ ئاتىلاتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4559-بەت)
[78] جۈيەن سارلىقى (居延泽) — ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئېرىگەنە خوشۇنىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4560-بەت)
[79] زېن ۋېن (任文) — خەن خاقانلىقىنىڭ يۈمېن قورۇقىدا تۇرۇش-لۇق سەنگۈنى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4560-بەت)
[80] سۇۋۇ (苏武)، م. ب. 7-60-يىللار) — دۆلىتلىك (بۈگۈنكى شەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). م. ب. 100-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەنخەننىڭ بىرىنچى يىلى) خەن خاقانلىقىنىڭ يارلىقى بىلەن ھۇنلارغا باردى. ھۇنلار ئۇنى تۇتۇپ قېلىپ تەسلىم بولۇشقا قىستىغان بولسىمۇ، ئۇقلىچە تەۋرەنمىگەن ۋە ھۇنلار كېيىن ئۇنى بايقالغا ئاپىرىپ قوي باقتۇرغانىدى. ئۇ 19 يىلچە قوي بېقىپ، م. ب. 81-يىلى (خاقان جاۋدى سەلتەنەت دەۋرى سىۋەننىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن خاقانلىقىغا قايتىپ كەلگەنىدى.

(«سىخەي» 1285-بەت)
[81] جوتۇ (涿涂) — تاغ ئىسمى، ئورنى بۈگۈنكى شىنجاڭدىكى مازكۇلنىڭ شەرقىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4563-بەت)
[82] ئىككى يىل ئۆتكەندىن — م. ب. 97-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەنخەننىڭ تۆتىنچى يىلى).

[83] يۇۋۇ دەرياسى (余吾水) — شىفاڭ شەھىرىنىڭ، يەنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خاھجىن خوشۇنىنىڭ شىمالىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4563-بەت)

چاۋسۇن شەھىرى تەنخەن تېغىنىڭ ئېتىكىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4549-بەت)
[68] لاڭجۇشۇ تېغى (狼居胥山) — لاڭجۇشۇ تېغى تەنخەن بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خېشىنىڭتىن خوشۇننىڭ غەربىي شىمالىدىن ئاباگا خوشۇنغىچە بولغان ئارىلىققا جايلاشقان.

(«سىخەي» 1884-بەت)
[69] قويان تېغى (姑衍山) — قويان تېغى تەنخەن بۈگۈنكى موڭغۇلىيە ئىگىزلىكىدىكى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«تۈزىتىلگەن» «سىۋەن» 1875-بەت)
[70] فۇجۇجىڭ (浮菑井) — يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى خانگاي تېغىنىڭ شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4541-بەت)
[71] شىۋىڭخې دەرياسى (洧河) — بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىدىكى خانگاي تېغىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.*

[72] خۇيخې (穆谿) — يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى چاۋشيەندىكى خامگېوڭ بوكدو ۋە ئېلىمىزدىكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقى، جىلىن ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا.

[73] شىيەنلېي (胘雷) — يەر ئىسمى. ئۇيغۇننىڭ شىمالىدا.
(«تۈزىتىلگەن» «سىۋەن» 2553-بەت)

[74] يىنيۇ (因杼) — يەر ئىسمى. ھۇنلار ئېلىدىكى بىريەرنىڭ ئىسمى. گۇڭسۇن ئاۋ يىنيۇ دېگەن يەرگە يۈرۈش قىلماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن، يىنيۇ سەنگۈن دەپ ئاتالغانىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4557-بەت)
[75] تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (受降城) — ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خوشۇت شەھىرىنىڭ غەربىدىن 390 چاقىرىم كېلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4557-بەت)
[76] جۈنجى تېغى (浚稽山) — جۈنجى تېغى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات» 4558-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 111-جىلد

ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋەنداز سەنگۈن تەزكىرىسى

چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ پىڭياڭلىق. ئۇنىڭ ئاتىسى چىڭ جى ئەمەلدارلاردىن بولۇپ، پىڭياڭ تۇرسىنىڭ ئۆيىدە خىزمەت قىلاتتى. ئۇ پىڭياڭ تۇرسىنىڭ ئۆيىدىكى كۆڭ (دېدەك قۇل) ۋېي جۇۋان بىلەن شەھۋانى مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، ئۇنىڭدىن ۋېي چىڭ تۇغۇلغان. ۋېي چىڭنىڭ ئانا بىر ئاكىسى ۋېي جاڭزى دېيىلىتتى. سىڭلىسى ۋېي زىفۇ پىڭياڭ خانىكىسىنىڭ ئۆيىدە خاقاننىڭ مۇھەببەتتىگە سازاۋەر بولغاچقا، ئۇ فامىلىسىنى ۋېي قىلىۋالغان. ۋېي چىڭنىڭ يەنە بىر ئىسمى ۋېي جۇڭچىڭ ئىدى. ئاكىسى ۋېي جاڭزى ئۆز ئىسمىنى ۋېي جۇڭچۇڭ دەپ ئۆزگەرتتى. جۇڭچۇڭنىڭ ئانىسى «ۋېي جۇۋان» دەپ ئاتالدى. ۋېي جۇۋاننىڭ چوڭ قىزى ۋېي رۇ، ئىككىنچى قىزى ۋېي شاۋئېر، ئۈچىنچى قىزى ۋېي زىفۇ بولۇپ، كېيىنچە، ۋېي زىفۇنىڭ ئىنىلىرى ۋېي بۇ، ۋېي گۇاڭلارمۇ فامىلىلىرىنى ۋېي (II) قىلىۋالغانىدى.

ۋېي چىڭ پىڭياڭ تۇرسىنىڭ چاكىرى بولۇپ، كىچىك ۋاقىتىدا ئاتىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئاتىسى ئۇنىڭغا قوي باقتۇرىدۇ. ئاتىسىنىڭ رەسمىي خوتۇنىدىن بولغان بالىلىرى ئۇنى ئۆز قېرىندىشى قاتارىدا كۆرمەي، قۇل ئورنىدا كۆرىدۇ. ۋېي چىڭ بىرسى بىلەن گەنجۈەن ئوردىسىدىكى سولاقخانغا بېرىپ قالىدۇ. كويزا-كەشەن سېلىنغان بىر مەھبۇس ئۇنىڭ چىرايىنى كۆرۈپ: «سەن ئېسىل زادى»

لەردىن ئىكەنسىن، چوقۇم تۆرە بولىسەن» دەيدۇ. ۋېي چىڭ كۈلۈپ كېتىپ: «مەن كۈڭدىن (دېدەك قۇلدىن) تۇغۇلغان، تاياق يېمىسەم، تىل-ھاقارەت ئىشتىمەنلا بولىدى. ماڭا تۇرسىنىڭ نەدە تۇرۇپتۇ» دەيدۇ.

ۋېي چىڭ چوڭ بولغاندىن كېيىن، پىڭياڭ تۇرسىنىڭ ئۆيىدە چەۋەنداز ئۆكەر بولۇپ، پىڭياڭ تۇرسىنىڭ مۇلازىمى بولىدى. م. ب. 139-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەت دەۋرى جىيەنيۋەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن ۋۇدى ۋېي چىڭنىڭ سىڭلىسى ۋېي زىفۇنى ئوردىغا ئېلىپ كىردى. خانىش بولسا، تاڭغىي تۇرسىنىڭ خوتۇنى چوڭ خانىكە داچاڭنىڭ قىزى بولۇپ، ئوغۇل كۆرمىگەن، ھەسەتخور ئىدى. خانىشنىڭ ئانىسى چوڭ خانىكە داچاڭ ۋېي زىفۇنىڭ خاقانغا يېقىپ قالغانلىقى ۋە ھامىلدار ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ۋېي زىفۇغا قاتتىق كۈندەشلىك قىلىدۇ. ھەتتا ۋېي چىڭنى تۇتۇشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ۋېي چىڭ بۇ چاغدا ئوردىنىڭ جىيەنجاڭ قەسىرىدە خىزمەت قىلىۋاتقان، تېخى نامى چىقىنغانىدى. چوڭ خانىكە داچاڭ ئۇنى قامىتىپ قويىدۇ ۋە ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ۋېي چىڭنىڭ دوستى — چەۋەنداز ئۆكەر گۇڭسۇن ئاۋ ۋە باشقا پالۋانلار ئۇنى قاجۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. ۋېي چىڭ شۇنىڭ بىلەن ئامان قالىدۇ. خاقان بۇ ئىشلارنى ئاڭلاپ، ۋېي چىڭنى جىيەنجاڭ قەسىرىسىنىڭ نازارەتچىسى ۋە مەھرەم بېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئانا بىر ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىللىرىمۇ بايلىققا ۋە ئىززەت-ھۆرمەتكە ئېرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالغان ئېتىزاملىرى بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا بىر نەچچە مىڭ جىڭلاپ ئالتۇنغا يېتىپ قالىدۇ. ئۇنىڭ چوڭ ئاچىسى ئوردا مىراخۇرى گۇڭسۇن خېغا ياتلىق بولىدۇ. ئىككىنچى ئاچىسى ۋېي شاۋئېر ئەسلىدە چىن جاڭ بىلەن شەھۋانى مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقتىن، خاقان چىن جاڭنىمۇ بايلىق ۋە

ئىززەت - ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلىدۇ. گۇگۇسۇن ئاۋ شۇنىڭ بىلەن
خېمۇ باي ۋە ئىززەت - ھۆرمەتكە ئىگە بولىدۇ. ۋېي زېفۇ كىچىك
خانلىققا كۆتىرىلىپ، ۋېي چىڭ كېڭەش بېگى بولىدۇ.

م. ب. 130 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنگۇاڭ -
نىڭ بەشسىنچى يىلى) ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، ۋېي چىڭ
ھارۋا - ئاتلىقلار سەنگۇنى بولۇپ شاڭگۇدىن؛ مىزاخور گۇگۇسۇن خې
يىنىڭ ھارۋىلىقلار سەنگۇنى بولۇپ يۈنجۇڭدىن؛ كېڭەش بېگى
گۇگۇسۇن ئاۋ چەۋەندازلار سەنگۇنى بولۇپ دەيجۇندىن؛ ياساۋۇل
بەك لى گۇاڭ ئالىپ چەۋەنداز سەنگۇن بولۇپ يەنمېندىن بولغا
چىقىدۇ. ھەرقايسى قوشۇندا 10000 دىن چەۋەنداز بار ئىدى. ۋېي
چىڭ لۇڭچېڭ شەھىرىگە يېتىپ بېرىپ، دۈشمەننىڭ نەچچە يۈز
ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. چەۋەنداز سەنگۇن گۇگۇسۇن
ئاۋنىڭ قوشۇنىدىن 7000 ئادەم چىقىم بولىدۇ. ياساۋۇل بەك لى
گۇاڭ ھۇنلارغا ئەسىر چۈشىدۇ ۋە كېيىن قېچىپ كېلىدۇ. بۇ ئىككىي -
لەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. يۇل تۈلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ،
لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلىنىدۇرۇلىدۇ. گۇگۇسۇن خېمۇ خىزمەت
كۆرسىتەلمەيدۇ.

م. ب. 128 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ
بىرىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ۋېي كىچىك خانىش بىر ئوغۇل تۇغۇچقا،
چوڭ خانىش بولىدۇ. شۇ يىلى كۈزدە ۋېي چىڭ ھارۋا - ئاتلىقلار
سەنگۇنى بولۇپ 30000 چەۋەنداز بىلەن يەنمېن قۇۋۇقىدىن
چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بىر نەچچە مىڭ دۈشمەننى
قىرىدۇ ۋە ئەسىر ئالىدۇ. م. ب. 127 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتە -
نەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇنلار ھۇجۇم قىلىپ
كىرىپ، لياۋشى قۇشېڭنى ئۆلتۈرىدۇ. بۇياڭ ناھىيىسىدىن 20000
دىن ئوشۇق ئادەمنى ئەسىرگە ئېلىپ ۋە بۇلاپ كېتىدۇ. ئۇرۇشتا

خەن ئەنگو قوشۇنىنى تارمار قىلىدۇ. خەن خاقانلىقى سەنگۇن لى
شىنى دەيجۇن ۋىلايىتىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە، ھارۋا - ئاتلىقلار
سەنگۇنى ۋېي چىڭنى يۈنجۇڭنىڭ غەربىدىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە
بۇيرىغانىدى. ئۇلار گاۋچۇ (قورغىنى) گىچە ھۇجۇم قىلىپ
بېرىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋېلىپ،
لۇڭشىغا يېتىپ بارىدۇ. بىر نەچچە مىڭ چارۋا مال ئولجا
ئېلىپ، ھۇنلارنىڭ بەيان ۋە لۇفەن خانلىرىنى قوغلىۋېتىدۇ. شۇنىڭ
بىلەن، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى شىفاڭ ۋىلايىتى
(شىمالىي ۋىلايەت) قىلىپ قۇرۇدۇ. ۋېي چىڭغا 3800 ئۆيلۈك يەرسۇ -
يۇزغال قىلىنىدۇ ۋە چاڭپىڭ تۆرىسى (长平侯) دېگەن مەرتىۋە
بېرىلىدۇ. ۋېي چىڭنىڭ قول ئاستىدىكى چېرىكچى بەگ سۇجىيەن
خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا 1100 ئۆيلۈك يەرسۇيۇرغال
قىلىنىپ، پىڭلىك تۆرىسى (平陵侯) دېگەن مەرتىۋە بېرىلىدۇ ۋە
شىفاڭ شەھىرىنى بىنا قىلىشقا ئەۋەتىلىدۇ. ۋېي - چىڭنىڭ قول
ئاستىدىكى چېرىكچى بەگ جاڭ سىگۇڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى
ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئەنتوۋ تۆرىسى (安头侯) دېگەن مەرتىۋە بېرىلىدۇ.
خاقان: «ھۇنلار تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئەدەپ -
قائىدىنى بۇزدى. قەبىلەلەرغا قوپال مۇئامىلە بولدى. بۇلاڭچىلىق
بىلەن شۇغۇللىنىپ، بەندىنى قەبىلىلەرنى ئالداپ، سۈيىقەست بىلەن
ئۇلاردىن ئەسكەر ئېلىپ، چېگرىغا كۆپ قېتىم ئاپەت يەتكۈزدى.
شۇنىڭ ئۈچۈن لەشكەر ۋە سەركەردىلەرنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى چارۋا -
دىم. «شېئىر نامە» دە:

... ..

شەينىۋىگە يۈرۈش قىلىپ،

تەيىۋەنگىچە باردۇق بىز.

ھارۋىنى گۈلدۈرلەتتى. قورغاننى پۇختا سېلىپ، شىمال يۆنى تىنچىتىپ، بۇ ئەلنى قوغدايلى بىز.

دېيىلگەن ئەمەسمۇ؟! بۈگۈنكى كۈندە بولسا، ھارۋا ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ شىخې دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ، گاۋچۇ قورغىنىغا قەدەر باردى. دۈشمەننىڭ 2300دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ئاشلىق، ئوت، چۆپ ۋە باشقا ھەربىي مۇلازىمەتلىك نەرسىلىرى بىلەن نۇرغۇن چارۋا، مال ئولجا ئالدى. شۇڭا، ئۇنىڭغا چوڭ تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. ئۇ تېخىمۇ غەزەپتە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرنى تىنچىتتى. كونا يۇشى قەلئەسىنى تېپىپ، زىلىگەندىن ئۆتتى. بېيخې دەرياسىغا كۆۋرۈك سالدى. پۇنىغا يۈرۈش قىلىپ، فۇنىنى تار-مار قىلدى. ھۇنلارنىڭ يېنىك زەربىدار قوشۇنىنى يوقىتىپ، بۆكتۈرمىدىكى 3071 چارلغۇچى ئەسكىرىنى تۇتۇپ ئالدى ۋە ئۇلارنى شۇراق قىلىش ئارقىلىق بەد-بەشىرىلەرنى قولغا چۈشۈردى. 1000000 تۇياقتىن ئوشۇق ئات، كالا، قويلارنى ھەيدەپ، ھېچقانداق چىقىم تارتماي غەلبە بىلەن قايتىپ كەلدى. شۇڭا، ۋېي چىڭغا يەنە 3000 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال قىلدىم» دېدى. ياندۇرقى يىلى ھۇنلار تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، دەيجۈن قۇشېڭى گۇڭ يۇنى ئۆلتۈرىدۇ. يەنىمۇ قوۋۇقىغا كىرىپ مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى تۇتۇپ كېتىدۇ. يەنە بىر ياندۇرقى يىلى ھۇنلار دەيجۈن، دىڭشياڭ ۋە شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىگە كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرىپ، خەن خاقانىلىقىنىڭ بىر نەچچە 1000 ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە تۇتۇپ كېتىدۇ.

م. ب. 124-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ بەشىنچى يىلى) ئەتىيازدا، بۇيرۇق بويىنچە خەن خاقانىلىقىنىڭ

ھارۋا ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭ 30000 چە ۋەنداز بىلەن گاۋچۇ قورغىنىدىن يولغا چىقىدۇ. ياساۋۇل بەگ سۈجىيەن ھەرىكەت-چىقار قوشۇنلار سەنگۈنى، سۈل دىۋان بېگى لى جۇ كۈچلۈك ئوقىلىقلار سەنگۈنى، مىراخۇر گۇڭسۇن خې چەۋەندازلار سەنگۈنى، دەي بەگلىكى باش ۋەزىرى لى سەي يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھارۋا ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭغا قارايدۇ ۋە شۇقاڭ ۋىلايىتىدىن يولغا چىقىدۇ؛ سورۇن بېگى لى شى، ئەنتوۋ ئۆرسى چاڭ سىڭۇڭلار سەنگۈن بولۇپ يوۋ بېيىڭدىن يولغا چىقىدۇ؛ بۇلار ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلىنىدۇ. ھۇنلارنىڭ ئوڭ تۇغ قانى، ۋېي چىڭ قاتارلىقلار باشلاپ ماڭغان زور قوشۇننىڭ يۈرۈش يولى ئۈستىدە تۇراتتى. لېكىن ئۇ خەن قوشۇنلىرى يېتىپ كېلەلمەيدۇ، دەپ قاراپ، ھاراق-شاراپ ئىچىش بىلەن بولۇپ كەتكەنىدى. خەن قوشۇنى كېچىسى يېتىپ كېلىپلا، ئوڭ تۇغ قانى قورشۇالىدۇ. ئوڭ تۇغ قان چۆچۈپ كېتىپ كېچىلەپ قاقىدۇ. پەقەت ئۆزىنىڭ ئامراق كىچىك خوتۇنى ۋە بىر نەچچە يۈز نەپەر خىل چەۋەندازلىرى بىلەن مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، شىمالغا قاراپ كېتىدۇ. خەن خاقانىلىقىنىڭ يېنىك چەۋەندازلار چېرىكچى بېگى گۇچېڭ قاتارلىقلار بىر نەچچە يۈز چاقىرىم يەرگىچە قوغلاپ يېتىشەلمەيدۇ. ئوڭ تۇغ قانىنىڭ قول ئاستىدىكى ياردەمچى قان باشلىق ئون نەچچە ئادەمنى ۋە 15000دىن ئوشۇق ئەر-ئايال پۇقرانى تۇتقۇن قىلىپ، بىر مىليونچە قوي-كالا غەنىمەت ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. قورۇلغا كىرگەندە، خاقان ئەۋەتكەن ئەلچى چوڭ سەنگۈنلۈك تامغىسىنى كۆتۈرۈپ كېلىپ، قوشۇنلارنىڭ ئالدىدا ھارۋا ئاتلىقلار سەنگۈنى ۋېي چىڭنى چوڭ سەنگۈن دەپ ئېلان قىلىدۇ، باشقا ھەممە سەنگۈنلەر قوشۇنلىرى بىلەن ئۇنىڭ قارمىقىغا ئۆتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ۋېي چىڭ چوڭ سەنگۈنلۈك نامى ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. خاقان:

«چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ئۆزى لەشكەر تارتىپ چوڭ غەلىبە قازاندى. ھۇن خانلىرىدىن ئون نەچچىسىنى قولغا چۈشۈردى. شۇڭا، ۋېي چىڭغا يەنە 6000 ئۆيلۈك يەر ئۆستىلەپ سۇيۇرغال قىلدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ۋېي چىڭنىڭ ئوغلى ۋېي كاڭغا يىچۈن تۆرسى (宜春侯)، ۋېي بۇيىغا يىنئەن تۆرسى (阴安侯)، ۋېي دېڭىغا فاگەن تۆرسى (发干侯) دەپ نام بېرىدۇ. ۋېي چىڭ ئۆزى بىلەن رەت قىلىپ: «يېقىر بەختىيار ھالدا ئېھتىيات بىلەن قوشۇندا خىزمەت قىلىپ كەلدىم، خاقان ئالىلىرىنىڭ دانالىقىغا تايىنىپ، قوشۇن چوڭ غەلىبە قازاندى. بۇ تامامەن، سىپاھ-بەگلەرنىڭ باتۇرلۇقى ۋە نۇرغۇن سۇيۇرغال ئىنئام قىلدۇ. پەرزەنت-شەپقەت ياغدۇرۇپ يەنە نۇرغۇن سۇيۇرغال ئىنئام قىلدۇ. پەرزەنت-لىرىنىڭ ھەممىسى كىچىك، تېخى ھېچقانداق خىزمەت كۆرسەتمەي، تۇرۇقلۇق ئۈچ ئوغلۇمغا يەر-زېمىن ۋە مەرتىۋە ئىنئام قىلدۇ. بۇ مېنىڭ قوشۇندا ئېھتىيات بىلەن خىزمەت قىلىپ، لەشكەر-لەرنى باتۇرلۇق ۋە جەڭ قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈشتىكى مەقسىتىم ئەمەس. ۋېي كاڭ قاتارلىق ئۈچ ئوغلۇم بۇ ئىنئامنى قانداقمۇ قوبۇل قىلسۇن!» دېگەندى، خاقان: «مەن سىپاھ-بەگلەرنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى ئۇنتۇپ قالمايمەن. ئۇلارنىمۇ ئويلىشىۋاتىمەن» دەيدۇ ۋە ئوردا تەيىنلىنىپ بېگىگە يارلىق چۈشۈرۈپ: «باشقۇرغۇچى تۇتۇق بەگ گۇڭسۇن ئاۋ، ئۈچ قېتىم چوڭ سەنگۈن بىلەن بىللە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەن ئەسكەرلەرگە باشچىلىق قىلدى. بۇ دائىم مۇھاپىزەتچىلىك قىلىپ تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭغا 1500 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، ھەمدە مەلەشكۈچى تۆۋرە (合骑侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. تۇتۇق بەگ خەن يۈ چوڭ سەنگۈن بىلەن بىللە يۈخۇندىن چىقىپ، ھۇن ئوڭ تۇغ قانىنىڭ بارىڭغا قەدەر ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ، چوڭ سەنگۈننىڭ قوماندا-»

لىقىدا ھۇنلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىپ، بىر ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، لۇڭي تۆرىلىكى (龙额侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. چەۋەند-دازلار سەنگۈننى گۇڭسۇن خېي چوڭ سەنگۈن بىلەن بىللە ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلسۇن ھەمدە نەنجياۋ تۆرىلىكى (南奄侯) مەرتىۋىسى بېرىل-سۇن. يېنىڭ ھارۋىلىقلار سەنگۈننى لى سەي يەنە بىر قېتىم چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە، ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا 1600 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، لېئەن تۆرى-لىكى (乐安侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. چېرىكچى بەگ لى سۇ، چېرىكچى بەگ جاۋ بۇيۇ، چېرىكچى بەگ گۇڭسۇن رۇڭسۇنلار چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ئۈچ قېتىم ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، لى سۇغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، شېنجى تۆرىلىكى (涉轂侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. جاۋبۇيۇگە 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، سۈيچېڭ تۆرىلىكى (随成侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. گۇڭسۇن رۇڭسۇنغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، سۇڭپىڭ تۆرىلىكى (从平侯) مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. سەنگۈن لى شى ۋە چېرىكچى بەگ دوۋرۇپىلار ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارغا قوۋۇق ئىچى تۆرىلىكى مەرتىۋىسى بېرىلىپ، ھەرقايسىسىغا 300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىسۇن» دەيدۇ. شۇ يىلى كۈزدە ھۇنلار دىيچۈن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، تۇتۇق بەگ جۇيىڭنى ئۆلتۈرىدۇ.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 123-يىلى، خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ دىڭشياڭدىن يولغا چىقىدۇ. ھەمدە مەلەشكۈچى تۆۋرە گۇڭسۇن ئاۋ ئوتتۇرىچى سەنگۈن، ئوردا مىراخۇرى گۇڭسۇن خېي سول

سەنگۈن، يابغۇ (翁侯) جاۋسۇن ئالدىچى سەنگۈن، ياساۋۇل بەگ سۈجىيەن ئوڭ سەنگۈن، ئىشنىك ئاغاسى لى گۇاڭ ئارقىچى سەنگۈن، ئوڭ دىۋان بېگى لى جۇ كۈچلۈك ئوقىيالىقلار سەنگۈنى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. بۇلار ھەممىسى چوڭ سەنگۈننىڭ قارىمىقىدا بولىدۇ ۋە دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئەسەر ئالىدۇ. بىر ئايدىن ئوشۇق ۋاقىتتىن كېيىن، ئۇلار يەنە دېڭىشاڭدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ، 10000دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئوڭ سەنگۈن سۈجىيەن، ئالدىچى سەنگۈن جاۋسۇن قوشۇنلىرىدىن مېڭىدىن ئوشۇق چەۋەنداز بىرلىشىپ، تەڭرىقۇت قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. بىر كۈندىن ئوشۇق ۋاقىت مۇستەقىل جەڭ قىلىپ، خەن قوشۇنلىرى تارمار بولىدۇ. ئالدىچى سەنگۈن جاۋسۇن ئەسلىدە ھۇن بولۇپ، خەنگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، يابغۇ مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن ئىدى. ئۇرۇشنىڭ خەتەرلىكلىكىنى بايقاپ ۋە ھۇنلارنىڭ ئۆزىگە تارتىشى ئارقىسىدا، قول ئاستىدىكى قالدۇق 800دىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن تەڭرىقۇتقا تەسلىم بولغانىدى. ئوڭ سەنگۈن سۈجىيەن پۈتۈن قوشۇنى تارمار بولغاندىن كېيىن، ئۆزى يالغۇز قېچىپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭنىڭ ھۇزۇرىغا قايتىپ كېلىدۇ. چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ قول ئاستىدىكى يارغۇچى بەگ (ھەربىي ھەكەم) خۇڭ، دورغاپ ئەن، مەسلىھەتچى جوۋبالاردىن: «سۈجىيەن قانداق جازاغا تارتىلىشى كېرەك؟» دەپ سورىغاندا، جوۋبا «چوڭ سەنگۈن لەشكەر باشلاپ ماڭغاندىن بۇيان، بىرەر كىچىك سەركەردىمۇ ئۆلتۈرۈلگەن يوق. سۈجىيەننىڭ پۈتكۈل قوشۇنى تارمار بولدى. ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، چوڭ سەنگۈننىڭ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىش كېرەك» دەيدۇ. خۇڭ بىلەن ئەن ئىككەيلەن: «بۇنداق قىلىش توغرا ئەمەس. ھەربىي كىتابىدا، لەشكەر ئاز بولۇپ تۇرۇقلۇق قاتتىق كۈرەش قىلىسىمۇ، ئاخىرىدا يەنە كۆپ ساندىكى دۈشمەنگە ئەسەر چۈشۈپ قالىدىغان

ئەھۋاللار بولىدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن. سۈجىيەن ئۆزىنىڭ بىر نەچچە مىڭ ئەسكىرى بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ نەچچە ئون مىڭ قوشۇنىغا قارشى بىر كۈندىن ئوشۇق جەڭ قىلغاچقا، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلگەن. ئۆزى بولسا، ئالا كۆڭۈللۈك قىلماي، يالغۇز قايتىپ كەلگەن. قايتىپ كەلگەنلەرنىڭ كاللىسى ئېلىنسا، بۇندىن كېيىن قايتىپ كەلمەسلىك كېرەك، دېگەنلىك بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنى ئۆلتۈر-مەسلىك لازىم» دېيىشكەن. چوڭ سەنگۈن: «مەن خاقاننىڭ تۇققىنى. قوشۇندا ئېھتىياتچانلىق بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلدىم. ھەيۋىسىز بولۇپ قالارمەنمىكىن دەپ ئەنسىرىمەيمەن. جوۋبانىڭ سۈجىيەننى ئۆلتۈرۈپ، ھەيۋىڭىزنى كۆرسىتىش دېگىنى كۆڭلۈمگە ئانچە ياقمايدۇ. ۋەزىپەم يۈزىسىدىن سەركەردىنى ئۆلتۈرۈشكە ھوقۇقلۇق بولغىنىم بىلەنمۇ، خاقاننىڭ ئىشەنچىسى ۋە قەدىرلىشىگە مۇيەسسەر بولغانلىقىم ئۈچۈن، ئۆز ئالدىمغا چېگرا سىرتىدا بىرەر سەركەردىنى خالىغانچە ئۆلتۈرۈشكە پېتىنالىمايمەن. شۇڭا، بۇ ئىشنى خاقانغا مەلۇم قىلىپ، خاقاننىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا قالدۇرۇشقا مەجبۇرمەن. شۇنداق قىلىپ، خادىم بولغۇچىنىڭ باشباشتا قىلىق قىلىپ، ئۆز ئالدىغا قالايمىقان ھوقۇق ئىشلىتىشكە جۈرئەت قىلالايمەن. خاقاننىڭ ئىسپاتلىسام ياخشى ئەمەسمۇ؟» دەيدۇ. سىپاھ-بەگلەرنىڭ ھەممىسى «ياخشى» دېيىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، سۈجىيەن قەپەزگە سېلىنىپ، خاقاننىڭ بارىگاھىغا ئەۋەتىلىدۇ. زور قوشۇنمۇ چېگرىدىن قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ.

شۇ يىلى چوڭ سەنگۈننىڭ ئاچىسىنىڭ ئوغلى خوجۇبىڭ ① 18 يېشىدا خاقاننىڭ قەدىرلىشىگە ئېرىشىپ، خاقاننىڭ مەھرەم بېگى بولغان. ئۇ چەۋەندازلىق، كاماندازلىققا ماھىر ئىدى. چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇشقا كىرگەندە، خاقاننىڭ يارلىقى بىلەن قران چېرىكچى بەگ بولۇپ تەيىنلەندى.

ئۇ 800 نەپەر باتۇر يېنىك چەۋەنداز بىلەن زور قوشۇندىن نەچچە 100 چاقىرىم ئالدىدا مېڭىپ، ئوڭۇشلۇق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جەڭ قىلدى. ئۇ ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغان ئادەملەرنىڭ سانى ئۆز قوشۇنىدىكى ئادەم سانىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. شۇڭا، خاقان: «قىران چىرىكچى بەگ خوجۇبىڭ دۈشمەننىڭ 2028 ئادىمىنى، باش ۋەزىر، تۇتۇن بېگىنى ھەمدە تەڭرىقۇتنىڭ بوۋا، جەمەتلىرىدىن جىرۇ بېگى چەن بەگىنى ئۆلتۈرگەن، تەڭرىقۇتنىڭ تاغىسى رۇگېيىنى (罗姑比) تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇن بويىچە ئوزۇپ چىققان. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوجۇبىڭغا 1600 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، ئوزغان تۆرە (冠军侯) مەرتىۋىسىنى بېرىمەن. شاڭگۇ قۇشبيگى خاۋشيەن چوڭ سەنگۈن بىلەن تۆت قېتىم جەڭگە بىللە چىقىپ، 2000دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈرگەن ۋە تۇتقۇن قىلغان. شۇڭا، خاۋشيەنگە 1100 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، جۇڭلى بېگى (众利侯) مەرتىۋىسىنى بېرىمەن» دەيدۇ. شۇ يىلى ئىككى سەنگۈننىڭ قوشۇنى چىقىم بولۇپ، يابغۇ جاۋسۇن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ. ھەربى جەھەتتە كۆرسىتىلگەن خىزمەت كۆپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، چوڭ سەنگۈنگە سۇيۇرغاللىق قوشۇپ بېرىلمەيدۇ. ئوڭ سەنگۈن سۇجىيەن خاقان ئوردىسىغا يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، خاقان ئۇنى ئۆلتۈرمەستىن كەچۈرۈم قىلىدۇ. پۇل تۆلەپ قۇتۇلۇپ ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ.

چوڭ سەنگۈن ئوردىغا قايتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭغا مىڭ سەر ئالتۇن ئىنئام قىلىنىدۇ. بۇ چاغدا ۋاڭ كىچىك خانىش پادىشاھنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانىدى. نىڭ چىن چوڭ سەنگۈنگە «سىلنىڭ كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئانچە كۆپ دېگىلى بولمىسىمۇ، لېكىن سىلنىڭ سىڭىللىرى خاقاننىڭ خانىشى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئون مىڭ ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. ئۈچ ئوغۇللىرى تۆرىلىك

مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. ۋاڭ كىچىك خانىش ھازىر پادىشاھنىڭ ئەتىۋارلىق خوتۇنى. ئەمما ئۇنىڭ جەمەتلىرى تېخى باي ۋە مەرتە-ۋىلىك بولۇپ كەتكىنى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزلىرىگە ئىنئام قىلىنغان 1000 سەر ئالتۇننى خانىشنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە ھەدىيە قىلىشلىرىنى سورايمەن» دەيدۇ. چوڭ سەنگۈن خانىشنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە 500 سەر ئالتۇن ھەدىيە بېرىدۇ. خاقان بۇنى ئاڭلاپ، چوڭ سەنگۈندىن ئەھۋالنى سورىغاندا، چوڭ سەنگۈن راستىنى ئېيتىدۇ. خاقان نىڭ چېنى دۇڭخەي ۋىلايىتىنىڭ تۇتۇق بەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ.

جاڭ چيەنمۇ چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشقان ھەمدە باكتىرىيىگە ئەلچى بولۇپ بارغانىدى. يولدا ھۇنلارغا ئۇزۇن مۇددەت تۇتقۇن بولۇپ تۇردى. كېيىن قوشۇنغا يول باشلىغۇچى بولدى. ئۇ ئوت-چۆپ، سۇ بار يەرلەرنى ياخشى بىلگەندىن كېيىن ئۈچۈن، قوشۇن ئاچ ۋە سۇسىز قالمايدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىلگىرى يىراق، چەت ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ، چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا بىلگە تۆرە (博望侯) مەرتىۋىسى بېرىلگەنىدى.

ئوزغان تۆرە خوجۇبىڭ تۆرىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ ئۈچىنچى يىلى يەنى م. ب. 121-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشوننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن بولدى. ئون مىڭدىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن لۇڭشىدىن چىقىپ، جەڭدە خىزمەت كۆرسەتتى. خاقان: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئەسكەر باشلاپ، ۋۇلى (乌濠) تېغىدىن ئۆتۈپ، سۇيۇ② قەبىلىسى ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. ئۇزۇق-تۇلۇك، قورال-يازاق يېتەرلىك، ئادەم كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن قارشىلىق كۆرسەت-مىگەنلەرگە تەگمىدى. خۇنۇ (狐奴) دەرياسىنى كېچىپ، بەش

خانلىقنى بېسىپ ئۆتۈپ، ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلىنى قولغا چۈشۈرۈشنى كۆزلىدى. ئالتە كۈن يۆتكىلىپ يۈرۈپ جەڭ قىلىپ، يەنجۈ تېغىدىن ئۆتۈپ، مىڭ نەچچە چاقىرىم ئىلگىرىلىدى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى بىلەن گىرەلەشمە جەڭ قىلىپ، شەرەن قانىنى ئۆلۈتۈردى. رۇقۇ قانىنىڭ كاللىسىنى ئالدى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن قوشۇنىنى يوقاتتى. قۇنشارقاننىڭ بالىسى ۋە ۋەزىرىنى، تۇتۇق بېگىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. دۈشمەننىڭ 8000دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ، شۇتۇق قانىنىڭ ئىبادەت قىلىدىغان ئالتۇن بۇتىنى ئولجا ئالدى. شۇڭا، خوجۇبىڭغا يەنە 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدۇم» دېگەندى.

شۇ يىلى يازدا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ بىلەن ھەمدەملەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋلار بېيىسىدىن ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. بىلىگە تۆرە جاڭ چيەن، ئىشنىڭ ئاغىسى لى گۇاڭلار يۈۈبېيىڭدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئىشنىڭ ئاغىسى لى گۇاڭ 4000 چەۋەنداز بىلەن قارار گاھقا ئاۋال يېتىپ باردى. بىلىگە تۆرە جاڭ چيەن 10000 چەۋەنداز بىلەن كېيىن يېتىپ باردى. ھۇن سول تۇغ قانىنىڭ قوماندىسىدىكى بىر نەچچە ئون مىڭ قوشۇن لى گۇاڭنى قورشىۋالغاچقا، لى گۇاڭ ئىككى كۈن جەڭ قىلىپ، قوشۇننىڭ تەڭرىدىن تولىسىنى چىقىم بەردى. دۈشمەننىڭ چىقىمىمۇ شۇنچىلىك بولدى. جاڭ چيەن يېتىپ بارغاندا، ھۇن قوشۇنى چېكىنىپ كەتكەنىدى. جاڭ چيەن ھەربىي يۈرۈشتە كېچىككەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلىنىدۇرۇلدى. قىران چەۋەنداز خوجۇبىڭ بولسا، بېيىدىن چىقىپ دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىردى. ھەمدەملەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋ يول ئېزىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ بىلەن ۋاقتىدا قوشۇلالىمغانىدى. قىران

چەۋەنداز خوجۇبىڭ جۈيەن ئېقىنىسىدىن ئۆتۈپ، چىلىيەنشەن تېغىغا يېتىپ بېرىپ نۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. خاقان: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن جۈيەندىن ئۆتۈپ، كىچىك ياۋچىلار ئارقىلىق چىلىيەنشەن تېغىغا ھۇجۇم قىلىپ، تۇتۇق قانىنى ئەسىر ئالدى. 2500دىن ئارتۇق ئادىمىنى تەسلىم قىلدۇردى. 30200 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. بەش خان ۋە بەش خان ئانىسى، تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى، تېكىن قاتارلىق 59 ئادەمنى، باش ۋەزىر، سەنگۈن تۇتۇق بېگى، تۇتۇق بېگى قاتارلىق 63 ئەمەلدارىنى قولغا چۈشۈردى. ئۆزى باشلاپ ماڭغان قوشۇننىڭ تەخمىنەن ئوندىن ئۈچ ئۆلۈشلا چىقىمغا ئۇچىرىدى. شۇڭا، خوجۇبىڭغا يەنە 5000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىللە كىچىك ياۋچىلارغا بارغان چېرىكچى بەگلىرىگە سول تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. شۇڭىلار لەشكەر بېشى جاۋپونۇ يەنە قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە سۇيۇق قانىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. جىكە قانىنى تۇتۇۋالدى. مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ جەڭگە چىقىپ، بىر قانىنى ۋە ئۇنىڭ ئانىسىنى ھەم تېكىندىن تۆۋەن 41 ئادەمنى تۇتۇپ، جەمئىي 3300 ئادەمنى قولغا چۈشۈردى. ئۆتكەن قېتىم يەنە دۈشمەننىڭ 1400 ئادىمىنى تىرىك قولغا چۈشۈرگەنىدى. شۇڭا، جاۋپونۇغا 1050 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە ئەگەشكۈچى مەرتىۋىسى بېرىلسۇن. چېرىكچى بەگ گوۋ خانى گاۋبۇش قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە قويۇنچى قان بىلەن تېكىندىن تۆۋەن 11 كىشىنى تۇتۇپ، دۈشمەننىڭ 1768 ئادىمىنى قولغا چۈشۈرگەن. شۇڭا گاۋبۇشقا 1100 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، ماسلاشقۇچى تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. چېرىكچى بەگ پۇدۇرغا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن خۇيچۇ تۆرىسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى» دەيدۇ. ھەمدەملەشكۈچى تۆرە گۇڭسۇن ئاۋ

ھەربىي يۈرۈشتە كېچىكىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن قوشۇلالا.
مىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىپ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان
بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. كونا سەركەردە-
لەرنىڭ سپاھ-بەگلىرى، ئات-ئۇلاق ۋە قورال ياراقلارنى قىران
چەۋەنداز سەنگۈننىڭكىگە يەتمەيتتى. چۈنكى، قىران چەۋەنداز
سەنگۈن دائىم ئەسكەرلەرنى تاللاپ ئالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە،
ئۇ دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۈرئەتلىك ئىدى. ئۇ
دائىم باتۇر چەۋەندازلارنى باشلاپ چوڭ قوشۇننىڭ ئالدىدا
ماڭاتتى. ئۇنىڭ قوشۇنى تەڭرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، زادىلا
ئىلاجسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قالمايتتى. كونا سەركەردىلەر بولسا،
چېچىلاڭغۇ، تەرتىپسىز، بىر بىرىگە ماسلىشالماسلىقتە خاتالىقلارنى
ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. شۇڭا، قىران چەۋەنداز سەنگۈن كۈندىن-
كۈنگە ئىززەتلىنىپ ۋە بېيىپ، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن
باراۋەرلىشىپ قالغانىدى.

شۇ يىلى كۈزدە قۇنشارقاننىڭ غەربىدە خەن قوشۇنلىرىدىن بىر
قانچە قېتىم يېڭىلىپ، نەچچە ئون مىڭ ئادىمى قىران چەۋەنداز
سەنگۈننىڭ قولىدا ھالاك بولغانلىقى ئۈچۈن غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت
ئۇنى چاقىرتىپ ئۆلتۈرمەكچى بولغانىدى. قۇنشارقان بىلەن شۇتۇق
قان ئۆز ئارا مەسلىھەتلىشىپ، خەنگە تەسلىم بولماقچى بولدى ۋە
ئالاقىلىشىش ئۈچۈن چېگرىغا ئادەم ئەۋەتتى. سورۇن بېگى لى شى
خۇاڭخې دەرياسى بويىدا قەلئە ياستىۋاتاتتى. ئۇ قۇنشارقان ئەۋەت-
كەن ئەلچىلەر بىلەن كۆرۈشۈپ، بۇ خەۋەرنى دەرھال ئۆزىغا
مەلۇم قىلدى. خاقان بۇنى ئاڭلاپ، ئۇلارنىڭ يالغان تەسلىم بولۇپ،
چېگرىغا تۈبۈقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرىدى. شۇڭا، قىران
چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭگە قوشۇن تارتىپ چېگرىدا ئۇلارنى
قوبۇل قىلىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن

خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قۇنشارقاننىڭ ئادەملىرى بىلەن
روپىرو تۇردى. قۇنشارقاننىڭ سەركەردىلىرى خەن قوشۇنىنى
كۆرۈپ قېلىپ، تەسلىم بولۇشقا ئۇنىماي، كۆپچىلىكى قاچقاندى.
قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئاتلىنىپ، ئوچقاندەك بېرىپ قۇنشارقان
بىلەن كۆرۈشتى ۋە قاچماقچى بولغان 8000 ئادەمنى ئۆلتۈردى.
قۇنشارقاننى ئالاھىدە ئادەم قوشۇپ، ھارۋا بىلەن خاقان بازىگاھىغا
ئەۋەتتى ۋە ئۇنىڭ بارلىق ئادەملىرىمۇ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتتى.
تەسلىم بولغانلار بىر نەچچە ئون مىڭ بولسىمۇ، ئېيتىلىشتا 100000
دەپ داۋراڭ قىلىندى. چاڭئەنگە بارغاندىن كېيىن، خاقان ئۇنىڭغا
نەچچە ئون مىڭ پۇل-مال ئىنئام قىلىپ، يەنە 10000 ئۆيلۈك
يەر سۇيۇرغال بېرىپ، تايىن تۈرسى دېگەن مەرتىۋىنى بەردى.
ياردەمچى قان قۇدۇن قانغا شيامو تۈرسى، يانئېي قانغا خۇيىچۈ
تۈرسى، چىنلى قانغا خېيى تۈرسى، چوڭ تۇتۇن بېگى توڭرىغا
چاڭلى تۈرسى مەرتىۋىلىرى بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن، خاقان يەنە
قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى تەقدىرلەپ:
«قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ چوڭ قوشۇن تارتىپ
بېرىپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي ئەلدىكى خانى قۇنشارقانغا ھۇجۇم
قىلدى. قۇنشارقان ۋە ئۇنىڭ سپاھ-بەگلىرى، ئاھالىسى دەرھال
تەسلىم بولۇپ، قوشۇنىمىزنى ھەربىي ئاشلىق بىلەن قامدىدى. ئۇ
يەنە 10000 دىن ئوشۇق ئوقىيالىق ئەسكەر بىلەن بېرىپ، جاھىللىق
قىلغان ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ، 8000 دىن ئوشۇق ئادەمنى قىردى
ۋە ئەستىر ئالدى. يات ئەلنىڭ خانلىرىدىن 32 كىشىنى تەسلىم
قىلدى. خەن قوشۇنىنى چىقىمغا ئۇچراتماي، دۈشمەننىڭ ئون تۈمەن
ئادىمىنى بويسۇندۇردى. نۇرغۇن قېتىم ئەسكەر تارتىپ يۈرۈش
قىلىپ جاپا چەكتى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە، خۇاڭخې دەرياسى بويى-
دىكى قەلئەلەر بىلەن قورۇل سىرتىدىكى پۇقرالار ئۇرۇش ئاپىتىدىن

قۇتۇلۇپ ئەمىن تاپتى. شۇڭا، قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە يەنە 1700 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن، لۇڭشى، بېيدى، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ يېرىمى قىسقارتىلىپ، ئەلنىڭ ئۈستىدىكى سېلىق يېنىكىلىتىلگەنىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، تەسلىم بولغان ئاھالىلەر ئىلگىرى قورۇل سىرتىغا تەۋە بولغان بەش ۋىلايەتكە كۆچۈرۈلدى. بۇ جايلارنىڭ ھەممىسى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە ياشىدى ۋە خەن خاقانلىقىغا بېقىندى خانلىق بولۇپ تۇردى. ياندۇرقى يىلى ھۇنلار يەنە يوۋ بېيىنىڭ، دېڭشياڭلارغا بېسىپ كىرىپ، خەننىڭ 1000 نەچچە ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە تۇتۇپ كەتتى.

ياندۇرقى يىلى خاقان سەنگۈنلەر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ: «ياڭخۇ جاۋسۇن تەڭرىقۇتقا پىلان كۆرسىتىپ، خەن قوشۇنلىرى چوڭ قۇم-لۇقتىن ئۆتۈپ كېلەلمەيدۇ، كەلسىمۇ ئۇزۇن تۇرالمىدۇ، دەپتىكەن. بىز چوڭ قوشۇن ماڭدۇرساق، ۋەزىيەت چوقۇم بىز كۈتكەندەك بولۇپ چىقىدۇ» دېيىشتى. بۇ م. ب. 119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلئەنەت دەۋرى يۈەنشۈۋىنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى.

شۇ يىلى ئەتىيازدا، خاقان چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭلارغا ھەر بىرىنىڭ 50000 دىن چەۋەنداز، نەچچە ئون مىڭدىن پىيادە ئەسكەر ۋە تەمىنات-نەقلىيات قوشۇنى بىلەن يۈرۈش قىلىش، غەيرەت بىلەن جەڭ قىلالايدىغان ۋە دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرەلەيدىغان قوشۇنلارنىڭ قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ قوماندىسىدا بولۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. قىران چەۋەنداز سەنگۈن دەسلەپ دېڭشياڭدىن چىقىپ، تەڭرىقۇت بىلەن ئۇچراشماقچى بولغانىدى. لېكىن ئەسەر چۈشكەن

ھۇن ئەسكىرىنىڭ ئېيتىشىچە، تەڭرىقۇتنىڭ شەرقتە ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇڭا، يارلىق ئۆزگەرتىلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن دەيجۇن ۋىلايىتىدىن، چوڭ سەنگۈن دېڭشياڭدىن چىقىدىغان بولغا-نىدى. ئىشك ئاغىسى لى گۇاڭ ئالدىنقى سەنگۈن، ئوردا مىراخورى گۇڭسۇن خې-سول سەنگۈن، ئۇنۋان بېگى جاۋيىنچى ئوڭ سەنگۈن، پېڭياڭ تۈرمىسى ساۋشىياڭ ئارقىچى سەنگۈن بولغان ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ سەنگۈنگە قارىغانىدى. شۇنداق قىلىپ، 50000 چەۋەنداز قۇملۇقتىن ئۆتۈشكە ئاتلىنىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ھۇن تەڭرىقۇتىغا ھۇجۇم قىلدى. جاۋسۇن ھۇن تەڭرىقۇتىغا مەسلىھەت بېرىپ: «خەن قوشۇنلىرى قۇملۇقتىن ئۆتكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ ئادەم ۋە ئات-ئۇلاقلىرى ھالىدىن كېتىدۇ. ھۇنلار ھېچقانداق كۈچ سەرپ قىلماستىنلا، ئۇلارنى ئەسىر ئالىدۇ» دېدى. شۇنداق قىلىپ، ھۇنلار ھەربىي لازىمەتلىكلىرىنى يىراق ئارقا سەپكە تاشلاپ قويۇپ، سەر خىل ئەسكەرلىرى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدا كۈتۈپ تۇردى. چوڭ سەنگۈننىڭ قوشۇنلىرى قورۇلدىن 1000 چاقىرىمىدىن كۆپرەك يول يۈرۈپ، سەپ تۈزۈپ كۈتۈپ تۇرغان تەڭرىقۇتنىڭ قوشۇنلىرىنى كۆرگەچكە، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ جەڭ ھارۋىلىرى بىلەن ئەتراپنى قورشاپ قورغان ھاسىل قىلىشقا يارلىق بەردى ۋە ھۇنلارغا قارشى 5000 چەۋەنداز ماڭ-دۇردى. ھۇنلارمۇ 10000 چەۋەنداز چىقاردى. بۇ گۇگۇم چۈشۈ-ۋاتقان مەزگىل بولۇپ، بوران چىقىشقا باشلىغانىدى. قۇم تاشلار يۈزگە ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئىككى قوشۇن بىر بىرىنى كۆرەلمەيتتى. خەن قوشۇنى ئوڭ-سولدىن ئەسكەر چىقىرىپ تەڭرىقۇتنى مۇھاسى-رەگە ئالدى. تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۆپ ۋە كۈچلۈكلىكىنى كۆرۈپ، ئۇرۇشنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولىدىغانلىقىنى پەملىدى ۋە گۇگۇم چۈشكەن چاغدا بىر نەچچە 100 قاۋۇل چەۋەندازلىرى بىلەن

قېچىرغا مىنىپ، مۇھاسىرىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ، شىمالغا قاراپ قاچتى. قاراڭغۇ كەچتە، خەن قوشۇنى بىلەن ھۇن قوشۇنى ئۇچرىشىپ، گىرەلەشمە جەڭ بولۇپ كەتتى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ چىقىمى تەڭ بولدى. خەن قوشۇنىنىڭ سول چېرىكچى بېگى قولغا چۈشكەن ئەسىرلەردىن ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ گوگۇم پەيتىدە قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئوقۇپ قېلىپ، خەننىڭ يېنىك چەۋەندازلىرى ئۇلارنى كېچىلەپ قوغلىدى. چوڭ سەنگۈننىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئىلگىرىلىدى. ھۇن ئەسكەرلىرى تەرەپ-تەرەپكە قاچتى. قوشۇن تاڭ سۈزۈلگىچە 200 چاقىرىمدىن ئوشۇق ئىلگىرىلەپ، تەڭرىقۇتنى قولغا چۈشۈرەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن، دۈشمەننىڭ 10000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. تەيەنەنشەن تېغىدىكى جاۋسۇن شەھىرىگىچە قوغلاپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ زاپاس سۆڭلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇننىڭ ئوزۇق-تۇلۇكىنى تولۇقلىدى. قوشۇن جاۋسۇن شەھىرىدە بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن، قېپقالغان ئاشلىقنى (سۆڭلەرنى) كۆيدۈرۈپ تاشلىدى.

چوڭ سەنگۈن تەڭرىقۇت بىلەن ئۇچراشقاندا، ئالدىنقى سەنگۈن لى گۇاڭ، ئوڭ سەنگۈن جاۋيىچىلارنىڭ قوشۇنى شەرقىي يول بىلەن چىقىپ، يول ئېزىپ قالغاچقا، ھۇنلار بىلەن كېيىنرەك ئۇچراشتى. چوڭ سەنگۈن قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا قايتىپ كەلگەندىلا، ئاندىن ئالدىنقى سەنگۈن ۋە ئوڭ سەنگۈنلەر بىلەن قوشۇلغانىدى. چوڭ سەنگۈن ئادەم ئەۋەتىپ ئەھۋالنى خاقانغا مەلۇم قىلماقچى بولدى ھەمدە دورغاچقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، خاتىرىلەنگەن خاتالىقلىرى بويىچە، ئالدىنقى سەنگۈننى سوراق قىلماقچى بولغاندا، لى گۇاڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئوڭ سەنگۈن يېتىپ كەلگەندە، يارغۇچىغا بېرىلدى. ئۇ پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. چوڭ سەنگۈننىڭ قوشۇنلىرى قورۇلغا قايتىپ

كەلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە ئۇلار تەخمىنەن دۈشمەننىڭ 19000 ئادىمىنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغانىدى.

شۇ چاغدا ھۇنلار ئون نەچچە كۈن تەڭرىقۇتسىز قالغاچقا، ئوڭ قول قان ئۆزىنى تەڭرىقۇت ئېلان قىلغان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت قەبىلىلىرىنى تاپقاندىن كېيىن، ئوڭ قول قان ئۆزىنىڭ تەڭرىقۇتلۇق نامىنى بىكار قىلدى.

50000 چەۋەندازنى باشلاپ چىققان قىران چەۋەنداز سەنگۈن-نىڭمۇ جەڭ ھارۋىلىرى بىلەن يۈك ھارۋىلىرى چوڭ سەنگۈننىڭكى بىلەن باراۋەر بولۇپ، پەقەت يانداش سەنگۈنلار يوق ئىدى. لى گەن قاتارلىقلار چوڭ چېرىكچىلىككە كۆتىرىلىپ، يانداش سەنگۈنلۈككە قوبۇلدى. ئۇلار دەيچۈن ۋە يوۋبېيىنىڭ (ۋىلايەت) لاردىن 1000 چاقىرىمدىن كۆپرەك ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ سول تەرەپ قوشۇنىغا زەربە بەردى. ئۇنىڭ دۈشمەننى ئۆلتۈرۈش ۋە ئەسىر ئېلىش جەھەتتىكى تۆھپىسى چوڭ سەنگۈننىڭكىدىنمۇ كۆپ ئىدى. قوشۇن قايتىپ كەلگەندە، خاقان: «قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ ئۆز قوشۇنلىرىنى ۋە تەسلىم بولغان ھۇن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، يېنىك ئاتلىنىپ، چوڭ قۇملۇقتىن ۋە دەريالاردىن ئۆتۈپ، جانقۇرت (تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن ۋەزىرى) نى ئەسىر ئالدى. بەجەج قانىنى ئۆلتۈردى. يەنە بۇرۇلۇپ بېرىپ ھۇنلارنىڭ سول چوڭ سەركەردىسىگە زەربە بېرىپ، دۈشمەننىڭ تۇغ-ئەلەملىرىنى، ناغرا-دۇمباقلىرىنى غەنىمەت ئالدى. لىخۇشەن تېغى ئارقىلىق گۇڭلۇ دەرياسىنى كېچىپ ئۆتۈپ، تانتۇغ قان، خان قان قاتارلىق 3 ئادەمنى، سەنگۈن، باش ۋەزىر، تۇتۇن بېگى، تۇتۇق بەگ قاتارلىق 83 ئادەمنى قولغا چۈشۈردى. لاڭجۇشۇ تېغىدا مېھراپ ياساپ، كوك تەڭرىگە، قوياندا يەر ئىلاھىغا ئىبادەت قىلىپ نەزىر بەردى. رايىقالغا بېرىپ، بەدبەشىرىلەردىن 70443 ئادەمنى تىرىك قولغا

چۈشۈردى. خەن قوشۇنىدىن پەقەت ئوندىن ئۈچى چىقىم بولدى. ئوزۇق-تۈلۈكنى دۈشمەندىن ئالدى، شۇڭا، قوشۇن يىراققا يۈرۈش قىلىشىمۇ، ئاشلىقتىن قىسلىپ قالدى. قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە يەنە 5800 ئۆيلۈك يەر قوشۇپ سۇيۇرغال بېرىلىدۇ» دېدى. يوۋېيىڭنىڭ قۇشپىكى لۇبودى قىران چەۋەنداز سەنگۈنىڭ قارى-مىقىدا بولۇپ، ئۇ دەل ۋاقتىدا يۈچپەك شەھرىدە قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن قوشۇلدى ۋە سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە تاۋۇشەن تېغىغا بېرىپ، 2700 دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. شۇڭا، لۇبودىغا 1600 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، فۇلى تۇرسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. بېيىدىنىڭ تۇتۇقىنىڭ شىڭ شەن قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ھۇن خانىنى قولغا چۈشۈرگەنىدى. شۇڭا، شىڭ شەنگە 1200 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، يىياڭ تۇرسى دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. ئىلگىرى ھەق-مەتكە قايتقان بەگلەر - ئىنانچ قان، فۇرۇز، روجان قان، ئىزگۇخان-لار قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، فۇرۇزغا 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، تۇرسى ئۇنۋانى بېرىلدى. ئىزگۇخانغا 800 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، جۇڭلى تۇرسى مەرتىۋىسى بېرىلدى. ئەگەشكۈچى تۆرە جاۋپونۇ، چاڭۋۇ تۆرە ئانگىلار⁽³⁾ قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا يەنە 300 ئۆيلۈكتىن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى. چېرىكچى بەگ لى گەن دۈشمەننىڭ تۇغ-ئەلەم ۋە ناغرا-دۇمباقلىرىنى غەنىمەت ئالغانلىقى ئۈچۈن، قوۋۇق ئىچى تۇرسى مەرتىۋىسى بېرىلىپ، 200 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. چېرىكچى بەگ شۈزۈشكە چوڭ تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. سىپاھ-بەگلەردىن مەنسەپكە چىققان ۋە ئىنتايىن ئالاقىدار تېخىمۇ كۆپ ئىدى. چوڭ سەنگۈنگە سۇيۇرغال

قوشۇپ بېرىلدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سىپاھ-بەگلەر ۋە ئەسكەرلەردىن ھېچقايسىسى تۇرپاننىڭ مەرتىۋىسىگە ئېرىشەلمىدى.

ئىككى قوشۇن چېگرا قورۇلىدىن چىقىش ئالدىدا قىلىنغان كۆرەكتە، پادىشاھلىق ۋە خۇسۇسى ئات 140000 ئىدى. قورۇلغا قايتىپ كەلگەن ئاتنىڭ سانى 30000 غا يەتمەيتتى. ئوردا يەنە چوڭ سەنگۈننى باش لەشكەر بېشى قىلىپ تەيىنلىدى ۋە يارلىق چۈشۈرۈپ قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ ئورنى ۋە مائاشى چوڭ سەنگۈن بىلەن باراۋەر بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ كۈندىن-كۈنگە ئېتىۋاردىن قېلىپ، قىران چەۋەنداز سەنگۈننىڭ ئورنى كۈندىن-كۈنگە كۆتىرىلگەنىدى. چوڭ سەنگۈننىڭ ئىلگىرىكى دوست-يارانلىرى، قول ئاستىدىكى مۇلازىملىرىدىن كۆپچىلىكى قىران چەۋەنداز سەنگۈن تەرەپكە ئۆتۈپ، ھەممىسى مەنسەپ-مەرتىۋىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، پەقەت زېن ئەنلا ئۇنداق قىلىمىغانىدى.

قىران چەۋەنداز سەنگۈن كەم سۆز، جىنىغۇر، جەسۇر ۋە ئېغىر ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىشقا جۈرئەتلىك ئادەم بولغاچقا، خاقان ئۇنىڭغا سۇن ۋۇتنىڭ ھەربىي ئىلمىنى ئۆگىتىش كويىدا بولغانىدى. ئۇ: «جەڭ پەنتىلىرى ئەمىلىي ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. نۇقۇل ھەربىي ئىلمىنىلا ئۆگىنىش ھاجەتسىز» دەيتتى. خاقان ئۇنىڭغا خاس ھويلا-ئارام سالىدۇرۇپ، ئۇنى كۆرۈپ بېقىشقا بۇيرۇغاندا، ئۇ: «ھۇنلار تېخى يوقىتىلمىدى. ئۆزەمگە ئۆي-روزىغار قىلىشىم ھاجەتسىز» دېگەچكە، خاقان ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئامىراق بولۇپ كەت-كەندى. ئەمما ئۇ كىچىك ۋاقتىدا مەھرەمبەگ بولغانلىقى، ئىززەت-ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن، سىپاھ-بەگ ۋە ئەسكەرلەرنىڭ قەدرىگە يەتمەيتتى. ئۇ يۈرۈشكە چىققاندا، خاقان ئۇنىڭغا ئادەملەر ئارقىلىق نەچچە ئونلىغان ھارۇبلاردا يىمەك-ئىچمەك ئەۋەتەتتى.

لېكىن ئۇ قايتقاندا، ئېشىپ قالغان ئاشلىق ۋە گۆشلەرنى تاشلىۋېر-
تەتتى. ئەسكەرلەر بولسا، ئاچ قالاتتى. قورۇلنىڭ سىرتىدىكى ۋاقىتدا
قوشۇننىڭ ئوزۇق-تولۇكى كەم بولغاچقا، ئەسكەرلەرنىڭ روھى
تۈۋەن بولاتتى. خوجۇبىڭ بولسا، مەيدان ياسىتىپ پوڭزەك
تېپىپ ئويىنايتتى. ئۇنىڭ بۇنداق ئىشلىرى كۆپ ئىدى. چوڭ
سەنگۈن ۋېي چىڭ رەھبەر، ئاقكۆڭۈل بولۇپ، باشقىلارغا يول
قوياتتى. ئۇ خاقانغا مۇلايىم ۋە خوشامەتچىلەن مۇئامىلە قىلاتتى.
شۇنداقسىمۇ، مەملىكەت بويىچە ئوتتى ماختايدىغان ئادەم
چىقىمىغانىدى.

قىران چەۋەنداز سەنگۈن م. ب. 119 - يىلى (خاقان ۋۇدى
سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈۋىڭ تۆتىنچى يىلى) ئۇرۇشتىن قايتىپ
كېلىپ، ئۈچ يىلدىن كېيىن، يەنى م. ب. 117 - يىلى (خاقان
ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشۈۋىڭ ئالتىنچى يىلى) ئۆلدى.
خاقان ئۇنىڭغا ھازا تۇتقان ۋەبىقىندى ئەللەرنىڭ تۆمۈر ساۋۇتلۇق
قوشۇنلىرىنى چاڭئەن شەھىرىدىن ماۋلىڭ مەقبەرىسىگىچە تىزغان ۋە
خۇددى چىلىيەنشەن تېغىغا ئوخشىتىپ قەۋرە ياساتقان ھەمدە باتۇرلۇق
كۆرسەتكەنلىكى ۋە دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەل
ئالىمىش تۆرە (景桓侯) دەپ نام بەرگەندى. ئۇنىڭ تۈرلىك ئورنىغا
ئوغلى خوشەن ۋارىسلىق قىلدى. خوشەننىڭ يەنە بىر ئىسمى زىخۇ
بولۇپ، خاقان ئۇنى ياخشى كۆرەتتى ھەمدە قاۋۇل بولغانلىقى
ئۈچۈن، يېنىدا ئېلىپ يۈرەتتى. ئالتە يىلدىن كېيىن، م. ب.
110 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ بىرىنچى
يىلى) ئۆلدى. ئۇنىڭغا ھازىرلىق تۆرە (哀侯) دەپ نام بېرىلدى.
ئەۋلادسىز بولغاچقا، بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.
قىران چەۋەنداز سەنگۈن ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ سەنگۈننىڭ
چوڭ ئوغلى يىچۈن تۈرمىسى ۋېي كاڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى

ئۈچۈن، تۈرمىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. ئارىدىن بەش يىل ئۆتكەندە
ئۇنىڭ ئىنلىرى يىڭئەن تۈرمىسى ۋېي بۇيى بىلەن فاگەن تۈرمىسى
ۋېي دىڭلارمۇ نەزىر-چىراق ئۈچۈن تۈرمىسىدىن ئالتۇننى ساپ
بەزمىگە ئېلىپ، تۈرمىلىكتىن ئېلىپ تاشلانغانىدى. ئۇلار تۈرمىلىكتىن
مەھرۇم بولۇپ، ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئوزغان تۆرە (خو
جۇبىڭ) گە بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. يەنە
تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن (م. ب. 106 - يىلى) چوڭ سەنگۈن
ۋېي چىڭ ئۆلدى. ئۇنىڭغا قەھرىمان تۆرە دەپ نام بېرىلدى. ۋېي
چىڭغا ئىلگىرى ئىنتام قىلىنغان چاڭپىڭ تۈرمىسى دېگەن مەرتىۋىگە
ئۇنىڭ ئوغلى ۋېي كاڭ ۋارىسلىق قىلدى.

تەڭرىقۇتنى قورشاپ، 14 يىلدىن كېيىن چوڭ سەنگۈن ئۆلدى.
ئۇندىن كېيىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىنىدى. چۈنكى، خەن خاقانىلى-
قىدا ئات يېتىشمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، جەنۇبدا ئىككى يۇ دۆلە-
تىگە، شەرقتە چاۋشيەنگە، جياڭلارغا، غەربىي جەنۇبىدىكى بەدۇنلەرگە
ھۇجۇم قىلىنغاچقا، ئۇزاق ۋاقىتقىچە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىنىمىغانىدى.
چوڭ سەنگۈن چىڭياڭ تۈرمىسىنىڭ خوتۇنى چوڭ خانىكىنى (4)
ئۆزىنىكاھىغا ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئوغلى ۋېي كاڭ چاڭپىڭ تۈرمىسى
دېگەن مەرتىۋىگە ۋارىسلىق قىلالىدى. ئارىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندە،
قاتۇتغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ۋېي كاڭمۇ تۈرمىلىكتىن مەھرۇم
بولدى.

تۆۋەندە، سولدىن باشلاپ ئىككى چوڭ سەنگۈننىڭ ۋە كىچىك
سەنگۈنلەرنىڭ ناملىرى ئاتاپ ئۆتۈلىدۇ:

ئومۇمەن، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ ھۇنلارغا جەمئىي يەتتە قېتىم
ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننىڭ 50000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى
ۋە ئەسەر ئالدى. بىر قېتىم تەڭرىقۇت بىلەن ئۇرۇشۇپ، خۇاڭخې
دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى قايتۇرۇۋالدى ۋە شوفاڭ ۋىلايىتى

يېتىمى تەسىس قىلدى. ئۇنىڭغا قايتا-قايتا ئۇلۇغان ۋە مائاش قوشۇپ بېرىلىپ، جەمئىي 11800 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال قىلىندى. ئۈچ ئوغلىغا تۆرىلىك ئۇلۇغان بېرىلىپ، ھەر بىرىگە 1300 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال بېرىلدى. بۇنى قوشقاندا، ئۇلارغا جەمئىي 15700 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال قىلىنغان بولىدۇ. چېرىكچى بەگ، باسۇت (كېچىك) سەنگۈن قاتارلىق ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچى بەگلەردىن توققۇز كىشىگە تۆرىلىك ئۇلۇغانى بېرىلدى. باسۇت سەنگۈن ۋە چېرىكچى بەگلەردىن 14 ئادەم سەنگۈن بولدى. باسۇت سەنگۈن لى گۇاڭنىڭ تەزكىرىسى بار. تەزكىرىسى يوقلار تۆۋەندىكىچە:

سەنگۈن گۇڭسۇن خې: گۇڭسۇن خې يىچۈلىك. ئۇنىڭ ئەجداد-لىرى ھۇن ئىدى. گۇڭسۇن خېنىڭ ئاتىسى گۇڭسۇن خۇنشى بولۇپ، خاقان جىڭدى دەۋرىدە ئۇنىڭغا پىڭچۇ تۆرىسى (平曲侯) ئۇلۇغانى بېرىلدى. كېيىن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغاچقا، تۆرىلىكتىن مەھرۇم قىلىندى. گۇڭسۇن خې خەن خاقانلىقى خاقانى ۋۇدى ۋەلىئەھد ۋاقتىدا، ئۇنىڭ خاس مەھرەملىرىدىن ئىدى. ۋۇدى تەختكە ئولتۇرۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندە، ئوردا مىراخۇرلىقىدىن يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنلۈكىگە تەيىنلىنىپ، قوشۇنلىرى بىلەن مايى شەھىرىدە تۇردى. يەنە تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈننى سالاھىيىتى بىلەن يۈنجۇڭدىن ئاتلىنىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. يەنە بەش يىل ئۆتكەندە، چەۋەنداز سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن نەنجياۋ تۆرىسى (南雍侯) دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشتى. بىر يىل ئۆتكەندە، سول سەنگۈن بولۇپ، يەنە بىر قېتىم چوڭ سەنگۈن بىلەن دېڭىياڭدىن يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتمەلىكى يەنە تۆت يىل ئۆتكەندە، نەزىر-چىراق ئۈچۈن تۆلىنىدىغان ئالتۇننى ساپ بەزىگە ئلىكتىن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. يەنە سەككىز

يىل ئۆتكەندە، فۇجۇ سەنگۈنلۈكىگە تەيىنلىنىپ، ۋۇيۈەندىن يۈرۈش قىلىپ، 2000 چاقىرىمدىن كۆپرەك يول يۈرگەن بولسىمۇ، خىزمەت كۆرسەتمەلىكىگە ئىدى. يەنە سەككىز يىلدىن كېيىن، مىراخۇر بەگلىكتىن باش ۋەزىرلىككە كۆتىرىلىپ، گېيى تۆرىسى دېگەن نامغا ئېرىشتى. گۇڭسۇن خې جەمئىي يەتتە قېتىم سەنگۈن بولدى. ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشتا چوڭ خىزمەت كۆرسەتمەگەن بولسىمۇ، لېكىن قايتا-قايتا تۆرىلىككە ئېرىشىپ، باش ۋەزىر بولدى. كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى گۇڭسۇن جىڭشېڭ خانىكە ياڭشى (5) بىلەن شەھۋانى مۇناسىۋەت ئۆتكۈزگەنلىكى ۋە داخا ئلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن، ئۇرۇق-جەمەتى بىلەن يوقىتىلغاچقا، ئۇنىڭدىن ئەۋلاد قالمىغانىدى.

سەنگۈن لى شى: يۈجۇلىق. خەن خاقانى جىڭشەي زامانىسىدىن باشلاپ مەنسەپدار بولۇپ كەلدى. خاقان ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى سەككىزىنچى يىلى مەشقاۋۇلىلىققا تەيىنلىنىپ، قوشۇن بىلەن مايى شەھىرىدە تۇردى؛ ئالتە يىلدىن كېيىن سەنگۈن بولۇپ، دەيجۇن ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلدى. يەنە ئۈچ يىلدىن كېيىن سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە شىۋاڭ ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلغان بولسىمۇ، ئەمما خىزمەت كۆرسەتمەلىكىگە ئىدى. ئۇ جەمئىي ئۈچ قېتىم سەنگۈن بولۇپ، ئاخىرىدا سورۇن بېگى بولدى.

سەنگۈن گۇڭسۇن ئاۋ: يىچۈلىك. ئۇ ئەسلىدە ۋۇدى دەۋرىدە ئۆكەر بەگ بولۇپ، خەن ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى 12-يىلى چەۋەنداز سەنگۈن بولدى. دەيجۇن ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلىپ، 7000 ئەسكەرنى تالاپەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. بەش يىل ئۆتكەندىن كېيىن چېرىكچى بەگ بولۇپ،

چوڭ سەنگۈن بىلەن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ھەمدە مەسكەشكۈچى تۆرە بولدى. يەنە بىر يىلدىن كېيىن ئوتتۇرىچى سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە دىڭشياڭدىن يۈرۈش قىلدى. لېكىن ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سەنگۈن بولۇپ بېيىدىن يۈرۈش قىلىپ، بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، قىران چەۋەنداز سەنگۈن خوجۇبىڭ تەرىپىدىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددى پۇقراغا ئايلاندى. دۇرۇلدى. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چېرىكچى بەگ بولۇپ، يەنە چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. يەنىلا خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. 14 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يىڭيۇ سەنگۈن (因杆将军) لىكىگە تەيىنلىنىپ، تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلدى. دىغان شەھەر (受降城) سېلىشقا مەسئۇل بولدى. يەنە يەتتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يىڭيۇ سەنگۈنلۈك سالاھىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلىپ، يۇۋۇشۈي (余吾水) دەرياسى بويىغا بارغاندا، لەشكەر-لىرىدىن چىقىم كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكتىن، يارغۇچىغا بېرىلدى. ئۆلتۈرۈلدىغان چاغدا، يالغاندىن ئۆلگەن بولۇۋېلىپ قاچتى ۋە خەلق ئىچىدە بەش-ئالتە يىل مۆكۈپ يۈردى. كېيىن سېزىلىپ قېلىپ يەنە تۇتۇلدى. خوتۇنى داخانلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇ تۆت قېتىم سەنگۈن بولۇپ، ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلدى ۋە بىر قېتىم تۆرىلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەندى.

سەنگۈن لى جۇ: يۈنجۇڭلۇق. خاقان جىڭدى ۋاقتىدا ئەمەلدار بولغانىدى. ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى 17-يىلى سول دىۋان بېگى سالاھىيىتى بىلەن ئوقىيالىقلار سەنگۈنى بولۇپ، بىر يىلدىن كېيىن، يەنە كۈچلۈك ئوقىيالىقلار سەنگۈنى بولدى. سەنگۈن لى سەي: چېڭجى ناھىيىسىدىن بولۇپ، خاقان ۋېندى،

جىڭدى ۋە ۋۇدى زامانلىرىدا ئەمەل تۇتۇپ كەلگەنىدى. يېنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنلۈكىگە تەيىنلىنىپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لېئەن بېگى دېگەن مەرتىۋىگە ئېرىشىپ، كېيىن باش ۋەزىر بولدى. ئۇندىن كېيىن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆلۈۋالغانىدى. سەنگۈن جاڭ سىڭۇڭ: خېدۇڭلۇق. چېرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە سەنگۈن ۋېي چىڭ بىلەن يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسىتىپ، ئەنشىۋ تۆرىسى (岸头侯) مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. كېيىن خان ئانا ئۆلگەندە، سەنگۈنلۈككە كۆتىرىلىپ، خاقان ئوردىسىنى قوغدىغۇچى قوشۇنغا مەسئۇل بولدى. بىر يىلدىن كېيىن، سەنگۈنلۈك سالاھىيىتىدە چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. يەنە بىر قېتىم سەنگۈن بولغاندا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، تۆرىلىكتىن مەھرۇم بولدى. جاڭ سىڭۇڭنىڭ ئاتىسى جاڭ لۇڭ يېنىك ھارۋىلىقلار قوشۇنىدا ئوقياچى ئىدى. ئوقيا ئېتىشتا ماھىر بولغانلىقى ئۈچۈن، خاقان جىڭدى ئۇنى يېنىدا تۇرغۇزۇشنى خالايتتى. سەنگۈن سۈجىيەن: دۇلڭ ناھىيىسىدىن. چېرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە، ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پېڭلىك تۆرىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ، كېيىن سەنگۈنلۈككە كۆتىرىلىپ، شىۋاڭ شەھىرىنى قۇرۇشقا مەسئۇل بولغانىدى. تۆت يىلدىن كېيىن، ھەرنىكەنچان قوشۇن سەنگۈنى بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە شىۋاڭ شەھىرىدىن يۈرۈش قىلدى. يەنە بىرىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئوڭ سەنگۈن بولۇپ، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە دىڭشياڭ يانگدىن يۈرۈش قىلدى. ۋە يابىغۇ جاۋسۇننى قاچۇرۇپ قويغانلىقى، قوشۇنلىرى تارمار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. كېيىن دەيجۈن قۇشېڭى بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتتى ۋە

دايۇ يېزىسىغا دەپن قىلىندى. سەنگۈن جاۋسۇن: ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرى ئىدى. خەنگە تەسلىم بولغىنىدىن كېيىن، يابغۇ دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى. ۋۇدى تەختكە ئولتۇرۇپ 17-يىلى ئالدىنقى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلەندى. تەڭرىقۇت بىلەن بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولدى.

سەنگۈن، چاڭ چيەن: ئەلچى بولۇپ پاكىزلىقىگە بېرىپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، چىرىكچى بەگ بولدى. چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىلىگە تۆرە مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئۈچ يىلدىن كېيىن سەنگۈن بولۇپ يوۋتېيىڭدىن يۈرۈش قىلغاندا، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا دېگەن يەرگە يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. كېيىن ئەلچى بولۇپ، ئۇيغۇنغا باردى ۋە سوزۇن بېگى بولغىنىدا ئۆلۈپ كەتتى. قەۋرىسى خەنجۇڭدا.

سەنگۈن جاۋيىسى: دۈيشۈ ناھىيىسىدىن. خەن ۋۇدى تەختىگە ئولتۇرۇپ 22-يىلى ئۇنۋان بېگى مەنسۇپىدىن ئوتتۇرىچى سەنگۈن-لۈككە تەيىنلەندى. چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە دېڭىشاڭدىن يۈرۈش قىلىپ، يول ئېزىپ كەتكەچكە، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددى پۇقراغا ئايلاندۇرۇلغان ئىدى.

سەنگۈن ساۋشياڭ: يېڭياڭ بەگلىكىدىن ئارقىچى سەنگۈنلۈككە تەيىنلەنگەن. چوڭ سەنگۈن بىلەن دېڭىشاڭدىن يۈرۈش قىلغان. ساۋشياڭ ساۋسېننىڭ نەۋرىسى ئىدى.

سەنگۈن خەن يۇ: گۇڭگاۋ تورىسى خەننىڭ جىيەن نەۋرىسى ئىدى. ئۇ چىرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە، چوڭ سەنگۈن بىلەن

بىرلىكتە يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لۇڭئې تورىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. نەزىر-چىراققا بېرىلدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، تۆرىلىكتىن ئايرىلىپ قالدى. م. ب. 111-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) پەرمان كۈتكۈچىلىكتىن دېڭىزدىن ئۆتكۈچى سەنگۈن بولۇپ تەيىنلىنىپ، شەرقىي يۈگە قىلغان جازا يۈرۈشىدە خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئەنداش تورىسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. م. ب. 102-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيىنچىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ھەرىكەتچان قوشۇن سەنگۈننى بولۇپ، ۋۇيۈەننىڭ سىرتىدىكى شەھەرلەردە تۇردى. يەنە ئىشك ئاغىسى بولۇپ تەيىنلەندى، كېيىن ۋەلىئەھد قەسررىنى كۆلدى دېگەن بەتنام بىلەن ۋەلىئەھد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

سەنگۈن گۇچاڭ: يۈنجۇڭلۇق. چىرىكچى بەگ سالاھىيىتىدە، چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. م. ب. 107-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) كېڭەش بېگىلىكتىن ھۇنلارنى يوقىتىش سەنگۈنلۈككە تەيىنلەنگەن. شۇڭاڭ ۋىلايىتىدە تۇرۇپ قايتقاندىن كېيىن، كۈنىمىزغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سەنگۈنلىك تامغىسى قايتۇرۇۋېلىنغانىدى.

سەنگۈن شۇن جى: تەييۈەن گۇاڭۋۇلۇق. ھارۋا ھەيدەشكە ماھىر بولغانلىقتىن، مەھرەم بەگ بولغان، كېيىن چىرىكچى بەگ بولۇپ، كۆپ قېتىم چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. م. ب. 108-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) سول سەنگۈن بولۇپ، چاۋشيەن يۈرۈشىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ھەمدە قەۋەتلىك كېمە سەنگۈننى قولغا ئېلىپ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

قىران چەۋەندازلار سەنگۈنى خوجۇبىڭ جەمىي ئالتە قېتىم
ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان. بۇنىڭ تۆت قېتىمىدا سەنگۈنلۈك سالاھە-
يىتى بىلەن جەڭ قىلىپ، دۈشمەننىڭ 110000دىن ئوشۇق ئادىمىنى
ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. قۇنشارقان نەچچە 10000 ئادىمى بىلەن
تەسلىم بولغاندىن كېيىن، جىيۇچۈەن قاتارلىق جايلارنى ئىگەللەپ،
غەربىي چېگرىدا ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى ناھايىتى كۆپ
ئازايتتى. ئۈستى-ئۈستىلەپ تۆت قېتىم تۆرسىلىك ئۇنۋا-
نىغا ئېرىشىپ، جەمىي 15100 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال ئالدى. ئۇنىڭ
قول ئاستىدىكى چېرىكچى سپاھ-بەگلەردىن ئالتە كىشى خىزمەت
كۆرسىتىپ تۆرسىلىككە ئېرىشتى. كېيىن ئىككى كىشى سەنگۈن
بولغانىدى.

سەنگۈن لۇ بودې: پىڭجوۋ ئايمىقىدىن. يوۋ بېيىڭنىڭ قۇشېڭى
سالاھىيىتىدە قىران چەۋەنداز سەنگۈن بىلەن يۈرۈش قىلىپ خىزمەت
كۆرسىتىپ، فۇلى تۇرسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. قىران چەۋەنداز
سەنگۈن ئۆلگەندىن كېيىن، لۇبودې ياساۋۇل بەگلىكتىن ئەل تىنچىت-
قۇچى سەنگۈنلۈككە تەيىنلەندى. جەنۇبىي يۈگە يۈرۈش قىلىپ،
ئۇنى يەڭگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا سۇيۇرغاللىق كۆپەيتىپ بېرىلدى.
كېيىن قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، تۆرسىلىكتىن ئېلىپ
تاشلاندى. ئاندىن كۈچلۈك ئوقچىلار تۇتۇق بېگى بولۇپ، قوشۇن-
لىرى بىلەن جۈيەندە تۇردى ۋە شۇ يەردە ئۆلدى.

سەنگۈن جاۋپونۇ: ئەسلىدە جىيۇيۈەنلىك. ئۇ ئىلگىرى ھۇنلار
ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن. كېيىن يەنە خەن تەرەپكە قايتىپ كېلىپ،
قىران چەۋەنداز سەنگۈنگە لەشكەر بېگى بولدى. بېيىدىن ھۇنلارغا
يۈرۈش قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، قىران چەۋەنداز

سەنگۈنگە ئەگەشكۈچى تۆرە (驃侯) مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى.
نەزىر-چىراق سوغىسى ئۈچۈن تۆلىنىدىغان ئالتۇننى ساپ تاپشۇر-
مىغانلىقتىن، تۆرسىلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. كېيىنكى يىلى شىۋىڭخې
دەرياسى سەنگۈنى بولدى. ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، شىۋىڭخې دەريا-
سىغىچە بېرىپ، خىزمەت كۆرسەتەلمىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن
زوران خانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئەسىرگە ئالغانلىقتىن، يەنە
جويى تۇرسى مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. ئالتە يىلدىن كېيىن، جۇنجى
سەنگۈن بولۇپ، 20000 ئاتلىق قوشۇن بىلەن ھۇنلارنىڭ سول تۇغ
قانغا ھۇجۇم قىلدى. سول تۇغ قان 80000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن
ئۇنى قورشىۋالغاندا، جاۋپونۇ ئەسىر چۈشۈپ، ئەسكەرلىرى تامامەن
ھالاك بولدى. جاۋپونۇ ھۇنلارنىڭ قولىدا ئون يىل تۇرغاندىن
كېيىن، ھۇن خان تېكىنى ئەنگۈر بىلەن بىللە خەن تەرەپكە قېچىپ
كەلدى. كېيىن داخانلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، پۈتۈن ئۇرۇق-
جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

ۋېي جەمەتى روناق تاپقاندىن كېيىن، چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ
بىرىنچى بولۇپ مەرتىۋىگە ئېرىشتى. كېيىن، ئۇلارنىڭ ئەۋلادىدىن
بەش كىشى تۆرە بولدى. 24 يىل ئىچىدە بەش تۆرنىڭ ھەممىسى
ئېلىپ تاشلاندى. شۇندىن كېيىن، ۋېي جەمەتىدىن ھېچكىم تۆرە
بولالمىغانىدى.

مۇئەزرىختىن: سۇجىيەن ماڭا مۇنداق دېگەنىدى: «مەن ھەمىشە
چوڭ سەنگۈننى ئەيىبلەپ: لىسىلى چوڭ ئىززەت ھۆرمەتكە سازاۋەر
بولغان بولسىمۇ، لېكىن مەملىكەتتىكى دانىشمەن تۈرلەرنىڭ ھېچ-
قايسىسى سىلنى مەخسۇسلايدۇ. چوڭ سەنگۈن، سىلى قەدىمكى مەشھۇر
سەركەردىلەرنى ئۆزلىرىگە ئۆلگە قىلىپ، قابىللار، دانىشمەنلەرنى
چۆل قىلىپلا. مۇشۇ جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسەتمەسە بولار.

مىسكىن! دەيتىشىم. چوڭ سەنگۈن ئۆزۈرە بىلەن رەت قىلىپ؛
ۋېيچى ۋۇئەن تۈرلىرى مۇساپىرلارنى ئىززەتلىپ كۈتكەنلىكى
ئۈچۈن، خاقان ھەمىشە ئۇلاردىن قاتتىق نەپرەتلىنەتتى. تۆرە-
ئۆلىمالارغا يېقىنلىشىش ۋە ئۇلارنى كۈتۈش، ياخشىلارنى تاللاپ
خىزمەتكە قويۇش، ناچارلىرىنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاش، بۇ-
خاقاننىڭ ئىشى. بىز پۇقرالار قانۇنغا بويسۇنۇپ، ۋەزىپىمىزنى ئادا
قىلساقلا بولىدى. نېمە ئۈچۈن تۆرە-ئۆلىمالارنى توپلاپ يۈرە-
تۇق، دەيتتى. قىران چەۋەنداز سەنگۈنمۇ مانا شۇ كۆز قاراش
بويىچە سەنگۈنلۈك قىلغانىدى».

[1] خوجۇيىڭ (霍去病، م. ب. 140-117-يىللار) - غەربىي خەن
خاقانلىقىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرىدىن. خېدۇڭ پېڭياڭ (ھازىرقى
سەنشى ئۆلكىسى لىنقىنىڭ شەرقى جەنۇبى) لىق. قىران چەۋەنداز سەنگۈن
تولۇپ، ئوزغان تۆرە ئۇنۋانىنى ئالغان ئىدى. م. ب. 121-يىلى (خاقان
ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككى قېتىم ھۇنلارنى
يېڭىپ، خېشى زايونىنى ئىگەللەپ، غەربىي ئەللەر يولىنى ئاچتى. م. ب.
119-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ تۆتىنچى يىلى) ۋېي
چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارنىڭ ئاساسى كۈچىگە زەربە بەردى، ئۇ ئىلگىرى-
ئاخىر ھۇنلارغا ئالتە قېتىم يۈرۈش قىلىپ، ھۇنلارنىڭ خەن خاقانلىقىغا بولغان
تەھدىدىنى يوقاتقانىدى. («سەخىي» 4580-بەت)

[2] سۇپۇ* (遼濮) - ھۇن قەبىلىسىنىڭ ئىسمى

(بىرتوملۇق «سىيۈەن» 1475-بەت)

[3] ئانگى (安稽) - ھۇن قانلىرىدىن بولۇپ، جاۋ (赵) قەبىلىلىك ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 2938-بەت)

[4] چوڭ خانىكە (长公主) - خەن ۋۇدىنىڭ ھەدىسى.

[5] خانىكە ياڭشى (阳石公主) - ياڭشى يەر ئىسمى. ھازىرقى

ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ خۇچۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ياڭشىچىڭ
(羊石城) مۇ دېيىلىدۇ. خانىكە ياڭشىلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، خانىكە ياڭشى
دەپ ئاتالغانىدى. (بىرتوملۇق «سىيۈەن» 1578-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 112-جىلد

تارىخىي خاتىرىلەر 112-جىلد

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 112-جىلد)

تارىخىي خاتىرىلەر 112-جىلد

باش ۋەزىر گۇڭسۇن خۇڭ (公孙弘)، چى (齐) بەگلىكى
زىچۈەن (菑川) ۋىلايىتىنىڭ شۈشەن (1) ناھىيىسىدىن. تەخەللۇسى
جى (季). ياشلىق چاغلىرىدا، شۈشەن ناھىيىسىدە زىندان
بېگى بولۇپ تۇردى. كېيىن خاتالاشقانلىقى ئۈچۈن، ۋەزىپىسىدىن
ئېلىپ تاشلاندى. ئائىلىسى كەمبەغەللىشىپ، دېڭىز بويىدا چوشقا
باقىتى. 40 ياشتىن ئاشقاندا، «چۈنچىۈ» («春秋») (2) ھەققىدىكى ھەر
خىل بەھس-مۇلاھىزىلەرنى ئۈگىنىشكە باشلىدى. ئۆگەي ئانىسىنى
ئىنتايىن ۋاپادارلىق ۋە ھۆرمەت بىلەن باقتى.

م. ب. 140-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى، جىيەنيۈەن-
نىڭ بىرىنچى يىلى) ۋۇدى تەختكە چىقىش بىلەن خۇلقى-ئەخلاقىغا
پازىل، ئىلىم-مەرىپەتتە كامىل، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى ئۆزىگە
جەلپ قىلدى. بۇ چاغدا گۇڭسۇن خۇڭ 60 ياشتا ئىدى. ئۇ ئىلمىي
ئەرباب سۈپىتىدە بوشى (3) ئۇنۋانى بىلەن ئىشقا ئېلىندى. ۋۇدى
ئۇنى ھۇن ئېلىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. گۇڭسۇن خۇڭنىڭ قايتىپ
كەلگەندىن كېيىنكى ئوردىغا بەرگەن مەلۇماتى خەن ۋۇدىنىڭ
كۈتكىنىدەك بولۇپ چىققىنىدى. ۋۇدى ناھايىتى خاپا بولۇپ،
گۇڭسۇن خۇڭنى كارغا كەلمەيدىغان ئادەم ئىكەن، دەپ ھېسابلىدى.
شۇڭا، گۇڭسۇن خۇڭ ئۆزىنىڭ كېسەللىكىنى ئېيتىپ، خىزمەتتىن
ئايىرلىنىپ، ئائىلىسىگە قايتقانىدى.

[1] شۆشيەن (薛县) — ناھىيە. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى تېڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شۇچېڭ شەھىرى دا ئىرىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 2949 - بەت)

[2] چۈنچيۇ (春秋) — قەدىمكى كىتاپ ئىسمى. خرونولوگىيە (يىلنامە) شەكلىدە يېزىلغان تارىخ كىتاپ. لۇ بەگلىكىنىڭ تارىخىغا ئاساسەن، كۇڭ زى تەرىپىدىن تۈزۈپ چىقىلغان. لۇ يىنگۇڭ (魯隱公) نىڭ بىرىنچى يىلى (م. ب. 722 - يىلى) دىن باشلاپ، لۇئەيىگۇڭ (魯哀公) نىڭ 14 - يىلى (م. ب. 481 - يىلى) غىچە ئۆتكەن جەمئى 242 يىل ئارىلىقىدىكى ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن. «چۈنچيۇ» غا زوشى (左氏)، گۇڭ ياڭ (公羊)، گۇلىياڭ (穀梁) لاردىن ئىبارەت ئۈچ شەخس تەزكىرە يازغان.

(«سىخەي» 3688 - بەت)

[3] بوشى (博士) — ئەمەل نامى. ئۆتمۈشتىن تاكى ھازىرغىچە بولغان بىلىملەرنى ئىگەللەتكەن بىلىملىك ئالىم. ئالتە بەگلىك دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. چىن، خەن دەۋرلىرىدە داۋاملىق قوللىنىلدى. غەربىي خەن سۇلا - لىسى دەۋرىدە تەيچاڭنىڭ قارىمىقىدا بولغانىدى. خەن ۋۇدىنىڭ سەلتەنەت دەۋرى جىيەنيۈەننىڭ بەشىنچى يىلى (م. ب. 136 - يىلى) بەش كىتاب بويىچە بوشى ئەمەلى تەسىس قىلىنغانىدى.

(«سىخەي» 329 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 118 - جىلد

خۇەينەن، خېڭشىيەن بەگلىكلىرى تەزكىرىسى

م. ب. 174 - يىلى (خاقان ۋېندى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خۇەينەن بېگى لىۋجاڭ، دەن قاتارلىق 70 كىشىنى ئەۋەتىپ، جىپۇ (棘蒲) بېگى سەي ۋۇنىڭ بەگزادىسى سەي چى بىلەن كېڭىشىپ، 40 چوڭ يۈك ھارۋىسى بىلەن گۇكوۋغا (1) يوشۇرۇن ئەسكەر توشۇپ، ئىسيان كۆتىرىشنى قارار قىلغانىدى ھەمدە مىنيۇ خانلىقى (闽越) ۋە ھۇنلارغا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن بىر ۋاقىتتا تەڭلا ئەسكەر چىقىرىپ، خەن خاقانلىقىغا ھۇجۇم، قىلىش توغرىسىدا كېلىشتى. خەن ئوردىسى بۇنى سېزىپ قېلىپ، ئۇنى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلماقچى بولۇپ، ۋېندى ئادەم ئەۋەتىپ، خۇەينەن بېگىنى ھۇزۇرىغا چاقىرتتى. خۇەينەن بېگى لىۋجاڭ بۇيرۇق بويىچە چاڭئەنگە كەلدى.

م. ب. 124 - يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى ئۈچىنچى بەشىنچى يىلى) خۇەينەن بېگى لىۋجاڭنىڭ بەگزادىسى لىۋچىيەن قىلىچۋازلىقنى ئۈگەنگەنىدى. بۇ جەھەتتە ئۆزىگە ھېچكىمنى تەڭ كۆرمەيتتى. ئۇ كىچىك ئىشك ئاغاسى لېي بېينىڭ ئۇستا قىلىچۋاز ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئۇنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭ بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشىدۇ. لېي بېي ئۇنىڭغا قايتا - قايتا يول قويۇدۇ. ئاخىرىدا قايتۇرما زەربە تېرىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئېھتىياتسىزلىقتىن بەگزادىنى

ياريىدار قىلىپ قويۇدۇ. بەگزادە غەزەپلەنگەچكە، لېي بېي ناھايىتى قورقۇدۇ. بۇ قوشۇنغا كىرىپ ئۇرۇشقا بارىدىغانلار پايتەختكە ماڭغۇزۇلۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى. لېي بېي قوشۇنغا كىرىپ، جاسارەت بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. بەگزادە لىيۇنچىن بىر نەچچە قېتىم بەگ ھۇزۇرىدا لېي بېينىڭ يامان گېيىنى قىلىدۇ. شۇڭا، بەگ ئىشك ئاغاسىغا لېي بېينى ئىشكىن بوشىتىش توغرىسىدا يۇيۇق يېزىپ، بۇنىڭ بىلەن باشقىلارغا ئىبرەت قىلماقچى بولىدۇ. لېي بېي چاڭئەنگە قېچىپ كېلىپ، خەن ۋۇدىغا ئۆزىنىڭ گۇناھىنى ئېيتىپ مەكتۇپ يوللايدۇ...

لېي بېينىڭ ئەزىزىنى تەكشۈرگەن ئوردا ئەمەلدارلىرى خاقانغا: «خۇەينەن بېگى لىيۇنچىن ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشقا ماڭماقچى بولغان لېي بېي قاتارلىق كىشىلەرگە توسقۇنلۇق قىلىش، خاقاننىڭ يارلىقىنى بىر تەرەپكە قايرىپ قۇيۇپ، ئۇنى ئىجرا قىلىشقا كۈچ چىقارماسلىق جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، قانۇن بويىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىگەي» دەپ مەلۇم قىلغان. ۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ، مۇنداق قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئېيتقان. ۋەزىر-ۋۇزىرلار لىيۇنچىننى بەگلىكتىن ئېلىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلغان. خان بۇنىمۇ ئاقۇل كۆرمىگەن. ۋەزىر-ۋۇزىرلار يەنە ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۈيۈرغال بەزدىنى بەش ناھىيىنى تارتىۋېتىپ، لىشنى تەلەپ قىلغان. ۋۇدى «پەقەت ئىككى ناھىيە تارتىۋېلىنسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن...

ۋۇبېي خۇەينەن بېگى لىيۇنچىن: «مەن ئوردىدىكى سىياسىيىنى، خاقان بىلەن ۋەزىرلەر ئوتتۇرىسىدىكى شەپقەت ۋە ئىنسانىيەتنى، ئاتا-بالا ئوتتۇرىسىدىكى مېھرى-مۇھەببەتنى، ئەر-خوتۇن ئوتتۇرىسى-

دىكى پەرق-ئائىرىمىنى، چوڭ-كىچىك ئوتتۇرىسىدىكى تەرتىپ قانۇنىنى كۆزدىن كەچۈردۈم. ھەممىسى ئىنتايىن مۇۋاپىق ئىكەن. خاقان ئۆزىنىڭ ھەرىكەت ۋە تەدبىرلىرىدە قەدىمكىلەرنىڭ يولىغا تامامەن ئەمەل قىلىپتۇ، ئۆرىپ-ئادەت، قانۇن-يوسۇن مۇكەممەل-لىشىپتۇ. ئۇلارغا ماللارنى ئارتقان باي سودىگەرلەر ئەلنى ئايلىنىپ يۈرۈپتۇ. يوللار ئوچۇق، سودا-تىجارەت قىلىشقا قۇلايلىق ئىكەن. ماللار قولدىن-قولغا راۋان ئۆتۈپ تۇرىدىكەن. جەنۇبىي يۇ ئېلى ئىستائەت قىلىپتۇ. چياڭ (羌)، بو (胡) ئەللىرى خىراج تاپشۇرىدىكەن، دۇڭئوۋ ئېلى تەسلىم بولۇپتۇ، قارىياغاچ ئورمانلىقى قورۇلغا قازاشلىق رايونلار كېڭەيتىلىپتۇ. شوفاڭ ۋىلايىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ناھىيىلەر تەسىس قىلىنىپتۇ. ھۇنلار قايتىدىن ئايرىلغان قۇشتەك يار-يۆلەكتىن مەھرۇم بولۇپ، ئەمدى قايتا پاش كۆتىرىلمەيدىغان ھالغا يېتىپتۇ. گەرچە، قەدىمكى زامانلاردىكى تىنچ ۋە ئاۋات جاھانغا سېلىشتۇرغىلى بولىسىمۇ، ئەمما ھەر ھالدا چوڭ تىنچلىق ئورناپتۇ» دېگەن. خۇەينەن بېگى بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى خاپا بولغان. ۋۇبېي دەرھال ئەپۇ سوراپ: «مەن ئۆلۈمگە مەھكۇم» دېگەن. خۇەينەن بېگى يەنە ۋۇبېيدىن: «ئەگەر خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىدە قوزغىلاڭ چىقىپ قالسا، خەن خاقانلىقى چوقۇم چوڭ سەنگۈن ۋېي چىڭ باشچىلىقىدا لەشكەر ئەۋەتىپ، خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىنى بويسۇندۇرۇشى مۇمكىن. سىزنىڭچە، چوڭ سەنگۈن قانداقراق كىشىدۇ؟» دەپ سورىغان. ۋۇبېي: «مېنىڭ ياخشى دوستۇم خۇاڭ يى ئىلگىرى چوڭ سەنگۈن بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغان. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇ ماڭا: «چوڭ سەنگۈن قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ئىنتايىن ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. سىياھالارغا بولسا، ئىنتايىن شەپقەت-مۇرۇۋەت قىلىدۇ. بارلىق سىپاھ-بەگلەر ئۇنىڭغا خىزمەت

قىلىشنى خالايدۇ ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. ئۇ ئۆزى بولسا، ئاتقا مىنىۋېلىپ ئۇچقاندا كىشىلەر ئاغىمۇ-تاغ چېپىپ يۈرىدۇ، تالانت جەھەتتە، ئادەتتىكى كىشىلەردىن ئالايمىتىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، دېگەندى. مېنىڭچە، چوڭ سەنگۈن پەۋقۇلئاددە تالانتقا ئىگە، ھەم بىر نەچچە قېتىم قوشۇنغا سەركەردە بولۇپ، ئھەربىي ماھارەتىنى پۇختا ئىگەللىگەن. ئۇ كىشىگە تاقابىل تۇرۇش ئامان گەپ ئەمەس، يېقىندا، چارچى ساۋلىياڭ چاڭئەندىن بۇ يەرگە ئەلچى بولۇپ كەلدى، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، چوڭ سەنگۈننىڭ ھەربىي ئىستىزامى ئىنتايىن قاتتىق ئىكەن. دۈشمەن بىلەن ئۇرۇشقاندا، ناھايىتى باتۇرلۇق قىلىدىكەن. ھەر قاچان ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىدا باش بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆتىدىكەن. بارىگاھتىكى ۋاقىتدا قۇدۇق تېخى قېزىلىپ بولمىغان بولسا، ئەسكەرلەر سۇ ئىچىپ بولىغىچە، ئۆزى ئىچمەيدىكەن. ئۇرۇش تۈگىگەندىن كېيىن، ئەسكەرلەرنى ئاۋال خۇاڭخې دەرياسىدىن تامامەن ئۆتكۈزۈپ بولۇپ، ئاندىن ئۆزى ئۆتىدىكەن. خانىش ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلغان بارلىق ئالتۇن-كۈمۈش بايلىقلارنى پۈتۈنلەي ھەربىي ئەمەلدارلارغا تارقىتىپ بېرىۋېتىپتۇ. قەدىم زاماننىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرىمۇ مانا مۇنداق قىلىپ كېتەلمىگەن» دېگەن. خۇەيئەن بېگى بۇنى ئاڭلاپ ئېغىز ئاچالماي قالغان.

«[1] گۇكوۋ (谷口) — «ھەقىقىي شەرھ»، «ئومۇمىي جۇغراپىيە مەلۇمات» تە: «گۇكوۋ خارابىسى لۇڭجوۋ لىچۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 40 چاقىرىم يەردە. يەنى خەن دەۋرىدىكى گۇكوۋ ناھىيىسىدۇر» دېيىلگەن. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالى، لى چۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. («تارىخىي خاتىرىلەر» 6 - توم. 3076 - بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 123 - جىلد

پەرغانە (大宛) تەزكىرىسى

پەرغانە ھەققىدىكى خاتىرە دەسلەپ جاڭ چيەن (1) تەزكىرىسىدە كۆرۈلىدۇ.

جاڭ چيەن خەنجۇڭلۇق. خەن خاقانى ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرىنىڭ جىيەنچۈەن يىللىرى ئۆكەر بەگ (2) بولغانىدى. شۇ ۋاقىتلاردا، خاقان ۋۇدى تەسلىم بولغان ھۇنلاردىن ئەھۋال ئىگەللىگەندە، ئۇلار: «ھۇنلار ياۋچى خانىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى شاراپ قاچىسى قىلدى. ياۋچىلار بولسا، يىراققا قېچىپ كەتتى. ئۇلار ھۇنلارغا ئۆچ، ھەقىقەتەن قىياس ئېلىشنى ئويلايدۇ. سىلەر ئېمىشقا ياۋچىلار بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلمايسىلەر؟» دەيدۇ. خەن خاقانلىقى بۇ ۋاقىتتا ھۇنلارنى يوقىتىشقا تەييارلىق كۆرۈۋاتقاندى. شۇڭا، بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ياۋچىلارغا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولغان بولسىمۇ يول ھۇنلار ئارىسىدىن ئۆتىدىغان بولغاچقا، ئۇ يەرگە ئەلچى بولۇپ بارالغۇدەك ئادەم ئىزدەيدۇ. جاڭ چيەن ئۆكەر بەگ سۈپىتى بىلەن ئەلچى بولۇپ ياۋچىلارغا بارماقچى بولىدۇ. ئۇ تاڭخىي گەنفۇ (3) بىلەن بىرلىكتە لۇڭشىدىن يولغا چىقىپ، ھۇنلار ئارىسىدىن ئۆتكەندە، تۇتۇلۇپ قېلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ. تەڭرىقۇت ئۇلارنى ماڭغۇزماي تۇتۇپ قالىدۇ ۋە: «ياۋچىلار بىزنىڭ شىمالىمىزدا. خەن نىمە ئۈچۈن ئۇ يەرگە ئەلچى ئەۋەتىدىكەن؟ ئەگەر بىز

يۇ خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولساق، خەن بۇنىڭغا ئۇنامدۇ؟» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار جاڭ چيەننى ئون نەچچە يىل تۇتۇپ قالدۇ. شۇ جەرياندا، ئۇ ئۆيلىنىپ بالىلىق بولىدۇ. لېكىن جاڭ چيەن ئەلچىلىك دەستىگىنى قولىدىن چۈشۈرمەيدۇ ھەم ئۆزىنىڭ خەن ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمىدۇ.

جاڭ چيەن ھۇنلار ئىچىدە ئۇزۇن تۇرغاچقا، نازارەت بارا-بارا بوشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىنى ئېلىپ، ياۋچىلار تەرەپكە قاچىدۇ ۋە غەربكە قاراپ ئون نەچچە كۈن يول يۈرۈپ پەرغانىگە بارىدۇ. پەرغانە خانى خەن خاقانلىقىنىڭ باي دۆلەت ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن دوستانە ئالاقە ئورنىتىشنى خېلى بۇزۇنلا ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمەلىگە ئاشۇرال-مىغانىدى. شۇڭا، جاڭ چيەننى كۆرۈپ خوشال بولۇپ، ئۇنىڭ نەگە بارىدىغانلىقىنى سورايدۇ. جاڭ چيەن: «مەن خەن ئەلچىسى، ئۇلۇغ ياۋچىلارغا بارىمەن. يولنى ھۇنلار توسۇۋالغانلىقتىن، تۇتۇلۇپ قېلىپ قېچىپ چىقتىم. خان جانابلىرىنىڭ ئادەم قوشۇپ ئاپىرىپ قويۇشلىرىنى ئۈمىت قىلىمەن. ئەگەر مەن ئۇ يەرگە بېرىپ، ۋەزى-پەمنى ئادا قىلىپ قايتىپ كېتەلسەم، خەن خاقانى خان جانابلىرىغا كۆپ مال-بايلىق تەقدىم قىلىپ تەشەككۈر بىلدۈرەتتى» دەيدۇ.

پەرغانە خانى ياخشى گەپ ئىكەن، دەپ قاراپ، يوليويى ياتاق، ئوزۇق-تۈلۈك تەييارلىتىپ ۋە ئادەم قوشۇپ، جاڭ چيەننى كانگاغا⁽⁴⁾ يەتكۈزۈپ قويىدۇ. كانگا خانىمۇ ئادەم قوشۇپ، ئۇنى ياۋچىلارغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. ياۋچى خانى ھۇنلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئورنىغا ۋەلىئەھدى خان بولغان ۋە باكتېرىيىنى بويسۇندۇرۇپ، شۇ يەردە ياشاۋاتقانىدى. باكتېرىيىنىڭ يېرى مۇنبەت بولۇپ، دۈشمەننىڭ پاراكەندىچىلىكى ئاز، تۇرمۇش خاتىرجەم ۋە كۆڭۈللۈك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياۋچىلارنىڭ خەن

خاقانلىقى بىلەن ئارىلىقى يىراق، ھۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش ئىشىمۇ يوق ئىدى. جاڭ چيەن ياۋچىلاردىن چىقىپ باكتېرىيىگە بارىدۇ ۋە ياۋچىلار بىلەن كۆپ ئالا قىلىشىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن دېگەندەك جاۋاپ ئالالمايدۇ.

جاڭ چيەن بۇ يەردە بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت تۇرۇپ، قايتىشىدا جەنۇبىي تاغ (南山) نى بويلاپ، چياڭلار ئارىسى بىلەن قايتماقچى بولىدۇ. لېكىن يەنىلا ھۇنلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، بىر يىلدىن ئوشۇق تۇتقۇن بولىدۇ. تەڭرىقۇت ئۆلۈپ، سول قول قان⁽⁵⁾ ۋەلىئەھدىگە قارشى ئۇرۇش قىلىپ ۋە ئۇنى يېڭىپ، ئۆزى تەڭرىقۇت بولغان، ئەل ئىچىدە قالايىمىقانچىلىق يۈز بەرگەندە، جاڭ چيەن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇن خوتۇنىنى ئېلىپ، تاڭخېي گەنفۇ بىلەن بىرلىكتە خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلىدۇ. خاقان ۋۇدى جاڭ چيەنگە كېڭەش بېرىپ⁽⁶⁾، گەنفۇغا غۇلامىيەگە⁽⁷⁾ مەنسۇى بېرىدۇ.

جاڭ چيەن قەيسەر، كەڭ قوساق، مەردانە، سەمىمى-سادىق بىر ئادەم بولۇپ، ئۇنى ھۇنلار ۋە باشقا قەۋملەرمۇ ياخشى كۆرەتتى. تاڭخېي گەنفۇ ھۇن ئىدى. ئۇ ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولۇپ، يولدا ئوزۇق تۈگەپ ئامالسىز قالغاندا، قۇش ۋە ھايۋانلارنى ئېتىپ، ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى ئوزۇقلاندۇراتتى. دەسلەپ جاڭ چيەن يولغا چىققاندا، ئۇلار يۈز نەچچە ئادەم بولسىمۇ، 13 يىلدىن كېيىن ئازان تاڭخېي گەنفۇ ئىككىسى قايتىپ كەلگەندى.

جاڭ چيەن پەرغانە، چوڭ ياۋچى، باكتېرىيە ۋە كانىڭالارغا ئۆزى بارغان. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى قالغان بەش-ئالتە چوڭ دۆلەتنىڭ ئەھۋالىنى باشقىلاردىن ئوقۇپ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن، خاقان ۋۇدىغا: «پەرغانە خەن خاقانلىقىدىن ئون مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، خەن خاقانلىقىنىڭ

دەل غەربىگە توغرا كېلىدۇ. پەرغانىلىقلار ئەۋلادتىن - ئەۋلاد ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىكەن. دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، شال، بۇغداي تېرىيدىكەن. ئۈزۈم شارابى چىقىرىدىكەن. ئۇلاردا ئوبدان ئات كۆپ بولۇپ، بۇ ئاتلارنىڭ ھەممىسى تۇلپار ئاتلاردىن ئىكەن. يەنىدىن قىزىل تەر تەپچىپ تۇرىدىكەن. شەھەر، قورغان، ئۆي - ئىمارەتلىرى بار، چوڭ - كىچىك 70 تىن ئوشۇق شەھەر قارايدىكەن. بىر نەچچە يۈز مىڭ ئاھالىسى بار ئىكەن. بۇ دۆلەتتە، ئەسكەرلەر ئوقيا، نەيزە ئىشلىتىدىكەن. ئۇلار ئاتقا مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر كېلىدىكەن. شىمالدا كانگا، غەربىدە چوڭ ياۋچى، غەربىي جەنۇبىدا باكتېرىيە، شەرقىي شىمالدا ئۇيسۇن، شەرقىدە دەندان ئۆيلىك⁽⁸⁾، ئۇدۇن (خوتەن)⁽⁹⁾ بار ئىكەن. ئۇدۇننىڭ غەربىدىكى رايونلاردا سۇ غەرىپكە ئېقىپ، غەربىي كۆلگە⁽¹⁰⁾، شەرقىدىكى رايونلاردا سۇ شەرققە ئېقىپ، لوپنۇر كۆلىگە⁽¹¹⁾ قۇيۇلىدىكەن. لوپنۇرنىڭ سۈيى يەر تېگىدە يوشۇرۇن ئاقىدىكەن. يوشۇرۇن ئېقىننىڭ ئايىقى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بېشى ئىكەن، دەريادىن قاشتېشى كۆپ چىقىدىكەن. خۇاڭخې ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە قاراپ ئاقىدىكەن. زوران ۋە قوسنىڭ بەزى شەھەر ۋە قورغانلىرى لوپنۇرغا يۈزلىنىپ تۇرىدىكەن. لوپنۇر بىلەن چاڭئەننىڭ ئارىلىقى 5000 چاقىرىم كېلىدىكەن. ھۇنلارنىڭ غەربىدىكى قەبىلىلىرى لوپنۇرنىڭ شەرقىدە بولۇپ، لۇڭشى سەددىچىگە⁽¹²⁾ يېتىپ بارىدىكەن. جەنۇبى چاڭلار ئېلىگە تۇتۇشۇپ، خەن خاقانىلىقىنىڭ پەرغانە ۋە ياۋچىلارغا بارىدىغان يولىنى توسۇپ تۇرىدىكەن.

ئۇيسۇن پەرغانىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن تەخمىنەن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن، چارۋىچى ئەل ئىكەن. ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈدىكەن ئۆرپ - ئادەتلىرى ھۇنلارغا ئوخشايدىكەن. بىرنەچچە تۈمەن ئەسكىرى بولۇپ، ئۇلار جەسۇر،

جەڭگىۋار كېلىدىكەن، ئۇيسۇنلار بۇرۇن ھۇنلارغا قارىغان بولسىمۇ، قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ نازارىتىنىلا قوبۇل قىلىپ، تەڭرىقۇتنى زىيارەت قىلماس بولۇۋاتتۇ. كانگا پەرغانىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن، چارۋىچى ئەل ئىكەن. ئۆرپ - ئادەتلىرى ياۋچىلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. 80 - 90 مىڭچە ئەسكىرى بولۇپ، پەرغانە بىلەن خوشنا ئىكەن. ئۇ كىچىك دۆلەت بولغاچقا، جەنۇبىنى ياۋچىلار، شىمالىنى ھۇنلار كونتۇرۇل قىلىپ تۇرىدىكەن.

ئائورسى⁽¹³⁾ كانگانىڭ غەربىي شىمالىدىن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان كۆچمەن، چارۋىچى ئەل بولۇپ، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن، كانگالىقلارغا ئوخشايدىكەن. يۈز نەچچە مىڭ ئەسكىرى بار، يېرى چەكسىز، بىپايان دېڭىز بويىغا جايلاشقانىكەن. بۇ ئېھتىمال، بېيخەي⁽¹⁴⁾ دېڭىزى بولسا كېرەك.

ئۇلۇغ ياۋچىلار پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئىككى - ئۈچ مىڭ چاقىرىم كېلىدىغان جەيىيۇن (ئامۇ)⁽¹⁵⁾ دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، جەنۇبىدا باكتېرىيە، غەربىدە ئارشاك⁽¹⁶⁾، شىمالدا كانگا بار ئىكەن. ئۇ كۆچمەن، چارۋىچى ئەل بولغاچقا، چارۋىغا ئەگىشىپ كۆچۈپ يۈرۈدىكەن. ئۆرپ - ئادەتلىرى ھۇنلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. بىز - ئىككى يۈز مىڭ ئەسكىرى بار ئىكەن. بۇرۇن قۇدرەت تاپقان ۋاقىتلىرىدا ھۇنلارغا سەل قارىغان. باتۇر (بودۇ) تەڭرىقۇت بولغاندىن كېيىن، لەشكەر تارتىپ ئۇلارنى تارمارقېتتۇ. ئاغا تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، ياۋچىلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى شاراپ قاچىسى قىلغانىكەن. ياۋچىلار دەسلەپ دۇڭخۇاڭ⁽¹⁷⁾ بىلەن چىلىيەنشەن تاغلىرى ئارىلىقىدا ياشاپ، ھۇنلاردىن يېڭىلگەندىن كېيىن يىراقلارغا كۆچۈپ كەتكەن. پەرغانىدىن ئۆتۈپ، غەربىدە باكتېرىيىگە ھۇجۇم

قىلغان ۋە ئۇنى بويسۇندۇرغانىكەن. جەينھۇن (ئامۇ) دەريانىڭ شىمالىغا پايتەخت قۇرۇپ، خان ئوردىسى بىنا قىلغانىكەن. يىراققا كۆچۈپ كېتەلمەي قالغان ئاز بىر قىسىم ياۋچىلار بولسا، جەنۇبىي تاغ (南山) دىكى چاڭلارنىڭ ھىمايىسىگە كىرىپ، «كىچىك ياۋچە-لار» دەپ ئاتالغانىكەن.

ئارشاڭ (پاتىيا) چوڭ ياۋچىلارنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدىكەن. خەلقى شەھەر سېلىشقا ئادەتلەنگەن، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ئولتۇراقلىشىپ كەلگەنىكەن. دېھقانچىلىق قىلىپ، شال، بۇغداي تېرىيدىكەن. ئۈزۈم شارابى ئىشلەپچىقىرىدىكەن. شەھەر قۇرۇلۇشلىرى پەزەناتىگە ئوخشايدىكەن. ئۇنىڭغا چوڭ-كىچىك بىرنەچچە يۈز شەھەر قارايدىكەن. يەر مەيدانى بىرنەچچە مىڭ كۋادرات چاقىرىم بولۇپ، غەربىي ئەسلىرى بويىچە ئەڭ چوڭ دۆلەت ھېسابلىنىدىكەن. جەينھۇن (ئامۇ) دەرياغا يۈزلىنىپ تۇرۇدىكەن. سودا بازارلىرى بار ئىكەن. سودىگەرلەر ھارۋا ياكى كېمىلەردە يېقىن ئەتراپتىكى دۆلەتلەرگە ياكى بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى جايلارغا بېرىپ سودا قىلىدىكەن. بۇ دۆلەتتە كۈمۈش تەڭگە خەجلىنىدىكەن. تەڭگىلەرگە خانلىرىنىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، خان ئۆلىمىگە يەنە باشقا تەڭگە چىقىرىلىپ، ئۇنىڭغا يەنە يېڭى خاننىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. تېرىلەرگە توغرىسىغا يېزىلغان يېزىقلار بىلەن ئىش خاتىرىلەيدىكەن. ئۇلارنىڭ غەربىدە تاجىك (تەزىك) (18)، شىمالىدا بولسا، ئائورسى ۋە رىم (19) بار ئىكەن.

تاجىك ئارشاڭنىڭ بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم غەربىدە بولۇپ، غەربىي دېڭىزغا (20) يۈزلىنىپ تۇرىدىكەن. كىلىماتى ئىسسىق ۋە نەم ئىكەن؛ دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىپ شال تېرىيدىكەن. ئۇ ئەلەدە بىر چوڭ قۇش (ئۆگە قۇشى) بولىدىكەن. ئۇنىڭ ئوخۇمى قوش

مۇشتىك كېلىدىكەن. ئاھالىسى كۆپ، كىچىك بەگلىرى بار ئىكەن. ئۇلارنى ئارشاڭلار باشقۇرىدىكەن ۋە بېقىندى ئىل ھېسابلايدىكەن. تاجىكلار سېھىرگەر كېلىدىكەن. ئارشاڭنىڭ مويسىپىتلىرى: «تاجىك دىيارىدا روشۇي (21) دەرياسى ۋە شىۋاڭمۇ (غەربىي خان ئانا) (22) بار. لېكىن ئۇنى كۆرگەن كىشى يوق» دەپ رىۋايەت قىلىدىكەن. باكتېرىيە (باغاتار) پەرغانىنىڭ جەنۇبىدىن ئىككى مىڭ نەچچە يۈز چاقىرىم كېلىدىغان جەينھۇن (ئامۇ) دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا توغرا كېلىدىكەن، خەلقى ئەۋلادتىن-ئەۋلاد ئولتۇراق تۇرمۇش كۆچۈرۈپ، شەھەرلەرنى بىنا قىلىپ كەلگەنىكەن. ئۆرپ-ئادەتلىرى پەرغانىلىقلارغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. چوڭ ھاكىمى يوق، شەھەر-كەنتلىرىدە كىچىك بەگلەر بولىدىكەن. ئەسكەرلىرى ئاجىز، جەڭدىن قورقىدىكەن. ئاھالىسى سودىغا ماھىر ئىكەن. چوڭ ياۋچىلار غەرىپكە كۆچكەن ۋاقىتدا، باكتېرىيىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزلىرىگە بويسۇندۇرغانىكەن. باكتېرىيىنىڭ ئاھالىسى كۆپ بولۇپ، بىر مىليوندىن ئاشىدىكەن. پايتەختى بەلخ (23) بولۇپ، بازارلىرىدا ھەر خىل نەرسىلەر سېتىلىدىكەن. شەرقىي جەنۇبىي ھىندىستانغا تۇتۇش-دىكەن» دەپ مەلۇمات بېرىدۇ.

جاڭ چيەن: «پېقىر، باكتېرىيىدە چيۇڭشەن تېغىنىڭ بامبۇك ھاسسىسى، شۇ (سېچۈەن) نىڭ رەختلىرىنى كۆردۈم. بۇ نەرسىلەرنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى سۆزىغان ئىدىم، باكتېرىيىلىكلەر: «سودىگەرلەر ئىمىز سىند (ھىند) ئېلىدىن (24) ئېلىپ كەلگەن. سىند (ئەنە تەكە) باكتېرىيىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇ يەرنىڭ خەلقى ئولتۇراقلىشىش، تېرىقچىلىق قىلىش جەھەتتە باكتېرىيىگە ئوخشايدۇ. لېكىن يېرى ئويمان، نەم يولغاچقا، قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ. ئۇ يەردىكى ئادەملەر پىلغا مىنىپ جەڭ قىلىدۇ. ئۇ دۆلەت دېڭىزغا ياندىشىپ تۇرىدۇ» دېدى. پېقىرنىڭ

مۆلچەرىچە، باكتېرىيە خەن خاقانلىقىدىن 12000 چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، خەننىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. شۇ (سېچۈەن) مەھسۇلاتلىرىنىڭ بولغىنىغا قارىغاندا، ئۇلار شۇ ۋىلايىتىدىن يىزاقتا بولمىسا كېرەك. باكتېرىيەگە ئەلچى ئەۋەتىدىغان بولساق، چياڭلارنىڭ ئىچى بىلەن مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ يول ناھايىتى خەتەر ۋە مۇشكۈل ئىكەن. چياڭلار ئۆتكۈزۈمەيدۇ. سەل شىمال بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلسە، ھۇنلار تۇتقۇن قىلىدۇ. شۇ ۋىلايىتى بىلەن بارسا، بۇ يول يېقىن، بۇلاڭچىلارمۇ يوق» دەيدۇ.

خاقان ۋۇدى يەرغانە، باكتېرىيە، ئارشاڭ قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ چوڭ دۆلەتلەر ئىكەنلىكىنى، ئۇلاردىن ناھايىتى كۆپ قىسمىنىڭ نەرسىلەر چىقىدىغانلىقىنى، خەلقنىڭ ئۇزۇن زاماندىن بېرى ئولتۇراقلىشىپ، ئاساسەن، خەن خاقانلىقىغا ئوخشاش دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىكىنى، لېكىن ھەربىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى، خەننىڭ مەھسۇلاتلىرىنى ئەتىۋار بىلىدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ شىمالدا چوڭ ياۋچىلار، كانىگالارنىڭ بارلىقىنى، ھەربىي جەھەتتە كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى، مال-بايلىق بېرىش يولى بىلەن، ئۇلارنى پايدىغا قىزىقتۇرۇپ، خەنگە بەيئەت قىلدۇرۇشقا، ئەگەر ئۇلارنى ھەقىقەتەن ئەدەپ بىلەن بويسۇندۇرغىلى بولسا، خەن زېمىنىنى ئون مىڭ چاقىرىم يەرلەرگىچە كېڭەيتكىلى بولىدىغانلىقىنى، تىلدىن-تىلغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىنى ئۆزگەرتىشكە، خەننىڭ كۈچ-قۇدرىتى ۋە مېھىر-شەپقىتىنى يىراق يات ئەللەرگە تارقىتىشقا بولىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، خوشاللىق بىلەن جاڭ چىيەننىڭ سۆزىنى ئورۇنلۇق دەپ قارايدۇ. شۇڭا، شۇ، چىيەننى (25) قاتارلىق ئىككى ۋىلايەتتىن يىراق سەپەرگە ئەلچىلەرنى ماڭدۇرۇش توغرىسىدا جاڭ چىيەنگە يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئەلچىلەر تۆت يولغا بۆلۈنۈپ، تەڭلا يولغا چىقىدۇ. بىرىنچى

يولدىكى ئەلچىلەر ماڭ (26) دېگەن يەردىن، ئىككىنچى يولدىكى ئەلچىلەر رەن (27) دېگەن يەردىن، ئۈچىنچى يولدىكى ئەلچىلەر شى (28) دېگەن يەردىن، تۆتىنچى يولدىكى ئەلچىلەر چىۈڭ (29)، بۈ (30) دېگەن يەرلەردىن يولغا چىقىپ، ھەر قايسىسى 2000 چاقىرىمدىن يول ماڭىدۇ. ئۇلارنىڭ شىمالىي يول بىلەن ماڭغانلىرى دى (31) ۋە زو (29) دېگەن يەردە، جەنۇبىي يول بىلەن ماڭغانلىرى شى (30) ۋە كۈنىڭ (昆明) دېگەن يەرلەردە توسۇلۇپ قالىدۇ. كۈنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ ھاكىمى يوق، يەرلىك خەلق ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. خەن ئەلچىلىرىنى كۆرسە، ئۆلتۈرەتتى ۋە بۇلايتتى. شۇڭا، بۇ يولدىن زادىلا ئۆتكىلى بولمايتتى. لېكىن كۈنىڭنىڭ غەربىدە، تەخمىنەن مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا پىلگە مىنىدىغان بىر دۆلەت بارلىقى، ئۇنىڭ ئىسمى دىيەنيۇ (31) ئىكەنلىكى، مەنى قىلىنغان بۇيۇملارنى ئېلىپ-ساتىدىغان شۇ سودىگەرلىرى ئىچىدە، بەزىلەرنىڭ ئۆيەرگە بېرىپ ئۇرىدىغانلىقى بىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، خەن خاقانلىقى باكتېرىيەگە بارىدىغان يولنى تېپىش ئۈچۈن، دىيەن (滇) دۆلىتى بىلەن ئالاقىلىشىشقا باشلايدۇ. ئىلگىرى خەن خاقانلىقى غەربىي جەنۇبىدىكى يات قەبىلىلەر (夷) بىلەن ئالاقە باغلاشنى ئويلاپ كۆپ چىقىم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يول يەنىلا ئېچىلمىغانلىقتىن، توختىتىپ قويغانىدى. جاڭ چىيەندىن باكتېرىيە بىلەن ئالاقىلىشىشقا بولىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، غەربىي جەنۇبىدىكى يات قەبىلىلەر بىلەن يوللىدىغان ئالاقىنى يەنە قوزغىغانىدى.

جاڭ چىيەن خېرىكچى بەگ (32) مەنسۇدە چوڭ سەنگۈن (33) بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلدۇ. ئۇ يەرشارائىتى، ئوت-چۆپ، سۇ يار يەرلەرنى بىلگەچكە، ۋېي چىڭنىڭ قوشۇنى ئوت-چۆپ ۋە سۇدىن قىسسىلمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جاڭ چىيەنگە

يىلگە تۆرە دېگەن ئۇنۋان بېرىلىدۇ. بۇ م. ب. 123 - يىلى (خاقان
ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنشونىڭ ئالتىنچى يىلى) ئىندى. ئىككىنچى
يىلى، چاڭ چيەن ياساۋۇل بەگ مەنسۇنىڭ كۆتىرىلىپ، سەتسگۈن
لى گۇاڭ بىلەن يوۋبەيىڭدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ.
ھۇنلار سەنگۈن لى گۇاڭنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالىدۇ. قوشۇنىدىن
كۆپ ئادەم ئۆلىدۇ ۋە يازىدار بولىدۇ. چاڭ چيەن بەلگىلەنگەن
يەرگە ۋاقىتلىق يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە ھۆكۈم
قىلىنىدۇ. ئۇ پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقراغا
ئايلىنىدۇرۇلىدۇ. شۇ يىلى خەن خاقانلىقى قىران چەۋەنداز
سەنگۈن (34) خو چۈبىڭنى ئەۋەتىپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي ئەلدە
تۇرۇشلۇق بىرنەچچە تۈمەن قوشۇنىنى تارمار قىلىدۇ. ۋە
قوغلاپ زەربە بېرىپ، چىلىەنشەن تېغىغا قەدەر بارىدۇ. ياندۇرۇش
يىلى ھۇن خانى قۇنشارقان ئادەملىرى بىلەن كېلىپ خەنگە تەسلىم
بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جىنچىڭ (35)، خېشى (36) ۋىلايەتلىرىنىڭ
غەربىدىكى جەنۇبىي تاغ (南山) دىن لوپنۇرغىچە بولغان جايلاردا
ھۇنلاردىن ئەسەر قالمايدۇ. بەزىدە ھۇنلار بۇ يەرگە چارلىغۇچىلارنى
ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى ئاز ئىدى.
يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن خەن قوشۇنلىرى ھۇن تەڭرىقۇتىنى
قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قوغلىۋەتكەنىدى.
كېيىن خاقان ۋۇدى چاڭ چيەندىن پاكتىرىيە تەرەپتىكى
ئەھۋاللارنى يەنە كۆپ سۈرۈشكە قىلىدۇ. مەنسۇدىن مەھزۇم بولۇپ
قالغان چاڭ چيەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ: «پېقىر، ھۇنلارنىڭ
ئىچىدە تۇرغان چىغىندا، ئۇيسۇن خانىنىڭ كۈنپېيى (37) ئادەپ
ئاتىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغاندىنمۇ، كۈنپېيىنىڭ ئاتىسى ھۇنلارنىڭ
غەربىدە كىچىك بىر خانلىق قۇرغانىكەن، ھۇنلار ھۇجۇم قىلىپ،
ئۇنىڭ ئاتىسىنى ئۆلتۈرگەن. بۇۋاق كۈنپېيىنى دالىغا تاشلىۋەتە

گەنىكەن. گۆشت چىشلىگەن بىر قاغا ئۇنىڭ باش ئۈستىدە ئۇچۇپ
ئەگىپ يۈرۈدىكەن. بىر چىشى بۇرى كېلىپ ئۇنى ئىستىدىكەن.
بۇنى ئاڭلاپ تەڭرىقۇت ھەيران بۇپتۇ ۋە «بۇ بالىغا تەڭرى ياز
بۇپتۇ» دەپ ئۇنى بېقىپ چوڭ قىپتۇ. بالا چوڭ بولۇپ قۇرامىغا
يەتكەندە، تەڭرىقۇت ئۇنى قوشۇنغا باش قىلىپ ئۇرۇشقا ساقىتۇ.
ئۇ كۆپ خىزمەت كۆرسىتىپتۇ. تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا ئاتىسىنىڭ
پۇقرالىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، غەربىي ئەلنى ئۇزۇن مۇددەت
ساقلاشقا بۇيرۇپتۇ. كۈنپېيى پۇقرالىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ ئۇلارنىڭ
بېشىنى سىلاپتۇ. ئەتراپىدىكى كىچىك شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلىپتۇ.
ئەسكەرلىرى بىرنەچچە ئون مىڭغا يېتىپتۇ. ئۇلار ئۇرۇشقا ماھىر
ئىكەن. تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، كۈنپېيى ئېلىنى باشلاپ
يىراققا كۆچۈپ كېتىپتۇ ۋە ئۆز ئالدىغا بولۇۋېلىپ، ھۇنلارغا بەيئەت
قىلىشنى خالىماپتۇ. ھۇنلار قوشۇن ئەۋەتىپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم
قىلغان بولسىمۇ، غەلىبە قىلالماپتۇ. شۇڭا، ھۇنلار كۈنپېيىنى تەڭرى
يۆلەۋاتىدۇ، دەپ قاراپ، ئۇنىڭدىن يىراقلىشىپ، كۈنتىرول قىلىش
چارىسىنىلا قوللىنىپ، كۆپ ھۇجۇم قىلىنغانىكەن. بۈگۈنكى كۈندە
تەڭرىقۇت خەن تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئىلگىرى قۇنشارقان
تۇرغان يەرلەر بوش قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەدىۋى يات قەبىلىلەر
خەننىڭ بايلىقلىرىغا قىزىقىدۇ. مۇشۇ ياخشى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ،
كۆپ مىقتاردا سوغا-سالام ۋە مال-بايلىق بېرىپ، ئۇيسۇننى
شەرققە كۆچۈپ، ئىلگىرىكى قۇنشارقاننىڭ يەرلىرىگە ئولتۇراق-
لىشىشقا، خەن بىلەن ئاغا-ئىنى بولۇشقا ئۈندەش كېرەك. ھازىرقى
ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، ئۇيسۇنلار بىزنىڭ سۈرىمىزنى ئاڭلىشى
مۈمكىن. ئۇلار سۈرىمىزگە كىرىپ، بىزنىڭ پىكرىمىز بويىچە ئىش
كۆرسە، بۇ ھۇنلارنىڭ ئوڭ قولىنى ئۈزۈۋەتكەنلىك بولىدۇ. ئۇيسۇن
بىلەن بىرلىشىدىكەنمىز، ئۇنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى باكتىرىيە

قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى خەننىڭ تاشقى ۋەزىرلىرى (بېقىندى ئەللىرى) گە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ» دەيدۇ. خاقان ۋۇدى بۇنى توغرا تاپىدۇ ۋە ئۇنى ئۆكەر بېشى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. جاڭ چيەن 300 كىشىگە باش بولۇپ، كىشى بېشىغا ئىككىدىن ئات ئېلىپ، ئون مىڭدىن ئوشۇق قوي - كالا ھەيدەپ، قەبىلىنى نەچچە مىڭ تۈمەن يۇلغا يارايدىغان ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق بايلىقلارنى ئېلىپ، ئەلچىلىك دەستىگى تۇتقان نۇرغۇن ئاتىپ ئەلچىلەر بىلەن يولغا چىقىدۇ. زۆرۈر تېپىلغاندا، يول ئۈستىدىكى دۆلەتلەرگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، مۇناسىۋەت ئورناتماقچى بولىدۇ.

جاڭ چيەن ئۇيسۇنغا بارغاندا، ئۇيسۇن خانى كۈنپېي خەن ئەلچىلىرىگە ھۇن تەڭرىقۇتلىرىدەك مۇئامىلە قىلىدۇ. جاڭ چيەن ئوسال بولۇپ، ناھايىتى خاپا بولىدۇ. ئۇ بەدىۋى يات قەبىلىلەرنىڭ مال - بايلىققا ھېرىس ئىكەنلىكىنى بىلىگەچكە: «خاقان خان جانادىلىرىغا سوغا - سالام ئەۋەتكەن. ئەگەر خان جانادىلىرى تازىم قىلىپ تەشەككۈر بىلدۈرمىسە، سوغىلارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كېتىمىز» دەيدۇ. كۈنپېي دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ تازىم قىلىپ، سوغىلارنى قوبۇل قىلىپ ئالىدۇ. باشقا قائىدە - يوسۇنلارمۇ بۇرۇنقىدەكلا بولىدۇ. جاڭ چيەن خاقاننىڭ مەقسىتىنى يەتكۈزۈپ: «ئۇيسۇنلار ئەگەر شەرققە كۆچۈپ، ئىلگىرىكى قۇنشارقاننىڭ زېمىنىگە ئولتۇراقلاشسا، خەن خاقانى ۋۇدى كۈنپېيگە خوتۇنلۇققا قۇنجوي (38)، بېرىدۇ» دەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇيسۇنلار بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، خان بولسا، قېرىپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەندىن يىراقتا بولغاچقا، خەننىڭ زادى قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى. شۇڭا، ھۇنلارغا ئۇزۇن ۋاقىت بېقىندى بولۇپ كەلگەنلىكى ھەمدە ھۇنلارغا يېقىن جايلاشقانلىقى تۈپەيلى ۋەزىر بەگىلەر ھۇنلاردىن قورقۇپ،

شەرققە كۆچۈشكە ئۇنىمايدۇ. خان ئۆز ئالدىغا ھۆكۈم قىلالمايدۇ. شۇنداق قىلىپ، جاڭ چيەن مەقسەتكە يېتەلمەيدۇ.

كۈنپېينىڭ ئون نەچچە ئوغلى بولۇپ، ئىككىنچى ئوغلى دارۇ (39) ئىقتىدارلىق، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىشقا ماھىر ئىدى. ئۇ ئون مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن باشقا بىر يەردە تۇراتتى. دارۇنىڭ ئاكىسى ۋەلىئەھد ئىدى. ئۇنىڭ سەنچۇر (40) ئىسىملىك بىر ئوغلى بولۇپ، ۋەلىئەھد بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا: «مەن ئۆلگەندىن كېيىن سەنچۇر ۋەلىئەھد بولسا، باشقا كىشى بولمىسا» دەپ ئىلتىماس قىلغانىكەن. كۈنپېينىڭ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىپ ماقۇل بولۇپ، سەنچۇرنى ۋەلىئەھد قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ ۋەلىئەھد بولالماستىنغا غەزەپلەنگەن دارۇ ئاغا - ئىنىلىرىنى يىغىپ - توپلاپ، لەشكەر تارتىپ ئىسيان كۆتىرىپ، سەنچۇر ۋە كۈنپېيگە ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. ياشانغان كۈنپېي دارۇنىڭ سەنچۇرنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئون مىڭدىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن ئۇنى باشقا يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇپ قويىدۇ. كۈنپېي ئون مىڭدىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن ئۆزىنى مۇھاپىزەت قىلىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئاھالە ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ، خانلىقنى ئاساسەن، يەنىلا كۈنپېي باشقۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆز ئالدىغا جاڭ چيەن بىلەن كېلىشىم تۈزەلمەيدۇ.

جاڭ چيەن بەزغانە، كانگا، چوڭ ياۋچى، باكتېرىيە، ئارشاك، ھىند، ئۇدۇن (خوتەن)، دەندەن ئۆيلۈك (كېما) ۋە باشقا يېقىن ئەتراپتىكى خوشنا دۆلەتلەرگە ئاتىپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ئۇيسۇن يول باشلىغۇچى ھەم تىلماچ قوشۇپ، جاڭ چيەننى يولغا سېلىپ قويىدۇ. جاڭ چيەن ئۇيسۇننىڭ خەنىگە تەشەككۈر بىلدۈرۈپ ئەۋەتكەن ئونلىغان ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە، ئونلاپ ئاتلارنى ئېلىپ يولغا چىقىدۇ. ئۇيسۇن خانى بۇ ئەلچىلەرگە خەن خاقانلىقىنى

كۆزىتىپ، ئۇنىڭ قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى بىلىپ كېلىشنى بۇيرۇيدۇ.

جاڭ چيەن قايتىپ بارغاندىن كېيىن، سورۇن بېگى يولۇپ تەيىنلىنىپ، توققۇز ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتىرىلىدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلىدۇ.

ئۇيسۇن ئەلچىلىرى خەن خاقانلىقىنىڭ ئاھالىسى كۆپ ۋە باي ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، قايتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆز خانىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. شۇندىن باشلاپ، ئۇيسۇن خەن خاقانلىقىغا تېخىمۇ ئېتىۋار بىلەن قارايدىغان بولىدۇ. يەنە بىر يىلدىن كېيىن، جاڭ چيەن ئەۋەتكەن نائىب ئەلچىلەر باكتېرىيە ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇلارنىڭ تەشەككۈر بىلىدۈرۈپ ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنى باشلاپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەر خەن خاقانلىقى بىلەن ئالاقە قىلىشقا باشلايدۇ. غەربىي ئەللەرگە بارىدىغان يولنى دەسلەپ جاڭ چيەن ئاچقانلىقتىن، ئۇ يۇقىرى ئىناۋەت قازانغانىدى. كېيىن غەربىي ئەللەرگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ھەممىسى دېگۈدەك يىلگە تۇرىشنىڭ نامىنى ئاتاپ، چەتئەللىكلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن، شۇ سەۋەپتىن، چەتئەللىكلەرمۇ ئۇلارغا ئىشەنگەنىدى.

بىلگە تۆرە جاڭ چيەن ئۆلگەندىن كېيىن، ھۇنلار «خەن خاقانلىقى ئۇيسۇن بىلەن بىرلىشىپتۇ» دەپ ئاڭلاپ غەزەپلىنىدۇ ۋە ئۇيسۇنغا ھۇجۇم قىلماقچى بولىدۇ. خەن ئەلچىلىرى ئۇيسۇنغا ھەمدە ئۇيسۇننىڭ جەنۇبى ئارقىلىق پەرغانە، ياۋجىلارغا ئايىقى ئۈزۈلمەي بېرىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن ۋەھىيىگە چۈشكەن ئۇيسۇنلار خەنگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ياخشى ئاتلارنى سوغا قىلىدۇ ھەمدە خەن خاقانلىقى قۇنجۇيىسىغا ئۆيلىنىش، خەن بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ۋۇدى ۋەزىرلەر بىلەن

مەسلىھەتلىشىدۇ. ۋەزىرلەر: «ئالدى بىلەن تويۇقنى ئېلىپ، ئاندىن قۇنجۇيىنى بېرىيلى» دەپ مەسلىھەت بېرىشىدۇ. دەسلەپ خەن خاقانى ۋۇدى پال سالدۇرىدۇ. پالدا: «تۇلپار ئات» (41) غەربىي شىمالدىن كېلىدۇ» دېيىلگەنىدى. خەن خاقانلىقى ئۇيسۇن ئاتلىرىغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇنى «تۇلپار ئات» دەپ ئاتايدۇ. كېيىن پەرغانە ئاتلىرىغا ئىگە بولىدۇ. بۇ ئۇيسۇن ئاتلىرىدىنمۇ قانۇل بولغاچقا، ئۇيسۇن ئاتلىرىنى «يىراق غەرب ئېتى» پەرغانە ئاتلىرىنى «تۇلپار ئات» دەپ ئاتايدۇ. شۇندىن باشلاپ، خەن خاقانلىقى لىڭجۇنىڭ (42) غەربىگە قورغان سېلىپ، جىيۇچۈەن ۋىلايىتى تەسىس قىلىدۇ. شۇ ئارقىلىق غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە قىلىپ، ئارشاڭ، ئائورسى، رىم، تاجىك (تەزىك)، ھىند قاتارلىق دۆلەتلەرگە تېخىمۇ كۆپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ۋۇدى پەرغانە ئېتىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەچكە، ئات ئېلىشقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئۇزۇنلەي مېڭىپ تۇرىدۇ. ھەر قېتىملىق ئەلچى كۆپ بولغاندا، نەچچە يۈز ئادەم بولۇپ، ئۇلار ئېلىپ بارغان سوغا سالاملار بىلىگە تۆرە جاڭ چيەننىڭ ۋاقىتىدىكىدەك كۆپ ئىدى. كېيىن غەربىي شىمالنىڭ ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇپ كەتكەچكە، ئەلچى ۋە سوغا سالاملار ئەۋەتىش يارغانسىرى ئازىيىپ، ئەلچىلەرمۇ ھەر يىلى ئەڭ كۆپ بولغاندا ئون نەچچە، ئاز بولغاندا بەش ئالتە تۈركۈم ئەۋەتىلىدىغان بولغانىدى. يىراق ئەللەرگە كەتكەن ئەلچىلەر سەككىز توققۇز يىلدا، يېقىنقا كەتكەنلىرى بىرنەچچە يىلدا قايتىپ كېلەتتى. بۇ ۋاقىتلاردا خەن خاقانلىقى جەنۇبىي يۇ خاقانلىقىنى بويسۇندۇرۇپتۇ. شۇ (蜀) قەبىلىلىرى ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى يات قەبىلىلەر (43) قاتتىق ئەسىزچىلىككە چۈشۈپ، ئۇلار خەنگە بويسۇنۇش تۇغرىسىدا يەرلىك ئەمەلدارلارغا تەلەپ قويغانىدى.

شۇنىڭ بىلەن خاقان ۋۇدى يىجۇۋ (44)، يۇسۇي (45)، چىنلى (46)، زاڭگى (47) ۋېنىشەن. ۋىلايەتلىرىنى قۇرۇپ، باكتېرىيىگە تۇتاش-تۇرماقچى بولىدۇ ۋە بىر يىل ئىچىدە بەي شىچاڭ، لۇ يۈرېنلاردىن ئىبارەت ئون نەچچە تۈركۈم ئەلچىلەر تەيىنلەپ، بۇ يېڭى تەسىس قىلىنغان ۋىلايەتلەر ئارقىلىق باكتېرىيىگە بارماقچى بولىدۇ. لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى كۈنىڭگە بارغاندا يەرلىك خەلق تەرىپىدىن توسۇلۇپ قېلىپ، ئۆلتۈرۈلۈپ، پۇل-ماللىرى تالىنىپ، ئاخىرى باكتېرىيىگە بارالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، خەن خاقانلىقى پايتەخت ئەتراپىدىكى شەھەرلەرنىڭ گۇناھكارلىرىنى يوشىتىپ، سەنەۋەرلىككە كەلتۈرۈپ ھەمدە بۇلارغا باۋە شۇ ۋىلايەتلىرىنىڭ بىرنەچچە تۈمەن ئەسكەرلىرىنى قوشۇپ، گۇچاڭ ۋە ۋېنى گۇاڭ سەنگۈنلەرنىڭ قومانداڭلىقىدا كۈنىنىڭ يات قەبىلىلىرىگە جازا يۈرۈشى قىلىدۇ. خەن خاقانلىقى ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەن بۇ يات قەۋملەرنىڭ نەچچە تۈمەن ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كېلىدۇ. كېيىن، يەنە ئەلچى ماڭدۇرغان بولسىمۇ، يەنىلا كۈنىڭدا توسۇلۇپ، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىنىدۇ ۋە ئۆلتۈرۈلىدۇ، باكتېرىيىگە ئاخىرى بارالمايدۇ. لېكىن شىمالدىن جىۋچۈەن ئارقىلىق باكتېرىيىگە بارىدىغان يول راۋانلىشىپ، ئەلچىلەر بارغانسېرى كۆپىيىدۇ. نەتىجىدە، چەتئەللىكلەر خەن خاقانلىقى سوغىلىرىغا، پۇل-ماللىرىغا قىزىقىپ قالىدۇ. بۇلارنىڭ بىر قىسمى ھۆرمەتلىك ئۇنۋانغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغان كىچىك ئەمەلدارلار چەتئەلدىكى ئاجايىپ-غازايىپ ئىشلار ۋە ئۇنىڭ ئېلىمىزگە بولغان پايدىسى توغرىسىدا يۇقىرىغا مەكتۇپ سۈنۈپ، ئۆزىنىڭ ئەلچى بولۇشىنى ئىلتىماس قىلىدۇ. خاقان ۋۇدى بۇ ئەللەرنىڭ ئىنتايىن يىراقلىقى، ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ بېزىشىنى

خالىمايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ماقۇل بولىدۇ ۋە ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى بېرىدۇ. ئادەتتىكى ئەمەلدار ۋە خەلقنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلماستىنلا، ئۇلارغا ئادەم قوشۇپ چەتئەلگە ئەۋەتىدۇ. شۇ ئارقىلىق ئالاقە باغلاش دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، بۇ ئەلچىلەر بېرىش-كېلىش جەريانىدا دۆلەتنىڭ پۇل-ماللىرىغا خىيانەت قىلىپ، ئوردىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىشلارنى قىلىدۇ. خاقان ۋۇدى قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆگىنىپ قالغان مۇنداق ئەلچىلەرنى جازالىغان بولسىمۇ، يەنىلا پۇل تۆلەپ جىنايىتىنى يۇيۇشقا يۇسۇرۇپ، ئۇلارنى يەنە ئەلچى بولۇشنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئەلچى بولۇش پۇرسىتى كۆپ بولغانلىقتىن، جىنايەت ئۆتكۈزۈشتىن قورقمايتتى. يەنە باشقا ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرمۇ چەتئەلنىڭ ئاجايىپ-غازايىپ ئىشلىرىنى مۇبالىغە قىلىپ، كۆككە كۆتىرەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ مۇبالىغىچىلەرگە رەسمىي ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى، كىچىكرەك مۇبالىغىچىلەرگە نائىب ئەلچىلىك گۇۋاھنامىسى بېرىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن يەزى قۇرۇق گەپ ساتىدىغان پەزىلەتسىز كىشىلەر بەس-بەستە ئۇلارنى دۇراشقا باشلايدۇ. بۇ ئەلچى بولغانلارنىڭ كۆپچىلىكى كەمبەغەللەرنىڭ پەرزەنتلىرى بولۇپ، ھەمىشە دېگۈدەك خاقان ئەۋەتكەن سوغىلارنى چەتئەللىكلەرگە ئەرزان باھادا سېتىپ، پۇلىنى ئۆزلىرىنىڭ چۆشتەكلىرىگە سالاتتى. چەتئەللىكلەر ئۇلارنىڭ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ھەر خىل گەپلىرىدىن بىزار بولۇپ، ئارزىلىق يىراق، خەن ئەسكەرلىرى بۇ يەرگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ قاراپ، خەن ئەلچىلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىمەي قىلىپ چىلىق تۇغىدۇراتتى. خەن ئەلچىلىرى ئاشلىقتىن ئۇزۇلۇپ، ئاچ قېلىپ، ئۇلاردىن نارازى بولىدۇ، ھەتتا ئۇلار بىز بىرىگە ھۇجۇم قىلىشىدۇ. زوران، قوس قاتارلىق قاتناش يولىنىڭ ئاغزىدىكى

كېچىك دۆلەتلەر خەن ئەلچىسى ۋاڭ خۇي قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قاتتىق بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۆكتۈرمىدىكى ھۇن ئاتلىقلىرى غەربىي ئەل (قۇربار) دىكى دۆلەتلەرگە كېتىۋاتقان خەن ئەلچىلىرىگە دائىم دېگۈدەك تۇيۇقسىز زەربە بېرىپ تۇرىدۇ. ئەلچىلەر بەس-بەس بىلەن خاقانغا، چەتئەلگە ئۆزلىرىنى يولۇققان پالاكەتلەرنى مەلۇم قىلغىنىدىن تاشقىرى، يەنە: «ئۇلارنىڭ شەھەر-قەلئەلىرى بولسىمۇ، ھەربى كۈچى ئاجىز، ئاسان يېڭىۋالغىلى بولىدۇ» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. شۇڭا، خاقان ۋۇدى ئەگەشكۈچى بەگ (48) جاۋپونۇنى (49) بېقىندى. ئەلچىلەر چەۋەندازلىرى ھەم ۋىلايەتلەرنىڭ نەچچە تۈمەن قوشۇنىغا قوماندان قىلىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن شىۋىڭخې دەرياسى بويىغا ئەۋەتىدۇ. ھۇنلار چېكىنىپ كېتىدۇ. كېلەر يىلى قوسقا ھۇجۇم قىلىنىدۇ. جاۋپونۇ 700 دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن ئالدىن-ئالا كېلىپ، زوران خانىنى ئەسىر ئالىدۇ ۋە ئارقىدىنلا قوسىنى ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەرنىڭ قۇدرىتىنى نامايىش قىلىپ، ئۇيسۇن، پەرغانە قاتارلىق دۆلەتلەرگە تەھدىت سالىدۇ. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، جاۋپونۇنى جويى تۆرىلىكىگە تەيىنلەيدۇ. ۋاڭ خۇي بىر قانچە قېتىم ئەلچىلىككە چىقىپ، زوراننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغاچقا، ئەھۋالنى خاقانغا مەلۇم قىلىدۇ. خاقان قوشۇن ماڭدۇرۇپ، ۋاڭ خۇيىنى جاۋپونۇغا ياردەمچى بولۇپ، زوران ۋە قوسقا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ، ۋاڭ خۇيغا سەلتەنەت تۈرىسى ئۇنىۋانى بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن جىۋچۈەندىن يۈمېنگۈەن (50) قۇۋۇقىغا قەدەر ئۆتەڭ ۋە قورغانلار ياسىلىدۇ. ئۇيسۇنلار تويۇلۇقتا ياخشى ئاتىتىن مىڭ تۇياق بېرىپ، خەن قۇنجۇيسىنى ئالىدۇ. خەن خاقانلىقى خان جەمەتىگە مەنسۇپ قىزلاردىن جياڭدۇ بېگى ليۇجىيەننىڭ قىزىنى ئۇيسۇنغا بېرىدۇ.

ئۇيسۇن خانى كۈنئېسى بۇ قۇنجۇيسىنى ئوڭ ئاغىچا (21) قىلىدۇ. ھۇنلارمۇ بىر قىتىز بېرىدۇ. ئۇنى سول ئاغىچا قىلىدۇ. كۈنئېسى «مەن ياشاندىم» دەپ نەۋرىسى سەنچۇرنى خەن خاقانلىقى قۇنجۇيسىغا ئۆيلەندۈرۈش توغرىسىدا يازلىق چۈشۈرىدۇ. ئۇيسۇن ئېلىدە ئات كۆپ بولۇپ، بايلىرىنى تۆت-بەش مىڭ يىلىقا ياقايتىمەن. خەن ئەلچىلىرى دەسلەپ ئارشاڭقا كەلگەندە، ئارشاڭ خانى 20000 چەۋەنداز بىلەن ئۆزىنىڭ چوڭ سەركەزدىسىنى شەرقىي چېگرىغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنى قارشى ئالىدۇ. شەرقىي چېگرا خانلىق پايتەختتىن نەچچە مىڭ چاقىرىم ئىسراقلىقتا بولۇپ، چېگرىدىن پايتەختكە قەدەر ئاھالىسى كۆپ نەچچە ئونلىغان شەھەردىن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. خەن ئەلچىلىرى قايتىدىغان ۋاقىتتا، ئارشاڭ خانى ئۇلارغا ئەلچىلەرنى قوشۇپ، خەن خاقانلىقىغا ئەۋەتىدۇ. ئارشاڭ ئەلچىلىرى خەننىڭ قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ۋۇدىغا تۈگە قۇشى تۇخۇمى ھەم رېمى سېھرىچىسىنى تەقدىم قىلىدۇ. پەرغانىنىڭ غەربىدىكى كىچىك دۆلەتلەردىن خارەزم (52) تاجىك، پەرغانىنىڭ شەرقىدىكى قوس، دەندان، ئۆيلىك، كېش (53) قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى خەن خاقانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ خەن ۋۇدى بىلەن كۆرۈشىدۇ. خاقان ناھايىتى خوشال بولىدۇ. خەن ئەلچىلىرى يەنە خۇاڭخې (سېرىق دەريا) نىڭ مەنبەسىنى كۆزىتىپ، دەريانىڭ مەنبەسى ئۇدۇن (خوتەن) ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ تاغلىرىدا قاشتېشى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن بىر ئاز قېزىپ ئېلىپ كېتىدۇ. ۋۇدى قەدىمكى خەرىتە ۋە كىتابلارنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ، بۇ مەشھۇر خۇاڭخې دەرياسىنىڭ باش مەنبەسىنى كۆڭۈلۈن (قۇرۇم) تېغى دەپ ئاتايدۇ. شۇ چاغلاردا خاقان ۋۇدى دېڭىز بويلىرىنى بىر قانچە قېتىم

كۆزدىن كۆچۈرگەندى. بۇ قېتىم ئۇ چەتئەللىكلەر بىلەن بىرلىكتە كۆزدىن كۆچۈرۈشكە چىققاندا، ئاھالىسى كۆپ، ئاۋات يەرلەردىن ئۆتدۇ. ئۇلارغا كۆپ مىقتاردا پۇل - بايلىق، تاۋار - دۇرۇن ئېنىم قېلىپ، مۇل - نازۇ - نېمەتلىرى بىلەن كىتۈپ، ماددى نەرسىلەر بىلەن ئوبدان تەمىنلەپ، خەن خاقانلىقىنىڭ بايلىقى ۋە كۈچ - قۇدرىتىنى نامايان قىلىدۇ. بۇ جەرياندا كەڭ كۆلەمدە مۇزىكا - ئۇسۇل، سېرىك ئويۇنلىرى ئوينىلىپ، كۆپ ئېسىنل - نومۇزلار كۆرسىتىلىدۇ. بۇنى ناھايىتى كۆپ ئادەملەر كۆرىدۇ. خاقان مېھمانلارنى مۇكاپاتلاپ ۋە ئۇلارغا شاھانە زىياپەت ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، خەزىنىدىكى بايلىقلارنى كۆرسىتىپ، خەن خاقانلىقىنىڭ چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىگە قايىل قىلىپ، ئۇلارنى ھەيران قالدۇرىدۇ. سېرىكلەرنىڭ ماھارىتى يۇقىرى بولغانلىقى، سېرىك ئويۇنلىرى بارغانچە ياخشىلانغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئويۇنلار كۈنىدىن - كۈنگە راۋاج تاپىدۇ. غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلىرى ئۇزۇنلەي كېلىپ كېتىپ تۇرىدۇ. پەرغانىنىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەر خەن خاقانلىقى يىزاقتا دەپ قاراپ، تەلۈكلەرچە تەگە - بېزۇلۇق قىلىدۇ. ئۇلارنى سوغا - سالام ۋە مېھرى - شەپقەت بىلەن بويسۇندۇرغىلى، ئىزگىلى - گىلى ۋە مەجبۇر قىلغىلى بولماي قالغانىدى. ئويسۇننىڭ غەربىدىن ئازشاكچى بولغان دۆلەتلەر ھۇنلارغا يېقىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ياۋچىلار ھۇنلاردىن ئەدەپ - ئەپ - تېخىچە يۈرسىگى ئىزىغا چۈش - مىگەندى. قۇللاردا تەجرىقۇتنىڭ بىر پارچە خېتى بار ھۇن ئەلچى - لىرىگە ھەممە دۆلەتلەر ئۇزۇق - تۇلۇك يەتكۈزۈپ بېرىشتى. ھەرگىزمۇ ھۆرمەتسىزلىك قىلمايتتى. لېكىن خەن ئەلچىلىرى پۇل خەجلىمىسى، مال - بايلىقلارنى چىقارمىسا ئاچ قالاتتى. ئۇلار سېتىۋالماستىن، پىيادە قالاتتى. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئاساسەن، ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ خەزىنىدىن يىزاقتىلىقى ۋە خەن خاقانلىقىنىڭ باي ئىكەنلىكى سەۋىيىسىدىن بولغانىدى. شۇڭا، خەن ئەلچىلىرى ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىش يولى بىلەن ئۆز ئېھتىياجلىرىنى قامدايتتى. مۇھىمى، ئۇلار خەن ئەلچىلىرىنى كۈتۈپ، ھۇنلارنى رەنجىتىپ قويۇشتىن قورقاتتى. پەرغانە ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر ئۇزۇمدىن ھەي چىقراتتى. بايلىرى مىليون جىڭدىن ئوشۇق ھەي ساقلىشاتتى. بىرنەچچە ئون يىل تۇرسىمۇ بۇزۇلمايتتى. بۇ دۆلەتلەردە ھەي ئىچىش ئادەت ئىدى. ئاتلىرى بىلدە يەيتتى. خەن ئەلچىلىرى بىلدە ئۇزۇقى ئېلىپ كەلگەنلىكتىن، خاقان ۋۇدى مۇنبەت يەرلەرگە بىلدە ۋە ئۇزۇم تەرگۈزگەندى. كېيىن «تۇلپارئات» لار كۆپىيىدۇ. چەتئەل ئەلچىلەر رىمۇ كۆپلەپ كېلىشكە باشلايدۇ. شۇڭا، ساراي ۋە ئىستراھەتگاھ - لارنىڭ ئەتراپلىرىمۇ پۈتۈنلەي چەكسىز كەتكەن ئۇزۇمزارلىق ۋە ئېدىلىككە ئايلىنىدۇ. پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئازشاكچى بولغان دۆلەتلەرنىڭ تىللىرى گەرچە، ئوخشاشمىسىمۇ، ئەمما ئۆرپ - ئادەتلىرى ئاساسەن، بىردەك ئىدى. ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ گېپىنى ئوقۇشاتتى. بۇ دۆلەتلەردىكى ئادەملەر ئورا كۆز، ساقاللىق بولۇپ، سودىگەرچىلىككە ماھىر ئىدى. تىجارەتتە يىپىدىن - يىڭىنىسىغىچە ھېسابلىشاتتى. ئادەتتە ئاياللارنى قەدىرلەيتتى. ئەلچىلىرى ئاياللارنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش قىلاتتى. بۇ يەردە يىپەك - سىر يوق ئىدى. تۆمۈر ئەسۋاپ ئىشلەشنى بىلمەيتتى. خەن ئەلچىلىرى بىلەن كەلگەن ئۆكەرلەر ئۇلارغا ئەل بولغاندىن كېيىن، ھەربىي قورال ئىشلەشنى شۇلار ئۆگەتكەندى. خەن خاقانلىقىدىن ئالغان ئالستۇن - كۈمۈش - لەردىن زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ياسىغان، پۇل قىلىپ ئىشلەت - مىگەندى.

غەربىي ئەللەر (قۇرغار) گە بارىدىغان خەن ئەلچىلىرى - بارا - بارا

كۆپىيىپ، ئۆزىنىڭ ئىچىدە ئەلچىلەرگە ئەگىشىپ كەتكەن بىر مۇنچە ئادەملەر خاقان ۋۇدىغا خوشامەت قىلىپ: «پەرغانەدە ياخشى ئاتىلار بار، ئېرىشى (54) شەھىرىگە يوشۇرۇپ قويۇپ، خەن ئەلچىلىرىگە بەرمەيۋاتىدۇ» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. ۋۇدى پەرغانە ئاتىلىرىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرگەنلىكتىن، بۇنى ئاڭلاپ، مىڭ جىڭ ئالتۇن ۋە زەمىن (55) ھەيكىلى قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن باتۇرچىلىقلىق (56) قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، پەرغانە خانىنىڭ ئېرىشى شەھىرىدىكى ياخشى ئاتىلىرىدىن سېتىۋالماقچى بولىدۇ. لېكىن پەرغانەدە خەن خاقانلىقىنىڭ مال-بۇيۇملىرى كۆپ بولغانلىقتىن، ئۇلار بۇ نەرسىلەرگە ئانچە قىزىقمايدۇ. ئۇلار ئۆز ئارا مەسلىھەتلىشىپ: «خەن بىزدىن يىسراقتا، يولدا شور-تاك سارلىقلار ۋە خەتەرلىك توسالغۇلار بار. بۇ يەرلەردىن ئۆتكىچە دائىم ئادەم ئۆلۈپ تۇرىدۇ. شىمال بىلەن ماڭسا، ھۇتلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرايدۇ؛ جەنۇبدا ئوت-چۆپ، سۇ-يوق. بۇرۇن يۈزلەپ كەلگەن خەن ئەلچىلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى ئاچلىقتىن ئۆلگەن. مۇنداق شارائىتتا خەن خاقانلىقى قانداق قىلىپ چوڭ قوشۇن ئەۋەتەلەيدۇ؟ خەن بىزنى ھېچنىمە قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئېرىشى ئاتىلىرى پەرغانەنىڭ ئېسىل ئاتىلىرى تۇرسا» دېيىشىدۇ. شۇڭا، ئۇلار خەن ئەلچىلىرىگە ئات بېرىشنى خالىمايدۇ. خەن ئەلچىسى غەزەپكە كېلىپ تىللايدۇ ھەمدە زەر ئات ھەيكىلىنى چېقىپ تاشلاپ، چېقىپ كېتىدۇ. پەرغانە تۈرلىرى پەغەنە پىلىتىپ: «خەن ئەلچىلىرى بىزنى كۆزگە ئىلمىدى» دەپ، ئۇلارنى قوغلاپ چىقىرىدۇ. ۋە خەن ئەلچىلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىش، ئۆلتۈرۈش، مال-بايلىقلىرىنى تارتىۋېلىش توغرىسىدا شەرق قىسمىدىكى ئۆزكەنت (57) خانىغا بۇيرۇق بېرىدۇ. خەن خاقانى ۋۇدى بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلىنىدۇ. ئىلگىرى پەرغانەگە ئەلچى بولۇپ چىققان ياۋدىگەن قاتارلىقلار خاقانغا: «پەرغانە

ھەربىي كۈچ جەھەتتە ئاجىز، ئەگەر 3000 ئەسكەر ئەۋەتسەنلا، كۈچلۈك ئوقىلار بىلەن ئېتىپ، پەرغانەنى تارمار قىلىشقا بولىدۇ» دەيدۇ. خاقان ئىلگىرى جويى تۈرسى جاۋپونۇنى رورانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەندە، ئۇ 700 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن جىددى يۈرۈش قىلىپ، روران خانىنى تۇتقۇن قىلغانىدى. شۇڭا، خاقان ۋۇدى ياۋدىگەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ سۆزىنى توغرا تاپىدۇ. خاقان ۋۇزىنىڭ ئامراق كىچىك خانىشى لى خېنىمنىڭ تۇققانلىرىنى تۆرە قىلىش نىيىتىدە، ئۇنىڭ ئاكىسى لى گۇئاڭلىنى (58) ئېرىشى سەنگۈن (59) قىلىپ، بېقىندى خانىقلار قوشۇنىدىن 6000 چەۋەنداز ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت ۋە بەگلىكلەردىن بىر قانچە تۈمەن لۈكچەك ياشلارنى چىقىرىپ، پەرغانەگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. لى گۇئاڭلى ئېرىشى شەھىرىگە بېرىپ، تۇلپار ئاتلارنى قولغا چۈشۈرۈشنى ئارزۇ قىلىدۇ. شۇڭا، «ئېرىشى سەنگۈن» دەپ ئاتىلىدۇ. جاۋشىچىڭ قوشۇنىغا يارغۇچى بەگ (60)، بۇرۇنقى سەلتەنەت بېگى ۋاڭ خۇي قوشۇنىغا يولباشلىغۇچى بولىدۇ. لى دو چېرىكچى بەگ بولۇپ، قوشۇننىڭ ھەربى ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. بۇ م، ب. 104-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) ئىدى. گۇەندۇڭ تۇڭگۇەن قوۋۇقىنىڭ شەرقى (61) تەرەپلىرىدە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بېرىپ، غەربدە دۇڭخۇئاڭغىچە يېتىپ كەلگەنىدى.

ئېرىشى سەنگۈن قوشۇنلىرى غەربدە لوپنۇردىن ئۆتكەندىن كېيىن، يول ئۈستىدىكى كىچىك دۆلەتلەر قورقۇپ، شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئۇلارغا ئاشلىق بېرىشكە ئۇنىمايدۇ. خەن قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى دەماللىققا ئالالمايدۇ. شەھەرنى ئالغانلار ئاشلىققا ئېرىشىدۇ، ئالالمىغانلار بىر قانچە كۈن ئۇرۇشقاندىن كېيىن ئۆز يولىنى داۋام قىلدۇرىدۇ. ئۆزكەنت شەھىرىگە يېتىپ كەلگەندە،

ئاران بىرنەچچە مىڭ ئەسكەر قالىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاچ ھارغىن بولغاچقا، ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئۆزكەنتلىكلەر خەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. خەن قوشۇنىدىن كۆپ ئادەم ئۆلىدۇ ۋە يارىدار بولىدۇ. ئېرشى سەنگۈن لى دو، جاۋشېڭ قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ: «ئۆز كەنتىڭ كىچىككىنە بىر شەھەرنى ئالالىدۇق، ئۇلارنىڭ پايتەختىنى قانداق ئالىمىز؟» دېيىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قالدۇق قوشۇننى ئېلىپ قايتىپ كېتىدۇ. بۇ جەرياندا، باردى-كەلدى بولۇپ، ئىككى يىل ۋاقىت ئۆتىدۇ. دۇڭخۇاڭغا قايتىپ كەلگەندە، قوشۇننىڭ ئونىدىن بىر-ئىككىسىلا قالىدۇ. ئادەم ئەۋەتىپ خاقانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ: «يول يىراق، ئاشلىق يوق، ئەسكەرلەر جەڭدىن قورقىدى، ئاچلىقتىن قورقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئادەم ئاز، پەرغانەنى ئېلىشقا كۆز يەتمىدى. ھازىرچە چېكىنىپ، قوشۇننى تولۇقلاپ، ئاندىن ھۇجۇم قىلىشنى ئىلتىماس قىلىمىز» دەيدۇ. بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولغان خاقان ۋۇدى يۈمېن قوۋۇقىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى توسايدۇ ۋە: «يۈمېن قوۋۇقىدىن كېرىشكە جۈرئەت قىلغان سىپاھ-بەگلەرنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئېرشى سەنگۈن قورقۇپ دۇڭخۇاڭدا تۇرۇپ قالىدۇ.

شۇ يىلى يازدا، خەن خاقانلىقى جويى تۇرىسى جاۋپونۇنى 20000 دىن ئوشۇق قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن مەغلۇپ بولىدۇ. ئوردىدىكى ۋەزىر-ۋۇزىلار پەرغانەگە ھۇجۇم قىلىشنى توختىتىپ، پۈتۈن كۈچ بىلەن ھۇنلارغا زەربە بېرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ چاغدا خاقان ۋۇدى پەرغانەگە جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپ قويغانىدى. چۈنكى، پەرغانەدەك كىچىككىنە بىر دۆلەتنى ئۇرۇشۇپ ئالالىسا، باكتېرىيە قاتارلىق دۆلەتلەر خەن

خاقانلىقىنى گۈزگە ئىلماي قويالىتى. پەرغانە ئېشى زامىلا قولغا كەلمەيتتى. ئۇيغۇن، بۈگۈر (62) قاتارلىق دۆلەتلەر خەن ئەلچىلىرىنى تېخىمۇ كۆزگە ئىلماي، مەسخىرە قىلاتتى. بۇ چەتئەللىكلەر ئالدىدا كۈلكە بولۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، پەرغانەگە يۈرۈش قىلىشقا جىددى قارشى چىققۇچى دېڭىز گۇاڭ قاتارلىقلار جازاغا تارتىلىدۇ. زىنداندىكى جىنايەتچىلەرگە ئومۇمى كەچۈرۈم قىلىنىپ، ئۇلارنى ھەمدە ھەرقايسى ۋىلايەت بەگلىكلىرىدىكى سەرگەردان ياشلارنى ئەسكەرلىككە قاتناشتۇرۇپ ھەم چېگرا ۋىلايەتلىرىدىكى ئائىلىق ئەسكەرلەرگە قوشۇپ، بىر يىلدىن ئوشۇق ۋاقىت ئىچىدە دۇڭخۇاڭدىن 60000 كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ يۈرۈش قىلىدۇ. شەخسى تىجارەت بىلەن ئەسكەرلەرگە ئۆزلۈكىدىن ئەگىشىپ كېتىۋاتقانلار بۇ سانغا كىرگۈزۈلمەيدۇ. بۇندىن باشقا يەنە يۈز مىڭ تۇياق كالا، 30000 تۇياقتىن ئوشۇق ئات، ئىشەك، قېچىر، تۆگىلەر ئون نەچچە مىڭغا يېتىدۇ. ئاشلىق، يەم-خەشەك يېتەرلىك، قورال-ئۇقىيالار تولۇق ھازىرلانغان بولۇپ، دۆلەت غەلىبىغا كەلگەنىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇيرۇق بويىچە پەرغانە يۈرۈشىگە 50 نەپەردىن ئارتۇق چىرىكچى بەگ چاقىرتىلغانىدى.

پەرغانەنىڭ پايتەختىدە قۇدۇق يوق بولۇپ، ئۇلار پۈتۈنلەي شەھەر سىرتىدىن ئېقىپ كېلىدىغان سۇ بىلەن تەمىنلەنەتتى. شۇڭا، خەن خاقانلىقى سۇ ئىشچىلىرىنى ئەۋەتىپ، شەھەرنىڭ سىرتىدىكى سۇ يولىنى ئۈزۈپ، شەھەردىكىلەرنى سۇسىز قالدۇردى. جىۋچۈەن، جياڭيېنىڭ (83) شىمالىغا جۈيەن (64)، شۇتۇق (65) قاتارلىق ئورۇنلارنى تەسىس قىلىپ، ئۇ يەرگە 180000 قوشۇن يۆتكەپ جىۋچۈەننى قوغدىدى. دۆلەت بويىچە ئەسكەرىي خىزمەت ئۆتەشكە تېگىشلىك يەتتە خىل كىشىلەرنى يۆتكەپ، ئېرشى سەنگۈنغا ئاشلىق ۋە يەم-خەشەك يەتكۈزۈپ بېرىشكە ئەۋەتتى. ھارۋىلاردا سۆرەپ، مۆرد-

لەرىدە كۆتىرىپ ئاشلىق توشۇۋاتقان ئادەملەر دۇڭخۇاڭغا قەدەر سۈرۈلغانىدى. يەنە ئىككى نەپەر ئات تۇنۇيدىغان كىشىنى سالىقچى بەگ قىلىپ تەيىنلەپ، پەرغانەنى ئالغاندىن كېيىن، ئەڭ ئېسىل ئاتلارنى ئاللاپ ئالماقچى بولغانىدى.

شۇڭا، ئېرىشى سەنگۈن ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغاندا، ئەسكىرى كۆپ، ھەيۋىسى چوڭ بولغانلىقتىن، يول بويى كىچىك دۆلەتلەرنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئۇچرىدى. ئۇلار ئۆزلۈكىدىن ئاشلىق بېرىپ تەسكەرلەرنى تەمىنلىدى. بۈگۈرگە بارغاندا قارشىلىققا ئۇچراپ، بىرنەچچە كۈن جەڭ بولۇپ، قىرغىنچىلىق يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئۇ يەردىن غەربكە قاراپ مېڭىپ 30000 خەن ئەسكىرى پەرغانە شەھىرىگە تىنچ-ئامان يېتىپ باردى. پەرغانە ئەسكەرلىرى خەن ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلدى. لېكىن خەن ئەسكەرلىرى ئوقيا ئېتىپ ئۇلارنى چېكىندۈردى. پەرغانە ئەسكەرلىرى شەھەرگە كىرىۋېلىپ، قاتتىق مۇداپىئە كۆردى. ئېرىشى سەنگۈن ئاۋال ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىت سوزۇلۇپ قېلىپ، پەرغانەنىڭ يەنە باشقا ھىيلە ئىشلىتىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئاۋال پەرغانەگە كېلىپ، ئۇلارنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئۈزۈپ، دەريا يولىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. پەرغانە ئەندىشە ۋە باش قېنىچىلىق ئىچىدە قالدى. نەتىجىدە، تاشقى شەھەر ئېلىنىپ، پەرغانە ئېسىل زادىلىرىدىن پالۋان جانىيى قولىغا چۈشتى. قاتتىق ۋە ھىيە ئىچىدە قالغان پەرغانەلىكلەر ئىچكىركى شەھەرگە چېكىنىپ كەتتى ۋە پەرغانە ئېسىل زادىلىرى ئۆزئارا كېڭىشىپ: «خەنلىكلەر شۇنىڭ ئۈچۈن پەرغانەگە ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇكى، بۇنىڭ سەۋىۋىسى، خان ئۆگە تۇلپارلارنى يوشۇرۇپ قويۇپ، خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. بىز خاننى ئۆلتۈرۈپ، تۇلپارلارنى چىقىرىپ بەرسەك، خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىشى مۇمكىن. ئەگەر مۇھاسىرىنى

بوشاتمىسا، يەنە بىز قېتىم قاتتىق جەڭ قىلساقمۇ ئۆلگۈرىمىز» دېيىشتى. پەرغانە ئېسىل زادىلىرى بۇنى توغرا تاپتى ۋە بىرلىكتە خان ئۆگەنى ئۆلتۈردى. ئېسىل زادىلەر خاننىڭ كاللىسىنى كۆتىرىپ كېلىپ، ئېرىشى سەنگۈن بىلەن كۆرۈشتى ۋە شەرت قويۇپ: «خەن قوشۇنلىرى بىزگە ھۇجۇم قىلمىسۇن. بىز ئوبدان ئاتلارنى چىقىرىپ بېرىمىز. ئۆزەڭلەر تاللاپ ئالسىلەر ھەمدە ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيمىز، ئەگەر گېپىمىزگە كىرمىسەڭلار، پۈتكۈل تۇلپارلارنى ئۆلتۈرۈپ تاشلايمىز. كانگادىن كېلىدىغان ياردەمچى قوشۇنمۇ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ. ئۇلار يېتىپ كەلگەن ھامان، بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز ئىچكى تەرەپتىن، كانگا قوشۇنلىرى، سىرت تەرەپتىن خەن قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. قايسىسىدا تۇرىسىلەر؟» دېدى. بۇ ۋاقىتتا كانگا خەن قوشۇنلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ چارلاپ ۋە ئۇلارنىڭ كۈچلۈكلىۈكىنى كۆرۈپ، ئالغا ئىلگىرىلەشكە جۈرئەت قىلالماي تۇراتتى. ئېرىشى سەنگۈن جاۋىچىڭ، لىدو قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ: «پەرغانە شەھىرىگە يېڭىدىن چىنىقلار (秦人) كېلىپتىن، ئۇلار قۇدۇق قېزىشنى بىلىدىكەن. شەھەردە ئاشلىق تېخى كۆپىيىش، بىزنىڭ يۇرەككە كېلىشتىن مەقسىتىمىز، باش جىنايەتچى ئۆگەنى ئۆلتۈرۈش ئىدى. ئۆگەنىڭ كاللىسى كەلتۈرۈلدى. ئەگەر ماقۇل بولۇپ چېكىنمىسەك، ئۇلار جەزمەن قاتتىق مۇداپىئە قىلىدۇ. كانگا قاتارلىق دۆلەتلەر خەن قوشۇنى ھازغان ۋاقىتتا، پەرغانەگە ياردەمگە كېلىپ، ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتىن قىسىپ ھۇجۇم قىلسا، خەن قوشۇنىنى چوقۇم تارمار كەلتۈرىدۇ» دېدى. ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى بۇنى توغرا تېپىپ، پەرغانەنىڭ شەرتلىرىگە ماقۇل بولدى. پەرغانە ئوبدان ئاتلارنى چىقىرىپ بېرىپ، خەنلىكلەرنىڭ تاللىۋېلىشىغا يول قويدى ۋە خەن قوشۇنلىرىنى نۇرغۇن ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى. خەن

قوشۇنلىرى ياخشى ئاتىلاردىن بىرئەچچە قونلىغان ئاتلارنى ۋە ئرتتۇرا ھال ئاتلاردىن ئەرەكەك، چىشى بولۇپ 3000 دىن ئوشۇق-راقنى تاللاپ ئېلىشتى. پەرغانە ئېسىلزارادىلىرىدىن ئىلگىرى خەن ئەلچىلىرىنى قىزغىن كۈتۈۋالغان مەساي ئىسىملىك كىشىنى پەرغانەگە خان قىلىپ تەيىنلىدى ھەمدە ئىككى تەرەپ توختام تۈزۈپ، قوشۇننى چېكىندۈرۈشتى. خەن قوشۇنى ئاخىرى شەھەرگە كىرەلمەستىنلا قايتتى.

باشتا ئېرشى سەنگۈن دۇڭخۇاڭدىن چىقىپ غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ئادەم كۆپ، يول ئۈستىدىكى دۆلەتلەر ئاشلىق بىلەن تەمىنلەپ كېستەلمەسلىكى دەپ قوشۇننى بىر قانچىگە بۆلۈپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يول بىلەن يۈرۈش قىلغانىدى. چېرىكچى بەگ ۋاڭ شىنشىڭ بىلەن سابىق مۇراسىم بېگى (66) خۇجۇڭگو قاتارلىق مىڭدىن ئوشۇق ئادەم باشقا يول بىلەن ئۆزكەنت شەھىرىگە بارغان، ئۆزكەنتلىكلەر شەھەرنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىمىگەندى. ۋاڭ شىنشىڭ بىلەن چوڭ قوشۇننىڭ ئارىلىقى 200 چاقىرىم كېلەتتى. ئۇ چوڭ قوشۇننىڭ ياردىمىگە ئىشىنىپ، دۈشمەننى سەل چاغلانغان ۋە ئۆزكەنتلىكلەرنى ئەيىبلىگەن. ئۆزكەنتلىكلەر يەنىلا ئاشلىق بەرمىگەن ۋە ۋاڭ شىنشىڭنىڭ ئەسكىرى كۈندىن-كۈنگە ئازىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى ئوقۇپ قېلىپ، بىر كۈنى ئەتىگەندە 3000 ئادەم بىلەن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. ۋاڭ شىنشىڭ قاتارلىقلار ئۆلۈپ، قوشۇن تارمار بولغان. بىر قانچە ئادەملا قۇتۇلۇپ قېلىپ، ئېرشى سەنگۈننىڭ يېنىغا قېچىپ بارغانىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ قېتىم قايتقاندا، ئېرشى سەنگۈن ھەربىي تەمىنات تۇتۇق بېگى (67) شاڭ گۇەنجېنى ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۆزكەنت شەھىرى مەغلۇپ بولۇپ، ئۆزكەنت خانى كانىگاغا قاچقان، شاڭ گۇەنجې ئۇنى

كانىگاغا قەدەر قوغلاپ بارغانىدى. خەن قوشۇنىنىڭ پەرغانەنى تارمار قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان كانىگا خانى ئۆزكەنت خانىنى چىقىرىپ چىقىرىپ. شاڭ گۇەنجې ئۇنى باغلاپ، تۆت نەپەر ئاتلىق ئەسكەرگە ھەيدىتىپ، چوڭ سەنگۈننىڭ ئەۋەتىدۇ. يولدا بۇ تۆت ئەسكەر ئۆزئارا: «ئۆزكەنت خانى خەننىڭ ئەشەددى دۈشمەنى. ئۇنى تىرىك ئېلىپ بارىمىز دېگەن بىلەن يولدا كۈتۈلمىگەن ئىش يۈز بېرىپ قالسا، چاتاق بولىدۇ» دېيىشىپ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ھېچكىم قول سالمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە شاڭگۇي چەۋەندازى جاۋدى ئەڭ ياش ئىدى. ئۇ شەمشىرىنى سۇغۇرۇپ ئۆزكەنت خانىغا ئۇرىدۇ. خان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، جاۋدى، شاڭگۇەنجىلەر چوڭ سەنگۈننىڭ يېتىشىۋالغانىدى.

دەسلەپ ئېرشى سەنگۈن ئىككىنچى قېتىم يولغا چىققاندا، خاقان ۋۇدى ئۇيسۇنغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، پەرغانىگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشىنى تەلەپ قىلغانىدى. ئۇيسۇن 2000 ئاتلىق ئەسكەر چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئىككىلىنىپ ئالغا باسمىغان. ئېرشى سەنگۈن غەلىبە قىلىپ قايتقاچقا، پەرغانەنىڭ يېڭىگەنلىكىنى ئاڭلىغان يول بويىدىكى كىچىك دۆلەتلەر پەرزەنت-لىرىنى ئەۋەتىپ، خەن خاقانلىقىغا سوغا تەقدىم قىلغان ھەمدە ئۇلارنى خاقانغا بەيئەت قىلىش ۋە شۇ يەردە تۇرغاق بولۇپ تۇرۇپ قېلىشقا بۇيرۇغانىدى.

ئېرشى پەرغانىگە بىرىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلغاندا، يارغۇچى بەگ جاۋشىچىڭ تىرىشىپ ئۇرۇش تەييارلىقى ئېلىپ بېرىپ، ئەڭ كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. شاڭگۇەنجې دۈشمەن ئىچىگە يالغۇز ئۆز قوشۇنى بىلەنلا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۈرئەت قىلدى. لىدو بولسا، جەڭ پىلانلىرىنى تۈزۈپ چىققانىدى. قوشۇن قايتىقىنىدا،

يۈمپىن قوۋۇقىغا ئازان ئون مىڭدىن ئوشۇق ئادەم، 1,000 دىن ئوشۇق جەڭ ئېتى قايتىپ كەلگەنىدى. ئېرىشى سەنگۈن ئىككىنچى قېتىم يۈرۈشكە چىققاندا، قوشۇن ئاشلىقتىن قىسلىمىدى. ئۇرۇشتا كۆپ ئادەم ئۆلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلدارلارنىڭ خىيانىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرلەرنى ئاسرىماسلىقى، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىغا خىيانەت قىلىشى نەتىجىسىدە كۆپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى. خاقان ۋۇدى بۇ ئەمەلدارلارنىڭ يىراق پەرغانەگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، جاپا چەككەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ خاتالىقىنى سۈرۈشتە قىلىماستىن، لى گۇاڭلىغا خەپىشى تۈرىسى ئۇنۋانىنى بەردى. ئۆزكەنت خانىنى ئۆلتۈرگەن چەۋەنداز جاۋدىگە شىنچىز تۈرىسى ئۇنۋانىنى بەردى. يارغۇچى بەگ جاۋشىچىگىنى دانىش بەگ (68) قىلىپ تەيىنلەپ، شاڭ گۈەنجىنى خەزىنە بېگى (69) قىلىپ تەيىنلىدى. لى دونى شاڭداڭ قۇشېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ھەربىي ئەمەلدارلاردىن توققۇز ۋەزىرلىك (70) دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەنلەر ئۈچ كىشى، تۆرە، ۋەزىر ھەم ۋالى بولغانلار ھەمدە 2000 دەندىن (ئاشلىق) مائاش ئالىدىغانلار (71) يۈز ئادەمدىن، مىڭ دەندىن تۆۋەن (ئاشلىق) مائاش ئالىدىغانلار مىڭ ئادەمدىن ئاشقاندى. ئۆزلىرى تەلەپ قىلىپ قوشۇنغا قاتناشقانلارغا بېرىلگەن ئەمەل-مەنەپلەر ئۇلار ئۆزى كۈتكەندىن ئېشىپ كەتتى. جىسايەتچى سۈپىتىدە قوشۇنغا قاتناشقانلارغا ئىنئام بېرىلمىدى. ئەسكەرلەرگە بېرىلگەن ئىنئامنىڭ قىممىتى 40000 ئاقچىغا يەتتى. ئىلگىرى-ئاخىر پەرغانەگە قىلىنغان ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشى جەمئىي تۆت يىل داۋام قىلغانىدى.

خەن قوشۇنى پەرغانەگە يۈرۈش قىلىپ، مەسايى (72) پەرغانەگە خان تىكلەپ قايتقان بولسىمۇ، بىرەر يىل ئۆتكەندىن كېيىن پەرغانە ئېسىلدارلىرى خەنگە خوشامەت قىلىپ، ئېلىمىزنى ئۇرۇش

ئاپتىگە گىرىپتار قىلدى دەپ ئۇنى ئۆلتۈردى ۋە ئورنىغا ئۆگەننىڭ ئىشىنى چانتىپاننى (73) پەرغانەگە خان قىلىپ، ئوغلىنى خەن ئوردىسىغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. خەن خاقانلىقى بولسا، ئەلچى ئەۋەتىپ، سوغا-سالام يوللاپ، پەرغانە لىكەلەردىن ھال سورىغان ۋە ئۇلارغا تەسەللى بەرگەنىدى.

خەن خاقانلىقى يەنە ئاجايىپ-غارايىپ نەرسىلەرنى تېپىپ كېلىش ھەمدە خەننىڭ پەرغانە يۈرۈشى تۈپەيلى قازانغان شانۇ-شۆھرەتى ۋە ئىلتىپاتلىرىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، پەرغانەنىڭ غەربىدىكى دۆلەتلەرگە يەنە ئون نەچچە تۈركۈم ئەلچى-ئەۋەتتى. دۇڭخۇاڭدا جىيۈچۈن تۇتۇق بېگى تەسىس قىلىپ، غەربدە لوپنۇرغىچە مەنزىل-ئۆتەڭلەرنى قۇردى. بۈگۈردە بىرنەچچە يۈز چىرىك تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەمەلدارلارنى بېكىتىپ، چەتئەلگە بارىدىغان خەن ئەلچىلىرىنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئاشلىق توپلىدى.

ھۈنەرىيىتى: «شيايۈ تەزكىرىسى» دە: «خۇاڭخې دەرياسى كۆتىرىلۈن (قۇرۇم) تاغلىرىدىن باشلىنىدۇ. كۆتىرىلۈن (قۇرۇم) نىڭ ئىگىزلىكى 2500 نەچچە چاقىرىم بولۇپ، ئۇ قۇياش ۋە ئاي نۇرىنى توساپ تۇرىدۇ. تاغنىڭ ئۈستىدە شەرۋەت بۇلىقى (74)، قاشتاش كۆلى (75) بار» دېيىلگەن. چاڭ چىيەن باكتېرىيىگە ئەلچى بولۇپ چىققاندىن كېيىن، دەريانىڭ باش مەنبەسىنى كۆزەتكۈچىلەر «شيايۈ تەزكىرىسى» دىكى كۆتىرىلۈن (قۇرۇم) دېگەن تاغنى نەدە كۆرۈپتەكەن؟ تاغۇ-دەريالار سۆز-لىنىدىغان كىتابلاردىن «سالنامە» دىكى خاتىرىلەر بىر قەدەر ئىشەنچلىك. «شيايۈ تەزكىرىسى» ۋە «تاغ-دەريالار قامۇسى» دا خاتىرىلەنگەن ئاجايىپ-غارايىپ نەرسىلەر توغرىسىدا قالايمىقان بىرنەرسە دېيىشكە بولىايدۇ.

[1] چاڭ چيەن (张寿)، م. ب. 114-يىللار. — خەنجۇڭلۇق. م. ب. 139-يىلى خەن خاقانى ۋۇدىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنا ئەن چوڭ ياۋچىلارغا ئەلچىلىككە چىقىپ، پەرغانە، كانگا، چوڭ ياۋچى، باكتېرىيە قاتارلىق خانلىقلارغا بارغان. م. ب. 119-يىلى ئىككىنچى قېتىم يەنە غەربىي ئەلگە — ئۇيسۇنلارغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ، ئائىبىنى پەرغانە، كانگا، باكتېرىيە، ئارشاكلارغا ئەۋەتكەن. خەن خاقانلىقى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەللەر ئارىسىدا، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا ھەسسە قوشقان. («سىخەي» 2484-بەت)

[2] نۆكەرىيەگ (卫尉) — يىغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ئەمەل بولۇپ، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە توققۇز ۋەزىرلىك قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. مەخسۇس ساراي — ئوردا دەرۋازىلىرىنىڭ مۇھاپىزەت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. («سىخەي» 924-بەت)

[3] گەنفۇ (甘父) — بەزى ماتېرىياللاردا تاڭيى (堂邑) فامىلىسى، گەنفۇ ئىسمى بولۇپ، ھۇنلۇق قۇل ئىدى دېيىلسە، بەزى ماتېرىياللاردا تاڭيى ناھىيىسىدىكى بىراۋنىڭ ئەسلى ھۇن، گەنفۇ ئىسمىلىك قۇلى دېيىلىدۇ. كېيىنكى تارىخچىلارگەن (甘) ھەرپىنى قىسقارتىپ، تاڭيى فۇ (堂邑父) دەيدىغان بولۇشتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم، 3158-بەت)

[4] كانگا، قانقا، سۇغدiana (康居) — غەربىي ئەلدىكى قەدىمكى خانلىق. شەرقى ئۇيسۇنغا، غەربى ئاتۇرسىغا، جەنۇبى چوڭ ياۋچىغا شەرقىي جەنۇبى پەرغانەگە چېگرىداش بولۇپ، تەخمىنەن بالقاش بىلەن كاسپى ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 1965-بەت)

[5] قول قان (谷蠡王) ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى. باتۇر تەڭرىقۇت تەسىس قىلغان بولۇپ، تۇغ قانلاردىن قالسىلا بۇلار تۇراتتى. ئوڭ قول قان (خان). سول قول قان (خان) لارغا ئايرىلىپ، ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. بۇ ئورۇنغا تەڭرىقۇتنىڭ تېكىنلىرى قويۇلاتتى.

(«سىخەي» 4523-بەت)

[6] كېڭەش بەگ (太中大夫) — ئەمەل ئىسمى. چىن خاقانلىقى

تەسىس قىلغان. ئوردا (دېۋان) مەسلىھەتچىسى بولۇپ، خاقاندىن قالسىلا، يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن ئىدى.

(بىرتوملۇق «سىيۋەن» 388-بەت)

[7] غۇلامبەگ (奉使君) — بۇيرۇق بويىچە ئەلچىلىك خىزمىتى بىلەن چەتئەللەرگە بارغان خادىم.

(بىرتوملۇق «سىيۋەن» 393-بەت)

[8] دەندەن ئۆيلۈك، ئۇزۇن تېتىر (抒弥) — غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، مەنبەلەردە جۇمى (拘弥)، يۈمى (抒弥)، نىڭمى (宁弥) دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئورنى كىرىيە دەرياسىنىڭ شەرقى، چىرىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى قۇملۇقتا بولۇپ، خارابىسى بار.

(«سىخەي» 1519-بەت)

[9] ئۇدۇن (خوتەن) (于田) — غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى. ھازىرقى خوتەن ئەتراپلىرىغا جايلاشقان. خەلقى دېھقان، چارۋىچى. ئۆزىمە، كەندىر مول بولۇپ، قاشتېشى كۆپ چىقىدۇ. يېزىقى بار. غەربىي خەن دەۋرىدىلا بۇددىزم تارقىلىپ، مىلادى 1-ئەسىر قاراخانىلار دەۋرىدە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانىدى.

(«سىخەي» 56-بەت)

[10] غەربىي كۆل (西海) — بۇ ئاتالما ھەققىدە تۆۋەنكى رىۋايەتلەر بار: (1) پارس قولتۇقى، قىزىل دېڭىز، ئەرەبىستان دېڭىزى، ھىند ئوكيانىنىڭ غەربىي شىمال قىسمى غەربىي كۆل دەپ كۆرسىتىلگەن؛ (2) غەربىي خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا چىڭخەي (كۆككۆل) غەربىي كۆل دەپ ئاتالغان؛ (3) شەرقىي خەن دەۋرىدە ئىچكى موڭغۇل قويۇن كۆلى ئەتراپلىرى، غەربىي كۆل ۋىلايىتى دەپ كۆرسىتىلگەن؛ (4) باغراش كۆلى غەربىي كۆل دېيىلگەن؛ (5) ئوتتۇرا دېڭىز غەربىي كۆل دېيىلگەن. بۇ يەردە ئازال كۆلى ياكى كاسپى دېڭىزى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.

(«سىخەي» 4196-بەت)

[11] لوپنۇر كۆلى (盐泽)، تۇزلۇق كۆل، شورلۇق كۆل — «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ پەرغانە تەزكىرىسىدە: «سۈيى شورلۇق بولغاچقا، لوپنۇر كۆلى تۇزلۇق (شورلۇق) كۆل دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن.

(«سىخەي» 3863-بەت)

[12] سەددىچىن (长城) — چۈنچىۈ، يېغىلىق دەۋرىدە بەگلىكلەر ئۆز ئارا مۇداپىئە يۈزىسىدىن، جۇغراپىيە ئورنى مۇھىم يەرلەرگە ئۆزۈن قورغانلار سالىدى. م. ب. 657 — يىلى چۈبەگلىكىدە قورغان سالغانلىق ھەققىدە «زۇچۈن تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەر بار. بۇ سەددىچىننىڭ دەسلەپكى قىسمى قۇرۇلۇشى. يېغىلىق دەۋرلىرىدە چى، چۇ، يەن، جاۋ، چىن ۋە جۇڭشەن قاتارلىق بەگلىكلەر ئارقىمۇ — ئارقىسىپىل سېلىشقا باشلىدى. چىن شىخۋاڭ ئالتە بەگلىكىنى يوقىتىپ، مەملىكەتنى بىرلەشتۈرگەندىن كېيىن، شىمالدىكى ھۇنلارنىڭ ئاجاۋۇزىنى توسۇش ئۈچۈن، م. ب. 214 — يىلى چىن، جاۋ، يەندىن ئىبارەت ئۈچ بەگلىكنىڭ شىمالدىكى سېپىللىرىنى رېمونت قىلدۇرغۇزۇپ تۇتاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن غەربدە لىڭتاۋ (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ مىنشەن ناھىيىسى) دىن باشلاپ، شىمالدا يىنشەنگىچە، شەرقتە لياۋ دۇڭخېچە تۇتاشتۇرۇلدى. بۇ ئادەتتە «تۈمەن يوللۇق ئۇزۇن سېپىل» دېيىلىدۇ. كېيىن خەن، شىمالىي ۋېي، چى، شىمالىي جوۋ، سۈي سۇلالىلىرى دەۋرىدە، شىمالدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەۋملەرگە چېگرىداش بولغان يەرلەرگىمۇ سېپىل سوقۇلدى. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، تاتارلار، ئويراتلارنىڭ بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، مىلادى 1368 — 1620 — يىللىرىغىچە ئىلگىرى — ئاخىر 18 قېتىم رېمونت قىلىندى. غەربدە جيايۇگۈەندىن شەرقتە شەنخەيگۈەنگىچە «چېگراتام» دەپ ئاتالدى. جەمئىي ئۇزۇنلۇقى 6700 كىلومېتىر كېلىدۇ. بەزى يەرلىرىنىڭ ئىگىزلىكى 8.5 مېتىر، كەڭلىكى 6.5 مېتىر، ئۈستىنىڭ كەڭلىكى 5.7 مېتىر بولۇپ، قوقتىسىنىڭ ئىگىزلىكى بىر مېتىر كېلىدۇ. دۇنيا تارىخىدا ئەڭ زور قۇرۇلۇشلاردىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

(«سەخىي» 158 — بەت)

[13] ئائۇرسى، ئالان، ئەنسەي (奄蔡) — سوغدىلارنىڭ قەدىمكى ئىسمى دېگۈچىلەرمۇ بار. ئۆز دەۋرىدىلا بۇلار شىمالىي كاپكاز، دون دەرياسىنىڭ شىمالىي ئېقىمىدا ياشىغان. تۈركى تىل سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر ئىدى.

(«غەربىي ئەل يەرنامىلىرى» 5 — بەت)

[14] بېيخەي (北海) — مەنبەلەردە بېيخەي تۈرلۈكچە ئىزاھلانماقتا: چۈنچىۈ، يېغىلىق دەۋرلىرىدە بوخەي دېڭىزى، «پەرغانە تەزكىرىسى» دە كاسپىي دېڭىزى، «خەننامە» «سۇۋۇ تەزكىرىسى» دە بايقال كۆلى،

بەزى كىتابلاردا بالقاش كۆلى بېيخەي دەپ كۆرسىتىلگەن.

(«سەخىي» 759 — بەت)

[15] ئامۇدەريا، ۋېيشۈي (妣水阿姆河) — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىردەريا. پامىر تېغىدىن ھاسىل بولۇپ، ئارال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. بۇدەريانى ئەرەبلەر جەيھۇن، ياۋروپالىقلار ئوكسوس (Oxus) دەپ ئاتىشىتى. ئوكسوس قەدىمكى خەنزۇچىدا (妣水，乌浒) دېيىلەتتى.

(بىرتوملۇق «سىيۋەن» 1565 — بەت)

[16] ئارشاك (پاتىيا، پارتىفە) (安息) — غەربىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى دۆلىتى. ئەسلىدە ئىراننىڭ بىر مەمۇرىي ئۆلكىسى. ئىسكەندەر ئىمپېرىيىسىگە قارىغان. م. ب. ئىككىنچى ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا پۈتۈن ئىران ئىگىزلىكى، ماۋەرائۇننەھر ۋادىسى ئارشاكقا قارىغانىدى.

(«سەخىي» 2291 — بەت)

[17] دۇڭخۇاڭ (دۇخان)، داكشاتا، دەشت (敦煌) — گەنسۇ ئۆلكىسى. مىڭ غەربىي قىسمى، داڭخې دەرياسى ۋادىسىغا جايلاشقان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا چېگرىداش. شەھىرىدىن شەرقىي جەنۇبىدا 25 كىلومېتىر يەردە مىڭ تۆي بولۇپ، IV ئەسىردىن XIV — ئەسىرگىچە بولغان مىنىاتۇرلار، ئوبىما نەقىشلەر قاتارلىق سەنئەت بۇيۇملىرى بار.

(«سەخىي» 3371 — بەت)

[18] تاجىك، تەزىك (条支) — «تاجىك» سۆزى ئەسلىدە ئەرەب «تاي» قەبىلىسى ئىسمىدىن ئېلىنغان ۋە «ئەرەبلەر» مەنىسىدە قوللىنىلغان بىر ئىسىم. تۈركى تىلدا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر ئەرەبلەرنى ۋە مۇسۇلمانلارنى «تاجىك، تەزىك» دېگەندەك، خەنزۇلار «داشى» (大食) ياكى «تياۋجىز» (条支) دەپ ئاتىغانىدى. ھەر ئىككى سۆز «تاجىك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپىيىسى. كېيىنچە، ئەرەبلەر ۋە ئۇلار بىلەن غەربدىن كەلگەن ئىرانلىق قەۋملەرنىڭ ھەممىسى پارسچە سۆزلەشكەنلىكى ئۈچۈن «تاجىك» ئىسمى «فارسى» مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان بولدى. بۇ ئاتالما ھەققىدە جۇڭگو ۋە چەتئەل ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرى ھەرخىلدۇر.

(«سەخىي» 1912 — 1913 — بەتلەر)

[19] رىم، رۇم، ئۇرۇم (犁轩) — قەدىمكى دۆلەت، رىم ئىمپېرىيىسى. بەزىلەر نىل دەرياسىنىڭ قۇيۇلۇشىدىكى ئىسكەندەرىيىنى رىم (رۇم، ئۇرۇم)

فېسە، ئىسلام ئەللىرى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە بولغان ئاناتولى ۋە رۇم ئېلىنى رىم (رۇم، ئۇرۇم) دەيتتى.

(«سىخەي» 3317 - بەت؛ «ئوكيانۇس» 2438 - بەت)

[20] غەربىي دېڭىز (西海) — بۇيەردىكى غەربىي دېڭىز بەسرە قولىقىغا قارىتىلغان.

[21] روشۇي (弱水) — رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، قارا قۇرۇم تاغلىرىدىكى بىردەريانىڭ ئىسمى ئىمىش.

(«سىخەي» 2498 - بەت)

[22] غەربىي خان ئانا (西王母) — ئەپسانىۋى مەسەللەردىكى شەخس. «تىللا ئانا»، «خان ئانا»، «غەربىي موما» ھەم دېيىلىدۇ. «تاغ - دەريالار قامۇسى» دا قاپلان قویرۇقلۇق، يولۋاس چىشلىق، ھۇشقۇيتىدىغان ئاجايىپ بىرمەخلۇق قىلىپ كۆرسىتىلگەن. «مۇتىيەننى تەزكىرىسى» دە، ھەلىم، غەزەلخان بىر ئايال قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. «خەن خاقانلىقى ئىچ تەزكىرىسى» دە، تەخمىنەن 30 ياشلار ئەتراپىدىكى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق بىر مەلەك كۆرسىتىپ، 3000 يىلدا بىر قېتىم پىشىدىغان يېشى (خاسىيەتلىك) شاپتۇلنى خەن خاقانى ۋۇدىغا ھەدىيە قىلغانلىقى يېزىلغان. «ئىلاھلار غەيرى خاتىرىسى» دە: ئۇنىڭغا بىر ھەمراھ — شەرقىي خان بەگ ئوبرازى يارىتىلىپ، يىلدا بىرلا قېتىم كۆرۈشىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان. كېيىنكى زامانلاردا رومان ۋە تياتىر - لاردا «ھىكمەتلىك كۆلدىكى تىللا ئانا» (بۈكۈل قارا قۇرۇم تاغلىرىدا ئىمىش) دەپ ئاتالغان.

(«سىخەي» 4197 - بەت)

[23] باغلان، بەلخ (兰市城) — باكتېرىيا (باغستار) نىڭ مەركەز شەھىرى بولۇپ، شىمالىي ئافغانىستاندىكى قۇندۇز دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىغا جايلاشقان. «غەرب ساياھەتنامىسى» دا (缚加浪)، «يېڭى تاڭ نامە» دە (钵罗州) دەپ يېزىلغان.

(«غەربىي ئەل ناملىرى» 9 - بەت)

[24] ھىند، ئەنەتكەك (身毒) — «تارىخىي خاتىرىلەر» ۋە «جۇڭگو تارىخىدىن تاللانمىلاردا» «جۈەندۇ» خەنزۇچە «ئوكيانۇس» تا «يۈەندۇ»، «قەدىمكى ئۇيغۇر سۆزلۈكى» دە «ئەنەتكەك» دەپ يېزىلغان. ئاسىيانىڭ قەدىمكى دۆلەتلىرىدىن بىرى. ئورنى جەنۇبىي ئاسىيادا بولۇپ، جۇڭگو، بېرما،

بېنگال، بوتان، سېككىم، پاكىستان، نېپال قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن چېگرەداش.

(«سىخەي» 928 - بەت)

[25] چيەنۋېي (犍为) — شەرقىي خەن دەۋرىدە سىچۈەندىكى بىر ۋىلايەتنىڭ ئىسمى. ھازىر بۇ ناھىيە بولۇپ، سىچۈەننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى مىنچياڭ ۋە ماينەن دەريالىرى بۇ ناھىيە تېررىتورىيىسى ئىچىدە قوشۇلدى.

(«سىخەي» 3317 - بەت)

[26] ماڭ (驤) — بۇجاي رۇڭچوۋنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 4320 - بەت)

[27] رەن (冉) — بۇ جايىمۇ رۇڭچوۋنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 446 - 447 - بەت)

[28] شى (徙) — سىچۈەندىكى قەدىمكى بىر ناھىيە (قەبىلە). يەن شىگۇسى دەپ ئىزاھلىغان.

(«سىخەي» 3167 - بەت)

[29] زۇ (苻) — قەدىمكى ناھىيە ھەم قەبىلە. سىچۈەن خەنئۇەننىڭ شەرقىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سىخەي» 1345 - بەت)

[30] شى (嵯) — ناھىيە. م. ب. 109 - يىلى قۇرۇلغان. بۈگۈنكى يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ يۈنلۇڭ دېگەن يېرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«سىخەي» 1820 - بەت)

[31] دېيەنيۋ دۆلىتى (滇越国) — غەربىي جەنۇبىدىكى قەدىمكى ئەللەرنىڭ بىرى. ھازىرقى يۈننەننىڭ شەرقىدىكى دېيەنجى كۆلى ئەتراپىدا.

(«سىخەي» 2246 - بەت)

[32] چېرىكچى بەگ (校尉) — خەن دەۋرىدە سەنگۈندىن كىچىكرەك بىر ھەربىي ئەمەل.

(«سىخەي» 2979 - بەت)

[33] چوڭ سەنگۈن (大将军) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە چوڭ سەنگۈن، سەنگۈنلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئۇنۋانى بولۇپ، قوشۇننى ۋە جەڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(«سىخەي» 2979 - بەت)

[34] چەۋەنداز سەنگۈن (驍將軍) — ئاتلىق قوشۇنلار سەنگۈنى.
(بىرتوملۇق «سەنگۈن» (驍將軍) ماددىسىغا قاراڭ. 1660 - بەت)

[35] جىنچېڭ (金城) — قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنجوۋ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سەنگۈن» 3872 - بەت)

[36] خېشى (دەريا غەربىي) (河西) — قەدىمكى رايون. يېغىلىق دەۋرىدە خۇاڭخېنىڭ ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئىككى ئۆلكە ئارىلىقىدىكى ئېقىمىنىڭ جەنۇب قىسمىنىڭ غەربىي. خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي ئىككى ئۆلكە دائىرىسىدىكى خۇاڭخې ئېقىمىنىڭ غەربىي يەنى دەريا غەربى كارىدورى بىلەن خۇاڭشۈي ۋادىسى: شىمالى سۇلالە دەۋرىدە ئومۇمەن ھازىرقى سەنشى لۈلياڭشەن غەربىدىكى خۇاڭخېنىڭ شەرق - غەرب ئىككى قىرغىقى.

(«سەنگۈن» 2084 - بەت)

[37] كۈنبەك، كۈنبېي (昆莫) — قەدىمكى ئۇيسۇن خانىنىڭ نامى.

(«سەنگۈن» 3171 - بەت)

[38] خانىكچە، قۇنچۇي (翁主) — پادىشا، خاقان، سۇلتانلار ئۇرۇق جەمەتىنىڭ قىزى. پادىشا، خاقان، سۇلتانلارنىڭ ئاچا - سىڭىللىرى چوڭ خانىكە، ھامىللىرى باش چوڭ خانىكە دېيىلىدۇ.*

[39] دارۇ (大祿) — ئۇيسۇن خانى كۈنبەكنىڭ ئون نەچچە ئوغلىنىڭ بىرى.*

[40] سەنچۇر (岑娶) — ئۇيسۇن خانى كۈنبەكنىڭ نەۋرىسى.*

[41] تۇلپار (神马، 天马) — خەن خاقانلىقى دەۋرىدە پەرغانە تەرەپ - لەردە ياخشى ئاتلار چىقاتتى. بۇ ئاتلار تۇلپار ئات دەپ ئاتىلاتتى.*

[42] لىڭجۇ (令居) — قەدىمكى ناھىيىلەردىن بىرى. غەربىي خەن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭدىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«سەنگۈن» 715 - بەت)

[43] غەربىي جەنۇبىدىكى يىلار (西南夷) — خەن دەۋرىدە بۈگۈنكى گەنسۇنىڭ غەربىي، سىچۋەننىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسىملىرى ھەم

يۈننەن، گۈيجوۋ ئەتراپلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان.

(«سەنگۈن» 4199 - بەت)

[44] يىجوۋ (益州) (1) - ئايماق. خەن خاقانلىقى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، سىچۋەننىڭ كۆپرەك يېرىنى، گەنسۇ، شەنشى، خۇبېي گۈيجوۋ، يۈننەن ئۆلكىلىرىنىڭ قىسمىنى يەرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. (2) ۋىلايەت. غەربىي خەن دەۋرىدە يەنى مىلادىدىن بۇرۇن 109 - يىلىدا يۈننەن دائىرىسىدىكى دىيەنچىدە تەسىس قىلىنغان. ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە جىيەننىڭ جۇڭگە ئۆزگەرتىلدى. يىجوۋ ھازىرقى چىڭدۇغا كۆچۈرۈلگەندى.

(«سەنگۈن» 675 - بەت)

[45] يۆشى (越巂) — ۋىلايەت. غەربىي خەن (م. ب. 111 - يىلى) دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. باش شەھىرى چىڭدۇ (بۈگۈنكى سىچۋەن شىچاڭنىڭ شەرقى جەنۇبى). ھازىرقى يۈننەن لىيچياڭ بىلەن سۈيچياڭ ئىككى ناھىيە ئارىلىقىدىكى چىنشاچياڭ دەرياسىنىڭ شەرقى. غەربىدىكى شياڭيۈن، دايۋىنىڭ شىمالى ھەم سىچۋەننىڭ دۆلى، شىمەن، گەنلۇ، لىيىو جەنۇبىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(«سەنگۈن» 4459 - بەت)

[46] چېنلى (沈黎) — ئايماق. م. ب. 111 - يىلى غەربىي خەن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. بۈگۈنكى سىچۋەن ئۆلكىسىدىكى خەنيۋەننىڭ شەرقى - شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سەنگۈن» 2068 - بەت)

[47] زاڭكېي (牂柯) — غەربىي خەن دەۋرىدە ھازىرقى گۈيجوۋ ئۆلكە - سىدە بىر ناھىيىنىڭ ئىسمى. زاڭكېيياڭ دەرياسى نامىدىن ئېلىنىپ، كېيىنچە ئايماق تەسىس قىلىنغان.

(«سەنگۈن» 2024 - بەت)

[48] ئەگەشەبەگ، ئەگەشكۈچى بەگ (从票侯) — يۈرۈشلەرگە بىرگە بارغۇچى تۈر.*

[49] جاۋپونۇ (赵破奴) — جىيۋەنلىك. خاقان ۋۇدى دەۋرىدىكى سەركەردىلەردىن بىرى. روران خانىنى ئەسر ئېلىپ، جويى تۇرۇلدىكىگە تەيىنلەنگەن. 20000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە چىققان.

بىر جەڭدە ھۇنلارغا ئەسەر چۈشۈپ قالىدۇ. ھۇن ئېلىدە ئون يىلدىن ئارتۇق تۇراق تۇرۇپ، ئەنگۈر تېكىنى ئېلىپ، خەن خاقانلىقىغا قېچىپ كېلىدۇ. پېرىخۇنلۇق بىلەن ئەيىبلەنپ، پۈتكۈل جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى چوڭ قامۇسى» 1408-بەت)

[50] قاشقۇۋۇق (玉门关) — گەنسۇ ئۆلكىسى خېشى كارىدورىنىڭ غەربىي قىسمىدا بولۇپ، خەن خاقانلىقى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان خوتەن قاشتاشلىرى مۇشۇ يەر ئارقىلىق توشۇلغاچقا، «قاشقۇۋۇق» نامى بېرىلگەن.

(«سىخەي» 3698-بەت)

[51] خانىش، ئۇلۇغ قاتۇن (皇后) — پادىشاھ، خاقان، سۇلتانلارنىڭ رەسمىي خوتۇنى، قاتۇن.*

[54] خارەزم (坎潜) — ئۇستۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەت. ئامۇ دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، مەركەز شەھىرى ئۆزگەنچ ئىدى. مىلادى VI — ئەسىرنىڭ ئالدى — كەينىدە ئەرەبلەر تەرىپىدىن بويىسۇندۇرۇلدى. 11 — ئەسىردىن 13 — ئەسىرگىچە سەلجۇق تۈركلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ياشىدى. تېررىتورىيىسى ئافغانىستان ۋە ئىران زېمىنىگىچە كېڭەيدى. 1208 — ۋە 1220 — يىللىرى چىڭگىزخان ئىستىلاسىغا ئۇچرىغانىدى. 1388 — يىلى تۆمۈرلەك بېسۋالدى. 14 — ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆزبېك خانلىرىغا قارىدى. 16 — ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پايتەختىنى خۇشەن كۆچۈردى. 1873 — يىلى چار روسىيە ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

(«سىخەي» 1276-1277-بەت)

[53] كېش (史国) — «مىڭ خاندانلىقى تارىخى» دا «كېش» (碣石) دەپمۇ يېزىلغان. كاسانىمۇ دېيىلىدۇ. ھازىر سەمەرقەندنىڭ جەنۇبىدىكى شەھىرسەبىدىن ئىبارەت.

(«سىخەي» 1658-بەت، «غەربىي ئەل يەرنامىلىرى» 48-بەت)

[54] ئېرشى (سۇترىشانا (贰师城) — 1) يەرغانەنىڭ قەدىمكى شەھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، «خەننامە» غەربىي ئەل تەزكىرىسىدىكى «يەر ناملىرىنى تەكشۈرۈش» ناملىق ئەسەردە، سۇترىشانانىڭ ئورنى ھازىرقى ئۆزە-تۆپە ۋە جىزاققا دېيىلگەن، («خەننامە» غەربىي ئەل تەزكىرىسى» دىكى «يەر ناملىرىنى تەكشۈرۈش» 299-بەت؛ 2) سۇترىشانا — يەرغانەنىڭ

قەدىمكى شەھەرلىرىدىن بولۇپ، ھازىرقى قىرغىزىستاننىڭ جەنۇبىدىكى مەرخەمەت دېگەن يەردە خارابىسى بار.

(«سىخەي» 1648-بەت)

[55] زەر ئات (金马) — ئوردا ھەم ھەرەم دەرۋازىلىرىنىڭ ئىشلىرىنىڭ ئىككى يېنىغا قويۇلغان مىستىن قۇيۇلغان ئات ھەيكەللىرى «زەر ئات» دېيىلەتتى.

(«سىخەي» 3870-بەت)

[56] چېلىڭ (车令) — پەرغانەگە ئات ئالغىلى بارغان خەن خاقانلىقى باتۇرلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3174-بەت)

[57] ئۆزكەنت (郁威) — جۇۋەينىنىڭ «تارىخىي جاھانكۇشا» سىدا: «ئىككى ئۆزكەنت بار. بىرى سىردەريانىڭ بويىدا بولۇپ، كۆرسىتىلگەن ئورنى ئېنىق ئەمەس. بۈگۈنكى قاراتاۋدا بولۇشى ئېھتىمال؛ يەنە بىرى پەرغانە يەنى قىرغىزىستاندىكى ئۆزكەنتتىن ئىبارەت» دېيىلگەن.

(«غەربىي ئەل يەر ناملىرى» 73-بەت)

[58] لى گۇاڭلى (李广利)، م. ب. ؟ — 88-يىللار) — غەربىي خەن دەۋرىدە ياشىغان. جۇڭشەن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دىڭشىيەن ناھىيىسى) دىن. خەن خاقانى ۋۇدى زامانىدا ئېرشى سەنگۈن بولۇپ، قوشۇن بىلەن پامىردىن ئېشىپ، پەرغانەنى يېڭىپ، 3000 تۇياق ئات ئالغان. كېيىن ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشتە يېڭىلىپ تەسلىم بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ھۇن بەگلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

(«سىخەي» 2894-بەت)

[59] ئېرشى (سۇترىشانا) سەنگۈن (贰师将军) — سۇترىشانا يۈرۈشىگە سەنگۈن لى گۇاڭلى تەيىنلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئېرشى سەنگۈن دەپ ئاتالغان (لى گۇاڭلى ماددىسىغا قارالسۇن).

(«سىخەي» 1648-بەت)

[60] ھەربى ھەكەم، ھەربى يارغۇچى (军正) — قوشۇننىڭ ھەربىي ئىشلار سوتچىسى.

(بىرتوملۇق «سىيۋەن» 1438-بەت)

[61] گۇەندۇڭ (قوۋۇق شەرقى) (关东) — قوۋۇق (ئۆتكەل) شەرقى

مەنسىدە بولۇپ، چىن، خەن، تاڭ دەۋرىدە پايتەختلىرىنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدە قۇرغان سۇلالىلەر خەنگوۋگۈەن (函谷关) بىلەن تۇڭگۈەن (潼关) نىڭ سىرتىدىكى رايونلارنى گۈەندۈڭ دېيىشەتتى.

(«سېخەي» 649-بەت)

[62] بۈگۈر (仑头) — ھازىر لۇنتەي (轮台) دەپ يېزىلىدۇ. غەربىي ئەلنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بولۇپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى بۈگۈر ئېلىدە ئىدى.

(«سېخەي» 711-بەت)

[63] جاڭيې (张掖) — م. ب. 111-يىلى تەسىس قىلىنغان ۋىلايەت. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې ۋىلايىتىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

(«سېخەي» 2483-بەت)

[64] جۈيەن (居延) — قەدىمكى ناھىيە. خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ھۇنلارنىڭ يېرى بولۇپ، جۈيەن سارلىقىنىڭ ئەتراپلىرى ئۆزدەۋ-رىدە خېشى رايونى بىلەن قۇملۇق ئارىسىدىكى مۇھىم قاتناش يولى ئىدى.

(«سېخەي» 2455-بەت)

[65] شۇتۇق سارلىقى (休屠泽) — ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ۋىلايىتى مىنچېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى بىر سارلىقنىڭ ئىسمى. غەربىي خەن دەۋرىدە بۇيەر ھۇن قانى (خانى) شۇتۇقنىڭ ئىدارىسىدىكى يەر بولغاچقا، ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىدى.

(«سېخەي» 494-بەت)

[66] مۇراسىم يېگ (鸿胪) — دىنىي مۇراسىم ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(«بىرتوملۇق «سىيۈەن» 1693-بەت)

[67] تەمىنات تۇتۇق بېگى (搜粟都尉) — خەن خاقانى ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، ھەربىي تەمىنات ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(«بىرتوملۇق «سىيۈەن» 643-بەت)

[68] دانىش بەگ (光禄大夫) — مەشۈرەت-كېڭەش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(«بىرتوملۇق «سىيۈەن» 150-بەت)

[69] خەزىنە بەگ (少府) — يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، چىن، خەن دەۋرىدە داۋام ئەتتۈرۈلگەن توققۇز ۋە زىرلىكىنىڭ بىرى. تاغ-دېڭىز مەھسۇلاتلىرىنىڭ كىرىمىگە، خاقان جەمەتىگە قاراشلىق قول سانائەتلىرىگە مەسئۇل ئىدى. شەرقىي خەن دەۋرىدە ئوردىنىڭ كىيىم-كېچەكلىرى، جاۋا-ھىرات قاتارلىق نەرسىلەرگىمۇ مەسئۇل قىلىندى.

(«بىرتوملۇق «سىيۈەن» 474-بەت)

[70] توققۇز ۋەزىرلىك (九卿) — چىن ۋە خەن خاقانلىقى دەۋرىدە مۇراسىم بەگ (太常)، كەيتاۋۇل (郎中)، ياساۋۇل بەگ (卫尉)، مىراخۇر (太仆)، خان جەمەت ئىشلىرى بېگى (宗正)، خەزىنە بۇيرۇقى (少府)، ئەدلىيە بۇيرۇقى (廷尉)، مىللىي ئىشلار بۇيرۇقى (典客)، مالىيە-ئىقتىساد بۇيرۇقى (大司农) ھەم (治粟内史) لاردىن ئىبارەت توققۇز ۋە زارەت مەركەزلىك مەمۇرىي ئىدارىلەرنىڭ ئومۇمى نامى ئىدى.

(«بىرتوملۇق «سىيۈەن» 57-بەت)

[71] سۇيۇرغال (封地) — قەدىمكى زامانلاردا ھەم كېيىنكى زامانلار غىچىلىك سىياھلارغا ئۇرۇشلارغا كەتكەن قوماندان-تۆرىلەرگە ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئۆشۈرنى ئېلىش ئۈچۈن ئايرىلغان يەر.

(«سېخەي» 4231-بەت)

[72] مەساي (昧蔡) — پەرغانە خانى ئۈگە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن پەرغانىگە خان بولغان خەنپەرەست-بەگلەردىن بىرى. ئەسلىدە پەرغانە سەنگۈنلىرىدىن ئىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3177-بەت)

[73] چانپان (蟬封) — پەرغانەنىڭ خەنپەرەست خانى مەساي ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا خان بولغان. ئۈگەنىڭ نەۋرە ئىنىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3179-بەت)

[74] شەرۋەت بۇلىقى (醴泉) — «شيايۈ تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا: «قارا قۇرۇم تاغلىرىدا خۇشپۇراقلىق شەرۋەت بۇلىقى بار» دەپ يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3179-بەت)

[75] قاشتاشكۆل (瑶池) — «شيايۈ تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا: «قارا قۇرۇم تاغلىرىدا قاشتاشى چىقىدىغان كۆل بار» دەپ يېزىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3179-بەت)

تارىخىي خاتىرىلەر 125 - جىلد

خۇشامەتگۇيالار تەزكىرىسى

شۇكۈنلەردە خەن ۋۇدىنىڭ ھۇزۇرىدا خاقانغا يېقىن ئەمەلدارلاردىن، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەردىن خەن (韓) بېگى خەن شىنىنىڭ چەۋرىسى خەن يەن، ئاغۋات لى يەننىيەنلەر بولۇپ، خەن يەن بولسا، گۇڭگاۋ تۈرسى خەن تۇيداڭنىڭ كىچىك ئاغىچىسى تەرەپتىن بولغان ئەۋرىسى ئىدى. خەن ۋۇدى جياۋدۇڭ⁽¹⁾ بېگى ۋاقتىدا، خەن يەن ۋۇدى بىلەن بىللە ئوقۇپ، ئۆز ئارا بىر بىرىگە ئامراق بولۇپ قېلىشقانىدى. خەن ۋۇدى ۋەلىئەھد بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، خەن يەنگە تېخىمۇ ئامراق بولۇپ كەتكەن. خەن يەن ئات مىنىشكە، ئوقيا ئېتىشقا ئۇستا ھەم شېرىن سۆزلەر بىلەن كىشىگە خۇشامەت قىلىشقىمۇ ئادەتلەنگەنىدى. ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھۇنلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلىق كۆرىدۇ. خەن يەن بۇرۇندىلا ھۇنلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان بىلگەنلىكى ئۈچۈن، خەن ۋۇدىنىڭ تېخىمۇ ئېتىۋارىغا سازاۋەر بولۇپ، چوڭ تۆرە دەرىجىسىگە قەدەر كۆتىرىلىدۇ. ئۇخۇددى خاقان ۋېندىنىڭ ئامراق ۋەزىرى دېڭ تۇڭغا⁽²⁾ ئوخشاش ئىنئاملارغا ئىگە بولىدۇ.

(ئەسلى كىتاب 3194 - بەت)

[1] جياۋدۇڭ (胶东) — بەگلىك ئىسمى. خەن خاقانلىقىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى پىڭدۇۋ لەيياڭ، لەيشى قاتارلىق ناھىيىلەردە.

(«سىخەي» 3463 - بەت)

[2] دېڭ تۇڭ (邓通) — كىشى ئىسمى. شۇ ۋىلايىتىدىن بولۇپ، خاقان ۋېندى ۋاقتىدا كېنىلەر بېگى بولغان. كېيىن ۋېندىنىڭ ئېتىۋارىغا سازاۋەر بولۇپ، ئالى تۆرە دەرىجىسىگە قەدەر كۆتۈرۈلگەنىدى.

(«سىخەي» 110 - بەت)

پالچىلار تەزكىرىسى

بەدەۋى قەۋەملەر (蠻)، يىلار (夷)، ۋە-دى (氏)، چياڭ (羌) قەۋملىرىنىڭ خان ۋە ۋەزىرلىرىدە قائىدە-يوسۇن بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلاردىمۇ گۇمانلىق ۋە مۇشكۇل مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان پال سېلىش ئۇسۇلى بار ئىدى. بەزىلەر پال سېلىشقا مەدەن، تاش ئىشلەتسە، بەزىلەر ياغاچ ئىشلىتەتتى. ھەرقايسى ئەلنىڭ ئۆزى-ئادىتى ئوخشاش بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئۇمۇمەن پال ئارقىلىق تۇرۇش ئېلىپ باراتتى. ھەربىي ئىشلارنى ئورۇنلاش-تۈزۈش ئىشىنى تەتقىق قىلىپ ۋە شۇ ئارقىلىق غەلىبىگە ئىنتىلاتتى. ھەر قايسىسى ئۆز ئالاھىدا ئېتىقاد-قىلىپ، پالغا قاراپ كەلگۈسىنى مۆلچەرلەيتتى...

* * *

خاقان ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھۈنەرۋەنلەرگە كەڭ يول ئېچىپ بېرىلدى. خىلمۇ-خىل ئالىملارنى ئومۇميۈزلۈك تەكلىپ قىلدى. بىرەر خىل ھۈنەر بىلىدىغانلا كىشى دۆلەتكە خىزمەت كۆرسىتىش پۇرسىتىگە ئېرىشەتتى. ئۇنىڭ ھۈنرى ئاممىدىن زىيادە بولسلا، قەدىرلىنىپ، چەتكە قېقىلمايتتى. بىرنەچچە يىل ئىچىدە قۇرئەندازلار پايتەختكە كۆپلەپ توپلاندى. ۋۇدى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلماقچى، غەربدە پەرغانە ئۈستىگە يۈرۈش قىلماقچى، جەنۇبدا بەيپىلەرنى يىغىشتۇرماقچى بولغاندا، پال ئارقىلىق كۆرۈلگەن بىشارەت بويىچە، غەلىبىنى قانداق قولغا كەلتۈرۈشنى ئالدىن-مۇھاكىمە قىلىشقا مۇمكىنچىلىك بولغانىدى.

تارىخىي خاتىرىلەر 129- جىلد

سودا-تىجارەت تەزكىرىسى

ۋۇجۇ (烏氏) لىق لو (婁) دېگەن كىشى چارۋا-مال باقاتتى. چارۋا-ماللىرى كۆپەيگەندە، ئۇنى سېتىپ، رەڭدار، كۆركەم يىپەك ماللارنى ئالاتتى ۋە ئۇنى رۇڭ خانىغا ھەدىيە قىلاتتى. رۇڭ خانى ئۇنى ئەسلى باھاسىدىن ئون باراۋەر ئۈستۈن باھادا ئېلىپ، چارۋا مال بېرەتتى. كېيىن ئۇنىڭ چارۋا ماللىرى شۇنچىلىك كۆپىيىپ كەتكەن ئىدىكى، ئات-كالىنىڭ سانىنى جىلغا بويىچە ھېسابلايتتى. چىن شىخۋاڭ بۇ، لو دېگەن كىشىنى سۇيۇرغال ئالغان ئاقسۆڭەكلەر بىلەن بىر قاتاردا قويۇش ۋە ۋاقتى-ۋاقتىدا ۋەزىر بىلەن بىللە ئۆزىغا كىرگۈزۈپ تۇرۇشنى بۇيرۇغانىدى...

(ئەسلى كىتاب 3261- بەت)

تيەنشۈي، لوڭشى، بېيىدى، شاڭجۈن ۋىلايەتلىرىنىڭ ئۆزى-ئادەتلىرى گۇەنجۇڭغا ئوخشاش ئىدى. ئەمما غەربدە چياڭلارنىڭ قوي-كالىلىرى، شىمالدا بولسا، رۇڭ، دىلارنىڭ چارۋا ماللىرى بار ئىدى. شۇڭا، بۇ رايونلارنىڭ چارۋىچىلىقى پۈتۈن ئەل بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇراتتى. لېكىن يەر شارائىتى چەت-ياقا، خېيىم-خەتەرلىك بولۇپ، پەقەت پايتەختكە كېلىدىغان يوللا بار ئىدى. گۇەنجۇڭنىڭ يەر كۆلىمى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمىنى، ئاھالىسى $\frac{3}{10}$ قىسمىنى تەشكىل قىلىسىمۇ، لېكىن گۇەنجۇڭ خەلقىنىڭ بايلىقى

پۈتۈن مەملىكەت بايلىقىنىڭ $\frac{1}{10}$ قىسمىنى تەشكىل قىلاتتى...

(ئەسلى كىتاب 3262-بەت)

ياڭشىيەن (1) ۋە پىڭياڭدىن ئىبارەت بۇ ئىككى ناھىيىنىڭ كىشىلىرى غەربكە بېرىپ، چىن ۋەدىلار بىلەن تىجارەت قىلاتتى. جۇڭ (2)، دەي دېگەن يەرلەر شىيى (石邑) شەھىرىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ھۇنلار بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، دائىم ئۇلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ يەرنىڭ خەلقى قەيسەر ۋە تەرسا ئىدى. ئۆزلىرىنى ئادەتتىن تاشقىرى مەردانە ھېسابلايتتى. قانۇنغا خىلاپ ئىشلارنى قىلىۋېرەتتى. تىجارەتچىلىك، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشنى خالىمايتتى. ئۇلار شىمالدىكى قەۋملەرگە يېقىن بولغىنى ئۈچۈن، دائىم قوشۇن ماڭدۇرۇپ ئۇرۇش قىلىپ تۇراتتى. خەن خاقانلىقى ئەۋەتكەن تەمىنات دائىم ئېشىپ قالاتتى. بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشىمىغان دەرىجىدە قەيسەرلىككە ئىگە ئىدى. چۈنچيۇ دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى (晋国) ئۆزىنىڭ راسا قۇدرەت تاپقان مەزگىللىرىدىمۇ، ئۇلارنىڭ قەيسەرلىكىدىن بېشى قاتقاندى. يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋۇلىڭۋاڭ بولسا، ئۇلارنىڭ مۇنداق خۇسۇسىيىتىگە تېخىمۇ ئىلھام بەرگەن. بۈگۈنكى كۈنىدىمۇ ئۇ يەردىكى قوشاق-ماقاللار، ئۆرپ-ئادەتلەردە جاۋ بەگلىكى دەۋرىدىن قالغان تەسىرلەر بار. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياڭشىيەن ۋە پىڭياڭ ناھىيىلىرىنىڭ سودىگەرلىرى بۇ يەردە تىجارەت قىلىپ پايدا ئېلىپ، ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتەتتى...

(ئەسلى كىتاب 3263-بەت)

يەن بولسا، بوخەي بىلەن جېشى ئارىلىقىدىكى بىر شەھەر ئىدى. بۇ يەرنىڭ جەنۇبى چى بەگلىكى، جاۋ بەگلىكى بىلەن تۇتىشاتتى. شەرق شىمالى ھۇنلار بىلەن چېگرىلىناتتى. شاڭگۇدىن لياۋدۇڭغىچىلىك بولغان ئارىلىق يىراق، ئاھالە شالاڭ بولۇپ،

ھەمىشە ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچراپ تۇراتتى. بۇ يەرنىڭ ئۆرپ-ئادىتى ئاساسەن جاۋ بەگلىكى، دەي بەگلىكى بىلەن ئوخشاش ئىدى. ئەمما كىشىلىرى قەيسەر بولسىمۇ، لېكىن مەسلىگە كەلگەندە كاللىسىنى ئىشلىتىپ ئويلاپ باقمايتتى. بۇ يەردىن بېلىق، تۇز، چىلان، كەستانە كۆپ چىقاتتى. شىمال تەرەپتە ئۇغان، فۇيۇ (3) ئەللىرى بىلەن چېگرىداش ئىدى. شەرق تەرەپتە خۇيخې، چاۋشىيەن ۋە جېنپەن (4) قاتارلىق يەرلەر بىلەن سودا-مۇئامىلەدە باغلىناتتى.

(ئەسلى كىتاب 3304-بەت)

- [1] ياڭشىيەن (扬县) — ناھىيە. خەن خاقانلىقى تەسىس قىلغان. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى خۇڭتۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3263-بەت)
- [2] جۇڭ (种) — يەر ئىسمى. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىشى ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(«تارىخىي خاتىرىلەر» 6-توم 3263-بەت)
- [3] فۇيۇ (夫余) — خانلىق. ھازىرقى سۇڭخۇاچياڭ دەرياسى تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 700-بەت) ۋادىسىدا.
- [4] جېنپەن (真番) — ۋىلايەت. م. ب. 108-يىلى (خاقان ۋۇدى سەلتەنەت دەۋرى يۈەنپىڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) چاۋشىيەن تىنچىتىلغاندىن كېيىن تەسىس قىلىنغان. ئورنى چاۋشىيەندە.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 2210-بەت)

شيا خانىدانلىقى

شيا خانىدانلىقى سى (妣) فامىلىلىك بولۇپ، مەركىزى ئەنشى (安邑) ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شياشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى)، ياڭدى (阳翟) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ يۈشيەن ناھىيىسى قاتارلىق جايلار. (بۇ مەلۇمات «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «ئۈچ خانىدان يىلنامىسى» دىن ئېلىندى).

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى		姓名	称号
			مىلادىدىن بۇرۇن			
1		چى	تەخمىنەن 2189-2197		启	
2		تەيكاڭ	2160-2188		太康	
3		جۇڭكاڭ	2147-2159		中康	
4		شياڭ	2118-2146		相	
5		خەنجو	2080-2118		寒促	
6		شاۋكاڭ	2058-2079		少康	
7		جۇ	2041-2057		杼	
8		خۇەي	2015-2014		槐	
9		ماڭ	1997-2014		芒	
10		شىي	1981-1996		泄	
11		بۇجياڭ	1922-1980		不降	
12		جيۇڭ	1901-1921		扈	
13		جىن	1880-1900		廛	
14		كۇڭجيا	1849-1879		孔甲	
15		گاۋ	1838-1848		皋	
16		فا	1819-1837		发	
17		لۇگوي	1766-1818		履癸(桀)	

شاڭ (商) خانىدانلىقى

شاڭ خانىدانلىقى زى (子) فامىلىلىك بولۇپ، مەركىزى بو (亳) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شاڭچيۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالى) دۇر. (بۇ مەلۇمات «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «ئۈچ خانىدان يىلنامىسى» دىن ئېلىنغان).

چىڭتياڭ	لۈ	تەخمىنەن 1754-1765	履	大乙 (汤)
۱				
۲	ۋەيىڭ	1752-1753	外丙	
3	جۇڭزېن	1748-1751	中壬	
4	تەيجيا	1721-1747	太甲 至	
5	ۋۇدىڭ	1692-1720	沃丁 纣	
6	تەيگېڭ	1667-1691	太庚 辨	
7	شياۋجيا	1650-1666	小甲 高	
8	يۇڭجى	1638-1649	雍己 佃	
9	تەيۋۇ	1563-1637	太戊 密	
10	جۇڭدىڭ	1550-1562	中丁 庄	
11	ۋەيىڭ	1535-1549	外壬 发	
12	خېدەنجيا	1526-1534	河亶甲 整	
13	زۇيى	1507-1525	祖乙 滕	
14	رۇشىن	1491-1506	祖辛 旦	
15	ۋوجيا	1466-1490	沃甲 谕	
16	زۇدىڭ	1434-1465	祖丁 新	
17	نەنگېڭ	1409-1433	南庚 更	
18	ياڭجيا	1402-1408	阳甲 和	

شاڭ (殷) (مىن) 商 خانىدانلىقى

پەنگېڭ (盘庚) مەركەزى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى ئەنياڭ شياۋتۇن كەنتىگە) كۆچۈرگەندىن كېيىن شاڭ خانىدانلىقى دەپ ئاتالغان ئىدى.

خانلىق	خانلارنىڭ ئىسمى	يىلى مىلادىدىن بۇرۇن	نام	مىن
19	پەنگېڭ	تەخمىنەن 1374-1401	盘庚	甸
20	شياۋشىن	1353-1374	小辛	頌
21	شياۋيى	1325-1352	小乙	斂
22	ۋۇدىڭ	1266-1324	武丁	昭
23	زۇڭبېڭ	1259-1265	祖庚	曜
24	زۇجيا	1226-1258	祖甲	载
25	لېشىن	1220-1225	廪辛	先
26	گېڭدىڭ	1199-1219	庚丁	囂
27	ۋۇيى	1195-1198	武乙	瞿
28	تەيدىڭ	1192-1194	太丁	託
29	دىيى	1155-1191	帝乙	羨
30	جۇۋشىن	1122-1154	纣辛	受

جوۋ (周) خانىدانلىقى

جوۋ خانىدانلىقىنىڭ فامىلىسى جى (姬) مەركىزى خاۋ (هازيرقى) شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، غەربىي جوۋ (西周) خانلىقى دەپ ئاتىلاتتى).

№	خانلىق تۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	يىلى مىلادىدىن بۇرۇن	نامى	مى
1	ۋۇۋاڭ	فا	تەخمىنەن 1116-1122	发	武王
2	چېڭۋاڭ	سۇڭ	1079-1115	诵	成王
3	كاڭۋاڭ	جاۋ	1053-1079	钊	康王
4	جاۋۋاڭ	شيا	1002-1052	瑕	昭王
5	مۇۋاڭ	مەن	947-1001	满	穆王
6	گۇڭۋاڭ	يىخۇ	935-946	纣	共王
7	يىۋاڭ	شى	910-934	纣	懿王
8	شياۋۋاڭ	بىفاڭ	895-909	辟方	孝王
9	يىۋاڭ	شىي	887-894	燮	夷王
10	لۋاڭ	خۇ	842-878	胡	厉王
	جۇمھۇرىيەت ①		828-841		共和
11	شۋەنۋاڭ	جىڭ	782-827	静	宣王
12	يوۋۋاڭ	گۇڭشىڭ	771-781	宫涅	幽王

① جۇمھۇرىيەت — جوۋ خانلىقىنىڭ خانى لۋاڭنىڭ ئوغلى جوۋ شۋەنۋاڭ. نىڭ يېشى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، چوڭ ۋەزىرلەر خانلىقىنى 14 يىل بامەسلىھەت ئىدارە قىلغاچقا جۇمھۇرىيەت نامى قوللىنىلغانىدى.

② مىلادىدىن 841 يىل بۇرۇنقى تارىخ يىللىرى مەنبەلەردە تەخمىنىي بېرىلىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇن 841-يىلىدىن باشلاپ تارىخ يىللىرىنى ئېنىق توغرا يېزىش باشلانغان.

جوۋ خانى پىڭۋاڭ پايتەختىنى لويانغا كۆچۈرگەندىن كېيىن شەرقىي جوۋ (东周) خانلىقى دەپ ئاتالدى.

م. ب. 770-يىلىدىن 475-يىلغىچە بولغان ئارىلىققا جۇڭگو تارىخىدا "چۈنچيۈ (باھار-كۈز)" دەۋرى دېيىلىدۇ.

"چۈنچيۈ (春秋)" ئاتالمىسى ئەسلىدە كۇڭزى ئەسەرى لۇبەگ-لىكى تارىخى "چۈنچيۈ"دىن ئېلىنغان. "چۈنچيۈ" دەۋرى م. ب. 722-يىلىدىن باشلىنىپ، م. ب. 481-يىلغىچە داۋام قىلغان. بىراق ھازىر كۆپ تارىخچىلار "چۈنچيۈ" دەۋرىنى م. ب. 770-يىلىدىن م. ب. 475-يىلغىچە داۋام قىلغان دېيىشمەكتە.

13	پىڭۋاڭ	يىجىۋ	تەخمىنەن 720-770	宣白	平王
14	خۋەنۋاڭ	لىن	697-719	林	桓王
15	جۇئاۋاڭ	تو	682-696	佗	庄王
16	لۋاڭ	خۇچى	677-681	胡齐	釐王
17	خۇيۋاڭ	لاڭ	652-676	闾	惠王
18	شياڭۋاڭ	جېڭ	619-651	郑	襄王
19	چىڭۋاڭ	زېنچېن	613-618	壬臣	顷王
20	كۇئاۋاڭ	بەن	607-612	班	匡王
21	دىڭۋاڭ	يۈ	586-606	瑜	定王
22	جىيەنۋاڭ	يى	572-585	夷	简王
23	لىڭۋاڭ	شىيېن	545-571	泄心	灵王
24	جىڭۋاڭ	گۈي	520-544	贵	景王
25	جىڭۋاڭ	گەي	477-781	丐	敬王

12 بەگلەر [جوۋ (周)، چۈنچيۇ (春秋)] خاندانلىرى

بۇ يىلنامە جوۋ (周) خانلىقىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، م. ب. 477- يىلغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مىلادىدىن 841 يىل بۇرۇنقى خاندانلار "تارىخىي خاتىرىلەر" نىڭ مۇناسىۋەتلىك "تەزكىرىلىرى" گە؛ مىلادىدىن بۇرۇن 841- يىلدىن كېيىنكى خاندانلار «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ 12 بەگلەر يىلنامىسى گە ئاساسلىنىلدى.

لۇ (魯) بەگلىكى

جوۋ (周) خانى ۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى گۇڭ دەن (旦) نىڭ ئوغلى بولغان سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن بەگلىك، فامىلىسى جى (姬)، ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى. مەركىزى چۇفۇ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى چۇفۇ (曲阜) ناھىيىسى) ئىدى.

No	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى		مىلاددىن بۇرۇن	نامە	考公	煬公	幽公	魏公	房公	献公	真公	武公
1	بوچىن	تەخمىنەن 1063 - ?	考公	伯禽										
2	چىۋ	1059 - 1062	考公	苴										
3	شى	1053 - 1058	考公	熙										
4	زەي	1039 - 1052	考公	宰										
5	فېي	989 - 1038	考公	潰										
6	جو	952 - 988	考公	擢										
7	جۇ	920 - 951	考公	具										
8	بى	826 - ①855	考公	湏										
9	ئاۋ	816 - 825	考公	敖										

26	يۈەنۋاڭ	رېن	تەخمىنەن 469 - 476	元王	仁
27	دىڭۋاڭ	جىي	441 - 468	定王	介
28	كاۋۋاڭ	ۋېي	426 - 440	考王	崑
29	ۋېيۋاڭ	ۋۇ	402 - 425	威王	午
30	ئەنۋاڭ	چياۋ	376 - 401	安王	骄
31	لېيۋاڭ	شى	369 - 375	烈王	喜
32	شېەنۋاڭ	بىيەن	321 - 368	显王	扁
33	شېنجىڭۋاڭ	دىڭ	315 - 320	慎王	定
34	نەنۋاڭ	يەن	356 - 314	赧王	延

م. ب. 475- يىلدىن م. ب. 221- يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يېغىلىق ① (战国) دەۋرى دەپ ئاتىلىدۇ.

① «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى «ئالتە بەگلىك يىلنامىسى» م. ب. 476- يىلدىن باشلىنىپ، م. ب. 207- يىلغىچە داۋام قىلغان بولسىمۇ، ئېلىمىزنىڭ كۆپىنچە تارىخچىلىرى يېغىلىق دەۋرىنى م. ب. 475- يىلدىن م. ب. 221- يىلغىچە داۋام قىلغان دېگەن كۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈرگۈچىلەرمۇ باردۇر.

چى (齊) بەگلىكى

جياڭ تەيگۇڭ لۇشاڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغال بەگلىك. فامىلىسى جياڭ (姜). ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرق قىسمى. مەركىزى يىڭچيۇ بولۇپ، ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى زېبو شەھىرى ئىدى.

太公	吕尚	1078-1122	تەخمىنەن	لۇشاڭ ①	1 تەيگۇڭ
丁公	伋	1052-1077	"	جى	2 دىڭگۇڭ
乙公	得	1006-1051	"	دې	3 يىگۇڭ
癸公	慈母	935-1000	"	سىمۇ	4 گۇيگۇڭ
哀公	不辰	894-934	"	بۇچېن	5 ئەيگۇڭ
胡公	静	860-893	"	جىڭ	6 خۇگۇڭ
献公	山	851-859	"	شەن	7 شىيەنگۇڭ
武公	寿	825-850	"	شۈۋ	8 ۋۇگۇڭ
厉公	无忌	816-824	"	ۋۇجى	9 لىگۇڭ
文公	赤	804-815	"	چى	10 ۋېنگۇڭ
成公	说	795-803	"	شۈ	11 چېڭگۇڭ
庄公	賁	731-794	"	شۇ	12 جۇئاڭگۇڭ
厘公	祿父	698-730	"	لۇفۇ	13 لىگۇڭ
襄公	诸儿	686-697	"	جۇئەر	14 شياڭگۇڭ
桓公	小白	643-685	"	شياۋبەي	15 خۇەنگۇڭ
孝公	昭	633-642	"	جاۋ	16 شياۋگۇڭ
昭公	潘	613-632	"	پەن	17 جاۋگۇڭ

① لۇ فامىلىلىك سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەنلىكى ئۈچۈن، لۇ فامىلى قىلىنغانىدى.

懿公	戏伯御	807-815	"	شى	10 يىگۇڭ
孝公	称	796-806	"	بويۇ	11 شياۋگۇڭ
惠公	弗湟	769-795	"	چېڭ	12 خۇيگۇڭ
隐公	息姑	723-768	"	فۇخۇاڭ	13 يىنگۇڭ
桓公	允	712-722	"	شىگۇ	14 خۇەنگۇڭ
庄公	同	694-711	"	يۈن	15 جۇئاڭگۇڭ
湣公	开	662-693	"	تۇڭ	16 مىنگۇڭ
厘公	申	660-661	"	كەي	17 لىگۇڭ
文公	兴	627-659	"	شېن	18 ۋېنگۇڭ
宣公	倭	609-626	"	شىڭ	19 شۈەنگۇڭ
成公	黑肱	591-608	"	تو	20 چېڭگۇڭ
襄公	午	573-590	"	خېيخۇڭ	21 شياڭگۇڭ
昭公	稠	542-572	"	ۋۇ	22 جاۋگۇڭ
定公	宋	510-541	"	چوۋ	23 دىڭگۇڭ
哀公	将	495-509	"	سۇڭ	24 ئەيگۇڭ
		468-494	"	جياڭ	

① بۇ ھەقتە "تارىخىي خاتىرىلەر" نىڭ "لۇ بېگى جوۋگۇڭ تەزكىرىسى" دە ئوخشىماسلىق بار. "تارىخىي خاتىرىلەر" نىڭ 1526 - بېتىگە قارالسۇن.
② "تارىخىي خاتىرىلەر" نىڭ 12 بەگلىك يىلنامىسى "دا مىلادىدىن بۇرۇن 806 - يىلىنى لۇ بېگى شياڭگۇڭنىڭ تۇنجى يىلى قىلىپ كۆرسىتىلگەن.

文侯	仇	746-780	جوۋ	ۋېنخوۋ	10
昭侯	伯	739-745	بو	جاۋخوۋ	11
孝侯	平	724-738	پىڭ	شياۋخوۋ	12
鄂侯	郤	718-723	چۆ	ئېخوۋ	13
哀侯	光	709-717	گۋاڭ	ئەيخوۋ	14
小子侯	小子	706-709	شياۋزى	شياۋزىخوۋ	15
晋侯	湍	679-706	مىن	جىنخوۋ	16
武公	称	677-678	چېڭ	ۋوگۈڭ	17
献公	诡诸	651-676	گۋىچۇ	شەيەنگۈڭ	18
	悼子	651	داۋزى		19
惠公	夷吾	637-650	يىۋو	خۇيگۈڭ	20
怀公	圉	637	يۈ	خۈەيگۈڭ	21
文公	重耳	628-636	چۈڭئېر	ۋېنگۈڭ	22
襄公	欽	621-627	خۈەن	شياڭگۈڭ	23
灵公	夷皋	607-620	يىگاۋ	لىنگۈڭ	24
成公	黑臀	600-606	خېيتۈن	چېڭگۈڭ	25
景公	据	581-599	جۈ	جېڭگۈڭ	26
厉公	寿曼	573-580	شۈۋەن	لىگۈڭ	27
悼公	周	558-572	جوۋ	داۋگۈڭ	28
平公	彪	532-557	بىياۋ	پىڭگۈڭ	29
昭公	夷	526-531	يى	جاۋگۈڭ	30
顷公	去疾	512-525	چۈجى	چىڭگۈڭ	31
定公	午	475-511	ۋۇ	دىڭگۈڭ	32

懿公	商人	609-612	//	شاخرىن	يىگۈڭ	18
惠公	元	599-608	//	يۈەن	خۇيگۈڭ	19
顷公	无野	582-598	//	ۋۇيې	چىڭگۈڭ	20
灵公	环	554-581	//	خۈەن	لىنگۈڭ	21
庄公	光	548-553	//	گۋاڭ	جۋاڭگۈڭ	22
景公	杵臼	490-547	//	چۈجىۋ	جىڭگۈڭ	23
晏孺子	荼	489-489	//	تۇ	يەن رۇزى	
悼公	阳生	485-488	//	ياڭشېڭ	داۋگۈڭ	24
简公	壬	481-484	//	رېن	جىيەنگۈڭ	25
平公	懿	456-480	//	ئاۋ	پىڭگۈڭ	26

جين (晋) بەگلىكى

جوۋخاننى ۋۇ (武) ۋاڭنىڭ ئوغلى تاڭشۈيۈگە بېرىلگەن سۇيۇرغال-لىق. فامىلىسى جى (姬)، ئورنى ھازىرقى سەنشىدە. مەركىزى يى (翼) بولۇپ، ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى يىچېڭ ئىدى.

唐叔	虞		يۈ	ئاڭشۈ	1
晋侯	燮		شې	جىنخوۋ	2
武侯	宁族		نىڭرۇ	ۋۇخوۋ	3
成侯	服人		فۇرېن	چېڭخوۋ	4
厉侯	福		فۇ	لىخوۋ	5
靖侯	宜臼	841-858	يىجىۋ	جىڭخوۋ	6
釐侯	司徒	823-840	سىتۇ	لىخوۋ	7
献侯	籍	812-822	جى	شەيەنخوۋ	8
穆侯	弗生	785-811	فۇشېڭ	مۇخوۋ	9
	殇叔	781-784	شاڭشۈ		

景公	537- 576	"	جىڭگۇڭ 18
哀公	501- 536	"	ئەيگۇڭ 19
惠公	491- 500	"	خۇيگۇڭ 20
悼公	477- 490	"	داۋگۇڭ 21

چۇ (楚) بەگلىكى

چۇ بەگلىكى مى (非) فامىلىلىك. يۈشيوڭ (鬬熊) دىن كېيىن شيوڭ (熊) فامىلىسىنى قوبۇل قىلدى. چۇ بېگى ۋېنۋاڭ دەۋرىدە يىڭ (郢) ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى جياڭلىڭ ناھىيىسى دېگەن يەرنى مەركەز قىلىشقاندى.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى مىلادىدىن بۇرۇن	نام	مەھەلە
1		يى	تەخمىنەن 1079-1115	绎	
2		ئەي	1053-1078	艾	
3		دەن	1002-1052	𢆶	
4		شېڭ	947-1001	胜	
5		ياڭ	888-946	杨	
6		چۇ	878-887	渠	
7		چى	877	犇	
8		يەن	848-876	延	
9		يۇڭ	838-847	勇	

چىن (秦) بەگلىكى

چىن بەگلىكى يىڭ (嬴) فامىلىلىك. فېيزى (非子) دىن بۇرۇنقى خانىدانىنى ئېنىقلاش قىيىن. جوۋ (周) خانى شياۋۋاڭ، چىن (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تىيەنشۈي شەھىرى) دېگەن يەرنى فېيزىغا سۈيۇرغال قىلىپ، بەرگەچكە، بۇ خانىدان چىن نامى بىلەن ئاتالغانىدى.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى مىلادىدىن بۇرۇن	نام	مەھەلە
1		فېيزى	تەخمىنەن 858-897	非子	
2	چىنخوۋ		848-857	秦侯	
3	گۇڭبو		845-847	公伯	
4	چىنجۇڭ		822-844	秦仲	
5	جۇڭگۇڭ		778-821	庄公	
6	شياڭگۇڭ		766-777	襄公	
7	ۋېنگۇڭ		716-765	文公	
8	نىڭگۇڭ		704-715	宁公	
9	چۇزى		689-703	出子	
10	ۋۇگۇڭ		678-697	武公	
11	دېگۇڭ		676-677	德公	
12	شۈەنگۇڭ		664-675	宣公	
13	چېڭگۇڭ		660-663	成公	
14	مۇگۇڭ	رېنخاۋ	621-659	穆公	任好
15	كاڭگۇڭ	يىڭ	609-620	康公	繆
16	گۇڭگۇڭ	خې	604-608	共公	和
17	خۇەنگۇڭ		577-603	桓公	

سۇڭ (宋) بەگلىكى

جوو (周) خانى چىڭۋاڭ دەۋرىدە يىن (殷) خانى جوو (周) ۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئاكىسى ۋېيزى (微子) چى (启) غا سۇڭ دېسگەن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن. فامىلىسى زى (子) بولۇپ، مەركىزى شاڭجيو (بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شاڭجيو 商丘) ئىدى.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى مىلادىدىن بۇرۇن	نامى	مەھكىمە
1		ۋېيزى چى	1078-1111	تەخمىنەن	1078-1111
2		ۋېيجوڭ	1054-1077	"	1054-1077
3	سۇڭگۇڭ	جى	1001-1053	"	1001-1053
4	دۇڭگۇڭ	شېن	936-1000	"	936-1000
5	مىنگۇڭ	گۇڭ	909-935	"	909-935
6	ياڭگۇڭ	شى	894-908	"	894-908
7	لىگۇڭ	فۇسى	859-893	"	859-893
8	لىگۇڭ	جۇ	831-858	"	831-858
9	خۇيگۇڭ	گەن	800-830	"	800-830
10	ئەيگۇڭ		800	"	800
11	دەيگۇڭ		766-799	"	766-799
12	ۋۇگۇڭ	سكۇڭ	748-765	"	748-765
13	شۈەنگۇڭ	لى	729-747	"	729-747
14	مۇگۇڭ	خې	720-728	"	720-728
15	شاڭگۇڭ	يۇيى	711-719	"	711-719
16	جۇاڭگۇڭ	فېڭ	692-710	"	692-710
17	مىنگۇڭ	جېي	682-691	"	682-691
18	خۇەنگۇڭ	يۇشو	651-681	"	651-681

严	828-837	"	يەن	10
霜	822-827	"	شۋاڭ	11
徇	800-821	"	شۋن	12
鄂	791-799	"	ئې	13
义	764-790	"	يى	14
坎	758-763	"	كەن	15
昀	741-757	"	شۋن	16
通	690-740	"	تۇڭ	17
贲	677-689	"	زى	18
黹	672-676	"	شى	19
恽	626-671	"	يۈن	20
商	614-625	"	شاڭچېن	21
臣	591-613	"	لو	22
偃	560-590	"	شېن	23
招	545-559	"	جاۋ	24
员	541-544	"	يۈەن	25
圉	529-540	"	ۋېيى	26
居	516-528	"	جۇ	27
珍	489-515	"	جېن	28
章	432-488	"	جاڭ	29

庄公	杨	735 - 757	〃	ياڭ	جۋاڭگۇڭ	12
桓公	完	719 - 734	〃	ۋەن	خۇەنگۇڭ	13
宣公	晋	700 - 718	〃	جىن	شۋەنگۇڭ	14
惠公	朔	696 - 699	〃	شو	خۇيگۇڭ	15
	黔牟	688 - 695	〃	چيەنمۇ		16
惠公	朔	669 - 687	〃	شو	خۇيگۇڭ	15
懿公	赤	660 - 668	〃	چى	يىگۇڭ	17
戴公	申	660	〃	شېن	دەيگۇڭ	18
文公	毀	635 - 659	〃	خۇي	ۋېنگۇڭ	19
成公	郑	600 - 634	〃	جېڭ	چېڭگۇڭ	20
穆公	遫	589 - 599	〃	سۇ	مۇگۇڭ	21
定公	臧	577 - 588	〃	زاڭ	دىڭگۇڭ	22
献公	衎	559 - 576	〃	كەن	شېەنگۇڭ	23
殇公	狄	547 - 558	〃	دى	شاڭگۇڭ	24
献公	衎	544 - 546	〃	كەن	شېەنگۇڭ	25
襄公	恶	335 - 543	〃	گې	شياڭگۇڭ	26
灵公	元	493 - 534	〃	يۋەن	لىڭگۇڭ	27
出公	辄	481 - 492	〃	جې	چۇگۇڭ	28
压公	蒯聩	478 - 480	〃	كۋەيكۈي	جۋاڭگۇڭ	29
卫君	起	477	〃	چې	ۋېيجۇن	30

襄公	兹父	637 - 650	〃	زىفۇ	شياڭگۇڭ	19
成公	壬臣	620 - 636	〃	ۋاڭچېن	چېڭگۇڭ	20
昭公	杵臼	611 - 619	〃	چۇجىۋ	جاۋگۇڭ	21
文公	鲍	589 - 610	〃	باۋ	ۋېنگۇڭ	22
共公	瑕	576 - 588	〃	شيا	گۇڭگۇڭ	23
平公	成	532 - 575	〃	چېڭ	پىڭگۇڭ	24
元公	佐	517 - 531	〃	زو	يۋەنگۇڭ	25
景公	头曼	453 - 516	〃	توۋمەن	جىڭگۇڭ	26

ۋېي (卫) بەگلىكى

جوۋ (周) ۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى جى فېڭ (姬封) غا بېرىلگەن سۇيۇر -
 غالىق. قامىلىسى جى (姬)، مەركىزى چاۋگې (朝歌) ھازىرقى
 خېنەن ئۆلكىسىدىكى چىشىيەن (淇 ناھىيىسى) ئىدى.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى		نامە	خى
			مىلاددىن بۇرۇن			
1	كاڭشۋ	فېڭ	تەخمىنەن 1115 - 1079		康叔	封
2	كاڭبو		1078 - 1053		康伯	
3	كاۋبو		1052 - 1017		考伯	
4	سېبو		1016 - 936		嗣伯	
5	جېبېو		935 - 910		夷伯	
6	جىڭبو		909 - 895		靖伯	
7	جېنېو		894 - 867		贞伯	
8	چىڭخوۋ		866 - 855		顷侯	
9	لىخوۋ		854 - 813		厘侯	
10	گۇڭبو	يۈ	813		共伯	余
11	ۋۇگۇڭ	خى	812 - 758		武公	和

چېن (陈) بەگلىكى

جوو (周) خانى، ۋۇۋاڭنىڭ شۈن (舜) ئاۋلادى گۈي مەن (妫满) گە بەرگەن سۇيۇرغاللىقى چېن (陈) دېگەن يەردە بولۇپ، فامىلىسى گۈي، مەركىزى ۋەنچىۋ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى خۇەيياڭ) ئىدى.

خۇگۇڭ	مەن	تەخمىنەن 1122 - ؟	مەن	خۇگۇڭ
1 شېنگۇڭ	شېخوۋ	"	شېنگۇڭ	1 شېنگۇڭ
2 شياڭگۇڭ	گاۋياڭ	"	شياڭگۇڭ	2 شېنگۇڭ
3 شياۋگۇڭ	تۇ	"	شياۋگۇڭ	3 شياۋگۇڭ
4 شېن گۇڭ	يۈرۈڭ	"	شېن گۇڭ	4 شېن گۇڭ
5 بوۋگۇڭ	نىڭ	832 - 854	بوۋگۇڭ	5 بوۋگۇڭ
6 لىگۇڭ	شياۋ	796 - 831	لىگۇڭ	6 لىگۇڭ
7 ۋۇگۇڭ	لىڭ	781 - 795	ۋۇگۇڭ	7 ۋۇگۇڭ
8 بېگۇڭ	شو	778 - 780	بېگۇڭ	8 بېگۇڭ
9 پىڭگۇڭ	شېي	755 - 777	پىڭگۇڭ	9 پىڭگۇڭ
10 ۋېنگۇڭ	يۈ	745 - 754	ۋېنگۇڭ	10 ۋېنگۇڭ
11 خۇەنگۇڭ	باۋ	707 - 744	خۇەنگۇڭ	11 خۇەنگۇڭ
12 لىگۇڭ	تا	700 - 706	لىگۇڭ	12 لىگۇڭ
13 لىگۇڭ	يۈ	700	لىگۇڭ	13 لىگۇڭ
14 جۇاڭگۇڭ	لىن	693 - 699	جۇاڭگۇڭ	14 جۇاڭگۇڭ
15 شۇەنگۇڭ	چۇجىۋ	648 - 692	شۇەنگۇڭ	15 شۇەنگۇڭ
16 مۇگۇڭ	كۈەن	632 - 647	مۇگۇڭ	16 مۇگۇڭ
17 گۇڭگۇڭ	شو	614 - 631	گۇڭگۇڭ	17 گۇڭگۇڭ
18 لىڭگۇڭ	پىڭگو	599 - 613	لىڭگۇڭ	18 لىڭگۇڭ
19 چېڭگۇڭ	ۋۇ	569 - 598	چېڭگۇڭ	19 چېڭگۇڭ
20 ئەيگۇڭ	رو	534 - 568	ئەيگۇڭ	20 ئەيگۇڭ
21 خۇيگۇڭ	ۋۇ	506 - 533	خۇيگۇڭ	21 خۇيگۇڭ
22 خۇەيگۇڭ	ليۇ	502 - 505	خۇەيگۇڭ	22 خۇەيگۇڭ
23 مىنگۇڭ	يۈ	479 - 501	مىنگۇڭ	23 مىنگۇڭ

سەي (蔡) بەگلىكى

جوو (周) ۋۇ ۋاڭنىڭ ئىنىسى سەي شۇدۇ (蔡度) غا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. فەمىلىسى جى (姬)، مەركىزى شاڭسەي (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شاڭسەي (上蔡) ناھىيىسى) ئىدى.

№	بەگلىك	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى	مىلادىدىن بۇرۇن	ئىسمى	بەگلىك	تۇنۋانى
1	سەيشۇ	دۇ	تەخمىنەن 1109 - 1122	دۇ	سەيشۇ	1	سەيشۇ
2	سەيجۇڭ	خۇ	1054 - 1108	"	سەيجۇڭ	2	سەيجۇڭ
3	سەيىو	خۇاڭ	948 - 1053	"	سەيىو	3	سەيىو
4	گۇڭخوۋ		894 - 947	"	گۇڭخوۋ	4	گۇڭخوۋ
5	لىخوۋ		864 - 893	"	لىخوۋ	5	لىخوۋ
6	ۋۇخوۋ		838 - 863	"	ۋۇخوۋ	6	ۋۇخوۋ
7	يىخوۋ		810 - 837	"	يىخوۋ	7	يىخوۋ
8	لىخوۋ	سوشى	762 - 809	"	لىخوۋ	8	لىخوۋ
9	گۇڭخوۋ	شىڭ	760 - 761	"	گۇڭخوۋ	9	گۇڭخوۋ
10	دەيخوۋ		750 - 759	"	دەيخوۋ	10	دەيخوۋ
11	شۇەنخوۋ	سوفۇ	715 - 749	"	شۇەنخوۋ	11	شۇەنخوۋ
12	خۇەنخوۋ	فېڭرېن	695 - 714	"	خۇەنخوۋ	12	خۇەنخوۋ
13	ئەيخوۋ	شېنئۇۋ	675 - 694	"	ئەيخوۋ	13	ئەيخوۋ
14	مۇخوۋ	شى	646 - 674	"	مۇخوۋ	14	مۇخوۋ
15	جۇاڭخوۋ	جياۋۇ	612 - 645	"	جۇاڭخوۋ	15	جۇاڭخوۋ
16	ۋېنخوۋ	شېن	592 - 611	"	ۋېنخوۋ	16	ۋېنخوۋ
17	جىڭخوۋ	گۇ	543 - 591	"	جىڭخوۋ	17	جىڭخوۋ
18	لىڭخوۋ	بەن	①531 - 542	"	لىڭخوۋ	18	لىڭخوۋ
19	پىڭخوۋ	لۇ	522 - 528	"	پىڭخوۋ	19	پىڭخوۋ
20	داۋخوۋ	دۇڭگو	519 - 521	"	داۋخوۋ	20	داۋخوۋ
21	جاۋخوۋ	شېن	491 - 518	"	جاۋخوۋ	21	جاۋخوۋ
22	چېڭخوۋ	شو	472 - 490	"	چېڭخوۋ	22	چېڭخوۋ

襄公	野	510- 514	//	يې	شياڭگۇڭ	23
隐公	通	506- 509	//	تۇڭ	يىنگۇڭ	24
靖公	路	502- 505	//	لۇ	جىڭگۇڭ	25
曹伯	阳	487- 501	//	ياڭ	ساۋبو	26

جېڭ (郑) بەگلىكى

جوۋ (周) شۋەنۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى جى يوۋغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. فامىلىسى جى (姬). مەركىزى جېڭ، ئورنى (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى خۇاشيەن ناھىيىسى). جوۋخاندانى شەرققە - لوياڭغا كۆچكەندىن كېيىن جېڭ بېگى ۋۇگۇڭ مۇيېڭى جېڭ بەگلىكى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى جېڭجوۋ) گە كۆچكەندى.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى مىلاددىن بۇرۇن	نام	مەھكىمە
1	خۋەنگۇڭ	يوۋ	771- 806	友	桓公
2	ۋۇگۇڭ	جۇتۇ	744- 770	突	武公
3	جۇاڭگۇڭ	ۋۇشېڭ	701- 743	寤	庄公
4	جاۋگۇڭ	خۇ	701	忽	昭公
5	لىگۇڭ	تۇ	697- 700	突	厉公
4	جاۋگۇڭ	خۇ	695- 696	忽	昭公
6		مېن	694	臺	
7		يىڭ	680- 693	嬰	
5	لىگۇڭ	تۇ	673- 679	突	厉公
8	ۋېنگۇڭ	جېي	628- 672	捷	文公
9	مۇگۇڭ	لەن	606- 627	兰	穆公
10	لىڭگۇڭ	يى	605	夷	灵公
11	شياڭگۇڭ	جىيەن	587- 604	坚	襄公
12	داۋگۇڭ	فېي	585- 586	潰	悼公

ساۋ (曹) بەگلىكى

جوۋ (周) ۋۇۋاڭنىڭ ئىنىسى ساۋشۋ جېندوغا بېرىلگەن سۇيۇر-غاللىق. فامىلىسى جى (姬)، مەركىزى تاۋچىۋ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى دىڭتاۋنىڭ غەربىي جەنۇبى) ئىدى.

1	ساۋشۋ	جېندو	تەخمىنەن 1053- 1122	振铎	曹叔
2	ساۋتەيىو		1002- 1052		曹太伯
3	جۇڭجۇن	پىڭ	935- 1001	平	仲君
4	گۇڭبو	خوۋ	895- 934	侯	宣伯
5	شياۋبو	يۇن	865- 894	云	孝伯
6	يىبو	شى	835- 864	喜	夷伯
7	يۇبو	جياڭ	826- 834	疆	幽伯
8	دەيىو	شيەن	796- 825	鲜	戴伯
9	خۇيگۇڭ	جى	760- 795	推	惠公
10		شېۋ	760	甫	石甫
11	مۇگۇڭ	ۋۇ	757- 759	武	穆公
12	خۋەنگۇڭ	جۇڭشېڭ	702- 756	终生	桓公
13	جۇاڭگۇڭ	شېگۇ	671- 701	射姑	庄公
14	لىگۇڭ	يى	662- 670	夷	厘公
15	جاۋگۇڭ	بەن	653- 661	班	昭公
16	گۇڭگۇڭ	شياڭ	618- 652	襄	共公
17	ۋېنگۇڭ	شۋ	595- 617	寿	文公
18	شۋەنگۇڭ	لۇ	578- 594	厉	宣公
19	چېڭگۇڭ	فۇ	555- 577	负	成公
20	ۋۇگۇڭ	شېڭ	528- 554	胜	武公
21	پىڭگۇڭ	شۇ	524- 527	须	平公
22	داۋگۇڭ	ۋۇ	515- 523	午	悼公

成公	瞽	571-584	گۈن	چېڭگۈك	13
厘公	恽	566-570	يۈن	لگۈك	14
簡公	嘉	530-565	جيا	جيەنگۈك	15
定公	宁	514-529	نىڭ	دىڭگۈك	16
献公	蛰	501-513	چەي	شەنگۈك	17
声公	胜	464-500	شېڭ	شېڭگۈك	18

يەن (燕) بەگلىكى

جوو (周) بىلەن فامىلىداش جاۋگۈك جى شىگە بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. مەركىزى جى (姬، بۈگۈنكى بېيجىڭ شەھىرى) ئىدى.

No	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى مىلادىدىن بۇرۇن	姓名 谥号
1	جاۋگۈك	شى	تەخمىنەن 1122 - ؟	召公 奭
10	خۇيخوۋ		827 - 864	惠侯
11	لخوۋ		791 - 826	厘侯
12	چېڭخوۋ		767 - 790	頃侯
13	ئەيخوۋ		765 - 766	哀侯
14	جېڭخوۋ		729 - 764	郑侯
15	مۇخوۋ		711 - 728	穆侯
16	شۋەنخوۋ		698 - 710	宣侯
17	خۋەنخوۋ		691 - 697	桓侯
18	جۋاڭگۈك		658 - 690	庄公
19	شياڭگۈك		618 - 657	襄公
20	خۋەنگۈك		602 - 617	桓公
21	شۋەنگۈك		587 - 601	宣公
22	جاۋگۈك		574 - 586	昭公
23	ۋۇگۈك		555 - 573	武公

文公	549-554	ۋېڭگۈك	24
懿公	544-548	يىڭگۈك	25
惠公	536-543	خۇيگۈك	26
悼公	529-535	داۋگۈك	27
共公	524-528	گۇڭگۈك	28
平公	505-523	پىڭگۈك	29
簡公	493-504	جيەنگۈك	30
献公	465-492	شەنگۈك	31

يېشىلىق (战国) دەۋرىدىكى بەگلەر خانىدانى

“تارىخىي خاتىرىلەر” نىڭ “ئالتە بەگلىك يىلنامىسى” م. ب. 476 - يىلدىن م. ب. 207 - يىلغىچە داۋام قىلدۇ. يىلنامىمىز م. ب. 476 - يىلدىن م. ب. 221 - يىلغىچە بولغان بەگلەر خانىدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بۇ يىلنامە “بامبۇك كىتابەلەر يىلنامىسى” غا ھەمدە “تارىخىي خاتىرىلەر” نىڭ “ئالتە بەگلىك يىلنامىسى”، “تارىخىي خاتىرىلەر” نىڭ مۇناسىۋەتلىك تەزكىرىلىرى ھەم كېيىنكى ئالىملار - نىڭ تۈزەتمىلىرىگە ئاساسەن ئىشلەندى.

چىن (秦) بەگلىكى

(چۈنچىۋ دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ داۋامى)

厉共公	443-476	لىگۇڭگۈك	22
躁公	429-442	زاۋگۈك	23
怀公	425-428	خۋەيگۈك	24

م. ب. 376 - يىلى خەن (韩)، جاۋ (赵) بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىكتە جىن (晋) ئېلىنى بۆلۈپ ئالدى، تارىختا بۇ ۋەقەگە "ئۈچ خانىدان - نىڭ جىن ئېلىنى بۆلۈپ ئېلىشى" دېيىلىدۇ.

№	بەگلىك ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	يىلى	نامە
			مىلادىدىن بۇرۇن	
1		بى ۋەن		毕万
2		ۋۇزى		武子
3		داۋزى		悼子
4		جياڭ		絳
5		يىڭ		嬴
6		شىيەنزى		献子
7		چى		侈
8		خۇەنزى		桓子
9	ۋېنخوۋ	سى ①	396 - 445	文侯 斯
10	ۋۇخوۋ	جى	370 - 395	武侯 击
11	خۇيۋاڭ	يىڭ	318 - 369	惠王 赧
12	شياڭۋاڭ	سى	296 - 318	襄王 嗣
13	جاۋۋاڭ	سۇ	277 - 295	昭王 遫
14	ئەنلىۋاڭ	يۈ	243 - 276	安釐王 圉
15	جىڭمىنۋاڭ	زېڭ	228 - 242	景湣王 增
16	ۋېيۋاڭ	جيا	225 - 227	魏王 假

① م. ب. 403 - يىلى ۋېي (魏)، جاۋ (赵)، خەن (韩) بەگلىكلىرى بەگلىكلەر قاتارىغا كىردى.

25	لىڭگۇڭ	415 - 424	景公
26	جىيەنگۇڭ	406 - 414	简公
27	جىڭگۇڭ	394 - 405	敬公
28	خۇيگۇڭ	387 - 393	惠公
29	چۇگۇڭ	385 - 386	出公
30	شېيەنگۇڭ	362 - 384	献公
31	شياۋگۇڭ	338 - 361	孝公
32	خۇيۋېنۋاڭ	311 - 337	惠文王
33	ۋۇۋاڭ	307 - 310	武王
34	جاۋشياڭۋاڭ	251 - 306	昭襄王
35	شياۋ ۋېنۋاڭ	250	文王
36	چۇ ڭشياڭۋاڭ	247 - 249	庄襄王 楚
37	چىن شىخۋاڭ	210 - 246	始皇帝 政

ۋېي (魏) بەگلىكى

ۋېي (魏) نىڭ ئەجدادى جى گاۋ (姬高) نىڭ فامىلىسى جى (姬) بولۇپ، جوۋ (周) خانىدانى بىلەن فامىلىداشيدۇ. جوۋ (周) خانى (周) ۋۇۋاڭ جوۋ (紂) غا يۈرۈش قىلغاندا، جى گاۋغا بى (卮) دېگەن يەرنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەچكە، فامىلىسىنى بى (卮) دەپ ئاتاشتى. كېيىن ئاۋلادى بى ۋەن جىن (بېگى) شېيەنگۇڭغا خىزمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، بى ۋەنگە ۋېي (魏) ئېلىنى سۇيۇرغال قىلىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن فامىلىسى ۋېي (魏) بولۇپ قالىدۇ. مەركىزى ئەننى (هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شيا (夏) ناھىيىسى) ئىدى.

خەن (韩) بەگلىكى

خەن (韩) نىڭ ئەجدادى جى (姬) فامىلىلىك بولۇپ، جوۋ (周) خانىدانى بىلەن فامىلىداشدۇر. كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادى جىن (晋) بەگلىكىگە خىزمەت قىلىپ، خەنىيۈەن (韩原) دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىپ يېزىلگەچكە، خەن (韩) فەمىلىلىك بولۇپ قالدى. مەركىزى پىڭياڭ (平遥) ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىنڧېن (临汾) شەھىرى ئىدى.

1	شېھنەزى	چۆ	
2	شۈەنزى	چى	
3	جېنزى	شۈ	
4	جېھەنزى	بۇشىن	
5	جۇاڭزى	گېڭ	
6	كاڭزى	خۇ	
7	ۋۇزى	چىجاڭ	409 - 424
8	جىڭخوۋ	چيەن	337 - 408
9	ئەيخوۋ		375 - 376
10	يىخوۋ	روشن	363 - 374
11	جاۋخوۋ		333 - 362
12	شۈەنخوۋياڭ		312 - 332
13	شياڭۋاڭ	ساڭ	296 - 311
14	لۋاڭ	جىۋ	273 - 295
15	خۇەن خۇيۋاڭ		239 - 272
16	خەنۋاڭ	ئەن	230 - 238

جاۋ (赵) بەگلىكى

جاۋ (赵) بىلەن چىن (秦) نىڭ ئەجدادى بىر. كېيىنكى ئەۋلادى زاۋفۇغا، جوۋخانى مۇۋاڭ جاۋچىڭ شەھىرىنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەچكە، جاۋ فامىلى بولۇپ قالدى. مەركىزى جىنشياڭ (晋) ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى تەييۈەن شەھىرى (太原) ئىدى.

1	زاۋفۇ	造父	
2			
3			
4			
5			
6	يەنفۇ	奄父	
7	شۇدەي	叔带	
8			
9			
10			
11	سۇ	夙	
12	گۇڭمېڭ	共孟	
13	چۈ	衰	
14	دۈن	盾	
15	شو	朔	
16	ۋۇ	武	
17	چىڭ	成	
18	ياڭ	鞅	
19	ۋۇشۈ	毋卮	425 - 475
20			424
21	خۇەن	浣	409 - 423

يەن (燕) بەگلىكى

(چۈنچىۈ دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ داۋامى)

孝公		455 - 476	32	شياۋگۇڭ ①
成公		439 - 454	33	چېڭگۇڭ
文公		415 - 438	34	ۋېنگۇڭ
简公		370 - 414	35	جىيەنگۇڭ
桓公		362 - 369	36	خۇەنگۇڭ
成侯	载	333 - 361	37	چېڭخوۋ
易王		321 - 332	38	يېنۇڭ
燕王	吟	312 - 320	39	يەنۇڭ
昭王	平	279 - 311	40	جاۋۋاڭ
惠王		272 - 278	41	خۇيۇڭ
武成王		258 - 271	42	ۋۇچېڭۇڭ
孝王		255 - 257	43	شياۋۋاڭ
燕王	喜	222 - 254	44	يەنۇڭ

① بۇ مەلۇمات "بامبۇك كىتابەلەر يىلنامىسى" دىن ئېلىندى. "تارىخىي خاتىرىلەر" نىڭ "بەگلىك يىلنامىسى" غا ئوخشىمايدۇ.

چى (齐) بەگلىكى

(چۈنچىۈ دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ داۋامى)

平公	懿	456 - 480	26	پىڭگۇڭ
宣公	积	405 - 455	27	شۋەنگۇڭ
康公	貸	397 - 404	28	كاڭگۇڭ

烈侯	籍	387 - 408	22	ليېخوۋ
敬侯	章	375 - 386	23	جىڭخوۋ
成侯	种	350 - 374	24	چېڭخوۋ
肃侯	湫	326 - 349	25	سۇخوۋ
武灵王	雍	299 - 325	26	ۋۇلىڭۇڭ
惠文王	何	266 - 298	27	خۇيۇيۇڭ
孝成王	丹	245 - 265	28	شياۋچېڭۇڭ
悼襄王	偃	236 - 244	29	داۋشياڭۇڭ
幽穆王	迁	228 - 235	30	يوۋمۇۋاڭ
代王	嘉	222 - 227	31	دەيۇڭ

چۇ (楚) بەگلىكى

(چۈنچىۈ دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكىنىڭ داۋامى)

简王	仲	408 - 431	30	جىيەنۇڭ
声王	当	402 - 407	31	شېنۇڭ
悼王	疑	381 - 401	32	داۋۋاڭ
肃王	臧	370 - 380	33	سۇۋاڭ
宣王	良夫	340 - 369	34	شۋەنۇڭ
臧王	商	229 - 339	35	ۋېيۇڭ
怀王	槐	299 - 328	36	خۇەيۇڭ
顷襄王	横	263 - 298	37	چىڭشياڭۇڭ
考烈王	元	238 - 262	38	كاۋليېۋاڭ
幽王	悼	228 - 237	39	يوۋۋاڭ
哀王	犹	228	40	ئەيۇڭ
楚王	负刍	223 - 227	41	چۇۋاڭى

تيەن چى (田齐) بەگلىكى

چى (بېگى) خۇەنگۇڭ زامانىدا چىن (陈) لىگۇڭ گۇي تانىڭ ئوغلى، گۇي ۋەن چى بەگلىكىگە قېچىپ بېرىپ، قاملىسىنى تىەن (田) گە ئۆزگەرتكەندى. ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن تىەن خې، ۋېي (魏) ۋېنخوۋ ئارقىلىق جوۋ (周) خانىدىن بەگلىكىنى ئېتىراپ قىلىشنى ئۆتۈنگەچكە، جوۋ خانى تىەن خېنى چى (齐) بېگى قىلدى. تارىختا بۇ بەگلىك تىەن چى دەپ ئاتىلىدۇ. مەركىزى لىننى (临淄) ھازىر-قى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى لىننى شەھىرى) ئىدى.

1	ۋەن	完	ۋېن
2	جى	解	جى
3	مىن	湣	مىن
4	ۋېننى	无	شۇ ۋۇ
5	خۇەننى	宇	ۋۇ يو
6	لىنى	乞	چى
7	چېننى	常	چاڭ
8	شياڭنى	盘	پەن
9	جۇڭنى	白	بەي
10	داۋنى		405 - 410
11	چى بېگى	和	384 - 404
12	چى بېگى	刻	375 - 383
13	خۇەنگۇڭ	午	357 - 374
14	ۋېيۋاڭ	因	320 - 356
15	شۇەنۋاڭ	辟	301 - 319
16	مىنۋاڭ	地	284 - 300
17	شياڭۋاڭ	法	265 - 283
18	چى بېگى	建	229 - 264

چىن (秦) خاقانلىقى

م. ب. 221 - يىلى چىن بەگلىكى ئالتە بەگلىكنى مۇنقەرز قىلىپ، بىرلەشكەن، كۆپ مىللەتلىك، مەركەزلەشكەن ئۈزۈمىدىكى مۇستەبىد فېئودال خاقانلىق قۇردى. پايتەختى شيەنپاڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شيەنپاڭ شەرقىدە) ئىدى.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن بۇرۇن	نامى
1	باش خاقان	يىڭجېڭ	210 - 246	始皇帝 嬴政
2	11 - خاقان	خۇخەي	207 - 209	二世 胡亥
3		زىيىڭ	207	子婴

خەن (汉) خاقانلىقى

م. ب. 207 - يىلى ليۇ باڭ شيەنپاڭغا يۈرۈش قىلىپ، چىن خاقانلىقىنى مۇنقەرز قىلدى. م. ب. 202 - يىلى ليۇ باڭ شياڭيۈنى مەغلۇب قىلىپ، خاقان بولدى. چاڭئەن (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شەن شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇ خاقانلىق غەربىي خەن (西汉) ياكى ئالدىنقى خەن (前汉) خاقانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى م. ب. ۋە م. ك.	نامى
1	گاۋزۇ	ليۇ باڭ	195 - 206	高祖 刘邦
2	خۇيدى	ليۇ يىن	188 - 194	惠帝 刘盈
3	گاۋخاننىش	لۇجى	180 - 187	高后 吕雉

خەن (汉) خانىدانلىقى

غەربىي خەن خاقانلىقىنىڭ خاقانزادىلىرىدىن ليۇ شيۇ، ۋاڭ ماڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى دېھقانلار چوڭ قوزغىلىڭى پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خەن خاقانلىقىنى قايتىدىن تەسىس قىلدى. لويياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لويياڭ شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇ خاقانلىققا شەرقىي خەن (东汉) ياكى كېيىنكى خەن (后汉) خاقانلىقى دېيىلىدۇ.

光武帝	刘秀	57-25	م.ك.	ليۇ شيۇ	گۇاڭزۇدى	1
明帝	刘庄	75-58		ليۇ جۋاڭ	مىڭدى	2
章帝	刘烜	88-76		ليۇ خۇەن	جاڭدى	3
和帝	刘肇	105-89		ليۇ جاۋ	خېدى	4
殇帝	刘隆	106		ليۇ لۇڭ	شاڭدى	5
安帝	刘祐	125-107		ليۇ يوۋ	ئەندى	6
顺帝	刘保	144-126		ليۇ باۋ	شۇندى	7
冲帝	刘炳	145		ليۇ بىڭ	چۇڭدى	8
质帝	刘缢	146		ليۇ زەن	جۇدى	9
桓帝	刘志	167-147		ليۇ جۇ	خۇەندى	10
灵帝	刘宏	189-168		ليۇ خۇڭ	لىڭدى	11
少帝	刘辩	189		ليۇ بىيەن	شاۋدى	12
献帝	刘协	220-189		ليۇ شيې	شيەندى	13

文帝	刘恒	157-179		ليۇ خېڭ	ۋېندى	4
景帝	刘启	141-156		ليۇ چى	جىڭدى	5
武帝	刘彻	87-140		ليۇ چى	ۋۇدى	6
昭帝	刘弗陵	74-86		ليۇ فۇلىڭ	جاۋدى	7
宣帝	刘询	49-73		ليۇ شۇن	شۋەندى	8
元帝	刘奭	33-48		ليۇ شى	يۋەندى	9
成帝	刘骜	7-32		ليۇ ئاۋ	چېڭدى	10
哀帝	刘欣	1-6		ليۇ شىن	ئەيدى	11
平帝	刘衍	5-1	م.ك.	ليۇ يەن	پىڭدى	12
孺子	刘婴	8-6	ۋ	ليۇ يىڭ	رۇزىيىڭ	13

شىن (新)

مىلادى سەككىزىنچى يىلى ۋاڭ ماڭ (王莽) تەشكىل قىلغان قىسقا ۋاقىتلىق ھاكىمىيەت.

王莽	23-9	ۋاڭ ماڭ	
淮阳王 刘玄	25-23	خۇەيياڭ بېگى ليۇ شۋەن	

ئۈچ (三国) خانلىق

ۋېي (魏)، شۇ (蜀)، ۋۇ (吴) خانلىقلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ خانلىق ئەينى ۋاقىتتا سەلتەنەت سۈرگەنلىكى ئۈچۈن، تارىختا "ئۈچ خانلىق" دەپ ئاتىلىدۇ.

ۋېي (魏) خانلىقى

مىلادى 220-يىلى ساۋساۋنىڭ ئوغلى ساۋپېي خەن خاقانلىقىنىڭ تورىغا ۋېي خانلىقىنى قۇرۇپ لوياڭنى پايتەخت قىلدى.

No	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نام	مەدەنىيەت
1	ۋېيندى	ساۋپېي	226-220	文帝	曹丕
2	مىڭدى	ساۋرۇي	239-227	明帝	曹叡
3	شاۋلىڭ لىڭگۇڭ	ساۋفاڭ	254-240	叅陵厉公	曹芳
4	گاۋگوي شياڭگۇڭ	ساۋماۋ	260-254	高贵乡公	曹髦
5	يۈەندى	ساۋخۇەن	265-260	元帝	曹奂

شۇ (蜀) خانلىقى

مىلادى 221-يىلى ليۇبېي شۇ خەن (蜀汉) خانلىقىنى تەسىس قىلىپ، چېڭدۇ (ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى چېڭدۇ) شەھىرىنى پايتەخت قىلغان ئىدى.

No	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نام	مەدەنىيەت
1	جاۋليېدى	ليۇبېي	223-221	昭烈帝	刘备
2	كېيىنكى خان	ليۇچەن	263-223	后主	刘禅

ۋۇ (吴) خانلىقى

مىلادى 222-يىلى سۇن چۈەن ۋۇ (吴) خانلىقىنى قۇرۇپ، جېيەنپى (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى نەنجىڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلغانىدى.

No	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نام	مەدەنىيەت
1	چوڭ خان	سۇن چۈەن	252-222	大帝	孙权
2	خوۋگۇەنخوۋ	سۇن لياڭ	258-252	侯官侯	孙亮
3	جىڭدى	سۇن شيۇ	264-258	景帝	孙休
4	گۇيىمىڭخوۋ	سۇن خاۋ	280-264	归命侯	孙皓

جىن (晋) خانلىقى

مىلادى 265-يىلى سىمايەن ۋېي خانلىقىنىڭ ئورنىغا جىن خانلىقىنى قۇرۇپ، لوياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوياڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلدى. بۇ خانلىققا تارىختا "غەربىي جىن" (西晋) خانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

No	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نام	مەدەنىيەت
1	ۋۇدى	سىمايەن	290-265	武帝	司马炎
2	خۇيىدى	سىماجۇڭ	306-290	惠帝	司马衷
3	خۇەيىدى	سىماجۇڭ	313-307	怀帝	司马炽
4	مىندى	سىمايى	317-313	愍帝	司马邺

سېچىن (晋) خاقانلىقى

مىلادى 317-يىلى سىمارۋى خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇپ، 318-يىلى خاقان بولدى، جىيەنىي (建业) بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى نەنجىڭ شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى. بۇ خاقانلىققا تارىختا شەرقىي جىن (东晋) خاقانلىقى دېيىلىدۇ.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	نام	مەمۇرىي
5	يۈەندى	سىمارۋى	317-323	司马睿	元帝
6	مىڭدى	سىماشۋ	323-326	司马绍	明帝
7	چېڭدى	سىمايەن	326-342	司马衍	成帝
8	كاڭدى	سىمايۋ	343-344	司马岳	康帝
9	مۇدى	سىمادەن	345-361	司马聃	穆帝
10	ئەيدى	سىمايېي	362-365	司马丕	哀帝
11	خەيشىڭۇڭ	سىمايى	366-371	司马奕	海西公
12	جىيەنۋېندى	سىمايۋ	371-372	司马昱	简文帝
13	شياۋۋۇدى	سىماچاڭمىڭ	373-396	司马昌明	孝武帝
14	ئەندى	سىمادېزۇڭ	397-418	司马德宗	安帝
15	گۇڭدى	سىمادېۋېن	419-420	司马德文	恭帝

جەنۇب (南朝) خانلىقلىرى

سۇڭ (宋)، چى (齐)، لياڭ (梁)، چېن (陈) خانلىقلىرىغا تارىختا جەنۇب خانلىقلىرى دېيىلىدۇ.

سۇڭ (宋) خانلىقى

مىلادى 420-يىلى ليۇيۈ (刘裕) جىن خاقانلىقىنىڭ ئورنىغا سۇڭ خانلىقىنى قۇردى، پايتەختى جىيەنىي (建业) بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ نەنجىڭ شەھىرى ئىدى.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	نام	مەمۇرىي
1	ۋۇدى	ليۇيۈ	420-422	刘裕	武帝
2	شاۋدى	ليۇيىڭۋو	423-424	刘义符	少帝
3	ۋېندى	ليۇيىڭۋو	424-453	刘义隆	文帝
4	شياۋۋۇدى	ليۇجۈن	454-464	刘骏	孝武帝
5	فېيدى	ليۇزىيېي	465-465	刘子业	废帝
6	مىڭدى	ليۇيۈ	465-472	刘或	明帝
7	ساڭۋۇۋاڭ	ليۇيۈ	473-477	刘昱	苍梧王
8	شۈندى	ليۇجۈن	477-479	刘准	顺帝

چى (齐) خانلىقى

مىلاددىن كېيىن 479-يىلى شياۋ داۋچېڭ (肖道成) سۇڭ (宋) خانلىقىنىڭ ئورنىغا چى (齐) خانلىقىنى قۇرۇپ، جىيەنىي (建业) ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ نەنجىڭ شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلاددىن كېيىن	نام	مەمۇرىي
1	گاۋدى	شياۋ داۋچېڭ	479-482	肖道成	高帝
2	ۋۇدى	شياۋزى	483-493	肖赜	武帝
3	يۈلىنۋاڭ	شياۋ جاۋيېي	494	肖昭业	郁林王
4	خەيلىڭۋاڭ	شياۋ جاۋۋېن	494	肖昭文	海陵王

明帝	肖懿	498-494	شياۋ نەن	5 مەڭدى
东昏侯	肖宝卷	501-499	شياۋ باۋجۈەن	6 دۇڭخۇنخوۋ
和帝	肖宝融	502-501	شياۋ باۋرۇڭ	7 خېدى

لياڭ خانلىقى

مىلادى 502 - يىلى شياۋ يەن (肖衍) چى خانلىقىنىڭ ئورنىغا لياڭ (梁) خانلىقىنى قۇرۇپ، جىيەنىي (建业) ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى نەنجىڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلدى.

武帝	肖衍	549-502	شياۋ يەن	1 ۋۇدى
简文帝	肖纲	551-550	شياۋگاڭ	2 جىيەنۋېندى
豫章王	肖栋	552-551	شياۋ دۇڭ	3 يۇچاڭۋاڭ
元帝	肖绎	555-552	شياۋ يى	4 يۈەندى
贞阳侯	肖渊明	555	شياۋ يۈەنمىڭ	5 جېن ياڭخوۋ
敬帝	肖方智	557-555	شياۋ فاجىز	6 جىڭدى

چېن خانلىقى

مىلادى 557 - يىلى چېن باشىيەن (陈霸先) لياڭ خانلىقىنىڭ ئورنىغا چېن (陈) خانلىقىنى قۇرۇپ، جىيەنىي (建业) ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى نەنجىڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلدى.

武帝	陈霸先	559-557	چېن باشىيەن	1 ۋۇدى
文帝	陈蒨	566-560	چېن شى	2 ۋېندى
临海王	陈伯宗	568-567	چېن بوزۇڭ	3 لىنخەيۋاڭ
宣帝	陈顼	582-569	چېن شۇ	4 شۈەندى
后主	陈叔宝	589-583	چېن شۇباۋ	5 كېيىنكى خان

كېيىنكى لياڭ (梁) خانلىقى

مىلادى 555 - يىلى شياۋ چا (肖警) كېيىنكى لياڭ (梁) خانلىقىنى قۇرۇپ، جياڭلىڭ (江陵) ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسىدىكى جياڭلىڭ (江陵) ناھىيىسىنى پايتەخت قىلغانىدى.

明宣	肖警	562-555	شياۋ چا	7 شۈەندى
帝帝	肖岿	585-562	شياۋ كۈي	8 مەڭدى
苻公	肖琮	587-586	شياۋ سۇڭ	9 جۇڭگۇڭ

شىمالىي (北朝) خانلىقلىرى

شىمالىي ۋېي (北魏)، شەرقىي ۋېي (东魏)، غەربىي ۋېي (西魏)، شىمالىي چى (北齐)، شىمالىي جۇ (北周) خانلىقلىرىغا ئارىختا "شىمالىي خانلىقلىرى" دەپ ئاتىلىدۇ.

شىمالىي ۋېي (北魏) خانلىقى

مىلادى 386 - يىلى سىيانبىلاردىن توباگۇي (拓跋珪) شىمالىي ۋېي خانلىقىنى قۇرۇپ، شېڭلې (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى) نىڭ خېلىڭنە ناھىيىسىنى پايتەخت قىلدى. شياۋ ۋېندى توباگۇن

سەلتەنەت دەۋرىدە پايتەختنى لويانغا كۆچۈرۈپ، توبا نامىنى يۈەن (元) گە ئۆزگەرتتى. تارىختا بۇنىڭغا شىمالىي ۋېي (北魏) خانلىقى دېيىلىدۇ.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانلىرى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نام	مەبلەغ
1	داۋ ۋۇدى	توباگۇي	409-386	拓跋珪	道武帝
2	مىڭيۈەندى	توباس	423-409	拓跋嗣	明元帝
3	تەيۋۇدى	توباتاۋ	452-424	拓跋焘	太武帝
4	نەنئەنۋاڭ	توباىو	452	拓跋余	南安王
5	ۋېنچېڭدى	توباجۈن	465-452	拓跋浚	文成帝
6	شيەنۋېندى	توباخۇن	471-466	拓跋弘	献文帝
7	شياۋۋېندى	توباقۇن	499-471	拓跋宏	孝文帝
8	شۈەنۋۇدى	يۈەن كې	515-500	元恪	宣武帝
9	شياۋمىڭدى	يۈەن شۇ	528-516	元诩	孝明帝
10	شياۋجۋاڭدى	يۈەن زىيۇ	530-528	元子攸	孝庄帝
11	دۇڭخەيۋاڭ	يۈەن يې	531-530	元晔	东海王
12	جىيېمىندى	يۈەن گۇن	532-531	元恭	节闵帝
13	ئەندىگۇاڭ	يۈەن لان	531-532	元朗	安定王
14	شياۋۋۇدى	يۈەن شيۇ	534-532	元修	孝武帝

شەرقىي ۋېي (东魏) خانلىقى

مىلادى 534 - يىلى يۈەن شيەنجىيەن يې (邺) ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ سىشيەن (磁县) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى سەنتەي كەنتىدە دېگەن جايدا ۋېي خانلىقىنى قۇردى. تارىختا بۇ خانلىققا "شەرقىي ۋېي" خانلىقى دېيىلىدۇ.

15	شياۋ جىڭدى	يۈەن شەنجىيەن	550	534	元善见	孝静帝
----	------------	---------------	-----	-----	-----	-----

غەربىي ۋېي (西魏) خانلىقى

مىلادى 535 - يىلى يۈەن باۋجۇ چاڭئەن (长安) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرى) دە قۇرغان ۋېي خانلىقى. تارىختا بۇ خانلىققا "غەربىي ۋېي" (西魏) خانلىقى دېيىلىدۇ.

16	ۋېندى	يۈەن باۋجۇ	551	535	元宝炬	文帝
17	فېيدى	يۈەن چىن	554	552	元钦	废帝
18	گۇڭدى	يۈەن كو	556	554	元廓	恭帝

شىمالىي چى (北齐) خانلىقى

مىلادى 550 - يىلى گاۋياڭ (高洋) شەرقى ۋېي (东魏) خانلىقى قىسنىڭ ئورنىغا چى (齐) خانلىقىنى قۇرۇپ، يې (邺) ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ سىشيەن (磁县) ناھىيىسىنىڭ شەرقى جەنۇبىدىكى سەنتەي كەنتىدە دېگەن جايدا چى (齐) خانلىقىنى قۇردى. تارىختا بۇ خانلىققا شىمالىي چى (北齐) دېيىلىدۇ.

1	ۋېنشىۋەندى	گاۋياڭ	559	550	高洋	文宣帝
2	فېيدى	گاۋيىن	560		高殷	废帝
3	شياۋجاۋدى	گاۋيەن	561	560	高演	孝昭帝
4	ۋۇچېڭدى	گاۋجەن	565	561	高湛	武成帝
5	ۋېنگۇڭ	گاۋۋېي	577	565	高纬	温公
6	ئەندىگۇاڭ	گاۋيەنزۇڭ	576		高延宗	安德王
7	بالا خان	گاۋخېڭ	577		高恒	幼王

شمالىي جوۋ (北周) خاندانلىقى

مىلادى 557-يىلى سىيانپىلاردىن يۈ ۋېنجۈ غەربىي ۋېي (西魏) خانلىقىنىڭ ئورنىغا جوۋ (周) خانلىقىنى قۇرۇپ، چاڭئەن (长安) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىئەن شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇنىڭغا "شىمالىي جوۋ" (北周) خانلىقى دېيىلىدۇ.

1	مىندى	يۈ ۋېنجۈ	557	宇文觉	閔帝
2	مىڭدى	يۈ ۋېنيۈ	557-560	宇文毓	明帝
3	ۋۇدى	يۈ ۋېنيۇڭ	561-578	宇文邕	武帝
4	شۋەندى	يۈ ۋېنيۈن	579	宇文贇	宣帝
5	جىڭدى	يۈ ۋېنيەن	579-581	宇文衍	静帝

سۈي (隋) خاندانلىقى

مىلادى 581-يىلى ياڭ جىيەن (杨坚) شىمالىي جوۋ (北周) خانلىقىنىڭ ئورنىغا سۈي (隋) خاندانلىقىنى قۇرۇپ، چاڭئەن (长安) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى.

خاندانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاندانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى		مىلادىدىن كېيىن	نام	مىلادىدىن كېيىن
1 ۋېندى	ياڭ جىيەن	604-581	杨坚	文帝		
2 ياڭدى	ياڭ گۇاڭ	617-605	杨广	炀帝		
3 گۇڭدى	ياڭ يۈۋ	618-617	杨侑	恭帝		

تاڭ (唐) خاندانلىقى

مىلادى 618-يىلى لى يۈەن (李渊) سۈي (隋) خاندانلىقىنىڭ ئورنىغا تاڭ (唐) خاندانلىقىنى قۇرۇپ، چاڭئەن (长安) ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىئەن (نى پايتەخت قىلدى.

No	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى	
			مىلادىدىن كېيىن	مىلادىدىن كېيىن
1	گاۋزۇ	لى يۈەن	618-626	李渊
2	تەيزۇڭ	لى شىمىن	627-649	李世民
3	گاۋزۇڭ	لى جىز	650-683	李治
4	جۇڭزۇڭ	لى شىيەن	684	李显
5	رۈيزۇڭ	لى دەن	684	李旦

ۋۇجوۋ

4	جوڭزۇڭ	لى شيەن	705-684	武曌	则天后
6	ۋېنۋاڭ	لى چۇڭماۋ	710	李重茂	中宗 温王

① ۋۇجاۋ (武曌) - تاڭ خاندانلىقىنىڭ خانىشى بولۇپ، زېتەن خانىش دېيىلەتتى. مىلادى 683-يىلى گاۋزۇڭ ئۆلدى. 684-يىلى زېتەن خانىش خاندانلىقنىڭ ۋاقىتلىق ئىدارەسىنى ئۈستىگە ئالدى. مىلادى 690-يىلى خاندانچە لىقنى ئېلان قىلىپ، خاندانلىقنىڭ نامىنى جوۋغا (周) ئۆزگەرتتى. بۇنىڭغا تارىختا ۋۇ-جوۋ (武周) دېيىلىدۇ.

كېيىنكى لياڭ (后梁) خانلىقى

مىلادى 907-يىلى جۇۋېن (朱温) تاڭ خاقانلىقىنىڭ ئورنىغا لياڭ خانلىقىنى قۇرۇپ، بىيەنلىياڭ (汴梁) ھازىرقى خېنەن ئۆلكەسىدىكى كەيفېڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلدى، تارىختا بۇنىڭغا كېيىنكى لياڭ (后梁) خانلىقى دېيىلىدۇ.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نام	مۇ
1	تەيزۇ	جۇۋېن	912-907	تەيزۇ	مۇ
2	شۇرېن	جۇيۈۋگۇي	913	شۇرېن	مۇ
3	مودى	جۇيۈۋجېن	923-913	مودى	مۇ

كېيىنكى تاڭ (后唐) خانلىقى

مىلادى 923-يىلى شاتو تۈركلىرىدىن لى سۇنشىۋ (李存勖) كېيىنكى لياڭ (后梁) خانلىقىنى يوقىتىپ، 'تاڭ (唐) خانلىقىنى قۇردى' پايتەختى لويياڭ (洛阳) ھازىرقى خېنەن ئۆلكەسىدىكى لويياڭ شەھىرى ئىدى. تارىختا شاتولار قۇرغان بۇ خانلىققا كېيىنكى تاڭ (后唐) خانلىقى دېيىلىدۇ.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نام	مۇ
1	جۇاڭزۇڭ	لى سۇنشىۋ	926-923	جۇاڭزۇڭ	مۇ
2	مىڭزۇڭ	لى سىيۋەن	933-926	مىڭزۇڭ	مۇ
3	مىندى	لى سۇڭخوۋ	934	مىندى	مۇ
4	لۇۋاڭ	لى سۇڭكې	936-934	لۇۋاڭ	مۇ

睿宗	李旦	712-710	لى دەن	5 رۇيزۇڭ
玄宗	李隆基	756-712	لى لۇڭجى	7 شۋەنزۇڭ
肃宗	李亨	763-756	لى خېڭ	8 سۇزۇڭ
代宗	李豫	779-763	لى يۇ	9 دەيزۇڭ
德宗	李适	805-780	لى شى	10 دېزۇڭ
顺宗	李诵	805	لى سۇڭ	11 شۇنزۇڭ
宪宗	李纯	820-806	لى چۈن	12 شىەنزۇڭ
穆宗	李恒	824-821	لى خېڭ	13 مۇزۇڭ
敬宗	李湛	827-825	لى جەن	14 جىڭزۇڭ
文宗	李昂	840-827	لى تاڭ	15 ۋېنزۇڭ
武宗	李瀼	846-841	لى چەن	16 ۋۇزۇڭ
宣宗	李忱	860-847	لى چېن	17 شۋەنزۇڭ
懿宗	李漼	874-860	لى سۈي	18 يىزۇڭ
僖宗	李漼	888-874	لى خۇەن	19 شىزۇڭ
昭宗	李晔	904-889	لى يى	20 جاۋزۇڭ
昭宣帝	李潋	907-905	لى چۇ	21 جاۋشۋەندى

بەش خانىدانلىق (五代)

كېيىنكى لياڭ (后梁)، كېيىنكى تاڭ (后唐)، كېيىنكى جىن (后晋)، كېيىنكى خەن (后汉)، كېيىنكى جۇۋ (后周) خانلىقلىرىغا تارىختا "بەش خانىدانلىق" دەپ ئاتىلىدۇ.

كېيىنكى جىن (后晋) خانلىقى

مىلادى 936-يىلى قىتانلار شاتو تۈركلىرىدىن شى جىڭتاڭنى خان قىلىپ، خانلىقىنى جىن (晋) دەپ ئاتىدى. دالىياڭ (大梁) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىنى پايتەخت قىلدى. تارىختا بۇ خانلىققا "كېيىنكى جىن" (后晋) خانلىقى دېيىلىدۇ.

1	گاۋزۇ	شى جىڭتاڭ	941-936	高祖 石敬瑭
2	چۇدى	شى جۇڭگۇي	946-942	出帝 石重贵

كېيىنكى خەن (后汉) خانلىقى

مىلادى 947-يىلى شاتو تۈركلىرىدىن ليۇ جىۋەن جىن (晋) خانلىقىنىڭ ئورنىغا خەن (汉) خانلىقىنى قۇرۇپ، بېيەنلىياڭ (ھازىرقى كەيفېڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلغانىدى. تارىختا بۇ خانلىققا "كېيىنكى خەن" (后汉) خانلىقى دېيىلىدۇ.

1	گاۋزۇ	ليۇ جىۋەن	948-947	高祖 刘知远
2	يىندى	ليۇ چىڭيۈۋ	950-948	隐帝 刘承祐

كېيىنكى جوۋ (后周) خانلىقى

مىلادى 951-يىلى گوۋېي كېيىنكى خەن خانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، جوۋ (周) خانلىقىنى قۇردى. پايتەختى بېيەن (汴) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ شەھىرى ئىدى. تارىختا بۇ خانلىققا "كېيىنكى جوۋ" (后周) خانلىقى دېيىلىدۇ.

1	تەيزۇ	گوۋېي	954-951	太祖 郭威
2	شزۇڭ	چەي رۇڭ	959-954	世宗 柴荣
3	گۇڭدى	گوزۇڭشۈن	960-959	恭帝 郭宗训

سۇڭ (شىمالىي سۇڭ) 宋 (北宋) خانلىقى

مىلادى 960-يىلى جاۋكۋاڭيىن (赵匡胤) كېيىنكى جوۋ (后周) خانلىقىنىڭ ئورنىغا سۇڭ (宋) خانلىقىنى قۇردى. پايتەختى كەيفېڭ (开封) ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ شەھىرى ئىدى. تارىختا بۇ خانلىققا "شىمالىي سۇڭ" (北宋) خانلىقى دېيىلىدۇ.

No	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نام	مۇ
1	تەيزۇ	جاۋ كۋاڭيىن	976-960	太祖	赵匡胤
2	تەيزۇڭ	جاۋ گۇاڭيى	997-976	太宗	赵光义
3	جېنزۇڭ	جاۋ خېڭ	1022-998	真宗	赵恒
4	رېنزۇڭ	جاۋ جېن	1063-1023	仁宗	赵祯
5	يىڭزۇڭ	جاۋ شۇ	1067-1064	英宗	赵曙
6	شېنزۇڭ	جاۋ شۇ	1085-1068	神宗	赵頊
7	جېزۇڭ	جاۋ شۇ	1100-1086	哲宗	赵煦
8	خۇيزۇڭ	جاۋ جى	1125-1101	徽宗	赵佶
9	چىنزۇڭ	جاۋ خۇەن	1127-1126	钦宗	赵桓

سۇڭ (جەنۇبىي سۇڭ) 宋 (南宋) خانلىقى

مىلادى 1126-يىلى جىن قوشۇنلىرى كەيفېڭگە بېسىپ كىردى، مىلادى 1127-يىلى جاۋگوۋ (赵构) نەنجىڭ (南京) ھازىرقى خېنەن شاڭچىۋ (商丘) شەھىرى دە خانلىق تەختىگە ئولتۇردى. مىلادى

1138-يىلى پايتەختىنى لىنئەن (临安) ھازىرقى جېجياڭ ئۆلكەسىدىكى خاڭجوۋ شەھىرىگە كۆچۈردى. تارىختا بۇ خانلىققا جەنۇبىي سۇڭ (南宋) خانلىقى دېيىلىدۇ.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى		نام	مىلادىدىن كېيىن
			مىلادىدىن كېيىن	مىلادىدىن كېيىن		
10	گاۋزۇڭ	جاۋ گوۋ	1162	1127	高 宗	趙 构
11	شياۋزۇڭ	جاۋ شېن	1189	1163	孝 宗	趙 昚
12	گۇاڭزۇڭ	جاۋ دۇن	1194	1190	光 宗	趙 惇
13	نېڭزۇڭ	جاۋ كوۋ	1224	1195	宁 宗	趙 扩
14	لىزۇڭ	جاۋ يۇن	1264	1225	理 宗	趙 昀
15	دۇزۇڭ	جاۋ جى	1274	1265	度 宗	趙 禔
16	گۇڭدى	جاۋ شيەن	1276	1275	恭 帝	趙 昱
17	دۈەنزۇڭ	جاۋ شى	1278	1276	端 宗	趙 昀
18	دېيىڭ	جاۋ بىڭ	1279	1278	帝 昀	趙 昀

قىتان (契丹) لياۋ (辽) خانلىقى

مىلادى 907-يىلى قىتانلارنىڭ باشلىقى يەل ئاباۋى قىتانلار خانلىقىنى قۇردى. مىلادى 947-يىلى خانلىقنىڭ نامى لياۋغا ئۆزگەرتىلدى. مىلادى 982-يىلى قىتانلار دەپ ئاتالدى. مىلادى 1066-يىلى قايتا لياۋغا ئۆزگەرتىلدى. پايتەختى لىنخۇاڭ (临潢) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ بالىيۋو ئايمىقى ئىدى.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى		مىلادىدىن كېيىن	نام	مە
			مىلادىدىن كېيىن				
1	تەيزۇ	يەل ئاباۋى	926	907	太祖	耶律阿保机	
2	تەيزۇڭ	يەل دېگان	947	927	太宗	耶律德光	

3	شېزۇڭ	يەل ئۇيۇ	951	947	世宗	耶律兀欲
4	مۇزۇڭ	يەل شۇلۇ	969	951	穆宗	耶律述律
5	جىڭزۇڭ	يەل شان	983	969	景宗	耶律贤
6	شېڭزۇڭ	يەل لۇڭشۇ	1031	983	圣宗	耶律隆绪
7	شىڭزۇڭ	يەل زۇڭجېن	1055	1031	兴宗	耶律宗真
8	داۋزۇڭ	يەل قۇنجى	1101	1055	道宗	耶律洪基
9	تېەن زودى	يەل يانشى	1125	1011	天祚帝	耶律延禧

قەربىي قىتانلار (西辽) خانلىقى

جىن (金) خانىدانى قىتانلارنى مۇنقەرز قىلىش ئېرىشىدە يەل تاش بىر تۈركۈم قىتانلارنى باشلاپ غەربكە كۆچتى. مىلادى 1124-يىلى ھاكىمىيەت قۇردى. پايتەختى قۇزئوردا ئىدى. تارىختا بۇ خانلىققا غەربىي قىتانلار (غەربىي لياۋ) خانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

№	خانلارنىڭ ئۇنۋانى	خانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى		نام	مە
			مىلادىدىن كېيىن			
1	دېزۇڭ	يەل تاش	1143	1124	德宗	耶律大石
2	گەنتىيەن خانىش	شياۋ خانىم	1150	1144	感天后	肖氏
3	رېنزۇڭ	يەل لىل	1163	1151	仁宗	耶律夷列
4	چېڭتىيەن خانىش	يەل خانىم	1177	1164	承天后	耶律氏
5	كېيىنكى خان	يەل جىڭلۇق	1211	1178	末主	耶律直古魯

موڭغۇل (蒙古) يۈەن (元) خاقانلىقى

مىلادى 1206 - يىلى موڭغۇل شېرۋېي قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بورتىگىن تېمۇچىن موڭغۇل خاقانلىقىنى قۇردى. مىلادى 1235 - يىلى قاراقرۇم (哈拉和林) نى پايتەخت قىلدى. مىلادى 1260 - يىلى قۇبىلايخان كەيسىپىڭ (كېيىن يۇقىرى پايتەخت (上都) گە ئۆزگەرتتى، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ جېڭلەن جىخولغان دائىرىسى) دە تەختكە چىقتى. مىلادى 1271 - يىلى خاقانلىق نامىنى يۈەن (元) گە ئۆزگەرتتى. كېيىن پايتەختىنى خانبالىق (ھازىرقى بېيجىڭ) قا كۆچۈردى.

No	خاقانلىق	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نام	مەدەنىيەت يىلى
1	تەيزۇ	تېمۇچىن	1227-1206	太祖	铁木真
2	رۈيزۇڭ	تولى	1228	睿宗	拖雷
3	تەيزۇڭ	ئوگداي	1241-1229	太宗	窝阔台
4	تەيزۇڭ	نەيساچىن	1245-1242	太宗后	乃马真氏
5	خانىش	خانىش	1248-1246	定宗	贵由
6	دىڭزۇڭ	گۇبۇڭ	1250-1249	定宗后	斡兀
7	دىڭزۇڭ	ۋۇۋۇ	1260-1251	宪宗	蒙哥
8	شىيەنزۇڭ	مۇڭقا	1294-1260	世祖	忽必烈
9	شەنزۇڭ	قوبىلاي	1307-1295	成宗	铁木耳
10	يۈەن چىڭزۇڭ	تۆمۈر قايشان	1311-1308	武宗	海山

جىن (金) جۇرچىنلەر خاقانلىقى

مىلادى 1115 - يىلى جۇرچىنلەر (女真) نىڭ باشلىقى ئاڭدۇ (阿骨打) جىن (金) خاقانلىقىنى قۇردى، پايتەختى خۇيىنىڭ (会宁) ھازىرقى جېيۇڭجياڭ ئۆلكىسىدىكى ئاچىڭان شەھىرى ئىدى. مىلادى 1152 - يىلى پايتەختى بۇگۇندى (بۇگۇنكى بېيجىڭ) شەھىرىگە كۆچۈردى. مىلادى 1214 - يىلى پايتەختى بېيجىڭ (北京) خېنەن ئۆلكىسى كەيفېڭ شەھىرى) گە يۆتكىلدى.

1	تەيزۇ	ۋەن يەنمىن - ۋەن يەن ئاڭدۇ	1123-1115	完颜旻	太祖
2	تەيزۇڭ	ۋەن يەن شياڭ - ئۇچىي	1135-1123	完颜晟	太宗
3	شەنزۇڭ	ۋەن يەن دەن - ۋەن يەن قاسى	1149-1135	完颜亶	熙宗
4	خەنلىڭۇڭ	ۋەن يەن لياڭ - ۋەن يەن دىيەنگۇ	1161-1149	完颜亮	海陵王
5	شەنزۇڭ	ۋەن يەن يۇڭ - ۋەن يەن مارۇ	1189-1161	完颜雍	世宗
6	جاڭزۇڭ	ۋەن يەن جېڭ - ۋەن يەن ماداڭ	1208-1190	完颜景	章宗
7	ۋېيشاۋۇڭ	ۋەن يەن يۇڭجى - ۋەن يەن يۇڭجى	1213-1209	完颜永济	卫绍王
8	شۈنزۇڭ	ۋەن يەن شۈن - ۋەن يەن ئۇدۇ	1223-1213	完颜珣	宣宗
9	ئەيزۇڭ	ۋەن يەن شوۋشۇ - ۋەن يەن ئىڭجاس	1234-1224	完颜守绪	哀宗
10	كېيىنكى خان	ۋەن يەن چىڭلىن	1234-1234	完颜承麟	末帝

代宗	朱祁钰	1456-1450	جۇ چىيۇ	7 دەيزۇڭ
英宗	朱祁镇	1464-1457	جۇ چىجېن	6 يىڭزۇڭ
宪宗	朱见深	1487-1465	جۇ جىيەنشېن	8 شىيەنزۇڭ
孝宗	朱祐樞	1505-1488	جۇ يوۋتاڭ	9 شياۋزۇڭ
武宗	朱厚照	1521-1506	جۇ خوۋجاۋ	10 ۋۇزۇڭ
世宗	朱厚熜	1566-1522	جۇ خوۋسۇڭ	11 شىزۇڭ
穆宗	朱载堉	1572-1567	جۇ زەيخوۋ	12 مۇزۇڭ
神宗	朱翊钧	1620-1573	جۇ يىجۇن	13 شېنزۇڭ
光宗	朱常洛	-1620	جۇ چاڭلو	14 گۇاڭزۇڭ
熹宗	朱由校	1627-1621	جۇ يوۋشياۋ	15 شىزۇڭ
思宗	朱由检	1644-1628	جۇ يوۋجيەن	16 سىزۇڭ

جەنۇبىي مىڭ (南明) خانلىقلىرى

مىلادى 644- يىلى مانجۇر قوشۇنلىرى بېيجىڭنى بېسىپ ئېلىش بىلەن مىڭ خانىدانلىقى مۇنقەرز بولدى. مىڭ خانزادىلىرى ئارقا-ئارقىدىن جەنۇبدا قىسقا ئۆمۈرلۈك بىر نەچچە ھاكىمىيەت قۇرۇشقاندى. تارىختا بۇ خانلىقلارغا "جەنۇبىي مىڭ خانلىقلىرى" دېيىلىدۇ.

福王	朱由崧	1645	جۇ يوۋسۇڭ	1 فۇۋاڭ
唐王	朱聿键	1646-1645	جۇ لىجيەن	2 تاڭ ۋاڭ
	朱聿鐭	1646	جۇ لىيۇ	3
鲁王	朱以海	1655-1646	جۇ يىخەي	4 لۇۋاڭ
桂王	朱由榔	1661-1647	جۇ يوۋلاڭ	5 گۇيۋاڭ
淮王	朱常清	1648	جۇ چاڭچىڭ	6 خۇيۋاڭ

仁宗	爱育黎拔力八达	1320-1312	ئەييۇلبالادا	11 رېنزۇڭ
英宗	硕德八剌	1323-1321	شۇدبالا	12 يىڭزۇڭ
泰定帝	也孙铁木耳	1328-1324	ئېسەن تۆمۈر قاغان	13 تەيدىڭ
幼主	阿速吉八	1328	ئاسۇجىبا	14 بالاقاغان
明宗	和世琜	1329	خېشىسۇ	15 مىڭزۇڭ
文宗	图铁木耳	1332-1328	تو تۆمۈر	16 ۋېنزۇڭ
宁宗	懿宁质班	1332	ئىلىنجىبان	17 نىڭزۇڭ
顺帝	妥懽铁木耳	1368-1333	توقا تۆمۈر	18 شۇندى

مىڭ (明) خاقانلىقى

مىلادى 1368- يىلى جۇيۈەنجاڭ (朱元璋) موڭغۇل (元) خاقانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ، مىڭ (明) خاقانلىقىنى قۇردى، جىيەنكاڭ (ھازىرقى جياڭسۇ نەنجىڭ شەھىرى) نى پايتەخت قىلدى. 1409- يىلى مىڭ خاقانى چېڭزۇ جۇدى (朱棣) پايتەختىنى بېيجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) غا كۆچۈردى.

№	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نامى	مەلۇمات
1	تەيزۇ	جۇ يۈەنجاڭ	1398-1368	تەيزۇ	太祖 朱元璋
2	خۇيدى	جۇ يۈنۋېن	1402-1399	خۇيدى	惠帝 朱允炆
3	چېڭزۇ	جۇدى	1424-1402	چېڭزۇ	成祖 朱棣
4	رېنزۇڭ	جۇ گاۋجۇ	1425	رېنزۇڭ	仁宗 朱高炽
5	شۈەنزۇڭ	جۇ جەنجى	1435-1426	شۈەنزۇڭ	宣宗 朱瞻基
6	يىڭزۇڭ	جۇ چىجېن	1449-1436	يىڭزۇڭ	英宗 朱祁镇

چاڭ (清) خاقانلىقى

مىلادى 1616 - يىلى مانجۇرلارنىڭ باشلىقى ئۇيغۇرچىلىق نۇر خاچى جىن (金) خاقانلىقىنى قۇرۇپ، خىستۇئالا (赫图阿拉) ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسى شېنىڭ ناھىيىسى) نى پايتەخت قىلدى. كېيىن لياۋياڭ (辽阳) ۋە شېنىڭ (ھازىرقى لياۋنىڭ شېنىڭ (沈阳) شەھىرى) لارنى پايتەخت قىلدى. مىلادى 1636 - يىلى خاقانلىق نامىنى چىڭ (清) گە ئۆزگەرتتى. مىلادى 1644 - يىلى يەنجىڭ (燕京 ھازىرقى بېيجىڭ) شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ بېكىتتى.

No	خاقانلارنىڭ ئۇنۋانى	خاقانلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىلى مىلادىدىن كېيىن	نام	مەس
1	تەيزۇ	نۇرخاچى	1583-1626	努尔哈赤	太祖
2	تەيزۇڭ	خۇئاڭ تەيجى	1627-1643	皇太极	太宗
3	شەزۇ	فۇلىن	1644-1661	福临	世祖
4	شېڭزۇ	شۈەن يې	1662-1722	玄烨	圣祖
5	شەزۇڭ	يىن جېن	1723-1735	胤禛	世宗
6	گاۋزۇڭ	خۇڭ لى	1736-1795	弘历	高宗
7	رېنزۇڭ	بوڭ يەن	1796-1820	颙琰	仁宗
8	شۈەنزۇڭ	مىن نىڭ	1821-1350	旻宁	宣宗
9	ۋېنزۇڭ	يى نىڭ	1851-1861	奕宁	文宗
0	مۇزۇڭ	زەي چۈن	1862-1874	载淳	穆宗
11	دېزۇڭ	زەي تىەن	1875-1908	载湉	德宗
12		فۇيى	1909-1911	溥仪	

ھۇن (匈奴) خانىدانى

(ئالدىنقى خەن دەۋرى)

№	تەڭرىتۇتۇلارنىڭ ئۇنۋانى	تەڭرىتۇتۇلارنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىللىرى س.م. ۋە ب.م.ك.	نام	تەڭرىتۇتۇلارنىڭ ئۇنۋانى	تەڭرىتۇتۇلارنىڭ ئىسمى
1	تۇمەن تەڭرىتۇت		209-?	单于	单于	单于
2	باتۇر تەڭرىتۇت		170-209	单于	单于	单于
3	ئالغا تەڭرىتۇت		161-173	单于	单于	单于
4	كۈن تەڭرىتۇت		126-160	单于	单于	单于
5	ئىچىمە تەڭرىتۇت		114-125	单于	单于	单于
6	تۇۋىي تەڭرىتۇت		105-113	单于	单于	单于
7	تۇۋىي تەڭرىتۇت		102-104	单于	单于	单于
8	كۈيلىق تەڭرىتۇت		101-101	单于	单于	单于
9	جەتقۇ تەڭرىتۇت		96-100	单于	单于	单于

ئۇيسۇنلار (鸟孙) خانىدانى

№	بەگلەرنىڭ ئۇنۋانى	بەگلەرنىڭ ئىسمى	سەلتەنەت يىللىرى مىلادىدىن بۇرۇن	خەلق ئىسمى
1	ئاندو بېي (بەك)		م. ب. ؟ - 177	难兜靡
2	لېي جياۋ بەك		104 - 177	猎骄靡
3	كۈنە شەك	سەنجۈر	72 - 103	军须靡 岑 廞
4	ئوڭكۈر بەك	سېمىزخان	60 - 71	翁归靡 肥 王
5	نېبەك	قۇتراشخان	53 - 59	泥靡 狂 王

چوڭ (大昆弥) كۈنبەكلەر

元貴靡	51- 53	م . ب .	يانقۇيىبەك	1
星 靡	51- 51		شەكەك	2
雌栗靡	11- 51		سەلبەك	3
伊秩靡	9- 11		ئىچبەك	4

كچىك (小昆弥) كۈنبەكلەر

乌就屠	21- 53	م . ب .	ئۈجۈت	1
附 离	21- 21		بۇرى	2
安 日	11- 20		ئانرى	3
末振将	9 - 11		موچىنجان	4

ئەسكەرتىش: كۈنەشەك (سەنچۈر) دىن كېيىنكى يىلنامىلەر لىن گەن، لۇجۇنلىقلارنىڭ بىرلىكتە تۈزگەن «جۇڭگو تارىخىدىكى مىللەتلەرنىڭ يىلنامىلىرى» (ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1980 - يىل نەشرى) ناملىق كىتابتىن ئېلىندى. ئەمما ۋاڭ مىڭ جى، ۋاڭ بىڭخۇالار يازغان «ئۇيسۇنلار ھەققىدە تەتقىقات» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىل نەشرى) ناملىق ئەسەردە كۆرسىتىلگەن يىللار بىلەن ئوخشاشمايدۇ.

10	قۇزۇقۇ نەگىر قۇت	قۇزۇقۇ نەگىر قۇت	10	狐鹿姑单于	于
11	قۇياندى نەگىر قۇت	قۇياندى نەگىر قۇت	68- 84	壶衍鞬渠单于	于
12	شۇرۇچانچۇ نەگىر قۇت	شۇرۇچانچۇ نەگىر قۇت	60- 67	虚闾权鞬单于	于
13	ئۇيانچۇت نەگىر قۇت	ئۇيانچۇت نەگىر قۇت	58- 59	握衍胸鞬单于	于
14	خوجانچى نەگىر قۇت	خوجانچى نەگىر قۇت	31- 57	呼韩邪单于	于
15	قۇجۇرچۇنى نەگىر قۇت	قۇجۇرچۇنى نەگىر قۇت	20- 30	复株累若鞬单于	于
16	سۇنجۇنى نەگىر قۇت	سۇنجۇنى نەگىر قۇت	12- 19	搜谐若鞬单于	于
17	چەياچۇنى نەگىر قۇت	چەياچۇنى نەگىر قۇت	8- 11	车牙留若鞬单于	于
18	ئۇجۇرچۇنى نەگىر قۇت	ئۇجۇرچۇنى نەگىر قۇت	13- 14	乌珠留若鞬单于	于
19	ئۇلجۇنى نەگىر قۇت	ئۇلجۇنى نەگىر قۇت	18- 14	乌累若鞬单于	于
20	قۇتارسى داۋاگاۋ نەگىر قۇت	قۇتارسى داۋاگاۋ نەگىر قۇت	46- 18	呼都而尸道臬单于	于

王子赵何 : 234, 233. بهگزاده جاؤخي : 234, 233.
 霸主 : 345. بهگلەر بېگى : 345.
 世家 : 197, 194, 188, 186. تەزكىرسى : 197, 194, 188, 186.
 215, 203, 202, 198.
 244, 241, 221, 217.
 252, 250, 248, 246.
 259, 257, 256.
 侯服 : 42. بهگلىك ياساقى : 42.
 蓝市城 : 522. بەلخ : 522.
 阪泉 : 23. بەنچۈەن : 23.
 阪师 : 201. بەنشى : 201.
 白羊 (匈奴王) : 340. بەيان (ھۇن خانلىقى) : 340.
 白头 : 97. بەيتوۋ : 97.
 白土 : 320. بەيتۇ : 320.
 白登 : 404, 335, 307, 306. بەيدېڭ : 404, 335, 307, 306.
 伯士 : 44. بەي شى : 44.
 柏始昌 : 502. بەي شىچاڭ : 502.
 白服 : 59. بەي فۇ : 59.
 伯圭 : 289. بەي گۇي : 289.
 百里奚 : 293, 286, 140. بەيلى شى : 293, 286, 140.
 伯條 : 208. بەي تياۋ : 208.
 百越 : 245. بەي يۆ (يۆلەر) : 245.
 樊 (族) : 183. بو (قەبىلە - مىللەت) : 183.
 勃海 : 534. بوخەي : 534.
 博士 : 482. بوشى : 482.
 博陆 : 173. بولۇ : 173.

御史大夫 : 368. باش تەپتىش بېگى : 368.
 大司马 : 469, 175, 160. باش لەشكەر بېشى : 469, 175, 160.
 丞相 : 251, 251, 158, 156, 136, 120, 101, 100. باش ۋەزىر : 251, 251, 158, 156, 136, 120, 101, 100.
 328, 325, 314, 259, 256, 256, 253.
 367, 365, 365, 365, 365, 360, 350.
 473, 467, 461, 453, 406, 383, 379.
 481, 476, 475, 473.
 霸上 : 113. باشاڭ : 113.
 大夏 : 489, 489, 488, 476, 459, 430. باكتىريا (باغىتار) : 489, 489, 488, 476, 459, 430.
 493, 493, 493, 491, 491, 490.
 494, 494, 493, 493, 493, 493.
 500, 499, 496, 495, 495, 494.
 517, 510, 502, 502, 502, 502.
 几单于 : 434, 434, 433, 432, 432. بالا تەڭرىقۇت : 434, 434, 433, 432, 432.
 霸陵 : 387. بالىڭ : 387.
 褒似 : 54. باۋسى (جوۋ خانى يوۋ ۋاڭنىڭ خانىشى) : 54.
 薄洛水 : 229, 229. باۋلۇ دەرياسى : 229, 229.
 贝加尔湖 (北海) : 467, 429, 427, 259. بايقال كۆلى : 467, 429, 427, 259.
 天府 : 339. بايلىق كانى : 339.
 比车耆 (匈奴人名) : 467. بەچەج قان (ھۇن ئىسمى) : 467.
 蛮 : 532. بەدبۇي قەبىلىلەر : 532.
 五行 : 22. بەش ئەناسىر : 22.
 五帝 : 21. بەش چوڭ ئاقسا قال : 21.
 五霸 : 234, 234, 234, 234. بەش ھۆكۈمران : 234, 234, 234, 234.
 主父 : 233. بەگزادە جاڭ : 233.
 公子章 : 233.

待诒: 462. پەرمانچى:
 蟠木: 26. پەنمۇ:
 仆多 (人): 150. پۇدۇر (ئادەم ئىسمى):
 复累希纒 (匈奴人名): 165. * پۇرھىمان (ھۇن ئادەم ئىسمى):
 蒲类: 174. پۇلبىي (بارىكۆل):
 蒲泥: 452. پۇنى:
 蒲邑: 212. پۇيى:
 彭阳: 413. پىڭياڭ:
 彭越 (人): 313. پىڭ يۇ (ئادەم ئىسمى):
 沛: 257. پىنشىيەن ناھىيىسى:
 丕豹: 296. پى باؤ:
 餅: 138. پىڭ:
 平州: 478. پىڭجۇۋ ئايمىقى:
 平棘 (侯): 365. پىڭجى (تۆرىلىك):
 平津侯公孙弘: 481. پىڭجىن تۆرسى گۇڭسۇن خۇڭ:
 平城: 97. پىڭچىڭ شەھىرى:
 平曲: 472. پىڭچۇ:
 平陵 (侯): 162. * پىڭلىڭ (تۆرىلىك):
 平恩 (侯): 155. پىڭئېن (تۆرىلىك):
 平阳 (侯): 81. * پىڭياڭ (تۆرىلىك):
 平阳 (地): 534, 534. پىڭياڭ (يەر ئىسمى):
 平原君: 329, 329, 329, 329. پىڭيۈەن تۆرىسى:
 599

博望: 163. بوۋاڭ:
 伯夷: 338. بويى:
 不窋: 42, 42, 37, 37, 37. بۇجۇ:
 相: 442. بۇلۇن:
 仑头: 528. بۇگۇر:
 本始 (年号): 174, 174, 159. بېنشى (سەلتەنەت دەۋرى):
 北假: 93. بېيجيا:
 北海: 521-520. بېيخەي:
 北河: 452. بېيخې دەرياسى:
 北地: 105. بېيدى:
 北发: 30. بېيغا:
 卑耳山: 178. بېيئېر تېغى:
 毕公高 (人): 241, 241. بىگۇڭ گاۋ (ئادەم ئىسمى):
 博望 (侯): 378, 378, 377, 172, 148, 148. بىلگە تۆرە:
 476, 460, 460, 424, 424, 424.
 502, 500, 500, 496.
 豳 (地): 52. بىن (ئايماق):
 毕万: 242, 242, 241. بى ۋەن:
 毕邑: 243. بىيى:
 پ
 良家子: 386. پاك ئائىلە پەرزەنتلىرى:
 封畿: 111. پايتەخت ئەتراپى:
 仆隳 (人): 137. پەرچىن (ئادەم ئىسمى):
 大宛: 118. پەرغانە:
 598

田广明 (匈奴官名): 174, 174, 174, 159. تېيەن گۇاڭمىڭنىڭ

阏颜山 (匈奴官名): 66. تېيەننىيەنشەن تېيەننىڭ

ج

渴者 (匈奴官名): 486. جازچى

渴者令 (匈奴官名): 409. جازچى بەگ

甫刑 (匈奴官名): 439. جازادەستۇرى

张敖 (匈奴官名): 349, 349, 349. جاك ئاۋ

张汤 (匈奴官名): 260, 259. جاك تاڭ

张骞 (匈奴官名): 518. جاك چيەن

张春 (匈奴官名): 317. جاك چۈن

章邯 (匈奴官名): 302. جاك خەن

张次公 (匈奴官名): 475, 475, 453, 451, 171. جاك سىڭزۇڭ

张胜 (匈奴官名): 312, 312, 312, 312, 311, 311, 311. جاك شېڭ

张释之 (匈奴官名): 343. جاك شىجىز

张叔 (匈奴官名): 348. جاك شۇ

漳水 (匈奴官名): 315. جاكشۈي دەرياسى

张相如 (匈奴官名): 413, 169, 103. جاك شياڭرۇ

张隆 (匈奴官名): 475. جاك لۇڭ

张良 (匈奴官名): 254. جاك لياڭ

张武 (匈奴官名): 413, 169, 169. جاك ۋۇ

张掖 (匈奴官名): 528. جاك يېي

张仪 (匈奴官名): 272. جاك يى

张羽 (匈奴官名): 354, 354, 354. جاك يۇ

将屯将军 (匈奴官名): 362, 170, 170. تۇراقلىق قوشۇن سەنگۈنى

屠耆 (匈奴官名): 401. تۇغ (ھۇن ئەمەل ئىسمى)

铜鞮 (匈奴官名): 305, 258. تۇڭدى

潼关 (匈奴官名): 309, 355. تۇڭگۈەن قوۋۇقى

神马 (天马) (匈奴官名): 524. تۇلپار

四荒 (匈奴官名): 111. تۇت دالا

庶长 (匈奴官名): 128, 82. تۇر بەگ

当户 (匈奴官名): 441. تۇنۇنپىگى (ھۇن ئەمەل ئىسمى)

头曼 (单于) (匈奴官名): 441. تۈمەن (تەڭرىقۇت)

万夫长 (匈奴官名): 261, 260. تۈمەن بېگى (ھۇن ئەمەل ئىسمى)

万骑 (匈奴官名): 441. تۈمەن چەۋەنداز

颍当 (人) (匈奴官名): 309, 308, 308, 308. تۇيداڭ (ئادەم ئىسمى)

特勤 (匈奴官名): 461, 461, 461. تېكىن

骝兹 (小月氏王) (匈奴官名): 165. تىسى (كىچىك ياۋچىلار خانى)

田甲 (匈奴官名): 367, 366, 366, 366, 366. تېيەن جيا

田千秋 (匈奴官名): 156. تېيەن چيەنچىيۇ

天汉 (年号) (匈奴官名): 384, 173. تىيەنخەن (سەلتەنەت دەۋرى)

田横 (匈奴官名): 323. تىيەن خېڭ (ئادەم ئىسمى)

田儋 (匈奴官名): 324, 323, 323, 323, 323. تىيەن دەن

田荣 (匈奴官名): 323, 323. تىيەن رۇڭ

田仁 (匈奴官名): 351. تىيەن رېن

田叔 (匈奴官名): 349, 349, 349, 349. تىيەن شۇ

田顺 (匈奴官名): 174, 174, 174, 156. تىيەن شۇن

天水 (匈奴官名): 533. تىيەن شۈي

田生 (匈奴官名): 354. تىيەن شېڭ

田蚡 (匈奴官名): 365, 364, 364, 364, 360, 359, 359. تىيەن فېن

赵弟 : 516, 515, 515
 赵盾 : 223, 222, 209, 208
 赵造 : 231
 赵夙 : 241, 241, 222
 赵信 : 427, 423, 423, 172, 172, 143, 141, 141, 430, 466, 465, 464, 458, 456, 456, 456, 475, 475, 466
 赵信城 : 445
 赵衰 : 213
 赵昭 : 233
 赵希 : 233
 赵始成 : 516, 515, 513, 510, 509
 (赵) 叔带 : 222, 222
 赵襄子 (赵毋卣) : 225, 225, 224 : 395, 395, 230, 230, 230
 赵括 : 228
 赵固 : 233
 赵利 : 405, 404, 404, 305
 赵良 : 265, 264
 昭 (乐) : 295
 赵文 : 231
 赵尧 : 313
 赵食其 : 465, 382, 381, 381, 381, 380, 173, 476, 466
 奋武将军 : 175
 战国 : 534

章尼 : 444
 章渠 : 467
 煎靡 : 512
 赵 : 235
 赵 (地) : 337
 昭 (楚姓) : 337
 赵 (汉封国) : 248
 赵不虞 : 456, 456, 146, 146
 赵王迁 (赵迁) : 345, 345
 赵惠文王 (赵何) : 128, 128
 赵孝成王 (赵丹) : 129, 128, 128, 128, 128
 赵烈侯 (赵籍) : 281, 281, 281, 281
 赵武灵王 (赵雍) : 236
 赵破奴 : 525
 赵周 : 348
 赵爵 : 233
 赵俊 : 231
 赵既 : 325
 赵简子 (赵鞅) : 200
 赵城 : 79
 赵充国 : 175, 175, 174, 158
 (赵) 成侯 (赵种) : 87
 赵、韩、魏三国 : 85

南 山 : 496, 492, 489 (نەن شەن)
 南夷 : 180, 180 قەۋملەر
 南越 : 94
 宅泉狼 : 78
 智伯 : 275, 85
 郅地 : 364
 郅将军 : 115
 涿涂山 : 447
 涿鹿 : 23
 涿鹿山 : 17
 促野 (侯) : 433, 433, 432, 151, 144
 促野 (侯) : 509, 504, 479, 436, 433
 促野 (侯) : 510
 周 : 51-50
 紂 (帝辛) : 64, 64, 63, 63, 40, 40, 39
 紂 (帝辛) : 215, 64
 周霸 (周勃) : 96
 周安王 (姬骄) : 127, 127
 周平王 (姬宜臼) : 55
 周敬王 (姬丐) : 123
 周昌 : 322
 周成王 (姬诵) : 189, 64, 64
 周成王 (姬诵) : 332, 331, 331, 221, 197
 周顷王 (姬壬臣) : 122, 122
 周惠王 (姬阍) : 46, 46, 46

周桓王 (姬林) : 48
 周定王 (姬瑜) : 50, 50, 50
 周定王 (姬瑜) : 127, 127, 126, 122, 50, 50
 周灶 : 413, 169
 周昭 : 233, 231
 周舍 : 413, 169, 103
 周慎靓王 (姬定) : 128
 周市 : 324
 周襄王 (姬郑) : 193
 周孝王 (姬辟方) : 79
 周宣王 (姬静) : 80
 周显王 (姬扁) : 128, 128
 周显王 (姬扁) : 128
 周康王 (姬钊) : 197, 189
 周康王 (姬钊) : 332
 周考王 (姬嵬) : 127
 周苛 : 304
 周公 (姬旦) : 331
 周灵王 (姬泄心) : 122
 周厉王 (姬胡) : 80
 周穆王 (姬满) : 53
 周乐 : 186
 周赧王 (姬延) : 265
 周武王 (姬发) : 53

朱英 جۇيىڭ: 455, 422.
 鞠 جۇ: 37, 37.
 驹几 جۇجى: 155.
 沮水 جۇشوي*: 34.
 钭鹿 جۇلۇ*: 347.
 浚稽 جۇنجى*: 446.
 浚稽将军 جۇنجى سەنگۇن: 479.
 鞠武 جۇۋۇ*: 292.
 居延泽 جۇيەن سارلىقى*: 447.
 居延 جۇيەن*: 528, 389.
 壮 جۇاڭ*: 164.
 庄公 جۇاڭگۇڭ*: 80.
 庄王 جۇاڭۋاڭ: 216.
 颍颥高阳 جۇەنشۇگاۋياڭ: 26.
 柘城 جىيىچىڭ: 327.
 碣石 جېشى*: 91.
 郑 جېڭ بەگلىكى: 210-59.
 郑吉 جېڭ جى: 161, 161, 161, 160.
 郑季 جېڭ جى: 448.
 郑昭公 جېڭ (بېگى) جۇگۇڭ*: 83.
 郑庄公 (姬寤生) جېڭ (بېگى) جۇاڭگۇڭ (جى ۋۇشېڭ): 188, 218, 218, 218.
 郑昌 (项羽所封韩王) جېڭ چاڭ (شياڭ يۇ تەيىنلىگەن: خەن (بېگى) 韩): 304, 304, 303.
 郑桓公 (姬友) جېڭ (بېگى) خۇەنگوڭ (جى يوۋ): 220-219.
 征和 (年号) جېڭخې (سەلتەنەت دەۋرى): 173, 156.

周文公 جۇۋ ۋېنگۇڭ*: 53.
 周文王 (姬昌) جۇۋ (خانى) ۋېنۋاڭ (جى چاڭ): 54-53.
 周威烈王 (姬午) جۇۋ (خانى) ۋېيلىيۋاڭ (جى ۋۇ): 122, 122.
 周亚夫 جۇۋ يافۇ*: 109.
 周元王 (姬仁) جۇۋ (خانى) يۇەنۋاڭ (جى رېن): 126.
 周幽王 (姬宫涅) جۇۋ (خانى) يوۋۋاڭ (جى گۇڭشېڭ): 54.
 朱建 جۇ جىيەن: 329.
 祝兹 (侯) جۇسى (تۆرە): 169.
 朱水 جۇشوي*: 251.
 朱虚 (侯) جۇشۇ (تۆرەلىك): 250, 250.
 种 جۇڭ*: 178.
 中行说 جۇڭخاڭ يۇ*: 443.
 中都 جۇڭدۇ*: 107.
 仲孙丘 جۇڭ سۇنچىۋ: 191.
 中山 جۇڭشەن بەگلىكى: 224, 129, 129, 129, 122, 122, 226, 229, 230, 230, 232, 233.
 尚书 جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان قىسسىلىرى*: 162.
 众利 (侯) جۇڭلى (تۆرەلىك): 458, 153, 153, 149, 149, 274, 277, 277, 285, 285, 285.
 终南山 جۇڭنەنشەن تېغى*: 35-34.
 中衍 جۇڭيەن: 221, 221, 221.
 朝那 جۇنا*: 109.

荆州 جېڭجوۋ : 19.
荆山 جېڭشەن * : 34.
涇水 جېڭشوئى : 34.
井陘 جېڭشاڭ * : 230.
棘门 جېمېن * : 113.
晋 چىن * : 57.
晋昭侯 (姬伯) چىن (بېگى) جاۋخوۋ (جى بو) : 188.
晋景公 (姬据) چىن (بېگى) جېڭگوڭ (جى جو) : 210، 210،
210.
金城 جىنجياڭ * : 524.
晋惠公 (姬夷吾) چىن (بېگى) خۇيگوڭ (جى يىتۇ) : 207，
209، 208.
晋悼公 (姬周) چىن (بېگى) داۋگوڭ (جى جوۋ) * : 440.
晋襄公 (姬欢) چىن (بېگى) شياڭگوڭ (جى خوۋەن) * : 213.
晋献公 (姬诡诸) چىن (بېگى) شيەنگوڭ (جى گويچو) : 120，
189، 203، 203، 203، 203، 204، 204،
204، 204، 204، 204، 205، 204، 204،
206، 206، 206، 206، 206، 206، 208،
207، 207، 208، 208، 208، 208، 208，
208، 208، 241، 241، 241، 241، 241، 241.
荆轲 چىن كې * : 288.
晋厉公 (姬寿曼) چىن (بېگى) لىگوڭ (جى شوۋمەن) * : 213.
晋文侯 (姬仇) چىن (بېگى) ۋېنخوۋ (جى چوۋ) : 222.

郑县 جېڭشېھن ناھىيىسى : * 83.
 郑厉公 (姬突) جېڭ (بېگى) لىگۇڭ (جى تۇ) : 48، 48، 219.
 郑 (乐) جېڭ مۇزىكىسى : 295.
 郑武公 (姬掘突) جېڭ (بېگى) ۋۇگۇڭ (جى چۆتۇ) : 218.
 郑文公 (姬捷) جېڭ (بېگى) ۋېنگۇڭ (جى جې) : 48، 218،
 218، 219، 219،
 219، 219، 220.
 真番 جېنپېن : * 535.
 真定 جېندىڭ : 317.
 蓟 جى : * 279.
 季布 جى بۇ : 341، 341، 341.
 济北 جىبېي : 168، 250، 250، 251، 251، 251، 251،
 328.
 棘蒲 (侯) جېپۇ (تۆرلىك) : * 251.
 鸡头 جىتۇۋ : 17.
 籍若侯 جىرۇبەگ : 458.
 冀戎 جىرۇڭلار : * 83.
 季札 جىزا : * 186.
 鸡泽 جىزى : * 214.
 季孙 جى سۇن : 286.
 季胜 جى شېڭ : 221، 221.
 积石 جىشى : * 35.
 稽沮王 (匈奴王) جىكە قان (ھۇن خانى) : 461.
 蔡公谋父 (人) جىگۇڭ مۇفۇ (ئادەم) : 44.
 景 (楚姓) جىڭ (چۇ خانىدانىدىن) : 337، 337.

چەۋەنداز : نەۋكەر : 449.
 چەۋەنداز : نەۋكەر بېشى : 370.
 چوڭ ئاقساقال * : 26.
 چوڭ تۆرە * : 116.
 چوڭ تۆرە بەك * : 116.
 چوڭ تۇتۇنېڭى : 152، 463.
 چوڭ چىرىكچى : 467.
 چوڭ خانىكە داڭك * : 480.
 چوڭ سەنگۈن * : 107، 523.
 چوڭ قۇتقۇ (ھۇن ئەمەل ئىسمى) : 155.
 چوڭ ياۋچىلار : 259، 397، 400، 400، 401، 407، 407.
 487، 487، 487، 487، 487، 487، 488.
 488، 488، 488، 488، 489، 489.
 490، 490، 491، 491، 491، 491، 491.
 492، 492، 493، 493، 494، 499، 500.
 506.
 چوۋ يېۋ بېگلىكى * : 275 - 276.
 چۇ (بەگلىك) * : 56.
 چۇ (شياڭ يۈ) : 316، 350.
 چۇ (چېن شېڭ) : 323.
 چۇ (خەن شىن) : 325.
 چۇ بېگلىكى (خەن خاقانلىقى تەيىنلىگەن بەگلىك) :
 354، 354، 355، 355، 355، 370، 370، 417.
 چۇ (بېگى) جۇاڭۋاڭ (شىۋىڭ لۇ) : 50، 50.
 50، 122، 122، 215.
 215، 215.

胸衍戎 () : 439. چۈيەن رۇڭلىرى*
 曲沃 (地) : 212. چۈۋو (يەر)*
 屈射 : 442. چۈشې*
 《春秋》 : 482. ”چۈنچيۈ (باھار - كۈز):“
 淳维 : 438. چۈنۋېي*
 垂 : 20. چۈي: 20.
 屈邑 : 212. چۈيى*
 犬丘 : 79. چۈەنچيۈ*
 犬戎 : 28. چۈەنرۇڭ (قەبىلە)*
 吠夷氏 : 392. چۈەن يىشى*
 齐 : 56. چى (بەگلىك)*
 齐 (田齐) : 337, 337, 324, 323, 323, 323. چى (تيەن چى):
 齐 (汶封国) : 481, 357, 355. چى بەگلىكى (خەن خاقانلىقى تەيىنلىگەن بەگلىك):
 契 : 20. چى: 20.
 弃 : 20. چى: 20.
 骐 (属国骑) : 165. چى (بېقىندى ئەل)*
 起 : 201. چى*
 耆国 : 52. چى بەگلىكى*
 齐太公 (姜太公、吕望) : 338. چى تەيگۇڭ (جياڭ تەيگۇڭ لۇۋاڭ)*
 齐昭公 (姜潘) : 122, 122. چى (بېگى) جاۋگۇڭ (جياڭ پەن):
 齐庄公 (姜购) : 192. چى (بېگى) چۋاڭگۇڭ (جياڭ گوۋ)*
 持装 (侯、匈奴都尉) : 162. چىجۋاڭ (تۈرلىك)*
 齐姜 : 203. چى جياڭ:

程不识 : 373, 373, 373, 373, 373, 372, 372. چىڭ بۇشى*
 成汤 : 77-78. چىڭ تاڭ*
 成周 (地) : 193. چىڭجوۋ (ئايماق)*
 成纪 (地) : 386. چىڭجى (يەر نامى)*
 成差 : 211. چىڭجا*
 成康之时 : 339. چىڭ - كاڭ دەۋرى*
 成皋 : 255-254. چىڭگاۋ*
 城阳 (王) : 250. چىڭياڭ (بەگ):
 车令 (人) : 527. چى لىڭ (ئادەم)*
 陈宝 : 81. چىن باۋ*
 陈平 : 256. چىن پىڭ*
 陈掌 : 449, 449. چىن جاك*
 陈轸 : 272. چىن جېن*
 陈涉 : 245. چىن شې*
 陈豨 : 311, 311, 311, 311, 311, 311, 307, 253. چىن شى:
 314, 314, 312, 312, 312, 312, 312, 312
 315, 315, 315, 315, 315, 315, 314, 314
 317, 316, 316, 316, 315, 315, 315, 315
 325, 325, 318, 318, 317, 317, 317
 沈黎 : 525. چىنلى*
 屈 (楚姓) : 337, 337. چۈ (چۈ خانىدانىدىن):
 曲周 (侯) : 249. چۈجوۋ (تۈرلىك)*
 渠廋 (族) : 30. چۈشۈۋ (قەبىلە)*
 曲逆 (地) : 322. چۈنى (يەر)*
 曲阳 : 239. چۈياڭ*

秦惠王 (بېگى) خۇيۋاڭ: * 440.

秦惠文君 (嬴驷) (چىن بېگى) خۇيۋېنجۈن (يىڭ سى): * 88.

秦躁公 (چىن بېگى) زاۋگۇڭ: 74, 74, 74, 74, 74, 76.

秦襄公 (چىن بېگى) شياڭگۇڭ: * 178.

秦孝公 (嬴渠梁) (چىن بېگى) شياۋگۇڭ (يىڭ چۇلياڭ): * 86.

秦献公 (چىن بېگى) شىيەنگۇڭ: * 88.

秦始皇 (嬴政) (چىن خاقانى) شىخۇاڭ (يىڭ جېڭ): * 90.

90, 90, 90, 90, 90.

秦凤 (چىن قوشاقلرى): * 186.

秦开 (چىن كەي): 396, 396.

禽梨 (匈奴人名) (چىن بېگى) 'لىگۇڭگۇڭ: 74, 74, 74, 74, 74, 74.

秦人 (چىنلىق): 513.

秦厉共公 (چىن بېگى) 'لىگۇڭگۇڭ: 74, 74, 74, 74, 74, 74.

74, 74, 74, 74, 74.

秦穆公 (嬴任好) (چىن بېگى) مۇگۇڭ (يىڭ رېنخاۋ): * 84.

秦宁公 (چىن بېگى) نىڭگۇڭ: 69, 69, 69, 69, 69, 70.

70, 70.

秦武公 (چىن بېگى) ۋۇگۇڭ: 70, 70, 70, 70, 70, 70.

70, 70.

秦武王 (嬴荡) (چىن بېگى) ۋۇۋاڭ (يىڭ داڭ): * 88.

چىن ۋۇ ياك: 396.

秦舞阳 (چىن بېگى) ۋېنگۇڭ: 68, 68, 68, 68, 68, 68.

69, 69, 69, 69, 69, 69.

69, 69, 69, 69, 69, 69.

125.

秦阳 (匈奴相) (چىنلىك (ھۇن ۋەزىرى): 142, 142.

齐桓公 (姜小白) .58 (بېگى) خۇەنگۇڭ (جياڭ شياۋ بەي) * :
 齐惠公 (姜元) .194 (بېگى) خۇيگۇڭ (جياڭ يۈەن) :
 齐悼惠王 (刘肥) .251 (بېگى) داۋخۇيۋاڭ (ليۇفېي) :
 校尉 .523 چىرىكچى بەگ * :
 赤松子 (人) .255 چى سۇڭزى (ئادەم) * :
 岐山 .130 چىشەن * :
 齐宣王 (田辟疆) .287 (بېگى) شۋەنۋاڭ (تيەن پىجياڭ) :
 漆水 .34 چىشۋى دەرياسى * :
 齐襄公 (姜诸儿) .435 (بېگى) شياڭگۇڭ (جياڭ جۇئېر) :
 黥布 .312 چىڭ بۇ :
 青翟 .259 چىڭدى :
 齐厘公 (姜禄甫) .439 (بېگى) لىگۇڭ (جياڭ لۈپۇ) :
 齐协公 (姜无忌) .188، 120 (بېگى) لىگۇڭ (جياڭ ۋۇجى) :
 连祁山 .390 چىليەنشەن تېغى * :
 齐湣王 (田地) .129 (بېگى) مىنۋاڭ (تيەن دى) :
 綦毋卬 (人) .325 چى ۋۇ ئاڭ (ئادەم) :
 齐威王 (田因齐) .86 (بېگى) ۋېيۋاڭ (تيەن يىنچى) * :
 蚩尤 .22 چى يوۋ * :
 素 .56 چىن (بەگلىك) * :
 素昭王 .240 چىن (بېگى) جاۋۋاڭ * :
 素庄公 .67، 67، 66، 66، 66 چىن (بېگى) جۇاڭگۇڭ :
 素仲 .67، 66، 66، 66، 66 چىن جۇڭ :
 素中 .337، 337 چىنجۇڭ :
 秦楚之际月表 .132 چىن، چۈ بەگلىكلىرى ئارىلىقىدىكى ئاينامە :
 秦桓公 .210، 210 چىن (بېگى) خۇەنگۇڭ :
 秦惠公 .127، 127 چىن (بېگى) خۇيگۇڭ :

،430 ،430 ،430 ،429 ،429 ،429 ،429 ،428

،431 ،431 ،431 ،431 ،431 ،431 ،430 ،430

،433 ،433 ،433 ،432 ،432 ،432 ،432 ،431

،436 ،436 ،436 ،436 ،435 ،434 ،434 ،433

،471 ،464 ،453 ،452 ،452 ،451 ،437 ،436

،494 ،490 ،489 ،489 ،489 ،489 ،488 ،487

،500 ،500 ،500 ،500 ،496 ،495 ،495 ،494

،505 ،504 ،502 ،502 ،501 ،501 ،501 ،500

،508 ،508 ،507 ،507 ،506 ،506 ،506 ،505

،534 ،517 ،517 ،515 ،511 ،511 ،510

汉兴以来将相各臣年表 خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن

بۇيانقى ئاتاقلىق سەنگۈن -

ۋەزىرلەر يىلنامىسى: 168.

汉兴以来诸侯王年表 خەن خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن

بۇيانقى بەگلەر يىلنامىسى: 133.

汉昭帝 (刘弗陵) خەن (خاقانى) جاۋدى (ليۇفۇلىڭ): 156.

،157 ،157 ،157 ،157

،173 ،159 ،158 ،158

،174 ،174 ،173

汉景帝 (刘启) خەن (خاقانى) جىڭدى (ليۇچى): 116-115.

汉惠帝 (刘盈) خەن (خاقانى) خۇيدى (ليۇيىن): 443-442.*

惠景间侯者年表 خەن خاقانلىرى خۇيدى بىلەن

جىڭدى ئارىلىقىدىكى تۆرلەر

يىلنامىسى: 136.

汉宣帝 (刘询) خەن (خاقانى) شۋەندى (ليۇشۈن): 158 ،157 ،158 ،159

،159 ،159 ،158 ،158

،304 ،304 ،304 ،304 ،304

،345 ،337 ،305 ،304

韩王信 خەن (韩) بېگى خەن شىن*: 96-97.

韩襄王 (韩仓) خەن (韩) بېگى شياڭۋاڭ (خەن ساڭ): 302.

韩颓当 خەن تۇيداك: 530.

韩长君 خەن چاڭجۈن: 309.

汉中 خەنچۇڭ*: 87.

韩长孺 خەن چاڭرۇ: 366 ،354.

韩成 خەن چىڭ: 303 ،302 ،302.

汉 خەن خاقانلىقى: 132 ،132 ،126 ،117 ،105 ،104 ،100 ،100 ،100 ،132

،137 ،137 ،137 ،137 ،137 ،136 ،133 ،133

،144 ،144 ،143 ،142 ،142 ،142 ،141 ،138

،152 ،152 ،152 ،152 ،150 ،150 ،150 ،149

،155 ،154 ،154 ،154 ،153 ،153 ،153 ،152

،180 ،177 ،177 ،170 ،168 ،161 ،156 ،156

،305 ،305 ،260 ،260 ،259 ،251 ،250 ،249

،308 ،308 ،307 ،307 ،307 ،307 ،306 ،306

،336 ،336 ،318 ،318 ،314 ،314 ،313 ،312

،362 ،360 ،359 ،352 ،348 ،348 ،343 ،336

،405 ،403 ،400 ،385 ،379 ،373 ،362 ،362

،408 ،407 ،407 ،407 ،406 ،406 ،405 ،405

،417 ،416 ،415 ،414 ،413 ،410 ،410 ،409

،420 ،420 ،419 ،419 ،418 ،418 ،418 ،418

،423 ،422 ،421 ،421 ،421 ،420 ،420 ،420

،426 ،426 ،425 ،425 ،425 ،424 ،424 ،423

،428 ،428 ،428 ،427 ،427 ،427 ،427 ،426

噶沱: 270. خۇنۇ: *
 霍去病: 480. خوجۇبىك: *
 霍人: 258. خوربىن: *
 霍嬭: 470, 470. خوشەن: *
 霍光: 173, 160, 158, 158, 158. خوگۇئاڭ: *
 霍云: 159, 159, 158. خوېۇن: *
 后稷: 51. خوۋجى: *
 侯敞: 317. خوۋچاڭ: *
 后元: 111-110. خوۋيۇەن: *
 瓢謁 (小月氏王): 166. خۇيى (كېچىك ياۋچىلار خانى): *
 壶充国: 514. خۇجۇڭگو: *
 “天王”: 363. خۇدا بەردى بەگ: *
 狐遂: 367, 367, 366, 366, 364. خۇسۇي: *
 狐氏 (翟人之姓): 203. خۇيى (دىلىقلارنىڭ فەمىلىسى): *
 鬯酒: 60. خۇشېۋى شاراب: *
 鸿上: 239. خۇڭشاڭ: *
 狐奴 (水): 459. خۇنۇ (دەريا): *
 狐偃咎犯: 207. خۇيەنجىۋفەن: *
 狐竹: 30. خۇسۇ: *
 回中宫: 444-443. خۇيچۇڭ قەسىرى: *
 辉渠 (侯): 164. خۇيچۇ (پودۇر) تۆرسى: *
 惠后: 240. خۇي خانىش: *
 秘貉: 446. خۇيخى: *
 秘貉 (族): 442. خۇيخى (قەبىلە): *
 浑庾 (族): 442. خۇنيۇ (قەبىلە): *
 滑: 59. خۇا: *

174, 174, 174, 160. خەن (خاقانى) گاۋزۇ (ليۇباڭ): *
 175, 175. خەن (خاقانى) گاۋزۇنىڭ خىزمەت
 汉高祖功臣侯者年表: 130. كۆرسەتكەن تۆرىلىرى يىلنامىسى: *
 汉武帝 (刘彻): 118-117. خەن (خاقانى) ۋۇدى (ليۇچى): *
 汉文帝 (刘恒): 105. خەن (خاقانى) ۋېندى (ليۇخېڭ): *
 汉元帝 (刘奭): 175, 175. خەن (خاقانى) يۇەندى (ليۇشى): *
 邯鄲 (地): 316, 316, 315, 315. خەندەن: *
 韩曾: 309, 175, 174. خەن زېڭ: *
 韩次君: 175. خەن سىجۇن: *
 汉水: 176. خەنشۈي دەرياسى: *
 韩信 (楚王、淮阴侯): 326, 313. خەن شىن (چۇبېگى. خۇەيياڭ تۆرىسى): *
 韩非子: 354. خەن فېيىزى: *
 函谷关: 333, 303, 252, 234. خەنگوۋگۇەن قوۋۇقى: *
 韩辽 (匈奴使者名): 414. خەن لياۋ (ھۇن ئەلچىسى): *
 《汉书》: 174, 136. «خەننامە»: *
 韩嫣: 389. خەن يەن: *
 韩说: 309, 173, 146, 146, 145. خەن يۇ: *
 309, 309, 309, 437, 434. خەن يۇ: *
 476, 454, 437. خەن يۇ: *
 韩婴: 476, 309, 308, 308. خەن يىڭ: *
 海西 (侯): 247. خەيشى (تۆرىلىك): *
 霍: 243. خۇ: *
 霍太山: 77. خوتەيشەن تېغى: *

خېنەن (خۇاڭخېننىڭ خېتاۋ جەنۇبى) *: 92.
 河南 (黄河河套南)
 خېنەن خانى: 337.
 河南王
 خېنېي *: 60, 112.
 河内
 خېياڭ *: 60.
 河阳
 خېياڭ *: 131.
 合阳
 خېياڭ (تۆرە): 352.
 郃阳 (侯)
 خېشۈي دەرياسى: 33.
 黑水

د

دەبى *: 54.
 大毕
 داخۇاڭ ناملىق ئوقيا *: 388.
 大黄
 دارو (ئۇيسۇنلاردىن) *: 524.
 大祿 (乌孙人名)
 داستۇرخان بېگى: 343.
 尚食监
 داشيا (باكتېرىيە) *: 178.
 大夏 (地)
 دافېي: 62, 62, 62, 62, 63.
 大费
 داڭشې *: 81-82.
 荡社
 دالى رۇڭلىرى *: 84, 131.
 大荔 (戎)
 داناۋ *: 25.
 大挠
 دانىش *: 528.
 光禄
 دانىشېك (ئوتتۇرانجى بەگ) *: 111.
 中大夫 (光禄大夫)
 داۋزى *: 213.
 悼子
 داۋگۇڭ *: 214.
 悼公
 داۋلى: 221.
 盜驪
 داۋۋ *: 235.
 大戊
 داۋۋ: 228.
 大吴

خۇاڭشەن تېغى *: 83.
 华山
 خۇاڭخۇا تېغى *: 236-237.
 黄华山
 خۇاڭخې دەرياسى *: 33.
 黄河
 خۇاڭدى *: 22.
 黄帝
 خۇاڭفۇ: 194.
 皇父
 خۇالىۋ: 221.
 骅骝
 خۇاياڭ *: 239.
 华阳
 خۇاڭ يى: 485.
 黄义
 خۇەندۇ *: 26.
 灌兜
 خۇەيخې دەرياسى: 19.
 淮河
 خۇەيشۈي دەرياسى: 75.
 淮水
 خۇەيشۈي-سېشۈي ئارىلىقى *: 87.
 淮泗之间
 خۇەيلى *: 386.
 槐里
 خۇەينەن: 329.
 淮南
 خۇەينەن بەگلىكى بېگى *: 109.
 淮南王
 خۇەيياڭ *: 320.
 淮阳
 خۇەيىن (تۆرىلىك): 313.
 淮阴 (侯)
 خېچى (يەر ئىسمى) *: 164.
 河蓁 (匈奴地名)
 سېدۇڭ: 475.
 河东
 خېشى *: 87, 524.
 河西
 خېشېيى (قاشتېشى) *: 297.
 和氏璧
 خېڭشەن بەگلىكى بېگى *: 109.
 衡山王
 خېڭ فۇ: 221.
 衡父
 خېڭياڭ: 319.
 横阳
 خېڭياڭ بەگ: 302.
 横阳君
 خېڭيۋ: 325.
 横谷

629

628

井 رەن*: 523.
 楼专王 (匈奴王名) روجان قان (ھۇن خانى): 468.
 若且 (小月氏王) روجۇخان (كىچىك ياۋچىلار خانى): 150.
 楼剽王 زوشان قان: 153.
 弱水 روشوي*: 34.
 若相 (匈奴相) رويانك (رويان—ھۇن باش ۋەزىرى): 137.
 楼兰 رۇران*: 443.
 卢胡王 (匈奴王名) رۇقۇقان (ھۇن خانى): 460.
 罗姑比 (匈奴人名) رۇگىبىي (رۇگىبەك—ھۇن):
 戎 رۇك (لار)*: 28.
 戎州 رۇگجوۋ ئايىقى*: 200.
 容城 رۇگچىك*: 139.
 荣如 رۇگرو: 194.
 戎胥轩 رۇك شۇشۇەن*: 79.
 汝阴 (地) رۇيىن (يەر ئىسمى): 326.
 芮 رۇي*: 52.
 荏 رىن*: 237.
 任安 رىن ئەن: 469.
 任破胡 رىن پوخۇر: 155.
 任敞 رىن چاڭ: 427.
 任千秋 رىن چيەنچىۋ: 175.
 任文 رىن ۋىن*: 447.
 犁轩 رىم*: 521—522.

190, 189, 189, 140, 128, 125, 125
 198, 198, 192, 192, 192, 192, 191
 204, 203, 203, 202, 199, 199, 199
 206, 205, 205, 205, 205, 205, 205
 209, 209, 208, 208, 208, 208, 206
 219, 211, 210, 210, 210, 209, 209
 224, 223, 223, 222, 222, 222, 219
 264, 242, 242, 242, 242, 241, 225
 394, 393, 393, 393, 392, 331, 323
 394, 394, 394, 394, 394, 394, 394
 533, 395, 395, 395, 395, 395, 395
 533.
 氏 دى (لار): 21, 401, 495, 532.
 地节 (年号) دىجىي (سەلتەنەت دەۋرى): 158, 158.
 狄 (地) دىشېن ناھىيىسى*: 324.
 定陶 دىكتاۋ: 302.
 定襄 دىگىياك*: 388.
 丁夫人 دىك فۇرىن*: 118.
 丁零 (族) دىگىلىك (قەبىلە)*: 442.
 狄后 دىلىق خانىش: 394, 394.
 太常 دىنى مۇراسىمىگى: 175.
 内史 دىۋانىيگى*: 110.
 滇越 دىيەنيۇ*: 523.

穰侯

رالك تۆرىلىكى*: 297, 297, 297, 297, 297, 297, 297

- 桑间 (乐) : 295. ساڭجىيەن مۇقامى : 295.
- 沧海 : 184. ساڭخەي : 184.
- 执驱校尉 : 512. سالخىجىبەك : 512.
- 曹参 : 310. ساۋسەن : 310.
- 曹襄 : 476, 476, 465, 173. ساۋشياڭ : 476, 476, 465, 173.
- 曹梁 : 486. ساۋلياڭ : 486.
- 长城 : 520. سەددىچىن : 520.
- 将 (匈奴官名) : 402. سەركەردە (ھۇن ئەمەل ئىسمى) : 402.
- 诘 (侯) : 166. سەلتەنەتلىك تۆرە : 166.
- 淳化 : 26-25. سەمىيەتەربىيەلەش : 26-25.
- 散 : 165. سەن : 165.
- 岑娶 (岑陬、乌孙王名) : 524. سەنچۇر (ئۇيسۇن خانى) : 524.
- 参合 : 321. سەنخى : 321.
- 将军 : 148, 136, 105, 105, 105, 105, 103, 103, 103, 103. سەنگۈن : 148, 136, 105, 105, 105, 105, 103, 103, 103, 103.
- 175, 172, 172, 171, 169, 169, 169, 169. سەنگۈن : 175, 172, 172, 171, 169, 169, 169, 169.
- 291, 291, 281, 280, 261, 246, 245, 181. سەنگۈن : 291, 291, 281, 280, 261, 246, 245, 181.
- 341, 325, 310, 309, 308, 308, 299, 299. سەنگۈن : 341, 325, 310, 309, 308, 308, 299, 299.
- 374, 373, 369, 369, 350, 350, 345, 345. سەنگۈن : 374, 373, 369, 369, 350, 350, 345, 345.
- 385, 385, 379, 375, 375, 375, 375, 375. سەنگۈن : 385, 385, 379, 375, 375, 375, 375, 375.
- 420, 420, 418, 417, 417, 413, 413, 401. سەنگۈن : 420, 420, 418, 417, 417, 413, 413, 401.
- 424, 423, 422, 422, 421, 420, 420, 420. سەنگۈن : 424, 423, 422, 422, 421, 420, 420, 420.

- 臧荼 : 325, 325, 311, 310, 310, 310. زاڭ تۇ : 325, 325, 311, 310, 310, 310.
- 牂柯 : 525. زاڭكې : 525.
- 臧固 : 364. زاڭگۇ : 364.
- 臧马 : 165. زاڭما : 165.
- 臧衍 : 311. زاڭ يەن : 311.
- 造父 : 78. زاۋفۇ : 78.
- 造阳 : 440. زاۋياڭ : 440.
- 子军 : 137. زەجەن : 137.
- 金马 : 527. زەرئات : 527.
- 笮 (地) : 523. زو (يەر ئىسمى) : 523.
- 左丘明 : 385. زوچىيۇمىڭ : 385.
- 邹 : 232. زوۋ : 232.
- 驹 : 354. زوۋشەن : 354.
- 邹阳 : 288. زوۋياڭ : 288.
- 缙 : 55. زېڭ بەگلىكى : 55.
- 菑川 : 481. زىچۇەن : 481.
- 子罕 : 286. زىخەن : 286.
- 子带 : 439. زى دەي : 439.
- 梓领 (地) : 452. زىلىڭ (يەر ئىسمى) : 452.
- 狱吏 : 356. زىندان بېگى : 356.
- 子兴氏 : 84. زى يوشى : 84.

左校 سول چىرىكىچى: 466.
 سول دىۋاننىڭ (سول قانات
 左内史 (同左冯翊) دىۋان (بېگى): 171, 172, 453, 474.
 左将军 سول سەنگۇن: 172, 173, 455, 465, 472, 477.
 左冯翊 سول قانات رايون بېگى: 159.
 左王 (匈奴王名) سول قان (خان) (ھۇن خانى): 153.
 左谷蠡王 (匈奴官名) سول قول (خان) (ھۇن خانى): 401, 489, 421, 401.
 سول قول ۋەزىر (ھۇن ئەمەل
 左丞相 (匈奴官名) ئىسمى: 273, 327.
 سول قۇت بېگى (ھۇن ئەمەل
 左骨都侯 (匈奴官名) ئىسمى: 401, 401.
 濮 (族) سۇيۇ (قەبىلە): 480.
 贰师城 سۇترشانا*: 526 — 527.
 苏建 سۇجىيەن: 142, 143, 171, 172, 423, 451, 453, 456, 475, 458, 457, 457, 456, 456, 479.
 苏秦 سۇچىن: 267, 267, 267, 268, 268, 285, 285.
 苏代 سۇدەي*: 270.
 鄒瞞 سۇرمەن*: 195.
 宋 سۇڭ بەگلىكى: 122, 122, 194, 202, 268, 268, 269, 285, 287, 293.
 从平 (侯) سۇڭپىڭ (تۆرىلىك): 146, 147, 455.
 宋昭公 (子杵臼) سۇڭ (بېگى) جاۋگۇڭ (زى چۇجىۋ): 122, 202, 286, 287.

424, 424, 427, 434, 436, 437, 453, 453, 458, 461, 464, 468, 472, 472, 473, 473, 473, 473, 473, 473, 474, 474, 474, 475, 475, 475, 475, 475, 475, 476, 476, 476, 476, 476, 476, 477, 477, 478, 478, 478, 478, 496, 496.

三苗 سەنىياۋ*: 27-28.
 三危 سەنۋېي*: 28.
 蔡 سەي بەگلىكى: 273, 273, 274.
 祭仲 سەي چۇڭ: 218.
 柴奇 سەي چى: 483.
 蔡叔 سەي شۇ*: 290.
 柴武 سەي ۋۇ: 251, 307, 308, 483.
 大行 سوزۇنىڭ*: 368.
 左庶长 سول تۆرە: 461.
 左贤王 (匈奴官名) سول تۇغ قان (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 144, 149, 306, 383, 383, 401, 401, 401, 424, 424, 426, 426, 437, 460, 479, 479.
 左大都尉 (匈奴官名) سول چوڭ تۇتۇقبەك (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 401, 433, 433, 433, 435.
 سول چوڭ تۇتۇنبېگى (ھۇن
 左大当户 (匈奴官名) ئەمەل ئىسمى: 401.
 سول چوڭ سەركەردە (ھۇن
 左大将 (匈奴官名) ئەمەل ئىسمى: 401, 467.

商丘成 شاڭ چيۇچېڭ : 173.
 上党 شاڭداڭ : 238.
 上谷 شاڭگۇ : 405, 401, 397, 370, 366, 170, 150, 149, 420, 421, 423, 450, 458, 534.
 上邦 شاڭگۇي : 515.
 上官桀 شاڭگۇەن جيې : 173, 514, 515, 515, 515.
 少典 شاۋديەن : 22.
 邵公 شاۋگۇڭ : 192.
 召陵 شاۋلېڭ : 192.
 折兰王 (匈奴王) شەزەتقان (ھۇن خانى) : 460.
 东有胡 شەزەتقە خۇلار بار : 237.
 东胡王 (卢绾) شەزەتقى خۇلار خانى (لوۋەن) : 440.
 东周 شەزەتقى جوۋ : 244.
 东越 شەزەتقى يۇ : 146, 360, 360, 477.
 东夷 شەزەتقى يىلار : 216.
 《集解》 «شەزەتقىلەر توپلىمى» : 81.
 醴泉 شەزەتقى پۇلىقى : 529.
 陕城 شەنچېڭ : 88.
 山戎 شەنزۇڭلار : 30.
 朔方 شۇفاڭ : 184.
 薛泽 شۇزې : 365.
 薛县 شۇشېن ناھىيىسى : 482.
 蜀 شۇ : 184.
 休屠 (地) شۇتۇق (يەر ئىسمى) : 528.
 休屠王 (匈奴王名) شۇتۇق خان (ھۇن خانى) : 528.
 休屠泽 شۇتۇق سارلىقى : 528.

宋武公 (子司空) سۇڭ (بېگى) ۋۇگۇڭ (زى سىكۇڭ) : 195.
 苏武 سۇۋۇ : 447.
 食邑 سۇيۇرغال : 529.
 苏意 سۇيى : 169.
 孙印 سۇن ئاڭ : 103, 136, 413.
 孙奋 سۇن فېڭ : 325.
 孙武 سۇن ۋۇ : 469.
 随侯 سۈي تۇرسى مارجىنى : 297.
 随成 (侯) سۈيچېڭ (تۇرلىك) : 146, 146.
 随会 سۈيخۇي : 213.
 随但 سۈي دەن : 438.
 且鞮侯 (单于名) سۈيىدقۇ (ھۇن تەڭرىقۇتى) : 435, 435.
 睢阳 سۈيياڭ : 354.
 黄鸟之诗 سېرىق قۇسقاچ قوشقى : 84.
 赐 سى : 137.
 汜 سى شەھىرى : 439.
 泗水 سىشۈي دەرياسى : 87.
 次公 (匈奴王名) سىگۇن (ھۇن خانى) : 154.
 司马迁 سىماچېن : 299, 318, 385, 438, 479, 517.
 司马喜 سىماشى : 285.

ش

砮石 ساشى : 285.
 上郡 شاڭجۇن ۋىلايىتى : 92.
 商君 (商鞅) شاڭ جۇن (شاڭ ياك) : 266.

涉安 (单于太子) 143, 143 : (تەڭرىقۇت زادە) : 143.
 涉鞮 (侯) 147, 147 : (تۆرىلىك) : 147.
 解福 325 : شى فۇ : 325.
 申徒狄 289 : شىن تۇدى : * : 289.
 申 216 : شىن : * : 216.
 申侯 55 : شىن بېگى : * : 55.
 神爵 (年号) 175 : شىنچۇ (سەلتەنەت دەۋرى) : 175.
 申生 204, 204, 204, 203, 203, 203, 203 : شىن شېڭ : 204, 204, 204, 204.
 神农氏 22 : شىن نۇڭشى : * : 22.
 审食其 329, 312 : شىن يىنجى : 329, 312.
 《诗经》 161 : «شېئىرنامە» (نەزىمنامە) : * : 161.
 翕 (匈奴相) 141, 141 : شى (ھۇنلار باش ۋەزىرى، يابغۇ) : 141, 141.
 徙 (地) 523 : شى (يەر ئىسمى) : * : 523.
 嚳 (地) 523 : شى (يەر ئىسمى) : * : 523.
 隰朋 58 : شى پېڭ : * : 58.
 析枝 30 : شىجى : * : 30.
 石建 388 : شى جىيەن : * : 388.
 石庆 348 : شى چىڭ : 348.
 奚齐 208, 206, 206, 203, 203 : شى چى : 208, 206, 206, 203, 203.
 西垂 178, 79 : شىچۈي : * : 178, 79.
 西河 36 : شىخې : * : 36.
 西山 81 : شىشەن : * : 81.
 息慎 31 : شىشېن : * : 31.
 世父 67, 67, 67 : شى فۇ : 67, 67, 67.

108 : شۇجۇن : * : 108.
 叔带 (子带) 58 : شۇدەي (زىدەي) : * : 58.
 叔孙通 330 : شۇسۇن تۇڭ : 330.
 叔孙得臣 194 : شۇسۇن دېچېن : 194.
 鹰击司马 461 : شۇڭقار لەشكەر بېگى : 461.
 叔刘 208 : شۇلىۋ : 208.
 387 : شۇنىڭدىن تۆت يىل كېيىن : * : 387.
 388 : شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن : * : 388.
 189 : شۇنىڭدىن ئىككى يىل كېيىن : * : 189.
 须卜氏 442 : شۇبۇ ئۇرۇقى : * : 442.
 许钩 233 : شۇجۇن : 233.
 徐自为 468, 434 : شۇزېۋېي : 468, 434.
 许广汉 160 : شۇڭۋاڭخەن : 160.
 舜 19, 21, 33, 42, 62, 63, 65 : شۇن : 19, 21, 33, 42, 62, 63, 65.
 226, 231 : شۇن جى : 226, 231.
 荀彧 477 : شۇن جى : 477.
 荀息 206, 206, 206 : شۇن شى : 206, 206, 206.
 荤粥 (匈奴) 24 : شۇنيۇ (ھۇن) : * : 24.
 徐厉 169 : شۇلى : 169.
 许翁孙 160 : شۇۋىڭسۇن : 160.
 徐衍 289 : شۇيەن : * : 289.
 许延寿 175 : شۇيەنشوۋ : 175.
 徐偃王 78 : شۇيەنۋاڭ : * : 78.
 宣伯 194 : شۇەنپو : 194.
 宣太后 396, 396, 396 : شۇەن خان ئانا : 396, 396, 396.
 轩辕 16, 16, 16, 16, 16, 16, 17 : شۇەنيۋەن : 16, 16, 16, 16, 16, 16, 17.

襄成 (匈奴相国) 144, 144 : *
 襄城 162 :
 湘山 24 : *
 项梁 319 :
 下摩 (侯) 448 :
 夏声 187-186 : *
 象 (乐) 295 :
 项羽 (项籍) 303, 303, 303, 303 :
 304, 303, 303, 303 :
 327, 310, 310, 304 :
 400 :
 肖何 310, 253 :
 小號 83 :
 肖关 353 : *
 咸 (卤咸) 195 :
 先軫 213 :
 先穀 210, 210, 210, 210 :
 献公 211 :
 眩雷 (地、乌孙北) 440 : *
 羡门 92 :
 咸阳 310, 245 :
 猗猗 (匈奴) 451, 394, 391 :
 西河 36 :
 系零浅 (匈奴人名) 443 : *
 匈奴 446 : *
 匈奴将军 479, 479, 151 :
 446 : *
 479, 479, 151 :

邢山 468, 468 :
 荥阳 107 :
 细柳 112 :
 北狄 28 :
 北戎 218, 188 :
 薪犁 501 :
 新時 (侯) 516 :
 新城 204 :
 新秦中 445 :
 信宫 236 :
 信陵君 322 :
 薪犁 442 :
 薪望 443 :
 辛武贤 170 :
 西王母 522 :
 细阳 326 :
 石邑 239 :
 夏 32, 42, 42, 62, 63, 63, 140, 182, 186, 186 :
 392, 331, 231, 215, 190 :
 夏后氏 438 :
 夏侯嬰 328 :
 下摩 (匈奴王) 448 :
 象 (人) 289 :
 襄平 440 :
 象郡 93 :
 湘成 (匈奴符离王) 164 : *

汜城 فەنچىڭ شەھىرى*: 60.
 范齐 فەنچى: 312, 312.
 范睢 فەن سۈي*: 297.
 樊哙 فەن كۈەي*: 97-98.
 范蠡 فەن لى*: 321.
 范明友 فەن مىڭيۈ: 157, 158, 174, 174, 174.
 樊于期 فەن ۋۇچى*: 288.
 范阳 فەنياڭ*: 139.
 汜邑 فەنىي شەھىرى*: 220.
 溢 فۇ*: 237.
 浮苴 فۇجۇ: 473.
 浮苴井 فۇجۇجىڭ*: 446.
 傅介子 فۇجېزى: 157, 157, 157, 157.
 富丁 فۇدىڭ: 233.
 复陆支 (匈奴人名) فۇرۇز (ھۇنلۇقنىڭ ئىسمى): 153, 468, 468.
 符离王 (匈奴王) فۇرى (بۆرى-ھۇن خانى): 153.
 釜山 فۇشەن تېغى*: 24.
 肤施 فۇشى*: 240.
 富文终甥 فۇفۇجۇڭشېڭ: 194.
 符离 (侯) فۇلى (تۆرىلىك)*: 164.
 酈時 فۇنەزىرگاھى*: 80-81.
 夫余 فۇيۈ*: 519, 585.
 冯唐 فېڭ تاڭ: 343, 343, 343, 343, 344, 344, 344.
 丰, 镐 فېڭ, خاۋ*: 131.
 凤后 فېڭخوۋ*: 25.

熊山 شىۋۇڭشەن تېغى*: 24.
 熊心 (项梁所立楚怀王) شىۋۇڭ شىن (شياڭ لياڭ تەسىس قىلغان چۇ بېگى خۇەيۋاڭ)*: 319.
 熊耳山 شىۋۇڭبېر تېغى: 176, 190.
 修鱼 شىۋيۈ*: 88.
 始元 (年号) شىۋەن (سەلتەنەت دەۋرى): 174.
 西域 غەربىي رايون (قۇرغاق): 492, 496, 497, 500, 507.
 西伯 غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى*: 338.
 西南夷 غەربىي جەنۇبىدىكى يىللار*: 524-525.
 西周 غەربىي جوۋ: 244.
 西羌 غەربىي چياڭلار: 126, 157, 160, 175.
 西王母 غەربىي خان ئانا*: 522.
 西戎 غەربىي رۇڭ*: 28.
 西蜀 غەربىي شۇ: 295.
 西海 غەربىي كۆل*: 519, 522.
 西時 غەربىي نەزىرگاھ*: 80.
 奉使君 غۇلامبەك*: 519.

ف

发 فا*: 31.
 发 (姬发) فا (جى فا)*: 53.
 伐干 (侯) فاگەن (تۆرىلىك)*: 163.
 房子 فاڭزى*: 236.

烈侯
楼船将军
车师 (姑师)
护军将军
谷蠡王
关内侯
姑衍氏
姑衍山
呼于屠王 (匈奴王名)
且渠 (匈奴官名)
骨都侯
骨都侯雕渠难
呼毒尼 (匈奴王名)
和亲
太守
浑邪王 (匈奴王名)
呼衍氏
骠骑将军
剿姚校尉
荒服

قەھرىمان تۆرە: 471.
قەۋەتلىك كېمە سەنگۈنى: 477.
قوس (قوسۇ)
قوشۇن مۇھاپىزەتچى سەنگۈنى: 170.
قوغشار قان
قول قان*: 518.
قوۋۇق ئىچى تۆرىسى*: 398.
قويان: 427.
قويان تېغى*: 446.
قويۇنچى قان (ھۇن خانى): 461.
قۇتقۇ بەك (ھۇنلاردا ئەمەل)
ئىسمى*: 402، 414، 441.
قۇت بەك*: 441.
قۇتقۇدېچۇنان*: 444.
قۇدۇن (ھۇن خانلىرىدىن): 152، 463.
قۇدىلىق ئەھدى*: 339.
قۇشېگى: 105، 136، 146، 147، 149، 150، 152، 156، 159، 169، 171، 175، 175، 316، 316، 325، 345، 346، 346، 365، 370، 370، 370، 372، 372، 375، 375، 420، 421، 450، 452، 458، 468، 475، 478، 516.
قۇتشارقان (ھۇن خانلىرىدىن)*: 164.
قۇيان ئۇرۇقى*: 437.
قىران چەۋەنداز سەنگۈن*: 163.
قىران چىرىكچى بەگ: 457، 458.
قىرىياساقى*: 439.

泮水
彭戏氏
冯梁
封龙
丰邑
焚如 (赤狄人名)
汾阳
废丘
飞狐
飞狐口
非子 (秦嬴)
蜚廉
肥义

فېڭشۈي دەرياسى*: 34.
فېڭ شىشى*: 83.
فېڭ لياڭ: 325.
فېڭلۇڭ*: 239.
فېڭي شەھىرى*: 53، 135.
فېنرۇ (قىزىل دىلارنىڭ ناملىرىدىن): 194.
فېنياڭ*: 213.
فېيچىۋ*: 132.
فېيخۇ*: 111.
فېيخۇ كوۋ: 417.
فېي زى (چىن يىڭ): 65، 65، 65، 65.
فېي لىيەن*: 78.
فېي يى*: 236.

ق

黑土
典属国
中尉
瑶池
玉门关
稽粥
宾服

قاراتوپا*: 261.
قارام ئەللەر بەگلىكى: 370.
قارۇقچى بەگ*: 106.
قاشتاش كۆلى*: 529.
قاشقوۋۇق*: 526.
قايۇق (كسوك)*: 443.
قەبىلە ياساقى: 43.
قەدىمكى زامان مەنبەلىرىدىكى ئالتە تۈرلۈك يىرتقۇچ ھاياۋان: 23.

緄戎 395. كۈن رۇڭلىرى: 395.
 昆明 502، 502، 502، 495، 495، 495، 477. كۈنىمىك:
 苏薤 526. كېش (شەھىرسەبىز): * 526.
 太中大夫 519-518. كېڭەشچى: * 519-518.
 郎中 483، 408، 407، 334. كىچىك ئىشك ئاغاسى:
 小王 (匈奴王名) 442. كىچىك قان (ھۇن خانى): * 442.
 小月氏 166. كىچىك ياۋچى: * 166.
 金安土 160، 160. كىنارسان:
 金日磾 174، 173، 160، 156. كىن ئوڭچور (كىن مىدى):
 稽翊 443، 428. كىئوك (قايقۇق): * 443، 428.
 郅 217. كۈەي:
 浞 243، 131. كۈەيشۈي دەرياسى: * 243، 131.
 会稽 160. كۈەيجى: 160.

گ

高不识 164. گاۋبۇش: * 164.
 皋陶 20. گاۋتاۋ:
 高阙 93. گاۋچۈ: * 93.
 高祛 343، 343. گاۋچۈ:
 高渠 83. گاۋچۈمى: * 83.
 高梁 213. گاۋلىياك: * 213.
 高奴 106. گاۋنۇ: * 106.
 甘泉 105-106. گەنچۈەن: * 105-106.
 甘夫 518. گەنفۇ: * 518.
 甘茂 274. گەن ماۋ: * 274.

鬲昆 442. قىرغىز (خاكاس): * 442.
 赤狄 212. قىزىل دىلار: * 212.
 甸服 42. قىشلاق ياساقى:
 珍 35. قىممەتلىك تاش - قاشتېشى: * 35.

ك

康居 518. كانگا: * 518.
 空桐 24. كۈڭتۈك: * 24.
 崆峒 177. كۈڭتۈك تېغى: * 177.
 孔子 (丘仲尼) 60. كۈڭزى (چىۋۇ جۇڭنى): * 60.
 孔子之徒 200. كۈڭزىچى:
 昆仑 517. كۈڭىنلۇن (قۇرۇم تېغى، قاراڭغۇ تاغ): * 517.
 尉史 368. كۈزەتچى بەك: * 368.
 主客 (匈奴官名) 429. كۈتۈكۈچى بەك (ھون ئەمەل ئىسمى): * 429.
 429.
 疆弩都尉 436، 434. كۈچلۈك (قونداقلىق) ئوقىيالىقلار تۇتۇقىپىگى:
 478، 437.
 疆弩将军 175، 172، 171، 160. كۈچلۈك ئوقىيالىقلار سەنگۈنى:
 474، 474، 456، 453.
 165. كۈن: * 165.
 165. كۈن (بېقىنىسىدىكى ئەل چوڭ قۇتقۇزغۇچى): * 165.
 昆 (属国大且渠名) 524. كۈنبەك (كۈنبېي): * 524.
 昆莫 (弥) 421، 421، 417، 417. كۈن تەڭرىقۇت:
 421.

巩县
弓高 (侯)
共工
弓闾
公刘
共孟
共尉
共友
恭友
固阳
鰐
邽戎
响犁湖 (单于称号)
桂林
广昌
广陵
广武
管仲
关中
关东
管叔
贯高
管晏
灌婴
耿
葛绎 (侯)

گۇڭشيەن ناھىيىسى: 304.
گۇڭگاۋ (تۆرىلىك): * 138.
گۇڭ - گۇڭ: * 27.
گۇڭلۇ دەرياسى: 467.
گۇڭلىيۇ: * 51 - 52.
گۇڭمېڭ: 222, 222.
گۇڭ ۋېي: * 320.
گۇڭ يوۋ: 171, 452.
گۇڭ يوۋ: 421.
گۇياڭ: * 243.
گۇن: * 27.
گۇيرۇڭ: * 83.
گۇيلىقۇ (تەڭرىقۇت): 434, 434, 435.
گۇيلىن: * 93.
گۇئاڭچاڭ: 325.
گۇئاڭلىك: * 353.
گۇئاڭۋۇ: * 320, 339.
گۇەن جۇڭ: * 58.
گۇەنچۇڭ: * 254.
گۇەندۇڭ: * 512 - 513.
گۇەن شۇ: * 290.
گۇەن گاۋ: * 351.
گۇەن، يەن: * 263.
گۇەن يىڭ: * 106.
گېڭ: * 243.
گېيى (تۆرىلىك): 473.

گو: 217.
گو جى: 428, 429, 429, 429, 429.
گو چاڭ: 432, 477, 502.
گو چېڭ: 453.
گو خۇەي
گوزۇڭ: 433.
گو شىفۇ: * 55.
گو كەي: 345.
گولاڭ: * 237.
گۇۋېي: * 279.
گوۋ جۇ تېغى: * 112.
گۇجۇ: 192.
گۇكوۋ: * 486.
گۇڭزى چېڭ: * 238.
گۇڭزى خۇي: * 82.
گۇڭسۇن: 16.
گۇڭسۇن ئاۋ: * 444.
گۇڭسۇن جۇ: * 296.
گۇڭسۇن جىڭشېڭ: 473.
گۇڭسۇن خۇڭ: 379.
گۇڭسۇن خۇنشىي: * 138, 387.
گۇڭسۇن خې: * 444.
گۇڭسۇن رۇڭنۇ: 146, 147, 455, 455.
گۇڭسۇن گوي: 357, 357, 357, 357, 358.
359, 359.
گۇڭسۇن يەن: 271, 272.
號
郭吉
郭昌
郭成
郭槐
郭纵
號石父
郭开
郭狼
郭隗
句注
孤竹
谷口
公子成
公子翠
公孙
公孙敖
公孙支
公孙敬声
公孙弘
公孙昆邪
公孙贺
公孙戎奴
公孙诡
公孙衍

卢卿 413, 169: لۇچىڭ
 陆浑之戎 124: لۇخۇن رۇڭلىرى*
 楼缓 237: لۇخۇەن*
 鲁桓公 (姬允) 438: لۇ (بېگى) خۇەنگۇڭ (جى يۇن)
 鲁定公 (姬宋) 287, 286: لۇ (بېگى) دىڭگۇڭ (جى سۇڭ)
 438
 卢生 90: لۇ شېڭ
 楼烦 (族) 237-238: لۇ فەن (قەبىلە)*
 鲁闵公 (姬开) 236: لۇ (بېگى) مىنگۇڭ (جى كەي)*
 卢绾 99: لۇ ۋەن*
 鲁文公 (姬兴) 122: لۇ (بېگى) ۋېنگۇڭ (جى شىڭ)
 鲁隐公 (姬息) 82: لۇ (بېگى) يىنگۇڭ (جى شى)*
 龙 20: لۇڭ
 隆疆 137: لۇڭجيان
 龙城 (匈奴首府) 442: لۇڭچېڭ (ھۇنلارنىڭ پايتەختى)
 陇山 130: لۇڭشەن تېغى*
 陇西 109: لۇڭشى*
 隆虑 (侯) 413, 169: لۇڭلۇ (تۆرىلىك)
 陆梁 92: لۇ لياڭ*
 龙门 36, 35: لۇڭمېن*
 龙颌 (侯) 162: لۇڭخې (تۆرىلىك)*
 吕后 336, 314, 314, 313, 313, 254, 250: لۇ خانىش
 435, 406, 406, 406, 341, 341, 341
 吕相 210: لۇ شياڭ
 绿耳 221: لۇ ئېر

狼居胥山 446: لاڭجۇشۇشەن تېغى*
 兰氏 442: لان ئۇرۇقى*
 司马 (太尉) 367: لەشكەربېگى*
 蓝田 387: لەنتىيەن*
 保 533, 533: لو
 盐泽 519: لو پىنوركۆلى*
 洛水 255: لو شۇي دەرياسى*
 雒阳 178: لۇياڭ*
 漂阴 (侯、匈奴浑邪王) 164: لويىسەن (تۆرىلىك، ھۇن قۇنشارقان)*
 雒邑 56: لويى شەھىرى*
 鲁 82: لۇ*
 路 (国名) 195: لۇ (بەگلىك)*
 鲁哀公 (姬将) 438: لۇ (بېگى) ئەيگۇڭ (جى جياڭ)
 路博德 478, 468, 468, 437, 436, 434, 152: لۇ بودې
 478
 卢他之 314: لۇ تاجىز*
 鲁周公 (姬旦) 194: لۇ (بېگى) جۇۋگۇڭ (جى دەن)*
 鲁仲连 287: لۇ جۇڭليەن*
 陆贾 329: لۇ جيا*
 卢江王 109: لۇجياڭ بېگى*
 路充国 435, 432, 431, 431: لۇ چۇڭگۇ*
 卢胸 447: لۇ چۇتېغى*

离石 لىشى*: 320.
 李息 لىشى*: 445.
 李信 لىشىن: 369.
 里克 (人) لىكى (ئادەم ئىسمى): 207, 207, 206, 206, 206, 207, 208, 207.
 李夫人 لى كىچىك خانىش: 246.
 李敢 لى گەن: 384, 383, 383, 383, 383, 383, 383, 383.
 历公 لى گۇڭ*: 213.
 历共公 لى گۇڭگۇڭ*: 84.
 李广 لى گۇاڭ*: 386.
 李广利 لى گۇاڭلى*: 527.
 令居 لىڭجۇ*: 524.
 灵丘 لىڭچيۇ*: 322.
 灵寿 لىڭشۈۋ چىڭ شەھىرى*: 279, 240.
 令免 لىڭ مېن: 169.
 灵王 لىڭۋاڭ*: 216.
 李陵 لى لىڭ: 385, 385, 384, 384, 384, 384, 384, 384, 385, 385, 385, 385, 385, 385, 385, 385, 436, 436, 436, 436.
 李牧 لى مۇ*: 283, 282.
 蔺 لىن*: 237.
 临洮 لىنتاۋ*: 300.
 临江王 لىنجياڭ بېگى: 358, 358, 358, 310.
 林胡 (族) لىنخۇ (قەبىلە)*: 237.
 蔺相如 لىن شياڭرۇ*: 282.
 厉王 (淮南王) لىۋاڭ (خۇەينەن بېگى): 329.

吕越人 لىۋۇاڭ*: 338.
 乐安 (侯) لىۋېن: 502.
 乐平 (侯) لىۋېن (تۆرىلىك)*: 109.
 乐成 لىپىڭ (تۆرىلىك)*: 162.
 乐成 لىپىڭ (تۆرىلىك)*: 167.
 乐成 لىپىڭ: 175.
 乐成 لىپىڭ: 484, 484, 484, 484, 484, 484, 484, 483, 483, 484.
 乐成 لىپىڭ: 484.
 乐成 لى*: 220.
 乐成 لىبو (يەر نامى): 272.
 乐成 لىجى: 190.
 乐成 لى جۇ: 474, 456, 453, 172, 171.
 乐成 لى جى: 248.
 乐成 لى جياۋ: 383, 382, 382.
 乐成 لى چى: 344, 344, 343, 343, 343.
 乐成 لىخۇۋشەن تېغى: 467.
 乐成 لى داڭخۇ: 383, 383, 382, 382, 382, 382.
 乐成 لى دۇ: 516, 515, 513, 510, 509.
 乐成 لى سەي: 453, 383, 383, 379, 369, 171, 145, 145, 474, 455.
 乐成 لى سى*: 296.
 乐成 لى شاڭ: 325.
 乐成 لىشەن تېغى*: 54.
 乐成 لىشەن تېغى: 215.
 乐成 لىشەن رۇڭلىرى*: 123.
 乐成 لى شو: 147, 147.

刘据 ليۇ جۇ: 246.
刘敬 (娄敬) ليۇ جىڭ (لۇ جىڭ): 330, 330, 330, 253, 252, 333, 330, 330, 330, 334, 334, 335, 335, 335, 335, 405, 338, 336, 335, 335, 405.

刘贾 ليۇ جيا: 310.
刘建 ليۇ جىيەن: 504.
刘迁 ليۇ چىيەن: 484, 483.
刘闳 (齐王) ليۇ خۇڭ (چى بېگى): 259.
留侯 ليۇ (تۆرە) خوۋ: 254.
刘旦 (燕王) ليۇ دەن (يەن بېگى): 260, 260, 259.
刘遂 (赵王) ليۇ سۈي (جاۋ بېگى): 417, 352, 248, 248.
流沙 ليۇ شا: 26.
刘胥 ليۇ شۈ: 261.
刘兴居 ليۇ شىڭجۈ: 251, 250, 250, 250, 250, 250, 168, 406, 328.
刘礼 ليۇ لى: 169.

۴

宜冠 ماسلاشقۇچى تۆرە: 150, 150.
麻隧 ماسۋي: 214-213.
驢 ماڭ: 523.
莽通 ماڭ تۇڭ: 173.
大农 مالىيە - ئىقتىساد ۋەزىرى: 181.

李延年 لى يەننەن: 530, 247.
李禹 لى يۇ: 384, 384.
酈食其 لى يىجى: 329.
梁 لياڭ بەگلىكى: 212.
梁王 (彭越) لياڭ (پېڭيۇ) بېگى: 313.
梁孝王 لياڭ (بېگى) شياۋۋاڭ: 387.
梁 (汉封国) لياڭ بەگلىكى (خەن خاقانلىقى) تەيىنلىگەن بەگلىك: 354, 354, 354, 354, 356, 356, 355, 355, 364, 359, 357, 357.

梁期 (侯) لياڭچى (تۆرىلىك): 165.
梁山 لياڭشەن: 52.
梁父山 لياڭفۇشەن تېغى: 193.
辽 (匈奴赵王) لياۋ (ھۇنلارنىڭ جاۋبەگلىكى) خانى: 150, 150.
辽 (匈奴王) لياۋ (ھۇن خانى): 165.
聊城 لياۋچېڭ شەھىرى: 322.
辽东 لياۋدۇڭ: 300.
辽水 لياۋشۈي دەرياسى: 174, 174, 174, 157.
辽西 لياۋشى: 388.
廉颇 لىيەن پو: 282.
刘安 (淮南王) ليۇ ئەن (خۇەينەن بېگى): 484, 484, 484.
刘濞 (吴王) ليۇ پى (ۋۇبەگلىكىنىڭ بېگى): 352, 352, 352.
刘长 ليۇ چاڭ: 108.
刘章 ليۇ چاڭ: 251.
刘仲 (代王) ليۇ جۇڭ (دەي بېگى): 352, 352, 352.

千长 (匈奴官名) فېڭبېشى (ھۇن ئەمەل ئىسمى) *: 442.
千夫长 فېڭبېشى: 260، 261.
浞池 مېھنچى *: 255.
岷山 مىنشەن تېغى: 252.
闽越 مىنيو *: 108.
绵诸戎 مېھنچۇ رۇڭلىرى *: 424 - 425.

ن

监 نازارەتچى: 157، 157، 384، 449.
《诗经》 نەزىمانە (شېئىرنامە): 71.
封禅书 نەزىرنامە: 176.
《书》 نەسىرنامە: 513.
协律 نەغىمچى: 246.
乐 نەغىسنامە: 71، 227.
南郡 نەنجۇن: 159.
南郑 نەنجېڭ *: 86.
南雍 (侯) نەنجياۋ (تۆرىلىك): 144، 144، 455، 472.
南海 نەنخەي *: 93.
南山 نەنشەن *: 52.
郎 نەۋكەر: 183.
中郎 نەۋكەر بەك *: 518.
中郎将 نەۋكەر بېشى: 370، 436، 498.
中郎署长 نەۋكەر مەھكىمىسى باشلىقى: 343.
奉春君 نەۋباھار تۆرە *: 339.
宁 (侯) نىڭ (تۆرىسى): 413.

茂陵 ماۋلىڭ قەۋرىستانلىقى *: 470.
马邑 مايى شەھىرى *: 94.
昧蔡 (大宛王名) مەساي (پەرغانە خانى) *: 529.
议郎 مەسلىھەتچى *: 456.
材官将军 مەشقاۋۇل: 170، 362، 366، 473.
曼丘成 مەنچىۋ چېڭ: 305، 315، 317، 317.
侍中 مەھرەمبەك: 156، 156، 158، 158، 449، 457، 469، 477.

御史 مۇپەتتىش (تەپتىش بېگى): 348، 418، 454.
墨翟 مۇجەي *: 289.
牧丘 مۇچىۋ: 348.
鸿胪 مۇراسىمبەك *: 528.
卫将军 مۇھاپىزەتچى سەنگۇن *: 106.
护军中尉 مۇھاپىزەتچى قوشۇن قارۇقچى بېگى: 256، 306.
牧野 موپي *: 54.
蒙 مېڭ: 287، 287.
蒙恬 مېڭ تىيەن *: 92.
孟津 مېڭجىن *: 338 - 339.
孟增 مېڭ زېڭ: 221.
孟舒 مېڭ شۇ *: 351.
孟戏中衍 مېڭشى جۇڭيەن: 78.
蒙县 مېڭشيەن ناھىيىسى: 366.
蒙毅 مېڭ يى: 299، 299، 299.
太仆 مىراخۇر *: 368.
密须 مىشۇ *: 52.

土師 ھۈنەرگەسبىلەر ئەمەلدارى*: 27.
身毒国 ھىندىستان (ئەنەتكەك): 522.

ئو

ئوتتۇرا تۆۋەن*: 388.
中原، 中国 ئوتتۇرا جۇڭگو:
中将军 ئوتتۇرىچى سەنگۈن: 172، 381، 455، 474.
太史 ئوردامۇ نەججىسى*: 54.
冠军 (侯) ئوزغان تۆرە*: 163.
呼揭 ئوغۇز*: 443.
右王 (匈奴官名) ئوڭ خان (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 152، 153، 153.

右贤王 (匈奴官名) ئوڭ تۇغ قان (خان)*: 105.
ئوڭ چوڭ تۇتۇقىبەك (ھۇن ئەمەل ئىسمى)*: 441.
右大都尉 ئوڭ چوڭ تۇتۇنىبېگى (ھۇن ئەمەل ئىسمى)*: 441.
右大当户 ئوڭ چوڭ سەركەردە (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 441.
右大将 (匈奴官名) ئوڭ دىۋانبېگى: 456.
右内史 ئوڭ سەنگۈن: 143، 172، 173، 380، 381، 423، 466، 465، 458، 456، 456، 423.
右将军 475، 466، 466.

左 (右) 都尉 ئوڭ، سول تۇتۇقىبەگ*: 441.
左右大将 ئوڭ، سول چوڭ سەركەردە*: 441.

宁葭 نىڭجيا: 228.
宁乘 نىڭ چېسەن: 458، 459.
宁威 نىڭ چى: 286.
乌鼠山 نياۋشۇشەن*: 35.
乌夷 نياۋيى*: 31.
牛翦 نيوچيەن: 233.
啮桑 نېيساك*: 212.
聂翁壹 نېي يى (بوۋاي): 361، 347، 347، 418، 418، 418.

车骑都尉 ھارۋا-ئاتلىقلار تۇتۇقىبېگى: 142.
车骑将军 ھارۋا-ئاتلىقلار سەنگۈنى*: 110.
哀侯 ھازىلىق تۆرە: 470.
搜粟都尉 ھەربىي تەمىنات تۇتۇقىبېگى*: 528.
武功爵 ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى: 182، 182، 182.
军正 ھەربىي ھەكەم*: 527.
游击将军 ھەرىكەتچان قوشۇنلار سەنگۈنى: 171، 173، 434، 437.

《正义》 ھەقىقىي شەرھ: 277.
合骑 (侯) ھەمدەملەشكۈچى تۆرە: 145، 145، 172، 172، 424.
424، 454، 455، 460، 460، 461، 474.
建威将军 ھەيۋەتلىك سەنگۈن: 175.
匈奴 ھۇن*: 24، 92.
北有代马 ھۇن ئاتلىرى بار*: 270.
拔胡将军 ھۇنلارنى يوقىتىش سەنگۈنى: 432.

三王	ئۈچ بەگ: * 261.
三公子	ئۈچ بەگزادە: * 220.
三秦	ئۈچ چىن: * 931-320.
三王	ئۈچ خان: * 290.
三代世表	ئۈچ خانىدان تەزكىرىسى:
三河之地	ئۈچ دەريا رايونى: * 297.
三公	ئۈچ ۋەزىر: * 389.
三胡 (楼烦、林胡、东胡)	ئۈچ (ھۈن) خۇ(لۇ فەنلەر، لىنخۇلار،
	شەرقىي خۇلار): * 237-238.
毋寡 (大宛王名)	ئۈگە (پەرغانە خانى): 512، 513، 513،
	517.

托忒 (Кичик ياۋچىلار خانى) * : 167. 杆者 (小月氏王名)

王貴 ۋاڭ بېن :
 王翦 ۋاڭ جىيەن :
 王城 ۋاڭچېڭ * : 85.
 王黃 ۋاڭ خۇاڭ : 305 ، 306 ، 307 ، 311 ، 315 ، 315 ، 317 ، 317
 317 ، 325 ، 325 ، 404 ، 404 ، 405 .

王悍 ۋاڭ خەن: 248, 248.
 王恢 ۋاڭ خۇي*: 166.
 王恢 (诒侯) ۋاڭ خۇي (سەلتەنەتلىك تۆرە): 504, 504, 504.
 509

ئۇلۇك قول قان (ھۇن ئىمپېراتورى) : 401 ، 401 ، 401 ، 426 ، 426 ، 467

تۆك قۇل ۋەزىر (ھۇن ئەمەل
ئىسمى): 273.

右丞相（匈奴官名）

ئۇڭ قۇت بېگى (ھۇن ئەمەل
ئىسمى): * : 441.

右骨都侯（匈奴官名）

29. ئون ئىككى ئايماق بەگلىرى : *
12. بەگلىك پىلنامىسى : * 123.

十二诸侯年表

12 به گلیك پیلنامسی*: 123.

什长（匈奴官名）

ئۇن بېشى (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 402.
ئوۋيو*: 238.

瓠越

飞将军 375. 飞将军 375.
王 519. 王 519.

于寔

乌桓（丸）

ئۇغان: 157، 174، 174، 535.

乌师卢（匈奴儿单于）

ئۇشلىۇ (تەڭرىقۇت) : 432.

主理

ئۇنۋان بېگى: 173، 465، 476.

乌维（匈奴单于称号）

ئۇۋىي (تەڭرىقۇت) : 428 ، 428 ، 428 ،

.434 ,432

烏孫

ئۇيسۇن* : 443.

郁成

ئۆزگەنت* : 527.

伍被 ۋۇ بېي (ئادەم ئىسمى): 485، 485، 485، 484.
吴王濞 ۋۇ بەگلىكىنىڭ بېگى پى: 353.
乌氏 ۋۇجى: 533.
乌氏戎 ۋۇجى رۇڭلىرى: 439.
无终 (地) ۋۇجۇڭ (يەرنامى): 325.
武州 ۋۇجۇ ناھىيىسى: 362.
武州塞 ۋۇجۇ قورولى: 444.
伍举 ۋۇجۇ: 215.
吴楚谋反 ۋۇجۇ بەگلىكلىرىنىڭ ئاسىيلىق قىلىشى: 249.
武泉 ۋۇچۈەن: 257.
吴起 ۋۇچى: 469.
武城 ۋۇچېڭ: 85.
无穷 ۋۇچىۋۇڭ: 236.
五大夫 ۋۇدافۇ (تۆرە): 184.
伍子胥 ۋۇزىشۇ: 321.
吴县 ۋۇشىيەن ناھىيىسى: 303.
五穀大夫 (百里奚) ۋۇگۇ تۆرىسى (بەيلى شى): 266.
武公 ۋۇگۇڭ: 200.
武关 ۋۇگۇەن قوۋۇقى: 319.
乌懿山 ۋۇلېي تېغى: 459.
武 (乐) ۋۇ مۇزىكىسى: 295.
五原 ۋۇيۈەن: 173، 434، 437، 473، 477.
温 ۋېن: 60.
文种 (人) ۋېن جۇڭ (ئادەم ئىسمى): 321.
汶山 ۋېنشەن: 502.
文公 ۋېنگۇڭ: 195.

王子城父 ۋاڭزى چېڭفۇ: 192، 194.
王朔 ۋاڭ شو: 379، 379، 379.
王奢 ۋاڭ شې: 288.
王申生 ۋاڭ شېنشېڭ: 514، 514، 514، 514.
王喜 ۋاڭ شى: 305.
王纁 ۋاڭ شىيى: 225، 226.
王武 ۋاڭ ۋۇ: 327.
王乌 ۋاڭ ۋۇ: 430، 430، 431، 431، 431، 432.
相 (匈奴官名) ۋەزىر (ھۇن ئەمەل ئىسمى): 442.
太子忽 ۋەلىئەھد خۇ: 188، 188، 188، 218، 218، 218.
太子丹 ۋەلىئەھدەن: 292.
詹事 ۋەلىئەھد (خوجىدارى): 367.
宛 ۋەن (يەر ئىسمى): 293، 295، 304.
邬 ۋەن: 439.
万石 ۋەن دەن (ئادەم ئىسمى): 348.
丸山 ۋەنشەن: 23-24.
唯徐卢 ۋەيسەل (ئادەم ئىسمى): 132.
吴 ۋۇ (بەگلىكى): 138.
吴太伯 ۋۇئاتابېگى: 186.
武安 (侯) ۋۇئەن (تۆرىلىك): 359، 360، 480.
ۋۇ بەگلىكى (خەن خانىدانلىقى)
吴 (汉封国) تەيىنلىگەن بەگلىك: 352، 352، 354، 354.
355، 355، 355، 354.
357، 370، 370، 370.
471.

魏惠王 (姬荅) 234, 85 : * (جى يىك) :
 卫戴公 (姬申) 199, 199, 199 : (جى شېن) :
 卫登 471, 454, 148 :
 卫孺 448 :
 卫子夫 247 :
 魏邀 413, 169 :
 魏尚 347, 346, 346, 345 :
 卫少儿 449, 448, 246 :
 卫山 154 :
 渭水 34 :
 尾生 289-288 :
 卫伉 471, 471, 470, 454, 454, 434, 147, 147 :
 471 :
 卫康叔 198, 198 :
 卫广 502, 448 :
 卫媼 448, 448 :
 卫 (乐) 295 :
 渭南 86 :
 维王 (人) 433 :
 魏武子 207 :
 卫武公 (姬和) 198, 198, 198 : (جى خې) :
 198, 198, 198 :
 魏武侯 (魏击) 243 : * (جى) :
 卫文公 (姬毀) 199, 199, 189, 189 : (خوي) :
 魏文侯 (魏都) 276 : * (دۇ) :
 渭阳 127 :

魏 243 : *
 卫 196 : *
 卫步 448 :
 卫不疑 471, 454, 184 :
 渭北 103 :
 魏章 275 :
 卫长子 448, 448 :
 卫长君 247 :
 卫庄公 (姬扬) 123, 123 : (جى ياك) :
 198, 123, 123 :
 魏绛 199, 199, 199 :
 魏其 (侯) 214 : *
 卫青 145, 144, 143, 143, 143, 142, 142, 141 :
 145, 145, 146, 147, 147, 148, 148, 148 :
 149, 149, 149, 170, 170, 171, 171, 171 :
 172, 172, 172, 180, 181, 246, 246, 382 :
 383, 383, 420, 421, 422, 425, 426, 448 :
 448, 448, 448, 448, 448, 448, 449, 449 :
 449, 449, 449, 449, 449, 450, 450 :
 450, 450, 451, 451, 451, 451, 452, 453 :
 453, 453, 453, 453, 454, 454, 454 :
 455, 456, 456, 462, 464, 465, 469, 470 :
 471, 471, 475, 475, 479, 485, 495 :
 渭河 79 : *
 魏惠公 (姬朔) 199, 199 : (جى شو) :

富民侯 156، 156، 156، 174.
 困淳王 (匈奴王名) 468.
 困淳 (匈奴王) 153.
 长夷 ئىگىز يىلار*: 31.

ي

翕侯 172، 423، 423، 423، 425، 430، 456، 456.
 夷 يات قەۋملەر: 582.
 要服 يات قەۋملەر ياساقى: 43.
 裨王 ياردەمچى قان (خان): 463.
 军正 يارغۇچى بەك (ھەربىي ھەكەم): 368.
 剖符 يارلىق دەستىكى*: 320.
 当户 ياساقبەگ*: 441.
 卫尉 ياساۋۇل بەك: 170، 170، 170، 171، 172، 174، 362.
 456، 453، 450، 450، 372، 365، 365.
 496، 478.
 亚谷 (侯) ياگۇ (تۆرلىك): 139.
 阳城 ياڭچېڭ*: 319.
 阳山 ياڭشەن*: 300.
 羊胜 (人) ياڭ شېڭ (ئادەم ئىسمى): 357، 357، 357، 357.
 359، 359، 358.
 杨信 ياڭ شىن: 430، 430، 430، 431.
 杨 (地) ياڭشەن (يەر نامى): 535.
 杨干 ياڭگەن: 211، 211، 242، 242.

卫懿公 (姬赤) 120، 120، 120: (جى چى).
 198، 120، 120.
 199، 198، 198.
 199، 199، 199.

ئې

貳师将军 (李广利) ئېرشى سەنگۈن (لى گۇاڭلى): 527.
 貳师城 ئېرشى شەھىرى*: 526-527.
 秽官 ئېكىنپىگى*: 438.
 后义卢侯难氏 (匈奴将) ئېلىپك نانچى (ھۇن سەنگۈنى): 407، 408.
 恶来 ئېلەي*: 78.

ئى

伊稚斜 (单于) ئىچىخسە (تەڭرىقۇت): 421، 421، 428.
 伊即革干 (匈奴人名) ئىزگۇ خان: 468، 468.
 郎中令 (光禄勋) ئىشېك ئاغاسى (دانىشپەك): 110.
 分二为二 ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن*: 339.
 两越 ئىككى يۇ دولىتى*: 348.
 第二年 ئىككىنچى يىلى: 445.
 两年之后 ئىككى يىل ئۆتكەندىن: 447.
 长翟 ئىگىز دىلار: 192، 192، 192، 194، 194، 195.
 202.

奄父 يەنفۇ: 222, 222, 222.
雁门 يەنمېن*: 116.
燕文侯 يەن (بېگى) ۋېنخوۋ: 268, 268.
晏嬰 يەن يىڭ*: 263.
燕易王 يەن (بېگى) يىۋاڭ: 285, 285.
越 يۇ: 488, 348, 287, 287, 232.
乐卿 يۇچىڭ*: 185.
越嵩 يۇشى*: 525.
乐羊 يۇياڭ: 277, 277, 277, 277, 274, 274.
栎阳 يۇياڭ*: 88.
乐毅 يۇيى: 277, 277.
右北平 يۇۋېيىڭ: 375, 375, 375, 366, 172, 172, 152, 375, 376, 377, 397, 424, 425, 453, 460, 464, 467, 468, 476, 478, 496.
游腾 يۇۋتېڭ: 273.
有仍 يۇۋرېڭ*: 216.
游孙 يۇۋسۇن*: 59.
幽陵 يۇۋلىڭ*: 26.
于单 (军臣单于太子) يۇنان (كۈن تەڭرىقۇتنىڭ خان تېكىنى): 421, 421.
雍 يۇڭ: 73, 75, 177.
雍州 يۇڭجوۋ*: 33.
雍地 يۇڭدى*: 84.
雍山 يۇڭشەن: 130.
永光 (年号) يۇڭگۈاڭ (سەلتەنەت دەۋرى): 175.
由余 يۇيۇڭ*: 84.

延年 (匈奴王) يانان (ھۇنلار خانى): 154.
鹰庇 (匈奴人名) يانېيى قان (ھۇن ئىسمى): 463.
尧 ياۋ: 19, 19, 19, 19, 231, 231.
月氏 ياۋچىلار*: 166.
姚定汉 ياۋدىڭخەن: 509, 508.
崤山 ياۋشەن تېغى*: 184, 255.
燕 يەن (بەگلىكى)*: 91.
燕 (卢缩) يەن (لۇۋەن): 310, 310, 310, 309, 309, 309, 310, 310, 311, 311, 311, 311, 312, 312, 312, 312, 311, 311, 313, 313, 313, 313, 314, 314.
燕 (臧荼) يەن (زاڭ تۇ): 325.
燕 (汉封国) يەن بەگلىكى (خەن خاقانلىقى تەيىنلىگەن بەگلىك): 352, 352.
郢 يەن (يەر ئىسمى)*: 297.
燕太子丹 يەن بەگلىكى ۋە لىئەھدى دەن*: 292.
燕召公 (姬奭) يەن (بېگى) جاۋگۇڭ (جى شى): 263, 197.
燕昭王 (姬平) يەن (بېگى) جاۋۋاڭ (جى پىڭ)*: 279.
燕庄公 يەن (بېگى) جۇاڭگۇڭ*: 197.
焉支山 يەنجىز تېغى*: 445.
颜聚 يەن جۇ: 345.
严道 يەنداۋ: 109.
燕悼公 يەن (بېگى) داۋگۇڭ*: 86-87.
炎帝 يەندى*: 22.
燕襄公 يەن (بېگى) شياڭگۇڭ: 197.

元封 (年号) 166. * (سەلتەنەت دەۋرى)
 元凤 (年号) (سەلتەنەت دەۋرى)
 元光 (年号) 170, 142, 141. * (سەلتەنەت دەۋرى)
 170, 361, 365, 450.
 元王 ۱۷۸. *
 司空 ۳۹. *
 叶县 ۳۲۰. *
 益 (人) ۱۳۹. *
 易 ۱۳۹. *
 益州 ۵۲۵. *
 宜春 (侯) ۱۶۳. *
 义渠 (戎) ۸۵-۸۶, ۲۷۲. *
 安远 (侯) ۱۶۰, ۱۶۱. *
 伊水 ۲۵۵. *
 易 ۲۷۰. *
 颐乡 (地) ۳۲۷. *
 懿公 ۲۰۰. *
 二十四史 ۵, ۶. *
 郢 (地) ۲۹۷. *
 营管平 (侯) ۱۶۷. *
 颍川 ۳۲۰. *
 颍阴 (侯) ۱۰۶. *
 殷 (商) ۳۹, ۴۰, ۴۲, ۴۲, ۶۳, ۶۳, ۶۳, ۱۹۰, ۱۸۲, ۱۷۶, ۱۲۶, ۶۴, ۶۴, ۲۱۵, ۲۲۱, ۲۲۱, ۲۳۱, ۲۶۴, ۳۳۱, ۳۳۱. *

禹 ۱۳۰-۱۳۱. *
 虞 ۵۲. *
 郢 ۵۲. *
 郁郅 (地) ۴۷۳. *
 榆中 ۹۳, ۲۳۸. *
 与城 (地) ۴۶۸. *
 窳浑 (地) ۴۵۴. *
 百长 (匈奴官名) ۴۰۲. *
 虞将军 ۳۳۰, ۳۳۰, ۳۳۰. *
 羽山 ۲۹. *
 榆谿 ۴۵۲. *
 玉门 ۵۲۶. *
 虞 (乐) ۲۹۵, ۲۹۵. *
 云中 ۱۱۱. *
 云阳 ۴۴۰. *
 渔阳 ۴۴۰. *
 余吾水 ۴۴۷. *
 原 ۲۳۶. *
 垣 ۱۳۹. *
 袁盎 ۳۵۷. *
 宛胸 (地) ۳۲۱-۳۲۲. *
 元鼎 (年号) ۱۶۵. *
 缘斯 ۱۹۴, ۲۰۲. *
 元朔 (年号) ۱۶۳. *
 宛县 ۳۲۰. *
 元狩 (号) ۱۶۳. *

史记 (维吾尔文)

二十四史中亚资料汇编

司马迁

新疆大学科研处二十四史中亚资料

选编组编译

新疆人民出版社出版

(乌鲁木齐市建中路54号)

新疆新华书店发行 民族印刷厂排版

新疆新华印刷二厂印刷

850×1168毫米 32开本21.25印张

1987年9月第1版 1989年9月第1次印刷

印数: 1—1,200

ISBN7-228-01023-X/K·84 定价: 6.50元

- 阴安 (侯) يىنىئەن (تۆرىلىك): 163.
尹潘 (人) يىن پەن (ئادەم ئىسمى): 325.
尹水 يىنشۈي دەرياسى: 439.
轻骑校尉 يىنىك چەۋەندازلار چىرىكچىبېگى: 453.
轻车将军 يىنىك ھارۋىلىقلار سەنگۈنى: 171, 170, 170, 145, 453, 450, 378, 362.
因杼 يىنىۋ (يەر): 446.
因杼将军 يىنىۋ سەنگۈن: 446.
义阳 (侯、傅介子) يىياڭ (تۆرىسى فۇجىيىزى): 157.
义阳 (侯、卫山) يىياڭ (تۆرىلىك. ۋېيشەن): 154.
宜阳 يىياڭ: 273.

تارىخىي خاتىرىلەر

24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر

تارىخىي ماتېرىياللار توپلىمى

سىماچىيەن يازغان

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسىنىڭ
«24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى
تاللاپ تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى» تەييارلىغان

* شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى

(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54-ئەتراپى)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

مىللەتلەر باسما زاۋۇتىدا تىزىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 1168×850مىم 1/32 باسما تاۋىقى: 21.25

1987 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى

1989 - يىلى 9 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تراژى: 1,200 — 1

ISBN7-228-01023-X/K·84

باھاسى: 6.50 يۈەن